

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O‘RTA MAXSUS TA‘LIM
VAZIRLIGI**

O‘RTA MAXSUS, KASB-HUNAR TA‘LIMI MARKAZI

*A. NURMONOV, A. SOBIROV,
N. QOSIMOVA*

**HOZIRGI O‘ZBEK
ADABIY TILI**

*Akademik litseylar va kasb-hunar kollejarining
1-bosqich talabalari uchun darslik*

Qayta ishlangan, to‘ldirilgan uchinchi nashri

TOSHKENT — «ILM ZIYO» — 2010

*Oliy va o‘rta maxsus, kasb-hunar ta‘limi ilmiy-metodik
birlashmalari faoliyatini muvofiqlashtiruvchi Kengash
tomonidan nashrga tavsiya etilgan.*

Taqrizchilar: **D. Nabiyeva** — filologiya fanlari doktori,
G. Qobiljonova — filologiya fanlari doktori, dotsent.

AKADEMIK LITSEYGA XUSH KELIBSIZ,
AZIZ O‘QUVCHILAR!

Muhtaram o‘quvchi! Siz mustaqillik sharofati va Prezidentimizning jahon andozalari talablariga to‘la javob beradigan ta‘lim tizimini yaratish to‘g‘risidagi tashabbusi asosida ishlab chiqarilgan tamomila yangi tipdagi o‘quv dargohiga — akademik litseyga iqtidorli o‘quvchi sifatida qadam qo‘ydingiz.

Siz — erkin va ijodiy fikrlovchi, izlanuvchan, tirishqoq, yangilikka intiluvchi, o‘z Vatanini jon-u dilidan sevuvchi va uning porloq kelajagi uchun ich-ichidan qayg‘uruvchi, zamonaviy bilimlarni egallash uchun charchamas, fidokorlarsiz.

Ona tili barcha fanlarni bilishning kaliti sanaladi, shuning uchun ham uni yaxshi egallamasdan turib, boshqa fanlarni chuqur o‘zlashtirish mumkin emas. Zero, nutq insonning ko‘rkidir. Insonning kimligi uning nutqiga qarab bilinadi. Nutqning ta‘sir qilish quvvati kuchli bo‘lganligidan jamiyatni boshqaruvchi kishilarning eng muhim sifatlaridan biri ham nutq mahoratiga ega bo‘lishi hisoblanadi. Ana shunday sifatga ega bo‘lgan shaxs xalq qalbiga o‘t yoqa oladi, ulkan vazifalarni amalga oshirishga kishilarni da‘vat eta oladi.

Shunday ekan, Siz qo‘lingizdagi kitobni o‘qish, ona tilingizning ichki qonun-qoidalarini o‘zlashtirish orqali uning boy imkoniyatlarini amaliyotga qo‘llashga, o‘z nutqingizni o‘stirishga, muayyan bir fikrni turli shaklda ifodalashga o‘rganasiz.

Ilmni egallash yo‘lida Sizlarga omad yor bo‘lsin!

KIRISH

Siz o‘rta umumiy ta‘limning 5—9-sinflarida «Ona tili» izchil kursi bilan tanishdingiz. Qo‘lingizdagi kitob ana shu kursda olgan bilimlaringizga tayangan holda sizni «Hozirgi o‘zbek adabiy tili», uning dunyodagi boshqa tillar sistemasidagi o‘rni, o‘ziga xos xususiyatlari bilan tanishtiradi.

Hozirgi o‘zbek adabiy tili deganda nimani tushunamiz?

Avvalo, bu atama tarkibidagi hozirgi so‘ziga izoh beraylik. Atrofingizni qurshab turgan narsa va hodisalarga bir e‘tibor bering. Ularning hammasi o‘shishda, rivojlanishda, harakatda ekanligini ko‘rasiz. Masalan, erta bahorda yerga urug‘ qadadingiz. U o‘sib chiqadi va kech kuzga qadar turli o‘zgarishlarga uchraydi, lekin unda bo‘layotgan ichki o‘zgarishlarni bir marta qaraganda ko‘z bilan payqay olmaysiz. Agar bahordagi holati bilan yozdagi yoki kuzdagi holatini qiyoslasangiz, unda qanday o‘zgarishlar ro‘y berganini darrov anglaysiz.

Til ham xuddi ana shunday — doimo harakatda, rivojlanishda. Undagi rivojlanishni ham ikki davr holatiga qarab bilishimiz mumkin bo‘ladi. Masalan, Alisher Navoiy davridagi o‘zbek tili bilan hozirgi davrda siz va biz foydalanayotgan o‘zbek tili o‘rtasida anchagina o‘zgarishlar ro‘y berganini payqashimiz qiyin emas. Shuning uchun ham o‘zbek tilining ilk shakllanish davridan to XX asrning 20—30-yillariga qadar bo‘lgan o‘zbek tili *eski o‘zbek adabiy tili*, 20—30-yillardan, ya‘ni Fitrat, Cho‘lpon, Abdulla Qodiriylar davridan to hozirgi davrgacha bo‘lgan davr esa *hozirgi o‘zbek adabiy tili* deb yuritiladi.

Endi yuqoridagi atama tarkibidagi adabiy soʻziga eʼtibor beraylik. Oʻzbek adabiy tili bor va hozirgi oʻzbek tili bor. Hozirgi oʻzbek tili tushunchasi hozirgi oʻzbek adabiy tili tushunchasiga nisbatan keng. U turli-tuman oʻzbek shevalarini ham oʻz ichiga oladi. *Adabiy til* deganda meʼyorlarga solingan, muayyan qonunlarga boʻysunuvchi, oʻzbek xalqining barchasi uchun tushunarli va bir xil xizmat qiluvchi tilni tushunamiz.

Koʻchada yursangiz, xilma-xil kishilarning oʻzaro suhbatlashayotganining guvohi boʻlasiz. Agar bu kishilarning suhbatini radio-televideniya yoki kishilar suhbatiga solishtirsangiz, ular oʻrtasida maʼlum farqli jihatlar borligiga amin boʻlasiz. Koʻcha-koʻyda qulogʻingizga chalinayotgan til ham aslida bir tilning oʻzi, lekin u xilma-xil qoʻllanilishga ega. Avvalo, ogʻzaki soʻzlashuv tili bilan adabiy til bir-biridan farqlanadi. *Ogʻzaki soʻzlashuv tili* erkinligi, maʼlum meʼyorlarga amal qilishi shart emasligi, oddiyligi bilan ajralib turadi. *Adabiy til* esa shu til egasi boʻlgan millat vakillarining barchasi uchun umumiy boʻlgan, qatʼiy meʼyorlarga boʻysungan, kodlashtirilgan til sanaladi.

Hozirgi oʻzbek adabiy tilini oʻrganadigan fan ham «Hozirgi oʻzbek adabiy tili» deb yuritiladi. Koʻrinadiki, bu atama ikki maʼnoda qoʻllaniladi: 1. Amalda ishlatiladigan til. 2. Shu tilni oʻrganayotgan fan.

«Hozirgi oʻzbek adabiy tili» fonetika, grafika, orfografiya, orfoepiya, leksikologiya, frazeologiya, leksikografiya, etimologiya, morfemika, morfologiya, sintaksis, punktuatsiya, uslubiyat kabi bir qator boʻlimlarni oʻz ichiga oladi.

Siz oʻrta taʼlim bosqichida bularning asoslari bilan toʻla tanishib chiqqansiz. Akademik litsey bosqichida esa amaliyotda qoʻllanayotgan til birliklarining qanday qoliplardan tashkil topganligi, ularni yana boshqacha yoʻllar bilan ifodalash mumkinligi yoki mumkin emasligi haqida tasavvurga ega boʻlasiz. Bunda ham ogʻzaki, ham yozma nutqingizni takomil toptirish asosida oʻz fikrini emin-erkin bayon qila oladigan, ilmiy mushohada qiluvchi, nuqtadon, soʻz ustasi boʻlishingiz talab etiladi.

TAKRORLASH

1-DARS. FONETIKA YUZASIDAN OʻTILGANLARNI TAKRORLASH

Darsning maqsadi:

- a) ilmiy maqsad: oʻquvchilarning ongida fonetika yuzasidan hosil qilingan bilim va malakalarni mustahkamlash;
- b) oʻquvchlarni vatanparvarlik, ona yurtga muhabbat ruhida tarbiyalash.

Takrorlash uchun savollar

1. Fonetikada nimalar haqida bahs yuritiladi?
2. Unli tovushlar deb nimaga aytiladi?
3. Undosh tovushlar qaysi jihatlariga koʻra tasnif qilinadi?
4. Lab undoshlari qaysilar?
5. Til oldi, til oʻrta, til orqa va chuqur til orqa undoshlari qaysilar?
6. *H* undoshiga tavsif bering.
7. Jarangli va jarangsiz undoshlarni sanab koʻrsating.

8. Portlovchi va sirg'aluvchi undoshlar qaysilar?
9. Bo'g'in deb nimaga aytiladi?
10. Urg'u haqida gapiring.

1-mashq. Matnni o'qing. Bugungi ijtimoiy hayotimiz va unda ona tilining tutgan o'rni haqida fikr yuriting. Tilning jamiyat va shaxs tako-milidagi o'rnini belgilang.

ISTIQLOLIM — ISTIQBOLIM

1991-yilning 31-avgust kuni Toshkentda Respublika Oliy Kengashining navbatdan tashqari sessiyasi bo'lib o'tdi. Unda O'zbekistonning Davlat Mustaqilligi e'lon qilindi. Tegishli qarorga muvofiq O'zbekiston SSR O'zbekiston Respublikasi deb qayta nomlandi. 1-sentabr Mustaqillik kuni deb e'tirof etildi.

Bu kunni tarixga oltin harflar bilan yozib qo'ysak arziydi. Negaki, shu kuni o'zbekning cho'ng bag'riga shamol tegdi. Ota-bobolarimizning asriy orzulari ro'yobga chiqdi. Ona tilimiz va milliy qadriyatlarimizning rivoji, o'zbek davlatchiligining takomili uchun keng istiqbol yo'llari ochildi.

O'tgan yillar mobaynida mustaqilligimiz sharofati bilan o'z bayrog'imizga, gerbimizga, madhiyamizga ega bo'ldik. O'zbekiston BMT va jahondagi bir qator nufuzli tashkilotlarga a'zo bo'ldi. Shahar va qishloqlarimizning qiyofasi tubdan o'zgardi. Muhimi, odamlarimizning ma'naviy va maishiy hayotida yangilanish, yasharish davri boshlandi.

Buyuk erk kuychisi Abdulhamid Cho'lpon:

*Turonlik — unvonimiz, turkistonli — shonimiz,
Vatan — bizim jonimiz, fido o'lsun qonimiz, —*

deb yozganida yuz foiz haq edi.

Darhaqiqat, mana shu gullayotgan, yasharayotgan yurt uchun jonimiz nisor. Endi uni hech kimga, hech qachon berib qo'ymaymiz, chunki biz sherlar o'lkasi turonlik — turkistonlikmiz.

Gulla, yashna, hur O'zbekiston!

2-mashq. Hadislarni o'qing. So'zlar tarkibida kelayotgan unli tovushlarni belgilab, izohlang.

Kishi badanida bir parcha go'sht bor. Agar u tuzalsa, a'zolarning barchasi tuzalgaydir, agar u buzilsa, a'zolarning barchasi buzilgaydir. U qalbdir.

Uchta xislatni o'zida mujassam qilgan kishining imoni mukammal bo'lg'aydir:

- insofli va adolatli bo'lmoq;
- barchaga salom bermoq;
- kambag'alligida ham sadaqa bermoq.

Rasulullohdan bir kishi so'radi:

«Slomda eng yaxshi xislatlar qaysidir?» Dedilar: «Ochlarga taom bermoqlik, tanigan va tanimaganga salom bermoqlik». Hayo imondandir.

3-mashq. Tez aytishlarni mashq qilib ko‘ring. So‘zlar tarkibida kelayotgan bir xil undosh tovushlarni belgilab, ularga tavsif bering.

Zanjir, sarjin, anjir.

Bir juft cho‘p ko‘pmi, qo‘sh juft cho‘p ko‘pmi?

Tubsiz dengiz dedingizmi, dengiz tengsiz dedingizmi?

Bir ayvoncha, ayvoncha labida hovuzcha, hovuzcha labida hovoncha, hovoncha ichida bir hovuchcha dovuchcha bor.

Elchin bilan Yo‘lchin temiryo‘lchi,

Temiryo‘lchilarga yetib ko‘r-chi?!

Qutlug‘ quritgan urug‘ Ulug‘ quritgan urug‘dan quruqroq.

Bashar bilan Yashar yashil yarimsharda yashashar.

4-mashq. Matni o‘qing. Unli tovushlarning aytilishi va yozilishiga diqqat qiling.

Yurtni yov bosganda mardlar sinovdan o‘tadi. Yurt darvozasini qon kechib himoya qilganlar yurtning asl suyanch tog‘i bo‘ladi. Ularning ortlarida faxr qoladi. Avlodlar ular nomini bayroqni o‘pgandek asrab-avaylaydilar. Ular ko‘rsatgan qahramonlikka ixlos qiladilar, chunki ular Vatanga ruhi bilan qorishib ketganlar. Vatan deb yashaganlar nomi aziz va mangudir!

Farzandlari kuchli davlat hech kimning oldida bosh egmaydi.

Farzandlari yo‘ldan adashib ketgan davlatning qal‘alari nuraydi, darvozalarining taqalari omonat turib yig‘laydi.

Yov kelganda qochganlar dinsiz, dilsizdirlar. O‘z jonini asrab kovaklarga berkinganlar imonsizdirlar!

O‘zbek degan buyuk millat bu kabi bedin, xoin bolalarni dunyoga bermagay! Shiroqlarni, To‘maris-u Namoz polvonlarni bergan el, yetmish ikki tomiri «Ozodlik» deb uzilgan millatparvarlarni bergan yurt bu.

Ey, yosh yurtdoshim! Vatanga sadoqating — Vijdongga sadoqatingdir! Zero, «Vatanni himoya qilish har bir fuqaroning muqaddas burchidir. Ona-Vatan esa sen tug‘ilgan uy, unda qolgan ota-onang, tug‘ishganlaring, yor-u birodarlaring demakdir».

(G. Asqarova)

5-mashq. Uyga vazifa. Matni o‘qing. Undosh tovushlarning aytilishi va yozilishiga diqqat qiling.

Ilm egallashga harakat qilish har bir mo‘min va mo‘mina uchun farz. Hadisda aytilishicha, bir soatgina ilm o‘rganish bir kechalik ibodatdan yaxshi, bir kunlik dars esa uch oy tutilgan nafl ro‘zadan afzaldir.

Ilm ikki xil bo‘ladi: biri — qalbdagi ilm, ikkinchisi — tildagi ilm. Mo‘min-musulmon kishi o‘zi bilim olgach, uni boshqalarga ham o‘rgatishi, ilm-ma’rifat tarqatishi lozim. Ilmni o‘rganib, so‘ng uni boshqalarga o‘rgatmaslik go‘yoki mol-u dunyoni yig‘ib, uni sarf qilmay ko‘mib qo‘yish bilan barobardir.

Lekin, ilm olish ko‘r-ko‘rona bo‘lmasligi kerak. Duch kelgan narsani o‘rganaverish yaramaydi. Yana, ilmga qiziqmagan kishilarga ilm o‘rgatish ham shart emas.

Ajdodlarimizdan bir ulamo aytgan ekanlar: «Ilm oʻrgan, u sening yoshlik paytlaringda toʻgʻri yurishingni taʼminlaydi. Katta boʻlganingda buyuk shaxsga aylanishingda asosiy sabablardan boʻladi. Ilm doim sening hamrohing boʻlib, adashishingdan va qoqilishingdan saqlaydi, dushmanlaringni magʻlub qiladi». Har bir ilmning oʻz sharafi va ulugʻligi bor. Xoh diniy, xoh dunyoviy ilm (kimyo, jugʻrofiya, aljabr, tibbiyot va h.k.) boʻlsin, hammasining oʻz oʻrni, oʻz ahamiyati bor. Barcha ilmlarni mukammal egallab olishning iloji yoʻq, shuning uchun ham eng kerakli, hayotda asqatadigan, eʼtiqodga xizmat qiladigan ilmlarni oʻrganish maqbul.

(Bobolarimizning oʻgitlaridan)

2-DARS.LEKSIKOLOGIYA YUZASIDAN OʻTILGANLARNI TAKRORLASH

Darsning maqsadi:

a) ilmiy maqsad: oʻquvchilarning ongida leksikologiya yuzasidan hosil qilingan bilim va malakalarni mustahkamlash;

b) oʻquvchilarni insonlarga muhabbat, oʻzidan boshqalarni hurmat qilish ruhida tarbiyalash.

Takrorlash uchun savollar

1. Leksikologiya nimalarni oʻrganadi?
2. Soʻz maʼnosining koʻchish yoʻllari qaysilar?
3. Shakldosh, maʼnodosh va zid maʼnoli soʻzlarga misollar ayting.
4. Atama deb nimaga aytiladi?
5. Shevaga xos soʻzlar deb qanday soʻzlarga aytiladi?
6. Eskirgan va yangi paydo boʻlgan soʻzlarga misollar ayting.
7. Oʻzbek tili leksikasining boyish manbalari qaysilar?
8. Oʻz va oʻzlashgan qatlam haqida gapirib bering.

6-mashq. Gaplarni oʻqing. Soʻzlarni maʼno va shakl munosabatiga koʻra tahlil qiling.

Achchiqni achchiq kesar. Birikkan kuch — kuch, birikmagan kuch — puch. Doʻst achitib gapirar, dushman kuldirib. Chayonning kasbi chaqish. Yaxshi otga bir qamchi, yomon otga ming qamchi. Yaxshi doʻstning qoʻli hamisha ochiq. Shirali dasturxonga pashsha koʻp yopishadi. Eng yaxshi axloqiy va estetik dori — mehnat. (A. Frans) Ishlagan tishlaydi, ishlamagan kishnaydi.

Fikrsiz aqlning zanggi boʻladi,
Ilm-la egovla, yangi boʻladi,
Oynadan ibrat ol, bir kun artmasang,
Ustida bir enlik changi boʻladi.

(Abdulqodir Bedil)

7-mashq. Sheʼrni oʻqing. Koʻchma maʼnodagi soʻzlarni topib, ularga izoh bering.

Alp o'g'lonlar o'lkasi bu Ko'hna Turon,
Qalqonlari, qanotlari, ilm istang,
Yarim jahon bunyod etgan Sohibqiron,
Alisherning avlodlari, ilm istang!

Taxtdan tushganda ham, otdan tushmay yurgan
Ajdodingiz uy ko'rmagan — Davlat ko'rgan.
Yurti uchun yelkasida tog'lar surgan
Rustamlari, Farhodlari, ilm istang.

Ko'z ochganda kelib yetti bahri ummon,
Yetti tilda so'zlashgan biz tili biyron.
Vatanida Tojmahallar tiklar sulton —
Boburlari, Behzodlari, ilm istang.

Haq yo'lida Siz ilmning ummatlari,
Xalq yo'li hidoyati, hikmatlari.
Madad bo'lsin Yassaviyning hikmatlari,
Bobo Mashrab bayotlari, ilm istang.
Alp o'g'lonlar o'lkasidir O'zbekiston,
Erkli elning qanotlari, ilm istang.
Yarim jahon bunyod etgan Sohibqiron,
Alisherning avlodlari, ilm istang. *(Muhammad Yusuf)*

8-mashq. Uyga vazifa. Hikmatli so'zlarni ko'chirib yozing. Ularda ilgari surilgan g'oyani aniqlang. Ko'chma ma'nodagi so'zlarga izoh bering.

Tilingni so'zlashga soz, muhayyo qil,
Tilingni o'q qil-u, aqlni yoy qil. *(Abulqosim Firdavsiy)*

Kimki zahmat chekmadi, rahmatga ham yetmadi. *(Hofiz Sheroziy)* Xalqning chin o'g'illari uchun xalqqa samimiy xizmatdan ko'ra yuksakroq, muqaddasroq narsa yo'q. *(Oybek)* Eng yaxshi nizom to'g'rilikdir. *(Kaykovus)* Insonning qiymati emas siym-u zar, Insonning qiymati ilm ham hunar. *(Abdulqodir Bedil)* Til — so'zlovchi istagini eshituvchiga yetkazuvchi tarjimondir. *(Beruniy)* Imdan yaxshiroq xazina bo'lmas, Qo'lingdan kelgancha tera olsang bas. *(Rudakiy)*

3-DARS. GRAMMATIKA YUZASIDAN O'TILGANLARNI TAKRORLASH

Darsning maqsadi:

- a) ilmiy maqsad: o'quvchilarning ongida grammatika yuzasidan hosil qilingan bilim va malakalarni mustahkamlash;
- b) o'quvchilarni ota-onaga, oilaga muhabbat ruhida tarbiyalash.

Takrorlash uchun savollar

1. Ot soʻz turkumi haqida gapirib bering.
2. Sifat soʻz turkumiga xos belgilar qaysilar?
3. Son deb nimaga aytiladi?
4. Olmosh haqida soʻzlab bering.
5. Feʼl qanday grammatik belgilarga ega?
6. Ravish deb nimaga aytiladi?
7. Yordamchi soʻz turkumlari qaysilar?
8. Soʻz birikmasi haqida gapirib bering.
9. Sodda gapga misollar keltiring va izohlang.
10. Qoʻshma gapga taʼrif bering.

9-mashq. Hadislarni oʻqing. Gaplar tarkibidagi soʻzlarni soʻz turkumlari boʻyicha tahlil qiling.

Inson oʻz ota-onasiga mehribon va itoatkor boʻlmogʻi lozim.

Qarindoshlariga oqibatsiz odam jannatga kirmagaydir.

Kimki rizqim ulugʻ, umrim uzoq boʻlsin desa, qarindosh-urugʻlariga mehr-oqibatli boʻlsin. Kimki rahmdillik qilmas ekan, rahmdillik koʻrmagay. Qoʻpol, quruq, gerdaygan, beqanoat va dimogʻdor odam ahli doʻzaxdir.

Badgumon boʻlmanglar, badgumonlik eng yolgʻon soʻzdir. Tirnoq ostidan kir qidirmanglar, gap poylamanglar, bir-biringizga hasad qilmanglar, bir-biringizdan arazlamanglar va nafratlanmanglar. Aka-uka tutinib, Ollohning (solih) bandalari boʻlinglar. Mol-dunyosi koʻp odam badavlat emas, balki nafi toʻq odam badavlatdir. Beshikdan qabrgacha ilm izla. Vatanni sevmogʻ imondandur.

10-mashq. Gaplarni oʻqing. Soʻzlarning qaysi soʻz turkumiga kirishini aniqlang va izohlang.

Kamolotga intilmagan xalq xalq emas. Xalqni aldab boʻlmaydi. Xalq hamma narsani biladi. Millatni sevmogʻlik — baxt, kurashib yashamoq — saodat. (*Azim Suyun*) Maʼrifatli xalqlarning haqiqiy jasorati Vatan yoʻlida qurbon boʻlishga tayyor ekanliklarida aks etadi. Kimning ishi boʻlsa aqliga payvand, hayotda hech qachon u yemaydi pand. Soʻzni koʻnguldan chiqarmaguncha tilga keltirma va har nekim koʻngulda bor — tilga urma. (*Navoiy*) Bilim, maʼrifat, albatta, yaxshi axloq bilan bezatilmogʻi lozim. (*Abu Nasr Forobiy*) Bilim qaytarish va takrorlash mevasidir. (*Abu Rayhon Beruniy*) Ilm qogʻozga chizish va yozish bilan emas, balki uqmoq va oʻqimoq bilandir. (*Zamaxshariy*)

Oʻz tilini unutgan xalqning
 Bogʻlarida oʻsgan gullarin
 Chirmab uxlar zaharli ilon.
 Oʻz tilini unutgan xalqning
 Osmonida porlamas quyosh —
 Nur oʻrnida toʻkiladi tosh.
 Oʻz tilini unutgan xalqning

Uyqusida aslo orom yo‘q —
Tegib turar kuragiga o‘q.
O‘z tilini unutgan xalqning
Mozorida ajdodlar qabri
Uzra qo‘yar bolalar tikan.

(Xurshid Davron)

11-mashq. Qatra handalarni o‘qing. Gaplarni sintaktik tahlil qiling.

— Nasihat nima?

— Ham malham, ham zahar.

— Nima uchun?

— Me‘yorida bo‘lsa tuzatadi, agar oshib ketsa zaharlaydi.

O‘qituvchi:

— Qani, terlatadigan vositalarni sanab bering-chi?

O‘quvchi:

— Birinchisi — bu sizning savolingiz, domlajon.

Revmatizm bilan kasallanib, shifoxonada yotib chiqqan ota uyiga kelgach, dedi:

— Mana, endi men butunlay sog‘ayib ketdim — revmatizm balosidan qutuldim.

— Iya, bizga endi ob-havoni kim oldindan aytib beradi, — dedi o‘gil.

(«Gulxan»dan)

12-mashq. Maqollarni o‘qing, yod oling. So‘zlarni turkumlarga ajrating.

Mehnat — hayot tomiridagi qon.

Bugungi mehnat — ertaning rohati.

Mehnatni hurmatlasak, u bizni e‘zozlaydi.

Inson mehnat bilan ulug‘lanadi.

Baxtning kaliti mehnatning cho‘ntagida.

Bog‘-u bo‘stonlar — mehnat mahsuli.

Gul uzishdan oldin gulzor yaratadilar.

Mehnatkash odam fisq-fasod gaplarni bilmaydi.

Mehnat odamni hayot qiyinchiliklaridan qutqaradi.

Yalqovlik bor yerda ko‘z bo‘yash bor.

Yumshoq paxta qattiq mehnatning mahsulidir.

Mashaqqatning mahsuli farog‘atdir.

Odam mehnatini yoysa, mehnati uning shuhratini yoyadi.

Odam bahosizdir, ammo uni mehnati baholaydi.

Mehnat — yo‘qchilikning kushandasi.

Mehnat orom berib uxlatadi, kamchilik esa chimchilab uyg‘otadi.

Mehnatning ko‘zini topgan, rohatning o‘zini topadi.

Mehnat — hayot ziynati.

13-mashq. O‘zbekiston Respublikasining «Mustaqillik deklaratsiyasi» matnini topib, o‘qing. Undan parcha ko‘chirib, so‘zlarni so‘z turkum-lari bo‘yicha tahlil qiling.

14-mashq. Uyga vazifa. Matnni o'qing, gaplarni sintaktik tahlil qiling.

Ota-bobolarimiz, momolarimiz bizga yoshligimizdanoq ozodalik, pokizalik, saranjom-sarishtalik, halollik va harom-xarish haqida yetarli tushunchalar, ma'lumotlar berib, ularni imkoniyat darajasida o'ziga xos pand-u nasihatlar bilan ongimizga singdirishga uringanlar. Eng asosiysi, bu borada o'zlari betakror ibrat namunasini ko'rsatishgan. Axir, qush inida ko'rganini qiladi deb, bejiz aytishmagan. Mana, ulardan bizgacha yetib kelgan ibratomuz pand-u nasihatlardan ayrim namunalar: «Bolam, ariqdan oqayotgan suvga aslo tuplama, axlat tashlama, gunohi azim bo'ladi»; «Nonning uvog'ini oyoqosti qilma, toptama, ko'zing ko'r bo'lib qolishi mumkin»; «Ostonasi saranjom-sarishta joyda farishta bo'ladi»; «Uyingni ozoda, pokiza saqlayman desang, ostonangni ozoda tut»; «Onangni otangga beparдоз ko'rsatma» va shu kabilar.

HOZIRGI O'ZBEK ADABIY TILI TA'LIMI ASOSLARI

4-DARS. DUNYO TILLARI TIZIMIDA O'ZBEK TILINING TUTGAN O'RNI

Darsning maqsadi:

a) ilmiy maqsad: o'quvchilarning ongida o'zbek tili va uning boshqa tillar orasida tutgan o'rni yuzasidan bilim va malakalar hosil qilish;

b) o'quvchilarni ona tiliga hurmat, uning qadr-qimmatini uchun kurashish ruhida tarbiyalash.

1-topshiriq. «Ona tilim — jon-u dilim» maqolining ma'nosini tushuntirib bering.

2-topshiriq. Qanday tillarni o'rganyapsiz? Ularni o'rganishning siz uchun qanday ahamiyati bor?

Hozirgi kunda yer yuzida o'n milliarddan ko'proq aholi yashaydi. Agar siz Toshkentdan poyezdga o'tirib Moskva va u orqali Parijga safar qilsangiz, yo'lingizda qozoq, tatar, boshqird, rus, belorus, mo'jor (venger) singari tillarda so'zlashuvlarni eshitishga musharraf bo'lasiz. Eshitish jarayo-nida ayrimlarining ona tilingizga qandaydir yaqin, shu bilan birga, nimasi bilandir farqli ekanligini, ayrimlarining esa tamomila boshqa, yaqin jihatlari umuman yo'qligining guvohi bo'lasiz.

Bir-biriga yaqin, umumiy jihatlari ko'p bo'lgan tillar **qarindosh**, bir-biridan uzoq, umumiy jihatlari bo'lmagan tillar esa **qarindosh bo'lmagan** tillar hisoblanadi. Masalan, o'zbek, qirg'iz, qozoq, tatar, uyg'ur, boshqird, ozarbayjon, qorachoy-bolqar kabi tillar qarindosh tillar sanaladi. Qarindosh kishilar bir ajdoddan tarqalgani kabi, qarindosh tillar ham bir bobo tildan kelib chiqqandir. Shuning uchun ham dunyo tillari qarindoshligiga ko'ra til oilalariga bo'linadi. Til oilalarining nomlari bobo til nomi bilan yuritiladi. Masalan, slavyan tillari oilasi, german tillari oilasi, roman tillari oilasi, eroniy tillar oilasi, somiy tillari oilasi, turkiy tillar oilasi va boshqalar.

Bu til oilalarining har qaysisi o'z ichida yana kichik guruhlariga bo'linadi. Xususan, turkiy tillar oilasi qipchoq tillari guruhi, o'g'uz tillari guruhi, qorluq tillari guruhiga bo'linadi. O'zbek va uyg'ur tillari qorluq guruhiga; qozoq, qoraqalpoq, qirg'iz, tatar,

boshqird, xakas, yoqut, chuvash kabi tillar qipchoq guruhiga; ozarbayjon, turkman, usmonli turk tillari esa o'g'uz guruhiga kiradi.

Ko'rinib turibdiki, o'zbek tili dunyo tillari tizimida turkiy tillarning qorluq guruhiga mansubdir.

15-mashq. Gaplarni o'qing. Turkiy tillar oilasi haqida fikr yuriting. Unda o'zbek tilining tutgan o'rnini belgilang.

Turkiy tillar oilasida 30 ga yaqin til bor. Bu tilda so'zlashuvchilar, asosan, Osiyo, shuningdek, Yevropa, Amerika, Avstraliya mintaqalarida istiqomat qilishadi.

Turkiy tillar oilasiga quyidagi tillar kiradi: o'zbek, uyg'ur, qirg'iz, qozoq, qoraqalpoq, turk, ozarbayjon, turkman, gagauz, qrim-tatar, qorachoy-bolqar, qo'miq, no'g'ay, tatar, boshqird, oltoy, shor, xakas, tuva, yoqut, chuvash va boshqalar.

Turkiy tillar agglutinatив tillar sanaladi. Bu tillarda har qanday grammatik ma'no alohida qo'shimcha yordamida ifodalanadi. Qo'shimchalar asosan o'zakdan keyin qo'shiladi. Masalan: lit-sey + dosh + lar + im + ga.

16-mashq. Turkiy tillar oilasi haqida bahs uyushtiring.

17-mashq. Yozuvchi A.Ibrohimovning «Biz kim, o'zbeklar...» asaridan olingan parchani o'qing, daftaringizga ko'chirib oling. Dunyo va o'zbeklar mavzusi bo'yicha savol-javob uyushtiring.

«Biz kim, o'zbeklar ko'pni ko'rgan, o'z boshidan ne-ne kunlarni, ne-ne tarixiy sinovlarni o'tkazgan, shonli o'tmishiga, qadim-qadimdan o'z davlatiga ega bo'lib kelayotgan xalqmiz.

O'zbeklar uchun milliy qiyofamiz, qadriyatlarimizni, tilimiz, adabiyotimiz, dinimiz va shu kabilarni himoya qiladigan yakkay-u yagona maskan — bu O'zbekiston Respublikasidir.

O'zbek xalqining ichi to'q, baquvvat, tagli-tugli, palagi toza. O'zbeklarning tafakkur ummoni buyukdir. So'zimizda, so'zlarimizda shu ummonning tomchilari ifodalanadi, ummonimiz bemisl bo'lgani uchun ham so'zlarimiz ko'p. Millionlab xalqni birlashtirgan omillardan biri millatimizning ma'naviy belbog'i — ona tilimizdir.

Biz kim, o'zbeklar asta yig'lab, barala kuladigan xalqmiz.

Xalqimizning habibliigi shundaki, u irq-u millat ajratmay, bani basharni birday sevadi».

18-mashq. Jahonning ko'zga ko'ringan yozuvchilari tomonidan ishlatilgan so'zlar miqdorini solishtiring. Tilning boyligi undagi so'zlarning barcha sohalarda ishlatilishida ekanligini tushuntiring.

Alisher Navoiy	26035 ta,
Aleksandr Pushkin	21193 ta,
Uilyam Shekspir	20000 dan ortiq,

Migel de Servantes	18000 dan ortiq,
Abdurahmon Jomiy	17600 ta,
Abdulla To'qay	14000 dan ortiq.

O'ZBEK TILIGA DAVLAT TILI MAQOMINING BERILISHI VA BUNING TARIXIY AHAMIYATI

Sobiq Sho'rolar Konstitutsiyasida Ittifoqdagi barcha elat, xalq, millatlar va ularning tillari teng huquqli ekanligi ta'kidlangan bo'lsa ham, lekin amalda rus tili davlat tili edi. Barcha ish qog'ozlari, pochta, telegraf ishlari, turli darajadagi yig'ilishlar, qurultoylar, simpoziumlar rus tilida olib borilardi. Rus tilini bilmaydigan shaxslar uzoqdagi qarindosh-urug'lariga, tanish-bilishlariga oddiy bir telegramma ham jo'nata olmas edilar. Bunday holat rus tilidan boshqa tillar qo'llanish doirasining cheklanishiga olib keldi va bu til vakillarining haqli ravishda noroziligiga sababchi bo'ldi.

1988-yildan boshlab o'zbek ziyolilari ham matbuotda o'zlarining qator maqolalari bilan tilimiz haq-huquqini tiklash, uni davlat tiliga aylantirish muammosini ko'tarib chiqdilar. Bu masalaga bag'ishlangan bir qancha anjumanlar bo'lib o'tdi. Nihoyat, 1989-yilning 21-oktabrida o'zbek tili O'zbekistonning Davlat tili sifatida rasman e'lon qilindi. Buning natijasida o'zbek tili respublikamizda o'tkaziladigan oliy darajadagi davlat anjumanlarida ham qo'llaniladigan, davlatning rasmiy hujjatlari yuritiladigan, rivojlanish istiqboli qonun bilan belgilangan tilga aylandi. Ana shu nuqtayi nazardan bu qonunning tarixiy ahamiyati kattadir.

«Davlat tili haqida»gi Qonun qabul qilingandan ikki yil vaqt o'tgach, respublikamiz hayotida katta o'zgarish ro'y berdi. Ajdodlarimizning asriy orzusi ro'yobga chiqdi. Mustaqillik qo'lga kiritildi. Dunyoning bir yuz yigirmadan ortiq davlati mustaqil respublikamizni rasman e'tirof etdi va u bilan diplomatik munosabatlar o'rnatdi. O'zbekiston Birlashgan Millatlar Tashkilotiga qabul qilindi. Qisqa muddat ichida respublikamizning jahon hamjamiyati o'rtasidagi obro'-e'tibori oshdi. O'zbek degan millat va uning milliy tili jahon jamoatchiligining diqqatini tortdi.

Ana shunday sharoitda mustaqillik qo'lga kiritilgunga qadar qabul qilingan «Davlat tili haqida»gi Qonunning ko'p moddalari o'z kuchini yo'qotdi yoki tahrirtalab bo'lib qoldi. Shuning uchun ham amaldagi Qonunni isloh qilish ehtiyoji paydo bo'ldi. Natijada 1995-yilning 21-dekabrida O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining IV sessiyasi «Davlat tili haqida»gi Qonunning yangi tahririni qabul qildi.

Yangi tahrirdagi Qonunning muhim jihati shundaki, unda o'zbek tilining bugungi jahon hamjamiyatidagi mavqeyi hisobga olindi. Bu Qonunda O'zbekiston Respublikasining demokratik, tinchliksevar siyosati o'zining aniq ifodasini topdi. O'zbek tili O'zbekiston Respublikasining Davlat tili sifatida tan olinar ekan, bu narsa respublika hududidagi boshqa tillarning faoliyat ko'rsatishi, rivojlanishi, O'zbekistonda yashovchi barcha millat vakillarining o'z ona tillarida erkin aloqa qilishlari uchun aslo monelik qilmaydi. Qonunning 2-, 4-, 6-, 10-, 14-moddalarida boshqa millat vakillari tillarining amal qilishi himoya qilinadi. Bu esa yangi Qonunning naqadar xolis ekanligini ko'rsatadi.

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASINING QONUNI
DAVLAT TILI HAQIDA
(yangi tahrirda)

1-modda. O‘zbekiston Respublikasining davlat tili o‘zbek tilidir.

2-modda. O‘zbek tiliga davlat tili maqomining berilishi respublika hududida yashovchi millat va elatlarning o‘z ona tilini qo‘llashdan iborat konstitutsiyaviy huquqlariga monelik qilmaydi.

3-modda. O‘zbek tilining O‘zbekiston Respublikasi hududida davlat tili sifatida amal qilishining huquqiy asoslari ushbu Qonun va boshqa qonunlar bilan belgilab beriladi.

Tilning Qoraqalpog‘iston Respublikasida amal qilishiga bog‘liq masalalar, shuningdek, Qoraqalpog‘iston Respublikasining qonun hujjatlari bilan belgilanadi.

Ushbu Qonun tillarning turmushda, shaxslararo muomalada hamda diniy va ibodat bilan bog‘liq udumlarni ado etishda qo‘llanishini tartibga solmaydi.

Fuqarolar millatlararo muomala tilini o‘z xohishlariga ko‘ra tanlash huquqiga egadirlar.

4-modda. O‘zbekiston Respublikasida Davlat tilini o‘rganish uchun barcha fuqarolarga shart-sharoit hamda uning hududida yashovchi millatlar va elatlarning tillariga izzat-hurmat bilan munosabatda bo‘lish ta‘minlanadi, bu tillarni rivojlantirish uchun shart-sharoit yaratiladi.

Fuqarolarga davlat tilini o‘qitish bepul amalga oshiriladi.

5-modda. O‘zbekiston Respublikasida davlat tilida faoliyat ko‘rsatadigan, milliy guruhlar zich yashaydigan joylarda esa — ularning tillarida faoliyat ko‘rsatadigan maktabgacha tarbiya, bolalar muassasalarini tashkil etish ta‘minlanadi.

6-modda. O‘zbekiston Respublikasida yashovchi shaxslarga ta‘lim olish tilini erkin tanlash huquqi beriladi.

O‘zbekiston Respublikasi davlat tilida, shuningdek, boshqa tillarda ham umumiy, hunar-texnika, o‘rta maxsus va oliy ma‘lumot olishni ta‘minlaydi.

7-modda. Davlat tili rasmiy amal qiladigan doiralarda o‘zbek adabiy tilining amaldagi ilmiy qoidalari va normalariga rioya etiladi.

Davlat o‘zbek tilining boyitilishi va takomillashtirilishini ta‘minlaydi, shu jumladan, unga hamma e‘tirof qildan ilmiy-texnikaviy va ijtimoiy-siyosiy atamalarni joriy etish hisobiga ta‘minlaydi.

Yangi ilmiy asoslangan atamalar jamoatchilik muhokamasidan keyin va Oliy Majlis tegishli qo‘mitasining roziligi bilan o‘zbek tiliga joriy etiladi.

8-modda. O‘zbekiston Respublikasining qonunlari, davlat hokimiyati va boshqaruv organlarining boshqa hujjatlari davlat tilida qabul qilinadi va e‘lon etiladi. Bu hujjatlarning tarjimalari boshqa tillarda ham e‘lon qilinadi.

Mahalliy hokimiyat va boshqaruv organlarining hujjatlari davlat tilida qabul qilinadi va e‘lon etiladi. Muayyan millat vakillari zich yashaydigan joylarda mahalliy hokimiyat va boshqaruv organlarining hujjatlari respublika davlat tilida hamda mazkur millat tilida qabul qilinadi va e‘lon etiladi.

9-modda. Davlat hokimiyati va boshqaruv organlarida ish davlat tilida yuritiladi va zaruriyatga qarab boshqa tillarga tarjima qilinishi ta‘minlanadi.

O‘zbekistonda o‘tkaziladigan xalqaro anjumanlarda davlat tili, shuningdek, qatnashchilarning o‘zlari tanlagan tillar anjumaning ish tili hisoblanadi.

10-modda. Korxonalar, muassasalar, tashkilotlar va jamoat birlashmalarida ish yuritish, hisob-kitob, statistika va moliya hujjatlari davlat tilida yuritiladi, ishlovchilarning ko‘pchiligi o‘zbek tilini bilmaydigan jamoalarda davlat tili bilan bir qatorda, boshqa tillarda ham amalga oshirilishi mumkin.

11-modda. Sudlov ishlarini yuritish davlat tilida yoki o‘sha joydagi ko‘pchilik aholi tilida olib boriladi. Ishda ishtirok etayotgan, sud ishlari yuritilayotgan tilni bilmaydigan shaxslarga tarjimon orqali ishga oid materiallar bilan tanishish, sud jarayonida ishtirok etish huquqi hamda sudda ona tilida so‘zlash huquqi ta‘minlanadi.

Korxonalar, tashkilotlar va muassasalar o‘rtasidagi xo‘jalik nizolarini ko‘rib chiqish va hal qilishda davlat tili qo‘llaniladi. Xo‘jalik nizolari taraflarning roziligi bilan boshqa tilda ham ko‘rib chiqilishi mumkin.

12-modda. O‘zbekiston Respublikasida notarial harakatlar davlat tilida amalga oshiriladi. Fuqarolarning talabiga ko‘ra rasmiylashtirilgan hujjat matni davlat notariusi yoki notarial harakatni bajarayotgan shaxs tomonidan rus tilida yoki imkoniyat bo‘lgan taqdirda — boshqa maqbul tilda beriladi.

13-modda. Fuqarolik holatini qayd etuvchi hujjatlar, shaxsning kim ekanligini va uning huquqlarini tasdiqlovchi hujjatlar davlat tilida rasmiylashtiriladi, zaruriyatga qarab boshqa tilda tarjimasi takrorlanishi mumkin.

14-modda. O‘zbekiston Respublikasi hududida yashovchi shaxslarga davlat tashkilotlari va muassasalariga, jamoat birlashmalariga arizalar, takliflar, shikoyatlar bilan davlat tilida va boshqa tillarda murojaat qilish huquqi ta‘minlanadi.

15-modda. O‘zbekiston Respublikasida yashovchi shaxslar, o‘z millatidan qat‘i nazar, o‘z ismini, otasining ismi va familiyasini milliy-tarixiy an‘analarga muvofiq yozish huquqiga egadirlar.

16-modda. Televidenie va radioeshittirishlari davlat tilida, shuningdek, boshqa tillarda olib boriladi.

17-modda. Noshirlik faoliyati davlat tilida, ehtiyojlarni hisobga olgan holda esa, boshqa tillarda ham amalga oshiriladi.

18-modda. Pochta-telegraf jo‘natmalari davlat tilida yoki fuqarolarning xohishiga ko‘ra – boshqa tilda amalga oshiriladi.

19-modda. Muassasalar, tashkilotlar va jamoat birlashmalari muhrlari, tamg‘alari, ish qog‘ozlarining matnlari davlat tilida bo‘ladi.

O‘zbekiston Respublikasi hududida joylashgan xalqaro tashkilotlar va muassasalar, qo‘shma korxonalarining, shuningdek, milliy madaniy jamiyatlar va markazlarning muhrlari, tamg‘alari, ish qog‘ozlari matnlarining tarjimasi davlat tilida takrorlanadi.

20-modda. Lavhalar, e‘lonlar, narxnomalar va boshqa ko‘rgazmali hamda og‘zaki axborot matnlari davlat tilida rasmiylashtiriladi va e‘lon qilinadi hamda boshqa tillarda tarjimasi berilishi mumkin.

21-modda. Korxonalarda ishlab chiqariladigan mahsulot davlat tilidagi va boshqa tillardagi yorliqlar, yo‘riqnomalar, etiketkalar bilan ta‘minlanadi.

22-modda. Respublikaning ma‘muriy-hududiy birliklari, maydonlari, ko‘chalar va geografik obyektlarining nomlari davlat tilida aks ettiriladi.

23-modda. O‘zbekiston Respublikasining xalqaro shartnomasi matnlari, agar shartnomaning o‘zida boshqacha qoida nazarda tutilmagan bo‘lsa, davlat tilida va ahdlashuvchi tomonning (tomonlarning) tilida yoziladi.

24-modda. O‘zbekiston Respublikasida davlat tiliga yoki boshqa tillarga mensimay yoki xusumat bilan qarash taqiqlanadi. Fuqarolarning o‘zaro muomala, tarbiya va ta‘lim olish tilini erkin tanlash huquqini amalga oshirishga to‘sqinlik qiluvchi shaxslar qonun hujjatlariga muvofiq javobgar bo‘ladilar.

19-mashq. O‘zbek xalqi haqida aytilgan quyidagi fikrlarni o‘qing, daftaringizga ko‘chirib oling. O‘zbeklar va ularning tili, bu tilning jahon tillari orasida tutgan o‘rni to‘g‘risida fikr yuriting.

O‘zbek — jahon xalqlari orasidan birinchilardan bo‘lib, turkiy xalqlar o‘rtasida esa eng oldin o‘troqlashgan, madaniy turmush kechiruvchi, jahon sivilizatsiyasiga hissa qo‘shgan millatdir. (*«Jahon qomusiy lug‘ati»*)

O‘zbek o‘g‘lonlari botir bo‘lur. (*Abdurauf Fitrat*) Qadimgi Gretsiya Yevropada sivilizatsiya o‘chog‘i sifatida qanday o‘rin tutgan bo‘lsa, O‘zbekiston va o‘zbek xalqi Osiyoda, butun turkiy o‘lkalar va barcha turkiy xalqlar tarixida xuddi shunday o‘rin egallaydi. (*Chingiz Aytmatov*) O‘zbekning fe‘l-atvori barchaga ayon: u yerni, tabiatni sevadi. Do‘ppisida suv tashib bo‘lsa-da, daraxt ko‘kartiradi. O‘zbek tom ma‘noda bunyodkordir. (*I.A.Karimov*)

20-mashq. E. A‘zamovning «Bayramdan boshqa kunlar» qissasidan olingan parchani o‘qing. Asar qahramonlaridan sanalgan Safuraning tilidagi parazit so‘zlarga e‘tibor bering. O‘zbek tilini buzib gapirayotgan tengdoshlaringizning nutqidagi mana shunday salbiy ko‘rinishlarni topib, bu haqida bahs yuriting.

«Uning fe‘liga tushunish, ko‘nglidagini payqash — bamisoli yangi tug‘ilgan chaqaloqning hayotini bashorat qilmoq bilan barobar. Ta‘b-tabiati ko‘klam na‘malarining o‘zginasi: bir qarasangiz, quyoshdek charaqlagan, xiyol o‘tmayoq jala, shafqatsiz bo‘ron. Shundayinki, bir gap bilan osmondagi yulduzni olib kelib balchiqqa uradi, balchiqda yotgan qurbaqadan esa hayratomuz joziba topib, uni ko‘kka chiqarib qo‘yadi. Bir og‘iz gap bilan, lekin koshki odamga o‘xshab gapirsa! U deyarli o‘zbekcha so‘zlamaydi. Sirasi ruscha ham so‘zlamaydi. Uning o‘zi o‘ziga to‘qib olgan bo‘lakcha tili bor. Umuman, ko‘p gapirib og‘zini charchatmaydi. Demoqchi bo‘lgan fikrini biron bitta alomatroq so‘zga jamlab qo‘ya qoladi. Xuddi mashhur «O‘n ikki stul» dagi tantiq Ellochkaga o‘xshab. Masalan: «bravo», «ujas», «genialno», «shik», «se lya vi», «chi gap», «oybay», «salut», «chao», «okey» va hokazo. Bu baynalmilal — qurama so‘zlarni u doimo xitob bilan, ohangini keltirib talaffuz qiladi. Siz o‘zbekcha gapiravering, u ana shu «til» da javob qaytaraveradi».

21-mashq. E. A‘zamovning «Bayramdan boshqa kunlar» qissasidagi Safuraning nutqidan olingan ikki xil holatni o‘qing va ularni bir-biriga solishtiring. O‘zbek adabiy tilini buzuvchilar haqida fikr yuriting.

«...Hello-o! BB larga (Bakir bilan Bargida demoqchi) salut deb qiyqiradi u telefundayoq: ismlarini to'liq aytish ham unga malol kelsa kerak yoki oliftagarchilikkamikin? So'ng betakallufona so'rashuvga o'tadi:

— Qalaysan, bolakay? Shik! Ya rada. Jonginang uydami? Chaqir-chi... Bargi-sha! Znayesh ya vchera... kimni ko'rdim, top-chi?!...

— Shu qiz o'zbekcha gapniyam biladimi sira? — dedi bir galgi telefonbozlikdan so'ng Bakir ensasi qotib.

— Nimaga bilmas ekan o'zbek-u! — dedi yelkasini qimtib Bargida.

— Men haliyam uni chulchut deyatotganim yo'q, lekin chala-chulpa qilib gapiradi-da! Oliftagarchilikkadir-da?!

— Yaxshi-da, hamma tildan xabardor.

— Ona tilidan boshqa hammasini biladi, deng!

... U xuddi o'ziga o'zi gapirayotgandek yoki Munkar-Nakir huzurida istig'for keltirayotgandek, odam yolg'iz qolganda ichida bo'lsin e'tirof etmoqqa iymanadigan achchiq haqiqatlarni ham ro'yirost, yashirmay-netmay shafqatsizlik bilan aytib nola qilardi. Bakirni battar hayratga solgani — Safura bironta begona so'z qo'shmay, sof o'zbek tilida so'zlardi, ta'sirli so'zlardi. Balodek! Tili uzilib tushgani yo'q. Ona tili shunday vaqtda kerak bo'lar ekan, Safuraxon!»

22-mashq. «Men nechun sevaman O'zbekistonni?», «O'zbekim», «Dunyo», «Sohibqiron» kabi qo'shiqlarni qo'yib eshiting. O'zbekiston xalqlari, ularning tili, o'tmishi, buguni va kelajagi haqida gaplar tuzing, bahs yuriting.

23-mashq. She'rni o'qing. Ona tilini ulug'lovchi she'rlar, hikmatli so'z va maqollarga misollar topib, ularni izohlang.

ONA TILIM

Ming yildirki, bulbul kalomi,
O'zgarmaydi — yaxlit hamisha.
Lekin sho'rlik to'tining holi,
O'zgalarga taqlid hamisha.
Ona tilim, sen borsan, shaksiz,
Bulbul kuyin she'rga solaman.
Sen yo'qolgan kuning, shubhasiz,
Men ham to'ti bo'lib qolaman.

(Abdulla Oripov)

24-mashq. Uyga vazifa. Ma'lumotnomani daftaringizga ko'chirib oling. Yana qanday ish qog'ozlarini bilasiz? O'zbek tiliga Davlat tili maqomi berilganidan so'ng ish qog'ozlariga e'tibor qanday bo'ldi? Shu haqda fikr yuriting.

MA'LUMOTNOMA

Ushbuni ko'rsatuvchi Botirjon Shukurjonov ha-qiqatan ham Andijon davlat universiteti qoshidagi akademik litseyning 2-bosqich «A» guruhida tahsil oladi.

Ma'lumotnoma Andijon shahar mudofaa ishlari boshqarmasiga ko'rsatish uchun berildi.

Litsey direktori: *prof. SH. QOSIMOV*

Topshiriqlar

1. O'zbeklarning qayerlarda istiqomat qilishi haqida so'zlab bering.
2. Ona tili tushunchasiga ta'rif bering.
3. O'zbek tiliga davlat tili maqomining berilishi va buning tarixiy ahamiyati haqida so'zlab bering.

5-DARS. «KADRLAR TAYYORLASH MILLIY DASTURI»DA HOZIRGI O'ZBEK ADABIY TILI TA'LIMINING TUTGAN O'RNI

Darsning maqsadi:

a) ilmiy maqsad: o'quvchilarning ongida jamiyat va unda tilning tutgan o'rni haqida bilim va malakalar hosil qilish;

b) o'quvchilarni bugungi hayotimizda, turmushimizda bo'layotgan o'zgarishlarga nisbatan hozirjavoblik, tadbirkorlik ruhida tarbiyalash».

Topshiriq. Olibmen taxti farmoning'a oson,
Cherik chekmay Xitodin to Xuroson...

(Alisher Navoiy)

Yuqoridagi gapdan hozirgi o'zbek adabiy tilidan farq qiluvchi o'rinlarni toping va ularni izohlang.

Mustaqillik qo'lga kiritilishi bilanoq respublikamizda yoshlar tarbiyasiga jiddiy e'tibor berila boshlandi, chunki yoshlar bizning ertangi kunimiz. Istiqlolimiz, istiqbolimiz shularning qo'lidadir.

Yoshlarimizni yuksak ma'naviyatli, chuqur bilimli, vatanparvar, keng mushohadali, buyuk davlatni barpo etish yo'lida ijodkor va faol qilib tarbiyalash bugungi kunning eng dolzarb vazifalaridandir. Ana shuning uchun ham hukumatimiz tomonidan ta'lim tizimini isloh qilishga alohida e'tibor berilmoqda. Bu borada Oliy Majlisning IX sessiyasida «Kadrlar tayyorlash Milliy dasturi»ning qabul qilinishi ta'lim tizimida keskin buri-lish yasadi.

«Kadrlar tayyorlash Milliy dasturi»da umumiy o'rta ta'limdan so'ng akademik litsey va kasb-hunar kollejlari ta'limning alohida, uzluksiz, jahon andozalariga mos keladigan zamonaviy bir bosqichi sifatida ajratiladi.

Dasturda ta'kidlanishicha, akademik litsey o'quvchilarning intellektual qobiliyatlarini jadal o'stirishni, ularning chuqur, tabaqalashtirilgan va kasb-hunarga yo'naltirilgan bilim olishlarini ta'minlaydi.

Yoshlarni erkin fikrlashga o'rgatish hozirgi ta'lim tizimimizning bosh maqsadidir. Muhtaram Prezidentimiz, agar bolalar erkin fikrlashni o'rganmasa, berilgan ta'limning samarasi past bo'lishi muqarrarligini, mustaqil fikrlash ham katta boylik ekanligini ta'kidlaydilar.

Tafakkur bilan til, erkin fikrlash bilan erkin so'zlash o'zaro uzviy bog'liqdir, chunki fikrimizni shakllantiruvchi va ro'yobga chiqaruvchi qudratli vosita — bu tildir. O'z fikrini ravon, go'zal va aniq ifoda etadigan yoshlarni tarbiyalash «Kadrlar tayyorlash Milliy dasturi»ning bosh maqsadidir.

Shunday ekan, «Hozirgi o'zbek adabiy tili» predmetining yangi ta'lim tizimidagi ahamiyati beqiyosdir.

25-mashq. «Kadrlar tayyorlash Milliy dasturi»dan olingan so'zlar va ularning izohlariga diqqat qiling. Mazkur o'quv dargohlarida olib boriladigan ona tili ta'limining mushtarak tomonlari haqida fikr yuriting.

Akademik litsey — davlat ta'lim standartlariga muvofiq o'rta maxsus ta'lim beradigan, o'quvchilarning imkoniyatlari va qiziqishlarini hisobga olgan holda ularning jadal intellektual rivojlanishi uchun chuqur, sohashtirilgan, tabaqalashtirilgan, kasbga yo'naltirilgan ta'lim beruvchi o'rta maxsus o'quv dargohi.

Kasb-hunar kolleji — tegishli davlat ta'lim standartlari doirasida o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi beradigan, o'quvchilarning kasb-hunarga moyilligini hisobga olgan holda ulardagi bilim va ko'nikmalar chuqur rivojlantiriladigan, tanlab olingan kasb-hunar bo'yicha bir yoki bir necha ixtisosni egallash imkonini beradigan o'rta maxsus o'quv yurti.

Bakalavriat — mutaxassisliklar yo'nalishi bo'yicha fundamental va amaliy bilim beradigan, ta'lim muddati kamida to'rt yil davom etadigan tayanch oliy ta'lim.

Magistratura — aniq mutaxassislik bo'yicha fundamental va amaliy bilim beradigan, bakalavriat negizida ta'lim muddati kamida ikki yil davom etadigan oliy ta'lim.

26-mashq. Quyidagi so'zlarni daftaringizga ko'chirib oling va ularning izohlarini toping.

monitoring —
injenering —
muqobil xizmat —
raqobatbardoshlik —
printer —
beysik tili —
fayl —
uyali telefon aloqasi —
marketing —
sammit —
menejment —
diler —

27-mashq. Hikmatli soʻzlarni oʻqing. «Kadrlar tayyorlash Milliy dasturi» bilan uygʻun tomonlarini belgilang.

Gʻaflatda yotgan xalqni uygʻotish uchun uning tarixini targʻibot etish zarur. (*Avustin*) Dunyoda turmoq uchun dunyoviy fan va ilm lozimdur, zamona ilmi va fanidan bebahra millat boshqalarga paymol boʻlur. (*Mahmudxoʻja Behbudiy*) Dunyoda ilmdan boshqa najot yoʻq va boʻlmagʻay. (*Imom al-Buxoriy*) Faqat bir ezgulik bor — bilim va faqat bir yomonlik bor — jaholat. (*Suqrot*) Bir kunlik adolat — yuz kunlik toat-ibodatdan afzal. (*Amur Temur*) Bilimga eltuvchi yagona yoʻl bu faoliyatdir. (*Bernard Shou*) Odamlar oʻqishdan toʻxtashlari bilan fikrlashdan ham toʻxtaydilar (*Deni Didro*). Oz boʻlsa ham bilmoq uchun koʻp oʻqimoq zarur. (*Monteskye*) Insonning qiymati emas siym-u zar, Insonning qiymati ilm ham hunar. (*Bedil*) Kimki oʻrganishni uyat, or demas, Suvdan dur topadi, toshdan laʼl, olmos. (*Nizomiy Ganjaviy*)

Savol va topshiriqlar

1. «Kadrlar tayyorlash Milliy dasturi» qachon qabul qilindi va uning maqsad va vazifalari nimalardan iborat?
2. Milliy dasturda hozirgi oʻzbek adabiy tilining oʻrni qanday?
3. «Kadrlar tayyorlash Milliy dasturi»ning ahamiyati haqida soʻzlab bering.

«HOZIRGI OʻZBEK ADABIY TILI» FANINING MUNDARIJASI

Savol va topshiriqlar

1. «Hozirgi oʻzbek adabiy tili» deganda nimani tushunasiz?
2. «Hozirgi oʻzbek adabiy tili» fani qanday boʻlimlardan tashkil topgan?
3. Fonetika haqida maktabda olgan bilimlaringiz boʻyicha gapirib bering.
4. Lotin yozuviga asoslangan oʻzbek alifbosi va unda unilarning ifodalanishi haqida soʻzlang.
5. *Olib ber, oʻqib chiq, ketma-ket* kabi qoʻshma, juft soʻzlarning imlosi qaysi boʻlimda yoritilgan?
6. Soʻz maʼnolari tilshunoslikning qaysi boʻlimida oʻrganiladi?
7. Frazologiya deganda nimani tushunasiz?
8. Lugʻat va uning tiplari qaysi boʻlimda oʻrganiladi?
9. Grammatika nima?

28-mashq. Sheʼrni oʻqing. Ona xalqimizga xos sifatlarni belgilab, bu haqda bahs yuriting.

Oʻzbek degan soʻz ostida ona xalqim
Buyukligi mujassam.
Yetti togʻ-u qirlar osha olislarga tarqalgan
Soddaligi jam.
«Oʻ» ga qarang, boshda «doʻppi» oʻzbekimning xuddi oʻzi,
Otincha u, oʻziga bek, ulugʻvor.
Ona xalqim shon-shuhrati «sh» harfida koʻp asror.
Shon-shuhrati samolarni tutib ketgan,

Bobolarim ifodasi «b» ga qarang.
Ovozasi Londonlarga borib yetgan,
Ajdodini nabirasi o'qir arang.
Tarixlarni eslaganda bag'rim kuyuk,
Yuraklarim og'riqlardan qaqshaydi.
«E» harfi shu boisdan ham qaddi egik,
Bobolarim qomatiga o'xshaydi.
Eng muhimi mehnatkashmiz, mehmondo'stmiz,
Rizq topamiz ona yerga urug' sochib.
Shu sababdan so'nggi harf «k» ga monand,
Kimki kelsa qarshilaymiz quchoq ochib.
O'zbek degan so'z ostida ona xalqim
Buyukligi mujassam.
Yetti tog'-u qirlar osha olislarga tarqalgan,
Soddaligi jam...

(*Abdulhay Sobirov*)

29-mashq. Herman Vamberining «Turkiy xalq» asaridan olingan parchani o'qing. Savollarga javob qaytaring.

«O'zbek, degan so'z qaysi ma'noni bildiradi deganda, eng avvalo, shuni aytib o'tish kerakki, bu so'z «o'z» va «bek» so'zlaridan iborat bo'lib, shulardan birinchisi «asl», «ajoyib», «tagi mustahkam», «sardor» ma'nolarini bildiradi. Demak, bu so'zning ma'nosi asl bekdir.

«O'zbek» degan nom ancha oldindan ma'lum bo'lib, «musulmoncha tarbiyalangan» degandek tushunilgan, ya'ni ular ... musulmon Osiyo madaniyatiga yo'l ochishgan; o'troq va asl dehqon; harbiy millat; savdoda og'ir, vazmin, sanoatda mo'tadil; ochiqko'ngil, mard, jiddiy, haqiqiy turkiy himmatga ega; sovuqqonlikni odob-axloq namunasi hisoblaydi... O'zbek o'ylabroq gapirishga moyil, u buni tabiiy deb biladi; sadoqatli va dovyurak; to'g'ri gapiradigan, ko'zga tik qaraydigan erkakni mukammallik namunasi deb biladi; davlat himoyasini o'z zimmasiga olgan; o'zbeklarning oilaviy munosabatlarini asl namuna hisoblasa bo'ladi; o'rta yoshga borib qolgan farzandlar ham o'z ota-onalariga juda hurmat-ehtiromda bo'lishadi; o'zi 30—40 yoshlarga borib qolgan o'g'il ham otasining bir qarashidayoq sergak tortadi va hech qachon otasi bor paytda birinchi o'tirmaydi; birinchi gapirmaydi; turkiy shevada gapiradilar; o'zbeklar xudojo'ylar va bolalardan shuni talab qilishadi; mug'ambirlik kamdan kam uchraydi; o'zbeklar yaxshi musulmondirlar; ashula va musiqani jon-dildan sevishadi...»

30-mashq. Matnni o'qing.

Tilga ixtiyorsiz — elga e'tiborsiz. Harzago'ykim ko'p takallum surgay, itdekdurkim, kecha tong otquncha hurgay. Yamon tillik andoqkim, el ko'ngliga jarohat yetkurur, o'z boshig'a ham ofat yetkurur. Nodonning muvahhish harzag'a bo'g'zin qirmog'i — eshakning jihatsiz qichqirmog'i. Xushgo'ykim so'zni rifq va muvoso bila aytg'ay, ko'ngulga yuz g'am keladurg'on bo'lsa, aning so'zidin qaytg'ay. So'zdadur har

yaxshiligni imkoni bor, mundin debdurlarki, nafasning joni bor. Masihokim, nafas bila o‘lukka jon berdi, go‘yo bu jihatdin erdi...

Savol va topshiriqlar

1. O‘zbek degan so‘z ilk bor qaysi yozma manbada uchraydi?
2. O‘zbek urug‘lari qaysi tilda gaplashishgan?
3. O‘zbeklar haqida yozilgan qaysi asarlarni bilasiz?
4. O‘zbek so‘zining ma‘nolarini ayting.
5. Hozirgi o‘zbek adabiy tilida qo‘llanilmaydigan so‘zlar va qo‘shimchalarni aniqlang.
6. Matn o‘zbek tilining qaysi davriga oid? Uning muallifi kim va qaysi asardan olingan?
7. Matnda qo‘llangan so‘z va qo‘shimchalarning hozirgi holatlarini toping.

31-mashq. Uyga vazifa. Matnni o‘qing.

Daryoga tosh otmayla,
Botar, ketar, yor-yor.
Uzoqqa qiz bermayla,
Olar ketar, yor-yor.

Darvozani keng oching,
Kelin keldi, yor-yor.
Kelin minan qo‘shilib,
Davlat keldi, yor-yor.

Yig‘lama qiz, yig‘lama,
To‘y seniki, yor-yor.
Ostonasi tillodan
Uy seniki, yor-yor.

Samovarda choylari
Qaynamaydi, yor-yor.
O‘gaymikin onasi,
O‘ynamaydi, yor-yor.

Siynim bergan uzugi,
Mayishadi, yor-yor.
Siynim uchun qavurg‘am
Qayishadi, yor-yor.

Chaqirip bering yigitti
Yangasini, yor-yor.
Qalin gilam tashalsin
Ko‘chasiga, yor-yor.

(Farg‘ona xalq qo‘shiqlaridan)

Topshiriqlar

1. Hozirgi o‘zbek adabiy tilidan farqli qo‘llangan so‘z va qo‘shimchalarni aniqlang.
2. O‘zbek adabiy tili bilan xalq shevalari o‘rtasidagi munosabatni tushuntiring.
3. Matndagi o‘zbek adabiy tilidan farqli qo‘llangan so‘z va qo‘shimchalarning siz yashaydigan hududda qanday aytilishini bayon qiling.

32-mashq. Matnni o‘qing.

Rub‘i maskunda Samarqandcha latif shahr kamroqdur... Ma‘muraning kanorasida voqe bo‘libtur... Samarqand shahri ajab orosta shahredur, bu shahrdan bir xususiyati borkim, o‘zga kam shahrdan andog‘ bo‘lg‘ay. Har hirfagarning bir boshqa bozori bor, bir-

birlariga maxlut emastur, tavr rasmedur. Xo‘b nonvoliqlari va oshpazliqlari bordur. Olamda yaxshi kog‘az Samarqanddin chiqar.

Savol va topshiriqlar

1. Hozirgi o‘zbek adabiy tilida qo‘llanilmaydigan so‘z va qo‘shimchalarni aniqlang.
2. Hozirgi o‘zbek adabiy tilidan farqli tomonlarning mavjudlik sababini tushuntiring.
3. Matn o‘zbek tilining qaysi davriga oidligini ayting. Matn qaysi asardan olingan, uning muallifi kim?

O‘ZBEK ADABIY TILINING TARAQQIYOT BOSQICHLARI

6-DARS. QADIMGI TURKIY TIL

Darsning maqsadi:

- a) ilmiy maqsad: o‘quvchilarning ongida o‘zbek tili tarixi va uning taraqqiyot bosqichlari yuzasidan bilim va malakalar hosil qilish;
- b) o‘quvchilarni tilimiz tarixiga hurmat ruhida tarbiyalash.

1-topshiriq. Matnni o‘qing, unda ilgari surilgan fikr haqida bahs uyushtiring.

O‘TMISHINI UNUTGAN XALQ QULLIKKA MAHKUMDIR

Har bir xalq hozirgi darajasiga yetgunga qadar juda katta taraqqiyot bosqichini bosib o‘tgan. Bundan o‘zbek xalqi ham mustasno emas.

Markaziy Osiyo hududlarida azaldan yashab kelgan o‘g‘uz, qipchoq, uyg‘ur, nayman, uyshin, barlos, yuz, qirq, ming kabi ko‘plab qabilalar o‘zbek xalqining shakllanishida muhim o‘rin tutgan.

Otashzabon shoir Turdi Farog‘iy:

Tor ko‘ngullik beklar, «man-man» demang, kenglik qiling,
To‘qson ikki bovli o‘zbek yurtidir, tenglik qiling, —

deb yozganida o‘zbek xalqining tashkil topishida 92 urug‘ vakillari ishtirok etganligini nazarda tutgan edi.

Darhaqiqat, O‘zbekistonning qayeriga borsangiz, darxon, kenagas, jaloyir, bahrin, nayman kabi joy — urug‘ nomlariga duch kelishingiz mumkin. Bu nomlar shu joylarda muayyan qabila vakillarining yashab o‘tganligidan aks sado berib turadi.

Birgina «qipchoq» atamasini olib ko‘raylik. Qipchoqmahalla, Qipchoqqishloq, Qipchoqovul, Qipchoqariq singari nomlar har bir tumanda, hatto har bir jamoa xo‘jaligida mavjud. Bu nom o‘zbek xalqining shakllanishida qipchoq qabilalarining munosib o‘rin tutganligidan dalolat berib turibdi. Bu gapni o‘g‘uz, qorluq-chigil-uyg‘ur qabilalariga nisbatan ham aytish mumkin.

Naql qiladilarki: «O‘tmishini unutkan, avlod-ajdodlarini bilmagan kimsalarning quldan farqi yo‘q». Aziz o‘quvchi! Xalqimizning kechmishini, uning tarixini puxta bilib olishga intiling. Zotan, kelajak Sizdan shuni talab qilmoqda.

2-topshiriq. «Kultegin», «Bilga xoqon», «To‘nyuquq bahodir» kabi yodgorliklarning tili to‘g‘risida fikr yuriting. Ulardagi holatni bugungi tilimizga solishtiring va farqli jihatlarini toping.

3-topshiriq. Mahmud Koshg‘ariyning «Devon-u lug‘otit-turk» asaridan olingan «Uma kelsa, qut kelur», «Kuzaku uzun bo‘lsa, alik kuymas» maqollaridagi tagiga chizilgan so‘zlarni izohlang.

Jamiyat oilalardan tashkil topganidek, tillar ham turli-tuman oilalarga bo‘linadi. Til oilalari shu oilaga asos bo‘lgan til nomi bilan yuritiladi. O‘zbek, uyg‘ur, qirg‘iz, qozoq kabi tillarning turkiy til deyilishiga sabab shuki, ularning hammasi qadimgi turkiy tildan ajralib chiqqan.

Demak, **hozirgi barcha turkiy tillar (o‘zbek, uyg‘ur, qirg‘iz, qozoq, turkman, ozarbayjon, usmonli turk, tatar, xakas, yoqut va boshq.) uchun qadimgi turkiy til umumiy til (bobo til) sanaladi.**

Hozirgi turkiy tillarning shakllanish tarixini ko‘pchilik olimlar bir necha davrlarga bo‘ladilar. 1. Oltoy davri. 2. Eng qadimgi turk davri. 3. Qadimgi turk davri. 4. O‘rta turk davri (hozirgi barcha turkiy xalqlar va ular tillarining shakllanishi hamda rivojlanishi davri) va boshqalar.

Mutaxassislarning fikricha, turkiy tillar qadimda mo‘g‘il va tungus-manjur tillari bilan birgalikda bitta oilani tashkil etgan va bu til oltoy tili deb atalgan. Keyinchalik oltoy tili tarmoqlanib ketgan. Afsuski, bu davrdan xabar beruvchi yozma yodgorliklar bizgacha yetib kelmagan, lekin qadim-gi turkiy til davriga oid bir qancha yozma manbalarga egamiz. Urxun-enasoy, uyg‘ur (qisman moniy), sug‘d yozuvlari shular jumlasidandir. Mazkur yozuvlar hozirgi turkiy tillarning barchasi uchun umumiy sanaladi.

33-mashq. Gaplarni o‘qing. Ularni bir-biriga solishtirib, farqli jihatlarini toping.

Biz qo‘rqmadimiz, sungusdimiz — Biz qo‘rqmadik, jang qildik. Neke qorqurbiz — Nimadan qo‘rqamiz. Turk budun yoq bolmazun! Bodun bolsun! — Turk xalqi yo‘q bo‘lmasin! Xalq bo‘lsin!

34-mashq. She‘rni o‘qing. Urxun-enasoy yozuvlari haqida bilganla-ringizni so‘zlab bering.

Urxun xatlariga boqing, ajoyib,
Xalqim tarixidan sado bu xatlar.
Kultegin, Xon Bilga o‘zbekim
Shuhrat bog‘idagi ulkan daraxtlar.

Qarang, mehnatlarda qavargan,
Xalqim qo‘llariga o‘xshaydi shakli.
Goh Doro kuydirgan, goh arab chopgan,
Bobomday sarg‘aygan, toliqqan, dardli,
Ohlari samoni, falakni tutgan,
Asrlar nomidan so‘zlaydi ular.
Ularning qatidan sizadi xalqi,
Kultegin boshida chekkan qayg‘ular.
Hozirda dong‘i zo‘r ayrim yozuvlar,
Ixtirosin kutib yotgan paytida.
Bobomning buvimga ishqini har sahar,
She‘r bo‘lib yongandi urxun xatida.
Urxun yozuvlari — ko‘zimga ziyo,
Bobolardan qolgan tabarruk meros.
Siz bitilgan toshni aylab to‘tiyo,
Ming bora ko‘zlarga surtsak-da, bu oz!

(*Abdulhay Sobirov*)

35-mashq. Matnni o‘qing. Savol va topshiriqlarga javob bering.

Urxun-enasoy yozuvi haqidagi dastlabki xabarlar N.K. Vidzen, S.U. Remezov, I. Tabbet-Stralenberg, D.G. Messersmidt, M.A. Kastren kabi tadqiqotchilar tomonidan e‘lon qilingan.

1889-yili N.M. Yadrinsev Mongoliyadagi Qoraqurum shahristoni xarobalaridan ikkita katta bitiktosh topib oldi. Keyinchalik ma‘lum bo‘lishicha, bu toshlar Kultegin va Bilga xoqonlar sharafiga qo‘yilgan bitiktoshlar ekan.

V.V. Radlov, V. Tomsen, P.M. Melioranskiy kabi olimlar bu sirli yozuvlarni o‘qishga qattiq kirishganlar. 1893-yilning 25-noyabr kuni V. Tomsen birinchi bo‘lib bitiktoshlar sirini ochganligini e‘lon qildi. Bu vaqtda V.V. Radlov 10 ta harfni o‘qib ulgurgan edi. Mazkur sirli yozuvlar turk xalqiga tegishli ekan. Enasoy hamda Urxun daryolari havzalaridan topilganligi uchun ular urxun-enasoy yozuvlari deb atala boshlandi. Hozirda ularning 700 ga yaqin namunalari fanga ma‘lum.

36-mashq. Quyidagi so‘zlarni eslab qolishga harakat qiling. Ularning nima sababdan ishlatilmay qolganini yoki o‘zgarganini izohlang.

Budun — xalq	Ko‘ch — urug‘, zot
Bilig — bilim	O‘kush — ko‘p
Ingek — sigir	O‘z — jon, vujud
Yag‘i — yov, dushman	Art — tepa, dovon
Batsiq — g‘arb	Erik — mard, botir, erkin

ESKI TURKIY TIL

Eramizning XI asrlaridan boshlab qorluq qabila ittifoqi kuchaya boshladi va qoraxoniylar sulolasi hukmronligidagi o‘zlarining davlatlarini tashkil etdi. Qoraxoniylar

Sirdaryo havzalari hamda somoniylarga qarashli bo'lgan Buxoro va Samarqandlarga ham o'z ta'sirini o'tkazadi. Qoraxoniylar davlati mayda uyg'ur qabilalarini hamda Sirdaryo va Amudaryo oralig'idagi turk-eron aholisi yashaydigan madaniy yerlarni o'ziga bo'ysundirgan holda X asr oxirlarida islom dinini qabul qilib, Markaziy Osiyoning eng madaniy turk davlatiga aylandi.

Qoraxoniylar tomonidan ikki rivojlangan madaniy markazning sharqda uyg'ur madaniyatining va g'arbda, Markaziy Osiyoda, turk-eron madaniyatining birlashtirilishi uning yozma madaniyatida ham o'z ifodasini topdi. Qoraxoniylar davrining eng asosiy adabiy va lingvistik yodgorliklaridan biri Mahmud Koshg'ariyning «Devon-u lug'otit turk» nomli qomusiy asaridir. Bu asar turkiy tillarning o'sha davrdagi fonetikasi, leksikasi, grammatikasi, dialektal xususiyatlari haqida to'la ma'lumot beruvchi qimmatli manbadir. Shu bilan birga, turkiy xalqlarning xalq og'zaki ijodi namunalari aks ettirgan yirik badiiy asardir.

Mahmud Koshg'ariy tilshunoslik tarixida ilk bor barcha turkiy tillarning bir necha guruhlari tasniflab, ular o'rtasidagi umumiy va farqli jihatlarni aniqlagan holda **qiyosiy-tarixiy** tilshunoslik deb nomlanuvchi tilshunoslik yo'nalishiga asos soldi.

Qoraxoniylar davrining ikkinchi yirik yozma yodgorligi — bu Yusuf Xos Hojibning «Qutadg'u bilig» («Baxt keltiruvchi bilim») asaridir. Bu asar yirik badiiy-tarbiyaviy asar bo'lib, turkiy adabiyot tarixida juda katta ahamiyatga ega. Shuningdek, Xo'ja Ahmad Yassaviyning hikmatlari, Ahmad Yugnakiyning «Hibat ul-haqoyiq» asarlari shu davrning eng buyuk adabiy durdonalaridir.

Qoraxoniylar davri adabiy tili hozirgi Markaziy Osiyodagi barcha turkiy tillarning shakllanishi va rivojlanishi uchun asos bo'lgan til sanaladi va shuning uchun bu davr tili ko'pchilik turkiyshunoslar tomonidan eski turkiy til deb yuritiladi.

Mahmud Koshg'ariy Chindan tortib to Runga qadar yashagan turkiy qabilalar haqida shunday deb yozadi:

— Turklar aslida yigirma qabiladir. Har bir qabilaning sanoqsiz allaqancha urug'lari bor. Men bulardan asosiylarini — ona urug'larini yozdim, shoxobchalarini tashladim.

«Devon-u lug'otit turk»dagi ma'lumotlarga qaraganda, o'sha davrda bajanak, qipchoq, o'g'uz, boshqird, basmil, yabaqu, tatar, qirg'iz, chigil, tuxsi, yag'mo, ig'raq, uyg'ur kabi turkiy qabilalar tili umumturkiy adabiy tilni tashkil qilgan. Ulardan «eng yengili — o'g'iz, eng to'g'risi, yaxshisi — yag'mo, tuxsi, eng ochiq, ravon til — haqoniy o'lkasida yashovchilarning tili» ekanligi ta'kidlangan.

Eski turkiy til eski o'zbek tilining shakllanishi va rivojida muhim o'rin tutgan.

37-mashq. «Devon-u lug'otit turk» dan olingan parchalarni o'qing. Ularni hozirgi tilimizga solishtiring, farqlarini ayting.

Erik erni yag'lig', ermagu bashi qanlig' (Tirishqoqning labi yog'lig', erinchoq, dangasaning boshi qonlik). Emgak ekinda qolmas (Mehnat bekorga ketmaydi). O'kuz azaqi bo'lg'incha, buzag'u bashi bo'lsa yik (Ho'kizning oyog'i bo'lguncha, buzoqning boshi bo'lgan yaxshiroq). Uma kelsa, qut kelur (Mehmon kelsa, baraka keladi).

Erdamsizdan qut chertilur (Dangasadan baxt ketadi). Kichikda qatigʻlansa, ulgʻazu sevnur (Yoshlikda mashaqqat cheksa, ulgʻayganda sevinadi). Erdam boshi til (Odobning boshi til).

38-mashq. «Qutadgʻu bilig»dan olingan tuyuqni yodlang. Uning til xususiyatlarini aniqlang.

Qayu erda boʻlsa uqush birla oʻg,
Ani er atagʻil, necha oʻgsa oʻg.
Uqush, oʻg, bilig kimda boʻlsa tugal,
Yavuz ersa kas te, kichik ersa — oʻg.

Qaysi odamda zehn va aql boʻlsa,
Uni er atab, qancha boʻlsa-da maqta.
Kishida aql, zehn, bilim mukammal boʻlsa,
Yomon boʻlsa ham odam, kichik boʻlsa ham ulugʻ, katta de.

39-mashq. «Hibat ul-haqoyiq»dan olingan parchalarga diqqat qiling. Ularning hozirgi oʻzbek adabiy tilidan farqli jihatlarini aniqlashga urinib koʻring.

Aya doʻst, biliklik yizin izlagil,
Qali soʻzlasang soʻz, bilib soʻzlagil.
(Ey doʻst, bilimli kishi izidan yur,
Agar soʻzlasang, oʻylab soʻzlagin.)
Tiling bekta tutgil, tishing sinmasun,
Qali chiqsa bekta, tishingni siyur.
(Tilingni tiy, tishing sinmasin,
Agar tiymasang, u tishingni sindiradi.)
Koʻni boʻl, koʻni qil, atin koʻni,
Koʻni teyu bilsin xaloyiq seni.
(Toʻgʻri boʻl, toʻgʻri ish qil, toʻgʻri deb atal,
Odamlar seni toʻgʻri deb bilsin.)

40-mashq. Eski turkiy til davriga oid ushbu soʻzlarni yodlab olishga harakat qiling.

Koʻkramak — naʼra tortmoq
Sandilach — saʼva
Qirgʻilach — qaldirgʻoch
Sandugʻach — bulbul
Elig — hukmdor
Boʻgu — dono
Al — qizil
Koʻni — toʻgʻri, rost, haqqoniy

41-mashq. Uyga vazifa. Matnni o‘qing. Unda qadim turk xalqiga xos bo‘lgan qanday sifatlar haqida gap ketayotibdi. Shu haqda suhbat uyushtiring.

MATE JASORATI

Turk xalqining zaiflashib qolganidan foydalangan dushman elchi jo‘natib turk xoqoni Matedan uning eng yaxshi ko‘rgan otini, so‘ngra kanizagini so‘rattirdi.

Mate kengash chaqirdi. Barcha beklar, lashkarboshilar: «Ot yigitning qanoti, kanizak esa or-nomusi, berma!» — deganiga qaramasdan, xoqon el osoyishtaligini o‘ylab ularni berib yubordi.

Bu bilan kifoyalanmagan dushman ikkala mamlakat o‘rtasidagi tashlandiq yerni so‘rab elchi yubordi. Mate yana kengash chaqirdi. Kengash qatnashchilari: «Berib yubor, baribir, foydalanmayapmiz-ku» deganlarida, Mate: «Yo‘q! Bu gal ona yurt, ona tuproq sha‘ni haqida gap ketayotibdi. Undan bir qarichini ham dushmanga berib qo‘ymaymiz!» — deb xalqini jangga boshladi va haddidan oshib ketgan yovni tor-mor keltirdi.

(Qadimgi hikoyatlardan)

Savol va topshiriqlar

1. Qadimgi turkiy til qaysi davrlarni o‘z ichiga oladi?
2. Enasoy va Urxun daryolari qayerda joylashgan?
3. Mazkur yozuvlar haqidagi ma‘lumotlarni kimlar e‘lon qilgan?
4. Urxun-enasoy yozuvlarida bitilgan bitiktoshlarda nimalar haqida hikoya qilinadi?
5. V.V. Radlov va V. Tomsenlarning urxun-enasoy yozuvlari borasidagi xizmatlari nimada?
6. Eski turkiy til haqida so‘zlab bering.

7-DARS. ESKI O‘ZBEK ADABIY TILI

Darsning maqsadi:

a) ilmiy maqsad: o‘quvchilarning ongida eski o‘zbek tili yuzasidan bilim va malakalar hosil qilish;

b) o‘quvchilarni ajdodlarimiz tomonidan yaratilgan madaniy boyliklarga hurmat, ularni asrab-avaylash ruhida tarbiyalash.

1-topshiriq. Adabiy til deganda nimani tushunasiz?

2-topshiriq. Navoiydan bir bayt aytib, uni hozirgi tilimizga solishtiring va o‘rtadagi farqlarni tushuntiring.

Qoraxoniylar davri adabiy tili o‘zbek tilining shakllanishi uchun ham asos bo‘ldi. Bu davrdagi ikki adabiy til an‘anasi sharqiy (qorluq-uyg‘ur) adabiy tili va g‘arbiy (qipchoq-o‘g‘uz) adabiy tili o‘zbek tilining shakllanishida xizmat qildi.

Xususan, g‘arbiy til an‘anasida yozilgan Qul Alining «Qissayi Yusuf» dostoni (1239-yil) hamda sharqiy til an‘anasida yozilgan Rabg‘uziyning «Qissasi Rabg‘uziy» (1309—1310) asarlari o‘zbek adabiy tilining shakllangan davrini ifoda etuvchi badiiy asarlardir.

A. Borovkovning e'tirof etishicha, «Tafsir» (XIII asr) tili eski o'zbek tilining yorqin namunasidir.

«O'g'uznoma», «Tafsir» (Qur'onning so'zma-so'z tarjimasi, izohlar, sharhlar, tushuntirishlar), Qutbning «Xusrav va Shirin», Sayfi Saroyining «Guliston», Xorazmiyning «Muhabbatnoma» asarlari eski o'zbek tilida yaratilgan dastlabki namunalardir.

Arab, fors-tojik tillarga xos bo'lgan fonetik, leksik va grammatik xususiyatlar eski o'zbek tiliga ko'plab o'zlashdi. Bu davrda o'zbek qabilalari boshqa qabilalarga nisbatan siyosiy hayotda yetakchilikni o'z qo'llariga ola boshladilar.

O'zbek atamasi tarixda ilk bor XII asrda Rashiddinning «Mo'g'illar tarixi» asarida atoqli ot ma'nosida tilga olinadi. Jaloliddin Manguberdining qo'shin boshliqlaridan biri O'zbektoy deb atalgan.

O'zbek degan so'zning «o'ziga bek», «otliq qo'shin», «sodda», «to'g'ri», «insofli», «saxiy», «odamoxun», «diltortar», «suyukli» kabi ma'nolari ham mavjud. O'zbek atamasining unga qadar ishlatilgan turk, sart, chig'atoy singari atamalarga nisbatan tilimizda barqaror bo'lib qolishi Shayboniyxon boshchiligidagi o'zbek urug'larining Markaziy Osiyoda o'troqlashuvi, hokimiyatni o'z qo'llariga olishi bilan bog'liq.

O'zbek tilining takomillashuvida Atoiy, Sakkokiy, Lutfiy singari o'nlab, yuzlab so'z ustalari xizmat qilgan bo'lsalar, Mavlono Alisher Navoiy uning obro'yini dunyoga tanitdi. Navoiy davri va Navoiygacha bo'lgan davrda o'zbek tili turk lafzi, turkiy til nomi bilan yuritilgan. XVI asrdan o'zbek urug'larining nomi butun xalqning nomiga aylanib ketdi. Shuningdek, o'zbek tili mo'g'illar bosqinidan so'ng shu yerga egalik qilgan Chig'atoy nomi bilan, rus bosqini davrida esa ruslar tomonidan sart tili nomi bilan ham yuritilgan.

Eski turkiy tildan ajralib to hozirgi o'zbek tilining shakllanishigacha (XX asr boshlarigacha) bo'lgan o'zbek tili **eski o'zbek tili** deb nomlanadi.

Demak, eski o'zbek tili XII—XIII asrdan to XX asrning boshlarigacha bo'lgan o'zbek tili tarixini o'z ichiga oladi va juda katta yozma manbalarni o'zida mujassam etadi.

Alisher Navoiy, Zahiriddin Muhammad Bobur, Turdi Farog'iy, Boborahim Mashrab, Zokirjon Xolmuhammad o'g'li Furqat, Muhammad Aminxo'ja Muqimiylarning eski o'zbek tilini yangi taraqqiyot bosqichiga olib chiqishda xizmatlari katta. Ayniqsa, bu borada Alisher Navoiy ulkan ishlar qildi. U o'zbek tilini xazina deb bildi. Bu xazinani ilonlar va tikanlar o'rab turganligini ta'kidladi. Navoiy eski o'zbek adabiy tilini ana shu «ilon»lardan va «tikan»lardan tozalab berdi.

Eski o'zbek adabiy tili hozirgi o'zbek adabiy tilining vujudga kelishida muhim bosqich sanaladi.

42-mashq. Matnlarni o'qing. Eski o'zbek adabiy tiliga xos xususiyatlarni aniqlang.

Bu ulus to xublar ko'rduk, ey o'zbekim,
Dilraboqliqda sizingdek sho'xi ra'no ko'rmadik.

(Atoiy)

Shoh-u toj-u xil'atikim, men tomosha qilg'ali,
O'zbekim boshida qalpoq, egnida shirdog'i bas.

(Alisher Navoiy)

Qaro meng ol yangoqingg'a yaroshur,
Boshim doyim adoqingg'a yaroshur.

(Xorazmiy)

Qarinchqa aydi: «Mavlodin ne tilading?»

Sulaymon aydi: «Andoq mulk tiladimkim, mandin o'zga kim ersa-da bo'lmasin».

Qarinchqa aydi: «Bu so'zdin hasad isi kelur, manga bo'lgin, o'zgalarga bo'lmasin».

(Nosiriddin Rabg'uziy)

43-mashq. Navoiyning «Muhokamat ul-lug'atayn» asaridan olingan ushbu parchaga e'tibor bering. Turkiy tilning imkoniyatlari haqida fikr yuriting.

Yana bir adolari borki, ba'zi alfozning so'ngg'ida «ch, i» «ki», «chi» lafzidir, orttururlar, yo mansabning, yo hunarning, yo peshaning izhori uchun; forsiyda yo'qtur, balki alar ham turkcha ayturlar.

Mansabda andog'ki, qo'rchi va *suvchi* va *xizonachi* va *kerak-yarog'chi* va *chavgonchi* va *nayzachi* va *shukurchi* va *yurtchi* va *shilonchi* va *axtachi* yo'sunlug' ko'ptur.

Hunar va peshada andog'ki, qushchi va *borschi* va *qo'ruqchi* va *tamg'achi* va *jibachi* va yo'rg'achi va *halvochi* va *kemachi* va *qo'ychi*...

44-mashq. Uyga vazifa. Eski o'zbek adabiy tiliga xos bo'lgan quyidagi so'zlarni eslab qolishga harakat qiling.

cherik — askar, qo'shin
ev — uy
qopungda — eshigingda
ulus — el, xalq
butradi — tarqaldi, ketdi

huvaydo — ayon, ravshan
kilk — qamish qalam
pesha — kasb, hunar
bilmon — bilmayman
behbud — sog'lomlik

Savol va topshiriqlar

1. Eski turkiy til davri qaysi davrlarni o'z ichiga oladi?
2. Eski o'zbek tilining shakllanish davri haqida gapiring.
3. O'zbek xalqi va o'zbek tilining nomlanish tarixi haqida so'zlang.

FONETIKA

8-DARS. O'ZBEK TILINING TOVUSH TIZIMI (FONETIKASI)

Darsning maqsadi:

a) ilmiy maqsad: o'quvchilarning ongida o'zbek tilining tovush tizimi bo'yicha bilim va malakalar hosil qilish;

b) o‘quvchilarni inson shaxsini, uning qadr-qimmatini hurmatlash ruhida tarbiyalash.

Topshiriq. *Kistonbeko‘z* tovushlar qo‘shilmasining nima sababdan ma’no anglatmasligi haqida fikr yuriting.

Nutqimizni bo‘laklarga ajratadigan bo‘lsak, uning oxirgi bo‘linish nuqtasi tovushlar bo‘ladi. Masalan, *O‘zbekiston — jannatmakon o‘lka* jumlasida *O‘zbekiston, jannatmakon, o‘lka* so‘zlariga, bu so‘zlar, o‘z navbatida, *O‘z-be-kis-ton, jan-nat-ma-kon, o‘l-ka* bo‘g‘inlariga, bo‘g‘inlar esa *o‘-z-b-e-k-i-s-t-o-n j-a-n-n-a-t-m-a-k-o-n o‘-l-k-a* singari tovushlarga bo‘linadi. Bo‘linishning oxirgi nuqtasi bo‘lgan, boshqa mayda bo‘laklarga bo‘lish mumkin bo‘lmagan nutq bo‘lagi (akustik-artikulatsion birlik) tovush hisoblanadi va u bilan bog‘liq hodisalar tilshunoslikning fonetika bo‘limida o‘rganiladi.

Fonetika so‘zi yunoncha *phone* – «tovush» so‘zidan olingan.

NUTQIY FAOLIYAT

Inson doimo o‘zini qurshab turgan olamni bilishga intiladi. Kishilarning barcha faoliyati markaziy asab sistemasi yordamida boshqariladi. Olamni bilish jarayoni markaziy asab sistemasiga turli sezgi a‘zolarimiz (tana, ta‘m-maza, ko‘rish, eshitish kabi sezgi a‘zolari) yordamida uzatilgan axborot orqali amalga oshiriladi.

Tana, ta‘m-maza, ko‘rish, eshitish kabi sezgi a‘zolari orqali olamni bilish vositasi barcha jonzotlarga xos xususiyatdir. Inson jonzotlarning eng oliy shakli sifatida ularga nisbatan yana bir qo‘shimcha bilish vositasiga — nutq orqali bilish qobiliyatiga ega. Birinchi bilish vositalarini mashhur ruhshunos P. Pavlov birinchi signal sistemasi, ikkinchisini esa ikkinchi signal sistemasi deb nomlagan.

Ko‘rinadiki, inson ikkinchi signal sistemasiga egaligi bilan boshqa jonzotlardan ajralib turadi, shuning uchun ham hazrat Alisher Navoiy barcha maxluqotlarning zoti sharifi inson ekanligini ta‘kidlaganlar.

Har bir shaxs ma‘lum bir jamiyat vakili sanaladi. Jamiyat a‘zolari o‘zaro doimo aloqada bo‘ladilar. Biri obyektiv olamda o‘z sezgi a‘zolari orqali his etgan ma‘lum narsa va hodisa haqida boshqalariga tovush to‘lqinlari (yozma nutqda esa harflar ketma-ketligi) yordamida axborotni yetkazadi. Axborot uzatuvchi — so‘zlovchi, eshituvchi esa tinglovchi sanaladi. Tinglovchi olamdagi narsa va hodisaning umumlashgan obrazini so‘zlovchi uzatgan tovush signallarini eshitish sezgi a‘zosi yordamida markaziy asab sistemasida tiklaydi.

So‘zlovchi va tinglovchi o‘rtasidagi ana shunday axborot uzatish va axborotni qabul qilish faoliyati nutqiy faoliyat sanaladi.

Nutqiy faoliyat yozma ravishda ham amalga oshirilishi mumkin. Bunda ham nutqiy jarayon qatnashchilari ikki guruhga bo‘linadi. Xat yo‘llovchi shartli ravishda so‘zlovchi, uni qabul qiluvchi (o‘quvchi) esa tinglovchi hisoblanadi.

Nutqiy faoliyat muayyan jamiyatning aloqa vositasi hisoblanuvchi til yordamida yuzaga chiqadi. Ana shuni e‘tiborga olgan holda mashhur Shveysariya olimi Ferdinand de

Sossyur nutqiy faoliyatning til va nutq zidlanishi asosida amalga oshishini ta'kidlaydi va tilshunoslikda til va nutq tushunchalarini farqlaydi. Nutq faollashgan, bevosita yuzaga chiqqan til sanaladi.

Hali voqelanmagan imkoniyat tarzidagi, ma'lum jamiyat a'zolari uchun barobar xizmat qiluvchi ijtimoiy-ruhiy aloqa vositasi — til, shu tilning muayyan shaxs nutqiy faoliyatida bevosita namoyon bo'lishi, voqelanishi — nutqdir.

Til va nutq umumiylik — xususiylik, imkoniyat — voqelik, mohiyat — hodisa zidlanishini o'zida namoyon etib, bir-biriga zidlanadi va bunday zidlanish har bir til sathlariga xos birliklarning nomlanishida ham o'z ifodasini topadi.

Tilning fonologik (fonetik) sathining birligi fonema bo'lsa, fonemaning real talaffuz qilingan, quloq bilan eshitilgan ko'rinishi fon (allofon) yoki tovush hisoblanadi.

45-mashq. O'qing! Quyida berilgan savollarga javob bering.

Mathur sangqil, mathur rasako'n.

Savollar

1. Yuqoridagi harflar qatorlarida qanday maqol yashiringan?
2. Yuqoridagi harflarni turlicha joylashtirish asosida yana qanday gaplar tuzish mumkin?

46-mashq. M, R, L, N, NG, E, A, O, U, O', I, T, S, K, Q, X, B

Savol va topshiriqlar

1. Yuqoridagi harflarning turli kombinatsiyalaridan bir necha gap tuzing.
2. Berilgan harflar ifodalagan tovushlarni unli va undoshlarga ajrating. Ularning o'zaro farqini aniqlang.
3. Faqat undoshlardan yoki faqat unlilardan so'z hosil qilib bo'ladimi? Buning sababi nimada?

47-mashq. A, B, V, G, D, Z, I, L, M, N, O, P, R, S, T, U.

Topshiriqlar

1. Yuqoridagi harflardan foydalangan holda turli so'zlar hosil qiling.
2. So'z boshida qaysi undoshlarni keltirib bo'lmazligini aniqlang va uning sababini tushuntiring.

48-mashq. b, k undoshlarini turli xil unli bilan keltirib so'zlar hosil qiling.

49-mashq. Uyga vazifa. Matnni o'qing. Qushlar va hayvonlarning nimaga insonlarga o'xshab gapira olmasligi haqida o'ylab ko'ring.

Ispaniyaning Grenada shahri aholisi to'rt kun mobaynida nima bo'layotganini tushunishmadi. Shaharning turli ko'chalarida biror sababsiz politsiyachilarning hushtagi qattiq chalinardi, ammo ko'chada na tartibbuzarlar bor, na politsiyachilar. Hech kim ko'rinmasdi.

Mashina haydovchilariga qiyin bo'ldi: shiddat bilan chalingan hushtak shoferlarni tinimsiz to'xtashga majbur qilardi.

Sirli politsiyachi hatto avtobuslar va piyodalar harakatiga ham xalaqit berardi. Beshinchi kun hamma narsa ma'lum bo'ldi: ko'rinmas politsiyachi rolini qafasdan qochib chiqqan to'tiqush bajarayotgan ekan...

Qarg'alar ham, zog'chalar ham, zag'izg'onlar ham gaplashishni bilishadi. Soykalar ham, qorayaloqlar ham va hattoki... kanareykalar ham odamlarga o'xshab gaplashishadi.

O'rgatilgan it amrimizni bajarib o'tirsa, yotsa, biz bilan yonma-yon yursa, «Ovozingni chiqar!» deganimizda vovullasa, biz hayron bo'lmaymiz-ku. Hamma biladiki, itni shunga o'rgatganmiz. Itni o'rgatish juda oson emas — undan nima talab qilayotganimizni u darrov tushunib yetmaydi.

Ammo qat'iy talablarimiz va o'rgatishimiz natijasida u buyrug'imizni bajara boshlaydi. Shunda u qandaydir shirinlik mukofot oladi. Ikkinchi marta ham, uchinchi, beshinchi, o'ninchi marta mukofot oladi.

Nihoyat, itda bog'lanish sodir bo'ladi: agar, deylik «o'tir» desak (so'z mazmunini u tushunmaydi, faqat shu so'zning tovushinigina eshitadi), o'tiradi, mukofotga shirinlik oladi. Shu boisdan buyruqni jon deb bajaradi. Keyin shirinlik berilmaydigan bo'ladi, lekin it buyruqni bajaraveradi, chunki u o'rganib qolgan, u muayyan so'zlarni eshitib, muayyan harakatni bajaraveradi.

Xuddi shu gapni to'tiqushlar haqida ham aytsa bo'ladi. Masalan, to'tini o'z ismini aytishga o'rgatishadi. Ismni ko'p marta qaytarishadi. To'ti uni eshitib, eslab qoladi, chunki uning xotirasi juda ajoyib. Keyin bir kuni, ehtimol, bexosdanmi yoki o'z kayfiyatini bildirish uchunmi, u talab qilinayotgan so'zni aytib yuboradi va shu ondayoq mukofot oladi (deylik biror bo'lak qand yoki shunga o'xshash narsa). To'tida refleks boshlanadi: o'rganib olgan so'zni qaytarsa shirinlik oladi.

Tez orada qushdan iltimos qilishga hojat qolmaydi, uning o'zi sovg'a olish umidida o'z ismini aytaveradi. Keyin bu odat tusiga kiradi va mukofotsiz ham to'ti gapiraveradi.

(«Turkiston» gazetasidan)

Savollar

1. Inson olamni qanday biladi?
2. Birinchi va ikkinchi signal sistemalari deganda nimani tushunasiz?
3. Nutqiy faoliyat nima va u qanday amalga oshadi?
4. Til nima uchun ijtimoiy hodisa hisoblanadi?

9-DARS. NUTQ TOVUSHLARINING UCH TOMONI

Darsning maqsadi:

a) ilmiy maqsad: o'quvchilarning ongida nutq tovushlari va ularning xususiyatlari yuzasidan bilim va malakalar hosil qilish;

b) o'quvchilarni ona tabiatga hurmat, ona-Vatan sha'ni uchun kurashish ruhida tarbiyalash.

Topshiriq. Biron-bir musiqa asbobidan chiqayotgan tovushga taqlid qilib ko'ring. So'ngra uning o'zini chaling. Ikkala tovushning o'rtasidagi farqni tushuntiring.

Kundalik hayotingizda har xil tovushlarni eshitasiz: mashinalar signali, hayvonlarning qichqirig'i, parrandalarning sayrashi, suvning shildirashi va boshqalar. Havo to'liqlari orqali qulog'imiz bilan eshitiladigan barcha hodisalarga tovush deymiz. Inson tomonidan talaffuz qilinadigan tovushlar ham ana shunday tovushlar sirasiga kiradi.

Har qanday tovush ma'lum tashqi ta'sir yordamida havo oqimining tebranishi natijasida hosil bo'ladi. Masalan, ip yoki simni tarang tortib, uni qo'lingiz bilan chertsangiz havoni tebratadi va tovush chiqadi.

Tovushlar tabiiy va inson tovushlariga bo'linadi. Tabiatdagi insondan tashqarida paydo bo'lgan barcha tovushlar tabiiy tovushlar sanaladi.

Tabiiy tovushlardan inson tovushlarining farqi shundaki, u inson nutq a'zolari harakati yordamida ma'lum maqsadda ketma-ket talaffuz qilinadi. Bu esa har qanday nutq tovushining uch tomoni mavjud ekanligidan dalolat beradi.

Birinchidan, nutq tovushlari insonning nutq a'zolari harakati natijasida maydonga keladi. Nutq tovushlarining bu tomoni uning talaffuz (fiziologik) belgisi hisoblanadi va u fiziologiya fani bilan uzviy bog'liqlikda o'rganiladi. Nutq apparati o'pka, bo'g'iz, tovush paychalari, og'iz bo'shlig'i, tanglay, til, lab, burun, tish kabi a'zolari o'z ichiga oladi.

Ikkinchidan, har qanday tovush havoning tebranishi natijasida hosil bo'ladi. Shuning uchun ularning hammasi ma'lum sifat belgisiga: balandlik, kuch (yoki tezlik), miqdor (yoki uzunlik) va tembr belgilariga ega bo'ladi. Tovushlarning bu tomoni akustik tomon deyiladi va u fizika fani bilan aloqada o'rganiladi.

Uchinchidan, nutq tovushlari ma'lum maqsadda talaffuz etiladi. Tovushlarning ketma-ket talaffuz qilinishidan ma'lum axborot uzatiladi. Demak, tovushlar ma'noli birliklar tarkibida ularni moddiy tomondan shakllantirish va ma'nosini bir-biridan farqlash vazifasini bajaradi. Masalan, *sol*i bilan *shol*i so'zlari birinchi tovushlari bilan, *so*t bilan *soch* so'zlari oxirgi tovushlari bilan, *so*t bilan *sut* so'zlari o'rtasidagi tovushlari bilan farqlanadi.

Tovushlarning bunday belgilari vazifaviy belgisi sanaladi va u faqat inson tovushlarigagina xos belgi hisoblanadi.

Demak, yuqorida sanalgan belgilardan birinchisi tabiiy tovushlarga ham, inson tovushlariga ham xos belgi bo'lsa, ikkinchi va uchinchi belgilar faqat inson tovushlarigagina xosdir.

Shunday qilib, nutq tovushlarining uch tomoni mavjud: a) akustik; b) talaffuz (fiziologiya); d) vazifaviy tomonlari. Har qaysi nutq tovushini tavsif qilishda ana shu uch tomon e'tiborga olinadi. Masalan, **k** tovushi til o'rtasining yuqori tanglayga tegishi va

o'pkadan chiqayotgan havoning bu to'siqdan portlab chiqishi natijasida hosil bo'ladi. Bu tovushning nutq a'zolarining qayerida va qanday yo'l bilan hosil bo'lishi talaffuz (fiziologik) tomoni sanaladi. Uning sof shovqindan iborat ekanligi, jarangsizligi akustik belgisi, **k** ning **g** dan va boshqa tovushlardan farqlanishi esa vazifaviy belgisi hisoblanadi. Tilshunoslik fani uchun vazifaviy tomoni muhim sanaladi. Shuning uchun vazifaviy belgi lingvistik (tilshunoslik) belgi deb ham yuritiladi.

50-mashq. Matnni o'qing. Professor Ayub G'ulomovning o'zbek tilshunosligi oldidagi buyuk xizmatlarini sanab ko'rsating. Matndagi nutq tovushlariga e'tibor bering. Ularning o'ziga xos tomonlari haqida gapiring.

G'ULOMOV AYUB G'ULOMOVICH
(1914–1984)

A.G'. G'ulomov o'zbek ilmiy tilshunosligining asoschisidir, U 1914-yili Toshkent shahrida tug'ilgan.

A.G'. G'ulomov «O'zbek tilida aniqlovchilar» (1940), «O'zbek tilida kelishiklar» (1940), «O'zbek tilida ko'plik kategoriyasi» (1944), «O'zbek tilida urg'u» (1947), «Sodda gap sintaksisi» (1948), «Sodda gap» (1955), «O'zbek tilida tarixiy so'z yasash muammolari» (1955), «Fe'l» (1957) kabi qator asarlari bilan o'zbek ilmiy tilshunosligining shakllanishi va rivojlanishi uchun xizmat qildi.

O'rta maktablarning V, VI, IX sinflari uchun uning rahbarligida yozilgan «Ona tili» darsligi yigirma yilga yaqin yosh avlodga til ta'limini singdirishga xizmat qildi.

Respublikamizning barcha ona tili va adabiyot muallimlari A. G'ulomov tomonidan oliy o'quv yurtlarining o'zbek filologiyasi fakultetlari uchun yozilgan «Hozirgi o'zbek adabiy tili. Sintaksis» kitobidan o'zbek tili sintaksisining sir-asrorlarini o'rganganlar.

51-mashq. Quyidagi gaplarni o'qing. So'zlar tarkibida kelayotgan nutq tovushlariga e'tibor bering. Tovushlarning akustik, talaffuz hamda vazifaviy tomonlariga diqqat qiling.

Bizga ota-onalar, bolalar, yaqin xesh-aqrabolar qimmatlidir, lekin muhabbat bobidagi barcha tasavvurlarimiz birgina «Vatan» degan so'zda mujassamlashgan. Vatanga nafi tekkudek bo'lsa, qaysi vijdonli odam uning uchun jon bermoqqa ikkilanar ekan? (*Setseron*) Eng maqbul fazilat — Vatanga va odamzodga ko'rsatilgan xizmatdir. (*J. Delit*) Kimki o'z yurtini sevmasa, u hech nimani seva olmaydi. (*J. Bayron*) Vatanga bo'lgan muhabbatim meni ajnabiylar yutug'idan ko'z yumishga majbur qilmaydi. Aksincha, Vatanga muhabbatim qanchalik kuchli bo'lsa, Vatanimni jahondagi xazinalar bilan shunchalik boyitgim keladi. (*F. Volter*) Saxovatning eng buyuk jasurliklari Vatanga bo'lgan muhabbat tufayli vujudga keladi. (*J. Russo*) Vatan uchun chala ish qilish uning uchun hech nima qilmaslikdir. (*M. Robespyer*) Kimki o'z Vatanga daxldor bo'lmasa, u insoniyatga ham daxldor emas. (*V. Belinskiy*) Kimki Vatanini xor qilsa, u oilasidan ham, bor-budidan ham ayriladi. (*P. Kornel*) O'z Vatanga dog' tushirish uni sotish degan so'z. (*V. Gyugo*) O'z yurtidan yuz o'girganlar o'z vijdonlaridan ham yuz o'giradilar. (*Y. Galan*) Vatanga nafi yo'q yashalgan har kun inson hayotini qilur bemazmun. (*M. Solmon-Sovajiy*)

52-mashq. Matnni o'qing. Nutq tovushlarining so'zdagi o'rinlariga diqqat qiling. Ularning o'rinlarini almashtirsak, ma'noning butunlay o'zgarib ketishi sabablarini tushuntiring.

«Ey ... Ulug' Turon, arslonlar o'lkasi! Senga ne bo'ldi? Holing qalaydir? Nechuk kunlarga qolding?»

Ey ... Temurlarning, o'g'uzlarning ... shonli beshiklari! Qani u chiqdigi'ing yuksak o'rinlar? Qullik chuqurlariga' neda tushding?!

Dunyoni «urho»lari bilan titatgan yo'lbars yurakli bolalaring qani? Yer tuprog'ini ko'klarga uchiraturg'on tog' g'avdali o'g'lonlaring qani? Nechun tovushlari chiqmaydir?

Yer yuzining bir necha polvonlari bo'lgan botir turklaring qani? Nechun chekindilar? Nechuk ketdilar? Kurash maydonlarin o'zgalarga nechun qo'ydilar? Nechun... nechun...nechun..?

Gapur menga, ey Ulug' Turon, arslonlar o'lkasi! Senga ne bo'ldi?

Yer yuzining buyuk saltanatlarini sen qurmadingmi? Hindistonning, Eronning, Ovro'poning ulug' xoqonlarini sen yubormadingmi? Ey, xoqonlar o'chog'i? Ey qahramonlar tug'oyi! Qani u chaqmoq chaqishli botir xoqonlaring? Qani avvalgi o'q yurushli, otli beklaring? Nechuk «urho»lari eshitilmaydur?

Dunyo xalqini bo'ysundirmagan saltanatlaring nechun buzuldi?

Insonlik olamini qanotlari ostinda olgan xoqonlig'ing nechun kuchi o'ldi? Kuchingmi ketdi? Kimsasizmi qoldi?

Yo'q... yo'q... Tangri haqi uchun, yo'q!.. Sen kuchsiz emassan, sen kimsasiz emassan! Bugun yer yuzida sakson millo'n bolang bor. Bularning tomirlaridagi qon Chingizlarning, Temurlarning qonidir.

Bularning kuchlari sening kuchingdir!

Ey Ulug' Turon, arslonlar o'lkasi! Qayg'urma! Eski davlating, eski saltanating, eski yigitlaring, eski arslonlaring hammasi bor, hech biri yo'qolmamishdir.

Yolg'iz...Oh, yolg'iz... tarqalamishdur».

(Abdurauf Fitrat)

53-mashq. Uyga vazifa. Gaplarni o'qing. Nutq tovushlarining qanday ijtimoiy ahamiyat kasb etayotganini belgilang.

SO'NGGI BEKATDAGI BITIKLAR

Eshitmay turib eshiting va eshitib turib eshitmaslik san'atini mukammal egallang.

Biron ishga kirishganda bilaman deb kirishmang. Bilmayman deb kirishsangiz, ko'proq narsani bilib olasiz. Bilib bilmagandan ko'ra, bilmay bilgan yaxshiroq.

Tor ixtisoslikni chuqur egallang. Keng bilimli bo'lishga intiling.

Faol dam oling, badanni toza tuting, imon-e'tiqodli bo'ling. Uxlaganda tiniqib uxlang.

Bosh omborxonaga yoki osori atiqalar muzeyi (ajoyibxonaga) ham emas. Uni har xil keraksiz narsalar bilan to'ldirib tashlamang.

Bardam bo'ling. Bo'lar-bo'lmas gaplarga parvo qilmang. Xafagazak, savdoyi bo'lib qolishdan saqlaning.

Ona tilida fikrlashga, toza gapirishga, nutqingizni har xil yot unsurlardan saqlashga harakat qiling. Qayerda va kim bo'lmasin, ona tilini kamsitishlariga aslo yo'l qo'ymang.

Til mavsumiy libos emaski, ob-havoning o'zgarishiga qarab almashtirilsa. Onayizor, Vatan, millat har biri bittadan, Ona tili ham bitta. Agar o'z xalqingiz orasida gungalak-soqov va yot bo'lib qolishni istamasangiz, ona tilini puxta o'rganing, boshingizga ko'taring. Kishi boshqa tilda bilimli bo'la oladi, ammo faqat ona tilidagina bekam-u ko'st bo'lishi mumkin. Ona tilini e'zozlashni, qadrlashni va asrashni ma'rifatli millatlardan o'rganing. (*G'aybullas-Salom*)

Savol va topshiriqlar

1. Tovushlarning akustik tomoni deganda nimani tushunasiz?
2. Tovushlarning talaffuz tomonini tushuntirib bering.
3. Tovushlarning vazifaviy tomoni haqida so'zlang.

10-DARS. TOVUSHLARNING FARQLOVCHI VA BIRLASHTIRUVCHI BELGILARI

Darsning maqsadi:

- a) ilmiy maqsad: o'quvchilarning ongida tovushlarning farqlovchi va birlashtiruvchi belgilari yuzasidan bilim va malakalar hosil qilish;
- b) o'quvchilarning ma'naviy dunyoqarashini o'stirish.

Topshiriq. *To'r, tor, tur, ter* so'zlarini bir-biridan farqlash uchun qaysi tovushning muhim o'rin tutayotganini aniqlang va buning sababini tushuntirib bering.

Nutq tovushlari bir qancha akustik va artikulyatsion (talaffuz) belgilariga ega bo'ladi. Bu belgilarning barchasi fonetika uchun muhim sanaladi, chunki bu belgilarni to'la hisobga olgandagina, u yoki bu tovushning xususiyatiga to'g'ri javob berilgan bo'ladi. Lekin fonologiya uchun yuqoridagi belgilarning ko'pchiligi muhim sanalmaydi.

Fonologiya uchun faqat bir tovushni ikkinchi tovushga taqqoslanganda ularni bir-biridan farqlash uchun xizmat qiladigan belgilarigina ahamiyatli bo'ladi.

Bizning bilish faoliyatimizning asosini qiyoslash tashkil etadi. Bilish jarayonimizda yangi bilayotgan narsamizni oldin bilgan narsaga qiyoslaymiz, zidlaymiz va ular o'rtasidagi o'xshash va farqli tomonlarni topishga harakat qilamiz. Shuning uchun bilish faoliyatida zidlashlarning ahamiyati katta.

Faraz qilingki, oldingizda ikkita egizak bola. Ular bir-biriga nihoyatda o'xshash. Faqat bittasining chap yuzida kichkina xoli bor. Ana shu xol ikkisini bir-biridan farqlovchi belgi sanaladi. Qolgan belgilari esa har ikkisida bir xil. Bu ikki boladan birining ismi *Hasan*, ikkinchisidiki esa *Husan*. Qarangki, ismlarning tovush tarkibi ham bir-biriga naqadar o'xshash. Faqat birinchi bo'g'in unlisi bittasida *a*, ikkinchisida *u* ekanligi bilan farqlanadi. Demak, yuqoridagi ikki so'z birinchi bo'g'indagi unililar bilan bir-biridan farq qiladi. Qolgan tovushlar esa har ikkisida bir xil. Zidlanayotgan ikki

birlikni bir-biridan farqlash uchun xizmat qiladigan belgilar farqlovchi belgilar, ularning har ikkisi takrorlanadigan, ikkisi uchun ham umumiy boʻlgan belgilar birlashtiruvchi belgilar sanaladi.

Masalan, *t* va *d* tovushlarini olaylik. Birinchi tovush til oldilik, portlovchilik, jarangsizlik belgilariga, ikkinchisi esa til oldilik, portlovchilik, jaranglilik belgilariga ega. Bu ikki tovushning yuqoridagi belgilarini bir-biriga qiyoslasak, dastlabki ikki belgi (til oldilik, portlovchilik belgilari), har ikkisi takrorlanadi. Uchinchi belgi (jarangli-jarangsizlik belgisi) bilan esa ular bir-biridan farqlanadi. Shunga koʻra, birinchi va ikkinchi belgilar ular oʻrtasidagi birlashtiruvchi belgilar, uchinchi belgi esa farqlovchi belgi hisoblanadi.

Fonemalarni belgilashda yaqin, oʻzaro oʻxshash tovushlarni bir-biriga zidlash va ular oʻrtasidagi farqlovchi va birlashtiruvchi belgilarni aniqlash katta ahamiyatga ega boʻladi.

54-mashq. «Fonetika»ga oid quyidagi topishmoqlarning javobini toping va yodda saqlang. «*D-t*», «*g-k*», «*z-s*», «*b-p*» tovushlari oʻrta-sidagi oʻxshash va farqli tomonlarini toping, ularni izohlang.

1. Yetti da bor,
«Yettov»da yoʻq.
«Ikki»da bor.
«Ikkov»da yoʻq.	6. Jarangli tovushlarning
Jarangsiz juftlari bor.
Toping, ularning qanday
Bir-biridan farqi bor?
2. Bir soʻzda bir xil undosh
Ketma-ket qator kelar.
Misol topib aytinglar
Ular qanday tovushlar?	7. Boʻgʻizda hosil boʻlar
Nomi ne deb atalar?
3. «Arra»da ikkita bor,
«Yalla»da ham shuncha bor,
Yana qaysi soʻzlarda
Shu holat boʻlar takror?	8. Til uchi milkka tegib
Havo yoʻlini toʻsar.
Soʻngra birdan ochilib
Tovushlar portlab chiqar.
Topsin dono bolalar,
Ular qaysi tovushlar?
4. Oʻpkadan chiqqan havo
Ogʻzimiz boʻshligʻida
Toʻsiqlarga uchrashar,
Koʻp tovush hosil qilar.	9. Yozamiz-u, koʻramiz,
Aytamiz, eshitamiz.
5. Soʻz oxirida kelsam
<i>P</i> yozmang, — qilar nido.	10. Bordir olti xil tovush,
Ular choʻzib aytilar.
Soʻz tuzilmas ularsiz,
Oʻylang, balki toparsiz?

B holimcha yozmasangiz

Qilasiz katta xato.

(*R. Sirojiddinov*)

55-mashq. «Maʼnaviyat — qalbim quyoshi» mavzusida matn tuzing. Matndagi unli va undosh tovushlarni toping. Ularning talaffuzi va tuzilishiga diqqat qiling. Tovushlarning oʻxshash va nooʻxshash jihatlariga eʼtibor bering.

56-mashq. Uyga vazifa. Quyidagi savollarga javob bering.

1. Hurlik, ozodlik deganda nimani tushunasiz?
2. Oʻtmishda yashagan vatandoshlarimiz hayoti haqida nimalarni bilasiz?

3. Ozodlik, erkin hayotni qadrlash degani nima?
4. «O‘z uyingni o‘zing asra!» mavzusida matn yozing. Matndagi undosh tovushlarning farqlovchi va birlashtiruvchi tomonlariga diqqat qiling.

Savol va topshiriqlar

1. Bilish jarayonida zid qo‘yishning xizmati qanday?
2. Tovushlarning farqlovchi va biriktiruvchi belgilari deganda nimani tushunasiz?
3. *G* va *G* tovushlari o‘rtasidagi o‘xshash va farqli tomonlarni aniqlab bering. Ular o‘rtasidagi farqlovchi belgini ayting.

11-DARS. TOVUSH VA FONEMA

Darsning maqsadi:

- a) ilmiy maqsad: o‘quvchilarning ongida tovush va fonema yuzasidan bilim va malakalar hosil qilish;
- b) o‘quvchilarni narsa va hodisalarga xolis baho berish, o‘rinli xulosalar chiqarish ruhida tarbiyalash.

Topshiriq. *Qasd, taraf, hisob, turmush, taqdir so‘zlarini* talaffuz qilib ko‘ring. Tovushlarning aytilishiga va ma‘no farqlashdagi o‘rniga e‘tibor bering.

Tilshunoslik fanida tovush va fonema tushunchalari bir-biridan farqlanadi. Bu farqlanish fan uchun juda muhim bo‘lgan xususiylik va umumiylik munosabatini aks ettiradi. Biz bevosita kuzatishda xususiyliklarni sezgi a‘zolarimiz bilan his etamiz. Bir xususiylikni boshqa xususiylikka solishtiramiz. Solishtirilayotgan xususiyliklar o‘rtasida qanday o‘xshash va farqli tomonlar mavjud ekanligini aniqlaymiz. O‘xshash jihatlari asosida har qaysi xususiylikni ma‘lum umumiylikka — sinfga birlashtiramiz. Masalan, sumkani olaylik. Sinfingizda nechta o‘quvchi bo‘lsa, o‘shancha sumka bor. Bu sumkalar rangi, hajmi yoki materiali, yoxud shakli jihatidan bir-biridan farq qiladi. Sinfingizda nechta sumkani ko‘rsangiz, shuncha xususiyliklarni ko‘rgan bo‘lasiz. Lekin shu xususiyliklarning hammasida takrorlanadigan umumiy belgi bor. Bu belgi sumkalik belgisidir. Ya‘ni o‘quv qurollari solish uchun mo‘ljallangan, ko‘tarib yuriladigan, charm va boshqa har xil materiallardan tikilgan anjom. Ana shu belgilar xilma-xil sumkalarni bir sinfga, bir umumiylikka birlashtirishga asos bo‘ladi.

Xuddi shuningdek, biz nutqiy jarayonda bevosita tovushlarni eshitamiz. Masalan, *i* tovushini olaylik. U, avvalo, har bir shaxsning o‘ziga xos talaffuzini o‘zida namoyon qiladi. Shu bilan birga, so‘zlarning tarkibida yondosh tovushlar ta‘siriga beriladi. Masalan, *tushib* so‘zining ikkinchi bo‘g‘inidagi *i* birinchi bo‘g‘indagi *u* ning ta‘sirida *u* tovushiga yaqin talaffuz qilinadi. *Bilan, tilim, sira* so‘zlari tarkibida bilinar-bilinmas aytiladi. *Qiliq, qiziq* kabi so‘zlar tarkibida til orqa tovush ta‘sirida *u* ga yaqin talaffuz etiladi. Bundan tashqari, unga so‘zlovchining qaysi shevaga mansublik belgisi qo‘shiladi. Xullas, nutq jarayonida xilma-xil ko‘rinishga ega bo‘ladi. Shunday bo‘lishiga qaramasdan, ularning hammasida takrorlanadigan umumiy jihatlar bor. U ham bo‘lsa, *torlik belgisi* va *lablanmaganlik* belgisi. Shu belgilari bilan *a* ga, *o* ga, *i* ga, *u* ga

zidlanadi. Ana shu birlashtiruvchi belgilar ma'lum xususiylikni umumiyliklarga birlashtirishga yordam beradi. Umumiylik so'zlovchi va tinglovchilar xotirasida mavjud bo'ladi. Shuning uchun ham bu umumiylik turlicha talaffuz qilinishiga qaramasdan, so'zlovchi va tinglovchilar o'rtasida bir xil tushunishga olib keladi.

Nutq jarayonida real talaffuz qilingan, qulog'imiz bilan eshitgan eng kichik va boshqa mayda bo'lakka bo'linmaydigan nutq parchasi tovush sanaladi.

Bevosita kuzatishda bir nechta tovushlar orqali talaffuz qilinuvchi so'z va uning ma'noli birliklarini shakllantirish va farqlash vazifasini bajarishga xoslangan, ketma-ketlik jihatdan boshqa mayda bo'lakka bo'linmaydigan eng kichik til birligi fonemadir.

Masalan, *tosh-tom* so'zlarini *sh* va *m* farqlaydi. Demak, *sh* va *m* alohida-alohida fonemalardir. Yoki *tosh-tesh* zidligida *o* va *e*; *tosh-qosh* zidligida *t* va *q* ma'noli farqlash uchun xizmat qiladi, shuning uchun ular ham mustaqil fonemalar sanaladi.

Ko'rinadiki, bir fonema bir necha tovushlar orqali ro'yobga chiqadi. Fonemalarni sanash mumkin. Ular cheksiz ko'rinishlarga ega bo'ladi. Bu esa tovushlar miqdorining cheksiz ekanligini ko'rsatadi. Fonemalar ikki va undan ortiq ma'noli birliklarni bir-biriga zidlash orqali aniqlanadi.

Fonemalar so'zlarning tarkibida muayyan tartibda kelib, ularni moddiy tomondan shakllantiradi. Bunda so'z tarkibidagi fonemalarning joylashish tartibi katta rol o'ynaydi.

Loto o'yinini ko'z oldingizga keltiring. Unda sanoqli donalar bor. Lekin shu donalarni turli tartibda joylashtirish orqali xilma-xil shakllar yasaysiz. Xuddi shunga o'xshash, fonemalar ham sanoqli, lekin uni xilma-xil tartibda joylashtirish orqali cheksiz so'zlar hosil qilinadi. *Sut, tus, ust* so'zlarining tovush tomoniga e'tibor bering. Ularning hammasi uchta bir xil tovushlarning turlicha ketma-ket joylashuvidan tashkil topgan. Garchi yuqoridagi so'zlarning tovush tarkibi bir xil bo'lsa ham, lekin ular turli tartibda joylashib uchta so'zning ifoda tomonini hosil qiladi.

Ko'rinadiki, so'zlarning moddiy tomoni uchun uning nechta fonemadan tashkil topganigina emas, balki ularning qanday tartibda joylashuvi ham katta ahamiyatga ega.

57-mashq. Quyidagi so'zlarni fonetik tahlil qilib jadvalni to'ldiring.

58-mashq. B—p, d—t jarangli, jarangsiz undosh juftlarining so'z boshi va oxirida o'qilishiga e'tibor berib so'zlarni o'qing. So'z ma'nolari-ning yozuv hamda talaffuzdagi farqini tushuntiring. Ajratilgan so'z juftlarining ma'nodoshini toping.

Bir—pir, bol—pol, bayt—payt, band—pand, bob—bop, yod—yot, sud—sut, dor—tor, dori—tori, dog'—tog', dil—til.

59-mashq. H. Solihovanning «E'tirof» she'ridan olingan parchani ifodali o'qing, tagiga chizilgan unli va undosh tovushlarni tahlil qiling.

Shu kunlarda keng jahonda oqib keldi e'tirof,
Istiqlolning jamoliga boqib keldi e'tirof.
Turkistonning peshonasini o'pib keldi e'tirof,

Oltin boshli bu xalqni topib keldi e'tirof.
To'marisning mardligi ham bugun bo'ldi e'tirof,
Oftobingdan darig' tutma Turkistonni, e'tirof.
Ming yillarning duolari seni endi qo'llasin,
Turkistonning tojisidir O'zbekiston e'tirof.

60-mashq. Uyga vazifa. «Vatan ostonadan boshlanadi», «Ona — ulug' zot» mavzularining biri bo'yicha ijodiy insho yozing.

Savollar

1. Tovush deb nimaga aytiladi?
2. Fonema nima?
3. Tovushlar ketma-ketligi deganda nimani tushunasiz?

12-DARS. FONEMALAR TASNIFI

Darsning maqsadi:

- a) ilmiy maqsad: o'quvchilarning ongida fonemalarning turlari yuzasidan bilim va malakalar hosil qilish;
- b) o'quvchilarni faktlarni bir-biriga taqqoslash va ulardan kerakli xulosalar chiqara bilish ruhida tarbiyalash.

Topshiriq. «Aql ulug'likka, aqlsizlik esa tubanlikka yetaklaydi» maqolidagi tovushlarni bir-biriga solishtirib ko'ring va ularni umumiy jihatlariga ko'ra guruhlang.

B va *a* fonemalarini bir-biriga solishtirsangiz, ular bir qator belgilari bilan farqlanganini ko'rasiz. Birinchidan, *b* fonemasini talaffuz etganda o'pkadan chiqayotgan havo oqimi labning labga tegishidan hosil bo'lgan to'siqqa urilib, uni yorib portlab chiqadi. *A* fonemasini talaffuz qilayotganda esa o'pkadan chiqayotgan havo hech yerda to'siqqa uchramaydi. Demak, fonemalar o'rtasidagi birinchi farqlanish to'siqqa uchrash-uchramaslik belgisi ekan.

Ikkinchidan, *b* fonemasini talaffuz qilganingizda shovqinga ovoz qo'shiladi. *A* fonemasi esa faqat ovozdan iborat. Ko'rinadiki, *b* va *a* lar o'rtasidagi ikkinchi farqlovchi belgi shovqin belgisidir. Bu belgi *b* da bor, *a* da yo'q.

Uchinchidan, *a* so'z ichida kelib, bo'g'in hosil qiladi. *B* esa bunday xususiyatga ega emas. Demak, fonemalarni farqlash uchun xizmat qiladigan belgilardan yana biri bo'g'in hosil qilish-qilmaslik belgisidir.

Yuqorida sanab o'tgan belgilarga ko'ra fonemalar ikki katta guruhga bo'linadi:

1) unli fonemalar; 2) undosh fonemalar.

Unli fonemalar talaffuz qilinayotganda, o'pkadan chiqayotgan havo oqimi hech qanday to'siqqa uchramaydi.

Faqat un (ovoz)dan iborat bo'lgan va bo'g'in hosil qiladigan fonemalarga unli fonemalar deyiladi. Hozirgi o'zbek adabiy tilida oltita unli fonema mavjud: *i, u, e, o', o, a*.

Talaffuz qilinayotganda o'pkadan chiqayotgan havo oqimi ma'lum to'siqqa uchraydigan, shovqin ishtirok etadigan va bo'gin hosil qilolmaydigan fonemalarga undosh fonemalar deyiladi.

UNLILAR TASNIFI

i, u, e, o', o, a unlilarini talaffuz qilib ko'ring. Ularning bir guruhini (*u, o', o,*) talaffuz qilganingizda lab oldinga qarab cho'chchayadi, *a, e, i* unli tovushlarini talaffuz qilganingizda esa lab o'z holicha qoladi. Demak, unlilarning bir guruhida lab ishtirok etadi, boshqalarida esa qatnashmaydi.

Bundan tashqari, *a* unlisini talaffuz etganingizda og'iz katta ochiladi. Til gorizontol holda pastki jag' ustida yotadi. *i, u* unlilarini talaffuz etganingizda esa, og'iz ozgina ochiladi, tilning o'rtasi esa yuqori tanglayga qarab ko'tariladi. Yuqorida sanab o'tilgan ikki belgi:

a) *labning ishtiroki*;

b) *og'izning ochilish darajasi* (tilning ko'tarilishi darajasi) hozirgi o'zbek adabiy tili unlilari tasnifi uchun asos bo'ladi. Bunga ko'ra unlilar dastlab ikkiga bo'linadi:

1) lablangan unlilar (*u, o'*); 2) lablanmagan unlilar (*e, a, i*). Bu jihatdan *o* unlisi oraliq holatda qoladi.

Og'izning ochilish darajasi belgisiga ko'ra esa uch darajaga bo'linadi:

a) tor unlilar (til o'rtasining tanglayga tomon yuqori ko'tarilishi natijasida hosil bo'ladi. Shuning uchun yuqori ko'tarilish yoki yuqori tor ham deyiladi): *u, i*;

b) o'rta tor yoki o'rta keng unlilar: *e, o'*; d) keng unlilar (quyi ko'tarilish yoki quyi tor): *a, o*.

61-mashq. *Zarur, murakkab, qoida, hushyor, haqiqat, bilim, g'azab, gilam* so'zlarining tarkibidagi unli tovushlarni alohida olib, ularning hosil bo'lishidagi nutq organlarining harakatini tushuntirib bering.

62-mashq. Alifboli topishmoqlarning javobini topib, so'zlardagi unli tovushlarga tavsif bering.

Anorda bor,	Gugurtda bor	Zuluk, Zulfun,
Qanorda bor,	Urgutda bor,	O'rozda bor,
Fonusda yo'q,	Lochinda yo'q,	Tovuqda yo'q,
Fonarda bor.	Burgutda bor.	Xo'rozda bor.

Bodomda bor,	Sanoqda bor,
Toshda yo'q.	Chanoqda yo'q.
Boshda bor-u,	Sochda bor-u,
Qoshda yo'q.	Taroqda yo'q.

(T. Adashboyev)

63-mashq. Quyida berilgan matnni o‘qing. Tovushlari va harflari bir-biriga mutanosib kelmagan so‘zlarni topib, izohlang.

ONA MEHRI

Ona! Bu so‘z hayot kabi abadiy. Ona borki, olam bor; ona borki, odam bor. Ona borki, Vatan bor. Zero, ona kabi muqaddas va tabarruk, aziz va mo‘tabar, beg‘araz va beminnat inson bu yorug‘ dunyoda topilmaydi. Atoqli yozuvchilarimizdan biri aytganidek: «Quyoshsiz gullar ochilmaydi, sevgisiz baxt, ayolsiz muhabbat yo‘q, onasiz qahramon ham, shoir ham tug‘ilmaydi. Mehri cheksiz, butun dunyoni ko‘kragi bilan boqqan ayol — Onani sharaflaylik...»

Dunyoda ona mehridan ortiqroq hech narsa yo‘q!

64-mashq. She‘rni o‘qing. Unli tovushlarni aniqlab, ularga tavsif bering. She‘rdagi g‘oyaga munosabat bildiring.

VATANDA BEVATAN BO‘LDIM

Agarchi ismim, Erkin,
Erki yo‘q, bandi kishan bo‘ldim,
Ko‘zim bog‘liq, dilim dog‘liq,
Tilim yo‘q, besuxan bo‘ldim.
Ko‘rib hayratga tushdi
Bu jahon holi parishonim,
Bamisli ankabut so‘rgan —
Chibin, pajmurda tan bo‘ldim.
Muazzam Sayxun-u Jayxun
Labida tashna lab qoldim,
Kiyintirdim jahonni,
Jismi uryon, bekafan bo‘ldim.
Chekibdir Bobir-u Furqat
Vatan hajrida afg‘onlar,
Men ersam, voh, ne g‘urbatkim,
Vatanda bevatan bo‘ldim.
Olisda, oh diyorim deb
Sog‘ingay, ey vatandoshim,
Dema sen o‘zni bebaxt,
Baxti yo‘q aslida man bo‘ldim.
Shukurki, keldi Istiqlol,
Umidim rost qil, Oллоhim,
Ki shoyad beqafas bulbul
Kabi sohib chaman bo‘ldim.
Ishonchim bor, Vatan, bir kun
Kelar chin nurli davroning,
Degayman shunda, chin Erkin,

Chin inson qaytadan bo'ldim.

(Erkin Vohidov)

65-mashq. Matnni o'qing. Unli tovushlarning talaffuzi va yozilishiga diqqat qiling.

MADANIY XULQ GO'ZALLIGI

Yosh do'stim, seni kelgusida ona-Vatanimizning malakali mutaxassis kadri bo'lish kabi baxt-u istiqbol kutmoqda.

Sen yaxshi muhandis, shifokor, o'qituvchi, hisobchi, hatto olim, iste'dodli qalam sohibi bo'lishing mumkin. Eng muhimi, sen go'zal ishlarni bunyod etuvchi, go'zallik qonuni bilan yashaydigan, har yerda nafosat iqlimini yarata oladigan, zebo xulqli, yuqori madaniyatli inson bo'lishing hammamizning dil istagimizdir.

Sen o'zingda ezgulik bilan zebo xulqni uzviy ravishda mujassamlashtirishing lozim. Shu haqiqatni aslo unutmangilki, kishida ichki dunyo boyligi bo'lmasa, hech qanday qimmatga molik bo'la olmaydi.

Axloqiy fazilatlarining, yuqori estetik diding bilan uyg'unlashgandagina husningga husn qo'shiladi.

Kishidagi madaniy axloq uning yurishida, so'zlashishida, ovqatlanishida, odamlar bilan ko'rishishida, xayrlashishida, hamrohni raqsga taklif etishida, kulishida, musiqa, ashula tinglashida, yotoqxonasini qay xilda tutishida va bezashida, xullas, har bir xatti-harakatida namoyon bo'ladi.

66-mashq. Matnni o'qing. Unli tovushlarni ajratib yozing va izohlang.

— Ey, ulug' O'zbekistonning navqiron avlodi!

Sizning bu hayotda orzu-intilishingiz, ko'zlagan maqsadingiz, qiladigan ishlaringiz ko'p, lekin hech qachon unutmangilki, sizning eng buyuk, eng muqaddas vazifangiz — yurtimiz istiqlolini, xalqimiz erk-u ozodligini ko'z qorachig'iday asrash, uning xavfsizligini himoyalashdir.

Darhaqiqat, Vatan ozodligi, uning farzandlari hurligi, erkini himoya qilish kelajakni muhofaza qilish demakdir. Teran tarixiy tomirlarga ega, ularga asoslanib yorqin kelajak sari intilib yashayotgan xalq, millatni o'z yo'lidan qaytarish mumkin emas.

67-mashq. Uyga vazifa. She'rni o'qing. Unli tovushlarga tavsif bering.

VATAN O'G'LI

Yurtga ega bo'lish oson ish emas,
Yur, o'g'lonim, elni ko'tarish uchun.
Bahor keldi, endi ortiq qish emas,
Yur, o'g'lonim, elni ko'tarish uchun.

Hammamizning onamizdir shu Vatan,

Yov qoldirgan siynasida ming tikan,
Tirikmiz-ku, uni tozalash bizdan,
Yur, o'g'lonim, elni ko'tarish uchun.

Hamon suqli ko'zlar ila boqar yov,
O'z yeringni o'zing asra bo'lib dov,
Yo'qsa kelib asrab berarmi birov,
Yur, o'g'lonim, yurtni ko'tarish uchun.
Ilmdorlar juda ko'pdir jahonda,
Ortdaman deb hayallama armonda.
Tez ilm ol sen hozirgi zamonda,
Yur, o'g'lonim, yurtni ko'tarish uchun.

Tekinxo'rlar, o'g'rilardan hazar qil,
Barin bir yoq qila olar es-aql,
Vataning bor boshing uzra mustaqil,
Yur, o'g'lonim, yurtni ko'tarish uchun.

Farqi bordir zulmat ila chiroqning,
O'lgum dema, qadriga yet bayroqning,
Osti ham bir, usti ham bir tuproqning,
Yur, o'g'lonim, yurtni ko'tarish uchun.

Qilichbozlar, otliqlarning yurti bu,
Moziyga boq, kimsan, aytar bu ko'zgu,
Kelajakni sen qurasan, baxtni quv,
Yur, o'g'lonim, elni ko'tarish uchun.

(Miraziz A'zam)

Savollar

1. Unli tovushlar deb qanday tovushlarga aytiladi?
2. Unli tovushlar qanday tasniflanadi?
3. Undosh tovushlar deb qanday tovushlarga aytiladi?

13-DARS. UNDOSHLAR TASNIFI

Darsning maqsadi:

- a) ilmiy maqsad: o'quvchilarning ongida undosh tovushlar va ularning xususiyatlari yuzasidan bilim va malakalar hosil qilish;
- b) o'quvchilarni ota-bobolarimizga hurmat, ularning ishlaridan faxrlanish ruhida tarbiyalash.

Topshiriq. «Murod, maqsad xazinalari mehnat ko'prigi ustidadir» maqolidagi undosh tovushlarni aniqlang va ularning bir-biridan farqini tushuntiring.

Undosh tovushlarning hosil bo'lishida bo'g'iz bo'shlig'i, og'iz bo'shlig'i va til muhim ahamiyatga ega. O'pkadan chiqayotgan havo xuddi mana shu joylarda turli xil to'siqlarga duch keladi. Buning oqibatida esa undosh tovushlarning hosil bo'lishi uchun yetarli shart-sharoitlar yaratiladi. Ba'zi hollarda unga jarang ham qo'shiladi.

Masalan, «b» undoshining talaffuzida o'pkadan chiqayotgan havo lablar to'sig'iga uchraydi. «P» undoshining hosil bo'lishida ham shunday holat bor, lekin uning «b» dan farqi talaffuzida jarang ishtirok qilmaydi.

O'zbek tilida undosh tovushlar 23 ta: b, v, g, d, z, j, y, k, l, m, n, p, r, s, t, f, x, ch, sh, q, g', h, ng.

Bu undosh tovushlardan bittasi — *ng* yozuvda maxsus belgilar bilan berilmaydi.

Undosh tovushlar uch tomondan tasnif qilinadi:

I. Hosil bo'lish o'rniga ko'ra:

1. Lab undoshlari:

a) lab-lab undoshlari: b, p, m;

b) lab-tish undoshlari: f, v.

2. Til undoshlari:

a) til oldi undoshlari: d, t, z, s, sh, j, ch, n, l, r;

b) til o'rta undoshi: y;

d) til orqa undoshlari: g, k, ng;

e) chuqur til orqa undoshlari: q, g', x.

3. Bo'g'iz undoshi: h.

II. Hosil bo'lish usuliga ko'ra:

a) portlovchilar: b, p, d, t, g, k, j, q, m, n, ng;

b) sirg'aluvchilar: v, f, z, s, y, r, l, sh, g', x, h;

d) qorishiqlar: ch.

III. Ovoz va shovqinning ishtirokiga ko'ra:

1. Jarangli undoshlar:

b, v, g, d, z, j, y, g', l, m, n, ng, r.

2. Jarangsiz undoshlar:

p, f, k, t, s, ch, sh, q, x, h.

Shuningdek, ular tarkibiga ko'ra sof va qorishiq, ovoz va shovqinning ishtirokiga ko'ra sonorlar va shovqinlilar deb ham tasniflanadi. Qorishiq undoshlar bitta: ch. Sonorlar esa beshta: l, m, n, ng, r. Bularning ichidan l yon tovush, r titroq tovush sanaladi.

68-mashq. Matnni o'qing, so'zlarning tarkibida kelayotgan unli va undosh tovushlarga tasnif bering.

Insoniyat qadimdan go'zallikni ulug'lab kelgan. Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali ibn Sino, Muqanna, Jaloliddin Manguberdi, Ulug'bek, Temur Malik, Bobur, Alisher Navoiy singari buyuk yurtdoshlarimiz haqida gap ketganida, biz hech qachon ulardan jismoniy go'zalliklarni qidirmaymiz, balki ulardagi ma'naviy go'zalliklardan bahra olamiz.

Har qanday go‘zallik zamirida mehnat yotadi. Inson o‘zining hayotiy kuchini mehnat qilish jarayonida ko‘rsatmasa, mehnatni quvonch va baxt manbayi deb bilmaydigan bo‘lsa, yayrab-yayrab ishlamasa, bu mehnat unga huzur bag‘ishlay olmaydi.

Insoniyat baxti yo‘lida ter to‘kmay turib, haqiqiy go‘zallikka erishib bo‘lmaydi.

(«Gulxan»dan)

69-mashq. *K* tovushi bilan boshlanib, *k* tovushi bilan tugaydigan so‘zlar charxpalagi ostida yashirinib yotgan leksik birliklarni topib, ular tarkibida kelayotgan tovushlarni izohlang.

Ochqich:

1. Tanlov so‘zining ma‘nodoshi.
2. Uy parrandalarini saqlash uchun quriladigan kichkina uycha.
3. Bug‘doy chiqindisi.
4. Darkor so‘zining ma‘nodoshi.
5. Tuproq qotishmasi.
6. Ochilmagan paxta.
7. Yordam so‘zining ma‘nodoshi.

Eslatma: Hamma so‘zlar beshta tovushdan iborat bo‘lib, «*k*» tovushi bilan boshlanib, «*k*» tovushida tugaydi.

70-mashq. Quyida berilgan matnni o‘qing. So‘zlar tarkibida kelayotgan tovushlarga tasnif bering.

«ANDIJON POLKASINING» MUALLIFI KIM?

1930-yili mashhur chex polkasi yaratildi. Bu kuy tez orada o‘zining ajabtovurligi bilan butun dunyoga tarqab ketdi. Shu kuyga hamohang tarzda O‘zbekistonda ham yangi kuy — «Andijon polkasi» dunyoga keldi. Mazkur raqs kuyining muallifi andijonlik bastakor Orif garmon (Orifjon Toshmatov) edi.

Polka so‘zining lug‘aviy ma‘nosi «shiddatkor», «tezkor» demakdir.

(Gazetadan)

71-mashq. «Ismoil Somoniy maqbarasi» mavzusida hikoyacha tuzing. Hikoyachadagi so‘zlar tarkibida kelayotgan undosh tovushlarga diqqat qiling.

72-mashq. Hikmatlarni o‘qing. So‘zlarni bo‘g‘inlarga ajratib yozing.

Tabiiy qonunlar o‘zgarmas va mangudir. Inson tabiatiga xos tabiiy qonunlarning soni 12 ta:

1. Minnatdorlik.
2. Adolatparvarlik.
3. O‘zaro yon bosish va iltifot.
4. Kechirimlilik.
5. Ezgu kelajak haqida o‘ylar.
6. Haqoratga dosh berolmaslik, mag‘rurlik.
7. Beg‘arazlik.
8. Buyumlardan foydalanishdagi tenglik.
9. Taqdirga ishonish.
10. Egalik huquqi.
11. Hakamga itoat etish.
12. O‘z-o‘ziga hakamlik qilolmaslik.

73-mashq. She'ni o'qing, til undoshlarini aniqlab, ularni izohlang.

Muruvvat-u ma'rifatdir buyuklikning nishonasi,
Qadam qo'ying, mana sizga asl yo'lning ostonasi.

Jahon ichra buyuk yurtni ulug' doston etaylik biz,
Zamon keldi Vatan bag'rin go'zal bo'ston etaylik biz.

Ming-ming shukur, kelib davron istiqbolga erishdik biz,
Xarob bo'lgan xonadonni butlamoqqa kirishdik biz...

Iymon niri oqib turar bir gavhar bor qonimizda,
Ne-ne buyuk bobolarning bardoshi bor jonimizda...

Oldindadir hali zahmat, oldindadir imkonimiz,
Yetishgaymiz kelajakka, pokizadir vijdonimiz...

(A. Oripov)

74-mashq. Matnni o'qing. Lab undoshlarini toping va izohlang.

Bizning orzu-niyatlarimiz ko'p va ulug'. Xalqimizda o'zi pok, dili pok, niyati xolis kishini Yaratganning o'zi qo'llaydi, degan gap bor. Maqsadlarimizga erishish uchun oldimizda turgan to'siq va g'ovlarni yengib o'tishimizga ishonchim komil. Butun aql-zakovatimizni, salohiyatimizni yurtimizning gullab-yashnashi, xalqimizning farovon hayoti, xalqaro maydondagi obro'-e'tiborining yanada oshishi uchun safarbar eta olishimizga shubha yo'q.

Bugun har bir vatandoshimizning Vatan menga nima berdi, deb emas, men o'zim xalqim, jonajon vatanim uchun, uning kelajagi, baxtli istiqboli uchun nima qilmoqdaman, mustaqillik ishiga qanday hissa qo'shmoqdaman, degan tuyg'u bilan yashashiga erishsak hech birimizning, hech qanday armonimiz qolmas edi.

Ezgu niyatimizning ro'yobga chiqishi uchun taraqqiy topgan ma'rifatli dunyo bilan birga yashashimiz, hamkorlikni kuchaytirishimiz, hamdo'stlik rishtalarini mustahkamlashimizni hayotning o'zi taqozo etmoqda. Mamlakatimizdagi tinchlik, barqarorlik bugungi kundagi yutuqlarimizning asosi bo'lmoqda. Bu osoyishta hayotimizni ko'z qorachig'idek asrashga, himoya qilmoqqa qodir bo'lmog'imiz kerak. Shunday yoshlarni tarbiyalab voyaga yetkazmog'imiz zarur.

Ozodligimiz bizga ko'p narsani o'rgatdi. Bu yorug' olamda avvalambor Yaratganga, keyin o'zingga, qolaversa, ota-bobolarimizdan qolgan boy merosga, milliy qadriyatlarimizga ishonmoq lozimligini anglab yetdik. Millatimiz o'zining mard, erkparvar, insonparvar tabiati bilangina asrlar chig'irig'idan butun chiqib ketmoqda.

Xalqimizning eng noyob fazilatlaridan biri uning bir tan, bir jon bo'lib yashashida ko'zga tashlanadi. Shu sababli bizda hech kim yaxshi kunda ham, yomon kunda ham yolg'izlatib qo'yilmaydi. Xalqimiz yaxshilik qilgan, mehr-muruvvatli, oqibatli odam hech qachon kam bo'lmaydi, degan qoida bilan yashaydi. Shunday xalq ham, shunday yurtning o'zi ham hech qachon kam bo'lmaydi.

(«Ma'rifat»dan)

75-mashq. Hikmatlarni o‘qing. Undosh tovushlarga tavsif bering.

Donishmanddan so‘radilar:

— Qalblarni nima birlashtiradi?

— Muhabbat.

— Muhabbat nimadir?

— Ochiqqo‘llik va xushfe‘llik.

* * *

Quloqlaring va og‘zing o‘rtasida ishni adolatli taqsimla. Qulog‘ing ikkita, og‘zing esa bitta. Demak, sen kam gapirib, ko‘p eshitishing kerak. «Hamma balo tildan keladi», degan naqlni unutma.

* * *

Ikki narsaning qadriga yo‘qotilgandan keyin yetiladi. Ular yoshlik va sog‘liq.

* * *

Buzrugmehr shunday deydi: «Hayotdan ham qadrliroq narsa bor bo‘lsa, bu — sog‘liq, o‘limdan ham qo‘rqinchliroq narsa bor bolsa bu — kasallik, hayotga teng narsa — boylik, o‘lim bilan barobar narsa — faqirlik».

76-mashq. She‘rni o‘qing. Undosh tovushlarga tavsif bering. She‘rdagi g‘oyaga munosabat bildiring.

VATANINGNI O‘STIR...

Bir so‘z bor — yuksak tug‘ — iftixorimda,
Tirigimda — nomus, o‘lganimda — sha‘n.
Bir so‘z bor — jon uning ixtiyorida,
Xudoday ulug‘ bir so‘z bordir — VATAN.
VATAN! Taqdiringning toshi bemiqdor,
Aytgin, fido bo‘lay qaysi bir toshga?
Birovning do‘stlar-u xorijlari bor,
Mening hech kimim yo‘q — o‘zingdan boshqa.
Aziz zamondoshim, ruhing — beorom,
Ammo ishonchingdan ziyo taralsin —
Har tong «Yo, VATAN» deb sachranib uyg‘on,
Dilingda «Qur‘onday» — VATAN yaralsin.

Shubha shayton ishi. Ishonch bilan yur,
Ana, bobolarning sobit yo‘llari...
Avval VATANingni yuragingda qur,

So‘ng yerga ko‘chirsin uni qo‘llaring.
O‘stir VATANingni bog‘ kabi tuyg‘un.
Ishongin-u uni shu aziz yerga —
Hushyor bo‘l — beega qoldirma bir zum —
Farzandingdan boshqa hech kimga berma.

(*Usmon Azimov*)

Savol va topshiriqlar

1. Undosh tovushlarning hosil bo‘lishini tushuntirib bering.
2. Undosh tovushlar qanday tasnif qilinadi?
3. Undosh tovushlar deb qanday tovushlarga aytiladi?
4. Undosh tovushlarni tasniflab bering.
5. *Ong, tong, manglay, arang, kelinglar* so‘zlari tarkibida kelayotgan *ng* tovushiga izoh bering.
6. *Jon, jonajon, ajdar, g‘ijjak, jahon* so‘zlari tarkibidagi *j* tovushining aytilishi va yozilishini tushuntirib bering.
7. Jarangli undoshlarni sanab bering.
8. Jarangsiz undosh tovushlarning xususiyatlari haqida gapiring.

FONEMA VA HARF

Biz nutqimizni yozma ravishda ham bayon qilamiz. Bunda yozma nutq harflar ketma-ketligidan tashkil topadi.

Fonemaning yozuvdagi ifodasiga harf deyiladi.

Harflar fonemalarning yozuvdagi aksi, tasviridir. Shuning uchun har bir tilda harflar shu tilning fonemalariga qarab olinadi. Bir fonemaga bir harfni to‘g‘ri keltirishga harakat qilinadi.

Harflarni xotirada yaxshi saqlash va lug‘at tuzishda ma‘lum izchillikka amal qilish maqsadida harflar muayyan tartibda joylashtiriladi.

Muayyan tartibda joylashtirilgan harflar tizimiga alifbo deyiladi.

Lotin yozuviga asoslangan yangi o‘zbek alifbosida har bir unli fonema alohida-alohida harflar orqali ifodalangan bo‘lsa, undoshlarda fonemalarda ikki harf orqali ifodalash hollari uchraydi: *sh, ch, ng* kabi.

77-mashq. Quyidagi matnda berilgan tanlama so‘zlarning tovush tizimini tahlil qiling. So‘zlarning qanday yozilayotganligiga diqqat qiling.

Boshliqlar bu mushkul *muammoni* yechish uchun bosh qotirib o‘tirganlarida, o‘tov eshigi oldida qurolli yigit Shiroq degan bir cho‘ponning kirishga ijozat *so‘rayotganini* bildirdi.

— Shiroq? — deb qoshini chimirdi Rustak. — Kim u?

— Shiroq bizning urug‘dan. O‘zi ertakchi, *dostonchi* dono chol. Butun umri cho‘ponlik bilan o‘tgan, — dedi *Saksfar*.

— Undoq bo‘lsa chaqir bu yoqqa o‘sha dono cholni. *Eshikdan* yoshi *oltmishdan* oshgan tetikkina, barvasta bir *chol* kirib, ta‘zim qildi.

— Ijzat beringlar, men ham qatoringizda o‘tirib o‘z fikrimni aytsam. Nima to‘g‘rida gaplashayotganingizni bilaman.

— O‘tir, o‘tir, gapingga quloq solamiz.

— Eron shohining askarlari *Sirdaryo* ostidagi qum donalaridan ham ko‘p, ularni *jangga* chorlab, yengish mahol, ammo ularni qirib *tashlash* uchun bir yo‘l bor. Quloq *soling...*

(*Mirkarim Osim. «Shiroq»*)

78-mashq. Nutqda jarangli undoshlarning jarangsizlanishi natijasida yuzaga keladigan omofonlarini toping va misollarni davom ettiring. Ularning qanday harflar orqali ifoda etilayotganligiga e‘tibor qiling.

Erkin yettiga yetdi. Tursun tomda tursin. Guvoh sudga ketdi, qo‘shnim sutga ketdi...

79-mashq. Uyga vazifa. Quyidagi gapni o‘qing. Ma‘naviy jasorat nima ekanligi haqida bahslashing. Unli va undosh tovushlarni topib, ularni ifodalovchi harflarga e‘tibor qiling.

Eng buyuk jasorat bu – ma‘naviy jasoratdir.

GRAFIKA

14-DARS. O‘ZBEK YOZUVI TARIXI

Darsning maqsadi:

a) ilmiy maqsad: o‘quvchilarning ongida o‘zbek yozuvi yuzasidan bilim va malakalar hosil qilish;

b) o‘quvchilarni madaniy boyliklarimizga hurmat, ularni asrab-avaylash ruhida tarbiyalash.

Topshiriq. *«Ilm o‘rganishdan murod mansab uchun emas, balki xalq va Vatan oldidagi burchni oqlash uchundir»* jumlasini kirill yozuvida yozib ko‘ring. Ikkala yozuv o‘rtasidagi farqni aniqlang.

Inson nutqi ikki xil ko‘rinishga ega bo‘ladi: og‘zaki va yozma. Yozma nutq og‘zaki nutqni maxsus belgilar tizimi yordamida ifodalash demakdir. **Og‘zaki nutqda tovushlardan, yozma nutqda esa harflardan foydalanamiz. Yozma nutq yozuvning kelib chiqishi va uning tarixi bilan chambarchas bog‘liqdir.**

Boshqa xalqlar qatori o‘zbek xalqi ham o‘tmishda bir qancha yozuv turlaridan foydalangan. Avesto, urxun-enasoy, sug‘d, xorazm, uyg‘ur yozuvlari shular jumlasidandir. Bu yozuvlarda xalqimizning tarixi, urf-odatlar, madaniyati va san‘atiga aloqador bo‘lgan qimmatli ma‘lumotlar saqlanib qolgan.

O‘zbek xalqi 1930-yilga qadar bir necha yuz yillar davomida arab grafikasiga asoslangan turkiy yozuvdan foydalanib kelgan. Abu Ali ibn Sinoning tabobatga doir bebaho asarlari, Abu Rayhon Beruniy, Muhammad al-Xorazmiy, Ulug‘bek, Forobiy singari buyuk olimlarimizning ilmiy mushohadalari, Lutfiy, Navoiy, Bobur, Mashrab,

Furqat, Cho'lpon-u Fitratlarning aql bovar qilmas go'zal satrlari aynan ana shu yozuvda bitilgan.

1930-yildan to 1940-yilga qadar xalqimiz lotin yozuvidan foydalandi. 1940-yilning may oyidan boshlab esa rus grafikasiga asoslangan o'zbek yozuvi amalda tatbiq etildi.

Mustaqillik barcha sohalarda bo'lgani singari yozuv borasida ham milliy davlatchilik siyosatini yurgizish imkoniyatlarini yaratdi.

1993-yilning 2-sentabr kuni O'zbekiston Respublikasining «Lotin yozuviga asoslangan o'zbek alifbosini joriy etish to'g'risida»gi Qonuni qabul qilindi.

1995-yilning 6-may kuni O'zbekiston Respublikasining «Lotin yozuviga asoslangan o'zbek alifbosini joriy etish to'g'risida»gi Qonunga o'zgartirishlar kiritish haqida»gi Qonuni e'lon qilindi.

80-mashq. Avesto, sug'd, urxun-enasoy, uyg'ur yozuvlari bitilgan qanday madaniy obidalarni bilasiz? Shular haqida so'zlab bering.

81-mashq. «Turon — sherlar o'lkasi» mavzusida kichik matn tuzing. Xalqimiz lotin yozuvidan yana qachon foydalanganligini so'zlab bering.

82-mashq. Matnni ko'chirib yozing. Kirill yozuvidagi o'zbek alifbosining o'ziga xos xususiyatlari haqida gapiring.

Кгзи ожиз бир одам тим іоронИи тунда іглида чироі ва елкасида кгза билан кгчада борарди. Гар нарсага бурнини суиіб юрувчи бир одам унинг іаршисидан чиіиб іолибди ва ацволни кгриб сгирга дебди:

— Эй, нодон! Тун билан кундузни ажратолмайсан-у, яна іглингда чироі тутиб олганингга глайми!? Чироінинг сенга нима фойдаси бор?

Кгзи ожиз іац-іац уриб кулиб юборибди ва жавоб іилибди:

— Чироіни гзим учун кгтариб юрганим йгі. Сенга гхшаш дили кгр ва аіли іосирлар менга туртиниб кетиб, кгзамни синдириб ігймасин деб, уни ушлаб юрибман.

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASINING QONUNI

LOTIN YOZUVIGA ASOSLANGAN O'ZBEK ALIFBOSINI JORIY ETISH TO'G'RISIDA

*O'n ikkinchi chaqiriq O'zbekiston Respublikasi
Oliy Kengashining o'n uchinchi sessiyasida
1993-yil 2-sentabrda qabul qilingan*

Ushbu qonun O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasiga asoslanib va o'zbek yozuvining lotin alifbosiga o'tilgan 1929—1940-yillardagi ijobiy tajribasidan kelib chiqib, keng jamoatchilik vakillari bildirgan istak-xohishlarni inobatga olgan holda respublikaning har taraflama kamol topishini va jahon kommunikatsiya tizimiga kirishini jadallashtiruvchi qulay sharoit yaratishga xizmat qiladi.

1-modda. O‘zbekiston Respublikasida lotin yozuviga asoslangan quyidagi 31 harf va 1 tutuq belgisi (apostrof)dan iborat o‘zbek alifbosi joriy etilsin.

2-modda. Lotin yozuvi asosidagi o‘zbek yozuvini joriy etish bilan birga O‘zbekiston xalqining milliy iftixori bo‘lmish bebaho ma’naviy meros bitilgan arab alifbosini va kirillitsani o‘rganish va ulardan foydalanish uchun zarur sharoitlar saqlab qolinadi.

O‘zbekiston Respublikasining Prezidenti

I.A. KARIMOV

Toshkent shahri,
1993-yil 2-sentabr.

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASINING QONUNI

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASINING «LOTIN YOZUVIGA ASOSLANGAN O‘ZBEK ALIFBOSINI JORIY ETISH TO‘G‘RISIDA»GI QONUNIGA O‘ZGARTIRISHLAR KIRITISH HAQIDA

O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi qaror qiladi: O‘zbekiston Respublikasining 1993-yil 2-sentabrida qabul qilingan «Lotin yozuviga asoslangan o‘zbek alifbosini joriy etish to‘g‘risida»gi Qonuniga (O‘zbekiston Respublikasi Oliy Kengashi Axborotnomasi, 1993-yil, 9-son, 331-modda) quyidagi o‘zgartirishlar kiritilsin:

1. 1-moddadagi «31 harf va 1 tutuq belgisi (apostrof)dan» so‘zlari «26 ta harf va 3 ta harflar birikmasidan» so‘zlari bilan almashtirilsin.

2. C c, harflari mustaqil harf belgisi sifatida alifbodan chiqarilsin.

3. X x, harfl O‘o‘ shaklida, harfi G‘g‘ shaklida, harfi Sh sh shaklida, 3 z harfi Ch ch shaklida, C c harfi Ng ng shaklida, Q harf belgisi q shaklida ifodalansin.

4. A a, I i, G g, G‘g‘, Q q, o‘ o‘, Z z harflari va Ch ch harflar birikmasining yozma shakli tegishlicha Aa, Ii, Gg, G‘g‘, Qq, O‘o‘, Zz, Ch ch tarzida ifodalansin.

O‘zbekiston Respublikasining Prezidenti

I.A. KARIMOV

Toshkent shahri,
1995-yil 6-may.

83-mashq. Matnni o‘qing. Undagi harflarning yozilishiga diqqat qiling.

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI DAVLAT BAYROG‘I

O‘zbekiston Respublikasi Oliy Kengashi tomonidan 1991-yilning 18-noyabr kuni tasdiqlangan.

Bayrog‘imizdagi moviy rang — osmon va obihayot, oq rang – muqaddas tinchlik, yashil rang — tabiatning yangilanish ramzidir. Qizil chiziqlar vujudimizda jo‘shib oqayotgan hayotiy qudratni ifodalaydi. Navqiron yarimoy — ayni paytda qo‘lga kiritilgan

mustaqilligimiz, 12 yulduz — madaniyatimizning qadimiyligini, xalqimizning komillikka, o‘z tuprog‘ida saodatiga intilishi ramzlaridir.

84-mashq. Uyga vazifa. Matnni o‘qing. Unli tovushlarni aniqlab, ularga tavsif bering.

Yurtimizning hamma joylarida kichkinagina, kishini hayratda qoldiradigan darajada yoqimli sayraydigan malla rang qushcha — bulbul uchraydi.

Bulbul qirg‘oq bo‘ylaridagi to‘qayzor, butazorlarda, suvi ko‘p bo‘lgan bog‘ va qishloqlarda, tog‘lardagi o‘rmonzorlarda yashaydi. U Arabiston yarimorolining janubida qishlab, aprelning oxirida yurtimizga uchib keladi. Yozda O‘zbekistonda yashab, sentabrda yana uchib ketadi.

Bulbul — tabiatning noyob in‘omidir. Uni himoya qilish kerak.

(P. Yusupova)

Savollar

1. Grafika nimalarni o‘rgatadi?
2. O‘zbekiston Respublikasining «Lotin yozuviga asoslangan o‘zbek alif-bosini joriy etish to‘g‘risida»gi Qonuni qachon qabul qilingan?
3. O‘zbekiston Respublikasining «Lotin yozuviga asoslangan o‘zbek alif-bosini joriy etish to‘g‘risida»gi Qonuniga o‘zgartirishlar kiritish haqida»gi Qonuni qachon qabul qilingan?

15-DARS. HOZIRGI ALIFBODA UNLILARNING IFODALANISHI

Darsning maqsadi:

- a) ilmiy maqsad: o‘quvchilarning ongida unli harflar va ularning ifodalanishi yuzasidan bilim va malakalar hosil qilish;
- b) o‘quvchilarni hayotdagi o‘z o‘rni uchun kurashish, duch kelgan to‘siqlarni dadil yenga bilish ruhida tarbiyalash.

1-topshiriq. «*Tarbiyasiz odam jonsiz jasadga o‘xshaydi*» maqolidagi unlilarni topib, ularga izoh bering.

2-topshiriq. *Litsey, militsiya, sirk* so‘zlaridagi undosh tovushlarning yozilishini tushuntiring.

Hozirgi o‘zbek adabiy tili fonetik jihatdan markaziy dialektlarga asoslanadi. Mazkur dialektlarda oltita unli fonema mavjud.

Lotin yozuviga asoslangan yangi o‘zbek alifbosiga ham oltita unli harf kiritilgan. Bular quyidagilar: I i, U u, E e, O‘ o‘, A a, O o.

Kirill yozuvidagi *e, ë, ю, я* unli harflari yangi alifboda quyudagicha ifodalanadi:

e — ye; yetti, yelkan, yemish.

ë — yo; yolg‘iz, yoqut, yomon.

ю — yu; yutuq, yumush, yupqa.

я — ya; yaxshi, yakka, yangi.

85-mashq. «Mustaqillik bayramida» mavzusida berilgan matnni o‘qing. Unli harflarning yozilishiga diqqat qiling.

Bir o‘lkaki, tuprog‘ida oltin gullaydi.

Bir o‘lkaki, qishlarida shivirlar bahor...

Erkini sog‘inib yashagan o‘lka bugun shu erkinlik, hurlik deb atalgan ne‘matdan bahramand bo‘lib yashamoqda. Ko‘m-ko‘k moviy osmonda porloq quyosh ozodlikning timsoli bo‘lib porlamoqda.

Yurtim mustaqil bo‘lgan chog‘da dasta gullar bilan bilim maskani bo‘lmish maktabimga oshiqardim. Halihanuz xotiramda muhrlanib qolgan o‘sha yuzlari purnur keksa muallimim — ayolning ne sababdan jamoat, son-sanoqsiz qora ko‘zlar sohibalari huzurida ko‘zyosh to‘kkanini endi tushunib yetdim. O‘zbek xalqi o‘z ozodligi, farovon hayoti uchun kurashib jang-u jadalda mustaqillik uchun jon berib turgan o‘sha damda shu xalqning murg‘ak farzandlarini sovuq, partasiz, qorong‘i xonalarda ozgina bo‘lsa-da, savod sohibi qilish, o‘z fikrini ravon so‘zlamog‘ni o‘rgatishni o‘z zimmasiga olgan bu ayolning ko‘z yoshlarida o‘sha mash‘um kunlarga qo‘yilgan nuqta aks etgan ekan. O‘lloh nazari tushgan jannatmakon ona zaminimiz dovrug‘i mustaqillik sharofati ila butun dunyoga tarqalmoqda.

U hali murg‘ak, beozor, asta-asta buyuklik va hurlik nurlariga talpinib qadam tashlayotgan go‘dak. Ishonchim komilki, uning bilaklariga quvvat bag‘ishlovchi aqlan ham jismonan buyuk, baquvvat suyanchig‘i bor. Mustaqillik bayramining quvnoqlik, shod-u xurramlik ila nishonlanishida shu yosh avlodning munosib hissasi bor. Har yilgi Mustaqillik bayrami O‘zbekiston tarixi sahifalariga zarhal harflar ila muhrlanib yozilajak...

86-mashq. Husnixatdan ruhiyatga. Kimligingizni bilmoqchi bo‘lsangiz, bir varaq qog‘oz oling. Fikringizni bir joyga jamlab, unga bir-ikki jumla yozing. So‘ng matndan quyidagilarni aniqlang:

1. Harflarning o‘lchami:

- a) juda kichkina — 3 ball;
- b) kichkina — 7 ball;
- d) o‘rtacha — 17 ball;
- e) katta — 20 ball.

2. Harflarning og‘ishi:

- a) chapga og‘gan — 2 ball;
- b) biroz chapga og‘gan — 5 ball;
- d) o‘ngga og‘gan — 14 ball;
- e) keskin o‘ngga og‘gan — 6 ball.

3. Satrning yo‘nalishi:

- a) satr yuqoriga yo‘nalgan — 12 ball;
- b) satr to‘g‘riga yo‘nalgan — 16 ball;
- d) satr pastga yo‘nalagan — 1 ball.

4. Qalamni bosish darajasi:
 - a) yengil — 8 ball;
 - b) oʻrtacha — 15 ball;
 - d) juda kuchli — 21 ball.
5. Soʻzlarni yozish usuli:
 - a) harflarni va soʻzlarni bogʻlashga intilish bor — 11 ball;
 - b) harflarni bir-biridan uzishga intilish bor — 18 ball;
 - d) aralash uslub — 15 ball.
6. Umumiy baho:
 - a) xat qunt bilan yozilgan, harflar aniq — 13 ball;
 - b) xat paydar-pay yozilgan, baʼzi harflarni oʻqib boʻlmaydi — 9 ball;
 - d) xat yomon yozilgan, oʻqish qiyin — 4 ball.

Endi olingan natija boʻyicha oʻzingizning kimligingizni aniqlang.

38—51 ball. Bunday husnixat odatda sogʻligʻi yomonlashgan, keksaroq kishilarda boʻladi.

52—63 ball. His-tuygʻulari va kayfiyati ancha turgʻun boʻlgan, sekin harakat qiladigan, yuz tuzilishidan biror maʼno oʻqish qiyin boʻlgan, ogʻir, vazmin odamlar shunday yozishadi.

64—75 ball. Bunday husnixat egalari qatʼiyatsiz, yumshoqkoʻngil boʻlishadi. Ular soddaroq boʻlsalar-da, oʻz qadr-qimmatini bilishadi.

76—87 ball. Dilkash va taʼsirchan, ochiq va koʻnglidagini yuziga aytadigan kishilarga xos.

88—98 ball. Bu husnixat haqiqatgoʻy va intizomli, kuchli turgʻun ruhga ega boʻlgan, tashabbuskor, har ishda hisobli, qatʼiyatli odamlarga xos.

99—100 ball. Individualistlarning husnixati shunday boʻladi. Ular tez jahli chiqadigan yoki tez xursand boʻladigan oʻtkir aql sohibidirlar. Fikrlashda va faoliyatda boshqalardan oʻta mustaqilligi bilan farq qiladi. Bunday odamlar tez xafa boʻladilar. Ular bilan muloqotda boʻlish mushkul. Qobiliyatli va ijodga moyil odamlarga xos.

101—121 ball. Bunday husnixat egalarida masʼuliyat tuygʻusi boʻlmaydi hamda ular intizomsizlik, qoʻpollik va oʻziga bino qoʻyish xislatlariga ega.

87-mashq. «Mafkura — millat tugʻi», «Navroʻz tonggida», «Masʼuliyat va burch» mavzularining biri boʻyicha matn yozing. Yozgan matningizdagi unlilarning ifodalanishiga eʼtibor bering.

HOZIRGI ALIFBODA UNDOSHLARNING IFODALANISHI

Hozirgi oʻzbek adabiy tilida 23 ta undosh tovush bor. Yangi alifboda ular 20 ta harf va 3 ta harflar birikmasi bilan ifodalanadi.

Oʻzbek tilining oʻziga xos xususiyatlaridan kelib chiqqan holda Bb, Dd, Ff, Gg, Hh, Jj, Kk, Ll, Mm, Nn, Pp, Qq, Rr, Ss, Tt, Vv, Xx, Yy, Zz, Gʻgʻ harflari uchun xalqaro andozadagi belgilar olingan.

Ш ш, Ч ч, Ҳ ҳ tovushlari uchun quyidagi harflar birikmasi olingan: Sh sh, Ch ch, Ng ng.

Ruscha-baynalmilal soʻzlardagi *у* harfini ifodalash uchun *S s* harfi ishlatiladi: *Sirk, Sezor, sikl*.

Bunday soʻzlarda *у* unidan keyin kelganda bitta *t* orttiriladi: *litsey, militsiya* kabi.

88-mashq. Quyidagi matnni oʻqing. Undosh tovushlarning ifodalanishiga diqqat qiling.

OʻZBEKISTON RESPUBLIKASI DAVLAT GERBI

Davlat gerbi Oʻzbekiston Respublikasi Oliy Kengashi tomonidan 1992-yilning 2-iyul kuni tasdiqlangan.

Gerbning yuqori qismida Respublika jipsligining ramzi sifatida 8 qirrali yulduz tasvirlangan; 8 qirra ichida joylashgan yarimoy va yulduz musulmonlarning qutlugʻ ramzidir. Gerb markazida himmat, oliyjanoblik va fidoyilik timsoli boʻlgan Humo qushi tasvirlangan.

Ushbu ramz, timsollar xalqimizning tinchlik, yaxshilik, baxt-saodat, farovonlik yoʻlidagi orzu-umidlarini ifodalaydi. Gerbda ifodalangan gullagan vodiy, Quyosh, oʻng tomondagi bugʻdoy boshloqlari, soʻl tomondagi ochilgan paxta chanoqlari yurtimizning boyliklari ramzidir.

89-mashq. Matnni lotin yozuviga asoslangan yangi oʻzbek alifbosida koʻchirib yozing. Undoshlarning ifodalanishiga diqqat qiling.

Шарідаги бир ривоятда айтилишича, бир бегуноқ одамни тутиб олиб, сазойи ііладиган бғлишибди. Уни дарахтга болабдилар, назоратчилар іараб туришибди. Биров келиб юзига тупурибди, биров кесак отибди, биров тош отибди. Оломон ичида унинг энг яіин сирдош дғсти мам бор экан. Биладики, дғстида гуноқ йгі. Бекордан-бекорга сазойи іілинмокда, туматга учраган. Нима іілишини билмабди. Дғстининг сазойи іілинишида іатнашмасликнинг мам иложи йгі. Сгкай деса, сгка олмайди. Тош отай деса, дғсти. Этагининг баридан чигитдай пахтани суіуриб олиб, бир урган экан, мар хил сгкиш ва маіоратларга, тошга, кесакка бардош берган одам, жиндай пахта юзига текканда «дод» деб, мушидан кетган экан, чунки уни дғсти отди-да!

90-mashq. Uyga vazifa. Matnni koʻchiring. Undosh tovushlarni belgilab, yozilishini tushuntiring.

MUSTAQILLIK OʻGITLARI

Bizni tanlagan yoʻlimizdan hech kim, hech qachon qaytara olmaydi. Zotan, Vatanga boʻlgan mehr-u muhabbat har qanday muammoni yechishga, har qanday yovuz kuchni yengishga qodirdir. Endi, ortga yoʻl yoʻq. Oʻzbekiston istiqbolini sobitqadamlik bilan

barpo etmog'imiz zarur. Bu yo'lda ikkilanmoq, manfaatparastlikning mayda-chuyda tashvishlariga o'ralashmoq Vatanga, xalqqa, kelajak avlodga xiyonat bo'ladi.

Biz istiqbol sharofati bilan ko'p qadriyatlarni: imonimizni, milliy g'ururimizni, ozodlikni, bir so'z bilan aytganda, Parvardigorni qaytadan chinakamiga tanidik. Endigi vazifa — bobolarimizning poymol etilgan orzu-umidlari haqqi, avlodimizga, Siz-u bizning farzandlarimizga, butun dunyo bilan teppa-teng baylashadigan buyuk O'zbekistonni meros qilib qoldirmoqdir.

Istiqboldagi O'zbekiston Vatan ozodligi nasib etmagan bobolarimizga ulug'vor haykal bo'lajak!

O'zbekistonning shuhratiga shuhrat qo'shuvchi farzandlarimizga muqaddas beshik bo'lajak!

Savollar

1. Hozirgi alifboda unlilar qanday ifodalanadi?
2. Hozirgi alifboda undoshlar qanday ifodalanadi?
3. ш, ч harflari lotin yozuvida qanday yoziladi?

16-DARS. UNDOSHLARNING TALAFFUZI VA YOZILISHI

Darsning maqsadi:

a) ilmiy maqsad: o'quvchilarning ongida undosh tovushlarning talaffuzi va imlosi yuzasidan bilim va malakalar hosil qilish;

b) o'quvchilarni rostgo'ylik, to'g'rilik ruhida tarbiyalash.

Topshiriq. Gapdagi tovushlarning talaffuzi va imlosiga e'tibor bering. *Hayo, muruvvat, sadoqat, tavoze, mehnat, saxiylik, nomus, vafodorlik va adolat insonga baxt-saodat keltiradi.*

91-mashq. So'zlarning talaffuzi va yozilishiga e'tibor bering.

Obod, adab, fabrika, maqsad, to'qson, burun, xayol, xalq, tadbir, ruxsat, ijtimoiy, iztirob.

92-mashq. Gaplarni ko'chirib yozing. Undosh tovushlarning talaffuzi va yozilishiga diqqat qiling.

Har kimga ozor bera ko'rma — dunyo barchaga barobardir. Tamagirlik — ofat. Tamagirlik bilan adolat bir-biriga ziddir. Boylikka hirs qo'yish — joduning sirtmog'iga tushib qolish bilan barobar. Vaqt — keskir qilichdir. U hech narsaga qaramay shart o'tadi-ketadi, sen esa voyvoylagancha qolaverasan. Rostlikning mevasi totli, natijasi esa samaralidir. Xushfe'l bo'lish yaxshi odat. Kishining fe'l-atvori o'zini begona qiladi, o'zgani xesh. U hatto otani boladan judo qiladi. Hakimdan so'radilar: «Rostgo'y deb kimni aytsa bo'ladi?» U javob qildi: «Tili bilan dili bir bo'lgan odam rostgo'y, haqgo'y odam hisoblanadi».

Turnalar samoda chizsa guldasta,
Qoyadek bo‘lsa-da burgut viqori.
Toshlar orasidan mo‘ralab asta,
Ko‘kargan maysani ko‘rdim yuqori.

(Sh. Qosimov)

93-mashq. Gaplarni ko‘chirib yozing. Undoshlarning yozilishiga diqqat qiling.

Ulug‘vor maqsad oldida turganingda, mehnatni rohat bil. (*Arab maqoli*) Qabrga emas, qalbgga haykal qo‘ymoq kerak. Mag‘lubni tepib o‘tmak mardlik emas. (*Pahlavon Mahmud*) Hargiz talabi shuhrat etmakim: ofat turur. (*Abduxoliq G‘ijduvoni*) Kimki tashlandiq yerni obod qilsa, bu yer o‘shaniki bo‘ladi. Bu yerda zolim kishining (hatto) ter to‘kishga ham haqqi yo‘q. (*Abu Iso Muhammad at-Termiziy*) Mehnat kishini uch balodan saqlaydi: yurak siqilishidan, axloqiy buzilishdan, muhtojlikdan. Sabrning tagi sariq oltin.

Har ko‘zki, agar olmasa ibrat, ko‘rdir,
Har luqma, agar bermasa lazzat, sho‘rdir.
Har to‘n, agar o‘zgarmasa, to‘nmas, u kafan,
Har xonaki, birdek turaversa, go‘rdir.

(Abdulqodir Bedil)

94-mashq. Maqollarni ko‘chirib yozing. Undoshlarning yozilishiga diqqat qiling.

G‘am yema, beg‘am ham bo‘lma. Bog‘ingni zog‘dan saqlamoqchi bo‘lsang, unga e‘tiborda bo‘l. Pokliging — sog‘lig‘ing. Yomg‘ir bilan yer ko‘karar, duo bilan el. Onangni kaftingda tutsang, singlingni kiftingda tut. Shirin yolg‘ondan ko‘ra achchiq haqiqat yaxshi. Chayonning kasbi chaqish. Sen o‘zingni maqtama, birov seni maqtasin. Suv ichadigan quduqqa hech qachon tosh otma. Ko‘ngil ko‘ngildan suv ichar.

95-mashq. Matnni o‘qing. Ularda ishlatilayotgan unli va undosh tovushlarga diqqat qiling, talaffuzi va yozilishini kuzating.

BUYUK DAVLATCHILIGIMIZ ASOSLARI

Ko‘hna Turon — ona Turkistonda azaldan bitta g‘oya, bitta tushuncha hamma narsadan muqaddas sanalib kelingan. Bu g‘oya Vatan, ona yurtga muhabbat, mangu ehtirom tuyg‘usidir. Shu tabarruk zaminning munosib farzandlaridan biri sanalgan Yusuf Xos Hojib boqiy davlat uchun to‘rtta tirkak kerakligini «Qutadg‘u bilig» asarida qayta-qayta ta‘kidlagan edi. Bular kuch-qudrat, aql-farosat, sabr-toqat va bilimdir. Tarixdan ma‘lumki, shularga asoslangan davlatlar hech qachon kam bo‘lmagan. Qoraxoniylar, somoniylar, saljuqiylar, g‘aznaviylar, xorazmshohlar, temuriylar davrida yuqoridagi so‘zlarga amal qilingan. Adolat, ma‘rifat va yuksak ma‘naviyat tarixiy davlatchilikning hamishalik poydevori sanalib kelingan qudratli davlat barpo etgan Amir Temurning o‘z

muhriga «Rosti – rusti», ya'ni «Kuch adolatdadir» deb yozdirib qo'yganida ham ayni mana shu fikr barqarordir.

Hurmatli yurtboshimiz o'z nutqlaridan birida: «Milliy g'ururi, milliy iftixori baland millatni yengib bo'lmaydi», — deb aytgan edilar.

Darhaqiqat, o'tmishdan saboq olib, kelajagini dadil barpo etayotgan millatni yengish sira mumkin emas.

O'zbek davlatchiligining asoslari juda mustahkam.

96-mashq. Uyga vazifa. «Ma'naviyat — qalbm quyoshi» yoki «Ma'naviyatimiz daholari» mavzularida matn tuzib, unli va undosh tovushlarni izohlang.

Savol va topshiriqlar

1. Lab undoshlarining talaffuzi va imlosidagi farqlarni tushuntiring.
2. Til undoshlarining talaffuzi va imlosidagi farqlarni tushuntiring.
3. *X* va *h* undoshlarining talaffuzi va imlosi haqida so'zlab bering.
4. Qaysi jarangli undoshlar talaffuzda jarangsizlashadi?

17-DARS. ASSIMILATSIYA, DISSIMILATSIYA, JARANGSIZLASHISH, METATEZA VA BOSHQA FONETIK HODISALAR

Darsning maqsadi:

- a) ilmiy maqsad: o'quvchilarning ongida assimilatsiya, dissimilatsiya, metateza va boshqa fonetik hodisalar yuzasidan bilim va malakalar hosil qilish;
- b) o'quvchilarni mehnatsevarlik ruhida tarbiyalash.

1-topshiriq. *O'tdi, ishni, zarur* so'zlari og'zaki nutqda qanday talaffuz qilinadi? Mazkur so'zlardagi fonetik hodisani izohlang.

2-topshiriq. *Stul, stansiya, shkaf* so'zlarini talaffuz qilganimizda qanday hodisa kuzatiladi?

Nutq jarayonida tovushlarni ketma-ket keltirish yo'li bilan turli xil ma'noli birliklarni hosil qilamiz. Masalan, *t-o-sh, b-o-sh, q-o-l*.

Yuqoridagi so'zlar tarkibidagi tovushlar alohida-alohida emas, balki uzluksiz talaffuz qilinadi, so'zlar uzluksiz talaffuz qilinganda, uning tarkibidagi bir tovush hali to'liq talaffuz qilinmay turib, nutq a'zolari ikkinchisiga tayyorlanib turadi. Natijada tovushlar zanjiri vujudga keladi.

Talaffuz qulayligiga intilish harakati tufayli nutq jarayonida tovushlar zanjirida turli fonetik o'zgarishlar ro'y beradi.

Masalan, **oq** so'zi asosiga *-gach* qo'shimchasini qo'shsak, asos oxiridagi chuqur til orqa *q* dan so'ng til orqa *g* undoshi kelib, chuqur til orqa tovushidan til orqa tovushiga birdaniga o'tishi qiyinlashadi. Talaffuz noqulayligi vujudga keladi. Ana shu noqulaylikni bartaraf qilish, qulaylikka erishish uchun ikkinchi tovush ham chuqur til orqa tovushiga aylantiriladi.

Solishtiring: *oqqach, soqqani, ekkani* kabi.

Nutq jarayonida talaffuz qulayligiga erishish harakati tufayli ketma-ket kelayotgan tovushlarning o‘zaro ta’siri natijasida o‘zgarishlarga uchrashi fonetik hodisalar deyiladi. Fonetik hodisalar unilarga ham, undoshlarga ham taalluqlidir.

97-mashq. Ko‘chiring. Fonetik hodisalarning ostiga chizing.

Sariq — sarg‘ay, o‘g‘il — o‘g‘lim, singil — singli, sust — susay, taroq-im — tarog‘im, o‘rtoq-im — o‘rtog‘im, bilak-i — bilagi, tirkak-i — tirkagi, sarimsoq-i — sarimsog‘i, turpoq-i — tuprog‘i, kirpik-im — kiprigim.

98-mashq. Matnni ko‘chiring, qanday fonetik hodisalar borligini aniqlab, ularning tagiga chizing. Imlo qoidasiga muvofiq qanday yozilishi lozimligini ko‘rsating.

1. To‘yxonaga savzi to‘g‘ragani chiqdik. 2. Bir borakan, bir yo‘g‘akan, qadim zamonda bir cholminan kampir bo‘lganikan. 3. Cho‘nchagimga yusso‘m solib, ko‘chaga chiqtim. 4. Devol ustida muchicha turipti.

99-mashq. Quyidagi matnni orfoepiya qoidalariga rioya qilib o‘qing, so‘zlarning talaffuziga rioya qiling.

Oltin o‘tda bilinadi, odam — mehnatda. Mehnat bilan inoqlashsang, tan og‘rig‘in ko‘rmasan. Ko‘p ishlovchi ko‘p yashaydi. Mehnat qilsang, ko‘nglingga yorug‘lik tushadi. Odamlar sening chiroyingga, kiygan kiyimingga qarab emas, balki qilgan ishingga qarab turib baho beradilar. Yashash uchun foydali mehnat qilish kerakligini anglab yetish insonlikning birinchi shartidir. Dangasa va yalqovlar hech qachon sanoqda bo‘lmaydi.

100-mashq. Maqollarni ifodali o‘qing. So‘zlardagi fonetik hodisalarni aniqlang.

Orqada turgan do‘stdan oldinda turgan dushman yaxshi. (*Gruzin maqoli*) Mehnat hayot chirog‘iga yog‘ quyadi, tafakkur esa uni yoritadi. (*Ingliz maqoli*) Nodon aytur: g‘olib chiqdim, dono aytur: yo‘l berdim. (*Tatar maqoli*) Dono olg‘a boraturib, orqaga qarab qo‘yadi. (*Pushtun maqoli*) Aqlli xalqqa intilsa, nodon o‘z qarindosh-urug‘lariga intiladi. (*Qirg‘iz maqoli*) Ozodlik — obodlik. (*Tojik maqoli*) Do‘stlik shishaga monand, sinsa — ulay olmasan. (*Rus maqoli*) Kishilarga muhabbat — eng yaxshi davlat. (*Arab maqoli*) Yakkani bo‘ri yer. (*Qoraqalpoq maqoli*) Birgalashib ovqatlansang — lazzatlanasan, birgalashib ishlasang — xursand bo‘lasan. (*Adigey maqoli*) Haqiqat daraxtini toshga o‘tqazganda ham qurimas. (*Gruzin maqoli*) Aqlli qariya — oqib turgan daryo. (*Qozoq maqoli*). Hatto eng baland tog‘ ham quyoshni to‘solmas. (*Xitoy maqoli*) Baxt kulgu bor uyga kiradi. (*Yapon maqoli*) Baxt odamni emas, odam baxtni vujudga keltiradi. (*Polyak maqoli*)

101-mashq. Sh. Boshbekovning «Temir xotin» dramasiidan olingan biror parchani o'qing, personajlar nutqini tahlil qiling. So'zlardagi tovush o'zgarishlarini belgilang.

102-mashq. Quyida berilgan so'zlarda ro'y bergan fonetik o'zgarishlarning turini aniqlang, ularni ustunchalarga joylashtiring.

qorin — qornim, yurak — yuragi, o'g'il — o'g'lim, shahar — shahrim, ulug' — ulg'ay, undan — unga, mening — sening, og'iz — og'zim, ko'ngil — ko'nglim.

Tovush orttirilishi Tovush tushishi Tovush almashinishi

103-mashq. Matnni o'qing. Professor H. Ne'matovning o'zbek tili rivojiga qo'shgan hissasi haqida so'zlab bering.

NE'MATOV HAMID G'ULOMOVICH

1941-yili tavallud topgan. Filologiya fanlari doktori, professor.

O'zbek tili tarixi, leksikologiyasi, morfologiyasi bo'yicha qator asarlar muallifi. Ular orasida «Qadimgi tarixiy yodgorliklarning funksional morfologiyasi», professor Ravshan Rasulov bilan hamkorlikda yozgan «O'zbek tilining sistemaviy leksikologiyasi asoslari» kitoblari alohida ajralib turadi.

H. Ne'matov o'rta umumiy ta'limda «Ona tili» fanini takomillashtirish bo'yicha ham barakali xizmat qildi. U o'rta maktablarning V—IX sinflari uchun «amaliyotdan nazariyaga» tamoyiliga asoslangan yangi tipdagi «Ona tili» darsligining yaratilishiga bosh-qosh bo'ldi.

SO'Z BOSHI, SO'Z O'RTASI VA OXIRIDA UNDOSHLARNING ISHLATILISHI, ULARNING IMLOSI

O'zbekcha so'zlarning fonetik tuzilishidagi o'ziga xoslik shundaki, so'zning boshida ketma-ket ikki undosh bir joyda kelmaydi. Shuningdek, so'zning oxirida ham *st* (*ost, ust*), *lt* (*yilt, milt*), *rt* (*to'rt, turt, qurt*) kabi qo'sh undoshlardan tashqari, boshqa undoshlar yonma-yon kelmaydi.

Traktor, stakan, stol kabi so'z boshida qo'sh undosh kelgan so'zlar yevropa tillaridan kirib kelgan so'zlardir. So'zlarning bunday tovush tuzilishi tilimizga xos bo'lmaganligi uchun ham, qo'sh undoshlar orasida, ba'zan oldida bir unli qo'shilib ikki bo'g'inga ajratilgan holda talaffuz qilinadi (*tiraktir, istakan, istol* kabi), lekin ular asl holatida yoziladi (*traktor, stakan, stol* kabi).

So'z oxirida qo'sh undosh kelgan *go'sht, musht* (*sht*), *daraxt, baxt* (*xt*), *barg* (*rg*) kabi so'zlar esa, asosan, fors-tojik tilidan o'tgan.

Bunday so'zlarda yonma-yon kelgan undoshlardan biri talaffuzda tushirib qoldiriladi. Yozuvda yonma-yon kelgan undoshlar saqlanadi.

Talaffuzda:	Yozuvda:
go‘sh	go‘sh
mush	musht
farzan	farzand

104-mashq. «Non — rizq-ro‘zimiz» mavzusi bo‘yicha matn tuzing, so‘z boshi va oxirida qo‘sh undosh kelgan so‘zlarni ko‘chirib yozing. Talaffuzi va imlosini tushuntiring.

105-mashq. Matnni o‘qing. Undosh tovushlarning yonma-yon ishlatilishi sabablarini tushuntirib bering.

— Kim, u ?

Suv olayotgan Anor yalt etib bolaga qaradi. Qizning yuzlari lov-lov yonar, katta ko‘zlarida o‘t chaqnardi.

— U-mi? U-chi... — Qani, o‘zing top-chi kimga o‘xshayapti?

— Hech kimga, — Sanjar hamon jahlidan tushmagandi.

— Chiroyli-a? — Anor ko‘z qisdi.

— Kim u? — Sanjar oyog‘i ostida turgan toshni zarb bilan daryoga tepdi.

— Umi? U-chi, — u sening pochchang bo‘ladi. Sanjar suv to‘la chelakni qanday tepib yuborganini, og‘zidan yomon so‘z chiqib ketganini bilmay qoldi. Jon-jahdi bilan yugurib ketdi...

Kechqurun esa butun alamini mehmonning ko‘chada qolgan mashinasidan oldi. Mashina eshigiga chiroyli qilib «qur-ruq», «kar-ran-da» deb yozib qo‘ydi. «Pistirma»da turgan Ergash kelib yozuvni ko‘rdi-yu, afsuslangannamo:

— Rasvo qilding, — dedi.

— Nimasi rasvo,— Sanjar unga sotib qo‘ymasaydi degan hadik bilan qaradi.

— «Quruq»da ham «karanda»da ham bittadan «r» yoziladi — dedi Ergash salmoqlanib.

— Sen uni avval bir ko‘rgin, — dedi Sanjar ko‘ngli o‘rniga tushib, — u shunday quruq, shunday kar-ran-daki, uchta «r» yozsang ham kamlik qiladi.

(M. Mirzarahimov)

106-mashq. Kichik hikoyachalarni o‘qing. Undoshlarning yonma-yon kelish sabablarini tushuntiring.

«ASPIRO»

Ilgari zamonlarda olimlar o‘z oldilariga yunoncha «aspiron», ya’ni «intilaman» degan shior qo‘yganlar. Ular olam sirlarini chuqurroq bilib olish maqsadida o‘z ustozlaridan mumkin qadar ko‘proq bilim olishga intilishgan. «Aspirant» atamasi «aspiro» so‘zidan olingan bo‘lib, hozirda «bilim egallashga intilish» ma’nosini bildiradi.

Qadim rimliklarda toga kiyish rasm bo‘lgan. Toga degani jun matodan tikilgan rangdor yoping‘ichdir. Senatorlar va chavandozlar qizil hoshiyali toga kiyganlar.

Biron mansabga o'tish harakati bo'lgan shaxslar esa bu libosni toga-kandida deb ataladigan basavlat sidirg'a oq xilini kiyib yurishgan. «Falon fanlar nomzodi» (kandidat) degan unvon, shundan kelib chiqqan.

AVTOMASHINAGA QO'YILGAN BIRINCHI RAQAM

Avtomashinalarga raqam qo'yishni birinchi bo'lib boshlagan kishi berlinlik savdogar Rudolf Gersog edi. U 1901-yilning yozida o'z avtomobiliga IA1 belgisini osib qo'yadi. Bu raqamning tarixi qiziq. Rudolfning yoshi ulg'ayib qolgan bo'lsa-da, xotini ancha yosh bo'lib, uni juda sevardi.

Shuning uchun savdogar avtomobilini uning nomi bilan IA deb, ya'ni Ioganna Anker, deb atadi. 1 raqami esa Rudolfning birinchi va oxirgi sevgisini bildirsa kerak. (*«Ma'rifat» gazetasidan*)

107-mashq. So'z boshi, o'rtasi va oxirida kelayotgan undoshlarning talaffuzi va yozilishiga diqqat qiling.

KOMPYUTERDAGI HAYOT

Amerikalik Aleksandr Balonkin Nyu-Jersi (AQSH)dagi Texnologiya institutida bir fantastik g'oya ustida ishlamoqda. «Star» gazetasining ma'lum qilishicha, olim insonning kompyuterdagi abadiy hayotini ta'minlanishini yo'lga qo'ymoqchi. Uning fikriga ko'ra, «abadiy hayot»ga kishi miyasi mundarijasini maxsus mikrodisklarga yozib olish orqali erishiladi. Shundan so'ng u o'z hayotini «elektron» ravishda davom ettiradi. «Bunday odam, — dedi Balonkin, — oddiy kishilardan ko'ra, ancha ustunliklarga ega. Unga na ovqat, na havo va na turar joy kerak bo'ladi. U xohlasa Arktika yoki Sahroyi Kabirda sayr qilishi, hatto koinotga bemalol chiqishi mumkin».

Bunday inson miyasi radioaktiv batareykalar orqali oziqlanadi, qo'l-oyoqlari kichik hajmli yadroviy dvigatellar yordamida harakatga keltiriladi. U chiroyli yuz, tanaga ega bo'lishi mumkin, o'zini ming xil tusga kiritish imkoniyatiga ega. Ushbu supermen ma'lumot olish uchun rentgen, gamma-nurlanishi, ultratovush va radioto'lqinlarni qo'llashi mumkin. Insoniyat tomonidan to'plangan, istalgan bilimlar uning miyasiga bir onda yoziladi. Xullas, ana shunaqa gaplar, odamlar to'rtburchak elektron narsa ichida yashashlari mumkin ekan. Lekin, ming qilsa ham, ushbu, Olloh tomonidan ato etilgan hayotga nima yetsin?

(*«Turkiston» gazetasidan*)

108-mashq. So'zlarni daftaringizga ko'chirib oling. Undoshlarning yonma-yon kelish sabablarini tushuntirishga harakat qiling.

Arbob, atrof, ehtiyot, ilhom, imkoniyat, inshoot, qisman, muzday, muharrir, jiddiy, tasavvur, tashqi, mudofaa, matbaa.

Litr, metr, bank, tank, metall, kilovatt, kilogramm, test, trest, kiosk, budjet, rejissor, sekund, abonement, menejment, ocherk, baxt, shkaf, student, studiya.

Inspeksiya, transport, institut.

Trassa, assimilatsiya, dissimilatsiya.

Ganj, daraxt, hunarmand, band, do'st, farzand, shikast, mard, rostgo'y, kaft, kift, karaxt.

109-mashq. Matnni o'qing. So'z boshi, o'rtasi va oxirida undoshlar ishlatilgan so'zlarni toping. Ularga tavsif bering.

NOBEL VA UNING VASIYATI

Alfred Nobel 1833-yili Shvetsiyaning Stokgolm shahrida iqtidorli kashfiyotchi Emmanuel Nobel oilasida tug'ilgan. Bola 9 yoshga to'lganda Nobellar oilasi Sankt-Peterburgga ko'chib keladi. Ota o'g'lini o'qitish uchun mablag'ini ayamaydi. Irodasi kuchli, mehribon ona esa o'g'liga har tomonlama g'amxo'rlik ko'rsatadi. Til o'rganishga ishtiyoqi baland, o'tkir zehn egasi bo'lmish Alfred 17 yoshida Yevropa tillarining beshtasida bemalol so'zlasha olardi. Ustozlaridan biri — Peterburg universiteti professori Nikolay Zinning bergan darslari Alfredning organik kimyo faniga bo'lgan muhabbatini yanada oshirdi. XIX asrning 30-yillarida oila boshlig'i Emmanuel Nobelning suv osti minasi kashfiyotiga Rusiyada katta qiziqish bildirildi. O'sha paytda «Nobel va o'g'illari» kompaniyasi gullab-yashnayotgan, rus armiyasida esa zamonaviy texnikaga ehtiyoj oshib borayotgan edi. Shu bois buyurtmalarning keti uzilmas edi. Qrim urushidan keyin hammasi chappasiga o'zgardi: kompaniya bankrotlik yoqasiga kelib qoldi.

Kompaniya inqirozga uchragach, Alfredning ota-onasi Shvetsiyaga qaytib ketadi. Alfred esa akalari Lyudvig va Robert bilan Rusiyada qoladi. 70-yillarning boshlarida aka-ukalar Ijevsk shahridagi qurol-aslaha zavodlari ustidan nazorat qilishar edi. Keyinchalik ular Bokuda «Aka-uka Nobellarning neft ishlab chiqarish shirkatini» (1879) tuzadilar. Bu kompaniya mahsulotlari juda tez fursatda o'z xaridorlarini topdi. Shirkat neft qazib chiqarish, kerosin, benzin, parafin, soda mahsulotlari yetkazib berish bilan shug'ullanar edi.

Aka-uka Nobellar izlanardilar, kashfiyotlar qilardilar. Lyudvig dunyodagi eng birinchi tankerni loyihalashtirdi, birinchi sisternani qurdi, birinchilardan bo'lib neft quvurlarini ishlatdi. Alfred esa dinamit, portlatish detonatorini kashf qildi.

Shvetsiyada Boltiq dengizi bo'yida tankerlar quriladigan korxonalar ishga tushadi. Astraxanda verf quradilar. Aka-ukalar Yevropa va Amerikaning eng ilg'or texnika kashfiyotlaridan unumli foydalana olardilar.

XIX asr oxiriga kelib Nobellarning mablag'i sezilarli darajada oshdi. Rusiya neftining 90% i ular nazoratida edi. Bu borada aka-ukalar Rokfellerlarning «Standard oyl» kompaniyasidan ilgari borardilar.

Alfredning mehnatsevarligi, tashabbuskorligi, uddaburonligi o'z mevalarini berdi, o'limidan oldin u 355 patent, dunyoning yigirma mamlakatida 90 ga yaqin korxonalar egasi edi.

Garchi Nobel hayoti davomida atrof-muhitni xarob qiluvchi ko'pgina har xil portlovchi moddalarni kashf etgan bo'lsa-da, u tinchlik tarafdori edi. Olim bo'lishi bilan birga, u yaxshigina shoir ham edi. «Faqatgina adabiyot va fan insoniyat rivojining omili bo'la oladi», — deb hisoblardi Alfred. Nobelning o'limidan so'ng undan to'qqiz million dollarlik mablag' qoldi. Uning vasiyatiga binoan pullardan kelgan foyda kimyo, fizika,

meditsina, adabiyot sohasiga ulkan hissa qo'shgan insonlarni mukofotlash uchun mo'ljallangan (keyinchalik iqtisod va tinchlik sohasida erishilgan ulkan yutuqlar uchun ham Nobel mukofoti beriladigan bo'ldi). Mukofot 1901-yilning 10-dekabridan boshlab topshirilib kelinayotir. Har yilning shu kuni Stokgolm konsert zalida Shvetsiya qiroli Nobel mukofotiga munosib topilgan odamlarni mukofotlaydi.

(«Nobel mukofoti laureatlari» kitobidan)

110-mashq. Nuqtalar o'rniga kerakli harflarni qo'yib ko'chirib yozing.

Mas...id , i...tido , g'i...jak , sara...jom , k...itansiya , oli...anob, ta...suf, istibdo..., muto...aa, me...yor, ta...jub , min...s, krep...eshin, parf...meriya, simpoz...um, vol...ybol, sup...rgi, majmu..., a...ditorya, suver...nitet.

111-mashq. Matnni o'qing, talaffuzi va imlosi bir-biridan farqlanadigan so'zlarga diqqat qiling. Gaplarni ko'chirib yozing.

TELEFAKS NIMANI BILDIRADI?

Fan va texnika taraqqiy etgani sari tilimizga ko'plab yangi so'z va atamalar kirib kelmoqda. Shulardan biri telefaks so'zidir. «Amerika» oynomasida yozilishiga qaraganda, bu so'z telefon va faksimil (asl nusxadan olingan tasvir) so'zlarining qisqartirilgan shaklidir. Bunda buyumning nomi yozilgan matn, fotosurat yoki chizma telefon simi orqali mijozlarga yetkaziladi.

Faks usuli bilan tasvirni uzatish uchun har ikki tomonda ham apparat bo'lishi lozim. Telefon simi orqali yuborilgan tasvir bir zumda (masalan, yapon apparatlarida 20 daqiqada) mijozning apparatiga o'rnatilgan qog'ozda paydo bo'ladi.

Faks apparatining turlari juda ko'p. Ulardan tijorat va budget ishlarida foydalanish mumkin.

(«Gulxan»dan)

112-mashq. Quyidagi qo'shma so'zlarning qanday yozilishini aniqlang va ko'chirib yozing.

Qirq — bo'g'im, qashqar—gul, chala — savod, xush — bichim, ish — yoqmas, omma — bop, millatlar — aro, tez — oqar, havo — rang, ayta — oladi, qayta — qurish, chanqov — bosdi, umum — davlat, odam — sifat, Tyan — Shan, Chil — ustun.

113-mashq. Quyidagi matnni ko'chirib yozing. Bosh harflarning ishlatilish o'rinlarini izohlang.

TURKISTON YULDUZI

Mahmudxo'ja Behbudiy Turkiston o'lkasining hur fikrli kishilaridan biri edi.

Behbudiy 1875-yili Samarqand shahrida dunyoga keldi. Keyinchalik Mahmudxo‘ja Behbudiy arab, fors, rus va butun turkiy tillarning yetuk bilimdoni, yuksak didli yozuvchi, bilimdon o‘qituvchi, jamoat arbobi va qiyossiz olim sifatida nom qozondi. O‘rta Osiyo xalqlarining faxri bo‘lgan bu buyuk alloma bizga o‘zbek va tojik tillarida yozilgan «Muntaxabi jo‘g‘rofiyai umumiy» («Qisqacha umumiy geografiya»), «Kitob-ul-atfol» («Bolalar uchun kitob»), «Muxtasari tarixi islom» («Islomning qisqacha tarixi»), «Madhali jo‘g‘rofiyayi rusiy» («Rossiyaning qisqacha geografiyasi») singari o‘lmas asarlarni tuhfa qilib qoldirdi. Behbudiy tomonidan qilingan ishlarni sanay bersak, ularning adog‘iga yetmaymiz: u o‘z hovlisida bepul maktab ochib, xalq bolalarini o‘qitdi.

«Behbudiy nashriyoti»ni tashkil qilib, o‘zbekcha darsliklarni chop ettirdi. Samarqand xalqi uchun maxsus kutubxona va qiroatxona ochdi. 1912-yili «Padarkush» pyesasini yozib, Qo‘qon, Buxoro, Andijon, Kattaqo‘rg‘on, Namangan teatrlarida namoyish qildi. Behbudiyning isyonkorligini yaxshi bilgan Buxoro amiri 1919-yili uni Shahrisabzda qo‘lga olib, xalqning haqiqiy farzandini «xalq dushmani» tamg‘asi bilan o‘ldirtirib yubordi.

(N.Karimov)

114-mashq. Matnni o‘qing. Undoshlarning ishlatilish o‘rinlarini tushuntiring.

HAYDOVCHILIK GUVOHNOMASI

Birinchi avtomobil Germaniyada paydo bo‘ldi, lekin haydovchilarning no‘noqligi tufayli tez-tez ko‘ngilsiz voqealar ro‘y bera boshladi. Shunda Germaniyada chiqadigan jurnallardan biri ajoyib bir taklif kiritdi. Bu taklifga ko‘ra, politsiya mashina egasiga guvohnoma berishdan oldin uning mashina haydashni bilish-bilmasligini tekshirib ko‘rishi va quvohnoma berishi kerak edi. Dunyoda birinchi haydovchilik guvohnomasi shu tariqa Germaniyada 1910-yildan boshlab joriy etilgan.

(«Ma‘rifat» gazetasidan)

115-mashq. Quyida berilgan so‘zlarni guruhlarga ajratib, jadvalni to‘ldiring.

o‘qibdi, og‘iz, ko‘ngli, tomosha, trolleybus, bog‘ga, Toshkent, ketdi, yozibdi, kutgil, qaytarman, borayotgan, xursand, ko‘rgali, burun, so‘roq, filologiya, monografiya, ko‘m-ko‘k, qip-qizil, eshittir.

Fonetik tamoyil	Morfologik tamoyil	Tarixiy-an‘anaviy tamoyil	Farqlash tamoyili
--------------------	-----------------------	------------------------------	----------------------

116-mashq. «O‘zbekiston — Yatanim manim» matnini o‘qing. Tagiga chizilgan so‘zlarni imlo qoidalariga ko‘ra tahlil qiling.

O‘ZBEKISTON — VATANIM MANIM

Vatan. Vatan, der edilar, na der edim bilmay oni,

Endi bilsam, Vatan erkan bu tanlarning shirin joni.
Bir jon emas, ey suvguli, tomirlarning qoni Vatan,
Sensan, bale, bilganlarga jonlarning jononi, Vatan!

Ha, haqiqatan ham, ona yurt — oltin beshik. Vatan esa ostonadan boshlanadi. Ostonadan hatlab o'tar ekanmiz, beixtiyor Vatan isini his qilamiz. Endi nish urib ko'karib chiqqan ko'kat ham, asrlar osha o'z taftida qizdirgan quyosh ham, bir parcha tuproq ham bu — Vatan, bu — kindik qonimiz to'kilgan qadamjo. U har bir inson uchun muqaddasdur. Vatan inson uchun misli Ka'ba, u doimo shunga sig'inadi va unga sajda qiladi. Vatan bu — moziyning qoni ila sug'orilgan zamin. Bulbul gulsiz yashay olmaganidek, Vatan ham elsiz bo'lmaydi. Elsiz Vatan xiyobondir.

Mening Vatanim O'zbekistondir. U quyosh farzandi. Shuning uchun uning yeri oltin, havosi beg'ubor, suvi shirin, xalqi ulug'vordir. O'zbekistonning — so'lim bahori, jazirama yozi, mevalari dur va serhosil, kuzi iliq, qishi insonning bahri dilini ochadi. O'zbekiston boylikka kon diyor. Uning bitmas-tuganmas zaxiralari bizning faxrimizdir. Xalqi esa ulug'vor, buyuk va donishmanddir. O'zining bir piyola choyi va bir og'iz shirin so'zini yerda qoldirmaydigan bu xalq azal-azaldan o'zining mehnatsevarligi va mehmondostligi bilan butun dunyoga dong taratib kelmoqda. Bugungi kunda O'zbekiston jahon siyosiy hayotiga komil ishonch bilan kirib kelmoqda. Bu shaxdam qadamlar kelajakda, albatta, meva beradi.

(«Ma'rifat» gazetasidan)

117-mashq. Uyga vazifa. Matnni o'qing, so'zlarning yozilishiga diqqat qiling.

Xatda gap ko'p. Maktubda maktubnavisning o'zi, ichki ruhiy olami to'la-to'kis namoyon bo'ladi. Yozgan xatiga qarab turib bexato aytish mumkin: bu odam sermulohaza, latif, dono, ishonuvchan, dilgir, kuyunchak, mehribon yo bo'lmasa shoshqaloq, ziqna, asabiy, qo'pol, qo'rs, dag'al, to'qimtabiat, befarosat, dali-g'uli, loqayd va hokazo.

Barmoqlarning ruhi va sehri bo'ladi. Ana shu sehr barmoqlar hamda qog'oz orqali boshqalarga ham o'tadi, ta'sir ko'rsatadi.

Xat o'zining nimasi bilan qadrli? Bu mujda, sog'inch, umid. Odamlar bir-birlaridan mehr-oqibat, taskin, tasalli, qalb malhami kutib yashaydilar. Bir-birlarining nonday arzanda so'zlarini, shevalarini, islarini sog'inadilar.

Birovga xat yozish botiniy, ruhiy ehtiyojdan tug'iladi. Bu juda ham o'ziga xos dil izhoridir.

Maktubnavislikning o'zi san'at.

(G'aybullas-Salom)

Savol va topshiriqlar

1. Fonetik hodisalar deganda nimani tushunasiz?
2. Fonetik hodisalar nima uchun ro'y beradi?
3. O'zbek (umumturkiy) so'zlarining boshi va oxiridagi tovush tuzilishi qanday?

4. Soʻz boshidagi qoʻsh undoshlar qaysi tillarga xos va bunday noqulaylik ogʻzaki nutqda qanday bartaraf qilinadi?

5. Soʻz oxiridagi *sht, xt, rg* kabi qoʻsh undoshlar qaysi tillarga xos va ular qanday talaffuz qilinadi?

OHANG

18-DARS. OHANG VA UNING NUTQDAGI AHAMIYATI

Darsning maqsadi:

a) ilmiy maqsad: oʻquvchilarning ongida ohang va uning nutqdagi ahamiyati yuzasidan bilim va malakalar hosil qilish;

b) oʻquvchilarni topqirlik, oʻz fikrini boshqalarga toʻlaqonli yetkaza bilish ruhida tarbiyalash.

Topshiriq. *Mehnatdan qochish xor-u zorlik keltiradi.* Ushbu gapni oʻqing. Undagi urgʻuli oʻrinlarni, pauzalarni toping va izohlang.

Ogʻzaki nutq oqimi boʻlinuvchanlik xususiyatiga ega boʻlgan tovushlar ketma-ketligidan iborat. **Bunday boʻlinuvchanlik xususiyatiga ega boʻlgan tovushlar qatori segment birliklar qatori hisoblanadi.** Lekin ogʻzaki nutqimiz faqat segment birliklardangina tashkil topmaydi. Bular tashqari, ketma-ket joylashgan va boʻlinuvchanlik xususiyatiga ega boʻlgan tovushlar qatori ustiga qoʻyilgan ustsegment birliklarga ham ega boʻladi va bu birliklar nutqimiz taʼsirchanligini taʼminlaydi.

Ustsegment birliklar urgʻu, toʻxtam (pauza), nutqning emotsional boʻyogʻi (darak, soʻroq, buyruq, his-hayajon) kabilarni oʻz ichiga oladi. Yuqorida koʻrsatilgan ustsegment birliklarning jami nutq ohangini tashkil etadi.

Ogʻzaki nutqimiz esa segment birliklar bilan ustsegment birliklarning oʻzaro munosabatidan iborat boʻladi. Koʻpincha bunga imo-ishoralar, mimikalar qoʻshilib, nutqimizni yana ham taʼsirli, boʻyoqdor qilishga xizmat qiladi.

URGʻU VA UNING NUTQDAGI AHAMIYATI

Soʻzlarning boʻgʻinlardan tashkil topishini aytib oʻtgan edik. Talaffuzda boʻgʻinlar bir xil talaffuz qilinmaydi.

Ikki va undan ortiq boʻgʻinlardan tashkil topgan soʻzlarning talaffuzida boʻgʻinlardan biri maʼlum sababga koʻra boshqalariga nisbatan kuchliroq talaffuz etiladi. Bu hodisa soʻz urgʻusi hisoblanadi.

Urgʻu yordamida nutq koʻrkamlashadi, eshituvchiga yoqimli boʻladi, uni zeriktirmaydi. Turkiy, jumladan, oʻzbek tilida urgʻu oʻrniga koʻra koʻchib yuruvchi urgʻu sanaladi. Masalan:

oʻrik, oʻrikzor — oʻrikzorlar — oʻrikzorlarga.

Koʻrinadiki, oʻzbek tilida urgʻu, asosan, soʻzning oxirgi boʻgʻiniga tushadi va soʻzni gap tarkibida boshqa soʻzdan ajratish hamda soʻz fonetik tarkibini uyushtirish vazifasini bajaradi.

O‘zbek tiliga arab, fors-tojik, rus va boshqa yevropa tillaridan o‘zlashgan so‘zlarda urg‘u barqaror o‘ringa ega. Bu urg‘uning o‘sha tillardagi ahamiyati bilan bog‘liqdir. Masalan: *tadbir, monitoring, reklama, tijorat, ma‘lum, bahor* va h.k.

Urg‘u ma‘no farqlash uchun ham xizmat qiladi.

bog‘lar — bog‘lar

hozir — hozir

yangi — yangi

etik — etik

akademik — akademik

Urg‘u ikkiga bo‘linadi: 1. So‘z urg‘usi. 2. Ma‘no (frazaviy) urg‘usi.

So‘z urg‘usi so‘zdagi bo‘g‘inlardan biriga tushadi. *Akademik litsey, akademik shoir.*

Ma‘no urg‘usi gapdagi ma‘lum bir so‘zning boshqalariga nisbatan ta‘kidlab, ajratib aytilishini ta‘minlaydi. Masalan:

Samarqandda (boshqa biron-bir shaharda emas) afsonaviy obidalar ko‘p.

So‘zdagi bo‘g‘inlarning, gapdagi so‘zlarning boshqalardan kuchliroq talaffuz qilinishiga urg‘u deyiladi.

***118-mashq.* Quyida keltirilgan gaplardagi tagiga chizilgan so‘zlarning urg‘usini qo‘yib ko‘chiring.**

1. Derazamning oldida bir tup
O‘rik oppoq bo‘lib gulladi. (*H.Olimjon*)
2. Texnik ishlar shuncha ko‘payib ketdiki, bosh qashishga vaqt yo‘q.
3. Masal, asosan, epik asar turlaridan bo‘lib, unda kishilar xarakteriga xos xususiyatlar hayvonlar va o‘simliklarga ko‘chiriladi.
4. Ey hurmatli, arzimni bir tinglasalar,
Mening hech bir gunohim yo‘q.
Menga g‘azab qilmasalar.
5. Olma eksa bog‘iga har kim,
Mehmoniga ol, ye, demasmi?
«Olma» mening mehmondo‘st xalqim
Odatiga yot so‘z emasmi?
6. Qani, ayt, maqsading nimadir sening,
Nega tilkalaysan bag‘rimni ohang,
Nechuk kerak bo‘ldi senga ko‘z yoshim,
Nechun kerak rubob, senga shuncha g‘am.
7. Jahonda ikki dilbarning biri sensan, biri Laylo,
Jahonda ikki oshiqning biri menman, biri Majnun.

***119-mashq.* Matnni ko‘chirib oling. Birinchi va ikkinchi gapdagi so‘zlarning qaysi bo‘g‘inlariga urg‘u tushayotganligini toping va qo‘ying.**

Rivoyat qilishlaricha, Mashrabning onasi unga homiladorligida qo'shnilarning uzumidan so'ramasdan yemoqchi bo'ladi. Shu payt ona qornidan: «Onajon, luqmayi haromni yemang, bog'ning egasini rozi qilib, keyin uzumni yeng», degan ovoz eshitilibdi. Hali tug'ilmagan Mashrab haromdan hazar qilgan. U tug'ilgandan so'ng ham shu e'tiqodida qoldi. Shoir ko'z ochib g'addor muhtojlikni ko'rdi. Qashshoqlik va benavolik, xo'rlik va nohaqlik shoir qalbini iztirobga solaverdi. U qancha yuksaklikka intilgan sari, haqiqat undan yiroqlashdi. Gumrohlik va adolatsizlik, firib-u nayrang shoirni tig' yalang'ochlab qarshi oldi. Shoir nohaqlikka qarshi chiday olmadi, u yovuzlikni, johillikni, adovatni parchalash uchun kurashdi. Qalandar qiyofasida, darvesh qiyofasida: boshda kuloh, egnida xirqa, qo'lida aso, yelkasida xurjun bilan haq va adolat izlab yurt kezdi. Mudroq qalblarni bir chaqin bo'lib uyg'otdi. O'z vujudiga qarshi isyon ko'tardi.

(Rivoyatlardan)

120-mashq. Quyidagi so'zlarning qaysi bo'g'iniga urg'u tushayotganligiga diqqat qiling, ularning talaffuzidagi o'ziga xosliklarga e'tibor bering.

Ziyoli, mustamlakachilik, mansabparast, korxonalar, brokerlik, anjuman, telefaks, iqtisodiy, anhor, moviylik, o'zbilarmonchilik, vatanparvar, yaltiroq, huzurbaxsh, nashriyot, mag'lubiyat, qardoshlarcha.

121-mashq. «Halollik nima?» mavzusida matn tuzing va matndan ayrim so'zlarni tanlab, ularga tushayotgan urg'uni belgilang.

122-mashq. Quyida berilgan matnni o'qing, so'zlardagi urg'u tushayotgan bo'g'inlarni aniqlab, matnni ko'chirib yozing (uyga topshiriq).

KROSSVORD IXTIROCHISI HAQIDA

Kunlardan bir kuni Janubiy Afrikadagi Keptaun shahar ro'znomasining muharriri mahalliy qamoqxonadan maktub oldi. Unda g'alati to'rtburchaklar — kvadratlar tasvirlangan bo'lib, har bir katak ichiga bittadan harf joylashtirilgan edi.

— Janob, — deb yozgandi xat muallifi, — men qamoqda o'tirib bir o'yin topdim. Uni krossvord deb atadim. Agar lozim topsangiz, buni ro'znomangizda e'lon qilsangiz ...

Muharrir avvaliga maktubga e'tibor bermadi, kechqurun do'stlari bilan yig'ilgan paytida shunchaki ermak uchun xatni ularga olib ko'rsatgan edi, yangilikka o'ch odamlar mazkur o'yinning mohiyatini tushunib yetib, qamoqxonadagi mahbusning aql-zakovatiga qoyil qolishdi.

Muharrirga esa qamoqxonaga borib, krossvord ixtirochisi bilan tanishishga to'g'ri keldi. Ma'lum bo'lishicha, u avtomobil halokatiga uchrab qamalgan Viktor Orveli ismli kishi ekan. Krossvord ro'znomada bosilib chiqqach, unga hamma qiziqib qoldi. O'yin butun dunyo bo'ylab tarqalib ketdi.

Krossvord boshqotirmaning bir turi bo'lib, u ingliz tilida *kross* — «krest» va *word* — «so'z» degan ma'nolarni bildiradi.

(«Bu kim? U nima? Bolalar ensiklopediyasi»dan)

123-mashq. Soʻz yasash va orfografiyaga oid quyidagi grammatik topishmoqlarga javob toping.

1. Tovush emas, harf emas,
Tanho anglatmas maʼno.
Asoslarga qoʻshilib,
Bildirar yangi maʼno.	8. Boʻtaloq ham qoʻzichoq,
Uycha, jonli qoʻgʻirchoq.
Qaysi qoʻshimchalar bor
Bu soʻzlarda oʻylab boq?
2. Soʻzga yangi maʼno bagʻishlar,
Yangi maʼno, jilo bagʻishlar.
Nimaligin donolar topsin,
Misol bilan ham isbotlasin.	9. Soʻz yasamas, qoʻshimcha,
Xizmati bor olamcha.
Soʻz maʼnosi oʻzgartar
Ular qaychi, suvchi.
3. Tanga, senga, Vatanga,
Yanga, tunga, ham elga.
Joʻnalish kelishikning
Qoʻshimchasi qaysi-ga?	10. Kimningdir oʻsgan sochi,
Oʻylab koʻring-chi, Toʻychi
Qaysi-si soʻz yasovchi?
4. Terma, terim, terimchi,
Qanday soʻzlar toping-chi?	10. Oʻrinda bor, oʻrnida yoʻq,
Boʻyinda bor, boʻynida yoʻq.
5. Tara-taroq, yangra-yangroq
Tara boʻlar nega taroq?
Yangra boʻlar nega yangroq.	11. Bir ming, sening noning,
Taning, koning,
Qoʻshimchani oʻylab toping.
6. Soʻzlar bor yozma nutqda
Kichik birinchi harfi.
Gap boshida kelganda,
Ulgʻayar kichik harfi?	12. Tub, yasama boʻladi,
Qoʻshma-yu juft boʻladi.
Predmet, harakat, belgi
Maʼnosin bildiradi.
7. Asos bilan yasovchi
Qoʻshimchadan iborat.
Misol boʻladi «Suvchi»,
Nomi nima, toping-chi?	14. Noning ham paxtazoring,
Quyoning ham quvoning.
Maʼnoli qismlarni
Soʻzlardan oʻylab toping.

(R. Sirojiddinov)

BOʻGʻIN VA UNING TURLARI

Biz soʻzlarni talaffuz qilayotganimizda, oʻpkadan chiqayotgan havo oqimi boʻlinib-boʻlinib chiqadi. Bu boʻlinish tovush yoki tovushlar yigʻindisi shaklida boʻladi. Ana shu hodisa tilda boʻgʻin deb yuritiladi.

Bir havo zarbi bilan aytilgan tovush yoki tovushlar yig'indisiga bo'g'in deyiladi.

Savod chiqarishda va yozuvda bo'g'in juda katta amaliy ahamiyatga ega. Bo'g'inni tashkil qilishda unli va undosh tovushlar xilma-xil kombinatsiyalarda bir-birlariga qo'shiladilar.

Masalan:

unli — undosh: *ol, uy, il...*

undosh — unli: *ha, ma, na...*

unli — undosh — unli: *ola, una, ura...*

undosh — unli — undosh: *bir, til, kir...*

undosh — unli — undosh — unli: *vafu, qora, bola...*

undosh — unli — undosh — unli — undosh: *bodom, g'azab, lohar va hokazo.*

O'zbek tilidagi so'zlar *kel, bur, suv* kabi bir bo'g'inli, *osmon, qadrdon, iqbol* so'zlaridek ikki bo'g'inli, *kelajak, xayolot, muhabbat* singari uch bo'g'inli, *yotoqxona, gumburlamoq, xoinona* kabi to'rt bo'g'inli, *radiokarnay, gultojixo 'roz, abadiylashtirmoq, qurolsizlantirish, aytolmaganliklaringizdandir-da* kabi besh va undan ortiq bo'g'inli bo'ladi.

So'zlar unli tovush bilan tugasa, bunday bo'g'inga ochiq bo'g'in, undosh tovush bilan tugasa, yopiq bo'g'in deb ataladi.

Masalan: a) *dala, tabaqa, havo, ...*; b) *turp, qor, shayton, ...*

124-mashq. O'quvchilar hayotidan olingan quyidagi qatralarni o'qing. So'zlarni bo'g'inlarga ajratib ko'chiring.

—Menga ruchkangizni berib tursangiz, — deb iltimos qildi singil akasidan.

—Nega o'zingniki bilan yozmayapsan? — deb so'radi akasi.

—Meniki ko'p xato qilyapti, — deb javob berdi singlisi.

O'qituvchi o'quvchidan so'radi:

—O'g'irlamoq fe'li o'tgan zamonda qanday tuslanadi?

—O'g'irladi.

—Kelasi zamonda-chi?

—Qamoqda ...

125-mashq. Quyidagi so'zlarni bo'g'inlarga ajratib ko'chiring.

Harf, shogird, manba, sunbul, tinglamoq, ko'ngil, qalb, singil, jingalak, dekabr, kiosk, teleks, faks, juft, mustaqillik, xushchaqchaqlik, ma'ruza, jahl, albom, mudofaa, taassurot.

126-mashq. Uyga vazifa. Quyidagi hikoyachani o'qib, so'zlarni bo'g'inlarga ajratib yozing.

KO'P TILNI BILUVCHILAR BAHSI

Brusselda qiziq tanlov bo'lib o'tdi. Unda G'arbiy Yevropa mamlakatlaridagi poliglotlar — ko'p tilni biluvchilar o'zaro kuch sinashdilar. Poliglotlar uchun eng kamida 9 ta tilni bilish (bunga lotin va esperanto tillari kirmagan) shart qilib qo'yildi.

Tanlov tashkilotchisi, Belgiyaning Xassalte shahridagi zamonaviy tillarni o'rganish markazining boshlig'i E. Xarmansning ta'kidlashicha, bu musobaqa sportchilarning ko'pkurashi shaklida uyushtirilgan. Hakamlikka esa baholanadigan til ona tilisi bo'lgan til sohiblari taklif qilingan.

Bu tanlovda Buyuk Britaniya vakili, o'rta maktab o'qituvchisi D. Xer g'olib chiqqan. U 23 ta tilda erkin gaplasha olar ekan.

Savol va topshiriqlar

1. Segment birliklar deganda nimani tushunasiz?
2. Ustsegment birliklar nima?
3. Ohang nimalarni o'z ichiga oladi?
4. Bir jumla tuzib, unga ohang jihatidan tavsif bering.
5. Bo'g'in deb nimaga aytiladi?
6. Ochiq va yopiq bo'g'inlar haqida gapirib bering.
7. Bo'g'inlarning tashkil topishida unli va undosh tovushlar qanday rol o'ynaydi.
8. Urg'u nima?
9. So'z urg'usi haqida gapirib bering.
10. Ma'no urg'usi deganda nimani tushunasiz?

ORFOGRAFIYA VA PUNKTUATSIYA

19-DARS. O'ZBEK TILINING YANGI IMLO QOIDALARI

Darsning maqsadi:

- a) ilmiy maqsad: o'quvchilarning ongida yangi imlo qoidalarini yuzasidan bilim va malakalar hosil qilish;
- b) o'quvchilarni do'stlik va qardoshlik ruhida tarbiyalash.

Topshiriq. Quyida xato berilgan gapni imlo qoidalariga muvofiq daftaringizga ko'chiring. So'zlarning aytilishi va yozilishidagi farqlarni tushuntiring: *Xaqiyqat tikanliy gulga o'xshaydi, xidlashni bilmagan-larni bunniga sanchiladi.*

Yozuv har bir xalqning ma'naviy boyligi, yuksak madaniyatga erishganligining o'ziga xos ko'rinishi sanaladi.

So'zlarning yozilishidagi barqarorlik, qat'iylik millatni yakdillikka, ma'naviy jipslikka yetaklaydi. Shu ma'noda har bir xalq o'z tilining imlo qoidalarini ishlab chiqadi, uni amaliyotga tatbiq etadi.

Kirill yozuviga asoslangan imlo qoidalarimiz 1956-yilda tasdiqlangan edi. Davr o'tishi bilan u eskirdi, amaliy ehtiyojlarimizga javob bermay qoldi. Shu bois, 80-yillarning boshlaridayoq uni yangilashga urinishlar boshlandi.

O‘zbek tiliga davlat tili maqomining berilishi, mustaqillikning qo‘lga kiritilishi yangi imlo qoidalarini ishlab chiqish uchun qulay imkoniyat yaratdi. Lotin yozuviga asoslangan yangi alifboning joriy etilishi esa bu jarayonni yanada tezlashtirib yubordi. Shu maqsadda O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi 1995-yilning 24-avgustida 339-sonli «O‘zbek tilining asosiy imlo qoidalarini tasdiqlash haqida» qaror qabul qildi. U 82 banddan iborat bo‘lib, quyidagi bo‘limlarni o‘z ichiga oladi:

1. Harflar imlosi:
 - a) unlilar imlosi (1—7-bandlar);
 - b) undoshlar imlosi (8—32-bandlar).
2. Asos va qo‘shimchalar imlosi (33—37-bandlar).
3. Qo‘shib yozish (38—50-bandlar).
4. Chiziqcha bilan yozish (51—56-bandlar).
5. Ajratib yozish (57—56-bandlar).
6. Bosh harflar imlosi (66—74-bandlar).
7. Ko‘chirish qoidalarini (75—82-bandlar).

UNLILAR IMLOSI

Yangi imlo qoidalarida unli harflarning yozilishiga keng o‘rin ajratilgan.

A a harfi *savol, zamon, bahor* so‘zlarida «o» kabi aytilsa ham har vaqt «a» yoziladi.

O o harfi boshqa tillardan kirgan quyidagi so‘zlarda «a» singari talaffuz etiladi, biroq hamisha «o» yoziladi: *kollej, monitoring, dekoratsiya, omonim, okulist* va h.k.

Shuningdek, *o* ba‘zan *o‘* kabi aytilishi ham mumkin, lekin baribir «o» yozilaveradi: *tonna, noyabr, boks, tort* va h.k.

Ii harfi bilan, *bilim, til, tilak, har xil, qism* kabi so‘zlarda qisqa aytiladi va «i» yoziladi, *badiiy, ommaviy, Lutfiy* singari so‘zlarda «i» cho‘ziq aytiladi, lekin doimo «iy» yoziladi.

Uu harfi *yutuq, butun, tovuq, sovuq, sovun* kabi so‘zlarda «i»ga monand talaffuz etilsa-da, qoidaga binoan «u» yoziladi.

O‘o‘ harfi *o‘zbek, o‘lka, o‘simlik* kabi so‘zlarda old qator, o‘rta-keng, lablangan unli tovushni ifodalash uchun yoziladi.

E e harfi *e‘lon, ehtirrom, fe‘l, bermoq, meros, mone, tole, kofe* kabi so‘zlarda old qator, o‘rta-keng, lablanmagan unli tovushni ifodalash uchun yoziladi:

«e», «ë», «ю», «я» harflari yangi alifboda quyidagicha yoziladi:

e: yetti, yetmish, yetim;

yo: yolg‘iz, yomon, yong‘oq;

yu: yulduz, yumshoq, yumuq.

ya: yakka, yangi, yaroqsiz.

Milliard, material, million, radio, ukrain, said, doim, shoir, teatr, okean singari so‘zlar talaffuzida unlilar orasida «y» undoshi qo‘shib aytilsa-da, yozuvda tushib qoladi.

Taassurot, taalluqli, taajjub, matbaa, saodat, maorif, muomala, inshoot kabi so‘zlar o‘rtasidagi unlilar yozuvda saqlanadi.

UNDOSHLAR IMLOSI

1. «B» tovushi *borib, javob, hisob, bob, xitob* kabi so‘zlarda «p», *qibla, tobla* so‘zlarida «v» tarzida aytilsa ham «b» yoziladi.

2. *Avtomat, avtobus, avtomobil* kabi soʻzlarda «v» tovushi «f» tarzida tallafuz qilinsada, doimo «v» yoziladi.

3. *Fursat, fizika, fabrika, fahm-farosat, fasl* singari soʻzlarda «f» tovushi «p» kabi aytiladi, lekin asliga muvofiq ravishda har doim «f» yoziladi.

4. *Obod, ozod, faryod, tadbir, tadqiqot* kabi soʻzlarda «d» tovushi «t» tarzida aytilsada, har vaqt «d» yoziladi.

5. *Iztirob, tuzsiz, boʻzchi* soʻzlarida «z» tovushi «s» kabi aytiladi, biroq hamisha asliga mos ravishda «z» yoziladi.

6. *J j* harfi *jon, jahon, juma, gʻijjak, vaj* soʻzlarida til oldi, jarangli, portlovchi «j», *jurnal, ajdar, garaj, tiraj* soʻzlarida esa til oldi, jarangli, sirgʻaluvchi «dj» undosh tovushini ifodalash uchun yoziladi.

7. *Sh sh* harfi *shahar, shimol, shoshmoq, osh, bosh* kabi soʻzlarda til oldi, jarangsiz, sirgʻaluvchi tovushni ifodalash uchun yoziladi. *Sh* harfi ikki tovushni ifodalasa, oraga tutuq belgisi qoʻyiladi: *Isʻhoq, asʻhob* kabi.

8. *Ch ch* harfi *chumoli, choy, achchiq, soch* kabi soʻzlarda til oldi, jarangsiz, qorishiq undosh tovushni ifodalash uchun yoziladi.

9. *R r* harfi *rahmat, rahm, diyor*; *L l* harfi *lola, bol, olmoq*; *N n* harfi *non, ona, osmon*; *G g* harfi *gul, ega, eg*; *Kk* harfi *kam, ikki, tok*; *Y y* harfi *yetti, yuz, dunyo, toy*; *Ng ng* harfi *koʻngil, tong, ong*; *Q q* harfi *qizil, oq, aql*; *Gʻ gʻ* harfi *gʻoz, ogʻa, togʻ*; *X x* harfi *xalq, axborot, baxt*; *H h* harfi *hamma, hosil, ehson, isloh* kabi soʻzlardagi muayyan tovushlarni ifodalash uchun yoziladi.

10. *Farzand, band, poyezd* soʻzlaridagi «d» undoshi, *goʻsht, past, artist* soʻzlaridagi, «t» undoshi talaffuzda tushib qolsa ham yozuvda doimo ifodalanadi.

11. Xuddi shuningdek, *metall, kilovatt, kongress* kabi soʻzlar oxiridagi qoʻsh undoshlardan biri talaffuzda tushirilib qoldirilsa ham yozuvda hamisha ifodalanadi.

12. Tutuq belgisi *aʻlo, taʻlim, eʻlon, sheʻr, feʻl* kabi soʻzlarda unlikdan keyin kelib, uning choʻziqroq aytilishini taʻminlaydi.

13. *Moʻjiza, moʻtadil, moʻtabar* kabi soʻzlarda oʻ unlisi choʻziqroq aytiladi, lekin tutuq belgisi qoʻyilmaydi.

14. *Sanʻat, inʻom, masʻul* kabi soʻzlarda unlikdan oldin qoʻyilib, uning undosh tovushdan ajratib aytilishini taʻminlaydi.

127-mashq. Soʻzlarni oʻqing. Undosh harflarning yozilish oʻrinlariga diqqat qiling.

Javob, xitob, kitob, borib, tub, piyoz, piyola, daryo, obod, ozod, yod, fojia, fotoalbom, futbol, gazeta, geografiya, gilos, hayot, xohlamoq, shoh, xona, taxta, baxt, dorixona, jigar, koreys, jirafa, jurnal, kariyes, koʻklam, lafz, laylak, mablagʻ maʻno, jumboq, namuna, nomzod, qabul, qishloq, qogʻoz, ruxsat, rubob, arra, salomat, saʻva, sergak, tavoze, tahsil, tarozi, vazir, veksell, yomgʻir, yetmish, yarim, zamin, izzat, shisha, shukur, sham, chin, chumchuq, chuqur.

128-mashq. Uyga vazifa. Gaplarni oʻqing. Undosh harflarning yozilish oʻrinlariga eʻtibor qiling.

Chin doʻstlikka hasad begonadir. (*F. Laroshfuko*) Farovonlik istasang, baxtli boʻlganingda ham doʻst-yor orttir — dengiz toʻlib-toshsa ham daryo suviga muhtojdir.

(*Hind hikmati*) Dono bo'lmoq uchun bilimsizdan ham o'rganmoq berak. (*Kaykovus*)
Kuchni ishga solish badanni, shu bilan birga, ruhni ham chiniqtiradi. (*A.N. Radishchev*)
Agar qiziqsang, quloq bilan butun jahonni tinglash mumkin. Beparvo bo'lsang, o'z
uyingda o'tgan sirdan ham voqif bo'lolmaysan. (*Oybek*) Yolg'on o'rmonga o'xshaydi:
o'rmonga qanchalik kirib boraversang, undan chiqib olish ham shunchalik
qiyinlashaveradi. (*A.P. Chexov*)

Kamtar bo'l, barchani etgil bahramand,
Sening ham martabang bo'lg'usi baland.
Urug' aralashib avval tuproqqa,
So'ngra bo'y cho'zadi osmon-falakka.

(*A. Jomiy*)

Savol va topshiriqlar

1. Imlo qoidalari deb nimaga aytiladi?
2. Unlilar imlosi deganda nimani tushunasiz?
3. Undoshlarning imlosidagi xarakterli o'rinlar haqida so'zlang.

20-DARS. ASOS VA QO'SHIMCHALAR IMLOSI

Darsning maqsadi:

- a) ilmiy maqsad: o'quvchilarning ongida asos va qo'shimchalar imlosi yuzasidan bilim va malakalar hosil qilish;
- b) o'quvchilarni sadoqat va vafodorlik ruhida tarbiyalash.

Topshiriq. *Qaymoq, burun, o'rin* so'zlariga egalik qo'shimchalarini qo'shing.
O'zakda sodir bo'layotgan o'zgarish haqida so'zlab bering.

1. *a* unlisi bilan tugagan fe'llarga *-v, -q, -qi* qo'shimchalari qo'shilganda *a* unlisi *o* aytiladi va shunday yoziladi: sayla — saylov, qayna — qaynoq, sayra — sayroqi.

Shuningdek, *o'qi* — *o'quvchi*, *sovi* — *sovuq*, *to'qi* — *to'quvchi* so'zlarida *i* unlisi *u* ga aylanishi mumkin.

2. *K k* harfi bilan tugagan so'zlarga egalik qo'shimchasi qo'shilsa, ular *g* va *g'* ga aylanadi: *yurak* — *yuragi*, *bilak* — *bilagim*, *tilak* — *tilagim*; *buloq* — *bulog'im*, *quloq* — *qulog'ing*, *qishloq* — *qishlog'i* kabi. *Erki*, *ishtiroki*, *huquqi*, *ravnaqi* singari so'zlarda bunday holat kuzatilmaydi.

3. *Singil*, *o'rin*, *ko'ngil*, *og'il*, *shahar* kabi sozlarga egalik qo'shimchasi, *qayir*, *ayir* so'zlariga nisbat yasovchi qo'shimcha, *ikki*, *olti*, *yetti* so'zlariga jamlovchi son hosil qiluvchi qo'shimcha qo'shilsa, asosda tovush tushishi hodisasi ro'y beradi.

4. *U*, *shu*, *o'sha* kabi olmoshlarga *-da*, *-dan*, *-day*, *-dagi*, *-dosh*, *-cha* qo'shimchalari qo'shilsa, bitta *n* orttiriladi, aksincha, *men*, *sen* olmoshlariga *-ni* va *-ning* qo'shimchalari qo'shilsa, bitta *n* tushirib qoldiriladi: *bunda*, *shundan*, *o'shancha*, *meni*, *sening* kabi.

5. *Parvo, obro‘, mavqe* so‘zlariga egalik qo‘shimchalari (I va II shaxsda) qo‘shilsa, bitta y tovushi orttiriladi va shunday yoziladi: *parvoyi, obro‘yim, mavqeyim* kabi.

6. *-boz, -bon* qo‘shimchalari *-vos, -von* kabi aytilsa-da, doimo asl shakli bo‘yicha yoziladi: *dorvoz, bog‘bon* kabi.

7. *-dir* nisbat yasovchi qo‘shimchasi jarangli undosh bilan tugagan bir bo‘g‘inli so‘zlarga qo‘shiladi: *yondir, bordir, quvdur* kabi (kel so‘zi bundan mustasno), qolgan o‘rinlarda *-tir* shaklida aytiladi va shunday yoziladi: *ektir, quyultir, kestir* kabi.

8. *-ga, -gacha, -gach, -guncha, -gani, -gudek, -gan, -gin, -gina* qo‘shimchalari uch xil aytiladi va yoziladi *ertaga, ertagacha, borgach, borguncha, borgudek, borgan; eshikka, eshikkacha, chiqqach, chiqquncha, chiqqani* kabi.

Eslatma: bargga, pedagogga, bug‘ga, sog‘ga, og‘gan, sig‘guncha so‘zlari bunga kirmaydi.

129-mashq. So‘zlarni o‘qing. Asosda qo‘shimcha qo‘shilishi natijasida sodir bo‘layotgan o‘zgarishlarni belgilang.

Angla, sanoqsiz, yashovchan, pasaymoq, susaymoq, yig‘loqi, dumaloq, qaynoq, sayroqi, so‘roqsiz, o‘rna, qulog‘i, bo‘yog‘i, tomog‘i, tilagi, yuragi, shahrimiz, ko‘ngli, singlisi, mening, undan, bunday, ekkani, eshikka, bog‘ga, boqquncha, ekkuncha, chohga.

130-mashq. Uyga vazifa. Gaplarni o‘qing. So‘zlarning asos qismida bo‘layotgan tovush o‘zgarishlarini belgilang.

Birovning narsasini so‘roqsiz ravishda olish kechirilmas gunoh sanaladi. Fevral oyiga kelib sovuqning shashti biroz pasaydi. Xalqimizning tilagi bitta — tinchlik. Shahrimiz qiyofasi mustaqillik yillarida keskin o‘zgarib ketdi. O‘zbekiston — Vatanim mening. Bunday ozod va obod mamlakatni bobolarimiz orzu qilishgan, xolos. O‘zbekistonning xalqaro obro‘yi kundan kunga oshib bormoqda. Dam olish kuni bog‘ga ko‘chat ekkani bordik. Sportchilarimizning olimpiada o‘yinlaridagi ishtiroki hammamizni quvontirdi. Xalqimizning erki o‘z qo‘lida.

Savol va topshiriqlar

1. Egalik qo‘shimchalari qo‘shilganda qanday so‘zlarda tovush o‘zgarishlari ro‘y beradi?

2. Kelishik qo‘shimchalarining qo‘shilishi natijasida asosda ro‘y beradigan o‘zgarishlar haqida so‘zlab bering.

3. *Ikki, olti, yetti* so‘zlariga jamlovchi son yasovchi qo‘shimchalarni qo‘shing. Tovush o‘zgarishlariga diqqat qiling.

21-DARS. QO‘SHIB YOZISH VA AJRATIB YOZISH

Darsning maqsadi:

a) ilmiy maqsad: o‘quvchilarning ongida so‘zlarning qo‘shib va ajratib yozilishi yuzasidan bilim va malakalar hosil qilish;

b) o'quvchilarni milliy qadriyatlarimizga hurmat ruhida tarbiyalash.

1-topshiriq. *Adolatparvar, otboqar, kamchiqim, Shimoliy Amerika* so'zlarining yozilishini izohlang.

2-topshiriq. *Har, hech, bir, alla* so'zlari ishtirokida qo'shma so'zlar hosil qiling va ularning yozilishini izohlang.

1. *Xona, noma, poya, bop, ham, baxsh, kam, umum, rang, mijoz, sifat, talab* kabi so'zlar yordamida yasalgan qo'shma so'zlar qo'shib yoziladi: *oshxona, tabriknoma, bedapoya, hammabop, xushbichim, hamshahar, qo'ymijoz, maymunsifat, kamhosil, umumdavlat, bug'doyrang* va h.k.

2. *-r, -ar, -mas* qo'shimchasi bilan yasalgan qo'shma so'zlar qo'shib yoziladi: *o'rinbosar, buzoqboqar, ertapishar, ishyoqmas* kabi.

3. Narsani boshqa bir narsaga qiyoslash orqali hosil qilingan qo'shma otlar va sifatlar qo'shib yoziladi: *toshbaqa, oybolta, qo'yko'z, sherdil, otquloq* singari.

4. Narsaning rangi, mazasi, nima uchun mo'ljallanganligi kabi ma'nolarni bildiruvchi qo'shma so'zlar qo'shib yoziladi: *ko'ksulton, oqbosh, achchiqtosh, ko'zoynak, suvilon* kabi.

5. Ikkinchi qismi turdosh ot yoki *obod* so'zi bilan yasalgan joy nomlari qo'shib yoziladi: *Oqtepa, Uchqo'rg'on, Davlatobod, Xo'jaobod* kabi, lekin *Markaziy Osiyo, Ko'hna Urganch, G'arbiy Yevropa* kabi joy nomlari ajratib yoziladi.

6. Ruscha, baynalmilal yoki tarjima qilingan qo'shma so'zlar qo'shib yoziladi: *telestudiya, fotoapparat, radioto'lqin, etektrarra* kabi.

7. Qisqartma so'zlar har doim qo'shib yoziladi: *O'zMU, ToshDPU*.

AJRATIB YOZISH

1. Qo'shma fe'l, shuningdek, ko'makchi fe'lli qo'shilmalar doimo ajratib yoziladi: *kirib chiqdi, olib keldi, oshkor etdi, aytib qo'ya qoldi, o'qib chiqdi* kabi.

2. *Har, kech, bir, u, shu, o'sha, hamma* kabi so'zlar o'zi birikib kelgan so'zdan ajratib yoziladi: *har kim, hech narsa, bir zum, bu yerda, o'sha joyda, hamma vaqt* kabi.

3. Ko'makchilar o'zi bog'langan so'zdan ajratib yoziladi: *Vatan uchun, siz bilan, shahar tomon*.

Eslatma: bilan va uchun ko'makchilarining qisqargan *la* va *chun* shakli chiziqcha bilan yoziladi: *onam-la, sen-chun* singari.

4. Sifatning orttirma darajasini yasovchi *to'q, och, tim, tang, jiqqa* kabi so'zlar ajratib yoziladi: *tim qora, och ko'k, to'q sariq* kabi.

5. Qo'shma sonlar ajratib yoziladi: *o'n to'qqiz, bir yuz yigirma besh, ikki ming birinchi* va hokazo.

6. *Yildan yilga, kundan kunga* kabi ko'rinishdagi birliklar ham ajratib yoziladi.

7. *Nuqtayi nazar, tarjimayi hol, dardi bedavo* kabi izofali birikmalar ham ajratib yoziladi.

131-mashq. So'zlarni qo'shib yoki ajratib yozish qoidalari asosida ikki guruhga bo'lib ko'chirib yozing.

Ko‘z//oynak, sotib//olmoq, alla//qachon, shu//yerga, baland//parvoz, xom//semiz, tinchlik//sevar, umum//davlat, shaharlar//aro, shirin//so‘z, jigar//rang, besh//kokil, otash//qalb, g‘ayrat//qilmoq, bilag//uzuk, Yakka//saroy, Olti//ariq, Qum//qo‘rg‘on, Sot//voldi, kino//yulduz, radio//markaz, tele//tanlov.

132-mashq. Gaplarni o‘qing. So‘zlarning qo‘shib yoki ajratib yozilayotganiga diqqat qiling.

Guzar olato‘polon bo‘ladi. Guzar olatasir bo‘ladi. El oqkaltak-qorakaltak bo‘ladi. Farg‘onani oqpodsho bosadi. Oqpodsho shahar oralaydi. (*T. Murod*) Ikki kun burun Qumariqqa ketgan edi. (*A. Cho‘lpon*) Poytaxt atrofidagi ko‘plab so‘lim manzillarga boradigan avtobuslar shu yerdan jo‘naydi: Parkent, So‘qoq, Kumushkon, Oqtosh, Chimyon, G‘azalkent, Sijjak. (*E. A‘zamov*) Mahallamizda ikkita masjid, bitta choyxona, ikkita baqqollik bor. Masjidning bittasi — Tikanlimozorda, ikkinchisi — Yetimmasjid Qo‘rg‘ontagida. (*G‘. G‘ulom*) Oybuloq — yurt. Yurtni tashlab ketib bo‘lmaydi. (*Sh. Bo‘tayev*) Millatlararo munosabatlar masalasi murakkab va hal qilinishi dolzarb muammolardan biridir. (*E. Vohidov*)

133-mashq. Uyga vazifa. Matnni o‘qing. Unli harflarning yozilish o‘rinlariga diqqat qiling.

Salomlashish — qadimiy odat. Dunyodagi barcha madaniy xalqlar o‘zaro insoniy muloqot — muomala-munosabatni salomdan boshlashadi. Har bir xalqning salomlashish bilan bog‘liq o‘z urf-odatları bor. Hindlar qo‘l kaftlarini birlashtirgancha, peshonalariga tirab, afg‘onlar yuzlarini yuzlariga suykagancha kift urishtirib salomlashsa, inglizlar bosh kiyimini olib, yengil ta‘zim qilishadi.

Biz, o‘zbeklar, barcha islom dunyosi xalqlari singari bir-birimizni ko‘rganimizda «assalomu alaykum» deya, qo‘l olishib ko‘rishamiz.

Xalqimizning o‘ziga xos tabiatini, lutfkorligini, urf-u odatlarini hammamizga jonday aziz, qadrdon bo‘lib qolgan «Salom» so‘zisiz tasavvur qilolmaymiz.

Odamning kimligini uning salomi belgilaydi. (*M. Sattor*)

Savol va topshiriqlar

1. Qanday so‘zlar qo‘shib yoziladi?
2. Qanday so‘zlar ajratib yoziladi?
3. Chiziqcha bilan yoziladigan so‘zlarga misollar keltiring.

22-DARS. BOSH HARFLAR IMLOSI

Darsning maqsadi:

a) ilmiy maqsad: o‘quvchilarning ongida bosh harflar imlosi yuzasidan bilim va malakalar hosil qilish;

b) o‘quvchilarni buyuk shaxslarning ishlariga hurmat, ularning ishlarini davom ettirish uchun kurashish ruhida tarbiyalash.

Topshiriq. Ota-onangizning ismi va familiyasini, tugʻilgan joyingizning nomini daftaringizga yozing. Ularning nima sababdan bosh harflar bilan yozilayotganini izohlang.

1. Kishilarning ismi, otasining ismi, familiyasi, taxallusi bosh harf bilan yoziladi: *Sobirov Zokirjon Shukurjonovich, Abdurauf Fitrat* kabi.

2. Mamlakatlar, shaharlar, qishloqlar, shaharchalar, daryo, dengiz, togʻ, tepa, adir nomlari ham bosh harf bilan yoziladi: *Hindiston, Muborak, Urgut, Tentaksoy, Qoʻngʻirtogʻ, Qashqadaryo, Qora dengiz* va hokazo.

3. Korxonalar, tashkilotlar, muassasa nomlari, adabiyot va sanʼat asarlari, sanoat va oziq-ovqat mahsulotlari, transport vositalarining nomlari bosh harf bilan yoziladi: «*Malika*» firmasi, «*Sharq*» nashriyot-matbaa konserni, «*Oʻzqishloqxoʻjmasxolding*» kompaniyasi, «*Damas*» avtomobili, *Koʻkdumaloq kompressor stansiyasi, Xorazm chanqovbosti ichimliklar zavodi, Qizilqum fosforit kombinati, «Amudaryo» jurnali, «Shaytanat»* asari va hokazo.

4. Muhim tarixiy sanalar va bayramlar nomi bosh harf bilan yoziladi: *Mustaqillik kuni, Navroʻz bayrami, Xotira kuni.*

5. Oliy darajadagi davlat tashkilotlari, xalqaro birlashmalar nomi bosh harf bilan yoziladi: *Oʻzbekiston Respublikasi, Oʻzbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining Raisi, Yevropa Ittifoqi Kengashi* kabi.

6. *Mudofaa vazirligi, Davlat test markazi, «Umid» jamgʻarmasi, Xususiy tadbirkorlik va kichik biznesni qoʻllab-quvvatlash jamgʻarmasi* kabi tashkilotlar nomining birinchi harfi bosh harf bilan yoziladi.

7. Oliy darajadagi unvonlar va mukofotlar nomi tarkibidagi soʻzlar har biri bosh harflar bilan yoziladi: «*Oʻzbekiston Qahramoni*» unvoni, «*Oltin Yulduz*» medali.

Shuningdek, «*Sogʻlom avlod uchun*» ordeni, «*Shuhrat*» medali singari mukofotlarning birinchi soʻzi bosh harf bilan yoziladi.

8. Har bir gap bosh harf bilan boshlanadi: *Har qanday intilish, izlanish, ijod xalq manfaatlariga xizmat qilsagina u qadrlidir. (A. Oripov)*

134-mashq. Matnni oʻqing. Bosh harflarning ishlatilish oʻrinlarini izohlang.

Ahmad Yassaviy Turkiston (hozirgi Janubiy Qozogʻiston)dagi Yassi shahrida tavallud topdi. Uning otasi Ibrohim Turkistonning taniqli shayxlaridan edi.

Yosh Ahmad dastlab Arslon bobodan, soʻngra Buxoroda Yusuf Xamadoniydan tahsil oldi. Tasavvuf ilmi bilan jiddiy shugʻullanib yassaviya (jahriya) tariqatiga asos soldi.

Ahmad Yassaviydan bizgacha «Hikmatlar» yetib kelgan. Xalq orasida u «Devoni hikmat» nomi bilan mashhur. Hikmatlarga Qul Xoja Ahmad, Xoja Ahmad Yassaviy, Ahmad ibn Ibrohim, Sulton Xoja Ahmad Yassaviy, Miskin Yassaviy, Ahmadiy, Qul Ahmad, Miskin Ahmad kabi taxalluslar qoʻyilgan.

Yassaviy sheʼrlarida nafsni yengish gʻoyasi asosiy oʻrinni egallaydi.

Mana, bir necha asrdan beri uning hikmatlari xalqimiz tomonidan sevib oʻqilib kelinmoqda.

135-mashq. Uyga vazifa. Bosh harflarning ishlatilish sabablarini tushuntirib bering.

Tohirjon, Shuhratbek, Sayfi Saroyi, Habib Abdullayev; Xiva, Zarafshon, Mirzacho‘l, Amudaryo, Norin, Chortoqsoy; Qurama, Bobotog‘, Hisor; Markaziy Osiyo, Shimoliy Amerika, Janubiy Koreya; Quyosh, Merkuriy, Saturn; «Mahalla» jamg‘armasi, «Matiz» avtomobili, «Turon» ishlab chiqarish birlashmasi; «Mustaqillik» ordeni, «O‘zbekiston Respublikasi xalq artisti», Navro‘z bayrami; O‘zbekiston Respublikasi ichki ishlar vazirligi, Don mahsulotlari davlat-aksionerlik korporatsiyasi «O‘zdonmahsulot», YUNESKO tashkiloti.

Savol va topshiriqlar

I. Kishilarning ismi, familiyasi, otasining ismi nima sababdan bosh harf bilan yoziladi?

2. Joy nomlarining imlosi haqida so‘zlab bering.
3. Korxonalar, zavod-fabrika nomlariga misollar keltiring va ularda bosh harflarning ishlatilish o‘rinlarini tushuntiring.

23-DARS. CHIZIQCHA BILAN YOZISH VA KO‘CHIRISH QOIDALARI

Darsning maqsadi:

a) ilmiy maqsad: o‘quvchilarning ongida chiziqcha bilan yozish va ko‘chirib yozish yuzasidan bilim va malakalar hosil qilish;

b) o‘quvchilarni mehr va muruvvat ruhida tarbiyalash.

1-topshiriq. *Tanish-notanish, izzat-ikrom, birma-bir* so‘zlarining orasida nima sababdan chiziqcha qo‘yilishi haqida o‘ylab ko‘ring.

2-topshiriq. Bo‘g‘in ko‘chirish qoidalari haqida nimalarni bilasiz? Shu haqda fikrlashing.

1. Juft yoki takror so‘zlarning o‘rtasida chiziqcha ishlatiladi: *ota-ona, orzu-umid, kecha-kunduz, qing‘ir-qiyshiq; tog‘-tog‘, sekin-tez* kabi.

2. Juft so‘zlar orasida *-u, -yu* yuklamalari ishlatilsa, ular birinchi so‘zdan chiziqcha bilan ajratib yoziladi: *erta-yu kech, osh-u non, oy-u quyosh, bola-yu chaqa* kabi.

3. *Qop-qora, yam-yashil, to‘ppa-to‘g‘ri* kabi kuchaytirma sifatlar chiziqcha bilan yoziladi.

4. *Uyma-uy, oyma-oy, dam-badam* singari o‘rtasida *-ma* yoki *-ba* qo‘shimchalari kelgan so‘zlar chiziqcha bilan yoziladi.

5. *-mi, -gina (-kina,-qina), -oq (-yoq)* yuklamalaridan tashqari barcha affiks yuklamalar chiziqcha bilan yoziladi: *sen-chi, biz-a, keldi-da, ukasi-ku* kabi.

6. Tartib sonlar arab raqamlari bilan yozilsa, chiziqcha ishlatiladi: *26-uy, 6-xona, 2001-yil, 8-mart.*

Rim raqamlaridan so‘ng chiziqcha ishlatilmaydi: *XXI asr, X bob.*

136-mashq. So‘zlarni o‘qing. Ular ishtirokida gaplar tuzing, so‘ng daftaringizga ko‘chirib yozing.

Orzu-umid, aka-uka, chol-kampir, issiq-sovuq, kecha-kunduz, el-yurt, asta-sekin; baxt-u saodat, ota-yu ona, qop-qora, ko‘m-ko‘k, rang-barang, men-a, bor-e, bolam-ey, biz-chi.

137-mashq. Gaplarni o‘qing, chiziqchanning ishlatilish sabablarini ayting.

Mehribon kishining pand-nasihatlarini olgin — ular seni saodatga yetaklaydi. Ko‘zing sog‘ida ezgulik qil, mol-dunyong borida ulash, yedir. (*Yusuf Xos Hojib*) Beva-bechora, mayib-majruh, xor-u zor insonlarga ko‘ngildan chiqarib berilgan moddiy yordam: pul-non, mayiz-yong‘oq, kiyim-bosh va hokazolarga xayr-sadaqa deyiladi. (*M. Sattor*) Go‘zallik shunday narsaki, u insonda mehr-muhabbat, shodlik, erkinlik va shunga o‘xshash tuyg‘ularni uyg‘ota olishi shart. (*A. Oripov*) G‘o‘zalarim tiniqib-tiniqib suv icha berdi. G‘o‘zalarim qonib-qonib suv icha berdi. Chilla suv — tilla suv bo‘ldi. (*T. Murod*)

Aravakash uning so‘zini ilib oldi:

— Shirin-shirin gap o‘rnida shirin-shirin ashuladan bo‘lsin, opa, ta’rifingiz eshitib jigarlarimiz laxta-laxta qon bo‘lib ketgan. (*A. Cho‘lpon*)

KO‘CHIRISH QOIDALARI

1. Satrga sig‘may qolgan so‘zlar keyingi qatorga bo‘g‘in asosida ko‘chiriladi: *tad-birkor, tadbir-kor, kol-lej, ma’-lum, ta’-lim* kabi (tutuq belgisi birinchi bo‘g‘inda qoldiriladi).

2. So‘z boshida kelgan yolg‘iz unli hech vaqt yakka o‘zi qoldirilmaydi: *e’-lon* emas *e’lon*, *u-ka* emas *uka*, *mudofa-a* emas *mudo-faa* singari.

3. So‘z tarkibida ikki undosh yonma-yon kelsa, ular keyingi satrga birgalikda ko‘chiriladi: *dia-gramma, mono-grafi-ya, foto-grafiya* kabi.

4. *Sh, ch, ng* harflar birikmasi doim birgalikda yoziladi: *ko-shona, pu-chuq, de-ngiz* kabi.

5. Qisqartma so‘zlar, yil, oy, raqam bilan yozilgan sonlar keyingi qatorga ko‘chirilmaydi: *O‘zMU, ToshDPU, 2001, 19, XX* kabi.

6. *10-«A» sinf 26-uy, 100 gr, 25 sm, 10 mm* kabi ko‘rinishdagi birikmalar ham bir-biridan ajratilmaydi.

138-mashq. So‘zlarni bo‘g‘inlarga ajratib daftaringizga ko‘chirib yozing.

Ma’lumot, maxsus, ta’kidlamoq, ko‘ngilchan, singil, taassurot, taajjub, saodat, taxt, kelingiz, ingliz, gramm, metall, matn, trolleybus, kitobxon, jurnalist, daftar, O‘zMU, XXI asr, Navro‘z—2001, 9-«A» sinf.

139-mashq. Uyga vazifa. Ko‘chirish qoidalariga zid ravishda qismlarga ajratilgan so‘zlarni belgilang va ularni to‘g‘rilab daftaringizga ko‘chirib oling.

Den-giz, ta-a-lluq-li, ke-tin-giz, o-ta-la-ri, Nam-Du, ko‘n-gil, tran-sport, mesh-chan, sa-o-dat, ma’lumot, B-MT, Er-on, a-ka-xon, u-kam, ton-ggi, sanoq-li.

Savol va topshiriqlar

1. Chiziqcha qanday o‘rinlarda ishlatiladi?
2. Juft so‘zlar qanday yoziladi?
3. Bo‘g‘in ko‘chirish qoidalari haqida so‘zlab bering.

24-DARS. NUQTA, VERGUL VA ULARNING QO‘LLANILISHI

Darsning maqsadi:

a) ilmiy maqsad: o‘quvchilarning ongida nuqta va vergul, ularning ishlatilish o‘rinlari yuzasidan bilim va malakalar hosil qilish;

b) o‘quvchilarni xushyorlik, ogohlik ruhida tarbiyalash.

1-topshiriq. *Egri ishning soyasi ham egri bo‘ladi.* Mazkur gapning oxirida nima sababdan nuqta qo‘yilishini aytib bering.

2-topshiriq. Vergulning ishlatilish o‘rinlariga misollar keltiring.

Nuqtaning yozuv belgisi sifatida ishlatilishi qadimgi arab manbalariga borib taqaladi. U o‘zbek tilida tinish belgisi sifatida XIX asrning ikkinchi yarmidan boshlab ishlatila boshlangan.

Nuqta o‘zbek tilida, odatda, quyidagi o‘rinlarda ishlatiladi:

1. His-hayajonsiz aytilgan darak, buyruq gaplardan so‘ng.

Milliy istiqlol sharofati bilan yangicha tafakkur va yangicha fikrlash shakllanmoqda. O‘zingga ravo ko‘rmagan narsani boshqalarga ham ravo ko‘rma. Farzandlarimiz doimo sog‘lom bo‘lsin.

2. Atov gaplardan keyin.

Ilk bahor. Daraxtlar endi kurtak yoza boshlagan palla.

3. Ismi, otasining ismi (ba‘zan familiya ham) qisqartirilganda, ularning birinchi harfidan so‘ng.

M. Behbudiy, A. Fitrat, A. Cho‘lpon kabi ijodkorlarning nomi hamisha barhayotdir. *A.S. Pushkin* — rus poeziyasining quyoshi.

4. Nashriyot ishlarida, lug‘at va ma‘lumotnomalarda shartli ravishda qisqartirilgan ayrim so‘zlarning birinchi harfi yoki bo‘g‘inidan so‘ng.

va sh.k. (va shu kabilar); s.t. (so‘zlashuv tilida); G‘. G‘. (G‘afur G‘ulom); Nav. (Navoiy); Toshk. (Toshkent); «O‘qituvchi» nashr.; 1995-y.

5. Qo‘shma gapning birinchi qismidan so‘ng kuchli to‘xtam bo‘lsa, mantiqan biri ikkinchisiga bog‘lanmagan qo‘shma gaplar orasida ham nuqta ishlatiladi. Bunday hollarda ikkinchi gap ammo, lekin, biroq, chunki, shuning uchun bog‘lovchilari bilan boshlanishi mumkin.

Bobodehqon yerga baraka urug‘ini ekish bilan band. Chunki dalalarda ish qizg‘in.

6. Ba‘zi bir hollarda yil, oy, kunni ifodalovchi raqamlardan so‘ng ham nuqta qo‘yilishi kuzatiladi: 21.03.2010.

7. Butunning qismlarini sanash uchun qo‘llanilgan arab raqamlaridan so‘ng ham nuqta ishlatilishi mumkin.

Tovushlar quyidagi turlarga bo‘linadi: 1. Unli tovushlar. 2. Undosh tovushlar.

8. Hisob-kitob ishlarida nuqta belgisidan ko‘paytiruv alomati sifatida ham foydalaniladi. $2 \cdot 2 = 4$ (ikki karra ikki to‘rt).

VERGUL VA UNING QO‘LLANILISHI

Vergul tinish belgisi sifatida G‘arbiy Yevropada XV asrdan boshlab ishlatila boshlangan. O‘zbekcha matnlarda XX asr boshlaridan boshlab uchraydi. Undan quyidagi o‘rinlarda foydalaniladi.

1. Uyushiq bo‘laklar orasida.

Bolalarning xulqi, odobi, yurish-turishi, ko‘cha-ko‘yda, mahallada o‘zini tutishi, do‘stlari orasidagi mavqeyi, hurmati, oila yumushlariga qo‘shayotgan hissasi bilan doimo qiziqib turish lozim (M. Inomova).

2. Undalmalar vergul bilan ajratiladi.

Uka, o‘qishning erta-kechi bo‘lmaydi. Men Sizni, oyijon, juda yaxshi ko‘raman. Salom sizga, purviqor tog‘lar!

3. Kirish so‘z va kirish birikmalardan so‘ng.

Shubhasiz, Vatanimiz jahonning rivojlangan mamlakatlari qatoridan o‘rin olajak. Forobiyning yozishicha, inson jamiyatda, o‘zaro munosabatlarda voyaga yetadi.

4. Tasdiq, ta‘kid, inkor va shu kabi ma‘nolarni bildiruvchi *ha, yo‘q, rahmat, xo‘sh, qani, xayr, ofarin, salom* kabi so‘z-gaplardan keyin kelgan bo‘laklarni ulardan ajratish uchun ham vergul qo‘yiladi.

Ha, hushyor bo‘lish har bir fuqaroning Vatan oldidagi muqaddas burchidir. Xayr, biz jo‘nab ketyapmiz. Xo‘sh, xalq uchun siz nima ish qildingiz? Bu haqda o‘ylab ko‘rdingizmi?

5. Ajratilgan bo‘laklar orasida.

Onaga, eng ulug‘ zotga, ehtiromlar chinakam insoniylik sanaladi. O‘zbekistonda, jahonga yuz tutgan obod va ozod mamlakatda, demokratiya kundan kunga barqarorlashib bormoqda.

6. Bog‘lovchisiz qo‘shma gaplarni tashkil qilgan sodda gaplar orasiga.

Do‘sting mingta bo‘lsa ham oz, dushmaning bitta bo‘lsa ham ko‘p. Yurgan — daryo, o‘tirgan — bo‘yra.

7. Bog‘langan qo‘shma gaplarda ham vergul ishlatiladi.

Bilimli va tadbirkor bo‘ling, lekin bu xislatlaringiz sizni xudbinlikka sira yetakmalasin. Yo biz boraylik, yo siz keling.

8. Undov so‘zlar his-hayajon bilan aytilmasa, ulardan so‘ng vergul ishlatiladi.

Ey, menga bir minutga qarab qo‘ying.

9. Ko‘chirma gap darak, buyruq gap bo‘lsa, undan so‘ng vergul qo‘yiladi.

«Inson qalbi javohirlardek toza, pok bo‘lmog‘i lozim», — deb aytgan edi Abu Rayhon Beruniy.

140-mashq. Gaplarni o‘qing. Nuqtaning ishlatilish o‘rinlarini sharhlang.

Insonning nima ish qilayotganiga qarab, uning kimligini aytib bersa bo'ladi. (*H. Hegel*) Qo'lingdan kelmagan ishni qilma. Haqiqiy buyuklik o'zini tuta bilishdan iborat. (*F. Lafonten*) 2005-yil — sihat-salomatlik yili. «Farzandim — jigarbandim». Dalalarim — bobolarim sho'r-sho'r peshonasi. Dalalarim — otalarim yag'ir-yag'ir yelkasi. Dalalarim — ayollarim xazon-xazon umri. (*T. Murod*)

—Menga ruxsatmi?

—Ruxsat.

—Boray bo'lmasa...

—Boring. Bu yoqlarga kelganda... mundoq... kirib turishni ham unutmang. (*Murod Muhammad Do'st*)

DiInavoz. Shu kishi to'g'risinda nima deysan?

Rahimbaxsh. Buyukdir.

DiInavoz. Shunga yurakdan hurmatim bor.

Rahimbaxsh. Hurmatga arziydir.

DiInavoz. O'zi esa ma'jus.

Rahimbaxsh. Insonliq ma'juslik yo musulmonlikka qaramaydir. Lolahardiyol insondir. (*A. Fitrat*)

Toshkent. Mustaqillik maydoni. Navro'z tantanalarining boshlanishiga sanoqli daqiqalar qoldi. (*Bayram reportajidan*)

141-mashq. Matnni o'qing. Tinish belgilarining yozuvdagi o'rni haqida fikr yuriting.

Bir kuni gazeta muharrirlaridan biri havaskor shoirdan xat oldi. Shoir o'ta mazmunsiz she'r yozib, tagiga xat ham ilova qilib qo'ygan ekan:

—Tinish belgilarini qo'ymadim, uzr, o'zingiz qo'yib olarsiz. Fig'oni falakka chiqqan muharrir darhol havaskor shoirga javob xati yo'lladi:

—Kelgusi safar tinish belgilarining o'zini qo'yib yuboravering, so'zlarini o'zim topib qo'yarman.

142-mashq. Vergulning qo'yilish sabablarini izohlang.

Eng muhimi, mustaqillik tufayli odamlarimizning dunyoqarashi va tafakkuri, ma'naviy qiyofasi o'zgardi, jamiyatimizda ahillik, muruvvat, mehr-oqibat, tinchlik va osoyishtalik qaror topdi.

Yaxshiga yondash, yomondan qoch. Mard bir o'lar, nomard — ming.

—Bu senmi, qizim!

—Men, otajon! (*A. Qodiriy*)

Pastda, yigirma metrcha quyida, naq oyoqlari ostida Chuqursoy quyosh nurida tasmaday yaltirab oqib yotardi. (*I. Hasanov*)

Illat izlaganga illatdir dunyo,
G'urbat izlaganga g'urbatdir dunyo,
Kim neni izlasa topgan begumon,
Hikmat izlaganga hikmatdir dunyo.

(E. Vohidov)

— Ha, xola, uyda nima qilasz?
— Uxlayin, bolam, men qari narsa yarim kechagacha o'tirolamanmi? Sizlar, yosh-
yalang o'ynab-kulib ko'ngillarni yozinglar. Men orom olay...

(A. Cho'lpon)

Sidiqjon gap boshlamoqchi bo'lib:
— Qalay, — dedi va sap-sariq qamishzorning u tomonida oqarishib turgan daryoni
ko'rsatdi, — bahavo joylar ekanmi? (A. Qahhor)

**143-mashq. Uyga vazifa. Vergulning gap ma'nosiga qanday ta'sir qilayotganini
aytib bering.**

Afandi bir kuni boyga:
— Siz odam emassiz, eshak! — deb aytdi.
Bundan boyning nihoyatda jahli chiqib Afandini qozixonaga sudradi. Afandi shunday
deganligini tan oldi, lekin men boyni «Siz — odam, emassiz eshak» deganman deb
jazodan qutulib ketdi.

Savol va topshiriqlar

1. Nuqtaning ishlatilish o'rinlariga misollar keltiring.
2. Vergul qanday o'rinlarda ishlatiladi?
3. Uyushiq bo'laklar va undalmalarda vergulning ishlatilishi haqida so'zlab bering.

25-DARS. SO'ROQ VA UNDOV BELGILARI, ULARNING QO'LLANILISHI

Darsning maqsadi:

- a) ilmiy maqsad: o'quvchilarning ongida so'roq belgisi, undov belgisi va ularning
ishlatilishi yuzasidan bilim va malakalar hosil qilish;
- b) o'quvchilarni haq ish uchun kurasha bilish ruhida tarbiyalash.

1-topshiriq. *So'zning doriga o'xshashini, uning ortiqchasi zarar keltirishini
bilasizmi?* Ushbu gapda so'roq belgisining nima sababdan ishlatilayotganini
izohlang.

2-topshiriq. Undov belgisining ishlatilish o'rinlariga misollar keltiring.

So'roq belgisining kelib chiqishini lotincha *questio* — so'roq so'ziga olib borib
taqaydilar. So'roq ma'nosida mazkur so'zning birinchi harfi «Q» ishlatila boshlagan,

keyinchalik uning shakli hozirgi holatga (?) kelib qolgan, o'zbekcha matnlarda 1885-yildan boshlab uchraydi. 1900-yildan so'ng muntazam ishlatila boshlangan.

So'roq belgisi quyidagi o'rinlarda ishlatiladi:

1. So'roq gaplarning oxirida.

Yomonlikning jazosiz qolmasligini bilasizmi? Navoiyning tilshunoslikka bag'ishlangan qanday asari bor? Vazifani bajarib bo'ldim (darak gap). Vazifani bajarib bo'ldim? (ohang o'zgaradi).

2. *Kim? nima? qanday? qanaqa? qaysi?* kabi so'roq olmoshlaridan so'ng.

Rang-tusni bildiruvchi sifatlar qanday? qanaqa? qaysi? so'roqlariga javob bo'ladi.

3. Gap yoki matn ichidagi birorta so'z yoki jumla mujmal, noaniq, tushunarsiz bo'lsa, undan so'ng qavs ichiga qo'yiladi. «Toping!» ma'nosida.

Abdulla Qodiriyning «O'tgan kunlar» qissasida (?) o'zbek xalqining yaqin o'tmishi haqida hikoya qilinadi. $5 \cdot 5 = ?$ (matematikada).

UNDOV BELGISI VA UNING QO'LLANILISHI

Undov belgisi o'zbek tiliga rus tilidan o'tgan. Mutaxassislarning fikricha, u lotincha *lo* — undov so'zidan kelib chiqqan bo'lib, unga nuqta (.) ning qo'shilishidan hosil bo'lgan.

Undov belgisi quyidagi hollarda ishlatiladi:

1. Kuchli his-hayajon bilan aytilgan gaplardan so'ng qo'yiladi.

Oqpodsho yerdan bir siqim tuproq oladi.

— *Ana tuproq, mana tuproq! — deydi. — Bo'rsildoq tuproq, mag'izdor tuproq, hosildor tuproq. Tuproqmisan-tuproq! (Tog'ay Murod)*

2. Buyurish, yalinish, istak, xohish va shu kabi ma'nolarni ifodalovchi gaplarning oxirida ham ishlatiladi.

Siz ham oyoqni ishlatiing! — deb buyurdi. Suv ostida o'pqnlar ko'p. Tortib ketmasin! (P. Qodirov)

3. So'z boshida kelib, kuchli his-hayajon bilan aytilgan undalmalardan so'ng qo'yiladi.

Ey arslonlar arsloni! Mening yozuqlarimdan o't, mening qo'limni tut, belimni bog'la, muqaddas fotihangni ber! (A. Fitrat)

4. *Ha, yo'q, xo'p, uzr, mayli, xayr, salom* kabi so'z-gaplar hayajon bilan aytilsa, ulardan so'ng qo'yiladi.

Balli-balli! — dedi Rahim va Sharifga qarab im qoqdi. (A. Qodiriy)

Yo'q! Borolmayman, — dedi qayrilib.

5. Matn ichida alohida ta'kidlangan, ajratib ko'rsatilgan so'zlardan keyin qavs ichida berilishi mumkin.

«Boburnoma»da tarix, etnografiya, til, adabiyot geografiya, biologiya, botanika, hatto tabobatga (!) oid g'oyat qimmatli ma'lumotlarni uchratish mumkin.

6. Aytilishi lozim bo'lgan fikr o'ta kuchli his-hayajon bilan aytilsa, ketma-ket uchta belgi qo'yiladi.

Charos kafti bilan yuzini to'sganча o'zini orqaga tashladi.

— A-a-a!!! — dedi chinqirib. (*O'. Hoshimov*)

— *Chiqar buni jallod!!! Jallodlar harakatlandilar.*

— *Xanjarimiz qonsirag'on!* (*A. Qodiriy*)

7. His-hayajon bilan aytilgan so'roq, shuningdek, ritorik so'roq gaplardan so'ng.

Kimdir seni kutsa, kimnidir sen ham sog'insang, qanday baxt bu! (*O'. Hoshimov*)

144-mashq. Gaplarni o'qing. So'roq belgisining qo'yilish o'rinlarini izohlang.

U tug'ilib esini tanigandan buyon qanday yashadi, nimalar qildi? Odamdek yashadimi? Biron dardmandga dardkash bo'ldimi?

Yig'lagan yetimning ko'z yoshini artdimi? Biron muhtojning og'irini yengil qildimi?
(*S. Ahmad*)

— Qayerdانسiz? — so'radi kimdir Nazir otadan. Nazir ota aytdi.

— O'zinglar-chi?

— Yakkabog'dan. (*O'. Umarbekov*)

— Bir narmdek (?) yoy bila bir kiyikning qo'ltig'iga otdim. (*«Boburnoma»*)

— Hovlilaringiz katta ekan... — dedi u nihoyat chidolmay. Charos unga yarq etib qaradi. Ko'zlarida sevinch uchqunlari bir lahza lovullab ketganday bo'ldi. Yodgor uning bu qarashidan «bordingizmi?» degan savolni uqdi.

— Nimalarni ko'rdingiz? — dedi Charos jilmayib.

— So'rilaringizning panjarasi chiroyli ekan.

— Yana?

— Oshxonangizdagi derazaning bir ko'zi sinibdi.

— Yana?

— Vodoprovodingiz muzlab qolibdi.

— Uni eritdik... Yana? (*O'. Hoshimov*)

145-mashq. Matnni o'qing. Undov belgisining qo'yilish o'rinlarini izohlab bering.

Ey, Chingiz va Temur askarlarini ko'rgan qop-qora tog'lar! Ey, Vatanim Turkistonning eski davrini ko'rgan tog' bobolar! Chin ayting! Bu yigirmanchi asr madaniyatini ham ko'rub turubsiz! Nimaga bu madaniyatga kirmakka o'zlari harakat qilmaydilar?

Ey vatandoshlarim! Qachong'acha bu g'aflat? Nimaga buncha xushyoqmassizlar? Axir, sizlar ham odam-ku! Odamlardek harakat qilingizlar! Ko'z oldingizga kelub turg'on ilm va ma'rifat mevasidan foydalanmasdan nimaga og'izlaringizni ochub qarab turasizlar? Nimaga bu ishlarga kirishmaysizlar? Uyqudan ko'z ochinglar!

Uyqudan ko‘z ochinglar! Urununglar! Ilm-ma‘rifat va hunar izlanglar! Vaqt yetdi, balki o‘tdi... (A. Cho‘lpon)

146-mashq. Gaplarni o‘qing. Undov belgisining qo‘yilish o‘rinlarini izohlang.

Suv! Suv! — deb qichqirardi mingboshi. Suv! Yuragim kuyib ketdi... yonib ketdi!.. Suv! Suv!!! (A. Cho‘lpon) Men o‘zbek xalqiga haykal qo‘yaman! (T. Murod) Odamlar qiziq-a! Dunyoda bir-biriga o‘xshaydigan ikki odamni hech qachon uchratib bo‘lmaydi. (O‘. Hoshimov) She‘rim! Yana o‘zing yaxshisan. Bog‘ga kirsang gullar sharmanda. (U. Nosir) Ha, ho‘kizni uylariga eltib berilsinmi? Axir, borilsin, arz qilinsin-da. Fuqaroning arzga borishi arbobning izzati bo‘ladi! (A. Qahhor)

147-mashq. Uyga vazifa. Matnni o‘qing, undov belgisining qo‘yilish sabablarini izohlang.

—Pushti panoho! — dedi xudaychi, xiyonatkor o‘z ixtiyori bilan kelib, domi adolatingizga taslim bo‘lmoqchi.

—Xiyonatkoring‘ kim?

—Mirzo Anvar!

Xon seskanib ketdi, hamnishinlar ham alang-jalang bo‘ldilar.

—Keltir!

Xudaychi qullug‘ qilib orqasiga qaytdi. Dahlizdagi Anvar birinchi xonadagi a‘yonni hayratga solib, ikkinchi tanobiyning bo‘sag‘asida, jallodlar o‘rtasida to‘xtadi va xonga ta‘zim etdi.

Raqibni bu qadar jasoratda ko‘rgan Xudoyorning kiprik ostlari uchib, saqol tuklari silkindi va biroz so‘z topolmagandek tamshanib turdi.

—Sen bizga xiyonat qilding‘ it uvli! Anvar bosh irg‘adi.

—Iqrorman.

—Tuzimni unutding‘!

—Tonmayman!

—Iqrorsan, tonmaysan, o‘bdon ish! — dedi zaharxanda qilib xon, — o‘luvdan ham qaytmaysan?!

— Men sizdan marhamat so‘rab kelgan emasman! — dedi Anvar iljayib, — o‘zimni o‘limga berib bir gunohsizni qutqarish uchun kelganman!

Hamnishinlar lablarini tishladilar. Xudoyor istehzoli kuldi.

— Pusulmonchilik qig‘onsan-da!

— Albatta! — dedi Anvar, — boshqalar kishi gunohi uchun gunohsizni tutib, pusulmonchilikdan chiqqach, men pusulmonchilik bilan o‘lishni o‘bdan bildim!

(A. Qodiriy)

Savollar

1. So‘roq belgisi qanday gaplarda ishlatiladi?
2. Undov belgisi gapda nima uchun qo‘yiladi?
3. Darak gaplarni so‘roq yoki undov gaplarga aylantirish mumkinmi?

26-DARS. QAVS, KO‘P NUQTA VA ULARNING QO‘LLANILISHI

Darsning maqsadi:

- a) ilmiy maqsad: o‘quvchilarning ongida qavs, ko‘p nuqta va ularning ishlatilish o‘rinlari yuzasidan bilim va malakalar hosil qilish;
- b) o‘quvchilarni tadbirkorlik, ishbilarmonlik ruhida tarbiyalash.

1-topshiriq. So‘zlar yoki gaplar nima uchun qavsga olinadi? Shu haqda o‘ylab ko‘ring.

2-topshiriq. Bahor... Butun atrof yam-yashil. Ko‘p nuqtaning ishlatilish sababini izohlang.

Qavs o‘zbek yozuvida XIX asrning oxirgi choragidan boshlab ishlatila boshlangan. Dastlab «Turkiston viloyatining gazetisi» da 1873-yilda ishlatilgan.

U quyidagi o‘rinlarda ishlatiladi:

1. Kiritma gaplarda. *O‘zbekiston paxta ishlab chiqarish bo‘yicha yetakchi davlatlardan biri hisoblanib (Xitoy, AQSH, Hindiston va Pokistondan keyin beshinchi o‘rinda turadi), eksport bo‘yicha AQSHdan so‘ng ikkinchi o‘rinda turadi.*

2. Remarkalarda. *Xon (yolg‘iz). Shu tiriklikdan-da bezdirdilar meni (Turib yuradur). Bir dushmanimning qoni qurimayin yana bittasi chiqib qoladur. (A. Fitrat)*

3. Olingan misollar yoki gaplar manbayida. *Ilm insonlarning madori, hayoti, rahbari, najotidir. (Abdullo Avloniy) Jannat onalar oyog‘i ostidadur. (Hadisidan). «Qasosli dunyo». («Avlodlar dovoni» romanidan)*

4. Izoh ma‘nosidagi so‘z yoki so‘z birikmalarida.

Ro‘za hayiti (Iyd al Fitr) va Qurbon hayiti (Iyd al Adha)ning birinchi kuni O‘zbekiston Respublikasi hududida dam olish kuni deb belgilangan. Demokratiya yunoncha so‘z bo‘lib, tarjimada xalq hokimiyati (demos — xalq, kratos — hokimiyat) ma‘nosini bildiradi.

5. Shaxs, joy, asar, hodisa va shu kabilarning ikki xil varianti berilsa, ulardan biri qavsga olinadi. *«Qutadg‘u bilig» («Baxt keltiruvchi bilim»).* Shuhrat (*G‘ulom Aminjonovich Olimov*) atoqli o‘zbek yozuvchilaridan biridir.

Eslatma. Qavsdan matematika fanida ham keng foydalaniladi.

$(57 + 38) - 17 = ?$

[] ko‘rinishidagi qavsdan foydalanish hollari ham ko‘p uchraydi. Masalan, egalik qo‘shimchasi qo‘shilganda shah [a] ri, o‘r [i] ni, sing [i] lisi so‘zlaridagi «a», «i» tovushlari qoidaga ko‘ra tushiriladi kabi.

KO‘P NUQTA VA UNING QO‘LLANILISHI

Ko‘p nuqta XIX asrning ikkinchi yarmidan boshlab o‘zbekcha matnlarda ishlatila boshlangan. 1876-yildan e‘tiboran «Turkiston viloyatining gazetisi» da muntazam qo‘llangan.

Ko‘p nuqta quyidagi o‘rinlarda ishlatiladi:

1. Mazmunan tugallanmay qolgan gaplar oxirida.

To'ra biroz o'ylab turgach, podshoning devordagi suratini, so'ngra o'zining yelkasidagi pogonini ko'rsatdi.

— *Mana shu imperiya...*

Miryoqub hech narsa anglamadi. (A. Cho'lpon)

2. So'zlovchining cheksiz his-hayajonini, beqiyos tabiat manzaralarini ifodalash uchun.

Do'xtir ayol og'iz berkitib piq-piq yig'ladi.

— *Men... men O'zbekistonda besh-olti yil ishlab edim, — deya yig'ladi. — Bechora xalq-a, bechoragina xalq-a.. (T. Murod). Qish... Butun atrof oppoq libosda...*

3. Matn (jumla) qisqartirilsa.

— *Anovi kuni menga bir oyat aytib edingiz?*

— *Xo'sh, xo'sh?*

— *Ilkimdin kelguncha... — deb boshlanar edi.*

— *Ha-ha, bo'tam, lekin bu oyat emas, hazrat Navoiyning hikmatlaridur. (X. To'xtaboev)*

4. Fikr bo'lib-bo'lib ifoda qilinsa yoki duduqlanib aytilsa.

Muhammadyor yolg'iz:

— *Turkistonda birinchi m...m...m... artaba tia... t... t... tr, — dedi-da, fikrg'a toldi. (A. Cho'lpon)*

5. Suhbatdoshining gapi javobsiz qoldirilsa.

— *Manavi dub eshiklaringizni yelkamda tashib kelganman. Tushudingizmi?*

— ...

— *Tushudingizmi, deyapman? (X. Sultonov)*

6. Tushirib qoldirilgan harf, so'z yoki boshqalar o'rnida.

Nuqtalar o'rniga kerakli harfni qo'yib ko'chirib yozing.

Xayri...x, a...loq, ...abar.

148-mashq. Gaplarni o'qing. Qavsning qo'yilish o'rinlarini izohlang.

Jamiyat va davlat hayotining eng muhim masalalari xalq muhokamasiga taqdim etiladi, umumiy ovozga (referendumga) qo'yiladi. (Dilnavoz boshini ko'tarib) Oh... Ey ko'k tovushi, to'g'ri so'ylading! Dunyoda kuchsizlikdan yomonroq narsa yo'q. (A. Fitrat) Birjada yetkazib berish vaqti o'tib ketgan tayyor molni sotish va sotib olish (forvord) bitimlari, bir qolipdagi mollarni sotish yoki sotib olish (fyuchers) bitimlari hamda kelajakda sotib olish bo'yicha oldi-sotdi (opsion) bitimlari tuziladi. Dehqon (fermer) xo'jaliklariga birlashtirilgan yer maydoni 10 yil ichida 30 baravarga o'sdi. Xususiy tadbirkorlik va kichik biznesni qo'llab-quvvatlash fondi (Biznesfond)ni tashkil qilish haqida Prezident Farmoni (1995-yil 26-iyul) ni amalga oshirishga jiddiy e'tibor qaratilmoqda. Alisher Navoiyning «Muhokamat ul-lug'atayn («lkki til muhokamasi») asarida fors-tojik va turkiy tillar bir-biriga solishtiriladi. Abdulla Qodiriy (Julqunboy)ning «O'tgan kunlar» romani uning o'ziga qo'yilgan boqiy haykaldir.

149-mashq. Gaplarni o'qing. Qavs va undov belgilarining qo'yilish sabablarini tushuntiring.

Biz oltmish student dorulfununining adabiyot bo‘limida besh yil (!) tahsil ko‘rdik, lekin Alisher Navoiyni bilmasdan ketaverdik. (*E. Vohidov*)

Mavlono (*eshikka qarab*). G‘ulom Nabi! G‘ulom Nabi!

G‘ulom Nabi (*kelib*). Labbay!

Mavlono. Bizning bir ishimiz bor. Ichkariga kishi qo‘yma!

G‘ulom Nabi. Xo‘p. (*Chiqar*)

(*A. Fitrat*)

Tabib kosadan barmog‘iga biroz ilashtirib yaladi va darrov tuplab tashladi.

— Zahar ichibdi!

Otabek sapchib turib ketdi, tusi qo‘rqinch holga kirgan edi.

— Bekor gap!

Tabib Otabekning hozirgi holatidan dahshatga keldi. (*A. Qodiriy*)

Dehqon (fermer) xo‘jaliklari O‘zbekistonda tadbirkorlik shakllaridan biridir. Oybek (Muso Toshmuhammad o‘g‘li) o‘zbek romanchiligini yangi takomil bosqichiga ko‘targan adiblardan biridir. Zebi (Zebinisa)ning qish ichi yuragi siqilib zanglab chiqqan ko‘ngli bahorning iliq hovuri bilan ochila tushgan... edi. (*A. Cho‘lpon*)

150-mashq. Uyga vazifa. Gaplarni o‘qing. Ko‘p nuqtaning ishlatilish sabablarini tushuntiring.

—E-e, otam... — Qo‘zivoyni hiqichoq tutib qoldi. — X-xush ke-kelib... h-hiq... siz... H-hozir sizni... (*M. Ochilov*). Tor sadolari yuraklarni zirillatib tilga kirganidan keyingina zal asta-sekin tinchiy boshladi. O‘sha ondayoq Alimardonning tiniq ovozi osuda parvoz etdi:

«... Ranginamni sariq qilgan ul qalam qoshi...». (*O‘. Hoshimov*)

Xoji Ahmad o‘lar vaqtida Muhammadyorga qarab:

—O‘g‘lim! Meros sen...ga...o‘lturgan...joy... Vasiyatim...- o‘qi.. o‘.. qu..o‘qu..o‘qi..Men..r-r-r..zomen., — deb jon taslim qildi. (*A. Cho‘lpon*)

... O‘sha kecha shahar ko‘chalarida uzoq aylanib yurdim. (*O‘. Hoshimov*)

— Yig‘layman, to‘yib-to‘yib yig‘lab olaman goho. Pahlavonda ham yurak bor, uning ham g‘am-g‘ussasi bor, ukam... (*X. To‘xtaboyev*)

Asablar,

Asablar,

Asablar...

Sababsiz sochilgan g‘azablar

Gunohsiz chekilgan azoblar.

(*E. Vohidov*)

Savollar

1. Qavsning ishlatilish o‘rinlari qaysilar?
2. Ko‘p nuqta qanday hollarda ishlatiladi?

27-DARS. TIRE, QO‘SHTIRNOQ VA ULARNING QO‘LLANILISHI

Darsning maqsadi:

- a) ilmiy maqsad: o'quvchilarning ongida tire, qo'shtirnoq va ularning ishlatilish o'rinlari yuzasidan bilim va malakalar hosil qilish;
- b) o'quvchilarni millat sha'ni uchun kurashish ruhida tarbiyalash.

1-topshiriq. *Adab — aql va imonning chirog'i, obro'-e'tibor sarmoyasi.* Ushbu gapdagi chiziqcha va tirening qo'yilish sabablarini izohlang.

2-topshiriq. Qo'shtirnoqning ishlatilish o'rinlariga misollar keltiring va izohlang.

Tireni amaliyotga rus yozuvchisi N.M. Karamzin (XVIII asr) kiritgan. U o'zbek yozuvida XIX asrning 70-yillaridan boshlab ishlatila boshlangan.

Tire quyidagi o'rinlarda ishlatiladi:

1. *Dialoglardagi har bir gapning boshida.*

— *Amaki, o'ylab gapiryapsizmi? Qancha yo'l yurib kelganimizni bilasizmi?*

— *Bilmayman. Qayerdan kelganingizning menga farqi yo'q.*

— *Siz tabibmisiz o'zi?*

— *Odamlar shunaqa deyishadi. Olloh istasa, men bir vositachi bo'laman-u, dardmandga shifo yetadi. Bo'lmasa yo'q.*

— *Nima mening oshnamni davolashni Xudoyingiz istamayotibdimi? — dedi Kesakpolvon g'ijinib.*

— *Olloh bir meniki emas, barchamizniki, — dedi chol ovozi bir parda ko'tarib. — Siz nomusulmon odamga o'xshab so'zlar ekansiz. (T. Malik)*

2. *Bog'lamasiz qo'llangan ot kesim bilan ega orasida.*

Til — millatning qalbi. Yer — don, dehqon — xazinabon. Mehnating — boyliging.

3. *Uyushiq bo'laklardan keyin kelgan umumlashtiruvchi so'zdan oldin.*

O'zbek, qirg'iz, qozoq, turkman, tojik — barchamiz bitta yurtning farzandlarimiz.

4. *Muallif gapi bilan ko'chirma gap orasida.*

«Oddiylik axloqiy barkamollikning bosh shartidir», — deb yozgan edi L.N. Tolstoy.

5. *Ma'lumot mazmunidagi asosiy gapdan so'ng tartib bilan sanalgan har bir gap boshida.*

1996-yil 26-aprelda ta'sis etildi:

— *«Amir Temur» ordeni;*

— *«Buyuk xizmatlari uchun» ordeni.*

6. *Bog'lovchisiz qo'shma gaplarda ikkinchi gapning kesimi tushirilsa.*

Olamni quyosh yoritadi, insonni — ilm.

7. *Ayrim so'z yoki gaplar izohlansa, ularning o'rtasida.*

O'zbekiston Milliy sug'urta kompaniyasi — «O'zbekinvest». Veksel — qimmatbaho qog'oz, pul qarz olganlik haqidagi tilxat, qarz hujjatidir.

8. *Zid ma'noli bog'lovchisiz qo'shma gaplar orasida.*

Vaqting ketdi — baxting ketdi.

9. *Kirishlar va ajratilgan bo'laklar har ikki tomonidan vergul yoki tire bilan asosiy bo'laklardan ajratiladi.*

Biz — yoshlar — millatning tayanchi, Vatanning ishongan tog‘larimiz. Samarqanddagi Ulug‘bek rasadxonasida — bir paytlari bu yerdan turib ulug‘ bobomiz osmon ilmini o‘rgangan edi — katta ko‘lamda ta‘mirlash ishlari boshlab yuborildi.

10. Tenglik, taqqoslash va hokazo ma‘nolarni bildiruvchi so‘zlar orasida:

Toshkent — Andijon avtomobil yo‘li ta‘mirdan chiqarilmoqda.

11. Nashr, kitobot ishlarida.

Sultonov X. Onamning yurti. Qissa va hikoyalar. — T.: «Adabiyot va san‘at nashriyoti», 1987.

Eslatma: Hisob-kitob bilan bog‘liq fanlarda tire ayirish belgisini bildiradi: 307 – 23. Bugun Toshkentda —3°C sovuq bo‘ladi.

151-mashq. Matnlarni ko‘chirib yozing. Tirening qo‘yilish sabablarini tushuntirib bering.

O‘zbekiston Respublikasi Mehnat kodeksining 137-moddasiga muvofiq quyidagi kunlar bayramlar sifatida dam olish kunlari deb belgilandi:

1-yanvar — Yangi yil;

8-mart — Xalqaro xotin-qizlar kuni;

21-mart — Navro‘z bayrami;

9-may — G‘alaba kuni (Xotira va qadrlash kuni);

1-sentabr — Mustaqillik kuni;

8-dekabr — Konstitutsiya kuni.

Jo‘rayev N. Agar ogoh sen... : Portretga chizgilar: Siyosiy esse. — T.: «Sharq», 1998.

«Turkcha baxtsizdir. Ming yillardan beri ezila kelmishdir, lekin bitmamishdir. Bitmas, yashamishdir, yashar. Negakim, boydir...» — deb yozgan edi A. Fitrat ona tilimiz haqida.

Ko‘laga yalingansimon unga yaqin yurib keldi...

—Kim bu?

—Men Kumush!

Otabek tovush egasini tanidi. Bu majnuna Zaynab edi.

—Ket mundan!

—Men Kumush!.. — dedi Zaynab, ammo ketmay iloji qolmadi. Zeroki, dunyodagi eng yaqin kishisi unga «ket!» amrini bergan edi. (A. Qodiriy)

152-mashq. Matnlarni o‘qing. Tinish belgilarining qo‘yilish o‘rinlarini izohlang.

1994-yil 5-mayda quyidagilar ta‘sis etildi:

— «O‘zbekiston Qahramoni» unvoni va «Oltin Yulduz» medali;

— «Mustaqillik» ordeni;

— «Do‘stlik» ordeni;

— «Jasorat» medali;

— «Shuhrat» medali.

Bugun ko‘nglimiz yanada butun. Qaror topgan istiqbolimiz, bosh shiorimiz («Yurtim deb, elim deb yonib yashaylik»), bosh g‘oyamiz («O‘zbekiston — kelajagi buyuk

davlat»), yetakchi g‘oyamiz («Turkiston — umumiy uyimiz»), mafkuraviy-intellektual g‘oyamiz («Kuch — bilim va tafakkurda») bor. (A. *Ibrohimov*)

«Turon» — birinchi o‘zbek milliy teatr truppasi. Bo‘taboy bularni oldinga o‘tkazib orqadan yurdi va Samandarovga yondashib, undan sekin:

— Tinchlikmi? — deb so‘radi.

— Tinchlik, — dedi Samandarov.

— Gazet chiqqani rostmi?

— Rost.

— Endi nima bo‘ladi?

— Nima bo‘lar edi, odamlarning saragi sarakka, puchagi puchakka chiqadi. (A. *Qahhor*)

«Til unutildi, xalq yodi unutildi, demakdir. Tili yo‘q xalqni xalq deb bo‘ladimi», — deb yozgan E. Vohidov.

Uyga topshiriq: «Qadimiy va navqiron Xiva» mavzusi bo‘yicha matn tuzing, unda ishlatilgan tinish belgilarini izohlang.

153-mashq. Gaplarni o‘qing. Tirening nima sababdan ishlatilayotganini aytib bering.

— Xudo xudo bo‘la turib avval jon beradi, undan keyin jon oladi. Sen kimsan? Xudodan zo‘rmisan, taqsir?

— Bay-bay! Tiling kesilsin, badbaxt! Kofir!

So‘fi o‘sha xilda gapirganicha pirning boshiga kelib to‘xtadi.

— Yer jonidan ilgari beradi, keyin oladi. Yerdan ham kuchlimisan, taqsir?

— Nima bo‘ldi senga, so‘fi? Jinni bo‘ldingmi?

— O‘zlari jinni, taqsir, o‘zlari! Eshaklari jinni, itlari!

— Hay kim bor? Bolalar! — deb qichqirdi eshon o‘rnidan turib orqaga tisarildi.

— Qochma, taqsir! Hovuchingni och! Men gadoy bo‘lsam ham xurjunimning ikki ko‘zi to‘ladur... Sendaqalarni necha yil boqishga yarayman. (A. *Cho‘lpon*)

Halol ish — lazatli yemish. Erga navbat — sherga navbat. Bilim — kuchda, kuch — bilimda. Ilm — yorug‘lik, jaholat — zulmat. (*Xalq maqollari*).

Hikmatnoma: O‘zbek maqollarining izohli lug‘ati. — T.: 1990. —528 bet.

QO‘SHTIROQ VA UNING QO‘LLANILISH O‘RINLARI

Qo‘shtirnoqni amaliyotga rus olimi prof. A.A.Barsov kiritgan. O‘zbek yozuvida u kiritish belgisi sifatida XIX asrning 80-yillaridan boshlab uchraydi.

Qo‘shtirnoq quyidagi o‘rinlarda ishlatiladi.

1. Ko‘chirma gap qo‘shtirnoqqa olinadi.

«*Apil-tapil qilingan ishning umri qisqa*», — degan edi Sa‘diy Sheroziy. I. V. Gyote shunday deb aytgan edi: «*Donishmandlik faqat haqiqatdadir*». «*Er kishiga zeb-u ziynat*», — degan edi Alisher Navoiy, — *hikmat va donishdir.*»

2. Sitatalar qo‘shtirnoq ichida yoziladi.

Buyuk yozuvchimiz A. Qahhorning quyidagi gaplari halihanuz o'z ahamiyatini yo'qotgani yo'q: «Yozuvchi adabiyotga ikki xil kiradi: birinchi asari bilan tutab, biri yashnab kiradi.

Tutab kirgan yozuvchi uzoq tutaydi, ko'nglidan chiqarib emas, qornidan chiqarib yozadi. Yozuvchilikka cho'g'day yashnab kirgan yozuvchi asardan asarga yashnayveradi...»

3. Ko'chma ma'noda qo'llangan so'zlar, ishlatilishi odat tusiga kirmagan, eskirgan yoki yangi qo'llanayotgan, kesatiq, piching, do'q-po'pisa va shu kabi ma'nolarni bildiruvchi leksik birliklar qo'shtirnoq ichida yoziladi.

... oradan yana bir necha oy o'tib, uchinchi marta sud bo'lgan. Bu safar Botirovning «jinoyati» o'n bir yillik qamoq bilan «taqdirlandi». (T Malik) «Xalq artisti», beliga o'q tekkanday erta-yu kech to'rdagi karavotga yonboshlab «Teatr» jurnalini varaqlaydi, xalq artisti bo'lmoq sirlarini axtaradi, chamasi. (E.A'zamov)

4. Badiiy asarlar, gazeta, jurnal, musiqa asarlari, spektakl va kartina nomlari qo'shtirnoq ichida beriladi.

«Lison ut-tayr» (Qush tili) asari haqida suhbatlashdik.

«Ma'rifat» gazetasi, «Saodat» jurnali, «Mening oppoq kabutarlarim» spektakli, «Sohibqiron» dramasi, «Amir Temur» portreti.

5. Korxonalar, muassasa, tashkilot, zavod, fabrika, mehmonxona, kema nomlari qo'shtirnoq ichida yoziladi.

«Uzdunrobita» qo'shma korxonasi, «Kochxolding» konserni, «Kamolot» ijtimoiy harakati, «Istiqlol» tennis sport majmuasi, «Diyor» savdo uyi, «Ekosan» xalqaro jamg'armasi, «O'zbekavtotrans» Davlat aksionerlik korporatsiyasi, «O'ZDEUavto» O'zbekiston — Janubiy Koreya qo'shma avtomobil zavodi, «Chorsu» mehmonxonasi.

6. Transport (mashina, samolyot, avtobus va sh.k.) larning markasini bildirgan so'zlar, o'simliklarning turini, mahsulotlarning nomini ifodalovchi leksik birliklar qo'shtirnoqqa olinadi.

«Neksiya» rusumli yengil mashina, «Boing» samolyoti, «Otayo'l» mikroavtobusi, «Rayhon» alkogolsiz ichimligi, «Kibo» oyoq kiyimi, «Hojimatov damlamasi».

7. Ayrim orden va medallar, faxriy unvonlar nomi qo'shtirnoq ichida beriladi.

«El-yurt hurmati» ordeni 1998-yil 28-avgustda ta'xis etildi. Professor Q.G'. Abdullayev «O'zbekistonda xizmat ko'rsatgan xalq ta'limi xodimi» faxriy unvoni bilan mukofotlandi.

8. Qonun, farmon, buyruqlarning nomi, ayrim bndlari qo'shtirnoq ichida beriladi.

1995-yilning 6-may kuni «Lotin yozuviga asoslangan o'zbek alifbosini joriy etish to'g'risida»gi Qonuniga o'zgartirishlar kiritish haqida» Qonun qabul qilindi.

9. Sinflarning tartibini bildiruvchi harflar, baho ballari ham qo'shtirnoq ichida beriladi.

11-«A» sinfi «Quvnoqlar va zukkolar» bahsida g'olib chiqdi. O'qituvchimiz bugungi javobimga «besh» baho qo'ydi.

154-mashq. Qo'shtirnoqning qo'yilish sabablarini tushuntirib bering.

1996-yilning 23–26-aprel kunlari Toshkentda to'qimachilik va ko'ncilik sanoatining birinchi xalqaro «Osiyo: gazlama, charm–96» ko'rgazmasi bo'lib o'tdi. M. Qayumovning

«Ismoil Buxoriy», N. Mahmudovning «Bahouddin Naqshband» hujjatli filmlari namoyish etildi. Yaponiyalik Noriko Magosaki xonim «Yapon va o‘zbek tillarining qiyosiy tavsifi» nomli ilmiy risola yozib, nashr qildirdi. «Qozi» o‘z ishiga puxta bo‘lsa-da, xojasi-ning martabasini izzat qilib, «siz buyuring» deganday qaradi. (*T. Malik*) «Tanqid — kelajakning mevasi», — deydi dono xalqimiz. «Shaharlar xotirasi» yodgorlik majmuyi haqida «O‘zbekiston ovozi» gazetasida maqola berishdi.

155-mashq. Uyga vazifa. Gaplarni o‘qing. Qayerlarda qo‘shirnoq ishlatilishi lozimligini aniqlang, izohlab, so‘ng gaplarni daftaringizga ko‘chirib oling.

Markaziy Osiyo madaniyati haftalik gazetasini muntazam o‘qib turaman. Vatan, millat so‘zlarini ishlatmay turib ham vatanparvarlik, millatparvarlik mohiyatini ochib berish mumkin.

Odam keksaygandan keyin yosh bolaga o‘xshab qolarkanmi, mana shu yildan boshlab sal narsani ham ko‘ngilga oladigan tegmanozikka aylandi-qoldi. (*X. Sultonov*) Fitrat so‘zining lug‘aviy ma‘nosini ikki jildlik o‘zbek tilining izohli lug‘atidan topolmaysiz. Navoiy lug‘atida tabiat, tug‘ma tabiat, yaratilish deb izohlangan. (*B. Qosimov*) Odob — oltindan qimmat, — deydi xalqimiz. Zarafshon—Nyumont qo‘shma korxonasi mahsulotlari dunyo bozorida ancha xaridorgir sanaladi.

Shoir B. Boyqobilov Navoiynoma tetralogiyasi uchun Navoiy nomidagi O‘zbekiston Respublikasi Davlat mukofotini olish baxtiga sazovor bo‘lgan.

Savol va topshiriqlar

1. Tire o‘zbek yozuvida qachondan boshlab ishlatila boshlangan?
2. Tire bilan chiziqchani farqini tushuntiring.
3. Qo‘shirnoqning ishlatilish o‘rinlariga misollar keltiring.

28-DARS. IKKI NUQTA, NUQTALI VERGUL VA ULARNING QO‘LLANILISH O‘RINLARI

Darsning maqsadi:

- a) ilmiy maqsad: o‘quvchilarning ongida ikki nuqta, nuqtali vergul va ularning ishlatilish o‘rinlari yuzasidan bilim va malakalar hosil qilish;
- b) o‘quvchilarni ilmga hurmat ruhida tarbiyalash.

1-topshiriq. *To‘rt narsa hamma uchun kerak: salomatlik, go‘zal xulq, rostgo‘ylik va halol mehnat.* Ushbu gapda ikki nuqtaning nima sababdan ishlatilayotganini izohlang.

2-topshiriq. Nuqtali vergulning ishlatilish o‘rinlariga misollar keltiring.

Ikki nuqta o‘zbek yozuvida XIX asrning oxiri va XX asrning boshlaridan e‘tiboran ishlatila boshlangan.

U quyidagi o‘rinlarda ishlatiladi:

1. Shaklan tugallangan, lekin mazmunan keyingisi birinchisining uzviy davomi sanalgan bog‘lovchisiz qo‘shma gaplardan so‘ng.

Oltmishga kirib bildim: umrim bekorga o'tmabdi, odamlarga kerakli ekanman hayotda iz goldiribman. (A. Qahhor)

2. Ko'chirma gapdan oldin kelgan muallif gapidan so'ng.

Bundan so'ng Qutidor turib ichkariga yugurdi, yarim yo'ldanoq tanchada o'tiruvchi Oftoboyim va Kumushga qichqirdi:

— *Sir ochildi! (A. Qodiriy)*

3. Uyushiq bo'laklardan oldin kelgan umumlashtiruvchi so'zdan keyin.

O'zbekiston Respublikasining Davlat ramzlari: Davlat bayrog'i, Davlat gerbi va Davlat madhiyasi milliy iftixorimiz, sharaf va shonimiz sanaladi.

4. Reja, mavzu, qaror qilindi kabi so'zlardan so'ng.

Mavzu: «Alisher Navoiyning «Farhod va Shirin» dostoni».

Yuqoridagilar asosida yig'ilish qaror qabul qildi:

I. Jamoaning Navro'z bayramiga tayyorgarlik ishlari qoniqarli deb topilsin.

II. Navro'z — umumxalq bayramini ko'tarinki ruhda munosib kutib olish uchun yana zaruriy chora-tadbirlar ishlab chiqilsin.

5. Uslubiy ravonlikni, muxtasarlikni ta'minlash maqsadida turli xil rasmiy ma'lumotlarda, nashr ishlarida ayrim so'zlardan keyin.

Toshkentda «Mustaqil O'zbekiston: falsafa va huquqning dolzarb masalalari» mavzusida uchinchi an'anaviy respublika ilmiy-nazariy konferensiyasi bo'lib o'tdi.

6. Sport musobaqalarida raqiblar o'rtasidagi hisobni ifodalash uchun olingan ochkolar yoki kiritilgan gollarning nisbatini belgilash uchun.

Sidneydagi XXVII yozgi olimpiada o'yinlarida hamyurtimiz Muhammadqodir Abdullayev raqibini 27 : 21 hisobi bilan yengdi.

«Andijon» va «Paxtakor» komandalari o'rtasidagi o'yin durang natija bilan tugadi — 2 : 2.

Eslatma: Hisob-kitob ishida bo'luv alomati sanaladi. 100 : 2 — 50

156-mashq. Gaplarni o'qing. Ikki nuqtaning qo'yilishi sabablarini tushuntirib bering.

1. Kurashda bir tabiat qonuni bor: polvon, davrada mag'lub bo'lsa, taqdirga tan berib ketmaydi. (*T. Murod*) 2. Abdulla Avloniy shunday degan edi: «Ilm — dunyoning izzati, oxiratning sharofatidir, Ilm inson uchun g'oyat oliy va muqaddas fazilatdur». 3. Ma'naviy-axloqiy tarbiyalangan inson shunday insonki, u shariat, tariqat va haqiqat borasida mukammaldir. Unda to'rt narsa shakllangan bo'ladi: yaxshi so'z, yaxshi amal, yaxshi xulq va ma'rifat. Uning dili pok-u tili pok, ishi va niyatlari ham pokdir. (*Bahouddin Naqshband*) 4. O'zbeklar orasida qadim-qadimdan chinakam insoniy fazilatlar: do'stlik, mehr-oqibat, odamgarchilik, axloqiy-teranlik ulug'lanib kelgan. 5. Mavzu: «O'zbek tiliga davlat tili maqomining berilishi va buning olamshumul ahamiyati». 6. Dam olish dasturi: 23.35. «Jazda faqat qizlar». 7. Tahririyat manzili: 110000, Termiz shahri, Navoiy shoh ko'chasi, 71-uy. Tel: 25-04-92. 8. «Neftchi» (Farg'ona) va «Navbahor» (Namangan) futbol komandalari o'rtasidagi uchrashuvda hisob ochildi — 0 : 0.

NUQTALI VERGUL VA UNING QO'LLANILISH O'RINLARI

Nuqtali vergul o‘zbek yozuvida 1885-yidan boshlab uchraydi.

U quyidagi o‘rinlarda ishlatiladi.

1. Bog‘lovchisiz qo‘shma gaplar tarkibidagi sodda gaplar mazmun jihatidan tugal fikrni anglatib, bir-biriga yaqin bo‘lmagan hollarda.

Lekin avtor shu kichkinagina hikoyada katta ish qiladi; o‘quvchining ko‘z oldiga odamning havasi keladigan, har qanday kishining muhabbatini o‘ziga qaratadigan, har qancha izzat qilsa arziydigan va bu izzatga o‘zining jafokashligi, g‘ayrati, farosati, el-yurt uchun qayg‘urishi bilan sazovor bo‘lgan bir chol keladi. (A. Qahhor)

2. Bog‘lovchisiz qo‘shma gap tarkibiga kirgan sodda gaplardagi voqealar bir-biriga qiyoslanganda.

Ish kuchini elga berma, yerga ber; jamg‘armani selga berma, elga ber!

Yaxshini yomon dema, olishing bo‘lsa ham;

Yomonni yaxshi dema, yaqining bo‘lsa ham.

3. Uyushiq bo‘laklar guruhlanib, o‘zaro vergullar yordamida bir-biridan ajratilganda, har bir guruhni anglatuvchi so‘zdan keyin.

Gerb rangli tasvirda bo‘lib, Humo qushi kumushrangda; quyosh, boshoglar, paxta chanog‘i va «O‘zbekiston» degan yozuv tillarangda; g‘o‘za shoxlari va barglari, vodiylar yashil rangda; tog‘lar havorangda; chanoqdagi paxta, daryolar, yarimoy va yulduz oq rangda beriladi.

4. Reja, qaror, farmon, buyruq, qonun va shu kabilarning oxirgi bandidan tashqari har bir bandi oxirida.

Otabek timsoliga tavsif:

a) Otabek — o‘qimishli, o‘z davrining yetuk kishisi;

b) Otabek — mard va jasur yigit;

d) Otabek — o‘z ahdiga sodiq, vafoli yor.

157-mashq. Gaplarni o‘qing. Nuqtali vergulning ishlatilish o‘rinlarini izohlang.

1. Hayhotday hovli fayzsiz; daraxtlar ostini o‘t-o‘lan bosgan, hovlining etak tomonida bir juft yirik-yirik qarg‘a loqayd kezib yuribdi. (*O. Otaxonov*) Obidjon borib pechkaning ichiga qo‘l tiqadi: nimanidir mahkam ushlaydi. (*A. Qahhor*)

2. «Kamolot — KOMPYUTER» biznes maktabi quyidagi o‘quv kurslariga taklif qiladi:

Bir oylik kurslarga:

— buxgalteriya dasturi bilan ishlash ta‘limi;

— video operatorlari kursi;

— INTERNET ga o‘qitish.

Ikki oylik kurslarga:

— zamonaviy buxgalteriya hisobi;

— bank ishi;

— kompyuterda ishlash ta‘limi;

— sartaroshlik kursi;

— professional fotograflar.

3. Toshkentning asl nomi Chochdir. Choch — Xirmon oʻrni maʼnosida. Soʻngroq Choch Shoshga aylanadi. Oxirgi asrlardagina Shosh Toshga aylanadi; Toshkent atala boshlandi. (*Gʻ. Gʻulom*)

158-mashq. Gaplarni oʻqib, qoldirilgan tinish belgilarini toping va daftaringizga toʻgʻrilab koʻchirib yozing.

1. Omon Muxtorov shunday degan edi: Abdulla Qahhorning shaxsiy koʻzoynagi boʻlmaganida, u hech qachon Qahhor boʻlmasdi.

2. Quyidagilar demokratiyaning asosiy tamoyillari ataladi:
xalqning erkin xohish-irodaga ega ekanligi;
fuqarolarning teng huquqliligi;
inson huquqlarining barcha narsadan ustuvorligi;
hokimiyat organlarining saylab qoʻyilishi va ularning saylovchilar oldida hisob berishga burchli ekanligi.

3. 11.20 yoshlar telekanalida harbiy vatanparvarlik dasturi. 1. Mard-u maydon. 2. Askar maktublari.

4. Insonda hamma narsa goʻzal boʻlmogʻi lozim: yuzi ham, kiyimi ham, qalbi ham, fikri ham.

5. I.A. Karimovning «Oʻzbekiston XXI asr boʻsagʻasida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari» asarini oʻqib chiqib muhokama qildik.

6. Maʼrifat roʻznomasining manzili: 700085, Toshkent. Matbuotchilar koʻchasi, 32.

7. Boʻlib oʻtgan uchrashuvda Pitsburg komandasi Boston klubini 6 : 4 hisobida magʻlubiyatga uchratdi.

TINISH BELGILARINING QOʻSHALOQ HOLDA ISHLATILISH OʻRINLARI

Oʻzbek yozuvida uslubiy aniqlik, ravonlik hamda turli xil leksik-grammatik maʼnolarni ifodalash uchun tinish belgilarini qoʻllash hollari ham uchrab turadi. Ularning qoʻllanilishidagi asosiy oʻrinlar quyidagilardan iborat:

1. His-hayajon bilan aytilgan soʻroq gaplar oxirida soʻroq va undov belgilari ketma-ket qoʻyiladi.

— *Axir, ablah, — derdi Yunus, — birovning uyiga oyogʻingni artmasdan kirgani ibo qilasan, nega havoni bulgʻatgani ibo qilmaysan?! (A. Qahhor)*

2. Soʻroq va undov gaplar kuchli his-hayajon bilan aytilsa, ketma-ket ikkita yoki uchta bir xil belgi qoʻyilishi mumkin. *Ey, purviqor togʻlar! Nega jimsizlar, nega!!! (A. Choʻlpon)*

3. Soʻroq va undov mazmunini bildirgan gaplarda fikr tugallanmay qolsa, mazkur belgilardan soʻng ikki nuqta qoʻyiladi.

«*Ertaga! — deya xotirjam dilidan oʻtkazdi va birdan toʻxtadi — xoʻsh, ertaga nima boʻladi?..» (N. Qilichev) Berkinboy tuyqusdan tilla topganday quvonib-suyunib, turgan joyida dik-dik sakray boshladi:*

— *Topdi-mm!.. Topdi-im!.. (Sh. Boʻtaev).*

4. Muallif gapi va ko'chirma gaplar o'rtasida tinish belgilari ketma-ket ishlatilishi mumkin.

«Adabiyot hunar, uni kasbga aylantirib olgan yozuvchi olmaga tushgan qurtdan farq qilmaydi»,— deb yozgan edi A. Qahhor.

159-mashq. Matnlarni o'qing. Tinish belgilarining qo'sh ishlatilish sabablarini tushuntiring.

O'z uyining qabrisonlar qadar jimjit, xonaqohlar qadar unsiz, o'z ko'ngli qadar tund va xo'mraygan bo'lishini istagan Razzoq so'fi xuddi shu ola-to'polon ustiga kirib keldi!

Eshikdan kirar-kirmas ovozing boricha:

— Bu nima qiyomat!!! — deb shovqin solishi ikkala yosh qizni chaqmoq tekkan daraxtdek turgan joylarida qotirib qo'ydi.

Rahimbiy (bo'g'iq). Bu kim?.. Kim bu?..

Xayol (*taxtga qarab*). Ey qora kuch, ey qurib ketgur taxt!

... Ey, qop-qora saodat, sensan?!

Ey, insonning dushman tangrisi, qachong'acha bu ongsizlar to'dasini o'zingga ham topindirib hali qurbon qilasan?! Ey boyqushlar qafasi, bunday dev ishtahalik hayvonlarning qo'li bilan qachong'acha dunyolarni bir-biriga urib turasan?!

Rahimbiy (*o'ylar*). Afrosiyob deydir. Otamdan qochdim deydir. (*Bir-ikki odim bosib, qo'rqa-qo'rqa*) Sen kimsan?..

Xayol. Men... Sening kabi bir zolim qo'linda mana shuning kabi (*Abdumo'minning o'ligini ko'rsatib*) hech narsani bilmayin, onglamayin bo'g'izlang'on bir mazlum — Siyovush!.. (*A. Fitrat*)

160-mashq. Gaplarni o'qib, tinish belgilarining qo'yilish sabablarini izohlang.

1. — Daraxt shoxlarining egilishini ko'r.

— Egilaversin. Hay!.. Ehe-hey!!! Egilaver, shamol, shamo-o-l. E-sa-ve-e-r! (*O. Otaxonov*)

2. — Nima qilaman bunaqa dorilarni?! — dedi jabrlangan.— Menga serebralizin kerak!!! (*O'lmas Muhiddin*)

3. Guvohl ar. Yo, alhazar!..

Navro'z. Qo'yvormang! (*Guvohlarga.*) Qani, yuringlar!

Qorining tovushi. Voy!.. Voy qo'lim!.. Oh!.. (*A. Qahhor*)

4. Bo'ldim-bo'ldim, surxoni bo'ldim-baycha deyinda.

— Klarabaycha? O'ynab-kulibgina yuribsizmi, Klarabaycha?..

— Nima-nima?

— Klarabaycha?

Ayol lab burdi. Ayol qosh kerdi.

— Baycha? Kakaya baycha? — dedi, — Men Klara Xodjayevnaman!

Men nima deyishimni bilmadim... (*T. Murod*)

161-mashq. Uyga vazifa. Gaplarni o‘qing. Tinish belgilarining ishlatilish sabablarini tushuntirib bering.

1. — O‘, qardosh, sen faylasuf ekansan. Qo‘y, bu gaplarni.
— Bu falsafa emas, bu haqiqat! — dedi Chuvrindi haqoratlangan odamning ovozida.
— Avvalgi kuni, idorangizda bizni ancha masalalarda aybladingiz. Mehmoningiz edim, chidab eshitdim. Bizni o‘zbek (!) deydilar. Mayli, qaysilarimiz noahildirmiz, boshqadirmiz, lekin o‘zbekimiz, «o‘z»imizga «bek»imiz. Qullikni hazm qilolmaymiz. (T. Malik)
2. — Shayx Sa‘diyning hikmatli so‘zi bor: «Har bir hurigan itni quva bersang, manzilga qachon yetasan?»
3. Ijtimoiy-milliy taraqqiyotning bosh yo‘nalishlari:
 - demokratiya va qonuniylik;
 - mulkchilik shakllarining rang-barangligi va bozor munosabatlari;
 - yuksak ma‘naviyat va madaniyat, kishilarni o‘z tarixiga, xalqning ma‘naviy merosi va an‘analariga hurmat ruhida tarbiyalash, jahon madaniyati yutuqlarini egallash;
 - xalqaro hamkorlikni rivojlantirish, jahon hamjamiyatiga kirib borish. (Yangi O‘zbekistonning 7 zafarli yili. – T: «Sharq», 1999, 4-bet).

Savol va topshiriqlar

1. Ikki nuqtaning ishlatilish o‘rinlari qaysilar?
2. Nuqtali vergul qanday hollarda ishlatiladi?
3. Bog‘lovchisiz qo‘shma gaplarda ikki nuqta va nuqtali vergulning ishlatilishi haqida gapirib bering.

MORFEMIKA

29-DARS. SO‘ZLARNING MORFEM TARKIBI

Darsning maqsadi:

- a) ilmiy maqsad: o‘quvchilarning ongida morfemika yuzasidan bilim va malakalar hosil qilish;
- b) o‘quvchilarni o‘zbek xalqiga mansub ekanligidan faxrlanish ruhida tarbiyalash.

Topshiriq. *Yo‘liqmaslik, tayyorlandi, boshladik* so‘zlarini ma‘noli qismlarga ajratib, ularni izohlang.

Muhtaram o‘quvchi.

Nutqingizdagi so‘zlarga hech diqqat qilganmisiz?

Ular bir xil shaklda qotib qolgan emas. Nutq talabi bilan ular turli xil qo‘shimchalarni qabul qiladi, o‘zgaradi, turfa ma‘nolarni ifodalash uchun xoslanadi.

Misol uchun birgina «o‘z» so‘ziga e‘tibor bering:

Ko‘rinib turibdiki, shakl o‘zgarishi bilan so‘zning ma‘nosida ham jiddiy o‘zgarishlar sodir bo‘lmoqda. Shu vajdan har bir so‘zni tarkibiy qismga ajratish hamda mazkur qismlarning qanday ma‘no anglatayotganligini anglab yetish mumkin. Bu esa tilni bilishdagi eng muhim bosqich sanaladi. Masalan, «*Har kimniki o‘ziga, oy ko‘rinar*

ko'ziga» maqolidagi «o'ziga» so'zini «o'zga», «o'zini», «o'zimdan» so'zlariga almashtirib ko'ring-chi — sira mumkin emas: mantiq buziladi.

So'zlar asos va qo'shimcha qismga ajraladi.

Litsey-dosh, quvon-ch, maslahat-chi, fikr-iy, ish-i so'zlaridan birinchi qism asos sanaladi, ikkinchi qism esa qo'shimcha qismidir.

So'zlarning eng kichik ma'noli qismlarini o'rgatuvchi tilshunoslik bo'limiga morfemika deyiladi.

162-mashq. Matnni o'qing. So'zlarni asos va qo'shimcha qismlarga ajrating. Ular haqida fikr yuriting.

U butun nutqini Istiqlolga muhabbat uyg'otishga qaratdi:

— Istiqlol! Mustaqillik. «Olohga ming qatla shukurlarkim, bu kunlarga ham yetishdik. Ko'chalarda jar solib: «Suyunchi!», «Suyunchi!» deb uyma-uy yuradigan zamon keldi!

Muxtoriyat!..Oh-o!.. Bunga yetmoq niyatida ne-ne kurashlar bo'lmadi? Ne-ne asl farzandlarimiz jonlarini fido qilib, qurbon bo'lib ketmadilar. Istiqlolning bu qadar jon fido qilgulik ne sehri, ne mo'jizasi borki, asrlardan buyon insoniyat Istiqlol uchun, hatto bir quloch yeri bor xalqlar ham jon olib, jon berib kurashgan. Axir, bizning Turon yurtimiz go'zallikda ham, boylikda ham Xudoning marhamati yozilgan bir zamin emasmidi? Yillar bo'yi talanmadimi? O'zimiz qaytadan ega bo'lganimizga shukurlar! Muborak bo'lsin!

Alisher Navoiy «Oltin qafas» deb karomat qilganlaridek, qafasda parvoz bo'lmaydi! Qafasdagi qushning sudraluvchi jonivordan ne farqi bor, axir!

Yurt bosqinlari bizning qanotimizni qayirdi. Vaholanki, xalqimizning jahonga parvoz qilarli qanoti bor emasmi? Endi qayrilish bilmasin bu qanot? Iloho, omin!

(Shukrullo. «Tirik ruhlar»)

163-mashq. Matnni o'qing. So'z shakli yasovchi qo'shimchalarning asosga qay tartibda qo'shilayotganligiga e'tiborni qarating va ularni izohlang.

Afg'onistonning Sind daryosi bo'yida Jaloliddinning 600–750 kishilik qo'shini bilan 30000 kishilik mo'g'il qo'shini yovlashdi. Aytishlaricha, o'sha jangda odamlarning qoni shu darajada ko'p to'kildiki, Sind daryosida suv o'rnida qon oqdi. Sulton Jaloliddinning navkarlari dushman bilan sherdek olishib, faqatgina Jaloliddinning o'zi daryoning narigi qirg'og'iga tirik suzib o'tib ketdi: omon qoldi.

Bu jangni o'z ko'zi bilan ko'rib turgan Chingizxon hayratdan shunday deb yuborganini bilmay qoldi:

— Otadan dunyoda hali bunday o'g'il tug'ilmagan. U sahroda sher kabi g'olib jangchi, daryoda esa nahang kabi botirdir... Otaga shunday o'g'il zarurki, u ikki girdob: olov va suv girdobidan ozodlik maydoniga chiqa olsin...

Biz ana shunday arslon haybatli, botir va qo'rqmas, dushman oldida aslo tiz cho'kmas bobolarimizga farzand ekanligimizdan hamisha faxrlanamiz. Bir umr ulardan o'rnak olish orzusi bilan yashab o'tamiz.

(Darslikdan)

164-mashq. Matni o‘qing. Qo‘shimchalarga e‘tibor bering. So‘z yasovchi qo‘shimchalarni daftaringizga ko‘chirib oling.

Turkiston Muxtoriyati... Temur xoqonining chin bolalari yonida, turkistonli tubchak turklari orasida, mundan o‘g‘urli, mundan muqaddas, mundan suyunchli bir so‘zni borlig‘iga ishonmayman!

Turkiston turkining qonini qaynatuchi, imonini yuksaltiguchi bir quvvat bor esa, yolg‘iz shu so‘zda bordir: Turkiston Muxtoriyati!

Ellik yildan beri ezildik, tahqir etildik, qo‘limiz bog‘landi, sharafimiz yumurildi, nomusimiz g‘asb qilindi, huquqimizga tajovuzlar bo‘ldi, insonlig‘imiz oyoqlar ostiga olindi, to‘zimli turdik, sabr etdik.

Kuchga tayangan har buyrug‘ga bo‘yinsundik, butun borlig‘imizni qo‘ldan berdik. Yolg‘iz bir fikrni bermadik, yashuntirdik, emgaklarimizg‘a o‘rab saqladuk: Turkiston Muxtoriyati!

Mahkama eshiklaridan yig‘lab qaytg‘anda, yorug‘siz turmalarda yotg‘anda, yirtg‘uvchi jandarmning tepgusi bilan yiqilg‘anda, yurtlarimiz yondurulg‘anda, dindoshlarimiz osulg‘anda ongimiz yo‘qoldi, miyamiz buzuldi, ko‘zimiz yog‘dusiz qoldi, biror narsani ko‘rolmadik. Shul chog‘da ruhimizni ko‘tarmak uchun shul qop-qorong‘u dunyoning uzoq bir yerinda oydin bir yulduz yalqillab turar edi. Biror narsaga o‘tmas ko‘zimiz shuni ko‘rar edi. Ul nima edi? TURKISTON MUXTORIYATI !

(Abdurauf Fitrat)

YETAKCHI MORFEMA

So‘zning tub ma‘noli qismiga asos deyiladi. Asosda qo‘shimchalar qo‘shish natijasida turli xil ma‘nolar yuzaga chiqariladi. Masalan: *tin-ch, tin-ish, tin-ch-lik, tin-im-siz, be-tin-im* kabi so‘zlarning asosi «tin» so‘zidir, lekin qo‘shimcha qo‘shilishi bilan ma‘no o‘zgarib bormoqda.

Ayrim so‘zlar tarixiy taraqqiyot natijasida o‘zining tub — asos qismini o‘zgartirishi, boshqacha shaklga kirishi mumkin. *Yomg‘ir (yom-g‘ir), ko‘mir (ko‘m-mir), olg‘a (ol(d)-ga)* kabi so‘zlarni asos va qo‘shimcha qismga ajratib bo‘lmaydi. Turkiy tillarda, jumladan, o‘zbek tilida ham asos ko‘pincha birinchi bo‘lib keladi. Masalan: *tadbirkor, toy-choq* va hokazo.

Bir asosdan yasalgan so‘zlar asosdosh sanaladi: *fikrdosh, fikriy, hamfikir, fikran* singari. Ba‘zi hollarda asosdan oldin ham qo‘shimcha qo‘shilishi mumkin. Masalan: *bexabar, nodavlat, serhashamat, bama‘ni*. Bunday qo‘shimchalar, asosan, sifat so‘z turkumida uchraydi. Biror narsaga egalikni (*badavlat, baquvvat, serfarzand, serqatnov*) yoki ega emaslikni (*beibo, behayo, noo‘rin, nomard*) bildiradi.

Qo‘shimcha qo‘shilishi bilan ba‘zan asosda o‘zgarish ro‘y berishi mumkin.

1. Tovush tushadi:	past-ay,	sust-ay,	o‘rin-a
	pasay,	susay,	o‘rna
2. Tovush o‘zgaradi:	ong-la,	son-a,	quvna-q
	angla,	sana,	quvnoq
3. Tovush orttiriladi:	u-ga,	shu-da,	bu-dan
	unga,	shunda,	bundan

165-mashq. Matnni o'qing. So'z shakli yasovchi qo'shimchalarni topib izohlang.

Insondagi har bir tuhfa — ko'z, quloq, til, oyoq, yurak, aql-zako yaxshilik uchun yaratilgandir. Biz ularni tinmay ishlatyapmizmi, demak, ularning zakotini to'lashimiz kerak. Zakot bu — sizdan hech narsa so'ramaganlarga qaytimini kutmay yaxshilik ulashishdir. Agar bu zakotni to'lamasak, ustiga-ustak qo'limiz, tilimiz, fe'limizni o'zgalarga ziyon keltirishga majbur qilsak, bizga nasib etgan bu ne'matlar bir kuni, albatta, o'z xunini so'raydi. Baxtsizlik, kulfat hech qachon chetdan kelmaydi, biz uni o'z fe'limiz bilan yasab olamiz.

Ishingiz o'ngidan kelavermayaptimi, demak, birovlariga qilgan baxilligingiz uchun javob beryapsiz.

Uyingizga ketma-ket kulfat yog'ilib qoldimi, bilingki, dilozorlik qilganingiz uchun qaytimini olyapsiz.

Kingadir qasd qilish payiga tushdingizmi, demak, eng yaxshi bolangizning qaysidir yo'li bog'landi.

Bu rivoyat emas, bu hikoyat emas. «Qilmish — qidirmish» deganlari bu! Siz birovga birgina boshingiz bilan yomonlik qilasiz, kulfatni esa butun oilangiz, ko'pincha esa eng asragan, yaxshi ko'rgan kishingiz tortadi.

Hadisi sharifda shunday deyilgan: «Odamlarga nisbatan yomonligingni to'xtat, shu o'zingga sadaqa bo'ladi».

166-mashq. Matnni o'qing. So'z yasovchi qo'shimchalarni ko'chirib yozib, izohlang.

Shunday eshitdimki, bir kishining qo'yi haddan tashqari ko'p edi. Uning nomusli va xiyonat qilmaydigan bir cho'poni bor ekan. U har kuni qo'ylarni sog'ib, sutni qo'y egasining oldiga keltirardi. Qo'y egasi sutga yarim hissa suv qo'shib, sottirardi. Cho'pon unga shunday nasihat qildi: «Ey xoja, odamlarga xiyonat qilmaginki, o'zingga zarar yetkazasan». U kishi cho'ponning nasihatini eshitmadi va xiyonat qilaverdi. Bir kecha bahor vaqtida ko'p yomg'ir yog'di. Sel kelib qo'ylarni oqizib ketdi va barcha qo'ylar halok bo'ldi. Cho'pon xojasining oldiga bordi. Qo'y egasi unga dedi: «Bugun nima uchun sut keltirmading?» Cho'pon: «Ey xoja, men senga sutga suv qo'shmagin degan edim, mening so'zimni aslo eshitmading. O'tgan kechasi sutga qo'shgan suvlaring hammasi yig'ilib, sel bo'lib oqdi va qo'ylarni oqizib ketdi», — deb javob berdi.

167-mashq. Matnni o'qing. Ko'makchi morfemalarni topib, izohlang.

«Hibat ul-haqoyiq» asarining tili sodda, ravon, ifodalari ta'sirchan. Unda turkiy tilning o'ziga xos jozibali so'zlari katta o'rin tutadi. Asarda takrorlanishlarni hisobda olmaganda mingga yaqin so'z qo'llangan. Ularning uchdan ikki qismini sof turkiy so'zlar tashkil qiladi. (B. To'xliyev)

168-mashq. Matnni ko'chirib oling. Qo'shimchalarning turlarini aniqlab, yozilishini izohlang.

Bir vaqtlar bir odam yo'lda yayov ketar ekan, o'z-o'ziga:

— Bu yerda, bu sahroyi biyobonda mendan ongsizroq, bechoraroq odam bormikan, — dedi. U yerdan o‘tib ketayotgan, ustiga yuk ortilgan eshak bu dardmand odamning so‘zini eshitib, unga:

— Ey aqlsiz odam! Nega holingdan bunday shikoyat qilasan? Allohga shukur etib yo‘lingdan ketaver. Eshakka minmagansan, ammo men kabi yuk ostida emassan-ku! Holingga shukur qilmaysanmi? — dedi.

(Sharq rivoyatlaridan)

169-mashq. Matni o‘qing. Qo‘shimchalarning turlarini aniqlang va izohlang.

Donolar yig‘ilishib, dunyoda nima aziz ekanligidan bahs-munozara qilibdilar.

Hayot aziz, — dedi bir donishmand, — Hayot bor ekanki, barcha mavjudot bor. Non aziz, — debdi ikkinchisi, — agar nondek mo‘tabar noz-ne‘mat bo‘lmasa, hayot ham, tirik mavjudot ham bo‘lmaydi.

Davrada turli-tuman aziz narsalar aytilaveribdi-yu, oxiri eng keksa dono hakim bahsga bunday deb xulosa yasabdi: «Hayot otliq shirin ne‘mat ham, jonli va jonsiz jamiki mavjudot ham, nondek aziz oziqalar ham — hammasi dunyoning yagona aqlli xilqati — inson uchun yaratilgan. Xulosa shuki, dunyoda inson aziz, insondan buyuk va mo‘tabar xilqat yo‘q».

Davradagi donolar keksa hakimning fikrini: «Haq gap, chin gap», — deb tasdiq etibdilar.

170-mashq. Matni ko‘chirib oling. Qo‘shimchalarning aytilishi va yozilishiga diqqat qiling.

O‘g‘lim! Farzandingni bir ishni boshlashdan oldin «Bismillahir Rohmanir Rohiyim» deb aytishga o‘rgat. Shuningdek, ovqatlanishdan oldin ham. Bola ichi bo‘sh chelakka o‘xshaydi. Nima quysang — go‘zal narsani ham, yomon narsani ham oladi. Ayni o‘rganadigan payti uni o‘z holiga tashlab qo‘yma, chunki parvarishsiz daraxtning mevasi bemaza bo‘lur.

Bolaga ovqatlanish odobini o‘rgat. Luqmani katta olmaslikni, shoshmasdan, yaxshilab chaynab, keyin yutishni, qorni to‘yib yemaslikni, suv va havo uchun ham joy qoldirishni, ovqatdan oldin va keyin qo‘lni yuvishni, tanovul qilib bo‘lgach, Allohga hamd aytishni va shuning kabi fazilatlarni ta‘lim ber. Qobiliyati va singdirishiga qarab zamonaviy texnikadan o‘rgat.

(Bobolarning o‘gitlaridan)

Savollar

1. So‘zning asos qismi deb nimaga aytiladi?
2. Qo‘shimchalar deb nimaga aytiladi?
3. Qo‘shimchalar qanday turlarga bo‘linib ketadi?

30-DARS. KO‘MAKCHI MORFEMALAR (QO‘SHIMCHALAR)

Darsning maqsadi:

a) ilmiy maqsad: o'quvchilarning ongida qo'shimchalar va ularning turlari yuzasidan bilim va malakalar hosil qilish;

b) o'quvchilarni o'zidan kattalarni hurmat qilish, ustozlarni e'zozlash ruhida tarbiyalash.

Topshiriq. Berilgan so'zlarda takrorlanuvchi qismlarni toping va bu so'zlardagi ma'no bog'lanishini aniqlang: *tosh—toshloq, boy—boyi, paxta—paxtazor, paxtakor, paxtachi, temir—temirchi, qora—qoray, suv—suvla, suvchi.*

Jamiyatning tarixiy taraqqiyoti davomida yangi-yangi tushunchalar paydo bo'ladi. Bu yangi tushunchalarning har biri alohida-alohida so'zlar bilan ifodalanganda edi, so'zlarning soni cheksiz ravishda ko'payib ketgan va ularni xotirada saqlash imkoniyati yo'qolgan, natijada tilimiz aloqa vositasi sifatida yaroqsiz holga kelib qolgan bo'lardi.

Tilning imkoniyatlari shu darajada boyki, oz vositalar bilan cheksiz tushunchalarni, xilma-xil axborotlarni ifodalash mumkin.

Yangi-yangi tushunchalarni ifodalashda ilgari tilimizda mavjud bo'lgan so'zlarga ko'makchi morfemalarni qo'shib, yangi so'z hosil qilish usuli keng qo'llaniladi. **Ana shunday usul bilan yangi so'z hosil qilish so'z yasalishi sanaladi.**

Ko'makchi morfemalar qo'shish yo'li bilan yangi so'z yasalishi doimo ikki qismning bo'linishini talab qiladi:

1. So'z yasashga asos qism.
2. Yasovchi qism.

Yasovchi qismni tashkil etgan morfemalar so'z yasovchi morfemalar deyiladi.

Masalan, *terim* so'zi *ter* so'ziga *-im* so'z yasovchi morfemasini qo'shish orqali hosil qilingan. *Terimchi* so'zi esa *terim* so'ziga *-chi* qo'shimchasini qo'shish bilan hosil qilingan. Demak, birinchi so'zda yasovchi asos *ter*, ikkinchi so'zda esa *terimdir*.

Ishchi, ishla so'zlarining yasalish asosi bir xil. Bir asosdan hosil bo'lgan so'zlar so'z yasalish uyasini tashkil etadi.

Suvchi so'zi «suv quyish bilan shug'ullanuvchi shaxs» ma'nosini, *temirchi* so'zi «temir bilan ish ko'ruvchi shaxs», *toshloq* «toshga serob joy» ma'nosini bildiradi. Yuqoridagilardan ko'rinib turibdiki, yasovchi morfema asosida yangi yasalgan so'z yasashga asos bo'lgan so'zning ma'nosiga asoslanadi, uning ma'nosi bilan bog'liq bo'ladi.

Agar yasalgan so'z bilan yasashga asos qism o'rtasida ana shunday bog'lanish bo'lmasa, yasama so'z hisoblanmaydi.

Solishtiring: *tepki* «tepishga xoslangan» so'zi *tep* so'zi bilan mazmunan bog'lanadi, lekin *tulki, eski* so'zlarini *tul* va *ki, es* va *ki* qismlarga ajratib bo'lmaydi, chunki *tulki* va *eski* so'zlari, *tul—«beva», es—«aql», «xotira»* so'zlari bilan mazmuniy bog'lanmaydi.

Yetakchi morfemalarga qo'shilib, yangi so'z hosil qilmaydigan, so'zning turli xil shakllarini vujudga keltiradigan morfemalar shakl yasovchi morfemalar deyiladi. Masalan, *yaxshigina, Zamiraxon, ukamni* va h.k.

Yuqorida qora harflar bilan berilgan morfemalar shakl yasovchi morfemalardir. Shakl yasovchi morfemalar sintaktik munosabatni bildirish-bildirmasligiga ko'ra ikki guruhga bo'linadi:

1. Sintaktik munosabat bildirmaydigan morfemalar. Bunday morfemalar lugʻaviy shakl yasovchi morfemalar sanaladi.

2. Sintaktik munosabat bildiradigan morfemalar. Bunday morfemalar sintaktik shakl yasovchi morfemalar hisoblanadi.

Oʻqigach soʻzidagi *-gach* morfemasi *oʻqi* soʻziga qoʻshilib, undan yangi soʻz ham yasamaydi, bu soʻzni boshqa soʻzga bogʻlash uchun ham xizmat qilmaydi. Shuning uchun u lugʻaviy shakl yasovchi morfemadir.

Yetakchi morfemaga qoʻshilib, undan yangi soʻz yasamaydigan va oʻzi qoʻshilgan soʻzni boshqasiga bogʻlash uchun xizmat qilmaydigan shakl yasovchi morfemalarga lugʻaviy shakl yasovchi morfemalar deyiladi.

Kitobim, kitobni soʻzlarida *kitob* soʻziga qoʻshilgan *-im* va *-ni* morfemalari oʻzi qoʻshilgan soʻzni boshqa soʻzga bogʻlash uchun xizmat qiladi.

Soʻzga qoʻshilib, uni maʼlum morfologik shaklini koʻrsatuvchi va boshqa soʻzga bogʻlash uchun xizmat qiluvchi shakl yasovchi morfemalarga sintaktik shakl yasovchi morfemalar deyiladi.

Egalik, kelishik, shaxs-son morfemalari sintaktik shakl yasovchi morfemalar tarkibiga kiradi.

171-mashq. Quyida berilgan matndagi ajratib koʻrsatilgan soʻzlarni maʼnoli qismlarga ajrating. Koʻmakchi morfemalarga taʼrif bering.

— Ustod sizga salom yoʻlladi...

— **Abadulabad** salomat boʻlgʻaylar. Marhamat, noz-neʼmatdan olgʻaysiz, azizim... Mavlono Muhiddin shosha-pisha patirlarni ushatdi. Ali Qushchini **dasturxonga** qistadi. Ali Qushchi sovuq kulimsirab:

— Salom bilan birga ustod bir nozik tilak **bildirdilar**, — dedi. Mavlono Muhiddinning patir **ushatayotgan** nozik **barmoqlari** harakatdan toʻxtab havoda muallaq osilib qoldi.

— Ne tilak ermish?

— Xabaringiz bordir, azizim, bugun **subhidam** aʼlo hazratlari Movarounnahr sarhadiga qoʻshin tortib kirgan shahzodaga qarshi yurish boshladi... **Inshoolloh**, 40 yil shafaot qilgan Tangri taolo bu safar ham **oʻz inoyatini** darigʻ tutmas... Va lekin, bandayi gʻofil Haq taoloni **bilmoqda** ojizdurimiz...

172-mashq. Rasmdan foydalanib «Bobolar ruhi hamisha bizga yor» mavzusida matn tuzing. Soʻzlarni maʼnoli qismlarga ajrating, koʻmakchi morfemalarni topib, izohlang.

173-mashq. Quyidagi soʻzlarni maʼnoli qismlarga ajrating. Maʼnolarini izohlang. Qoʻshimchalarni sinonim, omonim, antonimlik xususiyatiga koʻra guruhlariga ajrating.

Dadillashtirmoq, dam-badam, yorilmoq, zirqiramoq, yoʻrgaklatmoq, yoʻlattirmoq.

1. -li, ba-, bo-; 2. -gi, -ki, -qi; 3. -iy, -viy; 4. -chan, -kash; 5. -dor; 6. ser-; 7. ba-, bo-; 8. be-, no-; 9. -choq, -chak; 10. -kir, -qir, -gi, -gir; 11. -k, -q; 12. -ik, -iq; 13. -simon; 14. -iv, -al, -ion; 15. -agʻon, -ma.

174-mashq. Quyidagi ertakni ifodali o‘qing, ostiga chizilgan so‘zlarni ma’noli qismlarga ajratib, unga ma’nodosh so‘zlar toping. Ko‘makchi morfemalarning turlarini aniqlang.

Bir bor ekan, bir yo‘q ekan, qadim zamonda go‘zal, ta’rifi yetti iqlimga ketgan chiroyli bir qiz bor ekan. Kunlarning birida sehrigar kampir bu qizni umrbod uxlatib qo‘yibdi. Shahzoda bu qizni uyg‘otish payiga tushib uzoq o‘ylabdi. Juda ko‘p qiyinchiliklarni boshidan o‘tkazibdi, bu qiz faqat «hayot suvi» bilan uyg‘onarmish. «Hayot suv»ni topish maqsadida haligi shahzoda ko‘p choralarni izlapti, oxir-oqibatda shahzoda baland tog‘ga chiqib tabiblar aytgan o‘sha «hayot bulog‘i»ni topibdi va suvni olib kelib qizga ichiribdi. Go‘zal qiz o‘sha zahotiyoq o‘ziga kelib ko‘zini ochibdi. Ular murod-maqsadlariga yetishibdi.

175-mashq. Quyida berilgan matndagi ajratilgan so‘zlarning tarkibini aniqlang va ma’nosini izohli lug‘atdan o‘rganing.

«... hijriy 950 (1543)-yilda bir kecha Samarqandda yong‘in chiqdi. Hazrati eshon masjidi tevaragida joylashgan bozori attoron, bozori sarrofon, bozori qog‘ozfurushon, bozori sahhofon, bazzozon, bozori tuxumduzon tamoman yonib kul bo‘ldi...»

176-mashq. «O‘zbek tilining izohli lug‘ati»dan mushrif, sarkor, muhtasib, imom, mudarris, muazzin singari mansab, lavozimga doir so‘zlarning ma’nosini o‘rganib oling va ular ishtirokida gaplar tuzing.

177-mashq. «Makroiqtisodiyot nima?» matnini o‘qing, undagi yangi so‘zlarga izoh bering. Ular tarkibidagi ko‘makchi morfemalarni turlarga ajrating.

Bozor iqtisodiyotiga o‘tish sharoitida oldimizda turgan eng muhim vazifalardan biri iqtisodiyotda jami ishlab chiqarish natijalarini hisoblab borishdir. Hozirgi kunda ilg‘or mamlakatlarda ishlab chiqarish natijalarini makroiqtisodiy parametrlar (yalpi milliy mahsulot, yalpi ichki mahsulot, milliy daromad) orqali tahlil etishga katta ahamiyat berilmoqda. Bunday tadqiqotlarning o‘ziga xos xususiyati shundan iboratki, ularda iqtisodiyotning turli tarmoqlari o‘rtasidagi ishlab chiqarish aloqalari haqidagi, statistik ma’lumotlar batafsil tahlil qilinadi.

Iqtisodiyotning asosiy muammolarini umumjamiyat nuqtayi nazaridan yechadigan bo‘limi makroiqtisodiyot deyiladi. Umumiy talab va taklif, inflatsiya, iqtisodiy yuksalish, ishsizlik, turmush kechirish darajasi, davlat xarajatlari, soliqlar kabi tushunchalar makroiqtisodiyot predmeti jumlasidandir.

Makroiqtisodiyot iqtisodiyotni yaxlit holicha o‘rganadi va uning mohiyatini yalpi taklifning, ya’ni iqtisodiy tizimning yalpi ishlab chiqarish imkoniyatlarining hal qiluvchi omillarini va yangi talabning, ya’ni iqtisodiy birliklarning ishlab chiqarilgan talablariga va ko‘rsatilgan xizmatlariga sarf qilingan umumiy xarajatlarini hal qiluvchi omillarini tahlil qilishni tashkil qiladi.

Makroiqtisodiyotga doir yangi soʻzlar: litsenziya, lizing, birja, broker, assotsiatsiya, auksion, marketing, menejment, praysing, kredit, investitsiya, ssuda, tashqi savdo defitsiti, aksiz soligʻi, avtoritar kapitalizm, barter savdosi.

(*Darslikdan*)

178-mashq. Andijondagi «UZDAEWOO ning shuhrati» mavzusidagi matni oʻqing, zamonaviy kasb-hunarlariga, ularning oʻziga xos xususiyatlariga munosabat bildiring. Qoʻshimchalarga diqqatni qarating, ularni turlari boʻyicha tahlil qiling.

1996-yil 19-mayda Andijon viloyatining Asaka shahrida mamlakatimizdagi birinchi avtomobil zavodi 2 turdagi «Tiko» va «Neksiya» tamgʻali yengil avtomobillari hamda «Damas» tamgʻali kichik avtobus ishlab chiqarish boʻyicha Oʻzbekiston—Janubiy Koreya qoʻshma korxonasi tantanali ravishda ochildi. Yiliga 200 ming avtomashina chiqara oladigan bu zavod 2,5 yilda qurib bitkazildi.

U murakkab avtomatlashtirilgan liniya bilan jihozlangan boʻlib, raqobatbardosh texnologiyaga egadir. Avtomobilga boʻlgan ulkan talabni qondirish uchun UZDAEWOO birinchi boʻlib maqsadni ichki bozorni toʻldirishga qaratdi. Biroq chet el valutasiga baʼzi detallar, agregatlar va materiallar olinishi sababli qisman chet davlatlarga ham mahsulotlar realizatsiya qilinyapti. Oʻzbekiston ichki avtomobil bozoridagi 60—65% yengil avtomobillarni UZDAEWOO ning avtomobillari tashkil etadi. Ichki bozorda raqobat uncha katta emas, chunki boshqa yirik avtomobil zavodi yoʻq...

Maʼlumki, avtomobil raqobatdoshligi ularning sifati va narxlariga bogʻliq.

«Tiko», «Damas», «Neksiya», «Matiz» avtomobillarining sifat darajasi Rossiyadagi raqobatchi avtomobillar «Jiguli», «Moskvich», «Oka» avtomobillariga nisbatan yuqori. Oʻz avtomobillarining yuqori sifatiga qaramay kompaniya marketing va reklama faoliyatini olib bormoqda.

UZDAEWOO qisqa vaqt ichida firmalar va kichik korxonalar tarmogʻini yaratdi. Eng muhimi, 1999-yildan boshlab ehtiyot qismlari ishlab chiqariladigan zavod ishga tushirildi...

(«*Turkiston*» gazetasidan)

179-mashq. Uyga vazifa. Matni oʻqib, «Ogohlikka daʼvat» mavzusida insho yozishga tayyorlaning.

Oq yoʻrgakka oʻragansan oʻzing bizni,
Oq yuvib, oq taragansan oʻzing bizni.
Beshigimiz uzra bedor ona boʻlib,
Kunimizga yaragansan oʻzing bizni.

M. Yusuf

Vatan! Bu soʻzni sevmaydigan, mehr bilan tilga olmaydigan hech bir inson topilmasa kerak! Vatan — har bir inson tugʻilib oʻsgan, kindik qoni toʻkilgan tabarruk goʻsha! Ona zamin — koʻzlarida hayrat aks etgan bolakayning ilk muallimi. Vatan — kelinchakning orzulari qanotida parvoz etib kirgan eshigi.

Ona zamin! Bu soʻz qon-qonimizga, vujudimizga singib ketgan, bir umrga yuragimizda muhrlanib qolgan, eng muqaddas, eng unutilmas kalomdir! Vatan sevgisidan yurak yorugʻ, imon va eʼtiqod uygʻoq boʻladi.

Bu tuproqning farzandlari bek boʻladi,
Topgan-tutgan davlatlari erk boʻladi.
Ildizlari Hazrati oʻzbek boʻladi,
Beshigida avliyolar oʻsgan elim!

M. Yusuf

Savollar

1. Koʻmakchi morfemalar deb nimaga aytiladi?
2. Sintaktik munosabat bildirmaydigan morfemalar qaysilar?
3. Sintaktik munosabat bildiradigan morfemalarga qaysi morfemalar kiradi?

31-DARS. MORFEMALARNING AGGLUTINATIV TABIATI

Darsning maqsadi:

- a) ilmiy maqsad: oʻquvchilarning ongida morfemalarning oʻzbek tilidagi oʻziga xos xususiyatlari yuzasidan bilim va malakalar hosil qilish;
- b) oʻquvchilarni oʻz zamonasiga munosib farzand boʻlish ruhida tarbiyalash.

Topshiriq. *Un, topshir, koʻr* soʻzlariga qoʻshimchalar qoʻshib koʻring. Qoʻshimchalarning soʻzdagi oʻrniga eʼtibor bering.

Oʻzbek tilida koʻmakchi morfemalar, yaʼni qoʻshimchalar yetakchi morfemadan soʻng keladi. Masalan,

zamon-dosh
zamondosh-lar
zamondoshlar-im
zamondoshlarim-ga

Asosga eng avval soʻz yasovchi qoʻshimcha, soʻng lugʻaviy shakl yasovchi qoʻshimcha, eng oxirida esa sintaktik shakl yasovchi qoʻshimchalar qoʻshiladi.

Masalan, *sholi-kor, muqova-soz, kamtar-ona; tadbirkor-lar, sana-moq, yaltira-sh, fidokorlar-ga, oʻrnashdi-m, uyqusirab-man* kabi.

Asosga soʻz yasovchi qoʻshimcha, shakl yasovchi qoʻshimchalar ikkitadan qoʻshilsa, ular ketma-ket ulanadi, yuqoridagi tartib buzilmaydi.

Masalan, *mulk-dor-lik, bil-im-li, joʻsh-qin-lik, koʻk-ish-roq, oʻyna-t-di, ket-a-yotir-man, sinf-dosh-lar-im-dan, bor-a-yotgan-ingiz-ni, varaq-la-sh-ni.*

Baʼzi bir hollarda soʻz yasovchi qoʻshimcha asosga old tomondan kelib qoʻshilishi ham mumkin (masalan, *no-oʻrin*), lekin bunday old qoʻshimchalar oʻzbek tilida juda kam.

Shuningdek, ayrim soʻzlarda umumiy tartib buzilishi ham kuzatiladi: *es-la-gan-lik* kabi. Bunda asos + soʻz yasovchi qoʻshimcha + shakl yasovchi qoʻshimcha + soʻz yasovchi qoʻshimcha qoʻshilmoqda.

Umuman olganda, qoʻshimchalarning qoʻshilishida oʻng qoʻl qoidasiga rioya qilinadi.

180-mashq. Matni o‘qing. Qo‘shimchalarning o‘zakka qay tartibda qo‘shilayotganligiga diqqat qiling.

YOSHLAR — VATANNING QANOTLARI

O‘zbekistonning kelajagi yorug‘, ertasi porloq. Uning oltin kaliti yoshlar qo‘lida. Ular shu kalit yordamida yo‘llaridagi muammolarni yechib ketaveradilar. Xalqimiz dilbandlari bugun dunyoning eng taraqqiy etgan go‘shalarida ta‘lim olib kelmoqdalar. Fan-texnika, ilm sirlarini o‘rganib yurtimizni obod qilish yo‘lida fidokorona mehnat qilmoqdalar. Ishonamizki, yoshlarimiz o‘zlarining zimmasiga yuklangan vazifani sharaf bilan ado etadi, O‘zbekistonni rivojlangan mamlakatlar qatoriga olib chiqadi.

181-mashq. Gaplarni o‘qing. So‘z yasovchi hamda shakl yasovchi qo‘shimchalarni aniqlab, ularning agglutativ xususiyatlarini izohlang.

Kitob bilan abadiy do‘st tutining. Orangizdan qil ham o‘tmasin.

Xorijiy tillarni qunt bilan o‘rganing.

Vatan tarixini biling. Uni har xil murtd talqinlardan, tuhmat va axlatlardan tinimsiz tozalang. Shavkatli tariximizni zamonaviy, mahobatli tarixiy ishlar bilan boyitishga harakat qiling.

Kamtarga kamol — manmanga zavol. Takabburlik qilmang. Xokisor bo‘lishga harakat qiling. Kibrlanmang. Maqtasa, Sizni boshqalar maqtasin. Siz esa olqishlarni eshitmang.

G‘azablanmang. G‘azab sizni to‘g‘ri izdan chiqarib yuboradi. Har qanday holatda ham sokin bo‘lishga intiling.

Dilozor bo‘lmang. Dilozordan Xudo bezor. Odamlar bilan shunday gaplashingki, ular yana Sizga intilsinlar. Siz bilan suhbatlashishni havas qilsinlar.

Ota-ona, qavm-qarindosh, yor-birodarlarning ahvolidan doim xabar olib turing. Ota-onaning duosini olib qolishga oshiqing. Savob ishlar orasida eng zaruri shu.

(G‘aybulla al-Salom)

182-mashq. Matni o‘qing. Qo‘shimchalarni aniqlab, ularni turlarga ajrating.

Hoy Ubaydulloxon! Ubaydulloxon! Qani, seni yo‘qlovchi bir mehriboning bormi? Hozir sening bog‘laringga bahor keldi. Maysalar unmoqda. Osmoningda turnalar! Nahot, ularning qur-quri senga eshitilmasa?! Xumori tutib yig‘lamaysanmi? Qirlaringdagi lolalar, gunafshalar, varrak uchirgan tomlaringdagi chuchmomalar nahot xumor qilib ko‘zlaringga ko‘rinmasa!

Uning xayolida jonlangan onasining nolalari qanchalik aqlli bo‘lmasin, ammo otasi Asadullo maxsumning yoshligidan qulog‘iga quygan hikmatlari xayolidan kecharkan, qamoq azob-uqubatlarini ham, sog‘inch xumorlarini ham birdan unutardi. Yangidan o‘zida kuch-g‘ayrat tuyardi, kelajagiga, o‘z maqsadlariga erishishga umid uyg‘onardi.

— Bir g‘ofil bandani g‘aflat uyqusidan uyg‘otib, yo‘lga solmoqning o‘zi qanchalik savob!

Bir yetimning boshini silasang, bir g'aribning mushkulini oson qilsang, bir bechoraning ko'ngliga malham bo'lsang, buning savobiga ne yetsin! «Ammo, xalqning dardiga darmon bo'lmoq niyatida jon fido qilsang, uning baxt-saodati uchun o'z halovatingdan kechsang, hayotingni uning yo'lga tiksang, buning savobiga teng savob bo'larmikan dunyoda! Bunday bandasidan Xudoyim o'z marhamatini darig' tutmaydi», — derdi otasi.

Darhaqiqat, xalq uchun jonini qurbon qilishdan afzalroq, inson uchun ulug'roq savob yo'q! Xalqning baxt-saodati, ozodligi yo'lida qurbon bo'lganlarga, o'lim yo'q!

(*Shukrullo. «Tirik ruhlar»*)

183-mashq. Matni o'qing. Qo'shimchalarni topib, ularni izohlang. Qo'shimchalarga xos bo'lgan belgilarni aytib bering.

Avtomobillar shaharda paydo bo'lganining dastlabki vaqtlarida, ko'chada uning «Neksiya» xilini qurshab olgan odamlarning yuzlarida tabassum va ko'zlarida sevinch alomatlarini ko'rdim. Uning muhokamasi qizib ketib, ulardan biri: «Qoyilman, zo'r mashina bo'libdi. «Volga»ni sotib, uni olmasam, otimni boshqa qo'yaman», — desa, ikkinchi bir kishi:

«Buni qaranglar, xuddi qaddi-qomati kelishgan kelinchakka o'xshaydi, men ham uni sotib olishga ahd qildim», — dedi.

Uchinchi shaxs ham hayratini yashirolmadi:

«Ajabo, bu mashina Amerikada yoki Germaniyada ishlanganga o'xshaydi. Uni qaysi magazinda sotisharkan?»

Borgan sari mashina atrofidagi odamlar soni ko'payib, har kim bilganini gapiraverdi. Nihoyat, mashina nomini qanday atash bo'yicha ham bahs boshlanib, uni «O'zbekiston», «Lochin», «Sirdaryo», «Andijon» deb atash kerak, degan ovozlari eshitildi. «Malika», «Ozodlik» degan nomlar ham eshitildi. Mashina egasi paydo bo'lganda, uni savollar bilan ko'mib tashlashdi.

Xullas, shunday ajoyib manzaraning guvohi bo'ldimki, «Neksiya» O'zbekistonning mo'jizasi sifatida barchani hayratlantirdi, qoyil qoldirdi va mustaqillikning kuch-qudratini gavdalantirdi. Endilikda bizning avtomashinalarimiz jahon kezib, jonajon O'zbekiston nomini va sharafini olamga taratmoqda...

(*Hamid Ziyoyev*)

Savol va topshiriqlar

1. O'zbek tilida qo'shimchalar so'zning qaysi tomoniga qo'shiladi.
2. So'z yasovchi qo'shimchalar so'zning oldiga ham qo'shilishi mumkinmi?
3. *Ikkilandi* so'zidagi qo'shimchalarning o'rini belgilang.

32-DARS. OLD QO'SHIMCHALAR VA ULARNING XUSUSIYATLARI

Darsning maqsadi:

a) ilmiy maqsad: o'quvchilarning ongida old qo'shimchalar yuzasidan bilim va malakalar hosil qilish;

b) o‘quvchilarni kuyunchaklik, boshqalarga hamdardlik ruhida tarbiyalash.

Topshiriq. *Davlat, farzand, xabar, obro‘* so‘zlariga *no-, ser-, be-, bo-* qo‘shimchalarini qo‘shib ko‘ring. Ularning asosga qay taxlitda qo‘shilayotganiga e‘tibor bering.

O‘zbek tili asrlar davomida arab, fors-tojik hamda rus tillari bilan o‘zaro aloqada yashab keldi. Buning natijasida tilimizga o‘sha tillarga xos bo‘lgan yasalmalar va so‘z yasaliş qolipi ham o‘zlashdi. Shulardan biri old qo‘shimchali so‘zlar va old qo‘shimchalar sanaladi. Bular quyidagilar:

ba-: batafsil, badavlat, bahaybat;

be-: bexavotir, beg‘ubor, befarosat;

no-: noumid, noqulay, norozi;

ser-: serzavq, sergap, serhosil.

Shuningdek, kam qo‘llaniluvchi *badfe‘l, badjahl, badnafs, xushxabar, xushro‘y, xushvaqt, hamfikir, hamshahar, hamsuhbat* singari so‘z yasaliş holatlari ham mavjud.

-ba, -ser qo‘shimchalari, asosan, otga qo‘shilib, asosdan anglashilgan belgi-xususiyatning me‘yordan ortiq, ko‘p ekanligini bildirsa, be-; no- qo‘shimchalari xuddi shu narsalarga ega emaslikni anglatadi. Solishtiring: *baquvvat, serma‘no, behayo, noo‘rin*.

Mazkur qo‘shimchalar *-li, -siz, -dor* qo‘shimchalari bilan sinonimik munosabatida bo‘la oladi.

Masalan: *badavlat—davlatli, beqiyos—qiyossiz, noo‘rin— o‘rinsiz, sertashvish— tashvishli*.

184-mashq. Gaplarni daftaringizga ko‘chirib yozing. Old qo‘shimchalarning ishlatilishiga e‘tibor bering.

Serjanjal uyda baraka yo‘q. Qanoat qorin to‘ydiradi, beqanoat o‘zin o‘ldiradi. Eshik ochiq bo‘lsa ham beruxsat kirma. Badavlat va baquvvat dushmandan emas, ochko‘z va badnafs, ichi qora odamga sherik bo‘lib qolishdan qo‘rq. Nomard do‘st seni chohga yetaklar.

Unda beravzan ekan har bir bino,
Ul binolarning ichinda yo‘q havo,
So‘risi yo‘q, sahni yo‘q, ayvoni yo‘q.
Aqrabolar yo‘q, aziz mehmoni yo‘q,
Beo‘chog‘-u bepalos-u betanur,
Betaom-u belibos-u qayda nur.

(*Chustiy*)

185-mashq. Gaplarni o‘qing. Old qo‘shimchalarni aniqlab, ular haqida fikr bildiring.

1. Serjahl va serzarda bo‘lmang, odamlar e’tiboridan qolasiz. 2. Noo‘rin aytilgan so‘z boshga kulfat keltiradi. 3. Baquvvat va kuchli farzandlari bor xalqni hech kim yengolmas. 4. Serquyosh o‘lkamizning har bir qarich yeri biz uchun muqaddas. 5. Nomard do‘st dushmandan yomon.

(Chustiy)

186-mashq. Uyga vazifa. Gaplarni o‘qing, ularni daftaringizga ko‘chirib oling. Be-, ba-, no-, ser- old qo‘shimchalari o‘rnida ularning sinonimlarini qo‘llash mumkinligi yoki mumkin emasligi haqida bahs yuriting.

Bevafo do‘stdan tayoq yaxshi, bebahra guldan yaproq yaxshi. Bevaqt qichqirgan xo‘rozning boshini kesadilar. Bemehr qarindoshdan mehr bergan yot yaxshi. Benuqson do‘st axtargan do‘stsiz qoladi. Besabab oyoqqa tikan kirmas. Befoyda so‘zni aytma, foydali so‘zdan qaytma. Nomard bo‘lib ko‘pga kirguncha, mard bo‘lib o‘lgan yaxshi. Nohaq ishga rivoj yo‘q. Serdaraxt qishloqni sel olmas. Serva‘da kishi yolg‘onchi bo‘lur.

Ona — oliyhimmat, ona — sersaxo,
Ona sertilakdir, ona — serduo.
Ota-onani kim etmasa rizo,
U rasvoyi olam bo‘lur el aro.

Savol va topshiriqlar

1. Old qo‘shimchalar deb qanday qo‘shimchalarga aytiladi?
2. Old qo‘shimchalarni boshqa qo‘shimchalar bilan almashtirish mumkinmi?
3. Old qo‘shimchalarning o‘zbek tiliga o‘zlashish sabablari haqida so‘zlang.

33-DARS. QO‘SHIMCHALARDA SHAKLDOSHLIK

Darsning maqsadi:

- a) ilmiy maqsad: o‘quvchilarning ongida qo‘shimchalardagi shakldoshlik, ma‘nodoshlik va zid ma‘nolilik yuzasidan bilim va malakalar hosil qilish;
- b) o‘quvchilarni Vatanga muhabbat ruhida tarbiyalash.

1-topshiriq. *O‘yinchoq — erinchoq, pistirma — bo‘g‘ma, yig‘in-to‘lin* so‘zlaridagi qo‘shimchalarni bir-biriga solishtiring va o‘rtadagi farqlarini tushuntiring.

2-topshiriq. *Yomg‘irli — seryomg‘ir* so‘zlaridagi *-li* va *ser-* qo‘shimchalari bildirayotgan ma‘nolarni izohlang.

Shakldoshlik nafaqat leksemalarga, balki qo‘shimchalarga ham xos xususiyat sanaladi. Qo‘shimchalarning ayrimlari ifodalanishiga ko‘ra aynan bir-biriga o‘xshasa-da, mazmun-mohiyati bilan keskin farqlanadi.

Masalan, *-in* qo‘shimchasi:

a) ot	b) sifat	d) ravish	e) fe'lning nisbat
yasovchi	yasovchi	yasovchi	shaklini yasovchi
tiqin	to'lin	ostin-ustin	ilin
yig'in	erkin	birin-ketin	ko'rin
chaqin	yashirin	qishin-yozin	qilin

Bunday qo'shimchalar o'zbek tilida ko'plab uchraydi. *-ma, -chi, -li, -dor, -ch, -(i)sh, -ar, -ik, -k, -ish, -qin, -chaq, -(a) y, -siz* kabi qo'shimchalarni bunga misol qilib keltirish mumkin.

Shakldosh qo'shimchalar quyidagi ko'rinishlarda uchraydi.

1. So'z yasovchilar.

qalamdon (ot)	qadrdon (sifat)
toshqin (ot)	jo'shqin (sifat)
tepki (ot)	kechki (sifat)
qatlama (ot)	bo'g'ma (sifat)
o'roq (ot)	qo'rqqoq (sifat)
yoshlik (ot)	sirdaryolik (sifat)
yuzsiz (sifat)	so'zsiz (ravish)
yugurik (sifat)	ko'rik (ot)

2. So'z yasovchi qo'shimcha so'z shakli yasovchi qo'shimcha bilan shakldosh bo'ladi.

kelinchak (erkalash, hurmatlash shakli)	erinchak (sifat yasovchi)
gapirma (fe'lning bo'lishsiz shakli)	burma (sifat yasovchi)
yuzlab (chama son shakli)	haftalab (ravish yasovchi)
qizcha (kichraytirish shakli)	erkakcha (ravish yasovchi)
Dilafro'zxon (hurmat shakli)	kitobxon(ot yasovchi)
do'sti (III shaxs, birlik shakli)	boyi (fe'l yasovchi).

3. Har qanday holatda so'z shakli yasaydi.

oqish (ozaytirma shakli)	kelish (harakat nomi)
otam (egalik shakli)	ko'rdim(shaxs-son shakli)
ukang (egalik shakli)	bording(shaxs-son shakli)

187-mashq. Qo'shimchalar yordamida so'zlar yasang va ulardagi qo'shimchalarga xos bo'lgan shakldoshlarni izohlang.

-t, -ch, -uq, -gi, -un

Namuna:

tin-ch, (sifat yasovchi)

sevin-ch (ot yasovchi)

188-mashq. Gaplarni o'qing. Shakldosh qo'shimchalarni topib, ularni izohlang.

Hunar ado bo‘lmas boylikdir. Ilm kelinchakka o‘xshaydi: u xilvat va pinhoniylkni yoqtiradi. Erinchak, dangasa insonlar hayotda hech qachon muvaffaqiyat qozonolmaydi. Ishsizlik illatning uyasi. Barvaqt turishga odatlaning, baraka topasiz. Vafoli odamning do‘stlari ham samimiy bo‘ladi. Bevafo do‘stdan jabrli dushman afzal.

Jonimdan o‘zga yori vafodor topmadim,

Ko‘nglimdin o‘zga mahrami asror topmadim. (*Bobur*)

Vafosizda hayo yo‘q, hayosizda vafo yo‘q. (*Navoiy*) Qiziga qalamdon sotib oldi. Bilimdon va tadbirkor, raqobatbardosh yoshlar Vatanimizning kelajagi sanaladi.

189-mashq. Quyidagi so‘zlar ishtirokida gaplar tuzing. Qo‘shimchalardagi shakldoshlarni tushuntirib bering:

chiziq — tiniq, bosqin — sotqin, sezgi — qadimgi, otashin — ekin, qirg‘in — so‘lg‘in, chirik — elak.

QO‘SHIMCHALAR MA‘NODOSHLIGI

Qo‘shimchalarda shakldoshlikdan tashqari ma‘nodoshlik hodisasi ham uchraydi. Ba‘zan ma‘lum bir so‘z yasash ma‘nosini ifodalash uchun birdan ortiq qo‘shimchalardan foydalanishga to‘g‘ri keladi. Masalan, *-li* qo‘shimchasi o‘rniga *-kor, -dor, bo-, ba-, ser-* qo‘shimchalarini qo‘llash mumkin:

itoatli — itoatkor

shirali — shirador

savlatli — basavlat

sutli — sersut

obro‘li — boobro‘

Shuningdek, *-chi* o‘rnida, *-shunos, -kash, -kor; -siz* o‘rnida esa *be-, no-* old qo‘shimchalarni qo‘llash kuzatiladi.

adabiyotchi — adabiyotshunos

aravachi — aravakash

g‘allachi — g‘allakor

hayosiz — behayo

o‘rinsiz — noo‘rin

Hamma holatlarda ham yuqoridagicha ma‘nodoshlik yuzaga kelavermaydi. Masalan, *nodavlat tashkilotlari* deyish o‘rniga *bedavlat tashkilotlari* deyilsa, uslubiy g‘alizlik yuzaga keladi.

Demak, qo‘shimchalardagi ma‘nodoshlik nutqning muayyan davrdagi me‘yorlari asosida yuzaga keladigan til hodisasi sanaladi.

190-mashq. Gaplarni o‘qing. Ma‘nodosh qo‘shimchalarni topib ularni izohlang.

Ulamolar suhbatida bo‘l, pok, sof niyatli kishilarga talpin. (*Amir Temur o‘gitlaridan*) Bilimli kishi kerakli so‘zni so‘zlaydi, keraksiz so‘zni ko‘mib tashlaydi. (*Ahmad Yugnakiy*) Ilmsiz inson — mevasiz daraxt. Mevali daraxtga tosh otadilar. Obro‘li, izzatlab bo‘lishni istasang ilm o‘rgan. Bilimsiz kishilarning ko‘ngli xurofotga moyil bo‘ladi. (*Abu Rayhon Beruniy*) Sabrli odam uzoq yashaydi. Sabrsiz odam o‘z boshiga falokat keltiradi. Uning otasi mahallaning tag-tugli, baobro‘ odamlaridan edi. El g‘amiga dardkash bo‘lgan inson hech qachon hayotda qoqilmaydi. Dardchil yuraklarga sevinchlar yog‘di.

191-mashq. Matnlarni o‘qing. So‘zlar tarkibida noto‘g‘ri qo‘llangan qo‘shimchalarni aniqlab, to‘g‘risiga almashtiring.

Bir kuni Suqrot dan so‘radilar:

—Boodob bilan noodobning o‘rtasidagi farq nimada? U javob berdi:

—Gapiradigan hayvon bilan gapirmaydigan hayvon kabi. Bir hakimdan: «Ko‘rkam xulqdor kishi kim?» — deb so‘radilar. U: «Yomon xulqqa sabr qilgan», — deb javob berdi.

Vatan mening jon-u tanim sajdaxonamdir,
U mening to‘lin oyim, tinch-omonim,
Izzatim, sharafim, Ka‘bam, qiblam
Hamda gulistonimdir.

(*Fitrat*)

192-mashq. Asosdosh so‘zlarga misollar keltiring. Ular ishtirokida gaplar tuzib, daftaringizga ko‘chirib yozing.

Namuna: *tinch, tinim, tinimsiz, betinim...*

Qarigan chog‘da halovat istasang, yoshlikda tinimsiz ilm o‘rganish payida bo‘l. Tinch bo‘lay desang, nafsingni tiy. Tinim bilmay kitob o‘qigan kishi bir kuni farog‘at topadi. Ilm ishtiyorida betinim bo‘lgan tolibning ko‘ziga mol-dunyo ko‘rinmas.

QO‘SHIMCHALARDA ZID MA‘NOLILIK

Nutqni ravon, ta‘sirchan, emotsional-ekspressiv jihatdan bo‘yoqdor bo‘lib chiqishida zid ma‘noli qo‘shimchalardan foydalanishning ahamiyati katta. Masalan, *-li* qo‘shimchasi *-siz*, *be-* *no-* qo‘shimchalariga nisbatan qarama-qarshi qo‘yiladi. Aqlli — aqlsiz, iboli — beibo, o‘rinli — noo‘rin kabi.

Bunday qo‘shimchalar, asosan, sifat so‘z turkumida ishlatiladi. *Ser-* qo‘shimchasi *be-* qo‘shimchasiga, *ba-* qo‘shimchasi *-siz* qo‘shimchasiga, *bo-* qo‘shimchasi *-siz* va *be-* qo‘shimchalariga, *-dor* qo‘shimchasi *-siz* va *be-* qo‘shimchalariga nisbatan zid ma‘nolidir.

Bunday qo‘shimchalarni ikki guruhga bo‘lish mumkin: biror belgi-xususiyatga, shakl-shamoyilga yoki rang-tusga egalikni bildiruvchi qo‘shimchalar (*-li*, *bo-*, *ser-*, *ba-*, *-dor*); shunday belgiga ega emaslikni ifodalovchi qo‘shimchalar (*-siz*, *be-*, *no-*).

Masalan:

badavlat — davlatsiz
shirador — beshira, shirasiz
sero‘t — o‘tsiz
baobro‘ — beobro‘, obro‘siz
ko‘ngilli — ko‘ngilsiz

Qo‘shimchalar shakldoshligi, ma‘nodoshligi va zid ma‘noliligi nutqni ko‘rkam qiladi, tilning ifoda imkoniyatlarini kengaytiradi, uning uslubiy jihatdan rang-barang bo‘lishini ta‘minlaydi, ta‘sirchanligini oshiradi.

193-mashq. Gaplarni o‘qing. Qo‘shimchalarga xos xususiyatlarni aniqlang va tushuntirib bering.

Odobni beodobdan o‘rgan. Bemaza qovunning urug‘i ko‘p. Do‘stsiz boshim — tuzsiz oshim. Aqlsiz do‘stdan aqlli dushman afzal. Serdaraxt qishloqni suv olmas. Oriyatsiz odamdan qoch. Sababsiz kulgi — yomon tarbiya natijasidir. Mevasiz shox osmonga tirmashur, mevali shox yerga engashur.

O‘z nafsini mag‘lub etgan marddir,
G‘iybatlardan uzoq ketolgan marddir.
Nomard tegib o‘tar yiqilganlarga,
Ojizlar qo‘lini tutolgan marddir. (Rudakiy)

194-mashq. Nuqtalar o‘rniga kerakli qo‘shimchalarni qo‘ying va gaplarni ko‘chirib yozing. Qo‘shimchalardagi zid ma‘noliliklarni izohlang.

Bola... uy — bozor, bola... uy — mozor. Samara... o‘tgan yoshlik umrni uzaytiradi. Samar... o‘tgan vaqtingga achin. Hisob... do‘st ayrilmas. Hisob... boylik topma, aql top. Vijdon... bo‘lish chinakam insoniylik belgisidir. Vijdon... do‘st boshga kulfat keltiradi. Aql..., keng fikrlovchi bo‘ling, har bir ishning ketini o‘ylab turib amalga oshiring. Aql...lik balosiga yo‘liqmang, u sizni xonavayron qiladi.

195-mashq. O‘zbek xalq maqollaridan zid ma‘noli qo‘shimchalar ishlatilgan misollar toping va izohlang. Ularni daftaringizga ko‘chirib yozing.

NUTQDA BIR ASOSLI SO‘ZLARDAN FOYDALANISH

Tildagi so‘zlar yangi paydo bo‘lgan so‘zlar hisobigagina emas, balki oldindan muomala-munosabatda mavjud bo‘lib kelgan so‘z asosida yangi leksemalarni hosil qilish yo‘li bilan ko‘payib boradi. Bitta asos vositasida bir nechta yangi so‘z yasalishi mumkin: *suvli, sersuv, suvsizlik*.

Bir asosli so‘zlarga asosdosh so‘zlar deyiladi.

Namunalar: *tinch, tinim, tinimsiz, notinch, notinchlik; gulli, guldor, gulchi, gulchilik, sergul; shoxli, shoxdor, shoxsimon, sershox; obro‘li, obro‘siz, baobro‘, beobro‘* va h.k.

196-mashq. Gaplarni o‘qing. Asosdosh so‘zlarni aniqlab, ularni izohlab bering.

O‘zbek xalqi, o‘zbek tuprog‘i umrini paxtaga baxshida etdi. Qish demadi, yoz demadi — paxta, dedi. Tun demadi, kun demadi — paxta, dedi.

— Onaxon, ism-sharifingiz, kasb-koringiz? Onaxon kamtarlik ila javob berdi:

— Ismi sharifim — Paxtaxon! Paxtaoy desangiz ham bo‘laveradi! Kasb-korim — paxtakor!

Ona tabiatimizda necha xil rang bo‘lsa, barcha-barchasi paxtazorda mujassamdir...

(Tog‘ay Murod)

197-mashq. Quyidagi asosdosh so‘zlar ishtirokida gaplar tuzing va ularni daftaringizga ko‘chirib oling.

meva-mevali-mevazor-mevasiz; osh-oshpaz-oshxo‘r-oshamoq; ko‘ngil-ko‘ngilli-ko‘ngilsiz-ko‘ngilchan; do‘ppi-do‘ppido‘z-do‘ppili-do‘ppisiz; ish-ishchi-ishchan-ishsiz-ishsizlik-beish-ish-la-ishlov.

Namuna: Anor butasimon mevali daraxtlar oilasiga kiradi. Qaqrab yotgan qirlar bag‘ri bir yil ichida mevazor bog‘ga aylandi-qoldi. Mevasiz daraxt faqat o‘tinlikka yaraydi.

198-mashq. Uyga vazifa. Matnni o‘qing. Asosdosh so‘zlarni topib, ularni izohlang.

O‘zbekistonni o‘zbek xalqi o‘z mehnati, aql-idroki bilan yaratgan! O‘zbekistonni mo‘jizalar diyori, jannatdek mamlakat deydilar. Bu go‘zal Vatan osmondan tappa-tayyor holda o‘zicha yerga tushib qolmagan. U tinimsiz xatti-harakat va fidokorona mehnat ila, xalq dahosi ila bunyod etilgan.

O‘zbek xalqi azaldan o‘z Vataniga — O‘zbekistoniga, Turkistoniga, Turoniga ega bo‘lgan, hech qachon bevatan bo‘lgan emas. Vatanparvarlik, fidokorlik xalqimizning qon-qoniga singib ketgan xislatlardan sanaladi.

(«Vatan tuyg‘usi» kitobidan)

Savol va topshiriqlar

1. Qo‘shimchalarda shakldoshlikni izohlang.
2. Qo‘shimchalarda ma‘nodoshlik deganda nimani tushunasiz?
3. Qo‘shimchalarda zid ma‘nolilik deganda nimani tushunasiz?
4. Asosdosh so‘zlar qanday yasaladi?

SO‘Z YASALISHI

34-DARS. SO‘Z YASALISHI HAQIDA UMUMIY MA‘LUMOT

Darsning maqsadi:

a) ilmiy maqsad: o‘quvchilarning ongida o‘zbek tilida so‘z yasalishi yuzasidan bilim va malakalar hosil qilish;

b) o‘quvchilarni sharm-hayoli va andishali bo‘lish ruhida tarbiyalash.

1-topshiriq. *Tarbiyali, tarbiyasiz, tarbiyalanmoq* soʻzlaridagi soʻz yasovchi qoʻshimchalarni toping. Ulardagi umumiy holatlarni izohlang.

2-topshiriq. *Qoʻlbola, qoʻlqop, qoʻlarra* soʻzlaridagi soʻz yasalish hodisasini tushuntiring.

Tilning lugʻat tarkibi doimo oʻzgarishda, rivojlanishdadir.

Ijtimoiy, iqtisodiy va siyosiy sohalarida paydo boʻlgan yangi-yangi tushunchalarni nomlash ehtiyoji tufayli tilda yangi soʻzlar paydo boʻladi.

Yangi soʻzlar ikki xil yoʻl bilan vujudga keladi: 1. Har bir tilning oʻz ichki imkoniyati asosida. 2. Boshqa tillardan soʻz olish asosida.

Har bir tilning ichki imkoniyati asosida yangi soʻzlarning hosil qilinishida shu tilda oldin mavjud boʻlgan soʻzga qoʻshimcha qoʻshish usuli yoki soʻz qoʻshish usuli katta ahamiyatga ega. Masalan, kompyuter hayotimizga kirib kelishi munosabati bilan uning nomi ingliz tilidan toʻgʻridan toʻgʻri olingan. Endi «kompyuter bilan ishlovchi shaxs» tushunchasini ifodalash ehtiyojini qondirish uchun kompyuter soʻziga oʻzbek tilida oldindan «maʼlum mashgʻulot bilan shugʻullanuvchi shaxs» maʼnosini ifodalovchi *-chi* qoʻshimchasidan foydalanildi. *Kompyuterchi* «kompyuter bilan shugʻullanuvchi shaxs» maʼnosini bildirdi.

Tilda oldin mavjud boʻlgan soʻzga maʼlum yasovchi vositalar qoʻshish bilan yangi soʻz hosil qilinishiga soʻz yasalishi bodisasi, shunday hodisani oʻrganadigan tilshunoslik boʻlimiga esa soʻz yasalishi deyiladi.

Demak, soʻz yasalishi atamasi ikki maʼnoda: a) soʻz yasalishi hodisasi maʼnosida va b) soʻz yasalishi hodisasini oʻrganuvchi tilshunoslik boʻlimi maʼnosida qoʻllaniladi.

Savol va topshiriqlar

1. Tilning lugʻat tarkibi qanday boyib boradi?
2. Soʻz yasalishi deganda nimani tushunasiz?
3. *Temirchi, dutorchi, xizmatchi* soʻzlarini maʼnoli qismlarga boʻlib, bu soʻzlar uchun umumiy boʻlgan qismni toping va maʼnosini tushuntiring.

SOʻZ YASALISHINING TUZILISHI

1. *Ter, terim, terimchi.* 2. *Tara, taroq, taroqchi* soʻzlariga eʼtibor bersangiz, shuni sezasizki, birinchi guruhdagi soʻzlarning hammasida *ter* soʻzi takrorlanadi, ikkinchi guruhdagilarida esa *tara* qismi hammasi uchun umumiy sanaladi.

Koʻrinadiki, soʻz yasalishi hodisasi oʻzining ichki tuzilishiga ega boʻladi va ikkita tarkibiy qismni oʻz ichiga oladi: a) yasashga asos qism; b) yasovchi vosita. Yasashga asos qism bilan yasovchi vosita birgalikda yasalmani tashkil qiladi. Masalan, yuqorida keltirilgan *terim* soʻzida *ter* qismi yasashga asos, *-im* qismi yasovchi vosita, ikkala qismning qoʻshilishidan hosil boʻlgan hosila esa — *terim* yasalma hisoblanadi. *Terimchi* soʻzida esa *terim yasashga asos qism, -chi yasovchi vosita, terimchi* esa *yasalma* sanaladi.

Soʻzning yasalish tuzilishi bilan morfemik tuzilishi bir-biridan farqlanadi. Soʻzning maʼnoli qismlarga boʻlinishi uning morfemik tuzilishi sanaladi.

Soʻzda nechta maʼnoli qism boʻlsa, uning morfemik tuzilishi shuncha qismga ajraladi. Masalan, *terimchi* uchta maʼnoli qismdan tashkil topgan: *ter-im-chi*. *Terimchilar* soʻzi esa toʻrtta maʼnoli qismdan iborat: *ter-im-chi-lar*. *Ter-imchilarga* soʻzi beshta maʼnoli qismdan iborat: Shuning uchun u morfemik tuzilishga koʻra besh qismga boʻlinadi: *ter-im-chi-lar-ga*.

Koʻrinadiki, soʻzning morfemik tuzilishi yasovchi qoʻshimchalarni ham, soʻz oʻzgartiruvchi qoʻshimchalarni ham oʻz ichiga oladi. Soʻzning morfemik tuzilishini belgilashda maʼnoli qismlarning soʻz yasovchi yoki soʻz oʻzgartiruvchi ekanligining ahamiyati boʻlmaydi. Qanday maʼnoli qismlardan — morfemalardan iborat ekanligi eʼtiborga olinadi.

Soʻzning yasalish tuzilishi esa faqat yasovchilarnigina oʻz ichiga oladi. Soʻz oʻzgartiruvchi qoʻshimchalar soʻz yasalishi tuzilishiga kirmaydi.

Soʻz yasalishi tuzilishi doimo ikkita tarkibiy qismni — yasashga asos va yasovchi vositani oʻz ichiga oladi. Agar soʻzda birdan ortiq yasovchi qoʻshimchalar ishtirok etsa, eng oxirgisi yasovchi vosita sanaladi, oldingilari esa yasashga asos qism tarkibiga kiradi. Masalan, *taroqchi* soʻzida *-chi* yasovchi vosita, *taroq* yasashga asos, *taroqchi* yasalma, *taroq* soʻzida esa *-q* yasovchi vosita, *tara* yasashga asos, *taroq* yasalma hisoblanadi.

Shuni taʼkidlash kerakki, soʻz yasalishi tuzilishida yasashga asos qism bilan yasalma oʻrtasida mazmuniy bogʻliqlik, mazmuniy davomiylik boʻladi. Yasalmada yasashga asos davom etadi. Masalan, *tepki* soʻzida yasalma boʻlib, *-ki* yasovchi vositasida *tep* soʻzidan yasalgan. *Tepki* yasashga asos qism maʼnosini davom ettiradi: 1. *Tepki uchun xoslangan moslama* (otish qurolida). 2. *Tepki zarbasi* (tepki yedi).

199-mashq. Hikmatli gaplarni oʻqing, soʻzlardagi yasalish hodisalarini aniqlab, ularni izohlang.

HAYO VA ANDISHA HAQIDA

Andishali odam yaxshilik doyasidir.

Hayo bilan andisha — qoʻsh ziynat.

Andisha — yaxshilik yoʻliga poyandoz.

Andisha — kelajak yoʻllarini munavvar etuvchi mashʼala.

Hayosiz oʻzining uyalmasligi bilan doʻstini uyaltiradi.

Andishali odam iffatli boʻladi.

Andishali muloqot — ulugʻlik belgisi.

Odamning hayo va andishasi — uning koʻrkidir.

Vafo yoʻq yerda hayo yashamaydi.

Uyalish — insoniylikdan.

Oʻrinsiz uyali, maqsadni roʻyobga chiqara olmaslik — noshudlikdir.

Uyat — boshni yerga egadi.

Andishasizlikning hosili — xijolat.

200-mashq. Matnni oʻqing. Dor soʻzi bilan bogʻliq holatda hosil boʻlayotgan yangi soʻzlarga diqqat qiling, ularning yasalish oʻrinlarini izohlang.

Dor soʻzi hozirgi oʻzbek adabiy tilida quyidagi maʼnolarda ishlatiladi:

1. Arqon va yogʻochlardan iborat dorvozlik qurilmasi. Masalan: Men dor deganda mutlaqo boshqa bir narsani koʻz oldimga keltirgan ekanman. Oʻrda ustiga qurilgan dor Toshpoʻlat dorvozchining qurilgan doriga sira ham oʻxshamasdi. (N. Safarov)
2. Kishini osib oʻldirish uchun oʻrnatiladigan maxsus qurilma. Masalan:

Qahr ila Xabbozni bardor etar.

Dor boshina oni sangsor etar. (Durbek)

3. Kiyim quritish uchun tortiladigan arqon. Masalan:

Shoyi-shalpar koʻylagim yuvmay ilingan dorga,
Toleyimning yoʻqligidin yolgʻonchi boʻldim yorga.

(Fargʻona xalq qoʻshiqlaridan)

4. Kiyim-boshni ilish uchun shipga parallel ravishda tortiladigan ip yoki arqon. Masalan:

Roʻmolimni olibsan,
Olib dorga solibsan.
Roʻmolimni berolmay,
Uvolimga qolibsan.

(Fargʻona xalq qoʻshiqlaridan)

Eski oʻzbek tilidagi *dor* maʼnosi uy, hovli (masalan: «Boburnoma» da... safe dorlar tikibdurlar) va shaxs otini yasovchi qoʻshimcha *-dor*, chunonchi, *amaldor*, *jahondor*, *xazinador* soʻzlaridagi holatlar bunga aloqador emas.

201-mashq. Uyga vazifa. Matnni oʻqing, tagiga chizilgan soʻzlardagi yasalish oʻrinlariga izoh bering.

Hozirgi maymunlar ichida shimpanze oʻzining fikr ifodalash va uni tushunish borasida boshqa maymun turlaridan ajralib turadi.

Amerikalik olimlar — Uosho ismli 11 oylik maymun bolasini olib, uning intellektual, psixologik va nutq jarayonini tekshirib koʻrishgan. Tadqiqotchilar Uosho uchun yosh bolalarga normal hisoblangan sharoit va muhit yaratganlar hamda oʻzlari doimo u bilan birga boʻlganlar.

Uosho nutqining takomili juda sekin borgan. U besh yoshida *kim? nima? qayer? kimniki?* kabi soʻroqlarga 2 yoshli bola darajasida, koʻproq imo-ishoralar bilan javob bergan. Keyinchalik ham uning fikr ifodalashda nutqdan foydalanishi natijasiz boʻlgan. Tadqiqotchilarning taʼkidlashiga koʻra, maymunlarning nutq apparati fiziologik jihatdan inson nutq apparatidan uzoq va nomutanosibdir. Bu borada toʻtilar ustun turadi. Lekin shimpanzeda fikrlay olish qobiliyati, intellektual xususiyatlari birmuncha yuqoridir.

Olimlar Uoshoning belgi va imo-ishora bilan fikr ifodalashini tekshirganlarida, u salkam uch yil ichida ingliz tilidagi 132 ta ishora belgilarini o'rgangan va o'rinli ishlatgan.

Uoshoning sevimli o'yinchoqlarini yashik ichiga berkitib qo'yganda, u «och» ishorasini ifoda etgan. Keyinchalik esa bu ishorani u yopiq eshikka nisbatan, so'ngra esa, chanqaganda suvga nisbatan ishlatgan. Ishoraviv takomil natijasida u suv ichmoq ishorasini barmoqlarini yumib, bosh barmog'ini yuqoriga ko'tarib og'ziga tomon olib kelish bilan ifoda etgan, ma'lum davr o'tgach, bu ishora boshqa turli suyuqliklarni ichish maqsadining ifodasi tarzida namoyon bo'lgan (sut, kofe va boshq.).

Ma'lum ishoraviy belgilarni o'zlashtirgandan 2 yil o'tgach, Uosho 2 ishora belgisini qo'shish orqali o'z maqsadini ifoda eta boshlagan. «Ochish» va «ichish» dan iborat ishoraviy birikmalarni ixtiro etgan. Shimpanze muallimi bilan sayrga chiqib, oqqushni ko'rganda beixtiyor «suyuqlik» va «qush» ishoraviy belgisini qilganligi, sovuqxonadagi yemishga «kalit — ochish — ovqat» ishoralari bilan murojaat qilganligi aytiladi.

Shunisi xarakterliki, kichik Uosho bir qancha odamlar va hayvonlar (yo'lbars, bo'ri, it va boshq.) rasmlarini aralashtirib qo'yganda, ularni odamlar va hayvonlar guruhiga ajratib, o'zining rasmini ham insonlar guruhiga qo'shgan.

(«*Fan va turmush*»dan)

Savol va topshiriqlar

1. So'z yasashining tuzilishi qanday qismlarni o'z ichiga oladi?
2. So'z yasashining tuzilishi bilan so'zning morfemik tuzilishi o'rtasidagi farqni ayting.
3. *O'roq, kurak, suvchi* so'zlaridagi yasashga asos bilan yasalma o'rtasidagi mazmuniy bog'lanishni tushuntiring.

35-DARS. SO'Z YASALISH USULLARI

Darsning maqsadi:

- a) ilmiy maqsad: o'quvchilarning ongida so'z yasash usullari yuzasidan bilim va malakalar hosil qilish;
- b) o'quvchilarni turli-tuman kasb-korlarga qiziqtirish ruhida tarbiyalash.

1-topshiriq. *-dosh, -kor, -shunos* qo'shimchalari ishtirokida so'zlar yasang va ulardagi umumiylikni izohlang.

2-topshiriq. *Bo'tako'z* va *ko'zoynak* so'zlaridagi so'z yasashini izohlang.

So'z yasashga asos qismning qanday xususiyatga ega ekanligiga ko'ra so'z yasashining bir necha usullari bor: 1) yasashga asos qismga qo'shimchalar qo'shish orqali (affiksatsiya); 2) so'zlarni qo'shish orqali (kompozitsiya). Masalan, *ishla* so'zi *ish* qismiga (yasashga asos) *-la* qo'shimchasini qo'shish yo'li bilan hosil bo'lgan. *Qo'shma korxonona, ishlab chiqarish* singari so'zlar esa ikki so'zni bir-biriga qo'shish asosida hosil qilingan.

Hozirgi o'zbek tilida so'z yasashning mahsuldor usuli qo'shimchalar qo'shish yo'li bilan so'z yasash — affiksatsiyadir. Bu usul tilda mavjud bo'lgan muayyan

soʻz yasash qoliplari asosida yuzaga chiqadi. Shuning uchun ham soʻzlovchi xotirasida soʻz yasashning qoliplari mavjud boʻladi. Masalan, ot+chi «shaxs oti yasovchi» (*ishchi, temirchi, suvchi*); ot+li «belgining mavjudligi yoki ortiqligi» (*suvli, mevali*) va boshq. Ana shu soʻz yasash qoliplari asosida turli-tuman yasama soʻzlar hosil qilinadi.

Soʻzlovchi xotirasida, soʻz yasash qoliplari va ularning maʼnolari haqida koʻnikmaning mavjud boʻlishi har qanday yangi yasalmaning oson tushunilishiga imkon beradi.

Soʻz yasash qoliplari va ularning maʼnolari bir xil yasovchi qoʻshimchali soʻzlarni maʼlum uyalarga birlashtirish asosida aniqlanadi. Masalan:

traktorchi	yigʻla	binokor
kombaynchi	sizla	gʻallakor
suvchi	qoʻlla	paxtakor
ekskavatorchi	oqla	oʻymakor
tikuvchi	ishla	sholikor

202-mashq. Matnni oʻqing, soʻzlarning yasalish oʻrinlariga eʼtibor be-ring, ularni izohlang.

«QOZON» TOPONIMI HAQIDA

Yer yuzida hamma joyning oʻz atamasi mavjud. Geografik joyning nomi kishilik jamiyati uchun katta ahamiyat kasb etadigan faktordir.

Toponim — yer atamasi. Shuning uchun ham koʻp adabiyotlarda joy nomlari grekcha toponim (*topos* — joy, yer; *onoma* — soʻz) soʻzi bilan almashinib ishlatiladi. Geografik nomlarning kelib chiqishini, ishlatilishini, hosil boʻlish qonuniyatlarini, grammatik qurilishini toponimikada oʻrganamiz.

Toponimlar turli soʻz turkumlaridan, har xil mazmundagi soʻzlar va ularning qoʻshilmasidan hosil boʻlishi mumkin. Toponimlar ichida xoʻjalik terminlari ham oʻziga xos oʻrin egallaydi.

Qozon turkcha soʻz boʻlib, rus, ukrain, belorus va bolgarlar toponimikasida keng uchraydi. Bu toponim garchi bir maʼnoda uchramasa-da, lekin geografik nom sifatida mavjuddir.

Qozon — Tataristonning poytaxti, Turkmanistonda **Qozonjik** shahri, Ozarbayjonda **Qozonbuloq** va **Qozonkoʻl** gidronimlari, Kavkazda va Qrimda **Qazantip** qoʻltigʻi va burni, Olatovda **Qozon** daryosi mavjud.

Qozon soʻzining toponim holida ishlatilishi chet el joy nomlarida ham uchraydi: Bolgariyadagi Bolqon togʻlarida **Qozonliq** shahri va vodiysi bor. Jahonga mashhur **Qozonlik** gullar plantatsiyasi ham Dunaydagi **Qozon** oraligʻida joylashgan.

Yana shunga oʻxshash bir qancha geografik nomlarni Turkiya va Eronda uchratish mumkin.

(A. Ishayev)

203-mashq. Matnni oʻqing. Yasama soʻzlarni aniqlang, ularning yasalish holatlarini izohlang.

Mening bolalik yillarim Fargʻona vodiysining Yaypan, Nursuq, Qudash, Buvayda, Tolliq, Olqor, Yulgʻunzor, Oqqoʻrgʻon degan qishloqlarida oʻtgan. Oʻttizinchi yillarning oʻrtalarida, bolaligimni oʻylaganimda chalakam-chatti tush koʻrganday boʻlar edim: dumli yulduz chiqqan edi; Babar (Bobur boʻlsa kerak) degan yigitni otqorovul miltiq bilan otganda oʻlmagan edi, shunda otqorovul odamlarga yuzlanib: «Yopiray, bunaqa battol oʻgʻrini birinchi marta koʻryapman, men unga oʻq uzibman-u, kiprik qoqmadi-ya!» — degan edi.

Zehnimda shunga oʻxshash qalqib yurgan xotiralardan tashqari, qalqimasdan toshdek choʻkib yotgan xotiralar hali hisobsiz ekanidan uzoq vaqt bexabar ekanman. Bundan meni Anton Pavlovich Chexov domla xabardor qildilar.

Bundan oʻttiz yil burun men u kishining 22 tomlik toʻplamini qoʻlimdan qoʻymay oʻqib chiqdim. Shunda alomat bir hodisa yuz berdi: shu bilan muhtaram ustod menga goʻyo muborak koʻzoynaklarini berdilar-u: «Ma, buni taqib, oʻz xalqingning oʻtmishiga nazar sol!»— dedilar.

(Abdulla Qahhor)

204-mashq. Soʻzlarni qoʻshish orqali yasalgan leksik birliklarni aniqlang, ularga tavsif bering.

Ammamning eri moʻynadoʻz-kosib. Bola-chaqalari boʻlmaganidan, uylari biznikiga oʻxshash toʻs-toʻpolon emas — yigʻinchoqli, innaykeyin, bularning uyi salkam ajoyibxona. Unda dunyodagi hamma narsa bor.

Ovga kirishadigan sohibchanga qushlardan: qarchigʻay, miqqiy, qirgʻiy; urishadigan qushlardan: dakan xoʻroz, oddiy xoʻroz, amirxon xoʻroz, kaklik, bedana (bu soʻnggi ikkisi sayrash uchun ham boqilib, choʻpqafasda, toʻrqafasda saqlanadi); sayraydiganlardan: qumri, saʻva, bulbul, mayna va boshqalar.

Ularning uyidagi gullarning-ku son-sanogʻi yoʻq...

Gulbahor, gulraʻno, gulsafsar, gulhamishabahor, qalampirgul, nomozshomgul, sambitgul, atirgul, kartoshkagul, qashqargul — ishqilib sanab tugatib boʻlmaydi. Pochcham bilan ammam bu gul, bu hayvonotlarning har bittasini nuridiydalaridek parvarish qiladilar.

(Gʻ. Gʻulom)

205-mashq. Maqollarni oʻqing. Soʻz yasovchi qoʻshimchalar yordamida yasalgan soʻzlarni aniqlab, ularni izohlang.

Daraxt ildizi bilan kuchli, inson — doʻstlari bilan. Qalbaki doʻst ochiq dushmandan yomon. Yoʻldoshini tashlagan yoʻlda qolur. Yiqilganda boʻlmasa tirak, vafosiz doʻst nimaga kerak? Rejasiz ish — qolipsiz gʻisht. Hushyorlik — mustahkam qoʻrgʻon. Ezgulikning cheki yoʻq. Bahorgi harakat — kuzgi barakat. Goʻzallik ilm-u maʼrifatda. Mard maydonda bilinadi, nomard — ishda. Doʻstlik barcha boylikdan afzal. Qoʻrqoqda uyat boʻlmas. Aqlli oʻzini ayblar, aqlsiz — doʻstini. Oʻqigan oʻqdan oshar, nodon turtkidan shoshar. Qoʻyni qassob soʻysin, oshni oshpaz pishirsin. Nomard non ustida ham nolishini qoʻymas. Itni qopagʻon qilgan egasi. Novvoyga non aziz, tegirmonchiga — un. Yer — don, dehqon — xazinabon.

206-mashq. Kompozitsion usul bilan yasalgan soʻzlarni namunadagidek koʻchirib yozing.

Qoʻshma otlar: oqqush...
Qoʻshma ravishlar: har yerda...
Qoʻshma sifatlar: sheryurak...
Qoʻshma feʻllar: borib kelmoq...

bilaguzuk, olachipor, tamom boʻlmoq, shirinsoʻz, achchiqtosh, sakkizoyoq, bodomqovoq, oltingugurt, tillaqoʻngʻiz, eʻlon qilmoq, kamunum, obod aylamoq, olib kelmoq, sarson etmoq, tumanlararo, biryoʻla, umumxalq, bir zumda, kinonigoh, sadarayhon, oʻziboʻlarchilik, tekintomoq, ikkiyoqlama, taʻzim aylamoq, kinoyulduz, olibsotar, gʻayrat qilmoq, kirib chiqmoq, havorang, oshpichoq, kamsuv, biokimyo, umumshahar.

207-mashq. Uyga vazifa. Matnni oʻqing. Morfologik usul bilan yasalgan soʻzlarni topib, ularni izohlang.

VAZIR TUTISH TUZUGI

Amr qildimki, vazirlar ushbu toʻrt sifatga ega boʻlgan kishilardan boʻlishi lozim: birinchisi — asillik, toza nasllilik; ikkinchisi — aql-farosatlilik, uchinchisi — sipoh-urayyat ahvolidan xabardorlik, ularga nisbatan xushmuomalada boʻlishlik; toʻrtinchisi — sabr-chidamlilik va tinchliksevarlik.

Kamolotga erishgan vazir ulkim, davlat muomalalarini tartibga keltirib, mulkiy va moliyaviy ishlarni toʻgʻrilik bilan, asli-nasli tozaligini koʻrsatib, ajoyib tarzda bajaradi. Olgulik joyidan olib, bergulik yerga beradi. Dushmanlik va jabr-zulm qilmaydi. Birovdan yomonlik axtarmaydi, aytsalar eshitmaydi...

Qaysi vazir gʻiybat gaplarni aytsa, uydirma gaplarga quloq solsa, jabr-zulm qilsa, oʻziga yoqmagan kishilarni yoʻqotish payiga tushsa, uni vazirlikdan tushirish lozim. Nasli-yu zoti yomon, hasadchi, gina, kek saqllovchi, qora koʻngillik kishilarga zinhor vazirlik lavozimi berilmasin.

Aqlli, bilimdon va hushyor vazir shunday boʻlurki, bir toʻgʻri tadbir qoʻllab gʻanim dushmanini parokanda qilib yubora oladi, murosas-yu madora, xushmuomalalik bilan sipohni birlashtirib, dushman lashkarlarini oʻziga rom qiladi.

(«Temur tuzuklari» dan)

Savol va topshiriqlar

1. Soʻz yasashning qanday usullarini bilasiz?
2. Affiksatsiya usuli haqida soʻzlang.
3. Soʻz yasash qolipi nima?
4. Soʻz yasash qolipi qanday aniqlanadi?

36-DARS. SO‘Z YASASH JARAYONIDA RO‘Y BERADIGAN O‘ZGARISHLAR

Darsning maqsadi:

- a) ilmiy maqsad: o‘quvchilarning ongida so‘z yasash jarayonida asosda ro‘y beradigan o‘zgarishlar yuzasidan bilim va malakalar hosil qilish;
- b) o‘quvchilarni ezgulik, yaxshiliklarga hamisha shaylik ruhida tarbiyalash.

Topshiriq. *Yumala, sayra, qayna* so‘zlariga *-q* yoki *-qi* qo‘shimchasi qo‘shilganda asosda qanday tovush o‘zgarishi sodir bo‘ladi? Shu haqda o‘ylab ko‘ring.

Turkiy, jumladan, o‘zbek tili morfologik jihatdan agglutinativ tillar qatoriga kiradi. Agglutinativ tillar quyidagi xususiyatlari bilan flektiv tillardan ajralib turadi: 1) nechta grammatik ma‘no bo‘lsa, ularni ifodalovchi shuncha grammatik shakl qo‘llaniladi. Masalan, *yo-z-ma-say-di-m*; 2) grammatik shakllarning chegarasi bir-biridan aniq ajralib turadi; 3) grammatik ma‘noning ko‘payishi bilan, so‘zning grammatik shakllari ham chapdan o‘ngga qarab cho‘zilib boradi; 4) grammatik qo‘shimchalarning qo‘shilishi asos qismning fonetik tuzilishini o‘zgartirmaydi.

O‘zbek tilida so‘z yasash jarayonida so‘z yasash asosiga yasovchi qismning qo‘shilishi natijasida asos qismning tovush tarkibida ba‘zan o‘zgarish ro‘y berishining guvohi bo‘lamiz. Ularni quyidagicha guruhlash mumkin:

1. *Sust, past* singari so‘zlarga *-ay* yasovchi vositasi qo‘shilganda, yasashga asos qismda mavjud bo‘lgan oxirgi «t» undoshi tushib qoladi. Masalan, *susay, pasay* kabi.

2. *Qizil, sariq* kabi ikki bo‘g‘inli so‘zlardan *-ar, -ay* yasovchi vositalari yordamida yangi so‘z yasalganda, yasashga asos qism bo‘lgan *qizilning* «il» qismi va *sariq* ning ikkinchi bo‘g‘indagi «i» unlisi tushib qoladi. Masalan, *qizil+ar — qizar, sariq+ay — sarg‘ay* kabi.

3. *So‘ra, sayla, quvna, to‘qi, o‘qi* kabi ikkinchi bo‘g‘ini «a» bilan tugagan so‘zlarga *-q, -v* yasovchi qo‘shimchalari qo‘shilganda, yasashga asos qism oxiridagi «a» unlisi «o» unlisiga, «i» unlisi «u» unlisiga aylanadi. Masalan, *so‘ra+q — so‘roq, sayla+v — saylov, quvna+q — quvnoq, to‘qi+v — to‘quv, o‘qi+v — o‘quv* kabi.

4. *O‘yin, qiyin* kabi ikki bo‘g‘inli so‘zlarga *-a* yasovchi qo‘shimchasi qo‘shilganda, yasashga asos qismning ikkinchi bo‘g‘inidagi «i» unlisi tushib qoladi. Masalan, *o‘yin+a — o‘yna, qiyin+a — qiyna* kabi.

5. *Son, yosh, ong* kabi so‘zlarga fe‘l yasovchi *-a* yoki *-la* qo‘shimchasi qo‘shilganda, asos qismda tovush o‘zgarishi ro‘y beradi: Masalan, *sana, yasha angla* kabi.

Shu ko‘rsatilgan o‘zgarishlarning o‘ziyoq o‘zbek tilida ba‘zi hollarda fuziya (fleksiya) elementlari ham mavjud ekanligini ko‘rsatadi.

208-mashq. Gaplarni o‘qing. Qo‘shimchalar tarkibida sodir bo‘layotgan tovush o‘zgarishlarini belgilang.

Inson o‘z umrining hisobli ekanligini hamisha kech anglaydi. Jo‘jani kuzda sanaydilar. Gulla, yashna, mustaqil O‘zbekiston! Respublikamiz iqtisodiyoti o‘z

taraqqiyotining eng qiyin bosqichlarini ortda qoldirib, bugungi kunda yangicha takomil bosqichiga chiqib oldi. Mamlakatimizda mana bir necha yildirki, saylovlar muqobillik asosida o‘tkazilmoqda. Salimjon qilgan ishidan uyalib, qizarib ketdi. Davr qiynoqlari o‘tkinchi — hali hamma narsa oldinda... Kuz kelishi bilan daraxtlarning barglari sarg‘ayib, oltin rangini ola boshladi. Radiodan o‘yinoqi musiqa yangradi.

209-mashq. Quyidagi so‘zlarni o‘qing, ularning ichidan qaysi birlarida tovush o‘zgarishlari sodir bo‘layotganini belgilang.

Ozaymoq, ko‘paymoq, qizarmoq, bo‘zarmoq, pasaymoq, susaymoq, sayramoq, yig‘loqi, dumaloq, toshloq, pishloq, qishloq, boshla, ishla, tashla, angla, sana, jo‘na, uxla, qiyma, qiyna, gapir, chaqir, tinchi, qarmoq, yashar.

210-mashq. Uyga vazifa. «Akademik litsey o‘quvchisi qanday bo‘lishi kerak?» mavzusida yozma ish yozing. Matnda ishlatilgan so‘zlar ichidan yasama so‘zlarni aniqlang va ularga tavsif bering.

INSHO NAZARIYASI VA AMALIYOTI

37-DARS. INSHO HAQIDA UMUMIY MA’LUMOT

Darsning maqsadi:

- a) ilmiy maqsad: o‘quvchilarning ongida insho yuzasidan bilim va malakalar hosil qilish;
- b) o‘quvchilarni sinchkovlik ruhida tarbiyalash.

Savodxonlik darajasini tekshirishning sinalgan usullaridan biri INSHO sanaladi. Shu o‘rinda insho va uning o‘ziga xos xususiyatlari haqida biroz to‘xtalib o‘tishga to‘g‘ri keladi. Insho so‘zi aslida arabcha so‘z bo‘lib, «paydo qilish», «ijod», «yuzaga keltirish», «yozuv», «sochma asar», «xat» singari ma’nolarni bildiradi.

Insho quyidagi ikki bosqichni o‘z ichiga oladi.

1. Inshoning qoralama (xomaki) nusxasini tayyorlash.
2. Uni oqqa ko‘chirib yozish.

Inshoning qoralama nusxasi ishning dastlabki bosqichi bo‘lganligi uchun unda o‘chirilgan, so‘zlarning o‘rni almashtirilgan, jumlar tuzatilgan o‘rinlarning bo‘lishi tabiiy. Qoralama nusxadagi bunday tuzatishlar ish tekshirilayotganda xato hisoblanmaydi va ular hisobga olinmaydi. Insho tekshiruvchi, hatto ba’zi bir paytlarda oq nusxadagi jumalarning g‘alizligini aniqlashtirish maqsadida qoralama nusxaga uni solishtirishi, agar unda jumla to‘g‘ri tuzilgan bo‘lsa, oq nusxadagi xatoni hisobga olmasdan ketishi ham mumkin. Bu esa amaldagi qoidalarga muvofiq bo‘ladi. Qoralama nusxada ham insho uchun reja tuziladi. Fikrlar izchillik asosida, aniq va lo‘nda shakllarda bayon qilinadi. Qoralama nusxani haddan tashqari bo‘yab, inshoni o‘ta e‘tiborsizlik bilan yozish maqsadga muvofiq emas.

Xomaki nusxani yozishda quyidagi holatlarga diqqatni qaratish tavsiya etiladi.

INSHONING XOMAKI NUSXASINI TAYYORLASH UCHUN TAVSIYALAR

1. Qaysi mavzu bo'yicha insho yozishingizni puxta o'ylab oling. Nimalar haqida yozish lozimligi ustida bosh qotiring.

2. Insho mavzusiga oid materiallarni, masalan, yozuvchi, uning hayoti va ijodi, yozgan asarlari, siz insho yozmoqchi bo'lgan asar va uning yozuvchi ijodida tutgan o'rni, asarning mavzusi va g'oyaviy yo'nalishlari, bosh qahramonlari, asardagi voqealar, asar qahramonlarining xarakteri yuzasidan insho yozish uchun birinchi galda kerak bo'ladigan holatlarni eslang, so'ngra ularni qog'ozga tushira boshlang.

3. Insho bo'yicha eng ko'p ishlatiladigan so'zlarni yig'ib chiqing.

4. Insho mavzusini yoritish uchun o'zingizga ma'qul kelgan usulni tanlang.

5. Insho uchun reja tuzib oling va mazkur reja asosida insho yozishga kirishing.

6. Insho yozayotganda fikrlarning izchilligiga, insho materiallarining aniq va lo'nda shakllarda berilayotganligiga alohida e'tibor berib boring.

7. Inshoning qoralama nusxasi tayyor bo'lgach, uni diqqat bilan o'qib chiqing. O'qiyotganingizda quyidagi holatlarga e'tibor qiling. Insho mavzusi yetarlicha yoritilganmi? Inshoning mazmuni talabga javob bera oladimi yoki yo'qmi? Inshoda ortiqcha so'z va gaplar uchramaydimi? Agar shunday so'z va gaplarga duch kelsangiz ularni insho matnidan chiqarib tashlang, bo'sh ko'ringan o'rinlarni to'ldiring.

8. Inshoning tiliga alohida e'tibor qiling.

9. Yozganlaringizni oqqa ko'chiring.

Inshoning qoralama nusxasi but bo'lgach, uni oqqa ko'chirish jarayonida amaldagi husnixat qoidalariga va insho yozishning o'ziga xos tartibotlariga qat'iy rioya qilish kerak. Inshoning oq nusxasida o'chirilgan va ustiga yozib qo'yilgan joylar bo'lmasligi lozim.

Inshoning sarvarag'iga o'quvchining ism-sharifi yoki unga aloqador bo'lgan so'zlar amaldagi tartib-qoidalar asosida yozib qo'yilishi shart. Insho ustiga turli xil belgilar qo'yilmaydi.

Agar talaba tomonidan maqsadli ravishda yuqoridagi qoidalarga amal qilinmagan bo'lsa, bunday insholarga «qoniqarsiz» baho qo'yiladi.

Insho yozib bo'lingandan so'ng u o'quvchi tomonidan diqqat bilan o'qib chiqiladi va har ikkala nusxa sarvaraq bilan birgalikda o'quvchiga topshiriladi.

O'quvchilarga belgilab berilgan insho mavzularidan tashqariga chiqish, insho mavzularini o'zboshimchalik bilan o'zgartirish, o'zlari xohlagan mavzu bo'yicha insho yozish huquqlari berilmaydi. Inshoni baholash paytida oq nusxadagi mazmun va savodxonlik hisobga olinadi.

38-DARS. INSHO YOZISH UCHUN ASOSIY YO'L-YO'RIQLAR

Darsning maqsadi:

a) ilmiy maqsad: o'quvchilarning ongida insho yozish uchun asosiy yo'l-yo'riqlar yuzasidan bilim va malakalar hosil qilish;

b) o'quvchilarni o'z fikrini izchil, aniq bayon qila olish ruhida tarbiyalash.

O'quvchilarga insho yozish uchun 4 akademik soatdan iborat vaqt beriladi. Ular mana shu vaqt mobaynida tavsiya qilingan insho mavzularidan birini tanlab, mazkur mavzu bo'yicha o'zlarining fikr va mulohazalarini qoralab olishlari kerak. Qoralama nusxa ustida obdan o'ylab, fikrlar nihoyasiga yetgach, qoralama nusxadagi matnni shoshmasdan, chiroyli yozuv bilan oqqa ko'chirib yozish tavsiya etiladi. Insho mavzusini yoritishda iloji boricha o'rinsiz so'z va iboralardan qochish, mujmal hamda noaniq fikrlarni bayon qilmaslik lozim. Sodda va ixcham so'zlardan, gaplardan foydalanish, bayon qilingan fikr va mulohazalarni dalillar bilan isbotlash inshoning qadr-qimmatini oshirish uchun xizmat qilishi tabiiy. Inshodagi fikrlar, albatta, xulosalanishi shart.

Aziz o'quvchilar, inshoni yozish paytida quyidagi holatlarga e'tibor berib ketsangiz, bularning sizga foydasi tekkan bo'lar edi:

1. Tuzilayotgan jummlarning lo'nda va aniq bo'lishiga alohida e'tibor berib borish kerak.

2. Insho mazmuni materiallarni bayon qilish uslubi bilan chambarchas bog'liq ekanligini hech qachon unutmang.

3. Insho mavzusi bilan bog'liq materiallarni bayon qilayotganingizda izchillikka qattiq rioya qiling. Insho mavzusiga aloqador shaxslarning nomlarini, badiiy asarlardan olingan parchalarni, tarixiy faktlarni, toponimik atamalarni yozishda amaldagi imlo qoidalaridan kelib chiqqan holda ish ko'ring.

4. Inshoni yuksak savodxonlik bilan yozishga harakat qiling.

5. Tinish belgilarning ishlatilish o'rinlariga diqqat qiling. Ularning shakllari aniq va ko'rinarli bo'lsin.

6. Insho husnixat qoidalariga muvofiq ravishda yozilsin.

Inshoning hajmi 4—5 sahifadan (varaq emas) iborat bo'lsa, yetadi. O'ta ixcham shakllarda yozilgan yoki mazmuni huda-behuda so'zlar bilan to'ldirilib yuborilgan cho'ziq insholar ishning umumiy bahosiga salbiy ta'sir qilishi mumkin.

Har qanday insho quyidagi uch bo'limdan iborat bo'ladi. Buni foiz nuqtayi nazaridan quyidagicha ko'rsatish o'rinlidir.

Kirish	Asosiy qism	Xulosa
10—15%	70—80%	10—15%

Foiz nuqtayi nazaridan inshodagi qismlar o'rtasida nomuvofiqliklar uchrasa, xususan, kirish va xulosa qismi kengaytirilib yuborilgan bo'lsa-yu, asosiy qism o'ta tor bo'lib qolgan bo'lsa, bu narsa inshoning mazmuniga jiddiy darajada putur yetkazishi mumkin. Inshoni baholayotganda, albatta, bular ham hisobga olinadi.

7. Insho mavzusi aniqlab olingach, mazkur mavzudan kelib chiqqan holda insho rejasi tuziladi. Tuziladigan reja insho mazmunini o'zida to'la-to'kis ravishda namoyon qilib turmog'i, u izchillik asosida mavzudan chetga chiqmagan holda tuzilmog'i darkor. Insho rejasi tuzib olingandan so'ng mavzuga har tomonlama mos keladigan muqaddima so'z(epigraf) tanlab olinadi.

8. Insho boshqalarga xalaqit bermasdan, umumiy tartib-intizomga qattiq rioya qilgan holda yoziladi.

9. Tayyor yozilgan, trafaret usulidagi insholardan foydalanishga sira ham harakat qilmang. Ular sizni adashtiradi, fikrlaringizdan chalg'itadi.

Yuqoridagi aytilganlarga rioya qilsangiz, o‘z mulohazalaringizni dadil va qo‘rqmasdan bayon qilsangiz, Sizning yaxshi baho olishingizga biz kafolat bera olamiz.

39-DARS. INSHO REJASI VA UNGA QO‘YILADIGAN ASOSIY TALABLAR

Darsning maqsadi:

a) ilmiy maqsad: o‘quvchilarning ongida insho rejasi va unga qo‘yiladigan talablar yuzasidan bilim va malakalar hosil qilish;

b) o‘quvchilarni har bir ishni aniq reja asosida bajarish ruhida tarbiyalash.

Reja inshoning tarkibiy qismlaridan biri sanaladi. Dengizda ketayotgan kemalar qirg‘oqdagi mayoqqa qarab o‘zlariga yo‘l belgilaganlari singari insho yozayotgan shaxslar ham ma‘lum bir reja asosida o‘zlarining fikr va mulohazalarini qog‘ozga tushira boshlaydilar. Yaxshi tuzilgan reja inshoning izchilligini ta‘minlaydi, o‘quvchi reja asosida qaysi fikrdan keyin qaysisini bayon qilishni aniq his qilib turadi. Har tomonlama o‘ylab tuzilgan, o‘zida insho mavzusining hamma jihatlarini yaqqol aks ettirib turgan reja yarim insho demakdir. U inshoning nihoyatda ixcham, lo‘nda shakllardagi o‘ziga xos ko‘rinishidir.

Insho rejasi ikki xil: sodda va murakkab ko‘rinishda bo‘ladi.

Odatda, erkin va ijodiy mavzulardagi insholar yozilayotganda yoki aniq bir yozuvchining ijodiga baho berilayotganda sodda shakldagi insho rejalaridan foydalaniladi. Bunda rejadagi har bir band ixcham va sodda gaplardan iborat bo‘ladi. Sodda shakldagi insho rejasi tuzilayotganda mavzuga har tomonlama mos keladigan materiallardan, xalq maqollaridan va ibratli gaplardan, hikmatli so‘zlardan foydalanish maqsadga muvofiqdir.

Sodda ko‘rinishlardagi reja namunalarini insho mazmunining nihoyatda ixchamlashtirilgan shakllari deyish ham mumkin, negaki, yaxshi tuzilgan sodda rejalar inshoning yo‘nalishi, tarkibiy qismlari, mavzuning izchilligi haqida aniq bir tasavvurlarni berishi turgan gap.

SODDA KO‘RINISHDAGI REJA NAMUNALARI

Bunday tipdagi insho rejalaridagi tartib arab raqamlari bilan belgilanadi va ulardan keyin nuqta qo‘yiladi.

Namuna: «Do‘st bilan obod uying...»

Reja:

1. Do‘stlik so‘zining ma‘nosini men qanday tushunaman?
2. Do‘st boshga kulfat tushganda sinaladi.
3. Do‘stlik, birodarlik insoniyatni taraqqiyotga yetaklaydi.

Sodda ko‘rinishdagi insho rejalarini tuzilayotganda, undagi gaplar tarkibini 1), 2), 3) ... shaklida arabcha raqamlar bilan belgilash va ulardan keyin yopiluvchi qavsni qo‘yish, shuningdek, ularni a), b), d) tarzida belgilash tavsiya etilmaydi. Tartibni belgilashning eng maqbul yo‘li arab raqamlarini qo‘yib, ulardan so‘ng nuqtani ishlatishdir.

O‘quvchilar tomonidan tuzilgan rejalarda undan keyin qanday tinish belgisini ishlatish kerakligi ham haligacha hal etilmagan masalalardan biridir. Sababi o‘quvchilar «Reja» deb yozganlaridan so‘ng ba‘zan hech qanday tinish belgisini ishlatmaydilar, gohida esa

undan keyin nuqta belgisini qo‘yadilar. Shuningdek, rejadan so‘ng ikki nuqtani ishlatish ham tez-tez uchrab turadi. Shu o‘rinda «Mazkur holatning qaysinisi amaldagi qoidalarga to‘g‘ri keladi?» degan savolning paydo bo‘lishi turgan gap. Hozirgi o‘zbek adabiy tilining imlo qoidalaridan kelib chiqadigan bo‘lsak, ya‘ni «**Sarlavhadan keyin hech qanday tinish belgisi ishlatilmaydi**», «**Xabar, darak ma‘nosidagi atov gaplarning oxirida nuqta qo‘llaniladi**» degan qoidalarga asoslanadigan bo‘lsak, har uchala holatda ham to‘g‘ri va qonuniy yo‘l tutgan bo‘lamiz. Biz mazkur tavsifnomamizda «Izoh ma‘nosidagi so‘zlardan keyin ikki nuqta qo‘yiladi», degan qoidaga rioya qilgan holda reja deb yozgandan keyin ikki nuqta ishlatishni (Reja:) ma‘qul ko‘rdik. Zero, har qanday reja umumlashtiruvchi so‘z, uning ostidagi gaplar esa rejaning izohi, uning maqsadiga bo‘ysunuvchi mantiqiy davomidir.

Namunalar:

Mavzu: «Mustaqillik deganda men nimani tushunaman?»

Reja:

1. Ozodlik va erk uchun kurashish xalqimizning azaliy xususi-yatlaridan biridir.
2. Mustaqillik bayraming qutlug‘ bo‘lsin, ona O‘zbekiston!
3. Istiqbol va istiqbol.

Mavzu: «Boburnoma — memuar asar»

Reja:

1. «Boburnoma» ning yaratilish tarixi haqida.
2. Asardagi tarixiy joylar tasviri.
3. Tarixiy shaxslarga xos bo‘lgan sifatlarning «Boburnoma»da berilishi.
4. Asarda moziyga aloqador faktlarning bayon etilishi.
5. «Boburnoma» ning tili haqida.

Mavzu: «Uyg‘un lirikasida ona-Vatan madhi»

Reja:

1. Uyg‘un lirikasining g‘oyaviy yo‘nalishlari haqida.
2. Uyg‘un she‘rlarida go‘zal ona tabiatimizning tarannum etilishi.
3. Shoirning asarlarida vatandoshlarimizga xos bo‘lgan sifatlarning ulug‘lanishi.
4. Uyg‘unning she‘riy asarlarida Vatanimiz kuch-qudratining madh qilinishi.

Eslatma

Yuqoridagi mavzular bo‘yicha o‘quvchining istak-xohishiga ko‘ra murakkab ko‘rinishdagi insho rejalari tuzish ham mumkin.

Insho yozilayotganda sodda ko‘rinishdagi insho rejalari bilan bir qatorda, insho mavzularining o‘ziga xos xususiyatlaridan kelib chiqqan holda murakkab ko‘rinishlardagi insho rejalari ham tuzilishi kuzatiladi. Bunday tipdagi reja namunalarini tuzilayotganda o‘quvchilar insho mavzulariga alohida diqqat-e‘tibor bilan yondashmoqlari lozim, chunki adabiy-badiiy va adabiy-ijodiy xarakterlardagi insholarning aksariyati voqealarga boy, rang-barang timsollar galereyasiga ega bo‘lgan, g‘oyaviy hamda badiiy jihatdan pishiq-puxta, mukammal asarlarning mazmuniga asoslangan bo‘ladi. Bu esa insho yozilayotgan paytda o‘ziga xos murakkab vaziyatlarni keltirib chiqarishi mumkin.

MURAKKAB KO'RINISHDAGI REJA NAMUNALARI

Murakkab ko'rinishdagi reja namunalari sodda rejalaridan o'zining «Kirish», «Asosiy qism», «Xulosa» tarzida o'ziga xos tarkibiy qismlarga bo'linishi bilan keskin farqlanib turadi. Bundan tashqari, har bir qismning o'zi bo'lakchalarga bo'linib ketishi mumkin. Murakkab rejalarda tinish belgilarining qo'llanilishi ham birmuncha e'tiborni jalb qiladi.

Quyidagi murakkab ko'rinishdagi reja namunasiga diqqat qiling.

Mavzu: «Alisher Navoiy lirikasida insonni sevish va adolatparvarlik g'oyasining berilishi»

Reja:

I. Kirish. Alisher Navoiyning lirik merosi haqida ma'lumot.

II. Asosiy qism:

1. Alisher Navoiy lirikasining g'oyaviy yo'nalishlari to'g'risida.
2. Shoir asarlarida chinakam insoniy fazilatlarining ulug'lanishi.
3. Shoir she'rlarida inson timsoli.
4. Navoiy asarlarida adolatparvarlik g'oyalarining tarannum etilishi.

III. Xulosa. Shoir g'oyalari amalda.

Ko'rinib turibdiki, yuqoridagi insho rejalarida tinish belgilarining ishlatilishi sodda ko'rinishdagi insho rejasiga qaraganda birmuncha murakkabroq.

Murakkab ko'rinishdagi insho rejalari uchun rejaning quyidagi tiplarini namuna sifatida tavsiya qilish mumkin.

Mavzu: «Abdulla Qodiriyning «Mehrobdan chayon» romanidagi Anvar obrazi»

Reja:

I. Kirish. Abdulla Qodiriyning nasriy asarlari haqida ma'lumot.

II. Asosiy qism:

1. Anvar timsoli orqali ilm olishga ishtiyoqmand, qobiliyatli yoshlar xarakterining berilishi.

2. Anvar — o'z so'zida sobit turadigan sadoqatli do'st.

3. Anvar timsolida vafodorlik va pokdomonlik tuyg'ularining ulug'lanishi.

4. Anvar timsoli yordamida ijtimoiy tuzumdan norozilik kayfiyatlarining berilishi.

III. Xulosa. Anvar timsolining tarbiyaviy ahamiyati.

Mavzu: «Abdulla Oripov she'riyati va zamonamiz»

Reja:

I. Kirish. «Abdulla Oripovning she'riy asarlari haqida ma'lumot».

II. Asosiy qism:

a) Abdulla Oripovning she'rlarida ona O'zbekiston go'zalliklarining ulug'lanishi;

b) shoir asarlarida zamondoshlarimiz obrazi;

d) Abdulla Oripov she'rlarida istiqlol mavzusining yoritilishi.

III. Xulosa. Abdulla Oripov asarlari bizni hayotni sevishga chaqiradi.

Yuqoridagi insho rejalarining sxemasini quyidagicha qilib ko'rsatish mumkin.

1-mavzu: « _____ »

Reja:

Kirish. _____.

Asosiy qism:

1. _____.

2. _____.

3. _____.

Xulosa. _____.

Bunda tartib bildiruvchi 1, 2, 3 singari arab raqamlaridan va har bir gapdan soʻng nuqta belgisi qoʻyish lozimligini hech qachon unutmaslik lozim.

Agarda «Asosiy qism» dagi bandlarning tartibi a), b), d) kabi harfiy shakllar bilan belgilanib, ulardan keyin yopiluvchi qavs qoʻyilsa, shunga muvofiq ravishda gaplarning oxiriga nuqtali vergul qoʻyiladi. Oxirgi bandda kelayotgan gap bundan mustasno.

Sxemasi:

2-mavzu: « _____ »

Reja:

Kirish. _____.

Asosiy qism:

a) _____;

b) _____;

d) _____.

Xulosa. _____.

Bundan tashqari, insho rejaları yana ham murakkablashtirilib, «Asosiy qism» dagi arab raqamlari bilan belgilangan har bir band oʻz ichida mayda boʻlakchalarga boʻlib yuborilishi mumkin.

Mavzu: «Nodira ijodiga tavsif»

Reja:

I. Kirish. Nodiraning adabiy merosi haqida qisqacha maʼlumot.

II. Asosiy qism:

1. Nodira ijodida chinakam insoniy tuygʻularning ifodalanishi.

2. Shoira sheʼrlarida xalqparvarlik gʻoyalarining aks ettirilishi.

3. Nodira — vafodor yor va sevimli ona.

III. Xulosa. Nodira asarlarining tarbiyaviy ahamiyati.

Xulosa qilib aytganimizda, insho rejasini tuzishda oʻzbek tilining imlo qoidalariga rioya qilgan holda ish tutishni tavsiya qilamiz. Oʻrni kelganda shuni ham alohida taʼkidlashni istardikki, ayrim roʻznoma va oynomalarimiz, xususan, «Yosh kuch», «Mushtum», «Guliston» jurnallarining tahririyati, «Oʻzbekiston Adabiyoti va sanʼati» haftanomasining jamoasi, «Turkiston» gazetasidagi xodimlar, shuningdek, nashriyotlardagi mutaxassislar davr talablaridan kelib chiqqan holda koʻplab ruscha-baynalmilal soʻzlarni etimologik (grafik) tamoyilda emas, fonetik tamoyilga koʻra ular qanday aytilsa, yozuvda shunday shaklda bermoqdalar. Masalan, *sex*, *aprel*, *sirk*, *oktabr*

singari. Bundan tashqari, nomlarning — atamalarning ishlatilishida xilma-xilliklar juda ko'payib ketdi. Bunday paytlarda o'quvchilarda, qaysinisi to'g'ri: «Klassik adabiyotmi, mumtoz adabiyotmi?», «Samolyot deb yozsak to'g'ri bo'ladimi yoki tayyora?», «Internatsional o'rniga baynalmilalni qo'llasak, tog'rimi?» degan qator savollarning paydo bo'lishi tabiiy.

Bu o'rinda tilimiz uchun qayg'urayotgan, uning obro'si uchun jon kuydirayotgan hamyurtlarimizning til borasidagi har qanday xatti-harakatlarini qo'llab-quvvatlasak arziydi, lekin ular tomonidan tavsiya qilinayotgan holatlar hali mutaxassislar tomonidan imlo qoidalariga muvofiq ravishda qonunlashtirib berilganicha yo'q. Shuning uchun ham o'quvchilar o'z insholarida hozirgi imlo qoidalarimizdan chetga chiqqan misollarga murojaat etadigan bo'lsalar, buni alohida raqam bilan belgilab, so'ng varaqning pastiga izohlab ketishlarini, ya'ni ongli ravishda o'sha so'z yoki iboradan foydalanganliklari haqida belgi qo'yib yozishlarini so'rardik. Shundagina tekshiruvchi tomonidan bunday so'zlar xato hisoblanmasligi mumkin, aks holda ikki o'rtada kelishmovchiliklar kelib chiqishi mumkin.

INSHOGA EPIGRAF TANLASH

Odatda, insho yozayotgan o'quvchi o'zining keng mulohazaga, teran fikrga, aniq bir dunyoqarashga egaligini anglatish uchun mavzuga har tomonlama mos keladigan, unga ohangdosh tarzda jaranglovchi hikmatli so'z hamda gaplardan, maqol va matallardan muqaddima (kirish) so'zi sifatida ustalik bilan foydalanadi.

Epigrafning qo'yilishi ixtiyoriy, lekin qo'yilayotgan epigraf mavzuga g'oyaviy nuqtayi nazardan to'la-to'kis ravishda mos kelmog'i lozim. Yaxshi topib yozilgan epigraflarning o'ziyoq o'quvchining qanday dunyoqarashga ega ekanligidan, uning bilim va malakalari o'lchovidan yaqqol dalolat berib turadi.

Epigraflar uchun yuqorida aytib o'tganimizdek, xalq maqollaridan, matal va hikmatli so'zlardan, buyuk kishilarning fikrlaridan, shuningdek, badiiy asarlardan olingan sitata (parcha)lardan foydalanish maqsadga muvofiqdir. Olingan epigraflarda aniqlik va qisqalik, lo'ndalik bo'lmog'i darkor. Yarim yoki bir sahifalik epigraflar inshoning mazmuniga salbiy ta'sir ko'rsatishi tabiiy.

Keltirilgan epigraflar imlo qoidalariga mos ravishda varaqning yarmidan oxiriga qarab yoziladi. Aksariyat holatlarda ular qo'shtirnoqqa olinmaydi, biroq undan so'ng epigraf olingan manba yoki muallifning ism-familiyasi, albatta, ko'rsatilishi shart. Masalan: «Avaz o'tar ijodida ozodlik, ilm-fan va madaniyatning targ'ib qilinishi», degan mavzu uchun quyidagicha fikrni epigraf sifatida tanlash mumkin: Ilm baxt keltiradi (*xalq maqoli*)

40-DARS. INSHONING ASOSIY MATNI USTIDA ISHLASH

Darsning maqsadi:

a) ilmiy maqsad: o'quvchilarning ongida inshoning asosiy matni yuzasidan bilim va malakalar hosil qilish;

b) o'quvchilarni xushmuomalalik, shirinso'zlik ruhida tarbiyalash.

Inshodagi «**Asosiy qism**» ishning butun mazmunini, g‘oyaviy uyg‘unliklarini va yo‘nalishlarini, o‘quvchilarning dunyoqarashini, fikrlash doirasini o‘zida yaqqol ifodalab turuvchi bo‘lim sanaladi.

Odatda, inshoning «**Kirish**» qismida yozuvchining hayoti va ijodi bo‘yicha umumiy, qisqa va aniq gaplarni bitish maqsadga muvofiqdir, shuningdek, bu qismda ma‘lum bir asarning yaratilish tarixi yoki g‘oyaviy yo‘nalishlari haqida ham yozilishi mumkin.

Asosiy matnda esa o‘quvchining ma‘lum bir insho mavzusi yuzasidan mulohazalari, fikrlari o‘z aksini topmog‘i darkor bo‘ladi, shuning uchun ham insho yozayotgan shaxslarga o‘zlari uchun aniq bo‘lmagan, mavhum mavzular bo‘yicha yozma ish yozish tavsiya etilmaydi. Shunisi qiziqki, aksariyat o‘quvchilarimiz adabiyotimiz tarixida muhim o‘rin tutgan mashhur asarlarni o‘qimasdan turib ham ulardagi timsollar yoki asarning mazmuni haqida insho yozishga kirishaveradilar. Natijada ular asarni yaxshi bilmaganliklari uchun ko‘plab chalkashliklarga, noaniqliklarga yo‘l qo‘yadilar. Bunday salbiy holatlarga duch kelmaslik uchun o‘quvchilar birinchi navbatda, darsliklardagi materiallardan yaxshi xabardor bo‘lishlari lozim. Shundagina o‘quvchilar inshoning asosiy qismida mavzu yuzasidan o‘zlarida hosil qilingan bilim va ko‘nikmalarni hech qiynalmasdan, batafsil bayon qila oladilar.

Yozuvchining ijodi bo‘yicha fikr va mulohazalar bildirilayotganda, timsollarga tavsif berilayotganda shoshma-shosharlik bilan ish tutish, chala fikrlarni bayon etish yaramaydi. Aytilayotgan fikrlar she‘riy va nasriy parchalar bilan asoslangan taqdiridagina insho mazmuni risoladagidek bo‘lishi mumkin.

Har bir so‘zni o‘z o‘rnida qo‘llash, og‘zaki so‘zlashuv uslubiga va shevaga xos so‘zlardan qochish, adabiy til me‘yorlariga rioya qilish inshoning qimmatini oshiradi.

Yozilayotgan har bir gapda o‘quvchining ijodkorligi, mustaqil fikrlashi barq urib turmog‘i kerak.

Inshoning «**Xulosa**» qismida esa o‘quvchining insho mavzusi bo‘yicha umumiy xulosalari, mazmunning hozirgi davr bilan bog‘liq jihatlari, asarning tarbiyaviy ahamiyati, timsollarning zamondoshlarimiz uchun namunaviy tomonlari haqida fikrlar yuritiladi.

Xullas, insho yozish o‘quvchidan, birinchi navbatda, bilim va malaka, e‘tibor, mustaqil fikrlash hamda ijodkorlikni talab qiladi.

Namuna

Namuna uchun berilayotgan mazkur inshoni ideal insho deb qabul qilmaslik lozim.

Yaxshi so‘z — jon ozig‘i

Reja:

1. So‘zlashish madaniyati haqida.
2. Yaxshi gap bilan ilon ham inidan chiqadi.
3. Yomon so‘z kishiga kulfat keltiradi, yaxshi so‘z — baxt.

Tilingni asragin, tishing sinmasin
(*xalq maqoli*)

Inson yer yuzidagi eng oliy darajada taraqqiy etgan mavjudot sanaladi. Insonga tabiat tomonidan ato etilgan sifatlar, imkoniyatlar juda ko'p, behisob. Ana shunday imkoniyatlardan biri bu uning tilidir.

Til aloqa-aralashuvning eng muhim va betimsol vositasi sifatida insonlar hayotida qiyossiz darajada amaliy ahamiyatga ega. Odamlar ana shu til vositasida bir-birlari bilan suhbatlashadilar, fikr berib, fikr oladilar. Ming afsuski, hamma ham o'zi uchun berilgan bu cheksiz imkoniyatdan — tildan o'rinli foydalana olmaydi. Hayotimizda xushmuomala, shirinso'z odamlar bilan birgalikda so'zlashish madaniyatidan yiroq, dag'al va qo'pol so'zli kimsalar ham tez-tez uchrab turadi. Odamning ular bilan suhbatlashishdan yuragi bezillaydi, chunki bu toifadagi kishilar o'rinsiz gap-so'zlari bilan suhbatdoshining diliga ozor yetkazadi. Shu o'rinda xalqimiz tomonidan aytilgan «Tig' yarasi bitadi, ammo til yarasi bitmaydi» degan maqolda olam-olam ma'no yotganligiga ishonasan kishi.

Hazrati Alisher Navoiyning qalamiga mansub «Yaxshi so'z — jon ozig'i» degan ibratli gapda ham buyuk hikmat yotganligini his qilishimiz mumkin.

Har bir inson so'zlash va tinglash madaniyatiga ega bo'lmog'i lozim. Zero, shirinsuxan va xushmuomala insonlarni hamma hurmat qiladi. Ular bilan bir marta suhbat qurgan odamning ruhi yengil tortadi.

Yaxshi so'zlash degani o'zining gaplarini maqol-u matallar, she'riy parchalar bilan bezab gapirish degani emas, balki ko'ngliga kelgan gaplarni o'rinli va foydali tarzda, yumshoqlik hamda bosiqlik bilan so'zlash deganidir.

Har narsaga jahli chiqaveradigan, og'zidan bodi kirib, shodi chiqadigan, o'zini tuta bilmaydigan odamlarni hech kim hurmat qilmaydi. Xalq unday odamlarni kinoya bilan «biroz fe'li torroq», «yengilroq» deb ataydi. Shuning uchun ham insonlar bir-biri bilan gaplashganda xushmuomala bo'lmog'i darkor.

Tili zahar, hamisha atrofda gilarining diliga ozor yetkazadigan kimsalarning hayotda qoqilishi tabiiy bir holdir.

Hayotning bir qonuniyatiga qoyil qolish kerak. Shirinzabon, yuksak muomala madaniyatiga ega bo'lgan shaxslarning xarakterlarida insof va diyonat, poklik va adolat tuyg'ulari kuchli bo'ladi. Ularning tilidan bol tomib turishi bejiz emas. «Yaxshi gap bilan ilon ham inidan chiqadi», degan maqolning tagida ma'no ko'p. Buning aksi o'laroq, doimo zaharxandalik bilan so'zlaydigan, tili achchiq kimsalarning zolim va mansabparast, johil bo'lishlarida ham hayotiy bir mantiq borga o'xshaydi.

O'rni kelganda shuni ham alohida ta'kidlab o'tmog'imiz kerakki, har bir inson o'zining ona tilida aniq va sof, talaffuz qoidalariga rioya qilgan holda gapirmog'i lozim. Har ikki so'zining birida «chao», «privet», «koroche govorya» degan xorijiy so'zlarni qo'shib gapiradigan shaxslar o'zlarini o'ta madaniyatli deb hisoblasalar ham, aslida, ular g'irt madaniyatsiz, muomala odobidan yiroq kimsalardir. Ularga ergashish bizni to'g'ri yo'ldan adashtirishi mumkin. Bugungi davr talabi, o'zbek tiliga davlat tili maqomining berilganligi ham bizdan xuddi shu narsani taqozo qilmoqda.

Xalqimizning «Yaxshi topib gapiradi, yomon — qopib» degan maqolida ham jon bor. Yaxshi so'z insonlarga baxt keltiradi. Barcha kulfatlarning boshi kishining yomon tilidir. Xalqimiz o'rtasida obro'-e'tibor topgan, shuhrat qozongan kishilarning barchasi bunday yuksak nomga o'zlarining so'zi, ishi bilan erishganlar. Shunday ekan, bizning har birimiz tilimizdan chiqayotgan har qanday so'zga nisbatan diqqat-e'tibor bilan yondashmog'imiz

lozim. Qachon va qayerda, kimga, qaysi gapni qay yo'sinda ayta bilishga odatlanish odob-axloqning o'ziga xos me'yoridan darak berib turadi.

Bizning kelajagimiz, istiqlol g'alabalarini saqlab qolmog'imiz, mustaqil O'zbekistonimizning shon-shuhratini qaytadan butun dunyoga yoyishimiz uchun yurtimizga xushfe'l va suxandon, xushmuomala, madaniyatli insonlar kerak bo'ladi. Bunga esa insonlar o'zining shirin so'zi orqali erishishi mumkin. Har qanday holatda ham avval o'ylab turib, keyin so'zlashga o'rganaylik.

INSHONI BAHOLASH METODLARI

Yozilgan insholarni baholashda Respublika ta'lim markazi tomonidan tavsiya etilgan yo'riqnomadan foydalaniladi.

Insho mavzusi to'la-to'kis ravishda, hech qanday imloviy xatolarsiz, izchillik asosida, yetarlicha faktlar yordamida ochilgan bo'lsa, ishga ijodiy yondashish, mustaqil fikrlash yaqqol sezilib tursa, bunday insholarga «a'lo» baho qo'yiladi. Mazmuni o'ta yaxshi bo'lgan, 1 ta imloviy va 1 ta ishoraviy xatolikka yo'l qo'yilgan insholarga ham «a'lo» baho qo'yish mumkin.

Insho mavzusi to'liq ochib berilgan bo'lsa, ishda aniqlik hamda izchillik sezilsa, ijodkorlik ustun bo'lsa, imloviy xatolarning nisbati ishoraviy xatolarga qaraganda ozroq, umumiy miqdori 6 tagacha bo'lgan insholarga «yaxshi» baho qo'yish tavsiya etiladi.

Insho mavzusi oxirigacha ochib berilgan bo'lsa, lekin unda ayrim chalkashliklar, noaniqliklar uchrab tursa, ko'pi bilan 4 ta imloviy, 4 ta uslubiy, 2 ta ishoraviy, jami 10 ta xatosi bo'lgan (imloviy, uslubiy, ishoraviy xatoliklarning nisbati o'zgarishi mumkin, biroq umumiy ko'rsatkich qat'iy qoladi) ishlarga «qoniqarli» baho qo'yiladi.

O'quvchi tomonidan mavzu yetarlicha yoritilmagan, qo'pol xatolarga yo'l qo'yilgan bo'lsa, fikrlashda noaniqliklar sezilib tursa, jumalar bir-biri bilan bog'lanmasa, ijodkorlik sezilmasa, xatolarning soni yuqoridagi nisbatlardan ortiq bo'lsa, unday ishlarga «qonuqarsiz» baho qo'yiladi.

Shuningdek, o'quv yurtlarining o'ziga xos xususiyatlaridan kelib chiqqan holda yozilgan insholar sinov tariqasida «qoniqarli» yoki «qonuqarsiz» deb baholanishi mumkin.

ILOVA

«FONETIKA» BO'LIMIGA DOIR QIZIQARLI GRAMMATIK TOPSHIRIQLAR

«DOMINO» o'yini

Bu o'yinni quyidagicha o'tkazish maqsadga muvofiq. Bir necha o'quvchi sinf taxtasiga chaqiriladi. Ular tartib bilan so'z aytadilar. Birinchi o'quvchi aytgan so'z qaysi tovush bilan tugasa, ikkinchi o'quvchi shu tovush bilan boshlanuvchi so'z aytishi va o'yin shu tarzda davom etishi talab etiladi. Bu o'yin 5—6 o'quvchi orasida o'tkazilib, ikki-uch davra davom etishi mumkin.

Namuna: axloq — qalb — bebaho — ona — a'lo — odam — ma'no — ota — alam — ma'mur — ra'no — oila — aql — lola — adolat — ta'lim — ma'rifat — tanlov — vafo — odob — baho.

«TALAFFUZDAN ADASHMANG» o'yini

O'qituvchi o'quvchilarga x va h , f va p tovushlari ishtirok etgan so'zlardan aytishni topshiradi. O'quvchilar 2 guruhga bo'linib topshiriqni bajaradilar. Shunda kim so'zni noto'g'ri aytsa o'yindan chiqadi. Mavzu asosida so'z sinf taxtasiga yoziladi va imlosi bilan taqqoslanadi. Belgilangan vaqtda eng ko'p to'g'ri so'z aytgan o'quvchi o'yinda g'olib hisoblanadi.

Namuna:

shoh — davlat boshlig'i;

shox — novda, daraxt shoxi;

xil-xil — saralangan, tanlangan;

hil-hil — ezilib pishgan;

hol — ahvol (hol so'radi);

xol — odam tanasidagi xol.

«SO'Z JUFTLARINI DAVOM ETTIR» o'yini

O'quvchilarga san'at — sanat, Tal'at — talat, qa'la — qala, ta'na — tana, ta'b — tab singari so'zlar berilib, shunday so'z juftlari tuzishni davom ettirish va ularning ma'nosini sharhlash topshiriladi. Berilgan so'z juftlarini belgilangan miqdor (masalan, 15—20 ta so'z jufti)ga yetkazgan o'quvchi g'olib deb topiladi. Bu o'yin o'quvchilar guruhi o'rtasida ham o'tkazilishi mumkin. Qatordagi har bir o'quvchi sinf taxtasiga chiqib bitta so'z jufti yozadi va bo'rni ikkinchi o'quvchiga tutqazadi. O'yin shu tarzda davom ettiriladi.

LEKSIKOLOGIYA BO'LIMI YUZASIDAN TASHKIL ETILADIGAN TA'LIMiy O'YINLAR

«NUQTALAR O'RNINI SO'Z BILAN TEZ TO'LDIR» o'yini

O'qituvchi o'quvchilar hukmiga ma'lum bir umumiste'moldagi so'zni beradi-da, shu so'zning barcha ma'nodoshlari o'rniga nuqtalar qo'yib chiqadi. O'quvchilar nuqtalar bilan ajratilgan joyni so'zlar bilan to'ldirishadi. Masalan:

Tabrikladi, ...

Sezdi, ...

Yorug', ...

Nuqtalar o'rnini tez to'ldira olgan o'quvchi g'olib sanaladi.

«MAZMUNAN QARINDOSH, SHAKLAN BEGONA» o'yini

Bu o'yinni tashkil etishda ham o'quvchilar guruhlariga ajratiladi. O'yinni boshlovchi guruh muayyan mavzuda gaplar tuzadilar, ikkinchi guruh mazmunni saqlagan holda so'zlarni ma'nodoshlari bilan almashtirish orqali gap shaklini o'zgartiradilar. Keyin o'yinda vazifalar almashtiriladi. O'qituvchi har bir shakli o'zgartirilgan gap uchun ball qo'yib boradi va o'yin oxirida eng ko'p ball olgan guruh g'olib sanaladi.

«DOMINANTA» o‘yini

Bu o‘yinni ham ma’nodosh so‘zlar mavzusi o‘rganilgach o‘tkazilishi maqsadga muvofiq. O‘qituvchi dominanta so‘ziga izoh bergach, bir qator so‘zlarni berib ular ichidan «dominanta» so‘zni alohida ro‘yxat qilishni topshiradi. Kim xatosiz aniqlab chiqsa, shu o‘quvchi o‘yin g‘olibi bo‘ladi.

Berilgan so‘zlar:

1. Sovg‘a, hadya, tuhfa, tortiq, armug‘on, in‘om.
2. Ovoz, tovush, un, sado, nido.
3. Begona, yot, o‘zga, notanish, birov.
4. Ziyo, shu‘la, nur, yog‘du.

«MEN BOSHLAYMAN, SEN DAVOM ETTIR» o‘yini

O‘quvchilar ikki guruhga ajratilib birinchi guruhdan qarama-qarshi ma’noli so‘zning birinchi qismini aytish, ikkinchi guruhdan esa shu so‘zning qarama-qarshi ma’nosini topish talab etiladi (masalan: do‘st—, baland—, yosh—, tez—, qattiq— va hokazo).

Bu o‘yin partadoshlar orasida ham o‘tkazilishi mumkin. Shunga o‘xshash o‘yinlardan yana biri boshlanish qismi berilgan xalq maqollarini mustaqil davom ettirishdir. Masalan:

1. Ko‘z — qo‘rqoq...
2. Egri ozadi...
3. Birlashgan o‘zar...

MUNDARIJA

Kirish.....	3
Takrorlash	
1-dars. Fonetika yuzasidan o‘tilganlarni takrorlash	5
2-dars. Leksikologiya yuzasidan o‘tilganlarni takrorlash	7
3-dars. Grammatika yuzasidan o‘tilganlarni takrorlash	9
Hozirgi o‘zbek adabiy tili ta’limi asoslari	
4-dars. Dunyo tillari tizimida o‘zbek tilining tutgan o‘rni	12
5-dars. «Kadrlar tayyorlash Milliy dasturi»da hozirgi o‘zbek adabiy tili ta’limining tutgan o‘rni	19
«Hozirgi o‘zbek adabiy tili» fanining mundarijasi.....	22
O‘zbek adabiy tilining taraqqiyot bosqichlari	
6-dars. Qadimgi turkiy til.....	26
Eski turkiy til.....	28
7-dars. Eski o‘zbek adabiy tili.....	31
Fonetika	
8-dars. O‘zbek tilining tovush tizimi (fonetikasi).....	34

Nutqiy faoliyat	34
9-dars. Nutq tovushlarining uch tomoni	37
10-dars. Tovushlarning farqlovchi va birlashtiruvchi belgilari...	41
11-dars. Tovush va fonema.....	43
12-dars. Fonemalar tasnifi.....	46
Unlilar tasnifi	46
13-dars. Undoshlar tasnifi.....	50
Fonema va harf.....	55

Grafika

14-dars. O‘zbek yozuvi tarixi.....	57
15-dars. Hozirgi alifboda unlilarning ifodalanishi	60
Hozirgi alifboda undoshlarning ifodalanishi.....	62
16-dars. Undoshlarning talaffuzi va yozilishi	64
17-dars. Fonetik hodisalar.....	66
So‘z boshi, so‘z o‘rtasi va oxirida undoshlarning ishlatilishi, ularning imlosi	68

Ohang

18-dars. Ohang va uning nutqdagi ahamiyati.....	76
Urg‘u va uning nutqdagi ahamiyati.....	76
Bo‘g‘in va uning turlari.....	80

Orfografiya va punktuatsiya

19-dars. O‘zbek tilining yangi imlo qoidalari	82
Unlilar imlosi	83
Undoshlar imlosi.....	83
20-dars. Asos va qo‘shimchalar imlosi.....	85
21-dars. Qo‘shib yozish va ajratib yozish	87
22-dars. Bosh harflar imlosi.....	89
23-dars. Chiziqcha bilan yozish va ko‘chirish qoidalari.....	90
24-dars. Nuqta, vergul va ularning qo‘llanilishi	92
25-dars. So‘roq va undov belgilari, ularning qo‘llanilishi	96
26-dars. Qavs, ko‘p nuqta va ularning qo‘llanilishi.....	100
27-dars. Tire, qo‘shirnoq va ularning qo‘llanilishi	103
28-dars. Ikki nuqta, nuqtali vergul va ularning qo‘llanilish o‘rinlari	108
Tinish belgilarining qo‘shaloq holda ishlatish o‘rinlari.....	111

Morfemika

29-dars. So‘zlarning morfem tarkibi.....	114
Yetakchi morfema.....	116
30-dars. Ko‘makchi morfemalar (qo‘shimchalar).....	119
31-dars. Morfemalarning agglutinatib tabiati	124
32-dars. Old qo‘shimchalar va ularning xususiyatlari	127
33-dars. Qo‘shimchalarda shakldoshlik.....	129
Qo‘shimchalar ma’nodoshligi.....	131
Qo‘shimchalarda zid ma’ nolilik	132
Nutqda bir asosli so‘zlardan foydalanish	133

Soʻz yasalishi

34-dars. Soʻz yasalishi haqida umumiy maʼlumot.....	135
Soʻz yasalishining tuzilishi	136
35-dars. Soʻz yasalishining usullari	138
36-dars. Soʻz yasash jarayonida roʻy beradigan oʻzgarishlar....	142

Insho nazariyasi va amaliyoti

37-dars. Insho haqida umumiy maʼlumot	144
Inshoning xomaki nusxasini tayyorlash uchun tavsiyalar.....	144
38-dars. Insho yozish uchun asosiy yoʻl-yoʻriqlar	145
39-dars. Insho rejasi va unga qoʻyiladigan asosiy talablar.....	147
Sodda koʻrinishdagi reja namunalari	147
Murakkab koʻrinishdagi reja namunalari.....	149
Inshoga epigraf tanlash	152
40-dars. Inshoning asosiy matni ustida ishlash.....	152
Inshoni baholash meʼyorlari.....	155
Ilova	156

Nurmonov Abdulhamid.

Hozirgi oʻzbek adabiy tili: akademik litsey va kasb-hunar kollejlarning 1-bosqich talabalari uchun darslik. /A. Nurmonov, A. Sobirov, N. Qosimova; Oʻzbekiston Respublikasi Oliy va oʻrta maxsus taʼlim vazirligi; Oʻrta maxsus, kasb-hunar taʼlimi markazi. Qayta ishlangan, toʻldirilgan uchinchi nashri. — T.: «ILM ZIYO», 2010. — 160 b.

I. Sobirov Abdulhay. II. Qosimova Nazira.

BBK 81.2Oʻzb

Abdulhamid Nurmonov, Abdulhay Sobirov, Nazira Qosimova

HOZIRGI OʻZBEK ADABIY TILI

*Akademik litseylar va kasb-hunar kollejlarning
1-bosqich talabalari uchun darslik*

Qayta ishlangan, toʻldirilgan uchinchi nashri

Toshkent — «ILM ZIYO» — 2010

Muharrir R. Rahmatullayeva

Rassom *Sh. Odilov*
Tex. muharrir *F. Samatov*
Musahhah *M. Ibrohimova*

2010-yil 2-avgustda chop etishga ruxsat berildi. Bichimi 60S90¹/16.
«Tayms» harfida terilib, ofset usulida chop etildi. Bosma tabog‘i. 10,0.
Nashr tabog‘i 10,0. Adadi 3784 nusxa.
Buyurtma №

«ILM ZIYO» nashriyot uyi, 100129, Toshkent,
Navoiy ko‘chasi, 30-uy. Shartnoma № 6–10.

O‘zbekiston Matbuot va axborot agentligining G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa
ijodiy uyi. 100128, Toshkent,
Shayxontohur ko‘chasi, 86.

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O‘RTA MAXSUS TA‘LIM
VAZIRLIGI**

O‘RTA MAXSUS, KASB-HUNAR TA‘LIMI MARKAZI

**A. NURMONOV, N. MAHMUDOV,
A. SOBIROV, SH. YUSUPOVA**

**HOZIRGI O‘ZBEK
ADABIY TILI**

*Akademik litseylar va kasb-hunar kollejlarining
2-bosqich talabalari uchun darslik*

Qayta ishlangan, to‘ldirilgan uchinchi nashri

TOSHKENT – «ILM ZIYO» – 2010

*Oliy va o‘rta maxsus, kasb-hunar ta‘limi ilmiy-metodik
birlashmalari faoliyatini muvofiqlashtiruvchi Kengash
tomonidan nashrga tavsiya etilgan.*

Taqrizchilar: **M. Saidxonov** — filologiya fanlari nomzodi, dotsent,
O. Tojiyev — filologiya fanlari nomzodi, dotsent.

KIRISH

Siz o'tgan o'quv yilida «Hozirgi o'zbek adabiy tili» predmeti, hozirgi o'zbek tilining tovush tizimi, morfemikasi hamda tinish belgilarining ishlatilishi yuzasidan o'rta umumiy ta'limda olgan bilimlaringizni chuqurlashtirdingiz. Fonema va morfemaning nutq jarayonida xilma-xil ko'rinishlarda namoyon bo'lishining guvohi bo'ldingiz.

Sizda tinish belgilarining ishlatilish o'rinlari haqida muayyan bilim va ko'nikmalar hosil qilindi.

2-bosqichda hozirgi o'zbek adabiy tilining leksik tizimi, so'zlarning mazmuniy tuzilishi, ularning bir ma'noliligi va ko'p ma'noliligi, ko'chma ma'nolar va ularning paydo bo'lish yo'llari bilan tanishasiz.

Ma'lumki, til hodisalari nutqda voqe bo'ladi. Har bir xalq asrlar davomida o'z tili ustida ishlab, sayqallashtirib, uni go'zallashtirib boradi. Xalqning ijtimoiy hayotida ro'y bergan barcha o'zgarishlar uning tilida, birinchi galda, lug'at jamg'armasida o'z aksini topib boradi. Shu ma'noda so'z va uning xususiyatlari haqida ma'lum bir tushunchalarga ega bo'lish, nutqda so'zlardan o'rinli foydalana olish jonajon O'zbekistonimizning kelajagi sanalgan Siz — yoshlar uchun nihoyatda muhim sanaladi. O'zbekiston Respublikasining «Ta'lim to'g'risida»gi Qonuni va «Kadrlar tayyorlash Milliy dasturi»da akademik litsey va kasb-hunar kollejlari talabalarining o'z fikrlarini yozma va og'zaki ravishda emin-erkin bayon qila olishlari lozimligi qayta-qayta ta'kidlangan.

Shunga asoslangan holda 2-bosqichda o'zbek tili leksikologiyasi, lug'atshunosligi, til uslublari, so'z turkumlari va ularning xususiyatlari bilan tanishasiz.

Asosiy maqsad — Sizlarni nuqtadon, hozirjavob, so'zga chechan avlod qilib tarbiyalashga qaratilgan.

Til olamiga xush kelibsiz, aziz talaba yoshlar!

1-dars. O'TILGANLARNI TAKRORLASH

1-mashq. She'rni badiiy o'qish san'atiga rioya qilgan holda o'qing va yod oling. Unli va undosh tovushlarni aniqlab, ularga tavsif bering.

O'ZBEKISTON

Oq yo'rgakka o'ragansan o'zing bizni,
Oq yuvib, oq taragansan o'zing bizni,
Beshigimiz uzra bedor ona bo'lib,
Kunimizga yaragansan o'zing bizni.

N a q a r o t

Adoying bo'lgaymiz seni, O'zbekiston,

Hech kimga bermaymiz seni, O‘zbekiston!
Fidoying bo‘lgaymiz seni, O‘zbekiston,
Hech kimga bermaymiz seni, O‘zbekiston!

Qalqoningmiz qasd qilsa kim gar joningga,
Alpomishlar ruhi yor har o‘g‘loningga.
Gulday o‘pib asragaymiz ostonangni,
Yovlar yaqin yo‘lomagay qo‘rg‘oningga.

N a q a r o t

Tuzing totib unutganlar xor bo‘ladi,
Ko‘zlariga ikki dunyo tor bo‘ladi.
Tinch kuningni ko‘rolmagan yurtfurushlar
Bir kun bir kaft tuprog‘ingga zor bo‘ladi.

N a q a r o t

Muhammad Yusuf

1.1. FONETIKA

Savol va topshiriqlar

1. «Fonetika» deganda nimani tushunasiz?
2. Fonema va tovush munosabati qanday?
3. Harf va fonema munosabati haqida gapiring.
4. Unli tovush deb qanday tovushlarga aytiladi?
5. Undosh tovushlarni qaysi jihatlariga ko‘ra tavsif qilish mumkin?

2-mashq. Fonetik usul bilan so‘zlar hosil qilinishini aniqlang, bunga siz ham misollar yozing (tovush o‘zgarishi, tovushlarning ikkilanishi, tovush tushib qolishi, tovushlarning o‘rin almashishi kabi hodisalarga e‘tibor bering).

Ko‘z-ko‘r, tun-kun, aka-uka, siq-suq; silamoq-siylamoq, qatiq-qattiq; taqa-taqq, tog‘a-taqa, toshmoq-shoshmoq.

3-mashq. Quyidagi so‘zlarni nutq tovushlarining o‘zgarish qonuniyatlariga ko‘ra izohlang.

Avhol, dayra, turpoq, istadion, ustol, g‘ish, go‘sh, tralebus, tiraktr, direktir, paryot, aylanayin, damaz, komputer.

4-mashq. Quyidagi talaffuzi yaqin so‘zlar (paronimlar) orqali ifodalangan ma’nolarni tushuntiring.

JAYRON-JIYRON

Jayron, nega ko‘zing to‘la yosh. (A. Oripov)
Jiyron tog‘dan tog‘ga o‘tib, qayerga borishini bilmasdi.

SODA-SODDA

Soda tabobat va kulinariyada ishlatiladigan bikarbonatdir.
Suvga soda qo‘shib, chayib yuborishni unutmang. Sodda — sofdil, jo‘n, oddiy.
Sodda, yoqimli liboslar o‘ziga yarashib turgan qizlar tabassum bilan qarab turardi.
(Gazetadan)

5-mashq. So‘z ma‘nosini farqlash uchun xizmat qilayotgan fonemalarni aniqlab, shu so‘zlarning ma‘nosini izohlang va misollar keltiring.

Siqim — sig‘im, sirop — serob, sudxo‘r — sutxo‘r, soliq — solih, so‘kmoq — suqmoq, tang — tong, uzuk — uzik, urish — urush, undash — undosh, ana — ona.

6-mashq. Savollarga javob bering.

1. Til va nutqning farqini ayting.
2. Tovush va ovozning o‘xshash va farqli tomonlarini tushuntirib bering.
3. Har bir nutq organi qanday vazifa bajaradi, ta‘rif bering.
4. Nima uchun nutq organlari faol va passiv deb ataladi?
5. Undoshlarning hosil bo‘lish o‘rni deganda nimalarni tushunasiz.
6. Fonema nima?
7. Siz o‘rganayotgan tillarda unlilar miqdori qanday, o‘xshash va farqli tomonlarini ayting.
8. «Yoshlarga berilgan imkoniyatlar» mavzusida matn tuzing, matnda ishlatilgan ayrim unli va undoshlarga tavsif bering.

7-mashq. Matnni o‘qing, undosh tovushlarni aniqlab, ularni quyida berilgan guruhlar bo‘yicha ajrating.

1. Bolalikda quyosh sekin chiqayotgandek bo‘laveradi. Keksalikda quyosh tez botayotgandek bo‘laveradi.
2. It tumshug‘ini suqqani bilan daryo harom bo‘lib qolmaydi. Nomard tosh otgani bilan tog‘ qulab tushmaydi.
3. Vijdonli inson uchun «Shu mening mushkulimni oson qilarmikin» deb birovning ko‘ziga termilishdan ortiq azob yo‘q.

(O‘. Hoshimov)

1. Paydo bo‘lish o‘rniga ko‘ra:
 - a) lab undoshlari;
 - b) til yoki til-tish undoshlari;

d) bo‘g‘iz undoshlari.

2. Aytilish usuliga ko‘ra:

a) portlovchilar;

b) sirg‘aluvchilar.

3. Tovush paychalarining ishtirokiga ko‘ra:

a) jarangli undoshlar;

b) jarangsiz undoshlar.

4. Ovozning ishtirokiga ko‘ra:

a) sonorlar;

b) shovqinlilar.

5. Tarkibiga ko‘ra:

a) sof undoshlar;

b) qorishiq undoshlar.

8-mashq. «Mafkura — millat tug‘i», «Al-Xorazmiy», «Abu Ali ibn Sino» yoki shunga o‘xshash millatimiz daholari haqida matn tuzing. Unda ishlatilgan so‘zlarni tubandagi jadvalga ko‘chirib yozing. O‘zbek allomalari haqida savol-javob uyushtiring.

9-mashq. Berilgan matnni quyidagicha tahlil qiling.

a) orfoepik me‘yor asosida o‘qib, magnitofon lentasiga yozib oling va eshiting. Matndagi adabiy talaffuzdan chekinishga yo‘l qo‘yilgan o‘rinlarni aniqlang, daftaringizga ko‘chiring va izohlang;

b) yoddosh undoshlarni aniqlab, talaffuzini izohlang;

d) matndagi ayrim so‘zlarning umumiy talaffuzida hozirgi adabiy til me‘yoridan chekinishlar borligani aniqlang.

Yoshi ellikdan oshibdi. Qanchadan qancha narsalarni ko‘ribdi. Qiziq. Nimalarni ko‘rdi? O‘ylab qarasa, hech nimani ko‘rmaganga o‘xshaydi. Ro‘parasida zulmat, ortiga o‘girilib qarasa, qorong‘i — bo‘shliq. Faqat uqubat uchun tug‘ilgan odam ham u kabi uqubat chekmasa kerak. Qoq suyak topgan it ham o‘zini baxtli his qilarg balki. Shuncha boyligi bo‘la turib nima uchun Asadbek baxtsiz?..

Har bir odamning baxt daraxti o‘ziga alohida bo‘ladi. Bu baxt daraxtini boylik bulog‘i suvi bilan sug‘orib, meva olmoqchi bo‘lganlar yanglishadilar.

Asadbek ana shu adashuvchilardan biri edi.

Faqat imon bulog‘idan suv ichgan baxt daraxtigina shirin meva berishini hamma ham anglab yetavermaydi.

Asadbek ana shu anglamaganlardan biri edi.

Zulm bulog‘idan suv ichgan baxt daraxti qiyomatda zaqqum daraxtiga aylana jagidan barcha xabardormi?

(T. Malik)

10-mashq. Gaplarni ko‘chirib yozing, so‘ngra ularni nutqning fonetik bo‘linishi bo‘yicha tahlil qiling, har bir gap tarkibida nechta sintagma (takt), so‘z, bo‘g‘in va tovushlar borligini aniqlang.

Namuna: *Eng buyuk jihod: insonning nafsi bilan: shayton bilan qilgan: jihodidir: Sen ham:doim: ularga qarshi kurash.*

I z o h : Sintagmalardan so‘ng ikki nuqta qo‘yilgan.

Bu gap 7 ta sintagma (takt) dan iborat bo‘lib, 16 ta so‘zga, so‘zlar esa 33 ta bo‘g‘in va 82 ta tovushga bo‘linadi.

1. Yolg‘iz qolishing yomon odamlar bilan birga bo‘lishingdan yaxshiroqdir. Buni uqib ol. Yomon odamlardan hamisha uzoq yur.

2. Haqdo‘stlaring ko‘ngillarini aslo ranjitma. Xafa qilsang, dushmanlaringning orzularini bajargan bo‘lasan. Natijada azoblarga qolasan.

3. Yomonliklardan yiroq yurmoqchi bo‘lsang, tilingga ehtiyot bo‘l. Yo yaxshi gaplardan gapir, yoxud sukut saqla.

4. Ey inson, har bir so‘zni o‘ylab gapir: tiling seni yo saodatmand etadi, yoxud halokatga boshlaydi.

5. Ey inson, bilmaganingni hamisha so‘ra. Olimning yonidan ayrilma. Undan olgan fayz ila atrofni munavvar ayla.

(M. Kamol)

11-mashq. She‘riy matnni daftaringizga ko‘chiring, bo‘g‘inlarning turlarini aniqlab, ochiq bo‘g‘inning ostiga bir, yopiq bo‘g‘inning tagiga ikki chiziq chizing. Urg‘ularini ham aniqlang.

Aytilmagan bir qo‘shiqsan,
Jayxundirsan, Sayxundirsan,
Sen-da Sug‘dsan, Sen-da Shoshsan,
Ko‘hna Turon — ona tilim.
Jaloliddin Manguberdi,
«Yurtim» dedi, «tilim» dedi.
Chingizxon ham ming havasda:
«Shunday bo‘lsa o‘g‘lim», dedi!
Sug‘d yozuvi, o‘z yozuvim,
Turkiy tilim, o‘zbek tilim.

12-mashq. «Amir Temur o‘gitlari» mavzusida hikoyacha tuzing. Unda so‘zlar tarkibida kelayotgan undosh tovushlarga diqqat qiling.

13-mashq. Darsga bir dona maysa olib keling. Uni ta'rif-u tavsif etib matn tuzing. Matn ichida kelayotgan unli va undosh tovushlarga, ularning ishlatilish o'rinlariga diqqat qiling. Matn mazmunini yoritishda sizga quyidagi parcha yordam beradi:

Zilday zamin darz ketibdi,
Qilday maysa dastidan...

(T. Sodiqova)

Tayanch tushunchalar

fonetika, tovush, unli tovush, undosh tovush, jarangli undosh tovush, jarangsiz undosh tovush, sirg'aluvchi tovush, portlovchi tovush, sonor tovush, yon tovush, titroq tovush.

1.2. MORFEMIKA

14-mashq. Quyidagi qo'shimchalarni daftaringizga ko'chirib yozing, ularni so'zlarga qo'shing. Qo'shimchalarning hozirgi o'zbek adabiy tilidagi variantlarini ham ayting:

— ko'r, — g'il, — gil, — qil, — ing, — ung, — yin, — ayin, — ay, — y, — mak.

Namuna: *qilg'il (qilgil)*

Bori elg'a yaxshilig' qilg'ilki mundin yaxshi yo'q,
Kim degaylar dahr aro qoldi falondin yaxshilig'.

(Bobur)

15-mashq. Berilgan so'zlarni morfemalarga ajratib, tahlil qiling.

Fazilatleri, o'qiganimda, barqarorlik, vatandoshimiz, faxrlanishga, qiyofasini, sog'inchning, g'ururlanishdi, avaylaylik, asrandi, dog'lab, kuchaytirdi.

Namuna: *barakasini baraka — o'zak, -si — egalik qo'shimchasi. III shaxs, birlikni ifodalovchi qo'shimcha, -ni — tushum kelishigi qo'shimchasi.*

16-mashq. «Bugungi harakat — ertangi barakat» mavzusida ijodiy insho yozing.

17-mashq. Gaplarni yozing va qora harflar bilan yozilgan so'zlarni tarkibga ajrating.

1. Biz hech kimdan kam emasmiz, agar **bahamjihat** bo'lib, **aql-zakovatimizni** to'la ishga solib mehnat qilsak, albatta, eng taraqqiy etgan mamlakatlarga yetib olamiz.

2. Tarixga «Kompyuter asri» nomi bilan kirgan ushbu asr nafaqat **bizning O'zbekistonda**, balki butun jahonda o'chmas iz qoldiradi.

3. Ey odam farzandlari, **umrlaringizni** tavba va yaxshi amal bilan bezanglar, boshqalarga yomonlik qilishdan o‘zingizni saqlanglar.

4. Dunyo **yaralibdiki**, eng ezgu qadriyatlar, urf-odatlar, milliy iftixor tuyg‘ulari millatlarni asrlar davomida ma’naviy kamol toptirib, **aqliy salohiyatini** uyg‘otib keladi. (*M. Mirzo*)

5. Ilmga tashnalik, til bilish, bilim olishga ishtiyoq, hayotni **yaxshilashga** jaddu jahd meni xursand qiladi.

6. Istiqloq bergan eng buyuk ne’mat o‘zlikni anglash, milliy g‘urur va oriyatni tiklash bo‘ldi. (*Gazetadan*)

18-mashq. Ko‘chiring, asos va so‘z yasovchi qo‘shimchalarni aniqlang.

Millatlarning o‘z milliy qadriyatlariga e‘zoz, hurmati va sadoqati qanchalar ulug‘ bo‘lsa, ularning jahonda tutgan o‘rni, nufuzi ham shunchalar yuksak bo‘lib borar ekan.

Shunisi quvonchliki, dunyoga o‘z ezgu-qadriyatlari bilan mashhur bo‘lgan xalqlar ichida biz Vatan deb e‘zozlayotgan shu qadim yurtning, ajdodlarimizning ham o‘z o‘rni bor. Ayni paytda, o‘z qadriyatlarimizning umuminsoniy jihatlaridan faxrlanish bilan birga, o‘zga millatlarning betakror urf-odatlariga hurmat bilan qaraymiz.

Men yoshligimdan hindlarning mehmon kelganda, nikoh va boshqa marosimlarda qadrdonlari bo‘yniga gulchambar taqishlaridan ta’sirlanaman. Yana hindlarning ota-onasi bilan ko‘rishayotganda egilib xokipoyini ko‘zga surtishlari, hatto hind ayollarining turmush o‘rtog‘iga nisbatan shunday hurmati ham men uchun nihoyatda go‘zal va betakror bo‘lib tuyuladi. Yaponlar-chi, rahbari, oddiy ishchimi, ayolmi yoki erkakmi, bir-birlari bilan duch kelganda nim tabassumda egilib salomlashadi.

Butun dunyodagi juda ko‘p xalqlar biz — o‘zbeklarning ota-onaga, ustozga bo‘lgan hurmatimiz, nonga nisbatan e‘zozimiz, marhumlar ruhiga bo‘lgan e‘tiborimiz, tug‘ilib o‘sgan makon — Ona yurtga mehr-muhabbatimiz, duoni qadrlashimiz, mahalla-ko‘ydagi oqibatimiz, ibo, hayo, sadoqat, or-nomusni joyiga qo‘yishimizga havas bilan qarashadi, tan berishadi.

(*M. Mirzo*)

19-mashq. Matnni o‘qing, o‘zbek tilining rivojiga munosib hissa qo‘shgan qanday tilshunos olimlarni bilasiz, ular haqida so‘zlab bering.

ALIBEK RUSTAMOV

(1931)

Filologiya fanlari doktori (1968), professor (1968), O‘zbekiston Fanlar akademiyasining akademigi Alibek Rustamov (1995) o‘zbek tili tarixi, tilning badiiy-estetik vazifasi, tilshunoslikning umumiy masalalari bo‘yicha bir qancha asarlar yaratdi. Xususan, «Navoiyning badiiy mahorati» (1979), «Qofiya nima?» (1975), «Mahmud Zamahshariy» (1971), akademik G‘anijon Abdurahmonov bilan hamkorlikda yozgan «Alisher Navoiy asarlarining grammatik xususiyatlari» asarlari alohida qimmatga ega.

Akademik Alibek Rustamov oliy o‘quv yurtlarida filologiya ta’limini yuksaltirish sohasida tinimsiz mehnat qilmoqda. Jumladan, G‘anijon Abdurahmonov bilan

hamkorlikda yozgan «Qadimgi turkiy til» (1982) o'quv qo'llanmasi qadimgi turkiy manbalarni o'qish va ularni tahlil etish bo'yicha talabalarning doimiy hamrohiga aylanib qoldi.

Uyga topshiriq. Ona tili fanining fonetika, morfemika, morfologiya bo'limi bo'yicha boshqotirma tayyorlang.

20-mashq. «Dilxiroj», «Shashmaqom», «Lazgi», «Ushshoq» kabi mumtoz kuylardan namunalar eshitib, ular asosida gaplar tuzing. Tuzgan matningiz ichida eng ko'p qo'llangan faol so'z yasovchi qo'shimchalarni ajratib, ularni izohlang.

21-mashq. So'zlarning qanday yasalganligini aniqlang.

Sog'lomlashtirish, zamondosh, ishbilarmon, ko'kardi, hamfikir, oltingugurt, salmoqdor, Oqqo'rg'on, Soyguzar, mashaqqatli, tarjimon, yetimparvarlik, xo'randa, hurfikir, muxtoriyat, aqllilik, zardo'zlik, insoniylik, saxovatpesha, foydalanmoqda, tekislash, tetapoya, jilovkorlar, sug'urtalash, texnologiya, dolzarb, oqilona, oromijon.

Tayanch tushunchalar

o'zak, qo'shimcha, so'z yasovchi qo'shimcha, so'z shakli yasovchi qo'shimcha, so'z o'zgartiruvchi qo'shimcha, old qo'shimcha.

1.3. SO'Z TURKUMLARINI TAKRORLASH, ESGA OLISH

22-mashq. Qo'shimchalar qo'shish yo'li bilan sifat yasash mahsuldor usul sanaladi. Shunga asoslangan holda quyidagi qo'shimchalar yordamida so'zlar hosil qiling:

— ma, — dor, ser — , ba — , be — , — mand, — kor, — siz, — chak, — chan, — choq, — chiq, — qoq, — agon, — man, — ildoq, — namo, bad — , — don, — bop, — chil, xush — , — kash...

23-mashq. Uyga topshiriq. Ko'chiring. Matndagi so'zlarni bir-biridan vertikal chiziq bilan ajratib, ustiga qaysi so'z turkumiga oidligini yozib qo'ying.

O'ZBEKISTON

Bolalarimga, nevaralarimga razm solaman. Ular boshqacha fikrlaydigan kishilar bo'lib o'smoqdalar. Men yangi asrda o'zbekistonlik har bir fuqaroning xonadoni obod va farovon bo'lishini, har bir kishi o'z ishi, umridan rozi bo'lib yashashini istayman.

Olimlarimiz, adiblarimiz eng nufuzli xalqaro mukofotlar sohibi bo'lsalar, sportchilarimiz shoda-shoda medallar olsalar, Osiyo o'yinlari, olimpiada o'yinlari bizning vatanimizda o'tsa — bu mening orzuyim. Inshoolloh, shunday bo'ladi ham. Yangi asr chin ma'noda hamkorlik, o'zaro raqobat va ayni vaqtda o'zaro kelishuvlar asri bo'lajak.

Bunda nafaqat ishbilarmonlik, aqliy salohiyat kuchini ko'rsatadi, balki ma'naviy komillik ham zarur bo'ladi. Taraqqiyot inson qo'li bilan bo'lar ekan, jamiyat sog'lomligi taraqqiyot kafolati ekan, mehr-oqibat, muruvvat va saxovatning ko'proq qalblardan joy olishini, «Mening yaxshi yashashim boshqalarning ham yaxshi yashashiga xalaqit bermasin, aksincha, yordam bersin» degan tamoyilning tantana qilishini, dunyo xalqlari o'zbeklarni ko'rganda: «Bulardan ko'ra ahil xalq yo'q!» degan bahoni berishini, ishimizga, yashashimizga xalaqit berayotgan hasad, hirs, ko'ra olmaslik illatlarining tobora kamayib borishini xohlardim.

Inshoolloh, shunday bo'lajak...

(N. Komilov)

24-mashq. Gaplarni o'qing, so'ngra undagi olmosh so'z turkumiga oid so'zlarni topib ko'chiring va ularga tasnif bering.

Inson — butun bir olam, faqat unda asosiy tuyg'u oliyjanoblik bo'lsa bas. (F. M. Dostoyevskiy) Ezgulik insonning ma'naviy olamidagi quyoshdir (G. Toro) Har narsaga qarshi turish mumkin, lekin saxovatga qarshi turib bo'lmaydi. (J. J. Russo) Men ezgulikdan boshqa biron-bir afzallikni bilmayman. (L. Betxoven)

Bir g'aribning ko'nglini shod aylasang,
Yo'l bosib Ka'ba sari bormoq abas.

(Huvaydo)

25-mashq. Gaplarni fonetik, morfologik va so'z tarkibi bo'yicha og'zaki tahlil qiling.

Bizni ona yanglig' oq yuvib, oq taragan Vatanni sevmog' bu muqaddas burchdir. (M. A. Sholoxov) Vatandan tashqarida baxt yo'q, har kim jonajon yerida ildiz otsin. (I. S. Turgenev) Bizga ota-onalar, bolalar, xesh-u aqrabolar qimmatlidir, lekin muhabbat bobidagi barcha tasavvurlarimiz «Vatan» otli so'zda mujassamlashgan. Vatanga nafi tekkudek bo'lsa, axir, qaysi vijdonli odam uning uchun jon bermoqqa ikkilanar ekan. (Siseron)

26-mashq. O'qing. So'zlarni turkumlarga guruhlab daftaringizga ko'chiring.

1. Bir narsaga so'z berdingmi, uni, albatta, bajar. So'zda turish imon alomatidir. Buni yaxshi bilib ol. 2. Yolg'onchining muruvvati bo'lmaydi. U har insonga zahar sochadi. Yolg'onchiga ishonma, so'ziga aldanma. 3. Biror narsa haqida faqat imonlilar bilan maslahatlash. Bu maslahat seni faqat yaxshilikka erishtiradi. 4. Intiqom olgan yaxshi odam emas. Yaxshi odam intiqom olmaydi. 5. Qadringni bilganing sayin imonli bo'lasan, qadringni bilmasang, sharmanda bo'lasan. 6. Dunyoda vaqt juda qimmatlidir. Vaqtning qadrini bil. Ne yoziqki, ko'p odamlar buning qadriga yetmaydilar. 7. Ishlagan kishi vaqt qiymatini, dangasalar esa vaqtlarining qiymatini bilmaydilar, o'zlarini yomonliklardan qutqara olmaydilar. 8. Xayrli ishni niyat qilgan vaqtingda uning mevasiga shoshilma, toki hoy-u havasning shaytoni seni yengmasin.

(M. Kamol)

27-mashq. O‘qing. Matn ichidan ot, olmosh, fe‘l so‘z turkumiga oid so‘zlarni toping.

KIBRDAN SAQLANING

Mutakabbirlik qilish hech bir mo‘min bandaga hargiz durust ham, joiz ham ermas. «Men falonchidan kammanmi? U kim bo‘lib qolibdi?» deguvchilar eslasinlarki, Iblis Odam alayhissalomga sajda qilishdan bosh tortib: «Sen loydan yaratgan kimsaga sajda qilurmanmi?» dedi. (**«Isro» surasi, 61-oyat**)

Yana aytdi: «Men undan yaxshiroqdurman». (**«Sod» surasi, 76-oyat**) Endi agar suratda tavozelik qilib yurganlar bo‘lsa, o‘z ibodatlaridan g‘ururlanib, ko‘ngillarida o‘zlarini boshqa gunohkor bandalardan yuqori qo‘ymasun. O‘zining gunohlarini eslasun. Har bir odamni ko‘rganda shu odam avliyomikin deb o‘ylash lozimligini aytganlar o‘tmish ajdodlarimiz. «Nega Xudoyim falonchini qilgan gunohlari uchun azoblamas ekan?» deguvchilar va boshqalarni past ko‘rguvchilarga ushbu hikoyat ibrat bo‘lsin. Shayx Hasan Basriy rahmatullohu alayhi daryo bo‘ylabkelayotir erdilar. Sohilda bir erkak bir xotun birla sharob ichib o‘lturg‘onini ko‘rdilar. Shayxning ko‘ziga bul ish makruh, ya‘ni xunuk bo‘lib ko‘rindi: «Bular nechuk bandalarki, erkak birla xotun kishi sharob ichib o‘ltirg‘ay?» deb o‘zini alardin baland ko‘rdi. Shu paytda daryoda bir kema g‘arq bo‘ldi. Kemandagilar: «Ey, Xudoning bandasi!» deb nido qildilar, ya‘niki madad so‘radilar. Sharob ichguvchi kishi o‘zini daryog‘a tashlab kemandagilarni mollari birla olib chiqdi, magar bir kishi qolib ketdi. Sharob ichg‘on kishi Hasan Basriyning qoshig‘a kelib «Ul kishi senga qoldi» dedi. Shayx daryog‘a qadam qo‘ydi ersa suvg‘a botub ketdi, holo ilgari suvning ustida xuddi quruqliqdagi kabi yurib, hatto namoz ham o‘qig‘on erdi. Qo‘rqib daryodan chiqdi. Boyagi kishi yana daryog‘a tushib qolgan odamni ham qutqardi.

So‘ngra shayxga kelib aytdi: «Ey Hasan Basriy, bir martaba o‘zingni birovdan baland tutganing sababli daryog‘a botding, bundan so‘ng hargiz bundog‘ ish qilmag‘il. Ul ayol mening onam bo‘ladi. Seni sinamoq uchun onamni nomahram ko‘rsatib qo‘ydim. Ichg‘onimiz sut erdiki, sening ko‘zingga sharob qilib ko‘rsatdim».

28-mashq. She‘rni badiiy o‘qish san‘atiga rioya qilgan holda o‘qing, so‘ngra sifat turkumiga oid so‘zlarni topib, alohida yozib chiqing.

SEN MILLATNING MULKISAN

So‘zi qudratli, sirli,
Ham go‘zal, ham sehrli,
Go‘yoki tirik jondek,
Muhabbatli, mehrli,
Go‘zal, janona tilim,
Asl, durdona tilim.
Dilimiz tarjimoni,
Fikrimiz jism-u joni

Soʻzlar boʻlsak soʻzimiz,
Xaloskori, posboni,
Ona til, ona tilim,
Asl, durdona tilim.
Sen millatning mulkisan,
Chiroyisan, koʻrkisan,
Feʼl-atvori, ruhini,

Uyga topshiriq. Tilxat va maʼlumotnomaga namuna yozib kelish.

Tayanch tushunchalar

soʻz turkumlari, mustaqil soʻz turkumlari, yordamchi soʻz turkumlari, ot, sifat, son, olmosh, feʼl, ravish, bogʻlovchi, koʻmakchi, yuklama, taqlid soʻz, modal soʻz, undov soʻz.

2-dars. ADABIY TIL HAQIDA MAʼLUMOT. ADABIY TIL SHAKLLARI

2.1. ADABIY TIL

Dars maqsadi: oʻquvchilarga adabiy til va uning shakllari haqida maʼlumotlar berish, ularni toʻgʻri va yoqimli soʻzlashga oʻrgatish.

R e j a:

- * Adabiy til haqida maʼlumot.
- * Xalq shevalari.
- * Adabiy tilning xalq shevalaridan farqi.

1-topshiriq. Har millatning taraqqiysi ilm ila, nodon xalqning koʻz yoshi marjon emish. (A. Avloniy)

Gapdagi soʻzlarni izohlab, adabiy til haqida fikr yuriting.

Har kuni radio va televideniye orqali turli axborotlarni eshitganingizda, gazeta va jurnallar oʻqiganingizda, siz mansub boʻlgan qishloq yoki shahar aholisi gaplashayotgan tilning radio, televideniye, matbuot tilidan maʼlum farq qiladigan tomonlarini payqaysiz. Bundan koʻrinadiki, hozirgi oʻzbek tilimiz adabiy til va mahalliy xalq shevalarini oʻz ichiga oladi.

Tarixan tarkib topgan, qat'iy me'yorlarga bo'ysunuvchi, so'zlashuvchilarning qaysi hududda yashashidan qat'i nazar barchasi uchun umumiy bo'lgan til adabiy til sanaladi.

Adabiy til har qanday tilning oliy shakli sanaladi va lug'at tarkibining boyligi, grammatik qurilishining tartibga solinganligi, qat'iy me'yorlarga amal qilishi, uslubning rivojlanganligi bilan xarakterlanadi.

Bu jihatdan adabiy til xalq shevalariga qarama-qarshi qo'yiladi.

Faqat muayyan bir hududga xos ayrim belgilarni o'zida namoyon qilgan til shakli mahalliy shevalar hisoblanadi.

Shevalar shu xususiyatlari bilan boshqa hududga mansub shevalardan va ayni paytda adabiy tildan farq qiladi.

Adabiy til xalq shevalaridan oziqlangan holda muttasil rivojlanib boradi. Demak, adabiy til xalq shevalaridan uzilgan til emas.

Adabiy til xalq shevalari negizida so'z ustalari tomonidan umumlashtirish, qat'iy me'yorlarni ishlab chiqish yo'li bilan hosil qilinadi. Hozirgi o'zbek adabiy tili ko'proq qarluq, qisman qipchoq va o'g'uz shevalari negizida vujudga kelgan. Qarluq shevasi vakillari ko'proq Farg'ona vodiysi, Toshkent, Samarqand, Qarshi shaharlari va ularning atroflaridagi hududlarda istiqomat qilishadi. Shuningdek, bu sheva vakillarini Markaziy Osiyoning bir qancha joylarida, xorijiy mamlakatlarda ham uchratish mumkin. Har bir ziyoli o'zi mansub bo'lgan hudud tili xususiyatlaridan qutulib, adabiy tilda gapirish ko'nikmasiga ega bo'lmog'i lozim.

Masalan, *ashi, kevotti, kelutti, kelopti, oka, aqa-baqa* singari shakllarni nutqda qo'llash so'zlovchida nutq madaniyatining shakllanmaganligidan dalolat beradi.

Savol va topshiriqlar

1. Adabiy til nima va u xalq shevalaridan nimasi bilan farq qiladi?
2. Xalq shevalari deganda nimani tushunasiz va uning adabiy til bilan aloqasi qanday?
3. Siz mansub bo'lgan shevaning adabiy tildan farq qiladigan tomonlarini ayting.

29-mashq. O'z shevangizga xos so'zlashuv uslubining belgilarini adabiy til me'yorlari bilan qiyoslang va farqlarini tushuntiring.

30-mashq. Quyidagi chizmani ko'chiring. Ilova qilingan so'zlarni o'qib, ularni orfografiya qoidalariga rioya qilgan holda namunada ko'rsatilganidek chizmani to'ldiring.

N a m u n a

Ishga, tog'ga, tikkan, ketgach, aeroport, tushunmoq, kompaniya, fikr, monolog, qutildi, ko'm-ko'k, o'qibdi, so'roq, sana, angla, terakka.

31-mashq. Eski adabiy tilda yozilgan baytlarni hozirgi adabiy tilga aylantiring.

So‘z guharig‘a erur anga sharaf,
Kim bo‘la olmas anga gavhar sadaf.
Til bu chamanning varaqi lolasi,
So‘z dururidin bo‘lubon jolasi.

So‘zdin o‘likning tanida ruhi pok,
Ruh dog‘i tan aro so‘zdin halok.

Turguzub o‘lgani kalomi fasih,
O‘zig‘a «jonbaxsh» laqab deb Masih.

Tengriki, insonni qilib ganji roz,
So‘z bila hayvondin anga imtiyoz.

G‘uncha og‘izliq, sanami no‘shlab,
So‘zdin agar aylasa, xomush lab.

Donayi dur so‘zini afsona bil,
So‘zni jahon bag‘rida durdona bil.

(«Hayrat ul-abror»dan)

32-mashq. Matnlardan keltirilgan parchalarni o‘qing. Shevaga xos so‘zlarda, adabiy tildan chekinish bo‘lgan holatni topib, ularning o‘rniga adabiy tildagi muqobilini qo‘ying. Shevaga xos so‘zlarning qaysi jihatdan farqlanishini izohlang.

1. — Xo‘p, — dedi Saidiy bir kecha Yo‘lchiboyga, — yerni oldingiz, peshonangizdan chorakorchilikni o‘chirdingiz, bordi-yu, zamon teskari bo‘lib ketsa nima bo‘ladi?

— Oq poshsho kelsa deysizmi?

— Bari bir-da... Boyni yomon ko‘radigan hukumat bilan, albatta, boyni yaxshi ko‘radigan poshsho urishadi. 2. Menikini ham olarmishsizlar, deb eshitdim. Agar oladigan bo‘lsanglar, javur, ukalar... Hukumat kambag‘alparvar bo‘lsa, men boy emas... 3. Saidiy hovlining sahniga burildi, dimog‘iga zirvak hidi keldi. 4. Domla qizini Saidiy tomon yo‘lladi.

— So‘rash, o‘rischa, znakom bo‘linglar... 5. Necha kundan beri kirib, ko‘r deyman, bu bevosh uyalaman, deb hech kirmaydi. 6. Yoqubjon javob bermay, qo‘lidagi o‘zi tergan bir necha satrni nabordan ottisk olish uchun press yoniga keldi. U qaytib kelib izoh bermoqchi edi, ammo metrenpaj ruxsatsiz harf terish mumkin emasligini aytib, ottisk olgani qo‘ymaganidan keyin, vyorstka tamom bo‘lguncha indamay, tergan naborini tarqatish bilan ovora bo‘ldi. 7. — Bu yashshamay o‘lgurning o‘zi yomon, — dedi opasi, mushtini yerga qadab, — sen bilan orani buzishga buzib boshiga ish tushgandan keyin biram o‘tirgani joy topolmay yurdiki... (A. *Qahhor*)

33-mashq. Jonli soʻzlashuv nutqiga xos soʻzlarni yozma adabiy tilda yozing.

N a m u n a: sevindi — suyundi.

Anjon — Andijon, Samarqan — Samarqand, asma— astma, doʻslik — doʻstlik, ishleman — ishlayman, televizor — televizor, koʻyni — koʻngli, obketaman — olib ketaman, toʻr — toʻrt, ishka — ishga, silar — sizlar, boʻmaydi — boʻlmaydi, istudent — student, abzal — afzal, kexsa — kekxa, mart — mard, dasroʻmol — dastroʻmol.

Yuqoridagi soʻzlar ishtirokida ogʻzaki matn tuzing.

34-mashq. Hamzaning hajviy sheʼrini «nutq toni» (yuqori tantanavorlik, joʻshqinlik)ga eʼtibor bergan holda oʻqing.

MEVALAR MAJOROSI

Gilos haddan oshiqib,
Xafalikdan toshiqib,
Keldi oʻrik boshiga,
Musht koʻtarib shoshiqib:
«Ey oʻrik, san soʻzlama,
— Maqtanmoqni koʻzlama!
Yonboshingga bir tepay,
Bogʻga hargiz yuzlama
Gʻoʻrang qursin, kech bitar,
Yegan kishi tish sinar...

Yuqoridagi sheʼrdan xulosa qilib, eski adabiy tilning xalq tiliga qanday moslashganini tushuntiring.

35-mashq. Ogʻzaki va yozma adabiy tilning rivojlanishida nutq turlari (monolog, dialoglar)ning ahamiyati bormi? Quyidagi monologik nutq fikrlaringizni isbotlash uchun asos boʻlsin.

Said Ahmadning «Ufq» romanidagi Ikromjonning nutqidan namunalari:

— Yoʻq, hali bilagimda kuchim bor. Yuragimda oʻt soʻngani yoʻq. Bu alamlarni, bu xoʻrliklarni oyoq ostiga olib toptamagunmcha yashashim shart. Yashayman! Boshimga tugamas savdolar solgan urush olovi oʻchganini oʻz koʻzim bilan koʻrishim shart. Shu yerda turib nemisga oʻq otaman. Oʻqim qolmasa, qoʻltiqtayogʻim bilan boshini yanchaman. Oʻlish yoʻq. Oʻlish — nomardlik. Nomard boʻlib oʻlishni istamayman, istamayman...

— Yoʻq, bolam, men dardga chalinmayman. Men oʻlmayman. Tik boʻlsam yurib, yiqilsam emaklab, yotib qolsam surilib hu oʻsha ufqqa boraman. Ufqdan turib Yozyovonimga bir qayrilib qarayman. Ufqqa bormay oʻlishim mumkin emas...

36-mashq. E. Vohidovning «Nutq haqida»gi sheʼrini yod oling. Oddiy soʻzlashuvda ishlatiladigan soʻzlarga eʼtibor bering.

37-mashq. Badiiy asarlarda adabiy til bilan birgalikda ogʻzaki soʻzlashuv tilining unsurlaridan ham keng foydalaniladi. Ushbu matndan ana shunday oʻrinlarni toping.

TABIB

«Nosir buva oʻrikdan yiqilib tushibdi», degan xabar juda tez tarqaldi. Oʻgʻillari, qizlari, boringki, jamiki qarindosh-urugʻlari toʻplandi. Nosir buva yetmishga kirgandi. Shunday ekan, bu yogʻi maʼlum-da! Erkaklar bir-birlari bilan maʼnoli bosh chayqashar, xotinlar burchak-burchaklarda «otamoʻ-oʻ»lab yigʻlash mashqini boshlashdi. Busiz mumkin emas-da! Axir, yetmishga kirgan ota oʻrikdan yiqilib, soʻrida yotganча inqillashni ham ja oʻrniga qoʻymoqda. Faqat kampiri — Chaman xola beparvo. Qarib miyasi suyulib qolgan-da, shu pallada sigirining kanasini terish bilan band. Eshikdan oʻrtancha oʻgʻli Akramjon kirganidagina u sal sergaklandi. Akramjon onasiga bosh irgʻab qoʻydi-yu, boshqalarga qaramadiyam.

— Ota, tuzukmisiz? — bemorni turtib soʻradi u.

— Ixi, xixi, xixi! A-a-akram, s-s-senmisan? — ota koʻzini xiyol ochdi.

— Menman, otam, menman.

— Rozi boʻlasan endi, — deb vidolashganday koʻzini yumdi.

— E, qayoqdagi gaplar bilan odamni qoʻrqitmang! — Akram qoʻl siltadi. — Oʻrikdan yiqilganlarning hammasi oʻlaversa — sanoqli odamlar qolardi bu dunyoda!

— Sen oldin men yiqilgan joyni koʻrgin! — bemorning ovozi dadilroq yangradi. Hatto qoʻlini koʻtarib oʻrikka imladi. — Hov anovi ayridan yiqildim!

— E, bu ayri nima boʻlibdi! — Akram oʻrik tomon yurib, shart shoxga chiqdi. — Shu yerdan yiqildingizmi? — soʻradi yana u.

— Ha, ha...

— Bu yerdan yiqilgan odam oʻlmaydi.

— Oʻladimi? Boʻlmasa menam tashlayman, oʻlaman, birgalashib ketamiz. Mana qarab turing! — deb Akram tashlamoqchi boʻldi.

— Hay-hay-hay! — Nosir buva qaydan gʻayrat topdi oʻmganini koʻtarib qoʻl siltay ketdi. — Oʻlmaydikan, oʻlmaydikan! Tashlama, mana, men, oʻlmadim-ku!?

— Oʻlmasa ham et-beti lat yeydi, oʻn-oʻn besh kun oh-voh deb koʻrgani kelganlarning ovqatini yeb mazza qilib yotadi! Menam bekorchiman, ota, hasratlashib yotamiz-da. Qarab turing!

— Yoʻ-yoʻ-yoʻq! Lat ham yemas ekan, mana! — bemor oʻrnidan dast turib ketdi. — Qara, hamma yogʻim sogʻ-u salomat! Tush!

Akramjon oʻrikdan tushdi. Oʻgʻil-qizlar, qarindoshlar qoʻl siltashib joʻnab qolishdi. Chaman xola qoʻli bilan Akramjonning yelkasiga qoqdi:

— Akram, yaxshiyam sen borsan, bolam. Bilardim otang, oʻlmasdi, ammo «oh-voh» qilib yotib olardi. Uch oy kasal boqardik.

(Said Anvar)

38-mashq. Soʻzlashuv nutqiga xos qisqargan soʻz shakllarini orfoepik meʼyorlarga muvofiq talaffuz qiling, soʻngra ular ishtirokida gaplar tuzing.

Olvoling, ketvordi, kemayapti, kamayipti, daraxtti, ishlamedi, boriylar, turmayladi, isrop qimeylik, tayarlandi, ardoladi, ketomadi, gʻiyvat

Tayanch tushunchalar

adabiy til, sheva, lahja.

2.2. ADABII TIL SHAKLLARI

Dars maqsadi: oʻquvchilarning yozma va ogʻzaki nutqini shakllantirish, ularda shunday koʻnikmalar hosil qilish.

R e j a:

- * Adabiy til shakllari.
- * Yozma adabiy til va uning turlari.
- * Ogʻzaki adabiy til va uning turlari.

Adabiy til yozma va ogʻzaki shakllarga ega boʻladi.

Harflar vositasida yozma ravishda bayon qilinuvchi adabiy til yozma adabiy til sanaladi.

Masalan, gazeta-jurnallar tili, ish qogʻozlari tili va boshqalar.

Tovushlar vositasida ogʻzaki ravishda bayon qilinuvchi adabiy til shakliga ogʻzaki adabiy til deyiladi.

Masalan, radio, televideniye orqali uzatiluvchi suxandon yoki jurnalist nutqi va hokazolar.

Adabiy tilning rivojlanishida badiiy asarlarning xizmati katta, chunki adabiy til meʼyorlarining shakllanishida adabiyotning taʼsiri kuchli boʻladi. Shunday boʻlishiga qaramasdan adabiy til bilan badiiy til bir narsa emas. Badiiy tilda adabiy til bilan birgalikda turli shevalarga yoki kasb-hunarga mansub personajlar nutqi ham ishtirok etadi.

Masalan,

Odamlar aqlining chirogʻi bilim,
Balodan saqlanish yarogʻi bilim.

(Rudakiy)

Badiiy til (badiiy nutq), adabiy tilning ogʻzaki soʻzlashuv uslubi, publitsistik uslub, rasmiy uslub singari uslublardan biri, yaʼni badiiy uslub sanaladi. Koʻrinadiki, adabiy til badiiy tildan kengroq tushuncha boʻlib, badiiy tilni ham oʻz ichiga oladi.

Savol va topshiriqlar

1. Yozma adabiy til nima?
2. Og‘zaki adabiy til deganda nimani tushunasiz?
3. Badiiy til bilan adabiy til bir narsami?
4. Adabiy tilning qanday uslublarini bilasiz?

39-mashq. Yuqoridagi fikrlarga asoslanib siz ham «Suxandonlik daqiqalar»ini o‘tkazing.

40-mashq. Keltirilgan misollardan shevalarga va kasb-hunarga xos so‘zlar ishlatilgan o‘rinlarni aniqlang va tushuntiring.

1. Dukchi eshon hamma vaqt bo‘z ko‘ynak va ishton bilan malla to‘n kiyar edi. Boshiga kichik salla va kuloh kiyib, bo‘zi mahsi — kavush kiyar edi, hech vaqt yangi va yaxshi ipakli to‘n kiymas edi. (*F. Otabekov*)

2. Zebining qish ichi siqilib, zanglab chiqqan ko‘ngli bahorning iliq hovuri bilan ochila tushkan: endi, ustiga poxol to‘shalgan aravada bo‘lsa ham, allaqaylarga, dala-qirlarga chiqib yayrashni tusay boshlagan edi.

3. So‘fi uyga kirgandan keyin sallasini Qurbon bibiga uzatib, ustidagi malla yaxtagini olisdan turib kartga irg‘itdi.

4. Qizlarning bu «ittik» (o‘tkir zo‘r) payloqchisini ko‘plashib uyg‘otdilar, aravadan ko‘plashib tushirdilar.

5. Men buvizdan beruxsat mehmon chaqirmayman.

6. Kech payt men o‘zim kirib, Enaxonga aytib qo‘yaman.

7. Xudovandi karim, bu erkaklarni muncha yaxshi ko‘rar ekan, a..?

8. Odmi kiyimda ko‘rganlar yo oddiy bir qishloq boyi, yo Yettisuv bilan aloqasi bor qo‘ychi, tuyachi deb o‘ylaydilar.

9. «Uziqararoq» xotin uchrab bir chang solsa, hech narsa qolmaydi.

10. Shunday aziz cho‘qqat «xizmat haqi» besh ming so‘mlarga yetib boradigan bir «ish» topib keldi. (*A. Cho‘lpon*)

41-mashq. «Zumrad bahor» mavzusida xalq shevalariga hamda adabiy tilga asoslangan ikki matn tuzing. Har ikki matnning farqini tushuntiring.

42-mashq. Adabiy til me‘yorlariga rioya qilinmagan so‘zlarni toping. Muallif nima uchun adabiy til me‘yorlariga rioya qilmagan? Buning matn uchun qanday ahamiyati bor?

Otabek boyagi yarim vaziyatini buzmay so‘radi:

— Zaynabning so‘ziga Siz ishondingizmi?

— Ishonmaydirg‘on gapmi?

— Yaxshi, men unga shunday deb aytgan ham bo‘layin, lekin shunda ham Sizing xafalanishingiz menga qiziq tuyuladir. Ayniqsa, sizdan gap... Kumush ishonmadi. Otabek uning orqa sochidan tutib:

— Qani, gapiring-chi menga, orangizdan bir gap o‘tdimi, — deb so‘radi.

— Ha, o‘tdi, — dedi Kumush va chetga qarab kulimsiradi.

— O‘n besh kun bo‘lmasdan?

— Mendan boshqa xotin bo'lsa, Zaynabingiz bilan birinchi kundanoq arazlashar edi...

— Xudo xayringizni bersin...

— Kesatmang.

— Kesatmasam gapiring.

Kumushning raqobati biroz tushgan edi, uch-to'rt kunlik mojarodan yaxshig'ina hasrat ochildi. Otabek hasratni yarim jiddiy tinglab bordi. Zaynabning keyingi so'zi va so'ng'i yelpitish fojialari ham hasrat qolipig'a birma-bir kirib chiqdi. Hasrat tug'ilg'ondan so'ng Otabekning yuzidagi boyagi yarimjiddiylik ketib, uning o'rnini o'ychanlik oldi. Ul shu holatda anchagina so'zsiz qoldi va oxirida o'zidan natija kutib o'ltirg'uvchi Kumushga qarab, kulib qo'ydi.

— Nega kulasiz?

— Chunki yig'lamoqqa arzimaydi. Kumushning qoshlari chimirildi:

— Zaynabingizning bu qilig'ig'a men chidolmayman.

— Chidash va chidamasni hozircha bir tarafga qo'yib turayliq, — dedi Otabek. — Ammo hammadan ilgari Sizdan so'rayman: Menga ishonchingiz bormi?

— Bor, ham yo'q, — dedi Kumush.

...Kumush uyalgannomo yuzini chetga burdi. Otabek tovushini sekinlatib davom etdi:

— O'tgan kun Sizdan «Toshkentda qolasizmi, yo'qmi?» deb so'rag'onim ham faqat shunga o'xshash gaplar bilan Siz xafa bo'lmang, deb aytilgan edi.

(A. Qodiriy)

43-mashq. Quyidagi fikrlarning mag'zini chaqing. Uni misollar bilan tushuntiring.

Xalq tili adabiy tilimizning ichki oziqlantiruvchi hayotbaxsh manbayidir. Xalq tiliga asoslangan adabiy til qotib qolgan emas, u o'zgaradi, boyib boradi va takomillashadi.

44-mashq. Matnni ko'chiring. Badiiy til xalq tilidan qanday farqlanishini bilib oling.

Manzura toliqqan bo'lishiga qaramay tunda uxlay olmadi. Yumshoq o'rin unga tikanzor kabi tuyildi. Oilasidan ilk karra uzoqroq ketgani uchun qalbi notinch edi. Bezovta yurak yurtidagi noxushliklarni sezib, vujudini beholgina titratib turardi. Shu azobdan qiynalgan Manzuraga bu shaharning tuni behad uzunday tuyildi. Uy isib ketib, nafas olishga arzir havo qolmaganday bo'ldi. O'rnidan turib, peshayvonga chiqadigan eshikni ochdi. Yuziga salqin shabada urildi, orom oldi. Tashqarida maydalab yomg'ir yog'a boshlagan, sanoqsiz chiroqlar yorug'ida bog' to'lin oy nuriga cho'milganday so'limlik kashf etgan edi, ammo bu so'limlik uning kayfiyatini yaxshilashga qodir emas edi. Bu olam aro tunni bedor o'tkazgan faqatgina Manzura emas. Necha ming, balki necha yuz ming, balki undan-da ko'p odam — xasta ham, tani sog' ham, podsho ham, qayg'uli ham, qayg'usiz ham... tunni bedor o'tkazadi. Hech kim o'sha tunning o'zida qayerdadir jigarbandi ham qalb titrog'ida ekanini bilmaydi. Ahmoq Manzura ham ortida eri bilan qizining tunni uyqusiz o'tkazishganidan bexabar edi.

(T. Malik)

45-mashq. Berilgan so'zlarni siz ham davom ettiring (20—30 taga yetkazing).

46-mashq. Latifalarni ko‘chiring, ularning adabiy tilga yoki xalq shevalari tiliga mansub ekanini izohlang.

VAJ

Afandi xufya dorifurushlik qilayotgan ekan, xaridor yorliqqa razm solib, norozi ohangda debdi:

— Voy — bu, doringiz roppa rosa uch yil burun chiqqan ekan-ku?

Afandi pinagani buzmay debdi:

— Mayli, siz ham menga uch yil avval chiqqan puldan bera qoling.

SHISHANING PULI

Afandi ichkilikka ruju qo‘yganidan xotini bilan jiqqamush bo‘lar ekan. Bir kuni u allanimalarning sharaq-shurug‘idan uyg‘onib, erinibgina ko‘zini ochsa, xotini bir to‘rxalta shishalarni ko‘targancha qayergadir ketyapti.

— Ha, xotin, saharmardonda yo‘l bo‘lsin? — debdi Afandi.

— Ichishingizning kasridan sovunga pul qolmabdi, ordona qolsin.

— Rahmat demaysanmi, nomard xotin. Men ichib shishalarni bo‘shatmaganimda sovunga pulni qayerdan topar eding.

MAHLUQO

Do‘stlari Afandidan so‘rashibdi:

— Mulla Nasriddin, yangamni nima deb chaqirasiz?

— Mahluqo, — deb kerilibdi Afandi.

— Qoyil! — xitob qilishibdi suhbatdoshlari. Shunda Afandi sekingina qo‘shib qo‘yibdi:

— Jahlim chiqqanda, oxirgi harfini tashlab chaqiraman.

Tayanch tushunchalar

yozma adabiy til, og‘zaki adabiy til.

3-dars. LEKSIKOLOGIYA. SO‘Z VA LEKSEMA

3.1. LEKSIKOLOGIYA

Dars maqsadi: o'quvchilarda so'z va uning xususiyatlari haqida bilim va ko'nikmalar hosil qilish, ularni so'zdan unumli va samarali foydalanishga o'rgatish.

R e j a: * Leksika haqida.
 * Leksikologiya haqida ma'lumot.

1-topshiriq. So'z haqida qanday maqollarni bilasiz? Ulardan namunalar keltiring.

2-topshiriq. So'z qilichdan o'tkir maqolining ma'nosini izohlang.

Har qanday tilni o'rganayotgan paytingizda, eng avvalo, sizni qurshab turgan narsa va hodisalarning amaliy hayotingiz bilan bog'liq bo'lgan turli xil harakati, holatlari, belgi va xususiyatlarining shu tilda qanday ifodalanishini, nomlanishini bilishdan boshlaymiz.

Ma'lum bir tildagi ana shunday so'zlar yig'indisi shu tilning lug'at tarkibini tashkil qiladi.

Leksika atamasi ikki ma'noda qo'llaniladi:

- a) tilning lug'at tarkibi, so'zlar yig'indisi;
- b) lug'at tarkibini o'rganuvchi tilshunoslikning alohida bo'limi.

Leksika atamasining ikkinchi ma'nosi uchun leksikologiya atamasi ham qo'llaniladi.

Leksikologiya yunoncha *lexikos* — so'z, so'zga doir va *logos* — ta'limot so'zlarining birikuvidan olingan bo'lib, leksika (so'z) haqidagi ta'limot demakdir. Demak, so'z va uning ma'nolarini o'rganuvchi tilshunoslik bo'limiga leksikologiya (ba'zan leksika) deyiladi.

Savollarga javob bering

1. Leksika nima?
2. Leksikologiya nimani o'rganadi?

47-mashq. So'zning qudrati haqidagi quyidagi rivoyatni o'qing. So'z to'g'risida siz ham fikr yuriting.

O'tmishda ovi yursa ham davi yurmay, tobora kambag'allashib borayotgan bir dehqon yo'l chetida o'ylanib tursa, faqirgina yo'lovchi o'tib qolibdi. Shunda dehqon:

— Ey donishmand, nima eksam, men boyib ketaman? — deb maslahat so'rabdi.

Yo'lovchi unga piyoz ekishni tavsiya etibdi. Qarangki, notanish yo'lovchining gapiga kirgan dehqon o'sha yili chindan ham boyib ketibdi. Shodligidan bosar-tusarini bilmay qolgan dehqonga yana o'sha odmigina yo'lovchi uchraganida:

— Ey gado, nima eksam, men yanada boyib ketaman? — deb ikkinchi marotaba murojaat qilibdi.

Shunda u yana bir ekinning nomini aytib, yo'lida davom etibdi. Falakning gardishini qarangki, keyingi yili dehqonning omadi chopmay, ilgarigidan ham kambag'allashib ketibdi.

Bundan g'oyatda g'azablangan dehqon haligi yo'lovchini sabrsizlik bilan kuta boshlabdi. Nihoyat, u tanish yo'lovchi bilan duch kelibdi va:

— Ey, notovon yo‘lovchi, nega meni aldading? Sening gapingga kirib, yanada boyish o‘rniga butkul kambag‘allashib ketdim-ku! — deb g‘azab qilibdi.

— O‘zingni bos, — debdi yo‘lovchi, — birinchi yili sen menga «donishmand» deb murojaat qilding. Men senga donishmandning javobini berdim. Natijada sen boyib ketding. Keyingi safar esa menga «gado» so‘zini munosib ko‘rding va men senga gadoning javobini berdim, — degan ekan ...

48-mashq. O‘qing. Alisher Navoiy gulni qanday ifodalaganiga e‘tibor bering. Gul va giyohlarning leksik ma‘nosini izohlang.

GUL VA NAVOIY NAVOSI

Alisher Navoiy o‘z asarlarida gul, uning vazifasini o‘taydigan giyoh va o‘simliklar, gulga aloqador ashyolar, shuningdek, mavjudotlarning juda ko‘pidan va xilma-xillaridan keng foydalanadi. Shu bilan bir vaqtda ulug‘ shoir o‘z maqsadlarini ifodalashda gul va gulistonlardan ayrim g‘azallarining ba‘zi baytlaridagina foydalanib qo‘ya qolmay, balki o‘nlab g‘azallarini butun-butunligicha ana shunday ifodalashga bag‘ishlaydi. Ularda o‘nlab xildagi gullar: nasrin, nastarin, nargis, nilufar, savsan, rayhon, xino, zanboq guli, lola, sadbarg, ra‘no, hazorg‘uncha, zag‘far, sumanpar; yoqimli hidi va go‘zal ko‘rinishi bilan gulni eslatuvchi giyohlar: sunbul, ishqiq pechan; manzarali daraxtlar: sarv, ar-ar, arg‘uvon, shamshod kabilar haqida ma‘lumot beradi. Ya‘ni: gulo‘roy — gul bilan bezangan, gulrez — gul to‘kuvchi, gulpo‘sh — gul yopingan, qip-qizil gulday kiyingan, gulbang — yoqimli ovoz, bulbul ovozi, guldastaband — majozan quyosh nurlari kabi iboralar Navoiy asarlarining mazmunini ochib berishda mislsiz zo‘r xizmat qiladi.

Shuningdek, yuqorida aytib o‘tilgan iboralarning aksariyatini ulug‘ Navoiy sinonimiya vositasida turli variantlarda ishlatgan: gul, chechak, vard, shugufa kabi. Shu bilan birga, gulga oid ko‘pchilik iboralardan omonimiya yordamida turli ma‘nolar hosil qilgan: gul (chechak), gul (bezak), gul (yashnamoq), gul (mahbuba), gul (go‘dak), gul (umuman inson), gul (qizamiq) singari.

Buyuk shoirning asarlarida gul tushunchasidan foydalanish ko‘lami katta va keng...

(O. Valixonov)

49-mashq. O‘qing, ajratib ko‘rsatilgan so‘zlarning leksik ma‘nosini ayting, qo‘shimcha ma‘nolarini ham tushuntirib bering.

Yettita gunohdan saqlaning doim,
Sizni kechirmagay keyin xudoyim
Solib boshingizga fitna-falokat,
Oxiri keltirar sizga halokat.
Bo‘lsangiz agarda siz yuragi chirk,
Olloh taologa keltirsangiz shirk,
Sehrlilish bilan bo‘lsangiz mashg‘ul,
Bilingki, Ollohga kelmagay ma‘qul.
Ham nohaq birovning qadriga yetmoq,
Bilingki, do‘zaxning tubiga ketmoq,

Qilmasdan birovga zugʻum-u zoʻrlik,
Yomondir qilsangiz lekin sudxoʻrlik.
Hamda yetimlarning molini yemoq,
Lozim bu ishlardan «alhazar» demoq.
Jang chogʻi dushmandan boʻlsangiz «quyon»,
Buning oqibati biling koʻp yomon.
Xoin deb nomingiz chiqib el aro,
Sharmanda boʻlasiz har ikki dunyo.
Eri bor, moʻmina, iffatli ayol
Haqida qilmasangiz hech yomon xayol,
Kim soʻkib, tuhmat-la desa uni gʻar,
Bilsinki, doʻzaxga tushar muqarrar.
Bu yetti gunohdan saqlan, ey muslim,
Yoʻldan ozdirmasin seni soʻng hech kim.
Garchi bu olamda koʻp erur shayton,
Goh odam shaklida boʻlar namoyon.
Dilingizda boʻlsa Xudoyi karim?
Shayton qochar sizdan yetti chaqirim!

Tayanch tushunchalar

leksika, leksikologiya, lugʻat tarkibi

3.2. SOʻZ VA LEKSEMA

Dars maqsadi: oʻquvchilarda soʻzning tovush hamda maʼno tomoni haqida bilim va koʻnikmalar hosil qilish.

R e j a:

- * Soʻz haqida tushuncha.
- * Leksema.
- * Leksik maʼno.
- * Grammatik maʼno.

1-topshiriq. Vatan haqida bitta sheʼrni daftaringizga yozing va bu sheʼr tarkibida nechta soʻz ishtirok etayotganini aniqlang.

2-topshiriq. Soʻz deganda nimani tushunishingizni bayon qiling.

Nutqimiz soʻzlarning qoʻshiluvidan hosil boʻladi. Soʻzni talaffuz qilganimizda va qulogʻimiz bilan eshitganimizda goʻyo u faqat tovushlar ketma-ketligidan tashkil topgan butunlikdek tuyuladi. Soʻzni bunday tasavvur qilish bir yoqlamadir, chunki har qanday tovushlar birikmasi soʻzni hosil qilavermaydi. Masalan, *soʻ*, *koʻs* singari tovush birikmalarini soʻz deb boʻladimi? Yoʻq. Soʻz boʻlish uchun tovushlar birikmasining oʻziga kifoya qilmaydi. Maʼlum tovush va tovushlar birikmasi maʼno bilan

bogʻlangandagina soʻzga aylanadi. Yuqoridagi tovush birikmalarining tartibini oʻzgartirsak, ular maʼlum maʼno bilan bogʻlanadi. Masalan, *oʻs*, *soʻk* kabi.

Demak, soʻzning ikki tomoni: moddiy tomoni (tovush yoki harflar ketma-ketligi) va maʼno tomoni mavjud.

Maʼlum maʼno bilan bogʻlangan va morfologik shakllangan tovush yoki tovushlar birikmasi soʻz sanaladi.

Soʻz ikki xil maʼno bildiradi. Bu ikki xil maʼnoni *opa* soʻzi misolida koʻrib chiqaylik.

Opa soʻzi *aka*, *uka*, *singil* singari soʻzlar bilan qarindoshlik maʼnosi bilan bir guruhga birlashadi. Ayni paytda, bir guruhga mansub boʻlgan yuqoridagi soʻzlar bir-biriga zidlanganda, maʼlum maʼnolari bilan oʻzaro farqlanadi.

Xususan, *opa* soʻzi *oʻgay opaga* zidlanganda, qon-qorindoshlik (oʻgay emaslik) maʼnosini bildirishi bilan; *opa* soʻziga zidlanganda, men bilan bir boʻgʻinga mansublik maʼnosini bildirishi bilan; *aka*, *uka* soʻzlariga zidlanganda, ayol jinsiga mansublik maʼnosi bilan; *singil* soʻziga zidlanganda esa *opaning* mendan kattalik, singilning esa kichiklik maʼnosiga egaligi bilan farq qiladi.

***Opa* soʻzining boshqa qarindoshlik bildiruvchi soʻzlar bilan birlashtirib turadigan va ayni paytda, ularni bir-biridan farqlaydigan maʼnolarining jami uning atash maʼnosi yoki leksik maʼnosi deyiladi.**

***Opa* soʻzi yuqoridagi maʼnodan tashqari predmetlik, bosh kelishik, birlik maʼnolariga ham ega. Bu maʼnolar uning grammatik maʼnosi sanaladi.**

Koʻrinadiki, nutq jarayonida har bir soʻz leksik va grammatik maʼnolar uygʻunligidan tashkil topadi.

Odatda, leksik va grammatik maʼnolarning muayyan tovush yoki tovushlar birikmasi bilan barqaror munosabatidan tashkil topgan butunlikka nisbatan **soʻz** atamasi qoʻllaniladi.

Grammatik maʼnosiz, faqat leksik maʼno bildiruvchi til birligi uchun **leksema** atamasi qoʻllaniladi.

Bunday vaqtda **soʻz** morfologiya birligi sifatida, **leksema** esa leksikologiya birligi sifatida bir-biridan farqlanadi.

Demak, tahlil jarayonida gap tarkibidan soʻzlarni ajratamiz. Soʻzlar esa leksema va grammatik qoʻshimchalarga boʻlinadi. **Tilning lugʻaviy (leksik) maʼno bildiruvchi birligi leksema sanaladi.** Lugʻatlarda bosh soʻz sifatida leksemalar beriladi.

Savol va topshiriqlar

1. Soʻz tovush tomonidan tashqari yana nimaga ega boʻlishi kerak?
 2. Soʻzning leksik maʼnosi deganda nimani tushunasiz?
 3. Soʻzning grammatik maʼnosi nima?
 4. Leksema va soʻz nimasi bilan bir-biridan farq qiladi?
 5. Bitta gap keltirib, uni soʻzlarga ajrating, soʻzlarning leksema qismini aniqlang.
- 50-mashq.** Soʻzlardagi ichki maʼnoviy farqlarni izohlab bering.

Boshqacha — o‘zgacha — ajib — ajoyib — g‘alati — g‘aroyib — alomat — antiqa.
Tuzuk — durust — bir navi — yaxshi — zo‘r — a‘lo — gap yo‘q — mixdek.

51-mashq. Matnni o‘qing. Ajratib ko‘rsatilgan so‘zlarning leksik ma‘nolarini ayting. Ularning qaysi so‘z turkumiga kirishini izohlang. Leksik ma‘no bildirmaydigan so‘zlarga ham misollar keltiring.

SUVNING TOMCHISI HAM SUV

Biz hamma vaqt, hamma joyda: «Nonni uvol qilmang. Non aziz, nonning ushog‘i ham non», deymiz. To‘ylarda, yig‘inlarda, hatto uyda dasturxon atrofida nonushtaga o‘tirganimizda ham keragidan ortiqcha non sindirilsa: «Qo‘ying, ushatmang, nonning ortiqchasini uvol qilmang», deymiz.

Ammo suvni bemalol isrof qilish — oqizish mumkinmi? Suv- o‘tkazgich jo‘mraklaridan suv to‘xtamay oqib yotsa ham: «Hoy, suvni bekordan bekorga sarflama. Uvol qilma, to‘xtatib qo‘y!» deb aytmaymiz. Vaholanki, ana shu suv bo‘lmasa bug‘doy qayda, un qayda, non qayda?! Tejashni suvdan, suv qatrasidan boshlamoq kerak. Uvolni, savobni izlamoq kerak. «Qatra-qatra yig‘ilib daryo bo‘lur» yoki «Toma-toma ko‘l bo‘lur», deb ona xalqimiz bejiz aytmagan. Nonning uvog‘i ham non bo‘lganidek, suvning tomchisi ham suvdur. Gohida suv uvolini o‘ylab hayron qolaman. Agar bizni uvoli tutsa, faqat suvning uvoli tutadi.

Ko‘pincha ko‘cha-ko‘yni to‘ldirib ibodat uchun masjidga o‘tib ketayotgan mahalladoshlarimizni ko‘rib xayolga cho‘maman. Ha, ular savob uchun namoz o‘qishi ibodat. Zakot berish ibodat. Odamlarning joniga oro kirib og‘ir yumushini yengil qilish ham ibodat, savob, lekin ibodatning kattasi, savoblarning ulug‘i ham bor. Suvni tejash, pokligini, sofligini, tozaligini, sifatini saqlash, uvol qilmaslik savoblarning eng kattasidir, ibodatlarning eng ulug‘idir, amallarning eng chiroylisidir.

Faxriddin Turgoniy o‘z davridayoq suvlarni iflos qilmaslik haqida o‘ta ta‘sirli, foydali fikrlar bildirib, shunday she‘rlarni yozib qoldirgan edi:

Bugun chashma suvin qilsang agar xor,
Boshqa icholmassan bu suvdan zinhor.

Bolalar! Ona-Vatanga, o‘zimizga, avlodlarimizga zarar keltirayotganimizni, iste‘mol qilinadigan oziq-ovqatlarga og‘u — zahar solayotganimizni, qolaversa, o‘zimizni o‘zimiz zaharlayotganimizni bilyapimizmi? Sezyapimizmi? O‘z rizq-ro‘zimizni qismaylik, o‘z umrimizga, bola-chaqalarimiz umriga o‘zimiz zomin bo‘lmaylik.

Oxir-oqibatda biz oqar suvlarga tashlab yuborgan oqovalar, axlat va kimyoviy chiqindilar Orol dengiziga yetib borguncha achib-sasib, qurib, zahar-zaqqumga aylanib, havoga ko‘tarilib, shamollar bilan qaytib yana boshimizga yog‘ilyapti. «Qaytar dunyo», deb shuni aytisalar kerak.

(A. Abdurahmon o‘g‘li)

52-mashq. Ko‘chiring, ajratib ko‘rsatilgan so‘z va so‘z birikmalarining leksik ma‘nolari va qo‘shimcha ma‘nolarini tushuntirib bering.

HALOLLIK GIGIYENASI

Dasturxonimizga tortiladigan taom masalliqalarini xarid qilishdan to uni tayyorlab, pishirib, suzib keltirguncha ularning ozodaligiga e'tibor qilamiz. Muzxonada saqlaymiz, chang-g'ubordan muhofazalash uchun doka-sochiqlar yopib qo'yamiz. Nihoyat, ovqatlanishga o'tirishdan avval qo'llarimizni yuvamiz; qoshiq va sanchqilarni qayta-qayta artishdan erinmaymiz.

Uncha-buncha ozodalik gigiyenasiga odatlanganimiz bois, mikrobdan qo'rqamiz, biroq ozodalik gigiyenasidan ilgariroq keladigan, ehtimol mikrobdan dahshatliroq bo'lgan halollik gigiyenasini xayolimizga keltirmaymiz.

Dasturxonimizga tortilayotgan masalliqalarni, tanovul qilayotgan noz-ne'matlarni halollab topdikmi? Qayerdan keldi ular ro'zg'orimizga? Qaysi mehnatlarimiz evaziga qozonimizga solyapmiz ularni? Birovlarning haqidan urib qolganimiz hisobiga emasmi? Kimlardir qon qaqshatish hisobiga orttirmagan edikmi ularni? Boshiga og'ir musibat tushgan bechoradan tama yo'li bilan undirib olgan poralarimiz hisobiga emasmi?..

Nopok va harom yo'llar bilan topilgan taomni jig'ildonga tiqishtirayotib ozodalik gigiyenasiga har qancha rioya qilmaylik, bu bilan luqnamiz poklanib qoladimi?

Bozor munosabatlarining tinimsiz toblanishi, o'tish davrining shiddati va behalovat turmush tarzi odamlarni shu qadar komiga tortib ketdiki, bunday nozik savollar haqida o'ylashga, mulohaza yuritishga fursat yetmayapti. Eng dahshatlisi shundaki, mana shunday taqchillikka ko'nika borganimiz sayin o'zimizni savolga tutish, o'zimizni o'zimiz terdash odati ham unutilib ketmoqda.

Ehtimol, bandasining tabiatida, fe'l-atvorida mana shunday bosar-tusarini bilmay qolish odati mavjudligi uchun ham Alloh taolo hikmatlarga boy Ramazon oyini yaratgan chiqar! Kundalik behalovatliklar orasida ma'naviy poklanmoqlik uchun namoz fursatlari joriy etildi, yillik behalovatliklar ichra nafas rostdamoqlik uchun esa ro'za oyi belgilandi.

Nafasni rostdlashni nafsni rostdlash deya talqin qilsak ham yanglishmasmiz.

Tirik jon bor ekan, nafsiga quloq osmay iloji yo'q, zero, hech bir banda Payg'ambarimiz alayhissalom singari go'daklik kezlari nafs pardasidan xalos etilgan emas. Bu yorug' olamning boqiy jumboqlaridan biri shuki, nafs bandalarining insoniylik martabasi, halolligi, diyonat va imon maqomi nafsini tiya olish-olmaslik bilan belgilanadi.

Yaxshiyam, jamiyatimizda ijtimoiy muhofaza siyosati barqaror, aks holda shataloq otayotgan, imoniy nafsini bozoriy nafsga ikki qo'llab almashlab yuborayotganlar yana qanaqangi «karomatlar» ko'rsatmas edi! Shuning uchun ham barchamiz «Halollik gigiyenasiga» rioya qilaylik!

Tayanch tushunchalar

so'z, leksema, leksik ma'no, grammatik ma'no.

**4-dars. BIR MA'NOLI VA KO'P
MA'NOLI SO'ZLAR. KO'CHMA MA'NOLAR
VA ULARNING TURLARI**

4.1. BIR MA'NOLI VA KO'P MA'NOLI SO'ZLAR

Dars maqsadi: o'quvchilarda so'zning o'z va ko'chma ma'nolari haqida bilim va ko'nikmalar hosil qilish, ularni o'z nutqlarida so'z ma'nolaridan to'g'ri foydalana olishga o'rgatish.

R e j a:

- * Ko'p ma'noli so'zlar va ularning paydo bo'lish sabablari.
- * Bir ma'noli so'zlar.
- * Ko'p ma'noli so'zlarda ma'noning darajalanishi: to'g'ri ma'no va ko'chma ma'nolar.

1-topshiriq. «Navoiy» dramasi Mansur Navoiyga: «Pirim, kechiring, itlik qildim» deb yolvoradi. Shu iboraning ma'nosini tushuntiring. *It* so'zining to'g'ri va ko'chma ma'nolarini ayting.

2-topshiriq. *Bulbul* so'zining to'g'ri va ko'chma ma'nolarini ayting. Ko'chma ma'nosi asosida gap tuzing.

Tilimizdagi so'zlarning juda katta qismi ko'p ma'nolidir, chunki kishilar o'zining kundalik hayotida yangi paydo bo'lgan tushunchalarning har biri uchun alohida-alohida so'zlar qo'llayveradigan bo'lsa, so'zlarning soni o'ta ko'payib ketib, ularni xotirada saqlash mumkin bo'lmay qolardi. Natijada tildan foydalanish ham qiyinlashib, u sekin-asta yaroqsiz holga kelib qolgan bo'lardi.

Shuning uchun ham har qaysi tilda sanoqli til birliklarning turli xil kombinatsiyalaridan cheksiz tushuncha va fikrlarni ifodalashga harakat qilinadi. Ana shunday harakat tufayli tilda ilgari mavjud bo'lgan so'zlarga yangi-yangi ma'nolar yuklanadi. Natijada ko'p ma'noli so'zlar maydonga keladi. Masalan, *tosh* so'zi dastlab «qattiq», «sovuq jism» ma'nosida qo'llangan: «*Yo'lda tosh yotibdi.*» Keyinchalik «qattqlik» ma'nosini faollashtirib, *tosh bag'ir*, *bag'ri tosh* birikmalarida bag'irning sifatlovchisi vazifasida ko'chma ma'noda qo'llanila boshlangan. Yoki ko'z so'zi dastlab faqat «tirik organizmning qavariq shaklga ega bo'lgan ko'rish a'zosi» ma'nosida qo'llangan bo'lsa, keyinchalik «qabariqlik» ma'nosini faollashtirish asosida «daraxtning ko'zi», «yorug'lik bilan ta'minlash» ma'nosini faollashtirish orqali «derazaning ko'zi» ma'nolarida qo'llanila boshlandi.

Nutq jarayonida ikki va undan ortiq ma'noda qo'llaniluvchi so'zlarga ko'p ma'noli so'zlar yoki polisemiya deyiladi.

Polisemiya yunoncha *poli* — ko'p, *semia* — ma'no so'zlaridan olingan bo'lib, ko'p ma'noli demakdir. Polisemiya monosemiya (yunoncha *mono* — bir, *semia* — ma'no)ga zidlanadi.

Ko'p ma'noli so'zlarda ma'no qanchalik ko'p bo'lsa ham, lekin u bir so'z hisoblanaveradi. Shuning uchun ham ko'p ma'noli so'zlarda ma'nolardan biri to'g'ri ma'no (yoki o'z ma'no), qolganlari esa ko'chma ma'no bo'ladi. Ko'chma ma'nolar nutq tarkibida boshqa so'z-lar bilan bog'langanda namoyon bo'ladi, nutq tarkibidan ajratilganda esa to'g'ri ma'nosi asosiy ma'no bo'lib qoladi. Masalan, *tosh* so'zi nutq qurshovidan ajratib olinsa, «qattiq jism» ma'nosini anglatadi.

Bir ma'noli so'zlar tilimizda kam sonni tashkil qiladi va ilmiy, kasb-hunarga doir atamalarni, shuningdek, yangi paydo bo'lgan so'zlarni o'z ichiga oladi. Yangi so'zlar (neologizmlar) ham davrlar o'tishi bilan qo'shimcha ma'nolarni anglatadi.

Ko'p ma'noli so'zlarning ma'nosini bilish va undan nutq jarayonida o'rinli foydalanish nutqning ta'sirchan, ifodali bo'lishiga yordam beradi.

Savol va topshiriqlar

1. Ko'p ma'noli so'zlar nima?
2. Ko'p ma'noli so'zlar nima uchun paydo bo'ladi?
3. Ko'chma ma'no qanday aniqlanadi?
4. To'g'ri ma'no-chi?

53-mashq. Ko'chiring. Ko'chma ma'noda qo'llangan fe'llarni toping.

1. Tojixon Saidaning kelganidan xursand bo'ldi, minnatdorchilik bildirgani so'z, o'tqazgani joy topolmay qoldi. (*A. Qahhor*) 2. Tushirilgan molning isini chiqarmadi. 3. Shundan so'ng ikkovi shuncha qalinlashdiki, hatto bir juma kuni Murodxo'ja domlaning mehmonxonasida bir haftalik so'z boyligini aytib tamom qildi. (*A. Qahhor*) 4. Mamlakatning istiqboli ham, kelajagi ham yoshlar, sog'lom insonlar qo'lida bo'lishi tabiiy holdir.

Namuna: Pok niyatli (sofdil, diyonatli, yuragi toza) kishilarga, olimlar va fozillarga dargohim doimo ochiq edi.

54-mashq. A. Navoiyning «So'z durredurkim, aning daryosi ko'ngildir» degan fikrlarining mazmunini ayting va uni munozaraga aylantiring. So'ng quyidagi matnni o'qing. O'zbek tili leksikasi takomiliga munosib hissa qo'shgan olimlarning ishlari haqida so'zlab bering.

IRISTOY QO'CHQORTOYEV (1936—2000)

Filologiya fanlari doktori (1978), professor (1981), O'zbekiston Fanlar akademiyasining akademigi (2000) Iristoy Qo'chqortoyev o'zbek tilining leksikologiyasi, uslubiyati, tilning umumiy-nazariy masalalari bilan bog'liq bir qator asarlarning muallifi. Ular orasida «Ferdinand de-Sossyurning lingvistik konsepsiyasi» (1976), «So'z ma'nosi va uning valentligi» (1977) kabi kitoblari tilshunoslikning nazariy muammolarini yoritishda katta ahamiyatga ega bo'ldi.

Shuningdek, u oliy maktablarda til bilimini o'qitishni takomillashtirish bo'yicha ham ulkan ishlarni amalga oshirdi. Xususan, oliy o'quv yurtlarining o'zbek filologiyasi fakultetlari talabalari uchun yozilgan «Badiiy nutq stilistikasi» (1975), «Turkiy filologiyaga kirish» (1976), «Tilshunoslikka kirish» (1976), «Umumiy tilshunoslik», «Lingvistik ta'limot tarixi» (1980) kabi o'quv qo'llanmalari tilshunoslik nazariyasi va turkiyshunoslikni yuqori pog'onaga ko'tarishda katta ahamiyatga ega bo'ldi.

55-mashq. Ushbu gaplardagi ma'no ko'chishini izohlang.

Besh qo'lini og'ziga tiqmoq, besh qo'l barobar emas, yuzlar, ko'zlar boqar edi biz tomon, eshikka kiraylik.

O'zingiz ham yuqoridagiga o'xshash ma'no ko'chishga misollar yozing.

Tayanch tushunchalar

bir ma'noli so'zlar, ko'p ma'noli so'zlar, polisemiya, to'g'ri ma'no, ko'chma ma'no.

4.2. KO'CHMA MA'NOLAR VA ULARNING TURLARI

Dars maqsadi: o'quvchilarda metafora, metonimiya, sinekdoxa va vazifadoshlik asosida ma'no ko'chirilishi haqida bilim hamda ko'nikmalar hosil qilish.

R e j a:

- * Ko'chma ma'no va uning paydo bo'lish usullari.
- * Metafora va uning xususiyatlari.
- * Metonimiya va uning uslubiy xususiyatlari.
- * Sinekdoxa va uning uslubiy xususiyatlari.
- * Funksiyadoshlik va uning uslubiy xususiyatlari.

1-topshiriq. Asal so'zining to'g'ri (o'z) va ko'chma ma'nosini aniqlang. Ko'chma ma'no bilan to'g'ri ma'no o'rtasida qanday bog'liqlik borligini ayting.

2-topshiriq. Xom so'zining to'g'ri va ko'chma ma'nosini aniqlang. Bu ikki ma'no o'rtasidagi bog'liqlikni tushuntiring.

Ko'p ma'noli so'zlar va ma'nolarning to'g'ri va ko'chma ma'nolarga bo'linishini yuqorida ko'rib o'tdik.

Borliqdagi narsa — hodisa, belgi — xususiyat, harakat — holat nomlari ma'lum bir asosga ko'ra boshqa narsa — hodisa, belgi — xususiyat, harakat — holat nomi sifatida ham qo'llaniladi. Bunday vaqtda bitta nom bir necha narsa — hodisa, belgi — xususiyat, harakat — holatlarning nomi sifatida xizmat qiladi. Masalan, *burun* so'zi «tirik organizmning yuz qismidan bo'rtib chiqqan nafas olish organi» ma'nosini ifodalash bilan birgalikda «yerning suvlikka tomon bo'rtib chiqqan qismi» ma'nosini ham ifodalaydi. Predmetlar o'rtasidagi tashqi o'xshashlik (yuz qismdan bo'rtib chiqqan burun bilan yer qirg'og'ining dengiz yoki okeanga qarab bo'rtib chiqishi o'rtasidagi o'xshashlik) birining nomini ikkinchisi o'rnida qo'llashga asos bo'lgan.

Ma'no ko'chishining nima asosda ro'yobga chiqishiga ko'ra metafora, metonimiya, sinekdoxa, vazifadoshlik singari turlari mavjud.

56-mashq. Berilgan so'zlar ishtirokida gaplar tuzing. Omonim yoki polisemantik so'z ekanligini aniqlang.

Do'st, yosh, yuz, nafis, mol, oyoq, bel, tut, yengil, gul, sher, sana, uch, o'ch, quloq...
Namuna:

1. Olti narsa rohatda yashashga yordam beradi, shulardan biri haqiqiy do'sting bo'lmoqligidir. 2. Bugungi kechamizga shoir Do'st Hamdam ham tashrif buyurgan. 3. Do'st!!! Yana bir juft qo'shiq bo'lsin!

57-mashq. Quyidagi so'zlarning har biri bilan ikkitadan gaplar tuzing. Ularning birida shu so'z o'z asl ma'nosida ikkinchisida ko'chma ma'noda qo'llansin.

Shayton, tulki, ola, tor, yumshoq, dum, ajdaho, ilon, tamoq, luqma, dunyo, og'irlik, shisha, tosh, karam...

58-mashq. Gaplarni ko'chiring. Ko'chma ma'noda qo'llangan so'zlarni ajratib, ma'no ko'chishning turini yozing.

1. «Semurg'» «Sug'diyona»ni qabul qilib, raqiblar darvozasiga ketma-ket beshta to'p kiritishga muvaffaq bo'ldi. 2. Qo'shnimizning o'g'li dadasi bilan tortishayotganining ustidan chiqib qoldim. 3. Yangi binolar qurilishi asossiz ravishda cho'zib yuborilmoqda. 4. Beodob qizning gapini onasi tekislab turdi. 5. Prezidentimiz adashganlar uchun to'g'ri yo'lni ko'rsatib berdi. 6. Bolam, ho'l-u quruqqa qanoat qil, ana o'shanda sen, kayvoniy odam bo'lasan. 7. Muallif dutor haqida yozadi va bu bilan o'zbek cholg'u asbobini birinchi bo'lib tilga oladi. 8. O'g'lining dardida sarg'aygan onaning oh-vohlariga chidab bo'lmasdi. 9. Tun o'z o'rmini tongga bo'shatib berdi. 10. Navoiy ko'hna Sharqning ulug' mutafakkiri sifatida o'z asarlari bilan o'sha davr ijtimoiy masalalarini ham ko'tarib chiqdi. 11. Go'zal bu gaplarning hammasini yuragining tubiga joylagan edi, uni hech kimga oshkor ayta olmasdi. 12. Yigitning uylanayotganini eshitgan qizning qalbi yaralandi.

59-mashq. Quyida berilgan so'zlar qavs ichidagi so'zlar bilan birga qanday ma'noga ega bo'lganligini tushuntiring.

Maslahat (oldi, qildi, soldi), dili (qora, siyoh, pok), toshmoq (suv, ichi, to'lib), mayl(i) (qo'shimchasi, bo'ldi, bildirdi), zarar (yetkazadi, qildi, ko'rdi), iliq (gap, suhbat, suv), dars (hayot, matematika), ochmoq (ko'ngil, eshik, yo'l).

60-mashq. Berilgan so'zlarni ikki ustunga bo'lib ko'chiring.

Ko'p ma'noli
(polisemantik)

Bir ma'noli
(monosemantik)

Atlas, xosiyat, kompyuter, xurmo, xunuk, parcha, xoreografiya, patir, pasta, patnis, g'ildirak, g'isht, g'oz, g'uncha, gazeta, grammatika, urg'u, dunyo, tilxat, paxta, soya, shaxs, olmosh, doya, qoshiq, qoya, xat, quy, davlat, qushni, marketing, vertolyot, tirnoq, maqol, uy, tom, kirish so'z, undalma, yuvg'ich, dars, haykal, topishmoq, aruz, tish, til ...

61-mashq. Uyga topshiriq. Ma'no ko'chishning metafora, metonimiya, sinekdoxa, vazifadoshlik usullariga Abdulla Qodiriy, Said Ahmad, Tohir Malik asarlaridan misollar yozing.

5-dars. METAFORA VA METONIMIYA HAMDA ULARNING USLUBIY XUSUSIYATLARI

5.1. METAFORA VA UNING USLUBIYATI

1-topshiriq. Qozonning qulog'i, odamning qulog'i birikmalaridagi quloq so'zining to'g'ri va ko'chma ma'nolarini ayting. Ko'chma ma'no bilan to'g'ri ma'no o'rtasidagi aloqani tushuntiring.

Nutqimizda eng keng tarqalgan ma'no ko'chish usuli metaforadir.

Metafora (yunoncha *metaphora* — ko'chirish) bir predmet nomining boshqa predmet nomiga ular o'rtasidagi ma'lum o'xshashlik asosida ko'chishidir. Masalan, *tandirning og'zi* birikmasida *og'iz* so'zining ma'nosi odam yoki hayvon og'ziga tashqi o'xshashligi asosida vujudga kelgan. Narsa va hodisalar o'rtasidagi o'xshashlik turli asosda bo'lishi mumkin:

1. Ikki predmet o'rtasidagi shakliy o'xshashlik. Masalan, *odam qulog'i* va *qozon qulog'i*.

2. Ikki predmet qayerda joylashishi bo'yicha o'xshashlik. Masalan, *itning dumi*, *samolyot dumi* va boshqalar.

Nutq jarayonida metaforalardan o'rinli foydalanish nutqimizni ta'sirchan, jozibali qiladi. So'zlovchining badiiy-estetik qobiliyatini namoyon etadi.

Savol va topshiriqlar

1. Metafora deganda nimani tushunasiz?

2. Metafora yo'li bilan ma'no ko'chishiga o'zingiz beshta misol keltirib, ma'no ko'chish asosini tushuntirib bering.

62-mashq. Gaplarni o'qing, ko'chma ma'noda ishlatilgan so'zlarni toping va izohlang.

1. Bola onasining oldiga tushib, pildirab ketdi. (*Oybek*) 2. Otam yetimlarning boshini siladi. 3. Mungli kuy yurakni tirnar edi. 4. Soraxon qo‘l siltab, onamning o‘zlari ham urishqoqlar, dedi. (*A.Qahhor*) 5. Yo‘lchining so‘zlariga hayratlanib, chol yoqasini ushladi. (*Oybek*) 6. Bolalar yopishavergach, xaltani ochishga majbur bo‘ldi-da, labini burib vaysay boshladi. (*Oybek*) 7. Kuyov qo‘lini ko‘ksiga qo‘yib: «...ishoning, dada, Karomatni boshimga ko‘taraman», dedi. (*S. Ahmad*) 8. O‘shanda ham Yusuf amaki dadamni yolg‘izlatmay, holidan xabar olib turgan. (*H. Nazir*) 9. Kuyov bo‘lmay qaro yer bo‘lgur na o‘ligini ko‘rsatadi, na tirigini. (*A. Qahhor*)

63-mashq. She‘rni o‘qing, ko‘chma ma’noda ishlatilgan so‘zlarni topib ularni izohlang.

Barcha haq ishida bo‘ling salomat,
Yog‘sa ham har yondan tavqi-malomat,
Ezgu ishingizni ettiring davom,
Yaratgan qo‘llagay sizlarni mudom,
Kim sherik bor desa agar Ollohga,
Shubhasiz botgaydir katta gunohga.
Nohaqdan bir inson qonini to‘kmoq,
Gunoh dengiziga baayni cho‘kmoq.
Ota-onasiga kimki bo‘lsa oq,
Bu ham og‘ir gunoh sanalgay mutloq.
Agarda yolg‘ondan bersa guvohlik,
Uning ham gunohin kechirmas Holiq.
Shu to‘rtta gunohdan bo‘lsa kim forig‘,
Bilingki, ularning manglayi yorug‘.

(*O. Bo‘riyev*)

64-mashq. Ko‘chiring. «*Palak*» so‘zining bir necha xil ma’nolari borligini bilib oling. Siz ham uyingizda *til, ter* kabi so‘zlarning ma’nolarini ana shunday izohlab keling.

1. Palak. Ma’lum bir urug‘dan ko‘karib chiqib, yer yuzalab o‘sib, gullab hosil beradigan poliz o‘simligining tanasini bildiradi: qovun palak, tarvuz palak, bodring palak.

... So‘lg‘in palaklarda o‘smay qolib ketgan xomaklar yiltillab qolar, goh surmaday qorayib ko‘rinar edi. (*A. Muxtor*)

2. Palak. Polizchilar nutqida ba‘zan qovun yoki handalak urug‘i tushunchasida ham qo‘llanadi. Masalan: To‘rt egat palak ekdim.

3. Palak. Xalqimiz urf-odatiga ko‘ra, qizlarni kuyovga uzatish uchun gul (kashta) ipakli matolar tayyorlanadi.

Iblisni rahbar deb qarshi oldilar,
Balki, sayladilar undan ham ortiq.

Poyiga ipakdan palak soldilar,
So'ng yuksak bir taxtni etdilar tortiq.

(A. Oripov)

4. Palak. «Parvoyi palak» iborasida o'z ishiga mas'uliyatsizlik, e'tiborsizlik bilan qarash, beg'amlik ma'nolari tushuniladi.

Atrofdan bo'layotgan voqealarga Mo'yinning parvoyi palak edi.

5. O'xshatish ma'nosida ham qo'llaniladi. «Bir palakdan har xil xamak chiqadi deganlari rost ekan-da», dedi so'fi yonidagilarga qarab.

65-mashq. Keltirilgan misollardan metafora usuli bilan so'z ma'nosini ko'chishining yo'llarini aniqlang, ularga izohlar bering.

Rahmi kelib bulutning
Yig'lab to'kar yoshini.
Qushlar qochar, majnuntol
Ko'taradi boshini.
Bulutning orasidan
Quyosh kulib qaraydi,
Majnuntolning yuvilgan
Sochlarini taraydi.

(E. Vohidov)

Qalam ushladimmi demak — o'yin bas,
Yayrab ocholmaydi gul dudog'ini
Shundoq yurak yutib so'rasha olmas,
Xonamda qoldirgan qo'g'irchog'ini.
Burchak-burchakda jim tortishar burun,
Bilmam qanday o'y-u xayol ichida.
Tuzsiz she'rlarim deb shirindan shirin,
Bolalarim yurar oyoq uchida...

(M. Yusuf)

66-mashq. Quyidagi ismlarning qaysi predmetlarga nisbatan qo'yilganini aniqlang. So'ng sinfdoshlaringizning ismlaridagi metafora usuli bilan qo'yilgan nomlarni toping va ularni izohlang.

Yo'lbars, Bo'riboy, Qoplonbek, Burgutbek, Lochinoy, Gulnora, Gulchehra, Feruza, Yoqutoy, Asalxon, Oyxon, Arslon, Bobur, Gilosxon, Charos, Ozoda.

67-mashq. «Qovunlar payrovi»ni o'qing. Ko'chma ma'noda kelgan so'zlarni aniqlab, ularga tavsif bering.

Odiljon:

— Qovun tanlashda tashqi ko‘rinishiga qarab tanlamaslik kerak ekan. Yaxshi qovun deb olsam, **pirsildoq** chiqib qoldi.

Muhammadjon:

— Yangi qovun navlarini yaratayotgan mirishkor dehqonlarimizga rahmat, oshqovoqqa o‘xshaganini oluvdim, **obinovvot** ekan.

Odiljon:

— Bu safar qovun tanlashda adashmagan ekanman, oq qovun deb olsam, **eski chopon** chiqib qoldi.

Muhammadjon:

— O‘zi kichkina-yu, nimaga tosh bosyapti desam, **bo‘rikallaga** o‘xshaydi.

Odiljon:

— Rahmat, qovun bahonasida ozgina kulishib ham oldik. Xalqimizning dasturxoniga shirin-shakar qovunlarni yetkazib berayotgan dehqonlarimizning **umri boqiy** bo‘lsin.

5.2. METONIMIYA VA UNING USLUBIY XUSUSIYATLARI

Topshiriq. «Hamza»ga bordik birikmasidagi «Hamza» so‘zining to‘g‘ri va ko‘chma ma‘nosini aniqlang. To‘g‘ri va ko‘chma ma‘no o‘rtasida qanday bog‘lanish borligini ayting.

Navoiyni oldim qo‘limga deydilar. Navoiyni qo‘lga olib bo‘ladimi? U buyum emas-ku qo‘lda ko‘taradigan!? *Bedilni o‘qir edim* deydilar. Bedil kitob emas-ku!? *Samovarda osh yedik* deymiz. Samovar ustiga o‘tirib osh eb ko‘ring-chi, kuyib qolasiz...

Hojiboy Tojiboyevning «O‘zbekning gapi qiziq» ruknidagi bunday ichakuzdi hangomalarini ko‘p eshitgansiz va huzur qilib kulgansiz, lekin bu hangomalardan nima uchun kulishimiz sababini bilasizmi? Hojiboy Tojiboyevning mahorati shundaki, u so‘zning to‘g‘ri va ko‘chma ma‘nolarini anglagan holda ko‘chma ma‘nolarda qo‘llangan so‘zlarning to‘g‘ri ma‘nosini izohlab, undan odamlarni kuldira oldi.

Yuqorida keltirilgan gaplar tarkibida kulgi qo‘zg‘atish uchun asos bo‘lgan so‘zlarning barchasi ko‘chma ma‘noning bir turi — metonimiyaga asoslangan.

Metonimiya yunoncha *metonymia* — qayta nomlash demakdir.

Narsa va hodisalar o‘rtasida makon va zamondagi o‘zaro aloqadorlik asosida birining nomini ikkinchisiga ko‘chishi metonimiya hisoblanadi.

Yuqoridagi misollarda shoir bilan uning asarlari (chunki shoir va uning asari o‘rtasida ongimizda doimiy bog‘lanish bor), choy ichiladigan joy bilan choy qaynatiladigan buyum o‘rtasidagi aloqadorlik asosida birining nomi ikkinchisi uchun ko‘chgan:

Navoiyni qo‘lga oldim deganda Navoiy asarlarini, *Bedilni o‘qir edim* deganda ham uning asarlarini tushunamiz.

Metonimiya asosida ko‘chma ma‘no hosil qilish fikrimizni lo‘nda, ifodali, ta‘sirchan bayon qilishning bir yo‘li sanaladi.

Savol va topshiriqlar

1. Metonimiyada ko‘chma ma’no qanday asosda vujudga keladi?
2. Metonimiyaning metaforadan farqini tushuntirib bering.
3. Metonimiya yo‘li bilan ma’no ko‘chishga ikkita misol keltirib, ma’no ko‘chish sababini izohlang.

68-mashq. Gaplarni o‘qing, aloqadorlik asosida so‘z ma’nosining ko‘chish o‘rinlarini izohlang.

«Rossiya»ga qanday borsam bo‘ladi? (*Bekatladi yo‘lovchining murojaati*)

Ichak-chavog‘im tugadi, endi kalla sotaman. (*Qassobning gapidan*)

Mabodo, «Besh bolali yigitcha» kelmadimi? (*Kitobxonning sotuvchiga bergan savolidan*)

Navbatim sumka ko‘targan «jinsi»dan keyin. (*Xaridorning javobi*)

«Navoiy»ni kechadan beri ko‘tarib yuribman. (*O‘quvchining nutqidan*)

69-mashq. Gaplarni o‘qing, aloqadorlik asosida yangi ma’no hosil qilingan o‘rinlarni topib ularga izoh bering.

«Oltin vodiy» poyezdi, olmaning afrosiyobi navi, «Zarafshon» futbol komandasi, amarfuzin malhami, Hojimatov damlamasi, Sarimsoqovning yarimmaydoni, rentgen apparati, «Chorsu» mehmonxonasi, «Ford» avtomobili, «Toshkent» qahvaxonasi, volt, amper kabi so‘z va so‘z birikmalaridagi so‘z ma’nosining ko‘chishida nimalarga e’tibor berilganini aniqlang.

6-dars. SINEKDOXA VA VAZIFADOSHLIK HAMDA ULARNING USLUBIYATI

6.1. SINEKDOXA VA UNING USLUBIY XUSUSIYATLARI

Topshiriq. Uyimizda uchta tuyoq bor deganda nimani tushunasiz? Tuyoq so‘zining to‘g‘ri va ko‘chma ma’nosini ayting va ular o‘rtasida qanday bog‘liqlik borligini izohlang.

— *Farzandi bormi?*

— *Tirnoqqa zor.*

Yuqoridagi dialogda tinglovchi so‘zlovchining savoliga «Yo‘q!» deb javob berishi ham mumkin edi, lekin u «tirnoqqa zor» iborasini ishlatishni ma’qul ko‘rdi. Bu bilan suhbat mavzusiga aylangan shaxsning farzandi yo‘qligini bayon qilish bilangina

cheklanib qolmasdan, uning farzand ko'rishga tashnaligini ham alohida ta'kidlab ko'rsatdi.

Nima uchun *farzand* yoki *bola* o'rniga *tirnoq* so'zi ishlatilyapti? Tirnoq bolaning bir kichkinagina a'zosi. Shu a'zoga ham zorligi, tashna ekanligini bildirish bilan bolaga zor ekanligi bo'rttirib ko'rsatilyapti.

Bu o'rinda butun bir narsa, ya'ni bola uning qismi — tirnog'i orqali ifodalanyapti. Ana shunday ma'no ko'chish usuli sinekdoxa hisoblanadi.

Sinekdoxa yunoncha *synekdoche* — birgalikda anglash so'zidan olingan bo'lib, bo'lak orqali butunni yoki butun orqali bo'lakni ifodalashni bildiradi.

Ma'no ko'chishning bu turi ham nutqimizning ta'sirchanligini oshirishda, ifodali, jozibali bo'lishida katta ahamiyatga ega.

Savol va topshiriqlar

1. Sinekdoxa ko'chma ma'no hosil qilishning qanday usuli?
2. Sinekdoxaning metafora va metonimiyadan farqi nimada?
3. Sinekdoxaga uchta misol topib, ko'chma ma'no hosil bo'lish sababini tushuntiring.

70-mashq. Quyidagi hodisaning sinekdoxa ekanligini isbotlab bering.

Qo'l, oyoq, bosh, tish, burun, chakka so'zlari orqali sinekdoxa usuli bilan qanday ma'no hosil bo'layotganini misollar yordamida tushuntiring.

Namuna:

Olma guli — gul emas, taqsam chakkamda turmas. (*Qo'shiqdan*)

71-mashq. *Olma archiyotib qo'lini kesib olmoq, yig'ilishga mo'ylovni chaqirib kelmoq, g'ildirakni yurgizmoq, cho'loqqa achinish bilan qaramoq* birikmalaridagi ma'no ko'chish usulini izohlang. O'zingiz ham sinekdoxa usuli bilan ma'no ko'chishiga misollar keltiring.

72-mashq. Boborahim Mashrabning «Sajda aylar zohid ul mehrob aro, Men qilurman sajada egma qoshima» baytida keltirilgan «egma qosh» iborasining nima uchun sinekdoxaga misol bo'la olishini isbotlang. So'ng mumtoz she'riyatda *oy yuz, qorako'z, oq bilak, sarv qad* kabi atamalarning *yor, dildor* ma'nolarida ishlatilganligiga misollar keltirib, ularning ma'nolari ustida fikr yuriting.

6.2. VAZIFADOSHLIK VA UNING USLUBIYATI

1-topshiriq. *Stolning oyog'i* birikmasidagi *oyoq* so'zining ma'nosini tushuntiring. So'zning to'g'ri va ko'chma ma'nosini ayting. To'g'ri va ko'chma ma'nolar o'rtasidagi bog'liqlikni izohlang.

Ko'chalarni chiroqlar yop-yorug' qilib turibdi. Chiroq piligini pasaytirdi.

Yuqoridagi ikki gapda qo'llanilgan chiroq so'zining ma'nosiga e'tibor bersangiz, u bir xil vazifa bajaruvchi ikkita bir-biriga o'xshamaydigan narsalarni ifodalayotganining guvohi bo'lasiz. Birinchisida «elektr toki orqali yorituvchi noksimon (lampochka) yoki tayoqsimon asbob»ni, ikkinchisida esa «kerosinga pilik solish vositasi bilan yorituvchi, asos va shisha qismlardan tashkil topgan asbob»ni bildiradi.

Bu asboblar shakliga ko'ra bir-biriga o'xshamaydi, makon va zamonda ularning aloqadorligi ham yo'q, lekin har ikkisi yoritish vazifasini bajaradi. Ana shu vazifaviy bir xillikka ko'ra ilgari yog'ga pilik tekkizish orqali yoritiladigan shishasiz, ochiq asbob nomi keyinchalik asos qismga shisha o'rnatilgan yoritgich asbobni, keyinroq esa elektr tokidan foydalanishga o'tilgandan so'ng lampochkalarni ham ifodalash uchun qo'llaniladi. Natijada chiroq so'zi bir-biriga o'xshamaydigan xilma-xil yorituvchi vositalarga nisbatan qo'llanila boshlandi.

Narsa va hodisalar o'rtasidagi vazifaviy bir xillik asosida birining nomi orqali ikkinchisining ifodalanishi vazifadoshlik asosida ma'no ko'chish deyiladi.

Vazifadoshlik asosida vujudga kelgan so'zlarni bilish, ularning ilgari qanday shakldagi narsalarni ifodalaganligini anglash tilimiz imkoniyatlarining naqadar boy ekanligini his qilishimizga yordam beradi.

Savol va topshiriqlar

1. Vazifadoshlik asosida ma'no ko'chishi deganda nimani tushunasiz?
2. Vazifadoshlik asosida ko'chma ma'no ifodalashning metafora, metonimiya, sinekdoxa asosida ko'chma ma'no ifodalashdan qanday farqi borligini tushuntiring.
3. Vazifadoshlik asosida ko'chma ma'noning ifodalanishiga uchta misol keltiring va ko'chma ma'no ifodalash sababini izohlab bering.

73-mashq. Hikoyatni o'qing, so'z ma'nosi ko'chirilgan o'rinni topib, unga tavsif bering.

Ikki kishi poyezdda hamroh bo'lib ketishayotgan edi. Ulardan birining ko'zi tashqarida o'tlab yurgan qo'y-qo'zilarga tushdi va dedi:

— Qiziq, bu yerdagi tuyoqlar soni nechta ekan-a?

Ikkinchisi ularga biroz qarab turdi-da, shunday deb javob berdi:

— O'tloqda bir ming qirq uchta qo'y bor.

— O'lay agar, — dedi birinchisi, — shu qo'ylarning egasi bo'lmaganimda, bu gapingizga sira ishonmagan bo'lardim. Qanday topdingiz?

— Buning hech ham qiyin joyi yo'q, — dedi hozirjavoblik bilan unisi. — Barcha tuyoqlarni hisoblab chiqib, to'rtga bo'ldim-qo'ydim...

74-mashq. *Qanot, yurak, oyoq, ko'z, bosh* soʻzlarini vazifadoshlik asosida koʻchma maʼnolarda ishlating. Maʼno koʻchishning nimaga asoslanayotganiga diqqat qiling.

75-mashq. Gaplarni oʻqing, sinekdoxa yoki vazifadoshlik usuli bilan soʻz maʼnosi koʻchirilgan oʻrinlarni topib, izohlang.

1. Sekinroq gapiring, aylanay, devorning ham qulogʻi bor. 2. Hozirgi yoshlarimizga koʻz tegmasin, ular bizdan koʻra aqlliroq, bilimdonroq boʻlib oʻsishyapti. 3. Guruhimizning birlashishi uchun unga bir bosh kerak boʻlib qoldi. 4. Samolyotning qanoti oʻta pishiq materialdan ishlangan. 5. Kechagi futbol bahsida Oʻzbekistonning qoʻli baland keldi. 6. Olimpiadada birinchilikni bu gal Buxoro olib ketdi. 7. Avtomobilning eshigini ochib doʻstini chiqarib oldi. 8. Askarlarimiz Vatan sarhadlarini koʻz boʻlib, quloq boʻlib tun-u kun sergaklik bilan qoʻriqlamoqdalar. 9. Bu xushxabarni doʻstlarimga yetkazish uchun oyoq boʻlib yugurdim.

Tayanch tushunchalar

metafora, metonimiya, sinekdoxa, vazifadoshlik, maʼno koʻchishi.

7-dars. ATAMA VA ATAMASHUNOSLIK. ATAMASHUNOSLIK MUAMMOLARI

7.1. ATAMA VA ATAMASHUNOSLIK

Dars maqsadi: oʻquvchilarda isteʼmol doirasi chegaralangan leksika va unda atamalarning tutgan oʻrni haqida bilim hamda koʻnikmalar hosil qilish, ularga atamalarning tildagi oʻrnini koʻrsatib berish.

R e j a:

- * Atama haqida maʼlumot.
- * Atama bilan umumxalq soʻzlarining munosabati.
- * Atamalarning tildagi ahamiyati.
- * Atamashunoslik haqida.

1-topshiriq. *Suv* soʻzining kashtachilikdagi va kimyo fanidagi maʼnolarini tushuntiring. Ularning umumxalq tilidagi *suv* soʻzi maʼnosi bilan solishtirib, farqini ayting.

2-topshiriq. *Audit, kredit* soʻzlarining maʼnosini ayting va ularning qaysi sohada qoʻllanilishini tushuntiring.

Shu kunga qadar bir nechta fanlarni o'qidingiz. Har qaysi fanda ma'lum ilmiy tushunchalarni ifodalovchi o'ziga xos so'zlarga duch keldingiz. Masalan, kimyo fanidagi *suv* so'zining ma'nosi umumxalq tilida qo'llaniladigan *suv* so'zining ma'nosidan farq qiladi. Xuddi shunday holatni *temir, oltingugurt, oltin* singari so'zlarda ham kuzatish mumkin.

Bundan tashqari, turli kasb-hunar tarmoqlarida ham umumxalq tilidan ma'nosi chegaralab olingan so'zlar qo'llaniladi. Masalan, chevarchilik sohasidagi *suv* so'zining ma'nosi umumxalq tilidagi *suv* so'zining ma'nosidan tamomila farq qiladi. Shuningdek, duradgorlik sohasida ishlatiladigan *qosh* so'zining ma'nosi umumxalq tilidagi *qosh* so'zining ma'nosidan yanada boshqacharoq. Atamalar o'zbek tilining ichki imkoniyatlari negizida hosil qilinishi bilan birga, boshqa tillardan ham tayyor holda olinadi. Masalan, *menejment, konsalting* kabi.

Atamalarni tartibga solish har bir tilda katta ahamiyatga ega. Shuning uchun atamalarni yaratish tamoyillari va ularni tartibga solish muammolari bilan shug'ullanuvchi tilshunoslikning maxsus bo'limi borki, bunday bo'lim atamashunoslik (*terminologiya*) deb yuritiladi.

Atamashunoslikning o'rganish birligi **atamalar** (terminlar)dir.

Har bir fan, kasb-hunar tarmog'i atamalarsiz ish ko'ra olmaydi. Shuning uchun atamashunoslik muammolari faqat tilshunoslikninggina muammosi bo'lib qolmay, u barcha fan va kasb-hunarning ham asosiy masalalaridandir. Shuning uchun ham Vazirlar Mahkamasi qoshida barcha fan, kasb-hunar sohalarida atamalarni tartibga solish muammosi bilan shug'ullanuvchi atamashunoslik qo'mitasi faoliyat ko'rsatib kelmoqda.

Atamalarni mumkin qadar milliyashtirish, tilimizning ichki imkoniyatlaridan atamalar yaratishda unumli foydalanish (kichik korxonalar, jamoa xo'jaligi, tadbirkor, qo'shma korxonalar kabi), shu bilan birga, iqtisodiy-siyosiy, ilmiy-texnik taraqqiyotimizga doir yangi tushunchalarni ifodalovchi chet tilidan kirib kelgan atamalarni ham zarur hollarda qabul qilish (kompyuter, fermer, dizayn) hozirgi atamashunosligimizning bosh tamoyili sanaladi. Shuning uchun ham xalq o'rtasida keng iste'molda bo'lgan radio (ovoznigori emas), aeroport (tayyorogoh emas), institut (oliygoh emas), avtobus (ko'pkursi emas), telefon (durovoz emas), samolyot (uchoq emas) kabi atamalar tilimizda saqlab qolindi.

Shuningdek, iqtisodiy hayotimizda mustaqillik sharoitida buyuk burilishlar bo'lganligi sababli, ana shu reallikni ifodalovchi qator chet tilidan kirgan atamalar tayyor holda qabul qilindi: *birja, diler, aksiya, audit, auditor* kabi. Ana shu yo'llar bilan atamalar izga solinmoqda.

Istagan o'zbek tilida so'zlashuvchilardan *ildiz* nima deb so'rasangiz, o'simlikning oziqa bilan ta'minlab turadigan qismi deb javob beradi.

Lekin matematikaga daxldor kishilar bu savolga ishorasi, matematik amallardan biri ekanligini aytadi.

Ko'rinadiki, bir so'z umumxalq tilida bir ma'noni, ma'lum ixtisoslik sohasida esa boshqa ma'noni ifodalaydi yoki *qosh* so'zi umumxalq tilida «odamning yuz qismida ko'z kosasidan tepada yoysimon shaklda o'sib chiqqan yung» hamda «yon» (qoshimda o'tiribdi) ma'nolarini bildirsa, duradgorlikda boshqa ma'noni ifodalaydi.

Muayyan fan tarmoqlari, kasb-hunar sohalarida ma'lum tushunchalarni aniq ifodalash uchun umumxalq tilida ishlatilayotgan so'zlardan ma'nosini maxsuslashtirish yo'li bilan

foydalaniladi. Masalan, yuqorida keltirilgan misolda matematik tushuncha uchun umumxalq tilidan *ildiz* soʻzining maʼnosini maxsuslashtirish yoʻli bilan olingan. Agar umumxalq tilida ana shunday soʻzlarni topish imkoniyati boʻlmasa, u vaqtda boshqa tillardan tayyor holda olinadi. Masalan, *fonema, valentlik, element, sinus, kosinus* va boshqalar.

Maʼlum fan yoki kasb-hunar sohasidagi muayyan bir tushunchani aniq ifodalash uchun maʼnosi maxsuslashtirilgan soʻz yoki soʻz birikmalariga atama (termin) deyiladi.

Savol va topshiriqlar

1. Atama deganda nimani tushunasiz?
2. Atama qanday hosil qilinadi?
3. Atamaning umumxalq soʻzidan qanday farqi bor?
4. Atamalarni yasash va ularni tartibga solish muammolari tilshunoslikning qaysi boʻlimida oʻrganiladi?

76-mashq. Geografiya faniga oid atamalarni izohi bilan koʻchiring. Namuna: garmsel — issiq (quruq) shamol.

Durbin, vulqon, atlas, gerbariy, gipoteza, materiklar, kanal, kontur karta, magnit, mineral, meteorologiya, radiatsiya, toponim, ekvator, yupiter, qoʻltiq, balans, biosfera.

77-mashq. «Amir Temur davrida davlat boshqaruvida ayollar» mavzusida matn tuzing. Matn ichida quyidagi atamalarni ham qoʻllang.

Saroy, manbashunoslik, elchi, etnograf, sharqshunos, mohir siyosatchi, sulola, musiqachi, davlat, meros, tillaqosh, baldoq, chopon, qilich, kamar, muzey.

78-mashq. 3 guruhga boʻlining. Belgilangan qisqa muddat ichida 1-qator ilm-fanga oid, 2-qator sanʼat va madaniyatga, 3-qator texnikaga oid atamalarni navbat bilan yozuv taxtasiga yozing. Qaysi guruh atamalarni koʻp va toʻgʻri topa olsa, oʻsha guruh gʻolib deb topiladi.

79-mashq. Koʻchiring, berilgan matndan atamalarni toping va uni alohida belgilang.

TARIX — HAQIQAT MEZONI

Tarix — haqiqat mezoni, jarchisi. U alday olmaydi, aldanmaydi ham. Tarixiy jarayonlarni yoshlarimiz, butun mamlakat ahli yangi ong hissi bilan qabul qilmoqda. Amir Temur ham haqli ravishda ota yurti Shahrisabzda qurdirgan Oqsaroy peshtoqiga «Qudratimizga shak-shubhangiz boʻlsa, biz qurdirgan binolarga boqing», deb yozdirib qoʻygan edi. Bu buyuk sarkardalik, oʻz kuch-qudrati, mustaqilligiga ishonch, qatʼiyat ramzi edi. Demak, Turonzamin yoshlari, ahli omma uchun ibratli iboralar bu! «Tuzuklar»da oʻqiymiz: «Dilda eʼtiqod butun boʻlsa, aslo naslimiz yoʻqolmagay, tilimiz

unutilmagay. E'tiqod susaysa, til emas, imon ham unutilgay. Haqiqat — sihat-salomatlik, haqiqat — tartib, haqiqat — adolat demakdir. Kuch adolatdadir». Yo'lboshchimiz yoshlarning yanada barkamol va sog'lom, jismonan baquvvat, ma'naviyati yetuk bo'lishiga alohida ahamiyat beradi. Bu borada bobomiz Amir Temurning olib borgan ma'naviy-ma'rifiy ishlari ibratlidir. Chunonchi, Sohibqiron oila, nikoh, millat tozaligi va sofligiga katta e'tibor bergan. Chunki mamlakatning istiqboli, kelajagi ham yoshlar, sog'lom insonlar qo'lida bo'lishi tabiiy holdir. Millat, qavm-u qarindosh, urug'-naslning tozaligi insoniy xislatlar — ongning shakllanishi, o'z Vataniga sadoqat, millatparvarlik, tenglik, do'st-u hamkorlikni barpo qilishga bog'liq.

(K. Normatov)

80-mashq. O'qing. Quyidagi fikrlarni qayta hikoya qiling. Matndagi atamalarni toping.

EKOLOGIK MUAMMOLAR

Milliy xavfsizlikka qarshi yashirin tahdidlarni ko'rib chiqar ekanmiz, ekologik xavfsizlik va atrof-muhitni muhofaza qilish muammosi alohida e'tiborga molikdir. Uzoq yillar mobaynida eski ma'muriy-buyruqbozlik tuzumi sharoitida bu muammo bilan jiddiy shug'ullanilmagan. Tabiatni muhofaza qilish tadbirlariga arziyas darajada kam mablag' ajratilardi. O'rmonlar o'ylamay-netmay, vahshiylarcha kesib tashlanar edi. Yoqilg'i va mineral-xomashyo zaxiralari real ehtiyoj bilan taqqoslanmagan holda juda ko'p miqdorda qazib olinganidan ko'pchilik qismi qayta ishlanmagan chiqitlar sifatida uyulib yotar edi. Tabiatni muhofaza qiluvchi eng oddiy tozalash inshootlariga ega bo'lmagan bahaybat sanoat korxonalarini faol bunyod etildi. Natijada barcha zaharli va zararli sanoat chiqindilari ulkan havo kengliklarini, suv havzalarini, yer maydonlarini ifloslantiradigan bo'ldi. O'z ko'lami jihatidan beqiyos darajada katta gidroenergetika loyihalarini ro'yobga chiqarish, transport kommunikatsiyalarini (BAM, TurkSib kabi temiryo'llarni, avtomobil, neft-gaz magistrallarini va irrigatsiya tarmoqlarini) bunyod etish nafaqat tabiiy zaxiralarni qashshoqlashtirdi, balki butun boshli aholi punktlarining yo'q bo'lib ketishiga, ekologik muvozanat, iqlim, odamlarning hayot va faoliyat sharoitlarining buzilishiga ham olib keldi.

...Xalqaro tuzilmalarning zaxiralari, imkoniyatlari va investitsiyalarini ana shu muammolarni hal qilishga jalb etish birinchi darajali vazifadir.

7.2. ATAMASHUNOSLIK MUAMMOLARI

Har qanday fan sohasining rivojida shu fanga doir atamalarni izga solish katta ahamiyatga ega.

Istiqloлга erishgunga qadar o'zbek ilmiy-texnikaviy va boshqa sohalardagi atamalarning rivojiga e'tibor berilmadi. Natijada atamalarning ko'pchiligi rus tilida qanday bo'lsa, shundayligicha olindi. Masalan, *spravka*, *doklad*, *kanselyariya* va boshqalar.

Mustaqillik sharoitida atamalarni izga solish eng dolzarb vazifalardandir.

Atamalarni tartibga solish harakati mustaqillikning ilk davrlarida turli yoʻsinda olib borildi: a) rus tilidan va bu til orqali Yevropa tillaridan kirib kelgan atamalarning oʻrniga arab-fors tilidan atamalar tanlash: *aeroport* oʻrniga *tayyoragoh*; *samolyot* oʻrniga *tayyora*; *institut* oʻrniga *oliygoh*, *rayon* oʻrniga *nohiya*, *radio* oʻrniga *ovoznigor*, *telefon* oʻrniga *durovoz* kabilar; b) rus tilidan va bu til orqali Yevropa tillaridan kirib kelgan atamalarning oʻzbek tilining ichki imkoniyatlarini qidirib, oʻzbekcha muqobillarini topish. Agar muqobili boʻlmasa, boshqa tillardan olingan atamalarni oʻzbek tili fonetik qonuniyatiga moslashtirib qoʻllash. Masalan, *aksiya* — *hissa*, *aksioner* — *hissador*, *kanselyariya* — *devonxona*, *pechat* — *muhr*, *gimn* — *madhiya*, *tamojnya* — *bojxona*, *bank* — *banka*, *samolyot* — *samolyot*, *vertolyot* — *vertolyot*, *raketa* — *raketa*, *tank* — *tank*, *telefon* — *telefon*, *kompyuter* — *kompyuter* kabi. Atamalarni izga solishning keyingi yoʻli istiqbolli yoʻl ekanligi hammaga ayon boʻldi, chunki boshqa tillardan atama qabul qilmaydigan birorta ham til yoʻq. Masalan, *telefon*, *kompyuter* atamalari dunyoning hamma tillariga kirib borgan.

Hozirgi kunimizda oʻzbek tili *birja*, *dizayn*, *lizing*, *marketing*, *menejment*, *monitoring*, *audit* singari yuzlab boshqa tillardan olingan atamalar hisobiga boyib bormoqda.

Savol va topshiriqlar

1. Atamalarni tartibga solishga qanday zaruriyat tugʻildi?
2. Atamalarni tartibga solishning qaysi yoʻllarini bilasiz va qaysisi sizga maʼqulroq?
3. Iqtisodiyot sohasida qabul qilingan beshta yangi atama toping va ular ishtirokida gap tuzing.

81-mashq. Uyga topshiriq. «Oʻlmas navolar» mavzusida insho yozing. Sanʼatshunoslikka oid atamalardan foydalaning. Inshoga quyidagi toʻrtlikni epigraf qilib oling.

Sanʼatga baxsh umrning soʻngsiz moʻjizasi bor,
U dunyoni tark etsa, undan dunyo qoladi.
Inson umri sarhadli, qoʻshiq umri poyindor,
Navosiz yuraklardan oʻlmas navo qoladi.

82-mashq. Semantika, polisemiya, monosemiya, leksikografiya kabi atamalarning lugʻaviy maʼnolarini izohlang.

83-mashq. Grammatik oʻyin — topshiriq. Ikki guruhga boʻlining. Tilshunoslikka oid atamalardan foydalanib, tez aytish boʻyicha soʻz zanjiri tuzing.

Bunda soʻzning oxiridagi tovushga qarab, ikki guruh shu tovushdan boshlanuvchi soʻz aytadi.

I guruh

II guruh

ko‘makchi
olmosh
adabiy til
yasovchi

imlo
sheva
leksikologiya
ibora

84-mashq. 1798-yilda yaratilgan Muhammad Xoksoning «Muntaxob-ul-lug‘at» asarida astronomiya, matematika, musiqashunoslik, adabiyot faniga oid atamalar berilgan. Ularni daftaringizga ko‘chiring, ma‘nolarini izohlang.

Sath, vatar, mintaqa, xatti ustuvo (ekvator); ag‘oni, nag‘ma, surud, «Hijoz», «Ajam», «Iroq», nag‘amot, musiqa, navo, ohang, bad‘e, tashbeh, ramz, radif, fasohat, majoz, nazm, hijo, she‘r.

85-mashq. Huquqshunoslikka oid atamalarni izohi bilan ko‘chiring, yozilishiga diqqat qiling.

Amnistiya, arbitraj, arxiv, audit, bankrot, brifing, vaucher, viza (ruxsatnoma), grant, deklaratsiya, demokratiya, dividend, dotatsiya, investitsiya, interpol, kadastr, kvorum, kvota, kongress, konstitutsiya, lizing, magistr, okrug, patent, reglament, sanatsiya, sanksiya, tender, terror, ekstremizm.

86-mashq. Matnni o‘qing, atamalarni topib, ularni izohlang.

Vodorodning ishlatilishi uning kimyoviy xossalariga asoslangan. Undan kislorod bilan birikkan paytida ko‘p issiqlik chiqadi. Shu bois, vodoroddan motor yoqilg‘isi sifatida foydalaniladi. Metallarni qirqish va payvandlash ishlarida ham u faol qo‘llaniladi. Vodorodning metallmas moddalar: xlor va azot bilan birikishi reaksiyasi asosida sanoatda xlorid kislota va ammiak ishlab chiqariladi. Ammiakdan, o‘z navbatida, nitrat kislota olinadi.

Tayanch tushunchalar

atama, atamashunoslik, iste‘mol doirasi chegaralangan leksika.

8-dars. O‘ZBEK TILI LEKSIKASINING RIVOJLANISHI. O‘ZBEK TILI LEKSIKASINING BOYISH MANBALARI

8.1. O‘ZBEK TILI LEKSIKASINING RIVOJLANISHI

Dars maqsadi: o‘quvchilarda o‘zbek tili leksikasining takomil topib borish yo‘llari, tildagi so‘zlarning eskirib borishi va ularning o‘rniga yangilarining kirib kelishi haqida bilim hamda ko‘nikmalar hosil qilish.

R e j a:

- * Leksika tarkibidagi o‘zgarishlarning sabablari.
- * Ayrim leksemalarning eskirishi va uning sabablari: arxaizmlar va istorizmlar (tarixiy so‘zlar).
- * Yangi so‘zlarning paydo bo‘lish sabablari.
- * Neologizmlar.

1-topshiriq. Navoiyning quyidagi baytidan hozirgi o‘zbek tilida ishlatilmaydigan so‘zlarni aniqlang: «Jam’ bo‘lib bir kun guliston qushlari, Boshqoq bahr-u biyobon qushlari. Barcha bir manzilda majma’ tuzdilar, Har bir o‘z haylu safni ko‘rguzdilar».

2-topshiriq. Vaucher, tender so‘zlarining ma’nosini tushuntiring va ularning o‘zbek tilida qachondan boshlab qo‘llanganini ayting.

Bizni qurshab turgan olamdagi hamma narsa va hodisalar uzluksiz o‘shishda-rivojlanishdadir. Masalan, hovlingizga ko‘chat ekingiz. U ko‘karib, asta-sekin rivojlana boshlaydi, lekin uning rivojlanish jarayonini oddiy ko‘z bilan kuzata olmaysiz. Ko‘chat ekilgan holat bilan uning bir necha oy yoki yil o‘tgandan keyingi holatini solishtirsangiz, undagi ro‘y bergan o‘zgarishlarni payqaysiz.

Xuddi shuningdek, siz bilan biz gaplashib turgan til ham muttasil rivojlanishda, o‘zgarishdadir. Bu o‘zgarishlarni shu tilning ikki davr oralig‘idagi holatiga qarab bilib olamiz. Masalan, Navoiy tili bilan hozirgi davrdagi o‘zbek tili yoki Fitrat, Cho‘lponlar davri bilan bugungi o‘zbek tilini solishtirsak, bu ikki davr oralig‘ida ro‘y bergan o‘zgarishlar leksikada ko‘proq aks etganini sezishimiz mumkin.

Ko‘rinadiki, bunday o‘zgarishlar tilning lug‘at jamg‘armasida ko‘proq namoyon bo‘ladi, chunki xalqimiz tarixida ro‘y bergan iqtisodiy-ijtimoiy, siyosiy o‘zgarishlar tufayli yangi so‘zlar kirib keladi, ayrim so‘zlar iste’moldan chiqib ketadi. Masalan, eski o‘zbek tiliga xos *cherik* (askar), *o‘ko‘sh* (ko‘p), *talim* (bir qancha) singari so‘zlar bugungi kunda qo‘llanilmaydi.

Ular o‘zbek tili leksikasining eskirgan qatlamini tashkil qiladi. Ularga nisbatan eskirgan so‘zlar yoki arxaizmlar va istorizmlar atamasi ishlatiladi.

Bunga zid o‘laroq, *konsalting, audit, sammit* singari so‘zlar esa tilimizga endigina kirib kelyapti. Ular yangi paydo bo‘lgan so‘zlar, ya’ni neologizmlar sanaladi.

Sobiq sho‘rolar davrida *siyosiy byuro, pioner, komsomol, oktabrat* singari so‘z va birikmalari faol qo‘llanilgan bo‘lsa, mustaqillik sharoitida bunday so‘zlarni ifodalaydigan tushunchalarga hayotda o‘rin qolmadi. Shuning uchun ular iste’moldan chiqib ketdi. Hozirgi kunda yangicha davlat va xo‘jalik boshqaruviga, bozor iqtisodiyotiga doir bir qator yangi so‘zlar paydo bo‘ldi. Ayrim eski o‘zbek tilida qo‘llanilgan so‘zlar yangitdan olib kirildi. Masalan, *hokimiyat, hokimlik, vazir, vazirlik, devonxona* va boshqalar.

Shunday qilib, o‘zbek tili leksikasi turmushimiz uchun keraksiz bo‘lib qolgan tushunchalarni bildiruvchi so‘zlarning iste’moldan chiqib ketishi, yangi paydo bo‘lgan tushunchalarni ifodalovchi so‘zlarning esa kirib kelishi hisobiga doimo o‘zgarib, rivojlanib, boyib boradi.

Savol va topshiriqlar

1. Tilning rivojlanishi deganda nimani tushunasiz?
2. O‘zbek tili leksikasidagi o‘zgarishlar haqida gapiring.
3. Mustaqillik sharoitida yangi paydo bo‘lgan so‘zlarni ayting.

87-mashq. Quyidagi so‘zlarni faol va passiv so‘zlarga ajrating.

Yer, quyosh, odam, bashar, chaqmoq, uy, yo‘l, dinozavr, uzoq, imlo, g‘azal, koinot, ayol, odob, daryo, rejalashtirish, tabib, jadallashtirish, ekmoq, olim, magistratura, bakalavr, zilzila, toshqin, kuldi, sun‘iy, agrotexnika, iste‘mol, yig‘lamoq, yilnoma, yoqilg‘i, hafta, sut, qatiq, tovar.

88-mashq. Arxaik so‘zlarga ma’no jihatidan muqobil zamonaviy so‘zlar toping.

Yog‘iy, dubulg‘a, bitik, cherik, firqa, yovuq, pud, qadoq, etmak, handasa.

89-mashq. Biror gazetani kuzatib, ularda qo‘llangan 15—20 ta eskirgan, shuningdek, yangi paydo bo‘lgan so‘zlarni aniqlang, so‘ng gap shaklida ko‘chirib yozib, ularning qanday nutqiy ehtiyoj uchun qo‘llanganini izohlang.

90-mashq. Matnni ko‘chiring. Tarixiy so‘zlarga bir chiziq, arxaik so‘zlarga ikki chiziq chizing. Ularga uslub jihatidan mos tushadigan muqobil zamonaviy so‘zlar toping.

Tarixiy manbalarning guvohlik berishicha, Mironshoh keyingi paytda aysh-u ishratga berilib ketib, davlat ishlariga qaramay qo‘yadi. Sohibqiron kelinidan bu xabarni eshitgach, ertasi kuni hazrat eng nufuzli kishilarini kengashga to‘plab, Mironshoh masalasini o‘rtaga qo‘yadi. Amir Temurning o‘zi Mironshoh va uning arkoni davlatiga o‘lim jazosi berilishini aytadi. Temurning piri Sayyid Baraka va ayrim amaldorlar bu hukmga qat‘iyan qarshi chiqadilar, lekin Temur o‘z so‘zida mahkam turib olgach, Amir Shoh Malik o‘rnidan turib: «O‘g‘lingiz-ku, davlatpanoh», deydi. Amir Shoh Malikka g‘azab bilan tikiladi. Shoh Malik esa yana: «Shahzoda sizning farzandi arjumandingiz erur, davlatpanoh, qatl qildirsangiz, islom qilichiga farzandkushlik isnodini dog‘ bo‘lib tushmog‘i muqarrardur», deydi. Amir Temurning yanada g‘azabi avjga chiqib: «Men ahkomi shariatda emas, o‘z saltanatimda tartib o‘rnatmog‘im lozim!» deydi.

Shunda Sayyid Baraka o‘rnidan turib: «Baribir, har bir ishdan Olloh taolo voqifdur, hukmdor!», deya ogohlantiradi. Shundan so‘ng Temur o‘zicha bir qarorga keladi-da, g‘azabdan tushib kengash tugaganligini ma’lum qiladi.

Ertasi shahar xalqini katta maydonga yig‘ib, Mironshoh boshliq uning barcha amir va amaldorlarini qo‘llari bog‘liq holda zindondan olib chiqib, shahar maydoniga olib

keladilar. Maydon o'rtasida turgan jallod hazrat Sohibqironning so'nggi buyrug'ini kutardi.

Baraka boshliq barcha amirlar, beklar va shahzodalar o'rta tushib, Mironshohning gunohidan o'tishni Sohibqironidan iltijo qilib yolboradilar. Shundan so'nggina Mironshoh banddan ozod etilib, haramidagi xotinlari va kanizaklaridan faqat farzandi borlarigina unga qoldiriladi.

(T. Fayziyev. «Amir Temur saboqlari»)

91-mashq. So'zlarning tarixiylik jihatidan qaysi qatlamga xosligini aniqlang.

Qarol, feodal, rejissor, yulduz, tashabbus, Turkiston, rasadxona, ochilg'on, teleskop, kuyev, teatr, malay, san'at, dizayn, arbob, epizod, rutba, musofirxona, mirshabxona, devon, milliy xavfsizlik, diplomatiya, aviasozlik, jumhuriyat, dukchi, charx, mug'anniy, ashula, fermer, kompyuter, cho'pchak, musallas, nota, professor, studiya, sanatsiya, asov, taqa, tarbiya, erk, ma'rifat, aravakash, mahliqo, qalandarlar, rafiq, mushk-u anbar, faytun, mehmon, g'oyibona, g'anim.

92-mashq. Gazetalarning biridan kasb-hunarga oid 10—15 ta so'zlarni toping, so'ng gap shaklida ko'chirib yozib, qaysi kasbga oid so'z ekanini aniqlab, ma'nosini izohlang.

93-mashq. Quyidagi arxaik so'zlarga ma'no jihatdan muqobil zamonaviy so'zlar toping.

Bitik, cherik, etmak, yog'iy, dubulg'a, firqa, yovuq, handasa, fasohat, fiqh.

94-mashq. A. Qahhorning «Jonfig'on» hikoyasidan olingan parchani o'qib, eskirgan va zamonaviy so'zlarni toping va izohlang.

Malohatxon Jonfig'on izvoshchilikdan haydalgan yili, mahalladagi aktiv ayollarning himoyasi ostida, erining qarshiligiga qaramay, rayon Sovetiga farrosh bo'lib ishga kirgan ekan, o'qibdi, hademay savodi chiqibdi, bir yil-bir yarim yildan keyin hatto majlislarda dokladchiga: «O'rtoq, Sizga savolim bor», deydi bo'libdi. Rayon Sovetining shoferi Timchenko degan ayol uning sog'lomligiga, kuchiga, abjirligiga, ayniqsa, zehniga qoyil bo'lib yurar ekan, bir kuni uyga chaqirib, «sen shofer bo'lg'in, nima yordam kerak bo'lsa beraman» debdi. Malohat ham shunday bir narsani orzu qilib yurar ekan, darrov ko'ribdi. Shundan keyin Timchenko uni birmuncha vaqt shoferlar kursiga tayyorlabdi, oqibatda kirgizib ham qo'yibdi.

Jonfig'on avvallari uning niyatiga, o'qishga «notovon ko'ngil... orzuga ayb yo'q» degan nazar bilan qarab yurar ekan, bir vaqt qarasaki, Malohat kursni bitirib, gruzovoy minib yuribdi! Jonfig'on bunga ham ko'nikibdi — «ha, endi, minsa minibdi-da, shu ham martabami, mashinani o'zi o'ylab chiqariptimi» deb o'ziga tasalli beribdi, biroq Malohat ikki yilda uch marta mukofotlanibdi. Jonfig'on mukofotni o'z gazi bilan o'lgani uchun bunga ham uncha parvo qilmabdi.

95-mashq. Dehqonchilik kasbiga oid eskirgan so'zlarning ostiga chizing.

Dehqonchilik kasbiga oid dalaga qo'sh chiqarish bilan bog'liq «shoxmaylar» marosimi alohida quvonch va tantana bilan nishonlanadi. Odatda, dalaga qo'sh chiqarish kunini qishloqdagi tajribali dehqon (oqsoqol) belgilab bergan. Shoxmaylar dushanba, chorshanba va juma kunlaridan biriga to'g'ri kelishi lozim bo'lgan, chunki bu kunlar dehqonlar tasavvurida baxt, omad keltiriladigan kunlar hisoblangan. Asosan, qo'sh chiqarish Navro'z kunlari boshlangan, ammo yerlar pishib yetishsa, ob-havoga qarab Navro'zga qadar ham o'tkazilgan.

Shoxmaylar tantanalariga to'q-farovon joylarda qishloqning barcha ahli tayyorgarlik ko'rgan: har bir xonadon turli taomlar tayyorlagan, non-u qatlama, patirlar yopilgan, bo'g'irsoq va po'ssiqlar pishirilgan. Marosim o'tkaziladigan joy supurilib-sidirilib, sholcha, kigiz-u gilamlar to'shalib, dasturxonlar yoyilgan, unga tayyorlangan taomlar tortilgan. Qishloq ahli to'plangach, oqsoqol yaxshi tilaklar bilan duo-fotiha qilib, pishirilgan narsalar aholi orasida tarqatilgan. Shundan so'ng qo'sh chiqarish uchun maxsus boqilib turgan ho'kizlardan biri olib chiqilgan va o'tgan yilgi hosilning oxirgi tutamidan tayyorlangan kulcha qishloqning barcha mo'tabar qariyalari va boshqa ishtirokchilariga bir parchadan sindirib berilgan. Kulchani bir bo'laki tanlab olingan ho'kizga ham yedirilgan. Nihoyat, ko'z tegmasin deb ho'kizlarning shoxiga zig'ir yog'i surtilgan, ins-jinslardan va yovuz ruhlardan pok bo'lsin deb isiriq tutatilgan.

Dastlab qo'shni qishloqning eng hurmatli oqsoqoli qo'sh bilan kuchi yetguncha toq marta haydab, keyin o'tgan yilgi hosilning oxirgi tutamidan olingan bug'doydan irimiga haydalgan yerga bir necha hovuch sepgan. Mazkur marosimdan so'ng barcha dehqonlar ho'kizlarini yetaklab uyga qaytganlar.

(I. Jabborov)

Tayanch tushunchalar

eski qatlam, yangi qatlam, arxaizmlar, istorizmlar (eskirgan so'zlar), neologizmlar (yangi paydo bo'lgan so'zlar).

8.2. O'ZBEK TILI LEKSIKASINING BOYISH MANBALARI

Dars maqsadi: o'quvchilarda o'zbek tili leksikasining ichki va tashqi imkoniyatlar asosida boyib borishi haqida bilim va ko'nikmalar hosil qilish.

R e j a:

- * O'zbek tili leksikasining boyish manbalari haqida.
- * Ichki imkoniyatlar asosida o'zbek tilining boyishi.
- * Boshqa tillardan so'z olish asosida leksikaning boyishi.

1-topshiriq. Kadastr, lizing so'zlarining ma'nosini tushuntiring va ularning o'zbek tiliga boshqa tildan olinish sababini ayting.

2-topshiriq. Ilgari iste'moldan chiqib ketgan so'zlarning yangi ma'noda qo'llanayotganiga misollar keltiring.

O‘zbek tili leksikasi bir qancha manbalar asosida boyib, rivojlanib boradi. Ularni, eng avvalo, ikki katta guruhga ajratish mumkin: 1) o‘z ichki imkoniyatlari asosida; 2) boshqa tillardan so‘z olish asosida. Ularning birinchisi ichki manbalar, ikkinchisi esa tashqi manbalar sanaladi.

1. O‘zbek tili leksikasining birinchi yo‘l bilan boyib borish imkoniyatlari juda kengdir. Masalan, a) ilgari qo‘llanilib, keyin iste‘moldan chiqib ketgan so‘zlardan yangi tushunchalarni ifodalash uchun foydalanish: *vazir, hokim, viloyat, shirkat, noib, tuman* kabi; b) yasovchi qo‘shimchalar yordamida yangi so‘z yasash: *uyali telefon, omonatchi, pudratchi, bojxona, auditchi (auditor), dizaynchi (dizayner)* va boshqalar; d) dialektal so‘zlarni faollashtirish: *mengzamoq* (Xorazm) «*o‘xshatmoq*», «*tenglashtirmoq*», «*qiyoslamoq*» ma‘nosida.

2. O‘zbek tili leksikasi tashqi manbalar asosida ham boyib bormoqda. Dunyoda boshqa tillardan so‘z olmasdan faqat o‘z ichki imkoniyatlari asosidagina rivojlanadigan birorta ham til yo‘q. Bundan o‘zbek tili ham mustasno emas. Faqat ma‘lum zarurat tufayli yangi tushunchani ifodalovchi o‘z tilimizning ichki imkoniyatlari asosida ifodalab bo‘lmagandagina tashqi manbalarga murojaat qilish foydalidir. Bobolarimiz Mahmud Koshg‘ariy, Alisher Navoiylar ham shunga da‘vat qilganlar.

Keyingi davrlarda tilimizga Yevropa tillaridan bir qancha so‘zlar yangi tushunchalar bilan birgalikda kirib keldi. Masalan, *monitoring, diler, skayner* kabi.

Bularning hammasi o‘zbek tili leksik imkoniyatlarini kengaytirib, boyitmoqda.

Savol va topshiriqlar

1. O‘zbek tili leksikasi qaysi yo‘llar bilan boyib, rivojlanib bormoqda?
2. Leksikaning ichki manbalar asosida rivojlanishi deganda nimani tushunasiz va ularning usullari qanday?
3. Tashqi manbalarga qanday holatlarda murojaat etiladi?

Quyidagi chizmani daftaringizga ko‘chiring va uni yodda saqlang.

96-mashq. Uyga topshiriq. Yuqorida berilgan chizmaning har biriga misollar yozing.

97-mashq. O‘zlashma so‘zlarning qaysi tilga oid ekanligini ko‘rsating (arabcha, forscha, lotincha, ruscha)

Saodat, taxt, mashina, a’lo, she’r, karaxt, badjahl, shoir, maorif, xo‘roz, gazeta, baxt, ruchka, sehr, stol, bioximiy, dazmol, ruxsat, ro‘za, qoida, sur’at, obyekt, donishmand, parta, paravoz, muomala.

98-mashq. O‘zbek tili leksikasining tashqi manba asosida boyishiga misollar keltiring.

99-mashq. Quyidagi matnni ko‘chiring. Rus tilidan hamda arab va fors-tojik tilidan o‘zlashgan so‘zlarni alohida-alohida ko‘chiring.

ABO MUSLIM

13-dekabrda «Turon» qishloq binosida ulug‘ adibimiz, muallif Fitratning 5 parda 7 ko‘rinishlik «Abo Muslim Xurosoniy» nomli tomoshasi o‘ynaldi.

Oxirgi ko‘rinishda abbosiylarning birinchi xalifasi rolini Sayfi qori juda yumshoq o‘ynadi. Ayniqsa, Abo Muslim bilan Marv begi qizining o‘lishlari chog‘ida, karomatgo‘y shayx choponi ostidan hovarjlarning jasusi Zahhok chiqib kelgan vaqtda, o‘zining katta va tuzalmas xatolarini anglag‘on damlarda shu qadar kam harakat edikim, sira qo‘ya qoling! Sayfi qorining ampulasi (o‘ynayturgan o‘yunlari) beltulikdir. Rejissur shuni ko‘zda tutib uni g‘oyat jiddiy bo‘lg‘on shu xil rollarga chiqarmaslig‘i kerak.

Bizning Turkistonda «dog‘uli ayyor» deb nom chiqarg‘on Zahhok rovida Uyg‘ur boshdan oyoq yaxshi. Ko‘zga ilinar-ilinmas sustlik va ruhsizligini sanamasak, Marv begining qizi Gulnor rovida Ma’suma xonim yaxshi, Abo Muslimning vaziri Homid rovida O‘ktam, Marv begi rovida Sayfi qori, Amir Ali rovida Shokir, Gulorning enagasi rovida Robiya Tutash tekis o‘ynaydilar. Narsiyor rovida chiqqan Bosit bilan Yazid rolidagi Olimning yuksak ruh bilan vaziyat va ahbolg‘a yondashtirib o‘ynashlarini aytib o‘tmak kerak. Boshqa kichkina vazifalar ham durust bajarildi.

Sahnamizning o‘zini tuzatishga ham jiddiy harakatlar ko‘rila boshladi. Sirdaryo muzofot firqa qo‘mitasining mas’ul sarkotibi o‘rtoq Abdulhay Toji bilan Eski shahar ijroko‘mining muvaqqat raisi Mannon Ramz o‘rtokdar markazning birdan bir san’at markazi bo‘lg‘on «Turon» binosi va Davlat necha havaslik kishilarga topshirib pullik yordam va’da qilg‘onlar.

(A. Cho‘lpon)

100-mashq. Tilimiz taraqqiyotida sinonimlar muhim ahamiyatga ega bo‘lib, u ikki xil baza asosida paydo bo‘ladi: tilning ichki imkoniyatlari asosida va boshqa tildan so‘z olish natijasida. E’tibor bering!

1. Tojik tilida

chorpoya
olov
chopon
kissa
dasta
buqa
jilt
oftob
osmon

2. O‘zbek tilida

so‘ri
o‘t
to‘n
cho‘ntak
sop
novvos
muqova
quyosh
ko‘k

Tojik tilidan so‘z o‘tish natijasida qo‘shma va juft so‘zlar ham paydo bo‘lgan.

Bosh (pana), qon (xo‘r), qo‘sh (nay), shirin (so‘z), yalang (bosh), qahr-g‘azab, to‘y-tomosh, sog‘-salomat, achchiq-chuchuk.

101-mashq. Berilgan so‘zlar qaysi tillardan o‘zbek tilining leksik qatlamiga o‘zlashganligini lug‘at yordamida aniqlang. Bu so‘zlarning o‘zbek tilida qo‘llanish sabablarini tushuntiring.

Sport taym, lizing, aviatsiya, garaj, okean, xorijiy kompaniyalar, firma, kooperativ, avans, sug‘urta, aksiya, apelsin, limon, lenta, pyesa, epos, kokteyl, obyekt.

102-mashq. A. Hojiyev, L. Reshetovlarning «O‘zbek tili grammatik terminlarining qisqacha izohli lug‘ati»dagi 20 ta so‘zni ajratib, ma‘nolarini puxta o‘rganing. Ularning qaysi tillarda o‘zbek tiliga o‘zlashganini toping.

103-mashq. Matnni ko‘chiring. So‘ngra umumturkiy so‘zlar, o‘zbekcha so‘zlar, forsha-tojikcha so‘zlar, arabcha so‘zlarni joylashtirilgan chizma chizing va matndagi so‘zlarni shu chizmalarga joylashtiring.

FARZAND VA OTA UCHRASHUVI

«Toshkent — Andijon» poyezdi Asakaga yetib keldi. Yo‘lovchilar tez-tez vagonlardan tusha boshladilar. Havo ochiq, ko‘kda son-sanoqsiz yulduzlar charaqlagan, mayin shabada esib turibdi. Shahrixon soyi shovullab, suvi qirg‘oqqa uriladi, paxsa devorlardan engashgan olcha munchoqlari, oq o‘riklar oydinga ko‘zga tashlanib qoladi, uzoqlarda elektr chiroqlari miltillaydi. Yuk xaltasini orqalab olgan imoni komil, mo‘min yigit bu manzaralarga suqlanib, ko‘cha o‘rtasidan kelmoqda. Uzoq vaqt jang olovlarida yurgan kishi uchun bu manzaralar orombaxsh tuyular, quvonchi ichiga sig‘mas edi. Novcha teraklar uchida oyning kumush parchasi suzadi, shamol novda-nihollarni tebratadi. Ana, tong ham otmoqda. Allaqayerda bulbul to‘lib-toshib kuylaydi, yaqin

o'rtada xo'roz qichqiradi. Ko'prik oldida fonus ko'targan kishi paydo bo'ldi. Bu — Po'latjonning otasi edi. Po'latjonning tili tanglayiga yopishib qolgandek gapira olmas, vujudi esa karaxt bo'lib qolgandek qimirlamas edi. Farzand bilan ota uchrashuvini ko'kdagi oy kuzatar edi.

104-mashq. O'zbek tiliga rus tili va Yevropa (ingliz, nemis, fransuz, ispan) tillaridan o'zlashgan so'zlarga misollar keltiring.

105-mashq. O'zbek tiliga oid bo'lgan quyidagi turkiy so'zlarni uch guruhga ajratib ko'chiring.

1. Tub so'zlar. 2. Aslida yasama, hozirda bir o'zakni tashkil qiluvchi so'z. 3. Yasama, qo'shma, juft so'zlar.

Tush, ish, bor, kel, uch, qush, bugun, bog'ich, qalin, burun, ochko'z, bo'yinbog', bog'lash, iturug', ayg'oqchi, bola, dala, ertaga, to'ng'ich, kunbotar, miskar, tuz, baldoq, oltov, to'ng'iz ...

Yuqoridagi so'zlarni siz ham davom ettiring.

Tayanch tushunchalar

o'zbek tili leksikasining boyish manbalari, ichki manba, tashqi manba, arabcha so'zlar, forscha-tojikcha so'zlar, ruscha-baynalmilal so'zlar.

9-dars. QO'LLANILISH DOIRASI CHEGARALANMAGAN VA CHEGARALANGAN SO'ZLAR. NOMSHUNOSLIK

9.1. QO'LLANILISH DOIRASI CHEGARALANMAGAN VA CHEGARALANGAN SO'ZLAR

Dars maqsadi: o'quvchilarda iste'mol doirasi chegaralangan va chegaralanmagan leksika, unda dialektizmlar va sotsial chegaralangan so'zlarning o'rni haqida bilim va ko'nikmalar hosil qilish.

R e j a:

- * So'zlarning qo'llanish doirasiga ko'ra tasnifi.
- * Qo'llanish doirasi chegaralanmagan so'zlar (umumiste'moldagi so'zlar).
- * Qo'llanish doirasi chegaralangan so'zlar.

1-topshiriq. Takya, kallapo'sh, prizma so'zlarining qo'llanilish doirasini ayting.

2-topshiriq. Sheva va ma'lum bir fan doirasida qo'llaniladigan oltita so'z topib, ularni gap ichida keltiring.

So'zlar qo'llanilish doirasiga ko'ra chegaralanmagan va chegaralangan so'zlarga bo'linadi.

Umumxalq tilida keng qo'llaniladigan va shu tilda so'zlashuvchilarning barchasi uchun tushunarli bo'lgan so'zlarga qo'llanilish doirasi chegaralanmagan so'zlar deyiladi. Ular neytral leksika atamasi bilan ham yuritiladi. Masalan, *non, un, bug'doy, salam, daftar, qor, bulut* va boshqalar.

Faqat ma'lum sotsial guruh hamda ma'lum bir hudud doirasidagina qo'llanilib, umumxalq tiliga xos bo'lmagan so'zlar chegaralangan so'zlar sanaladi.

Bunday so'zlarni quyidagi guruhlariga bo'lish mumkin:

1. Hududiy chegaralangan so'zlar (dialektizmlar).
2. Sotsial chegaralangan so'zlar.

Faqat ma'lum bir hudud doirasidagina qo'llanilib boshqa hududda yashovchi o'zbek tili vakillari uchun xos bo'lmagan so'zlar hududiy chegaralangan (shevaga xos) so'zlar yoki dialektizmlar deyiladi. Masalan, *eshik* «hovli», «uy» (Andijon), *shoti* «narvon» (Andijon, Farg'ona, Namangan), *takya* «do'ppi» (Xorazm) va boshqalar.

Ma'lum ijtimoiy guruh doirasidagina ishlatiladigan so'zlarga sotsial chegaralangan so'zlar deyiladi. Masalan, «*otarchi*»lar doirasida qo'llaniladigan so'zlar: yakan «*pul*», danap «*qiz bola*»; temiryo'l kuzatuvchilari doirasida qo'llaniladigan so'zlar: *qaychi* «taftishchi», kolxoz «chiptasiz yo'lovchi».

Bunday so'zlar argolar deb yuritiladi.

Ayrim argolar umumtil leksikasidan olinadi. Bunday vaqtda bu so'zlar umumtildagiga nisbatan boshqa ma'noda qo'llaniladi. Masalan, kolxoz umumtil leksikasida eskirgan bo'lib, jamoa xo'jaligini ifodalagan bo'lsa, temiryo'l kuzatuvchilari tilida boshqa ma'noni ifodalaydi.

Shuningdek, ayrim tabaqa vakillari tilida faol ishlatiladigan leksemalar ham uchrab turadi, bular jargonlar deyiladi. Masalan, *olampanoh, volidayi muhtarama, padari buzrukvor, manzirat qilmoq va hokazo.*

Savol va topshiriqlar

1. Qo'llanilish doirasiga ko'ra so'zlar qanday turlarga bo'linadi?
2. Dialektizmlar deganda qanday so'zlarni tushunasiz?
3. Sotsial chegaralangan so'zlarga qanday so'zlar kiradi?

106-mashq. Adabiy tilda uchramaydigan, faqat shevangizda uchraydigan so'zlardan misollar keltiring. Ularning adabiy tildagi ma'nosini ham ko'rsatib bering.

107-mashq. Matnni o'qing. Dialektal so'zlarning ishlatilishiga e'tibor bering.

- Nabiram hazilga moyil. Ammo u ketdi, degan, siz o‘ldimi, degansiz, haymi?
 - Shundoq-ku... lekin...
 - Aka Abdurahmon amonme? Nima deydi? Jalil tabibning gapini so‘zma-so‘z takrorladi.
 - Hay, pulingiz kissangizgame?
 - Ha.
 - Oling.
 - Qancha?
- Hayim aytdi. Jalil qo‘yin cho‘ntagidan gazetaga o‘rog‘liq pulni olib sanamoqchi edi, yamoqchi urishib dedi:
- He esingizga bir narsa sizning. Bu yerga sanamang pulni, boshqa joyga sanab keling.
- Jalil xoliroq ko‘chaga borib pulni sanab yana gazeta parchasiga o‘radi-da, ustaxonaga kelib, yamoqchiga uzatdi.
- Erta keling, — dedi yamoqchi.
 - Yana ertami?
 - Ha sizga osonme, bu! Xohlasangiz boshqa yerga izlang.
 - Xo‘p, xo‘p...

(Tohir Malik)

108-mashq. Matnni o‘qing. Dialektizmlarni topib, tahlil qiling. Yozuvchining uslubiy maqsadini izohlang.

Bir faqir bir badavlat odamga hamsoya erdi. Bir kuni aning o‘g‘li faqirning uyiga borib ko‘rdiki, ul odam bola-chaqasi birlan allaqanday taomni yeb o‘ltiribdur, andak zamon tikilib turib ul taomga mayl qildi, ammo uy egalarining hech qaysisi ani taklif qilmadi...

Bola yig‘lab uyiga qaytdi. Ota-onasi yig‘laganing boisini so‘radilar. U bola faqirning taomga taklif qilmaganidan shikoyat qildi. Otasi buyurdiki, filhol anvoyi laziz taomlardan pishirgaylar. Bola taomni yemadi, manga hamsoyaning taomidan kerak deb, andoq yig‘lab turdiki, otasi faqirning uyiga bordi va aytdiki, ey faqir, bizga ranj va ozor yetkurganing nimaga kerak bo‘lur, deb. Faqir andak fursat boshini quyi solib turib dediki: «Ey xo‘ja, bul ishda sir bordir, mandin tilamagilki, ul sirning pardasini ko‘tarsam». Ammo tavongar (boy) so‘radiki: «Birovga halol va harom taom bo‘lurmu?» deb. Faqir javob berdiki: «Magar masjidida eshitmadingmuki, bechora, ahvoli tang bo‘lgan odamlarga murdorni (harom) emak haloldir, deb. Bilgilki, bolalarim uch kundan buyon hech bir taom yemas erdilar va men hech iloj topmay yurdim. Oxirilamr bu kun bir chor devorga kirib o‘lib yotgan eshakni ko‘rib, go‘sh tidan bir miqdor kesib uyga keltirdim. O‘g‘ling uyimga kelgan mahalda ul harom o‘lgan eshakning go‘sh tini yeb o‘tirgan erdik». Tavongar faqirni ko‘p duo qiddi va dediki: «Bir masjid solurman, aning savobi sangadir...»

(«Hikoyatlar»dan)

109-mashq. Jargonga o'nta misol keltiring, shu misollar yordamida jargonlarning odatdagi so'zlardan farqini tushuntiring.

Tayanch tushunchalar

umumxalq tilida ishlatiladigan so'zlar, neytral leksika, hududiy chegaralangan so'zlar (dialektizmlar), sotsial chegaralangan so'zlar (argo va jargonlar).

9.2. NOMSHUNOSLIK

Dars maqsadi: o'quvchilarda nomshunoslik (onomastika) haqida bilim va ko'nikmalar hosil qilish. Ularga nomlash tamoyillari haqida ma'lumotlar berish.

R e j a:

- * Nomshunoslik (onomastika) haqida ma'lumot.
- * Obyektlarning nomlanish asoslari (nom va nomlanuvchi obyekt o'rtasidagi munosabat).
- * Namlarning nomlanuvchi obyekt turiga ko'ra tasnifi.

1-topshiriq. *Uchtepa, Beshkapa* singari so'zlar nimani ifodalaydi? Bu nomlar bilan ular ifodalagan nom o'rtasidagi bog'liqlikni aniqlang.

2-topshiriq. *Bo'riboy, Xoldorali, Hayitboy, Safarali* kabi kishi nomlari kimlarga va nima uchun qo'yilishini izohlang.

Siz yashab turgan joydagi ko'chalar, maydonlar, shahar va qishloqlar, daryo, ko'l, tepalik, qabristonlar, ma'lum nom bilan yuritiladi. Masalan, Samarqand shahri, Amir Temur ko'chasi, «Mustaqillik» maydoni, Alisher Navoiy nomli jamoa xo'jaligi va boshqalar.

Turli xil obyektlarning muayyan nom bilan atalishida ularning ma'lum belgilari e'tiborga olinadi. Buyuk shaxslarning nomini abadiylashtirish uchun u bilan qandaydir bog'liq bo'lgan holat hisobga olinadi yoki shaxsga katta hurmat yuzasidan joy shu shaxs nomi bilan yuritiladi. Masalan, Hamzaobod shahri shu joyda ma'lum davr yashab, mehnat qilgan Hamza nomi bilan; Qipchoq, Saroy qishloqlarining nomlari shu qishloq aholisining etnik kelib chiqishi bilan, Qatortarak, Uchtol, Beshariq, Baland masjid singari joy nomlari shu joydagi o'simlik, bino, suv inshooti xususiyati bilan bog'liq ravishda qo'llangandir. Shaxsga qo'yilgan nomlarda esa ota-onaning orzu-umidi (Baxtiyor, Umid, Go'zal), bolaning tashqi belgisi (Xoldor, Anor, Qovoqvoy), xalqning urf-odati (O'roqvoy, Teshavoy), tug'ilgan kuni (Odina, Jumavoy) o'z aksini topgan bo'ladi.

Nomlar, ularning turlari, nomlanish sabablari bilan shug'ullanuvchi tilshunoslikning bo'limiga onomastika (lot. onuma — nom so'zidan olingan) deyiladi.

Atoqli otlar nomlanuvchi obyekt turiga ko'ra bir necha guruhga bo'linadi:

1. Shaxs va ularga qo'yilgan nomlar **antroponimlar** (lot. antropoz — shaxs, odam; onuma — nom): *Ahmad, Karim* va boshqalar.
2. Geografik obyektlar va ularning nomlari **toponimlar** (lot. topos — qishloq, shahar, maydon, ko'cha, onuma — nom): *Shirmonbuloq, Qorako'l, Qarshi* kabi.
3. Hayvon nomlari va ularga atab qo'yilgan nomlar **zoonimlar** (lot. soom — hayvon, opuna — nom): *to'rtko'z, bo'ribosar* kabi.
4. Suv havzalari inshootlari va ularga atab qo'yilgan nomlar (daryo, ko'l, dengiz nomlari) **gidronimlar** (lot. gidro — daryo, suv, onuma — nom): *Orol dengizi, Balxash ko'li, Qashqadaryo* kabi.

Savol va topshiriqlar

1. Onomastikada nima haqida bahs yuritiladi?
2. Nomlarning qanday turlarini bilasiz?
3. Nom bilan nomlanuvchi obyekt o'rtasida qanday munosabatlar bor?

110-mashq. Quyida berilgan so'zlarni obyekt turiga ko'ra guruhlang: (toponimlar, antroponimlar, zoonimlar, gidronimlar) Kattaqo'rg'on, Sirdaryo, Dilnavoz, tulki, tuya, Sarvigul, Yo'lbars, Sher, Shahnoza, Amudaryo, Buloqboshi, Zadaryo, ot, Koson, Shahriyor, Abdulhoshim, Orol dengizi, Kampiravot, Azov dengizi, Nil daryosi, Sevan ko'li, Ra'no, Dilorom, eshak, qo'y, ho'kiz, Mavluda, Behzod, Bobur, Farg'ona kanali.

111-mashq. Suv havzalari bilan atalgan joy nomlarini izohi bilan o'qing.

Achchiqko'l — Farg'ona viloyati O'zbekiston tumanidagi qishloq. Achchiqko'l — asli suv havzalaridan biri — ko'lining nomi, ko'l suvining achchiqligi, o'ta sho'r ekanligi, iste'mol qilish uchun yaroqsizligi ko'lining shu tarzda nomlanishiga sabab bo'lgan. Ko'l hozirda yo'q bo'lib ketgan, lekin uning nomi shu atrofdagi aholi turar joyi atamasi sifatida saqlanib qolgan. Aniqrog'i, ko'l nomi asosida qishloq nomi vujudga kelgan.

Xalqimizda «Ko'l qurisa ham nomi qurimaydi» degan naql bor. Darhaqiqat, respublikamizda garchi o'zi qurib, yo'qolib ketgan bo'lsa-da, nomi hamon saqlanib qolgan ko'llar anchagina topiladi. Ular hozirda qishloq nomlari sifatida yashab kelmoqda.

Shaytonko'l (Farg'ona viloyati Beshariq tumani), Oydinko'l (Farg'ona viloyati Buvayda tumani), Qorako'l (Farg'ona viloyati Uchko'prik tumani), Oqko'l (Farg'ona viloyati Dang'ara tumani), Damko'l (Farg'ona viloyati tumani), Qo'g'aliko'l (Namangan viloyati Zadaryo tumani), Bordimko'l (Namangan viloyati To'raqo'rg'on tumani), Darvozako'l, Sho'rko'l (Namangan viloyati Yangiqo'rg'on viloyati), Chapko'l, Polvonko'l (Namangan viloyati Norin tumani), Oltinko'l (Andijon viloyati Oltinko'l tumani), Bordonko'l (Toshkent viloyati Yuqori Chirchiq tumani) singari qishloq nomlari hozirda mavjuddir.

112-mashq. Siz qanday suv havzalari va inshootlar nomlarini (gidronimlar) bilasiz? Ularni sanab o'ting. Agar bilsangiz izohi bilan bering. So'ng professor E. Begmatov haqidagi matnni o'qing, uning o'zbek nomshunosligini rivojlantirishdagi xizmatlarini belgilang.

ERNST BEGMATOV
(1936)

Filologiya fanlari doktori, professor Ernst Begmatov o'zbek nutq madaniyati, leksikologiyasi muammolarini hal qilishda barakali faoliyat ko'rsatib kelmoqda. Ayniqsa, uning o'zbek onomastikasining shakllanishi va rivojida katta xizmati bor. Olim bu sohada o'zining qator asarlarini e'lon qildi. Ular ichida «Kishi nomlari imlosi» (1970), «O'zbek ismlari imlosi» (1972), 14600 ismning izohini o'z ichiga olgan «O'zbek ismlari» (1999) kitoblari alohida qimmatga ega.

113-mashq. Gidronimlarni quyidagi turlarga ajratib yozing.

114-mashq. Quyida berilgan toponimni o'qing, so'ngra siz ham toponimlarga misollar yozib, uni izohlang.

Nazarmahram — Andijon viloyati Shahrixon tumanidagi qishloq nomi. Mazkur toponim kishi ismi va Qo'qon xonligi davridagi amal — mansabga oid atamalardan biri mahram so'zidan tarkib topgan. Mahram — xonga yaqin bo'lgan va uning huzuriga kira oladigan kishi. Shuningdek, mahramlar saroydagi boshqa ishlarni ham bajarganlar. Ko'rinadiki, o'tmishda mansab nomlari ko'pincha amal egasining nomiga qo'shilib aytilgan. Shunga ko'ra ba'zi joy nomlariga kishi ismi va mansab nomi atama bo'lib qolgan, Nazarmahram fikrimizning isbotidir.

(N. Oxunov)

115-mashq. Uyga topshiriq. Geografiya darslaridan foydalanib, joy nomlari (toponimlar)ning quyidagi turlariga misollar yozing.

O'rmon, to'qay, sahro, yaylov, yo'l, dala, dasht.

116-mashq. Aholining yashash maskanlarini nomlashda, xalqning iqtisodiy turmush tarzi, shug'ullanuvchi kasb-kori ham hisobga olinadi. Vaqtlar o'tishi bilan hunar, garchi o'zgarib ketsa-da, joy nomlari saqlanib qoladi.

E'tibor bering:

Miskarchilik, Ko'nychilik, Egarchi, Jiyakchi, Taqachi, O'qchi, Miltiqsoz, Bo'rchi, Ketmonchi, Charmgarguzar, Tandirchi, Sovungarlik.

Yuqoridagi qishloq nomlarini yozing. Har biri ishtirokida ikkitadan gap yozing. Ularning bittasi atoqli, ikkinchisi turdosh ot bo'lib kelsin. O'zingiz yashab turgan joy

nomini, uning atrofidan oqib oʻtadigan daryo, soy, ariq, togʻ, koʻl, adir nomlarini daftarin-gizga yozing va ularni izohlang.

117-mashq. Joylarning nomlanishida qabila nomlari, joylarning relyefi hisobga olinadimi? Fikrning toʻgʻri, notoʻgʻriligini isbotlash uchun misollar yozing.

Namuna: Nayman, Jaloyir, Doʻrmon, Uzunkoʻcha, Balandqishloq, Chuqurkoʻcha kabi.

118-mashq. Qabristonlarning nomlanishiga misollar keltiring, izohini ayting.

Namuna: Chigʻatoy qabristoni (Toshkent shahri), Mirpoʻstin ota (Andijon shahri), Tutlugʻ ota qabristoni (Xoʻjaobod tumani).

119-mashq. Oʻzbekcha ismlar tarkibida nomning oxiriga yoki oldiga qoʻshilib keluvchi lugʻaviy unsurlar ishtirokida soʻzlar yozing.

bek, boy, bobo, buva, mir, mirza, xoʻja, qul, beka, bibi, begim, bonu, gul, oyim, poshsha, momo, sho.

120-mashq. Zamonaviy ismlarga alifbo tartibida misollar yozing.

121-mashq. Kishi ismini bildiruvchi qoʻshma otlarga misollar yozing va ularning nutqda qoʻllanishini tushuntiring.

122-mashq. Oʻzingiz yashaydigan (shahar, qishloq) tarkibiga kiruvchi koʻchalarning nomlarini yozing va izohlang.

123-mashq. Koʻchiring. Antroponimlar va toponimlarning ostiga chizing.

CHOʻQQI SARI INTILISH

Qoraqalpogʻiston Respublikasining Nukus shahrida «Yil maktabi — 2009» koʻrik tanlovining II bosqichi oʻtkazildi.

Vohaning har bir tumanidan eng namunali 17 ta maktab vakillari faol qatnashgan ushbu tanlovda har bir maktab jamoasi tomonidan tayyorlangan koʻrgazmalar namoyish qilindi. Ularda maktab hayotidan olingan lavhalar, ilgʻor ish tajribalaridan namunalar va joriy yilda tashkil qilingan markazlar haqida maʼlumot berilgan edi.

Qoraqalpogʻiston Respublikasi XTB xodimi Sodiq Raimberdiyev boshchiligidagi hakamlar hayʼati har bir maktab ishining mazmunini va faoliyatini toʻgʻri baholab bordi.

Bunda ular maktabning moddiy-texnik bazasiga, pedagogik jamoa va oʻquvchilar tomonidan amalga oshirilayotgan ishlarning hisobotiga, oʻquvchilarning darslik bilan taʼminlanganligi, DTS asosida oʻquvchilarning fanlar boʻyicha samaradorligi, maktabda innovatsiya, yangi pedagogik texnologiyalarning joriy etilishi, oʻquvchilarning toʻgarak

va maktabdan tashqari ta'lim muassasalariga jalb etilishi, o'quvchilarning fan olimpiadalariga, ko'rik-tanlovlarda ishtirok etishiga asosiy e'tiborni qaratdilar.

Tanlov natijasiga ko'ra Nukus shahridagi Oqsunbo'l opa Karakayeva rahbarlik qilayotgan 20-maktab 1-o'rinni egalladi, 2-o'ringa 2 ta maktab talabgor bo'ldi. Bular Taxtako'prik tumanidagi 6-maktab hamda Kegeyli tumanidagi 26-maktablardir. Qo'ng'iroq tumanidagi 1 maktab, Mo'ynoq shahridagi 2-maktab, Xo'jayli tumanidagi 7-maktablar 3-o'ringa loyiq deb topildi.

G'olib maktablar munosib taqdirlandilar. Shunday qilib, Toshkentda o'tadigan «Yil maktabi — 2009» ko'rik-tanlovining so'nggi bosqichida ishtirok etish uchun Nukus shahrining 20-maktabiga yo'llanma berildi.

(«Ma'rifat» gazetasidan)

124-mashq. Kiyim-kechak mavzuviy guruhiga oid so'zlarni toping va ularni ichki mazmun (bosh kiyimlar, poyabzallar, ust kiyim, ichki kiyimlar)iga ko'ra ajrating.

N a m u n a:

ro'mol, durra, telpak, shapka, shlapa — ayollarning bosh kiyimi.

125-mashq. Keng iste'moldagi quyidagi so'zlarni guruhlar (odam va hayvon a'zolari, tabiiy borliqqa oid hodisa, harakat va holatni ifodalovchi nomlar) ga ajratib ko'chiring.

Pishirmoq, boqmoq, g'or, cho'qqi, tovon, to'piq, bosh, oyoq, yurmoq, turmoq, yer, quyosh, urmoq, yugurmoq, oy, suv, qo'l, barmoq, tirnoq, chopmoq, havo, sakramoq, daryo, tog', jag', bo'yin, tirsak, siljimoq, sudralmoq, soy, tog', cho'zilmoq, dara, qir, og'iz, jag', o'chmoq, teri, ekmoq, bel, dovon, cho'qqi, boqmoq.

Tayanch tushunchalar

nomlanuvchi obyekt, onomastika (nomshunoslik), antroponim (shaxs nomlari), toponim (joy nomlari), zoonim (hayvon nomlari), gidronim (suv bilan bog'liq bo'lgan nomlar).

10-dars. OMONIM VA SINONIMLAR HAMDA ULARNING USLUBIY XUSUSIYATLARI

10.1. OMONIMLAR VA ULARNING USLUBIY XUSUSIYATLARI

Dars maqsadi: o'quvchilarda omonimlar (shakldosh so'zlar va qo'shimchalar), ularning ishlatilishi haqida bilim hamda ko'nikmalar hosil qilish.

- R e j a:**
- * Omonimlar (shakldosh soʻzlar) haqida maʼlumot.
 - * Omonimlarning turlari.
 - * Lugʻaviy (leksik) omonimlarning nutqdagi ahamiyati.

1-topshiriq. *Yutmoq* soʻzining shakldoshlarini ayting. Ularning har qaysi maʼnosini gap ichida izohlang.

2-topshiriq. *Oʻt* soʻzining shakldoshlarini ayting va ularning har birini gap ichida keltiring.

Tilimizda tovush (yozuvda harflar) tomoni bir xil boʻlib, turlicha maʼnolarni ifodalovchi soʻzlar va qoʻshimchalar mavjud. Bunday soʻz va qoʻshimchalarning omonimlar (lot. homos — bir, onuma — nom) yoki shakldoshlar deyilishidan xabaringaz bor. Masalan, ot «hayvon», ot «ism», ot «irgʻit» kabi. Shuningdek, tilimizda qoʻshimchalar oʻrtasida ham shakldoshlik munosabatlari mavjud. Masalan, -chi qoʻshimchasi soʻz yasovchi qoʻshimcha (ishchi, suvchi) hamda yuklama (sen-chi, ayt-chi) maʼnolarida ishlatiladi. Shunga koʻra, omonimlar lugʻaviy (leksik) omonimlar hamda affiks omonimlarga boʻlinadi.

Lugʻaviy (leksik) omonimlar nutq jarayonida soʻz oʻyini uchun qulay imkoniyat yaratadi. Ayniqsa, zakiylik sanʼatida ulardan oʻrinli foydalanish askiyachilarning mahorati sanaladi.

Masalan, Abdulhay Maxsum Navbahor payrovi boʻyicha askiyada: «*Ikkovlaring ham oʻta dangasasizlar. Yakshanba kuni olma bogʻga kirib, daraxtlarni oqlaymiz*», *desam, «Bizni ish kam joyga yetaklang*», *deysizlar*. Bu oʻrinda *ish kam* «uzum koʻtarib taraladigan moslama» va «ish kam» maʼnolarini bildirish uchun qoʻllangan yoki Gʻulomjon Roʻziboyev *choʻtir* soʻzining tovush tomonining bir xilligidan foydalanib, ikki soʻz oʻrnida ishlatadi:

«*Bir gap eshitib qoldim. Saydullaxon choyxonada nasiyaga muomala qilib, idoraga pul topshirmagan ekan, hisobchilar oʻzini oʻtqazib olib, «choʻturyapti» deb eshitdim*. Bu oʻrinda *choʻtir* soʻzi: 1. Bujur; 2. Choʻt ur maʼnolarida ishlatilgan.

Oʻzbek tilida leksik omonimlar koʻp ishlatilganligi sababli, u maxsus sheʼriy janr — tuyuqqa ham asos boʻlib xizmat qiladi.

126-mashq. Ashula payrovi boʻyicha Erka qori aytgan quyidagi askiyadagi «galdir» soʻzining maʼnolarini ayting.

Erka qori: — Saydali, bu Rasuljonni shogirdlikka olganingizdan keyin ahvolidan ham xabardor boʻlib turing-da. Kechagi kuni toʻyda yuz grammni otvolib, galdirab yuribdi.

127-mashq. Askiyani oʻqing, shakldosh soʻzlarni topib, ularni izohlang.

QODIRJON AKA: — Aminbuva, ho‘ anavi oshpazni ko‘rdingizmi, QOVOQ OSHga kerak deyapti.

AMINBUVA: — Mulla Qodirjon, avval meva-chevalardan olsangiz-chi, darrov OSH QOVOQSIZ bo‘lsin demasdan.

QODIRJON AKA: — Bo‘lmasa, yozgi mevalardan to‘yib yeb oling, QOVOQ OSHSIZ ketasiz.

AMINBUVA: — Ho, Ikromiddin, uka ho! Qodirjonning gaplarini eshityapsizmi? Ataylab shahardan kelib QOVOQ OSHSIZ ketmaylik deydilar. OSHQOVOQDAN QOVOQ OSH qilib qo‘yaqoling.

QODIRJON: — Ikromiddin, bu yoqqa qarang, bizga pishirishingiz bitta OSh-ku, QOVOQ ham solasiz-a!

IKROMIDDIN; — Qodirjon aka, sizlardaqa aziz mehmonlarga atab har xil ovqat qilganmiz, bu sho‘r OSHQOVOQ-da.

AMINBUVA: — Mulla Ikrom, Qodirjon akadan tashvish qilmang, bu kishiga OSH QOVOQDAN olinsa bo‘ldi.

QODIRJON AKA: — Aminbuva, ajoyib xushfe‘l odamsizda, indamay olaverasiz: OSHGA QOVOQ SOLINMAYDI deb.

AMINBUVA: — Tirikligimda yeb olay, bir qozonni tushirsangiz-a, OSH QOVOQDAN ketadi deb.

IKROMIDDIN: — Qo‘yinglar, qovun sayliga kelgansizlar, bunaqa sovuq gapirmanglar. Qayoqdan ham tansiq ovqat qilaman dedim. Qodirjon aka, biroz u yoq, bu yoqdan gaplashib o‘tiringlar, boshqa ovqat qilaman! «QOVOQSIZ!»

128-mashq. Ma‘lumki, shakldosh so‘zlardan foydalanganda ham shakliy, ham mazmuniy go‘zallik aks etadi. Shakldoshlik so‘zning ma‘no jilolarini namoyish qiluvchi lisoniy hodisalardandir. U nutqda ohangdoshlikni yuzaga keltiradi. E‘tibor bering.

Bunim yo‘q, unim yo‘q,
Uyimda unim yo‘q.
Ishimda unum yo‘q,
Aytishga unim yo‘q

(Kamiiy)

Yuqoridagi tuyuqni tahlil qilib, shakldosh so‘zlar (lug‘aviy omonimlar)ning izohini yozing.

129-mashq. Ko‘chiring. Lug‘aviy omonimlarni toping, ma‘nosini izohlang.

1. Kamina 80 yoshni qoralayapman, mustaqil davlat O‘zbekistonning ardoqli farzandiman. 2. Men otam haqida roman qoralayapman. 3. Ham-mang o‘z aravangni tort. 4. Odinaxon dasturxon ustiga tort tortdi. 5. 31- avgust sanasi hech qachon, hech kimning yodidan ko‘tarilmaydi. 6. Keltirilgan mollarni birma-bir sana. 7. Yuzta nomarddan bitta mard yaxshidir. Yuz terisini toza saqlamoq uni har xil mikroblardan xoli qiladi.

Siz ham yuqoridagidek gaplar tuzib, mashqni davom ettiring.

Savol va topshiriqlar

1. Omonimlar (shakldoshlar) deganda nimani tushunasiz?
2. Omonimlarning qanday turlari bor?
3. Leksik omonimlar (shakldosh soʻzlar)ning nutqda qanday ahamiyati bor?

Tayanch tushunchalar

omonimlar, lugʻaviy (leksik) omonimlar, shakldosh soʻzlar, grammatik omonimlar.

10.2. SINONIMLAR VA ULARNING USLUBIY XUSUSIYATLARI

Dars maqsadi: oʻquvchilarda sinonimlar (maʼnodosh soʻzlar va qoʻshimchalar), ularning ishlatilishi haqida bilim hamda koʻnikmalar hosil qilish.

- R e j a:
- * Sinonimlar haqida maʼlumot.
 - * Sinonimlarning turlari va affiks sinonimlar.
 - * Sinonimlar uyasi yoki qatori va dominanta.
 - * Nutqda leksik sinonimlardan foydalanishning ahamiyati.

1-topshiriq. *Yemoq, isteʼmol qilmoq, tanovul qilmoq* soʻzlari ishtirokida gap tuzing. Ularning umumiy va farqli tomonlarini ayting.

2-topshiriq. *Qaramoq* soʻzining maʼnodoshlarini topib, ularni gap ichida keltiring. Oʻzaro umumiy va farqli tomonlarini tushuntiring

Tilimizda bir maʼnoni bir necha soʻzlar yoki affikslar yordamida ifodalash mumkin. Masalan, inson bosh qismining old tomoni *oraz, uzor, ruxsor, chehra, yuz, bet, aft, bashara, nusxa, turq* singari soʻzlar orqali ifodalanadi. Shuningdek, tilimizda *tilchi* — *tilshunos, dardchil* — *dardkash, oʻrinsiz* — *beoʻrin, hafsala* — *hafsalali* kabi qoʻshimchalar yordamida bir maʼnoni ikki xil shaklda yuzaga chiqarish imkoniyati ham uchrab turadi.

Bir umumiy maʼnoni ifodalovchi soʻz yoki qoʻshimchalarga sinonimlar deyiladi. Oʻzaro sinonimik munosabatda boʻlgan soʻz va qoʻshimchalar sinonimlar uyasi yoki sinonimlar qatori deyiladi.

Soʻz maqomidagi sinonimlar lugʻaviy (leksik) sinonimlar, qoʻshimcha maqomidagi sinonimlar esa affiks sinonimlar sanaladi. Lugʻaviy sinonimlar garchand bir umumiy maʼnoni bildirsa ham, lekin ularning maʼno darajasi, ijobiy yoki salbiy bahoga egaligi, maʼlum uslubga xoslanishi bilan bir-biridan farqlanadi. Nutqiy jarayonda soʻzlovchi maqsadiga muvofiq ravishda sinonimlar qatoridagi soʻzlardan birini tanlaydi. Masalan, yuqorida keltirilgan sinonimlar qatorida *yuz* soʻzidan chap tomondagi toʻrtta soʻzda (*oraz, uzor, ruxsor, chehra*) ijobiy baho va uchtasida (*oraz, uzor, ruxsor*) badiiy

uslubga xoslanish belgisi bo'lsa, o'ng tomonidan beshta so'zda (*bet, aft, bashara, nusxa, turq*) salbiy baho munosabati mavjud va bu salbiy baho ularda darajalanib, kuchayib boradi (*betga* nisbatan *aftda* salbiy baho kuchliroq, turqda esa hammasidan kuchliroqdir. Demak, bu beshta so'zda salbiy baho kuchayib boradi).

Har qanday uslubiy xoslanish va so'zlovchining bahosidan xoli bo'lgan sinonimlar qatori a'zosi **dominanta** (uslubiy xoslanish va baho bildirishga ko'ra neytral) sanaladi. Demak, yuqoridagi sinonimlar qatorida **yuz** dominanta sanaladi.

Sinonimlar qatori a'zolaridan nutq jarayonida o'rinli foydalanish so'zlovchining maqsadini aniq, ravon va ta'sirchan ifodalashda katta ahamiyatga ega.

Savol va topshiriqlar

1. Lug'aviy sinonimlar nima?
2. Sinonimlar qatori (uya) deganda nimani tushunasiz?
3. Sinonimlar qatorida qanday so'z dominanta bo'ladi?

130-mashq. Matnni o'qib, undan sifat so'z turkumiga oid so'zlarni toping. Har bir sifatning yoniga uning sinonimlarini ham yozib boring.

Prezidentimiz aytganlaridek, «Amir Temur shaxsini idrok etish tarixni idrok etish demakdir. Amir Temurni ulug'lash tarix qa'riga chuqur ildiz otgan tomirlarimizga, madaniyatimizga, qudratimizga asoslanib, buyuk kelajagimizga ishonchimizni mustahkamlash demakdir».

Tarix — haqiqat mezoni, jarchisi. U alday olmaydi, aldanmaydi ham. Tarixiy jarayonlarni yoshlarimiz, butun mamlakat ahli yangi ong hissi bilan qabul qilmoqda. Amir Temur ham haqli ravishda ota yurti Shahrisabzda qurdirgan Oqsaroy peshtoqiga «Qudratimizga shak-shubhangiz bo'lsa, biz qurdirgan binolarga boqing», deb yozdirib qo'ygan edi. Bu buyuk sarkardalik, o'z kuch-qudrati, mustaqilligiga ishonch, qat'iyat ramzi edi. Demak, Turonzamin yoshlari, ahli omma uchun ibratli iboralar bu! «Tuzuklar»da o'qiyimiz: «Dilda e'tiqod butun bo'lsa, aslo naslimiz yo'qolmagay, tilimiz unutilmagay, e'tiqod susaysa, til emas, imon ham unutilgay...» Yo'lboshchimiz jismonan baquvvat. Ma'naviyati etuk bo'lishiga alohida ahamiyat beradi. Bu borada bobomiz Amir Temurning olib borgan ma'naviy-ma'rifiy ishlari ibratlidir. Chunonchi, Sohibqiron oila, nikoh, millat tozaligiga va sofligiga katta e'tibor bergan.

131-mashq. Ishbilarmon so'zining ma'nosini izohlang. Shu so'z ichidan bir necha so'zlar hosil qiling, atamalarning ostiga chizing.

Ish, bil, armon, nom, in, on, omi, rom, nor, anor, ob, ishla, mol, bilim, shina...
Yuqoridagi o'yinni siz ham davom ettiring.

132-mashq. Quyidagi ustunchalarni davom ettiring.

Sifat sinonimlar

Fe'l sinonimlar

Gavdali, jussali,
barvasta, norgʻul,
barzangi

Gangimoq, dovdiramoq,
esankiramoq, kalovlanmoq,
talmovsiramog

133-mashq. Quyidagi soʻzlarning sinonimlarini topib, ular ishtirokida gaplar tuzib yozing.

Ozod, rost, soqchi, mashaqqat, gʻamgin, tanti, ittifoq, ayovsiz, asil, vaʼdalashmoq, vaqt, dangʻillama, yorugʻ, istamoq, ixlosmand.

134-mashq. Tilshunos olim A. Hojiyevning «Oʻzbek tili sinonimlarining izohli lugʻati»dan misollar oʻqing. Xotirangizda nechtasini eslab qoldingiz. Uni daftaringizga koʻchirib yozing.

135-mashq. Uyga topshiriq. Shukur Qurbonning «Ay, ona til!» sheʼrini yozing va yod oling. Soʻngra sheʼrda ishlatilgan: bandalari, on, xiyonat, kuchli, yarogʻ, aynimadi, hasadgoʻy kabi soʻzlarning sinonimik qatorlarini ham yozing.

AY, ONA TIL!

Seni xudo bergan menga, mening xalqimga,
Bandalari yoʻqotolmas, tortib ololmas.
Seni xato baholagan — kulgi har kimga,
Senga ola qarabdi kim, koʻr boʻlmay qolmas.

Senda Davlat maqomi ne, yaralganing on
Xalq maqomin olgansan-ku, qutlugʻ, poyidor.
Shuhratparast zotmidinki, har turfa nishon
Koʻkragingga ilib olsang qator va qator.

Balli! Hanuz xiyonatning yuzlari qora,
Balli! Hanuz sadoqatdan gurkiraydi qalb
Ohanglaring dunyodagi eng kuchli yarogʻ,
Shu yarogʻ-la axir asrab-avaylanar xalq.

Chegaralar yoʻqdir senga, sarhadlar osha
Sen tufayli aynimadi qancha bagʻirdosh.
Oʻzbekligim, ay, ona til, dilingda yashar,
Til ostiga joylanganday qimmatbaho tosh.

Ne tong, asos — mohiyatni belgilar azal,
Ne tong, eski yozuv oʻxshar koʻhna ildizga.
Novdalari yuraklarda, ruhda mukammal,
Shox barglari, gʻunchalari yetgan yulduzga.

Senga faqat hasadgoʻylar qilar yovqarash,

Seni manfur bosqinchilar yoqtirmas faqat.
Ay, ona til, o'zing uchun o'zing ham kurash,
Ay, ona til, g'animlarga aylama shafqat.

«Nun» ko'zlaring kattaroq och, «dol»laring yoy qil,
«Alif»laring o'q qilib ot ular ko'ksiga.
Ma'nolaring namoyon et, yovlarni loy qil,
Yetmish olam mo'jizasin ko'rsat ko'zimga.

(*Sh. Qurbon*)

136-mashq. Matnni o'qing. Uning tarkibidagi lug'aviy sinonimlarni topib, ularni alohida ko'chirib yozing.

USTOZLARNI HURMATLASH BAYONIDA

Har bir inson uchun o'z muallimini va ustozini e'zozlash, hurmat va ehtiromini ado qilish shartdir. Negaki, bu zotlar har qanday insonning ruhini tarbiyalaydi, ma'naviy boyluk bilan to'ldiradi, har qanday ruhiy va maishiy kamchilik hamda illatlarni poklaydi, jaholat degan buyuk aybdan xoli va ozod qiladi.

Muallim va ustoz shunday zotki, u insoniyatni ilm bezagi bilan ziynatlaydi, ularga chiroyli va yoqimli fazilatlar bilan chiroy va oro beradi, tushuntirish bilan foydasiz narsalardan odamni xalos etadi, insonni haqiqiy komil inson darajasiga yetkazish bilan bilim xazinasini ularning qalblariga joylaydi.

Muallim va ustoz shunday zotki, u sening insonlik haq-huquqlaring nimadan iborat ekanini tushuntirib beradi, yaramas, yomon ishlardan qaytaradi va eng yaxshi ishlar va fazilatlar sari yo'l ko'rsatadi. Ular sening yuksakliging va kamolga yetishingni o'ylashib, hamisha jon kuydirishadi, el ichida o'ylab, butun kuch va imkoniyatlaringni ishga solishadi.

Muallim va ustozning vaqtlari qimmatli ekanligini bilib, aytganlariga diqqat bilan quloq sol. Bordi-yu, biror narsani tushunmay qolsang, odob va muloyimlik bilan qayta so'rashing zarur. Muallim va ustozing nima so'rasalar kulib turib, odob va ikrom bilan chiroyli so'zlarni saralab javob ber. Ilm maskanidan tashqarida yoki ko'cha-ko'yda ularni ko'rib qolsang ta'zim bajo qil, qo'lingni ko'ksingga qo'yib salom ber.

(*Abduqodir Nuriy al-Barzanjiy*)

137-mashq. Matnni o'qing. Fe'llarni topib, uni sinonimlar bilan almashtirib ko'chiring.

MOHI RAMAZON HALOLLIK OYI

Barcha-barchamizni hushyorlikka da'vat etuvchi Ramazon kirib keldi. Mag'firat oyi, tavba oyi, mehr-muruvvat oyi, ezgu niyatlar oyi, badniyatlardan parhezlanish oyi, yaratgan egamizdan qo'rqadigan, hatto nafsi hakalak otib, halollik, vijdon, diyonat so'zlarini eshitganda istehzoli kuladiganlar ham o'zini o'zi savolga tutadigan oy:

Halol bilan haromning farqiga boryapmanmi?

O‘zganing haqiga xiyonat qilmayapmanmi?
Kibr-u havoga berilmadimmi?
Zulm o‘tkazmayapmanmi?
Umrinni o‘tkinchi hoy-u havaslarga sovurmayapmanmi?
Jaholat va mutaassiblikka og‘madimmi?
Mansabni suiiste‘mol qilmayapmanmi?
Ma‘naviy haq-huquqimni anglab yetayapmanmi?

Savolning cheki yo‘q, binobarin, Ramazon — savollar oyi desak ham to‘g‘ri bo‘lar. O‘zgarlar tergasidan burun o‘zini o‘zi tergashga odatlanish ham imon belgisi. Ramazon, «Siz shunga qodirmisiz?» deya savolga tutmoqda har birimizni.

Bir nufuzli davraga haddan tashqari qimmatbaho yasan-tusan qilgan erkak-ayol kirib keldi: qaragan ham, qaramagan ham havaslandi. Bir Ziyoli kishi, «Bu er-xotin shu qadar shohona kiyinishga o‘zlarini qanchalik ma‘naviy haqli deb hisoblaydilar?» deya savol qotdi.

Hech kim javob bermadi, lekin savol ko‘pchilikni o‘ylantirib qo‘ydi. Ehtimol, o‘sha tobda har kim o‘zini o‘zi dabdabaga haqlimanmi?.. Men shunday mavqeni egallab turishga haqlimanmi?..

Kun bo‘yi non-choydan tiyilib yurish aytarli mashaqqat emas, bu Ro‘zaning eng jo‘n va zohiriy ifodasi, xolos, lekin halollik gigiyenasi nuqtayi nazaridan o‘zini taftish etishga har kim ham qodir emas. Bunisi qiyin, Ro‘za esa — ushbu qiyinni osonlashtirish uchun berilgan imkoniyat.

Iloyo, bir-birovimizni halollik yili bilan, imon asri bilan muborakbod etaylik. Aziz yurtdoshlar! Ramazon oyida ana shunday qutlug‘ niyatlar bilan yashaylik!

(Hurshid Do‘stmuhammad)

138-mashq. She‘rni nasriy bayon qiling. Ostiga chizilgan so‘zlarning sinonimini ham toping.

Ollohnin aytgani erur muqarrar,
Xesh-u begonaga aylang barobar,
Har neki buyursa pok Parvardigor
Uni joriy qiling adashmay zinhor.

139-mashq. Quyidagi so‘zlarning sinonimlarini topib, izohlang.

Guvoh, zaif, kuchli, tinch, epchil, qobiliyat, hissa.

Tayanch tushunchalar

ma‘nodosh so‘zlar, lug‘aviy (leksik) sinonimlar, affiks sinonimlar, sinonimlar qatori (uya), bosh so‘z (dominanta).

11-dars. ANTONIMLAR VA ULARNING USLUBIY XUSUSIYATLARI. TAKRORLASH

11.1. ANTONIMLAR VA ULARNING USLUBIY XUSUSIYATLARI

Dars maqsadi: o‘quvchilarda zid ma‘noli so‘zlar va qo‘shimchalar haqida bilim va ko‘nikmalar hosil qilish. O‘tilganlarni takrorlash.

R e j a:

- * Qarama-qarshi ma‘noli so‘z va qo‘shimchalar haqida antonimlarning turlari.
- * Nutqda antonimlardan foydalanishning ahamiyati.
- * O‘tilganlarni takrorlash.

1-topshiriq. Uzun so‘zining ziddini ayting va bu zid ma‘noli so‘z asosida gap tuzing.

2-topshiriq. Quyidagi so‘zlarning ziddoshlarini toping va ularni gap ichida keltiring: yaqin..., issiq..., shirin..., oq..., baland..., yaxshi...

Biz o‘zimizni qurshab turgan olamni sezgi a‘zolarimizning bosh miyamizga bergan axboroti yordamida bilib boramiz. Bilish jarayonida narsa va hodisalarni, harakat-holatlarni, belgi va xususiyatlarni bir-biriga zidlash, ularning o‘zaro o‘xshash va farqli tomonlarini aniqlash katta ahamiyatga ega. Bizning butun bilim faoliyatimiz zidlanishlarga asoslangan desak, yanglishmaymiz. Shuning uchun zidlanishlarga bizning ajdodlarimiz Abu Nasr Farobiy, Jaloliddin Rumiy va boshqalar katta ahamiyat berganlar, xususan, Jaloliddin Rumiyning ta‘kidlashlaricha, har qanday «ashyo»ning qimmatini ziddi bilan ayon bo‘ladi, ziddi bo‘lmagan narsani ta‘rif etish imkoniyatdan tashqaridir. Tangri nurning oshkor bo‘lishi uchun qorong‘i etib yaratilgan mazkur olamni mavjud ayladi... Odam ro‘parasida Iblisning, Muso qarshisida Fir‘avnning, Ibrohim oldida Namrudning va Mustafa qarshisida Abu Jahlning paydo bo‘lishini bunga misol qilib keltirish mumkin.

Ana shunday zidlanishlar tilimizda ham o‘z ifodasini topgan. Birini aytishimiz bilan uning ziddi xayolimizga keladi. Masalan, oq — qora, uzun — qisqa (kalta), baland — past, dono — ahmoq; — li (suvli), — siz (sivsiz) va boshqalar.

O‘zaro zid ma‘noli so‘z va qo‘shimchalarga antonimlar deyiladi. So‘z maqomidagi antonimlar lug‘aviy (leksik) antonimlar, qo‘shimcha maqomidagi antonimlar esa affiks antonimlar sanaladi.

Nutqimizda lug‘aviy (leksik) antonimlardan foydalanish fikrimizni ta‘sirli ifodalashda katta ahamiyatga ega. Ayniqsa, badiiy adabiyotda zid ma‘noli so‘zlarni bir-biriga zidlash asosida badiiy san‘at hosil qilinadi. Bunday san‘atga tazod san‘ati deyiladi.

140-mashq. Quyida berilgan soʻzlarni ikki guruhga ajratib koʻchiring:

1. Sinonimlar.
2. Antonimlar.

Katta-kichik, taom-ovqat, yaxshi-yomon, qisqa-uzun, yuz-chehra, xafa-xursand, qorongʻi-yorugʻ, botir-qoʻrqmas, keksa-moʻysafid, kambagʻal-bechora, urush-tinchlik, istamoq-qidirmoq, issiq-sovuq, halol-harom, tovush-ovoz, mehnatkash-ishchan, falak-osmon, tirik-oʻlik, kiyim-libos, kun-tun, pishiq-xom, bosh-kalla, halak-halok, soʻzladi-gapirdi, xat-xabar.

141-mashq. Berilgan maqollarni koʻchiring. Antonimlarning ostiga chizing.

1. Birlashgan daryo boʻlur, tarqalgan irmoq boʻlur. 2. Bolali uy — bozor, bolasiz uy — mozor. 3. Bor maqtansa topilur, yoʻq maqtansa chopilur. 4. Doʻst achitib gapirar, dushman — kuldirib. 5. Yomonning yaxshisi boʻlguncha, yaxshining yomoni boʻl. 6. Yoʻgʻon choʻziladi, ingichka uziladi. 7. Kam gapirsang, koʻp eshitasan. 8. Oyoq kiyiming tor boʻlsa, dunyoning kengligidan ne foyda. 9. Erni er qilgan ham xotin, qaro yer qilgan ham xotin. 10. Qoʻy bir terining ichida necha ozib, necha semiradi. 11. Holvani hokim yer, kaltakni yetim yer. 12. Aytar soʻzni ayt, aytmas soʻzdan qayt.

Tayanch tushunchalar

antonimlar (ziddoshlar), lugʻaviy (leksik) antonimlar, affiks (qoʻshimcha holatidagi) antonimlar, zidlash sanʼati (tazod).

11.2. TAKRORLASH

«Oʻzbekiston XXI asrda» yoki «Amir Temur dahosi» mavzularidan birida insho yozing. Yozgan inshoyingizda shakldosh, maʼnodosh va zid maʼnoli soʻzlardan foydalanishga harakat qiling. Oʻtilgan mavzularni yodga olgan holda ishga ijodiy yondashing.

12-dars. BARQAROR BIRIKMALAR

12.1. BARQAROR BIRIKMALAR

Dars maqsadi: oʻquvchilarda barqaror birikmalar haqida bilim va koʻnikmalar hosil qilish. Ularni nutqda iboralardan, maqol va matallardan, hikmatli soʻzlardan oʻrinli foydalanishga oʻrgatish.

R e j a: * Barqaror birikmalar haqida.

* Barqaror birikmalarning turlari: frazeologizm, maqol, matal va hikmatli soʻzlar.

1-topshiriq. Boshi osmonga yetdi va quvondi oʻrtasidagi umumiy va farqli jihatlarni ayting

2-topshiriq. Vatanni sevish haqida uchta maqol keltiring va ularning oʻziga xos tomonlarini tushuntiring.

Nutqiy jarayonda fikrimizni bayon qilish uchun soʻzlar yordamidagina emas, balki bir necha soʻzlarning barqaror bogʻlanishidan hosil boʻlgan birikmalardan ham foydalanamiz.

Masalan, *Toshkentdagi istiqloq davrida qurilgan inshootlarni koʻrib, ogʻzim ochilib qoldi.* Bu gapda *ogʻzim ochilib qoldi* birikmasi soʻzlovchi tomonidan nutqqa tayyor holda olib kirilgan.

Ogʻiz ochilib qolmoq birikmasi nutq jarayoniga qadar ham tayyor holda barqaror birikma sifatida mavjud va mazmunan bir leksema *hayron boʻlmoq* leksemasi ifodalagan maʼnoga teng keladi. Yoki *yer haydasang kuz hayda, kuz haydamasang yuz hayda, deydi xalqimiz*, jumlasida *deydi xalqimiz* birikmasi tarkibidagi soʻzlar oʻzaro erkin bogʻlangan boʻlsa, undan oldingi soʻzlar soʻzlovchining nutqiga qadar xalqimiz tomonidan yaratilgan, tilimizda tayyor holda soʻzlarning xuddi shunday tarkibini doimiy saqlagan holda mavjuddir.

Ikki va undan ortiq soʻzlarning oʻzaro barqaror munosabatidan tashkil topgan, nutq jarayoniga tayyor holda olib kiriluvchi, til egalari xotirasida imkoniyat sifatida mavjud boʻlgan til birliklari barqaror birikmalar deyiladi.

Barqaror birikmalarning eng xarakterli belgilari quyidagilar:

1. Nutq jarayoniga qadar tilda mavjudlik: nutqqa tayyor holda olib kirishlik.
2. Maʼno butunligi.
3. Tuzilishi va tarkibining barqarorligi. Barqaror birikmalardan oʻrinli foydalanish nutq goʻzalligini taʼminlaydi, shuning uchun ular nutqimiz koʻrki hisoblanadi.

Barqaror birikmalarni oʻrganuvchi tilshunoslik boʻlimi paremiologiya (lot. *parema* — barqaror, *logos* — taʼlimot), barqaror birikmalar lugʻatini tuzish muammolarini oʻrganuvchi boʻlim esa paremiografiya (lot. *parema* — barqaror, *grofho* — yozmoq) sanaladi.

142-mashq. Quyida berilgan barqaror birikmalardan foydalanib, gaplar tuzing. Birikmalar maʼnolarini izohlang.

Yerga ursa koʻkka sachraydi, yaxshi koʻrmoq, meʼdasiga tegmoq, yuragi toza, tepa sochi tikka boʻlmoq, koʻnglida kiri yoʻq, ogʻziga tolqon solmoq, podadan oldin chang chiqarmoq, oq koʻngil, koʻnglini yozdi, oʻtakasi yorildi, tishini tishiga qoʻymoq, ipidan ignasigacha, ogʻzining tanobi qochadigan.

143-mashq. Quyidagi iboralarni yozing. Ular yordamida gaplar tuzing.

Ishtahasi karnay, qo‘ling dard ko‘rmasin, og‘zi ochilib qoldi, gullab qo‘ydi, ko‘kragini yerga bermoq, loy bo‘lmoq, misi chiqmoq, tuyog‘ini shiqillatmoq, aravani tortmoq, og‘zi qulog‘iga yetmoq, tegirmonga tushsa butun chiqmoq, boshi osmonga yetmoq, arpasini xom o‘rmoq, taqdirga tan bermoq, quloq solmoq, misi chiqdi.

144-mashq. Ixtiyoriy mavzuda matn tuzing. Unda iboralardan unumli foydalaning.

145-mashq. Ko‘chiring. Iboralarning ostiga chizing. Ma‘nosi qaysi so‘zga to‘g‘ri kelishini ayting.

1. Unga yetib olganimda, vujudimni sevinch qoplagan, kutilmagan uchrashuvdan boshim osmonga yetgan edi. (*O‘. Umarbekov*) 2. Issiqning va yog‘liq ovqatlarning damini kesish uchun hech kim piyoladan, choynakdan qo‘l uzmas edi. (*Oybek*) 3. Ba‘zan davon oshishingga ko‘zing yetmay, yuraging orqangga tortib ketadi. 4. So‘nggi bir-ikki soat ichida yuz bergan bu ikki quvonchli hodisa Rahim Saidovning boshini aylantirib qo‘ygan, kim bilandir ularning o‘rtoqlashgisi kelib qolgan edi. 5. Voy, qulog‘ingizga tanbur chertyapmanmi? Uzukni-da. Qarang, shunaqasi menga juda yarashar ekan. (*O‘. Umarbekov*) 6. Tansiq go‘yo bo‘g‘ilganday uh tortdi. Shunday qarindoshlarni ko‘kka ko‘targan dadasidan xafa bo‘ldi u. (*Oybek*) 7. Zokir o‘z bo‘yniga olgan tashvishining naqadar qiyinligini endi sezdi. (*P. Qodirov*) 8. Ammo Egamberdi mashinaning quli. Tez orada uncha-muncha mexanikka ham so‘z bermay qo‘yadi u. (*Oybek*) 9. Bu yoqda Jamol Bo‘riboevday og‘aynilari bo‘lgan, yulduzni benarvon uradigan bunaqa odamlardan hayiqmoq kerak. (*O. Yoqubov*) 10. Rabbimning marhamatiga loyiq yashamoq, dunyo noz-ne‘matlariga shukur keltirmoq, dard yopishganida sabr-toqatli bo‘lmoq, baxtli onlarida es-hushini yig‘ishtirib olmoq chinakam mo‘minning fazilatidir. (*Gazetadan*)

146-mashq. Keltirilgan frazeologizmlarga antonimik juft bo‘ladigan til birliklari tanlang va ular ishtirokida gaplar tuzing.

Yerga urmoq, ichi qora, qo‘li egri, pixini yorgan, sirkasi suv ko‘tarmaydigan, qildan qiyiq topmoq, terisiga sig‘may ketdi, yer bilan yakson qilmoq, ipidan ignasigacha.

147-mashq. Badiiy asarlardan frazeologizmlarga misollar topib yozing, ularni izohlang.

148-mashq. To‘rtliklarni o‘qing. Iboralarni topib, uslubiy xususiyatlarini tushuntiring.

1. Bilaman, ta‘rifing so‘zga sig‘maydi,
Go‘zallik haqida gap sotmoq bekor.
Dildagi husndan andoza olgan —
Go‘zalliging qalbni etadi takror.

2. Yurak ogʻrir, sezdirmaydi til,
Jism magʻrur, boʻzlaydi koʻngil
Bu keng dilga sigʻolmaydi qil
Men kutgan kun, sen kelmagan kun.

3. Bir kun koʻzlarimdan qochdi uyqular,
Bir kun yuragini ochdi tuygʻular...
Men seni esladim entikib, yonib,
Men seni izladim baridan tonib.
Sen ilk muhabbatim, vafoli yorim,
Sensiz qoʻshigʻimni aytolmadim men.

4. Yangi tong, doʻstginam, boshlanmay turib
Ushbu tun bagʻriga birpas tut quloq.
Bu tunning bagʻrida gʻofil boʻlinmas,
Bu tunning bagʻrida baxting bor oppoq.

(Nazira as-Salom)

12.2. BARQAROR BIRIKMALAR TASNIFI

Barqaror birikmalar nutqqa tayyor holda olib kirilishi, tarkibiy qismlarining barqarorligi belgisiga koʻra umumiylikni tashkil etsa ham, maʼno butunligi nuqtayi nazaridan turlichadir. Shunga koʻra barqaror birikmalar quyidagi guruhlarga boʻlinadi:

1. Frazologizmlar.
2. Maqol va matallar.
3. Aforizmlar.

Barqaror birikmalarning bir guruhi tarkibidagi soʻzlar maʼno jihatdan uygʻunlashib, mazmuniy yaxlitlikni vujudga keltiradi va koʻpincha mazmunan bir leksemaga teng keladi va koʻchma maʼnoda ishlatiladi.

Masalan, *qulogʻi ding boʻlmoq — hushyor boʻlmoq, qovogʻi osilmoq — xafa boʻlmoq, ogʻzining tanobi qochdi — quvonmoq* kabi.

Maʼno yaxlitligiga ega boʻlgan va nutqiy jarayonga qadar ikki va undan ortiq soʻzlarning barqaror munosabatidan tashkil topgan, nutqqa tayyor holda olib kiriluvchi koʻchma maʼnodagi barqaror birikmalarga frazeologizmlar deyiladi.

Frazeologizmlar gap tarkibida uning bir boʻlagi vazifasida keladi. Frazologizmni tashkil etgan soʻzlar frazeologizmning faqat ichki uzvlari sanaladi. Gapning boshqa boʻlaklari bilan yaxlit, bir butun holda munosabatga kirishadi.

Masalan, *Rais daladagi hosilni koʻrib boshi osmonga yetdi*. Bu gapda *boshi osmonga yetdi* qismi butun holda kesim vazifasida keladi.

149-mashq. Quyida berilgan frazeologizmlarning har biri ishtirokida alohida-alohida gap tuzing. Ularning gap mazmunini yuzaga chiqarishdagi oʻrnini belgilang.

Hafsalasi pir bo‘lmoq, ko‘zi ochilmoq, qulog‘i tom bitmoq, o‘pkasini cho‘pga ilgan, oyog‘ini qo‘lga olmoq, boshi osmonga yetmoq, ko‘zi uchib turgani yo‘q.

Quyida berilgan gaplardagi frazeologik birikmalarni topib, ma‘nosini sharhlang.

1. Arava bo‘lsa almisoqdan qolgan, yana sinibdi.
2. Aravani quruq olib qochish evi bilan-da, avval burningni artsang-chi... (S. Abdulla.)
3. Ishqilib baraka topsin, shu doktorlar boshing yostiqqa tekkanda joningga aro kirishadi.
4. Yo‘qlab kelibsan, boshim osmonga yetdi.
5. Qizlar har zamonda ishdan bosh ko‘tarib, bir-biriga gap otishadi. (S. Ahmad)
6. Qorasochning dili siyoh bo‘lib, birdan xo‘rligi keldi. (S. Azimov)
7. ...Amalda ishni izdan chiqarib yuboribsiz.
8. Kavushini to‘g‘rilab qo‘yish kerak: qurilishni ham, kollektivni ham sariq chaqaga sotadi. (Asqad Muxtor)
9. Hoji xola ko‘zi ilinib, endi xurрак ota boshlagan edi.
10. ...Uning ko‘zlari qinidan chiqayozdi. (Oybek)

150-mashq. Matnni o‘qing, Sh. Rahmatullayevning o‘zbek lug‘atshunosligini boyitish yo‘lidagi xizmatlarini belgilang.

SHAVKAT UBAYDULLAYEVICH RAHMATULLAYEV
(1926)

Filologiya fanlari doktori, professor Shavkat Rahmatullayev o‘zbek tili leksikologiyasi, leksikografiyasi, morfologiyasining rivoji uchun katta hissa qo‘shgan olimdir. Ayniqsa, o‘zbek frazeologiyasining shakllanishi va rivojlanishida uning xizmati katta. Shuningdek, o‘zbek tilining izohli, etimologik, imlo lug‘atlarini tuzishda barakali mehnat qilib kelmoqda. Ular orasida «O‘zbek tilining qisqacha frazeologik lug‘ati» (1964), «O‘zbek tilining izohli frazeologik lug‘ati» (1978), «O‘zbek tili antonimlarining izohli lug‘ati» (1980), «O‘zbek tili omonimlarining izohli lug‘ati» (1984), «O‘zbek tilining qisqacha etimologik lug‘ati» (2000) kabi asarlari alohida ajralib turadi.

151-mashq. Frazeologik iboralarning sinonimlarini toping, ular ishtirokida gap tuzing.

1. Boshi ko‘kka yetmoq.
2. Yer tagida ilon qimirlasa bilmoq.
3. Ichini mushuk tirnamoq.
4. Ko‘zini bo‘yamoq.
5. Ko‘zi to‘rt bo‘lmoq.
6. Tepa sochi tikka bo‘lmoq.
7. Tomdan tarasha tushganday.
8. Xamirdan qil sug‘urmoq.
9. Tarvuzi qo‘lidan tushmoq.

10. Ikki oyogʻini tirab turmoq.

152-mashq. Matnni oʻqing. «Tulki qiziga toʻy berdi» iborasini izohlang. Yana shu kabi qanday iboralarni bilasiz? Ularni ham izohlashga harakat qiling.

Qor laylaklab-laylaklab yogʻdi. Qor yerga tushib-tushmay yogʻdi.

Laylakqor taqqa tindi. Yerda qor tugul, nam-da boʻlmadi. Qor havosi-da boʻlmadi. Oʻynab qoʻyay, bundayin havoni oti nima boʻldi? Qor yogʻmadi, deyin, dedim — havoda laylaklab qor oʻynadi. Laylaklab qor yogʻdi, deyin, dedim — yerda qordan nishona boʻlmadi. Dehqon bunday havoni:

— Tulki qiziga toʻy berdi, — deydi.

Kechasi yigʻilishda raisimiz kundalik yaganani soʻradi. Yoʻl-yoʻriqlar berdi.

Shunda raisimiz oldida turgan telefon jiringladi.

Raisimiz telefonda salom-alik qilgan boʻldi.

Gap-soʻzidan bildim — raisimiz ideologiya bilan gapirishdi. Ob-havoni gapirishdi. Chaynab-chaynab gapirishdi.

Raisimiz sharaqlatib telefon dastasini tashladi. Derazaga qarab, lab burdi.

— Tavba, — dedi, — ajab vakilimiz bor-da! «Kolxozlaringda qor yoqqan emish, gʻoʻza nima boʻldi?» deydi.

— Qor yoqqan, tulki qiziga toʻy berdi, desam, «Tulkiyam toʻy qiladimi?» deydi...

(Togʻay Murod. «Otamdan qolgan dalalar»)

13-dars. MAQOL VA MATALLAR

13.1. MAQOLLAR

Grammatik jihatdan gap holda shakllangan, xalq donishmandligi natijasida vujudga kelgan barqaror birikmalar maqollar sanaladi.

Masalan, *Shamol boʻlmasa, daraxtning uchi qimirlamaydi. Bolta tushguncha, toʻnka dam oladi.*

Maqollar xalqning hayotiy tajribasi, donishmandligi natijasida maydonga keladi. Ular nutq jarayoniga qadar tilda tayyor holda barqaror birikma sifatida mavjud boʻladi.

Soʻzlovchi bunday birikmalarni yaxlit holda nutqiga olib kiradi.

Maqollar fikrni taʼsirchan, boʻyoqdor qilib ifodalovchi qudratli vositadir. Nutqda maqollardan oʻrinli foydalanish soʻzlovchining mahorati sanaladi.

153-mashq. Quyida berilgan maqollar va matallarning maʼnosini sharhlang.

1. Doʻsting boʻlsa bogʻing chamandir,

Doʻsting boʻlmagani — feʼling yomondir.

2. Arslon izidan qaytmas, yigit soʻzidan.

3. To‘g‘ri o‘zadi, egri to‘zadi.
4. Saxiy bilan baxil bir buloqdan suv ichmas.
5. Ko‘z qayerda bo‘lsa, mehr ham o‘sha yerda.
6. Er yigitning quvvati — el quvvati.
7. Ayolning sarishtasi — odamning farishtasi.
8. To‘g‘ri yurdim yetdim murodga,
Egri yurdim qoldim uyatga.
9. Ko‘ngli qoraning yuzi qora.
10. Yaxshiga qora yuqmas, yomonga el boqmas.

154-mashq. Matni ko‘chiring. Maqollarning ma‘nolarini izohlang.

Telbaga tilmoch kerak emas,
Telbaning terisi qalin.

Tikan bo‘lib oyoqqa sochilguncha,
Gul bo‘lib ko‘krakka sanchil.
Toza ko‘zaning suvi toza.

Gado arazlasa, to‘rvasiga ziyon.

Ahmoqning aqli to‘pig‘ida.

O‘yla, izla, top o‘yini!

155-mashq. Matni o‘qing. Maqollarni mazmuniga ko‘ra, quyidagi guruhlarga ajratib ko‘chiring:

1. Vatan va vatanparvarlik haqida.
2. Do‘stlik haqida.
3. Mehnat va mehnatsevarlik haqida.
4. Kamtarlik va manmanlik haqida.

Maqollarning har qaysisini izohlang.

O‘zga yurtda shoh bo‘lguncha,
O‘z yurtida gado bo‘l.

Bekorchining beti yo‘q,
Qozon osar eti yo‘q.

Beli og‘rimaganning non yeyishini ko‘r.

Bir yil tut ekan kishi
Qirq yil gavhar terar.

Bodom po‘sti bilan
Odam do‘sti bilan.
Bir tariqdan bo‘tqa bo‘lmas.

Arg‘amchiga qil quvvat.

Buzoqning yugurgani somonxonagacha.

Ishni asbob qiladi,
Egasi lof uradi.

Kamtar bo‘lsang osh ko‘p,
Manman bo‘lsang, tosh ko‘p

Mevali daraxtning shoxi egik.

156-mashq. O‘zingiz donolik, manmanlik, ochko‘zlik, do‘stlik, mehnatsevarlik, dangasalik kabi mavzularga oid o‘nta maqol topib yozing, ma’nosini izohlang.

157-mashq. O‘zbek maqollarining izohli lug‘atidan bir necha maqollarni izohi bilan o‘qing, ayrimlarini yozing. So‘ngra ularni izohlang.

Namuna: Ignadek teshikdan tuyadek sovuq kiradi.

Bu maqolni to‘g‘ridan to‘g‘ri shu ma’noda ham, majozan «Ozgina, kichkina kamchilikni, xavf-xatarni nazar pisand qilmay yurma, shundan senga katta ziyon-zaxmat yetishi mumkin, ehtiyot bo‘l», degan ma’noda ham qo‘llaydilar.

«Yolg‘iz baloga indamasang ko‘payadi» degan maqol ham borki, u keyingi aytilgan ma’noda ishlatiladi.

158-mashq. «O‘zbekiston Milliy ensiklopediyasi», «O‘zbek tilining izohli lug‘ati», «Xotin-qizlar ensiklopediyasi» haqida nimalar bilasiz?

159-mashq. Berilgan gaplardan zamonaviy qatlamga oid frazeologizmni toping va ularning semantik hamda uslubiy xususiyatlari haqida gapiring.

1. G‘ilay kelib hiqildog‘idan olganda o‘t bilan o‘ynashayotganini fahmladi.
2. Bu omi banda islom farzandi uchun bunday qasam ichmoq durust emasligini bilsa edi, tiliga ehtiyot bo‘lmasmidi?
3. Kecha kavushingni sudrab, poyezdga osilib kelib, bugun taxtga o‘tirmoqchimisan?
4. Katta ketuvchi «qozi» xo‘jayinning fe’li aynib turganini fahmlab, bunday kezlarda chorakta gap ham ortiqchaligini bilgani uchun lom-mim demay, barcha ehtiromini ta’zim orqali izhor eta oldi.
5. Ajablanarli yeri shundaki, tor ko‘ngil daladan panoh izlamoqda edi.

6. O‘zini qudrat bobida ikkinchi o‘ringa qo‘yuvchi Kesakpolvon esa cholni shaharga olib kelishiga, do‘stining shu chol qo‘lidan shifo topishiga, shu tufayli «Asadbek — Chuvrindi» bitimining kulini ko‘kka sovurishiga amin edi.

7. Abdurahmon tabib unga biroz tikilib turgach, tilga kirdi.

8. Tuzatsangiz, og‘zingizga siqqancha so‘raysiz, bir tiyin kam bergan — nomard!

9. O‘zim ahmoqman, deb o‘yladi Kesakpol-von, yigitlarni yuborsam-ku, yumaloq-yostiqliq qilib bo‘lsa ham yetkazishardi.

10. Chol musulmonsheva ko‘rinsa-da, ba‘zan o‘zini tuta olmay qolardi.

(*T. Malik*)

160-mashq. «Xotin-qizlar ensiklopediyasi»dan olingan she‘riy parchalarni o‘qing, undagi eskirgan so‘zlarni alohida belgilang, ularning hozirda qo‘llanilishini tushuntiring.

1. Onalar oyog‘i ostidadir
Ravzayi jannat-u jinon bog‘i,
Ravza bog‘i visoli istar ersang,
Bo‘l onaning oyog‘in tuprog‘i.
2. Yuz tuman nopok erdin yaxshiroq,
Pok xotunlar oyog‘ining izi.
3. Boshni fido qilg‘il ano qoshig‘a,
Jismni qil sadqa ato boshig‘a.
4. Tun-kuningga aylagali nur fosh,
Birisin oy angla, birisin quyosh.
5. Onangdan bosh tovlama, oshmasin dardi,
Sharaf toji erur oyog‘in gardi.
6. Tozalikda sarvdan qolishmaydi gul,
Ammo vafo bobida sobit emas ul.
7. Yaxshi xotinlar safoyi zuhdidin
Olam ichra gar yorug‘lik bo‘lsa fosh,
Yo‘q ajab, chunkim arab alfozida
Istiloh ichra muannasdur quyosh.

13.2. MATALLAR

Grammatik jihatdan gap hoida shakllangan, to‘g‘ri ma‘noda qo‘llaniladigan, xalq donishmandligi natijasida vujudga kelgan barqaror birikmalar matallar hisoblanadi.

Masalan,

Yaxshidan bog‘ qoladi, yomondan dog‘.

Qimirlagan qir oshar.

Matallar ham xuddi maqollar singari xalqning hayotini uzoq davrlar mobaynida kuzatish orqali hosil qilgan hayotiy tajribasining ixcham shaklda ifoda topishidir.

161-mashq. Sh. Shomaqsudov va Sh. Shorahmedovning «Hikmatnoma» («O‘zbek maqollarining izohli lug‘ati») kitobidan olingan quyidagi izohni o‘qing. Siz ham matallarga misollar keltirib, ularning variantlarini topib izohlang.

AVVAL O‘YLA, KEYIN SO‘YLA

Jamiyat a‘zolari o‘zaro munosabatlarda so‘zlashish odobiga qat’iy rioya qilishlari zarurligi ta’kidlanadi. Kishi aytadigan har bir so‘zi (gapi)ni avval o‘ylab olishi, so‘ngra so‘zlashi lozim. O‘ylamay aytilgan so‘z kishini ko‘pchilik oldida uyalib qolishiga, hatto fojeyi ahvolga tushishiga sabab bo‘lishi mumkin. «So‘zni ko‘ngilda pishqarmaguncha, tilga kelturma va har nekim ko‘ngilda bor tilga surma». (*Navoiy*) Variantlari: «O‘ylamaguncha so‘ylama», «Ko‘p o‘yla, oz so‘yla», «O‘n qatim o‘yla, bir qatim so‘yla», «Dilda pishir, tilda gapir», «O‘ynab gapirsang ham o‘ylab gapir», «Tez so‘zlagan tez pushmon bo‘lar» va hokazo.

162-mashq. Dunyo xalqlarining tillaridan olingan maqollar va matallarni o‘qing. Ularning o‘zbek tilidagi muqobil variantlarini topib, izohlang.

163-mashq. Gaplarni o‘qing. Ularda ilgari surilgan g‘oya haqida fikr yuriting. Matallarni belgilang.

Aql aqldan quvvat oladi. Ahmoqning aqli — to‘pig‘ida. Davlat bitar, bilim tugamas. Go‘zallik — ilm-u ma’rifatda. Tirmashgan tog‘dan oshar. Yurti boyning o‘zi boy. Eldan ayrilguncha, jondan ayril. Ari zahrini chekmagan bol qadrini bilmas. Daryo suvini bahor toshirar, odam qadrini mehnat oshirar. Yigit husni mehnatda. Kiyimning yangisi yaxshi, do‘stning — eskisi. Dono bilan nodon bitta buloqdan suv ichmas. Teran daryo tinch oqar. Ilm — tubsiz quduq. Yolg‘onning umri qisqa. Do‘stlik — barcha boylikdan afzal... Sabr tog‘ni yiqitar. Marddan ot qolur, nomarddan — dod. Hunar oshatar, mehnat yashnatar. Ko‘klam — mehnat bilan ko‘rkam. Kumushdek ter to‘ksang, gavhardek dur olasan.

14-dars. HIKMATLI SO‘ZLAR (AFORIZMLAR). TAKRORLASH

14.1. HIKMATLI SO‘ZLAR (AFORIZMLAR)

Grammatik jihatdan gap hoida shakllangan, xalqning turmush tajribasiga tayanib ma’lum bir shaxs tomonidan yaratilgan qisqa, obrazli barqaror birikmalarga hikmatli so‘zlar (aforizmlar) deyiladi.

Masalan,

Odami ersang demagil odami,
Onikim yo‘q xalq g‘amidin g‘ami.
(A. Navoiy)

Hikmatli so‘zlar (aforizmlar) barqarorlik, mazmuniy yaxlitlik, takroriylik (ya‘ni nutqda doimo bir xil tuzilishda quyma holda takrorlanish) belgilariga ko‘ra boshqa barqaror birliklar bilan umumiylik kasb etsa ham, aniq muallifining borligi bilan ulardan farq qiladi.

Hikmatli so‘zlarni o‘rganib, xotirada saqlab, nutqda o‘rinli qo‘llay bilish kishining so‘z san‘atkori, donishmand bo‘lishini ta‘minlaydi.

Rebusni yeching. Tushirib qoldirilgan harflarni yozish natijasida hosil bo‘ladigan hikmatli so‘zni toping.

Javobi:

Dehqoni boy yurt qudratli bo‘lur, qudratli yurtning dehqoni boy bo‘lur. (I. Karimov)

164-mashq. Alisher Navoiyning qanday hikmatli so‘zlarini bilasiz? Ulardan o‘ntasini ko‘chirib yozing. Ma‘nosini sharhlab bering.

VATANGA OID HIKMATLI SO‘ZLAR

1. Vatan — onaning ko‘ksidan boshlanadi.
2. Vatan tuyg‘usining manzillari beshikdan qabrgachadir.
3. Vatanni sevish hissi — bu shunchaki tug‘ma mayl emas, u sarbaland va muqaddas tuyg‘udir.
4. Vatan tuprog‘i oyoqdan emas, balki qadoq bog‘lagan qo‘llardan bo‘sa olgisi keladi.
5. Belingiz Vatan yukidan bukchaysin.
6. Vatan yuki zalvorli bo‘lsa-da, maloli yo‘q.
7. Quyoshga juftlik yarashmaganidek, Vatanning ham sherigi yo‘q.
8. Vatan sadaqaga berilmagan, uni bizga taqdir ato etgan.

9. Vatan — eng katta taqdir.
10. Sen Vatanni madh etgan minbar — mehrobdir.
11. Iymon — vijdonning qiblasi. Vatan ham bamisoli qiblagohdir.
12. Vatan nechogʻli ulkan boʻlmasin, u qalbga ham, koʻz qorachigʻiga ham jo boʻla oladi.
13. Vatan ishq oshiq sevgisidek qalbning tub-tubidan joy olgan boʻladi.
14. Vatan xokini toʻtiyoga aylantirish uchun al-kimyogar boʻlish shart emas.
15. Vatanfurush oʻz oltin beshigini pullaydi.
16. Vatan tuygʻusi ustuvor yurtida vatanfurushning bozori kasoddir.

(Murod Xidir)

Yuqoridagi fikrlarni yozing va magʻzini chaqing. Siz ham Vatan haqidagi hikmatli fikrlarni davom ettiring. Ot soʻz turkumining ishlatilishiga eʼtibor bering.

165-mashq. Ilm haqidagi hikmatlarni yod oling.

1. Ilmsiz inson — mevasiz daraxt.
2. Nodonga ilm oʻrgatmoq umrni zoye oʻtkazmoqdir.
3. Ilm bir xazina boʻlsa, bu xazinaning kaliti savoddir.
4. Ilm kelinchakka oʻxshaydi, u hikmat va pinhonlikni yoqtiradi.
5. Ilm — inson ziynati.
6. Qogʻozga tushirilmagan ilm unutilib ketadi.
7. Kimki ilm bilan aqlini oshirishga urinsa, mol-u davlat oʻzi kelaveradi.
8. Ilm boʻlmasa odamning hayvondan farqi boʻlmas edi.
9. Molni ishlatganing sari ozayadi, ilm esa koʻpayadi.
10. Har kimki erur ulamo mohir, Boʻlgʻay anga soʻzning husni zohir.

(Shavqiy Kattaqoʻrgʻoniy)

166-mashq. Quyidagi hikmatlarni oʻqing va ularga izoh bering. Ularda ilgari surilgan gʻoyalar haqida fikr yuriting.

Tilimizning tovlanib turishida shoir uchun ne-ne bitmas-tuganmas xazinalar bor.

(M. Shayxzoda)

* * *

Til uslub uchun shaxmat taxtasidagi shohdir.

(K. Fedin)

* * *

Kitobxonga bir fikrni anglatish uchun yoki bir narsani tasavvur qildirish uchun kishining boshini qotirmaydigan ochiq, ravon va sodda til kerak.

(A. Qahhor)

* * *

Oʻzbek tili xazinasidagi soʻzlar shu qadar koʻp va jilovkorki, bu tilda hech qiynalmasdan goʻzal asarlar: sheʼrlar, qissa va hikoyalar bitish mumkin.

(N. Tixonov)

167-mashq. Amir Temur tomonidan aytilgan o'g'itlarni daftaringizga yozib oling va ular haqida bahs tashkil qiling.

Ulamolar suhbatida bo'l, pok, sof niyatli kishilarga talpin. Kechira olishlik mardlik, kechira bilmaslik nomardlik. Ahli ehson bilan jahon gulshani obod bo'lar. Bir kalima shirin so'z qilichni qinga kiritadi. Kitob barcha bunyodkorlik, yaratuvchilik va aql-idrokning, ilm-u donishning asosidir, hayotni o'rgatuvchi murabbiydir. Ilm va dinning mashhur kishilari o'z maslahatlari bilan podshohlarga yordam berib kelganlar. Dushmanning kulgani — siringni ilgani. Bir kunlik adolat yuz kunlik toat-ibodatdan afzal. Kuch — adolatdadir.

168-mashq. Hadislarni o'qing. Ularning hayotimizga naqadar to'g'ri kelishi haqida fikr yuriting. O'zingiz ham hadislarga namunalar ayting va daftaringizga yozing.

Kasbning eng yaxshisi kishining o'z qo'li bilan bajarilgan ishi va halol savodi. Sadaqaning afzali musulmon kishining ilm o'rganib, so'ng boshqa musulmon birodarlariga ham o'rgatishi. Halol kasbdan charchab uxlagan odam gunohlari kechirilgan holda tunaydi. Ilmni yozib qo'yish bilan bog'lab olinglar. Ilm ibodatdan afzal. Jannat onalar oyog'i ostidadir. Kimki shoshmay, sabr-qanoat bilan ish qilsa, qilgan ishi to'g'ri chiqadi. Saxiy kishining taomi shifodir. Odamlar bilan murosalyu madoraga kirishish ham sadaqa hisoblanadi.

169-mashq. Matnni o'qing va undan o'zingizga tegishli xulosa chiqarib oling. Aflotunning o'z shogirdi Arastuga qilgan nasihatlari.

Hamisha ilm payida bo'lib, qalbing ham, ko'zing ham doimo bedor bo'lsin. Uyqu va oromni o'ylab bugungi ishni ertaga qoldirma. Badbaxt shunday kishiki, ishining oqibatini o'ylamaydi, gunoh ishlardan o'zini tiymaydi. Barchani birdek sev, biror kishi baloga duchor bo'lsa, unga ko'mak qo'lini cho'z. Har kimning gapini to'g'ri yoki noto'g'ri ekanligini bilmay turib, tekshirmay turib, hukm chiqarma. Qaysi ishda bo'lmasin, sustkashlik qilma. Yaxshilik qilishda chegara bor deb o'ylama. Hakimlar hikmatini yod ol. Mol-dunyo hirsini ko'nglingdan quv. Yoqimli odoblardan ko'z yumma. Tuban ishlarga qo'l urma. Hamma bilan gaplashganda ham kamtarlikni qo'ldan berma. Birovni xor sanama, hamisha adolatni o'zingga shior qil!

Savol va topshiriqlar

1. Barqaror birikma deganda nimani tushunasiz?
2. Barqaror birikmaning qanday turlari mavjud?
3. Frazeologizm nima?
4. Maqol va matal deganda nimani tushunasiz?
5. Qanday birikmalar hikmatli so'zlar (aforizmlar) sanaladi?

Tayanch tushunchalar

barqaror birikmalar, iboralar, frazeologizmlar, maqollar, matallar, hikmatli soʻzlar (aforizmlar), paremlar, paremiologiya.

14.2. TAKRORLASH

«Mening qishlogʻim (yoki shahrim)» mavzusida insho yozing. Unda maqol, matal, hikmatli soʻz va iboralardan oʻrinli foydalanishga harakat qiling.

15-dars. OʻZBEK LEKSIKOGRAFIYASI (LUGʻATSHUNOSLIGI). ENSIKLOPEDIK (QOMUSIY) LUGʻATLAR VA ULARDAN FOYDALANISH

15.1. OʻZBEK LEKSIKOGRAFIYASI (LUGʻATSHUNOSLIGI)

Dars maqsadi: oʻquvchilarda lugʻat va ularning turlari haqida bilim va koʻnikmalar hosil qilish, ularni lugʻatlardan toʻgʻri foydalanishga oʻrgatash.

R e j a:

- * Leksikografiya haqida maʼlumot.
- * Lugʻat va uning tiplari.
- * Ensiklopedik lugʻatlar.
- * Filologik lugʻatlar.

Topshiriq. «Oʻzbekiston Milliy ensiklopediyasi» bilan «Oʻzbek tilining izohli lugʻati» kitoblarini bir-biriga solishtirib, ular oʻrtasida qanday farq borligini ayting.

Leksikografiya lot. *lexikos* — soʻz, *grapho* — chizmoq, yozmoq soʻzlaridan olingan boʻlib, lugʻat tuzish amaliyoti va nazariyasi bilan shugʻullanuvchi tilshunoslikning boʻlimidir.

Leksikografiya nazariyasining predmeti lugʻat tuzish tamoyillari va usullaridir.

Leksikografiya amaliyoti esa lugʻat tuzuvchilarning ishini tashkil etish, soʻzlarni kartochkalarga tushirish, sistemaga solish va saqlash singarilarni oʻz ichiga oladi.

Leksikografiya nazariyasida lugʻat turlari, soʻzlik tarkibi va soʻz maqolasining tuzilishi asosiy oʻrinni egallaydi.

Avvalo, lugʻatlar ikki turli boʻladi: 1) ensiklopedik (qomusiy) lugʻatlar; 2) filologik (lingvistik) lugʻatlar.

Bu ikki turdagi lugʻatlar lugʻat birliklarining nimaga qaratilgani bilan farqlanadi. Lugʻatga kiritilayotgan birliklar barcha tushunchalarni oʻz

ichiga olsa, ensiklopedik (qomusiy) lugʻat; maʼlum bir tildagi soʻzlarni oʻz ichiga olsa, filologik (lingvistik) lugʻat hisoblanadi.

Savol va topshiriqlar

1. Leksikografiya nima va u nimalar haqida bahs yuritadi?
2. Lugʻat deganda nimani tushunasiz va u qanday turlarga boʻlinadi?
3. Ensiklopedik lugʻat bilan filologik lugʻatlar bir-biridan nimasi bilan farq qiladi?
4. «Istiqlob» lugʻat birligini ensiklopedik va filologik jihatdan izohlang.
5. Izohli va tarjima lugʻatlarning farqini ayting.
6. Qanday izohli lugʻatlarni bilasiz?

170-mashq. Ushbu izoh qanday lugʻatdan olingan? U nima deb ataladi va muallifi kim?

Magʻzini chaqmoq: kim, nimaning? Maʼnosini tag-tubigacha oʻrganib yetmoq, anglab yetmoq. «Yer sotgan er boʻlmaydi, er yer sotmaydi. Mana bu gapning magʻzini chaq». (*Oybek. «Qutlugʻ qon»*)

171-mashq. «Oʻzbek tilining izohli lugʻati» (Moskva, «Русский язык» nashriyoti, 1981-yil, 2-jild)dan *ona, diyor, yurt, maskan, oʻyla* soʻzlariga berilgan izohlarni oʻqing va ular haqida bahs yuriting.

N a m u n a:

Vatan [a] 1. Kishi tugʻilib oʻsgan va uning grajdani hisoblangan mamlakat, ona yurt: Ona-Vatan, Ulugʻ Vatan.

2. Kishining tugʻilib oʻsgan oʻlkasi, shahri yoki qishlogʻi, yurt, diyor: Bulbul chamanni sevar, odam Vatanni.

3. Turar joy, boshpana, maskan, uy: oʻziga vatan qurmoq.

172-mashq. Matnni oʻqing. Tarixda yaratilgan yana qanday lugʻatlarni bilasiz. Shu haqda soʻzlab bering.

Atoqli tilshunos olim Mahmud Koshgʻariyning «Devon-u lugʻotit turk» asari turkiy xalqlarning ilk lugʻati sanaladi.

Muallif uni 1072-yilda yoza boshlagan va 1074-yilda yozib tugatgan. Bunga qadar u bir necha oʻn yillar davomida Chin (Xitoy)dan tortib to Rum (Vizantiya)ga qadar boʻlgan ulkan hududda yashovchi turkiy qabilalarni birma-bir oʻrganib chiqqan. Bu haqda uning oʻzi shunday deb yozadi:

— Men turklar, turkmanlar, oʻgʻizlar, chigillar, yagʻmolar, qirgʻizlarning shaharlarini, qishloq va yaylovlarini koʻp yillar kezib chiqdim, lugʻatlarini toʻpladim. Men bu kitobni maxsus alifbe tartibidagi hikmatli soʻzlar, saʼjlar, maqollar, rajaz va nasr deb atalgan adabiy parchalar bilan bezadim.

Bu ishda misol tariqasida turklarning tilida qo‘llanib kelgan she‘rlaridan, shodlik va motam kunlarida qo‘llaniladigan hikmatli so‘zlaridan, maqollaridan keltirdim.

Devon ikki qismdan iborat: «Muqaddima» va «Lug‘at».

Undan mehnat va marosim qo‘shiqlari, o‘g‘itnomalar, munozara shaklidagi to‘rtliklar, Alp Er To‘ng‘a (Afrosiyob) marsiyasi kabi ajoyib adabiy yodgorliklar o‘rin olgan.

«Devon-u lug‘otit turk» bitmas-tuganmas ilm manbayidir.

15.2. ENSIKLOPEDIK (QOMUSIY) LUG‘ATLAR VA ULARDAN FOYDALANISH

Ensiklopedik (qomusiy) lug‘atda turli xil tarixiy voqealar, tarixiy shaxslar, ilmiy tushunchalar va boshqalar o‘z ifodasini topadi. Umuman, ensiklopedik lug‘atlar ma‘lum bir xalqning madaniy-ma‘naviy, ilmiy-amaliy, siyosiy-iqtisodiy hayotiga doir barcha tushunchalarni qamrab oladi va bu tushunchalar unda o‘z izohini topadi.

Qomusiy lug‘atlarni yaratish uzoq davom etadigan, mashaqqatli ish sanaladi. Unga kiritiladigan maqolalar tushunarli, ravon tilda berilishi, ular turli-tuman kartalar, sxemalar, rangli va oq-qora rasmlar, atoqli shaxslarning portretlari bilan bezatilishi lozim.

Misol uchun 14 jildli O‘zSEning 1-jildini tayyorlash ishida 14 akademik, 13 akademiyaning muxbir a‘zosi, 88 fan doktori, professor, 539 fan nomzodi va boshqa ko‘plab mutaxassislar qatnashgan. Unda 3350 ta maqola mavjud. Mazkur jild ustida 1965—1971-yillar mobaynida tayyorlov ishlari olib borilgan.

1971—1980-yillar oralig‘ida O‘zSEning 14 jildi nashrdan chiqqan. O‘sha davr uchun bu juda katta voqea edi, lekin ushbu qomusiy lug‘atdagi ko‘plab maqolalar bugungi kun talabiga javob bermaydi, eskirdi. Ularni qayta ishlash, mustaqillik mafkurasi nuqtayi nazaridan yoritish lozim bo‘lib qoldi. Shu tufayli O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi «O‘zbekiston Milliy ensiklopediyasi»ni yaratish to‘g‘risida maxsus qaror qabul qildi. Ana shu qaror asosida 2000—2006-yillarda 12 jildli «O‘zbekiston Milliy ensiklopediyasi» yaratildi.

Toshkent shahrida ensiklopedik lug‘atlar va kitoblarni nashr etish bilan shug‘ullanayotgan alohida muassasa — O‘zbekiston Milliy ensiklopediyasi Davlat ilmiy nashriyoti faoliyat ko‘rsatmoqda.

173-mashq. «U kim? Bu nima?» («Bolalar ensiklopediyasi», 1987—1988-yillar, 3 jildli) kitobidan olingan quyidagi matnni o‘qing. So‘ng istagan harfingizni ochib, o‘zingizga ma‘qul bo‘lgan so‘zning izohini daftaringizga ko‘chirib oling, izohlang.

Kitobdagi barcha maqolalar alfavit tartibida joylashgan. Birinchi kitob A—Y harflari bilan, ikkinchi kitob K—R harflari bilan, uchinchi kitob S—H harflari bilan boshlanadigan maqolalarni o‘z ichiga oladi.

Masalan, sizni «Buxoro» maqolasi qiziqtiradi. 1-jildning 99-betidagi B harfi mundarijasiga qarang. U yerda kitobdagi B harfi bilan boshlanadigan hamma maqolalar ko‘rsatib qo‘yilgan. «Buxoro»ni topdingiz-mi? Kitobning qaysi betida shu haqda hikoya qilingan? 150-betida. Mana, maqolaning o‘zi. Unda Ko‘hna Buxoro haqida, uning tarixi,

ajoyib yodgorliklari to'g'risida hikoya qilinadi. Shu jilddan jiyda, zilzila, Ibn Sino, yo'lbars kabi boshqa maqolalarni ham topishingiz mumkin.

174-mashq. «Salomatlik» ensiklopediyasidan afoniya (30-bet), nutq (296-bet), oliy nerv faoliyati (314-bet) so'zlariga berilgan izohlarni o'qing. Ular haqida fikr yuring.

N a m u n a:

Afoniya (yunoncha **a** — inkor qo'shimcha va **phoni** — ovoz) — shivirlab gapirish qobiliyati saqlangan holda ovoz chiqmay qolishi. A. turli kasalliklar: hiqildoq, nerv sistemasi, shuningdek, organizmning umumiy kasalliklari belgisi bo'lishi mumkin. Chin, paralitik, funksional va spastik A. farq qilinadi.

Ovoz boylamlarining yetarli yumilmasligi va tebranmasligi bilan bog'liq kasalliklarida (yallig'lanish, rak va h.k.) chin A. ro'y beradi. Hiqildoq nervi faoliyatining bir tomonlama buzilishi, nerv kasalliklari paralitik A. ga sababchi bo'lishi mumkin.

Odatda, miya yarimsharlarida ovoz boylamlarini harakatlantiruvchi nerv mexanizmlarining vaqtincha tormozlanishi, ruhiy iztirob, qo'rqish va B. natijasida funksional A. yuzaga keladi.

Halqum va hiqildoq shilliq qavatiga o'yuvchi kimyoviy moddalarning ta'sir etishi spastik A. ga sabab bo'ladi (30-bet).

175-mashq. «Uy-ro'zg'or ensiklopediya»sidan ism qo'yish (206—208-betlar), kutubxona (248—249-betlar), elektr asbob (500-bet) so'zlarini namunadagidek ko'chirib yozing. Bu haqda fikr yuring.

N a m u n a:

Dessert — dasturxonga issiq ovqatdan so'ng tortiladigan shirin taomlar (kisel, kompot, krem va boshqalar), ho'l mevalar, konditer mahsulotlari. Dessert uchun maxsus idishlardan foydalaniladi (dessert likop, dessert qoshiq, pichoq va shu kabilar) (167-bet).

16-dars. FILOLOGIK LUG'ATLAR VA ULARNING TIPLARI

Filologik lug'atlar ma'lum bir tildagi so'zlarni o'z ichiga oladi. So'zlar muayyan bir tartibda (yo alifbo asosida, yo mazmuniy guruhlar asosida) joylashtiriladi.

Filologik lug'atlarning o'zi, eng avvalo, izohli va tarjima lug'atlariga bo'linadi.

Tildagi so'zlarni izohlashga qaratilgan lug'atlar izohli lug'at, muayyan tildagi so'zlarning ikkinchi tilga tarjimasini berishga qaratilgan lug'atlar esa tarjima lug'at sanaladi.

1981-yili Moskvadagi «Русский язык» nashriyotida nashr qilingan 2 jildli «O‘zbek tilining izohli lug‘ati», 2006—2008-yillarda O‘zbekiston Milliy ensiklopediyasi Davlat ilmiy nashriyoti tomonidan nashr qilingan va 80 ming so‘z hamda so‘z birikmasini o‘z ichiga olgan 5 jildli «O‘zbek tilining izohli lug‘ati», 2001-yili Toshkentdagi «Sharq» nashriyot-matbaa konserni Bosh tahririyati tomonidan nashr etilgan «O‘zbek tili faol so‘zlarining izohli lug‘ati» yoki o‘zbekcha—ruscha, inglizcha—ruscha—o‘zbekcha lug‘atlar bunga misol bo‘la oladi.

Izohli lug‘atlar so‘zlikning tanlanishiga ko‘ra umumiy va tarmoq lug‘atlarga bo‘linadi. Tilning barcha so‘zlarini izohlashga qaratilgan lug‘atlar umumiy izohli lug‘atlar, ma‘lum bir tarmoqqa doir so‘zlarnigina tanlab, ularni bir tartibda joylashtirib izohlashni maqsad qilgan lug‘atlar tarmoq lug‘at hisoblanadi. (Masalan, kasb-hunarga doir lug‘atlar, ma‘lum fan sohasi bo‘yicha atamalar lug‘ati va boshqalar.)

Har qanday lug‘at shu lug‘atning egasi bo‘lgan xalqning katta madaniy va ma‘naviy boyligi sanaladi.

176-mashq. Quyidagi berilgan izohli lug‘atlarning nomini va nashr ma‘lumotlarini daftaringizga yozib oling. Ularni topib, mazkur lug‘atlar bilan ishlashni o‘rganing.

«Navoiy asarlari lug‘ati» — Toshkent, G‘afur G‘ulom nomidagi adabiyot va san‘at nashriyoti, 1972, 784 bet.

«O‘zbek tilining izohli lug‘ati» — Moskva, «Русский язык» nashriyoti, 1981, 1-jild—632 bet; 2-jild—715 bet.

«Navoiy asarlari tilining izohli lug‘ati» — Toshkent, «Fan» nashriyoti, 1983, 1-jild — 656 bet; 1983, 2-jild — 644 bet; 1984, 3-jild — 622 bet; 1984, 4-jild — 634 bet.

«Mustaqillik izohli ilmiy-ommabop lug‘ati» — Toshkent, «Sharq» nashriyot-matbaa konserni Bosh tahririyati, 1998, 318 bet.

«O‘zbek tili faol so‘zlarining izohli lug‘ati» — Toshkent, «Sharq» nashriyot-matbaa konserni Bosh tahririyati, 2001.

177-mashq. «Mustaqillik izohli ilmiy-ommabop lug‘ati» (Toshkent, «Sharq» nashriyot-matbaa konserni Bosh tahririyati, 1998 yil, 318 bet)dan olingan.

Alternativa (13-bet), birja (22—23-betlar), investitsiya (68—69-betlar), mafkura (106—107-betlar), ombudsman (179—180-betlar), xalqaro tillar (231—232-betlar) kabi atamalardan biriga berilgan izohni daftaringizga ko‘chirib yozing va shu haqda fikr yuriting.

178-mashq. «O‘zbek tili faol so‘zlarining izohli lug‘ati» (Toshkent, «Sharq» nashriyot-matbaa konserni Bosh tahririyati, 2001)dan vatan, yurt, o‘lka, diyor, maskan so‘zlariga berilgan izohlarni o‘qing, so‘ng ular haqida bahs uyushtiring.

179-mashq. «Mustaqillik izohli ilmiy-ommabop lug‘ati»dan olingan quyidagi parchani o‘qing.

Davlat tuzilishi va uning shakllari. Davlat o'z tuzilishi jihatidan uch turda: federativ, konfederativ va unitar tarzda bo'lishi mumkin. Bunday holat davlatning tarkibiy qismlari o'rtasidagi, qismlarning markaziy hokimiyat bilan o'zaro munosabatlari, shuningdek, har bir hududiy qismning huquqiy mavqeyi turlicha mohiyat kasb etishidan kelib chiqadi.

Unitar (yaxlit) davlatlar, federatsiyadan farqli o'laroq, viloyat, o'lka, tuman, guberniya, grafliklar singari ma'muriy-hududiy qismlardan tashkil topgan tuzumdur.

Federativ (murakkab) davlatlar esa davlatchilikning avtonom (muxtor) shtatlar, hududiy yer birliklari kabi qismlardan tuzilgan bo'ladi. (Masalan, AQSHda shtatlar, GFRda hududiy yer birliklari federatsiyaning tarkibiy qismlaridir).

Konfederatsiya davlat tuzilishining shunday bir shakli, unga ko'ra konfederatsiyani tashkil etuvchi davlatlar o'z mustaqilliklarini to'la saqlab qolgan holda muayyan bir maqsad (harbiy, xo'jalik, muhim ichki va tashqi siyosat masalalari)da o'z kuchlarini uyg'unlashtirib, ish ko'radilar.

Savollar va topshiriqlar

1. O'zbekiston Respublikasining davlat tuzilishi haqida so'zlab bering.
2. Unitar davlat deganda nimani tushunasiz?
3. O'zbekiston Respublikasida davlat kim tomonidan boshqariladi?

180-mashq. «O'zbekcha—ruscha lug'at» (Toshkent, O'zSE Bosh redaksiyasi, 1988)dan olingan quyidagi parchaga diqqat qiling. Tarjima lug'atlarning o'ziga xos xususiyatlari haqida fikr yuring.

BILIM 1. Знание, познание (в какой-л. области);

Kuch ~ da сила в знании ~ **yurti**

1. Учебное заведение: училище;
2. Ист. институт просвещения ~ **olmoq** получать знание;
3. Наука, отрасль знания; **til ~ i** **языкознание**.

BILIMDON знающий, сведующий, имеющий глубокие познания (в какой-л. области): образованный, эрудированный//eruditli.

~ *agronom* — знающий агроном.

BILIMDONLIK знания, обладание знаниями или навыками; образованность, эрудиция ~ **qilmoq** ирон. мудрить, мудрствовать.

181-mashq. O'zbekcha—inglizcha, o'zbekcha—nemischa, o'zbekcha—fransuzcha lug'atlarda so'zlar qanday beriladi.

Uyingizda ulardan namunalar bo'lsa, ikki-uchta so'zga berilgan izohni ko'chirib yozing va ular haqida fikr yuring.

182-mashq. Sh. Rahmatullayev, N. Mamatov, R. Shukurovlarning «O'zbek tili antonimlarining izohli lug'ati»dan olingan quyidagi misolga diqqat qiling. So'ng botir- qo'rqoq, mag'lub-g'olib, sun'iy-tabiiy antonimlariga izoh bering.

ACHCHIQ 1

Ta'mi qalampirnikiga
o'xshash
achchiq dori
achchiq anor

SHIRIN 1

Ta'mi shakarnikiga o'xshash
shirin
chuchuk dori
chuchuk anor

Achchiq bilan chuchukni totgan bilar, uzoq bilan yaqinni yurgan bilar. (*Otalar so'zi*)

ACHCHIQ 2

Kishining izzat-naf-
siga tegadigan, xafa
qiladigan

SHIRIN 2

Kishiga rohat bag'ishlaydi-
gan, xursand qiladigan

achchiq so'z

shirin so'z

achchiq turmush

shirin turmush

Achchiq savol berib shirin javob kutma.

(*Maqol*)

183-mashq. A. O'lmasov, N. To'xliyevning «Bozor iqtisodiyoti» (qisqacha lug'at-ma'lumotnoma)dan olingan tubandagi misolni daftaringizga yozib oling. So'ng barter, debitor, diler, lizing, marketing, xolding-kompaniya so'zlariga izoh berishga urinib ko'ring.

POLIS (*fr. polici, ital. pollissa — tilxat*) — shaxsiy yoki mulkiy sug'urta shartnomasi zarurat tug'ilganda sug'urtachiga qarshi da'vo qo'zg'atib zararni undirish uchun sudga taqdim etiladigan rasmiy hujjat.

184-mashq. «O'zbek tili omonimlarining izohli lug'ati» (Toshkent, «O'qituvchi», 1984)dan olingan tubandagi misolni o'qing. So'ngra, zang, qarshi, kech, mushak, oqim, tuy, et, qil kabi omonimlarga u kabi izoh bering.

BOG'

Bog' 1 ot. Biror narsaning to'dalab bog'langan holati (сноп, вязанка, пучок). Bog'lamoq, bog'lash **bir bog' beda, bir bog' piyoz** (ukrop, kashnich, rediska).

Bog' 2 (tojikcha) ot. Uzum (tok), mevali daraxtlar ko'p ekilgan yer uchastkasi (сад). *Bog'bon, bog'dor, bog'iston, bog'cha (bolalar bog'chasi), bog'-rog', bog'-bo'ston. Uzumini ye, bog'ini surishtirma. Bog'ga boqsang bog' bo'ladi, botmon dahsar yog' bo'ladi.* (*Maqol*)

17-dars. IMLO LUG‘ATI VA ETIMOLOGIK LUG‘AT HAMDA UNDAN FOYDALANISH

17.1. IMLO LUG‘ATI VA UNDAN FOYDALANISH

Har bir tilda shu tildagi so‘zlarni to‘g‘ri yozishga qaratilgan maxsus qonun-qoidalar majmuyi bo‘ladi. Bunga imlo yoki orfografiya qoidalari deyiladi. Imlo qoidalari amaldagi yozuvga mos ravishda yaratiladi. Kirill yozuviga asoslangan hozirgi o‘zbek yozuvi uchun bugungi kunga qadar 1956-yilda yaratilgan imlo qoidalari asos vazifasini o‘tab kelmoqda.

Lotin yozuviga asoslangan yangi o‘zbek yozuviga o‘tilishi munosabati bilan imlo qoidalariga ham sezilarli darajada o‘zgartirishlar kiritildi. Shu munosabat bilan 1995-yili A. Hojiyev muharrirligida yangi «O‘zbek tilining imlo lug‘ati» nashr qilindi.

Imlo lug‘atlarida so‘zlar orfografiya qoidalari asosida alifbo tartibi bilan beriladi.

185-mashq. Quyidagi imlo lug‘atlarining nashr ma’lumotlarini daftaringizga ko‘chirib oling va ular bilan ishlash ko‘nikmasini o‘zlashtirib olishga harakat qiling.

Birlashgan o‘zbek alfaviti va orfografiyasi. — Toshkent, «UzFAN», 1940.

S. Ibrohimov, M. Rahmonov. Imlo lug‘ati. — Toshkent, «O‘qituvchi», 1956, 1964.

S. Ibrohimov, E. Begmatov, A. Ahmedov. O‘zbek tilining imlo lug‘ati. — Toshkent, «FAN», 1976.

A. Hojiyev muharrirligi ostida chiqarilgan «O‘zbek tilining imlo lug‘ati». — Toshkent, «O‘qituvchi», 1995.

186-mashq. «O‘zbek tilining imlo lug‘ati»dan foydalanib, tubandagi so‘zlarning yozilishiga diqqat qiling.

Taajjub, taalluqli, budjet, taassurot, bug‘doy, televideniye, e‘lon, e‘tibor, izzat, jo‘shqin, ko‘za, mo‘jiza, muomala, mo‘tabar, oktabr.

187-mashq. Quyidagi noto‘g‘ri yozilgan so‘zlarning «Imlo lug‘ati»dan yozilishini aniqlang hamda daftaringizga ko‘chirib oling.

afg‘on

avf

battar

baynalminal

gram

istehzo

ta‘magir

ta‘qiqlamoq

xayol

xohlamoq

17.2. ETIMOLOGIK LUG‘AT VA UNDA FOYDALANISH

Tildagi har bir so‘z o‘zining kelib chiqish tarixiga, etimologiyasiga ega. Masalan, *ichkari* so‘zi *ich* o‘zagida tomon ma’nosini beruvchi *gari* qo‘shimchasidan iborat.

Tildagi so‘zlarning kelib chiqish tarixini o‘z ichiga olgan lug‘atlar etimologik lug‘atlar sanaladi.

Prof. Sh. Rahmatullayevning ko‘p yillik samarali mehnatlari tufayli o‘zbek tilida ham dastlabki etimologik lug‘at paydo bo‘ldi.

188-mashq. Quyidagi lug‘at matni o‘qing.

Izohli lug‘atdan namuna:

TOVUQ 1. Go‘шти, pati va tuxumi uchun boqiladigan urg‘ochi uy parrandasi. Sertuxum tovuq. Kurk tovuq. Tovuuq katagi. *Tovuqning tushiga don kiradi.* (Maqol) *Bir tovuqqa ham suv kerak, ham don kerak.* Tirikchilik uchun kishiga hamma narsa kerak, degan ma’nodagi maqol. *Ola tovuq somon sochar, o‘z aybini o‘zi ochar.* O‘zining yoki yaqinlarining aybini gapirib yuradigan odam haqida aytiladigan maqol.

Dumi yulingan tovuqday q. **dum** 1. Oyog‘i kuygan tovuqday q. **oyoq**. Shu parrandaning go‘шти (ovqat, masalliq sifatida). Qovurilgan tovuq. Tovuuqni yesang, bir yeysan, tuxumini yesang, ming yeysan. (Maqol)

4. Ba’zi qushlarning modasi, makiyon. Qirg‘ovulning tovuq‘i.

5. Muchal yil hisobida o‘ninchi yil nomi. Uning yili tovuq.

Tovuq yili muchal yil hisobida o‘ninchi yil (q. **muchal**).

189-mashq. Quyidagi lug‘at matni o‘qing.

Ensiklopedik lug‘atdan namuna:

TOVUQ. Uy tovuqlari — tovuqsimonlar turkumiga mansub parranda. Yovvoyi bankiv tovuq‘idan tarqalgan. Parrandalarning eng ko‘p sonli turi. Undan tuxum, go‘شت, par va pat olinadi, axlatidan o‘g‘it sifatida foydalaniladi. Beriladigan mahsulotiga qarab, T.lar serpusht, hammabop (tuxum-go‘شت uchun boqiladigan) va go‘shtdor zotlarga bo‘linadi. Bular tashqi ko‘rinishi va tuzilish xususiyatlari bilan bir-biridan farqlanadi. Serpusht T.lar kichkina, tez voyaga yetadi, hammaboplari yirikroq, yaxshi rivojlangan bo‘ladi. Xo‘rozlarning oyoqlari pastki qismida pixi, boshida toji bo‘ladi. Serpusht T.lar toji bargsimon, tumshug‘i sal pastga qaragan. Tumshug‘i va pixining rangi deyarli hamma zotlarda bir xil: sariq, och pushti, qora va hokazo. Pati turli rangda.

Serpusht T.lar 1,8—2,2 kg, xo‘rozlari 2,7—3,0 kg; hammaboplari 2,5—4,0 kg, go‘shtdorlari 3,0—4,5 kg, tuxumdan chiqqan jo‘jalari 30—35 g, 70—80 kunlik hammabop zot jo‘jalari serpushtlaridan 20—30 % og‘ir.

Serpusht zotlar yiliga 220—250, ayrimlari 365 tagacha tuxum qiladi.

Zotdor T.lar seleksiya yo‘li bilan ko‘paytirilganda serpusht bo‘ladi. T. 5—6 oylikdan tuxumga kiradi, dastlabki tuxumi 40—50 g, 1 yoshga yaqinlashgach 55—65 gramm. Hammabop zotlar tuxumi mayda. T. tullaganda tuxum qilmaydi, tullash 2—3 hafta, ba‘zilarida 2 oy va undan ortiq davom etadi.

T. 10 yilgacha tuxum qilishi mumkin. Sanoat maqsadida tuxum yetishtiradigan xo‘jaliklarda T.lar tuxumga kirkandan keyin faqat bir yil saqlash iqtisodiy foyda keltiradi, chunki tuxumi T.ning yoshiga qarab, yiliga 10—15 % kamayadi, naslchilik xo‘jaliklarida faqat sermahsul T.lar 2-, 3- yilga qoldiriladi. Nasldor T.larning 50—60 % yoshiga yetmagan, 30—35 % ikki yoshli va 10 % uch yoshli bo‘ladi. Xo‘rozlar 2—3 yil saqlanadi, 8—12 tovuqqa 1 ta xo‘roz to‘g‘ri keladi. Jo‘jalar inkubatorida ochiladi. Embrional rivojlanish davri o‘rta hisobda 21 kun. T. parrandaxonalarda don, sabzavot, mineral oziqlar, vitamin va b. bilan boqiladi.

Topshiriqlar

1. «Tovuq»ning ikki xil lug‘atda qanday izohlanganini tushuntiring.
2. Ensiklopedik lug‘at bilan izohli lug‘atning farqini ayting.
3. «Gul»ning ensiklopedik va izohli lug‘atlarda qanday izohlanishini yozib ko‘rsating.

190-mashq. Quyidagi savollarga javob bering.

1. Lug‘at nima?
2. Lug‘atlar qanday guruhlanadi va turlarga bo‘linadi?
3. Siz qanday lug‘atlarni bilasiz?
4. Istalgan lug‘at to‘g‘risida quyidagi reja asosida referat yozing:
 - I. Lug‘at kim tomonidan va qachon tuzilgan?
 - II. Lug‘at nomi kimlarga mo‘ljallangan?
 - III. Lug‘atda izohlangan so‘zlarning soni.
 - IV. Lug‘atda so‘zlarning joylashtirilishi.
 - V. Lug‘at maqolchasining mazmuniy mundarijasi.
 - VI. Ma‘noni izohlashning qanday usullaridan foydalanilgan?

191-mashq. «O‘zbek tili faol so‘zlarining izohli lug‘ati» (Toshkent, «Sharq» nashriyot-matbaa konserni Bosh tahririyati, 2001)dan sammit, tadbirkor, fermer, kollej, litsey kabi so‘zlarni topib, daftaringizga ko‘chiring va ularning qanday izohlanganligiga diqqat qiling.

Tayanch tushunchalar

lug‘atshunoslik, leksikografiya, ensiklopedik (qomusiy) lug‘at, filologik (lingvistik) lug‘at, izohli lug‘at, tarjima lug‘at, imlo lug‘ati, etimologik lug‘at.

18-dars. USLUBIYAT

18.1. USLUBIYAT VA NUTQ USLUBLARI TASNIFI

Dars maqsadi: o‘quvchilarda nutq uslublari va ularning turlari haqida bilim va ko‘nikmalar hosil qilish, ularni o‘z nutqlarida so‘zlardan o‘rinli foydalanishga o‘rgatish.

- R e j a:**
- * Nutq uslublari va ularning turlari.
 - * Og‘zaki so‘zlashuv uslubi.
 - * Badiiy uslub.
 - * Rasmiy uslub.
 - * Ilmiy uslub.
 - * Publitsistik uslub.

Radio, televideniye orqali taralayotgan suxandonlar nutqini har kuni eshitasiz. Gazeta-jurnallarda e‘lon qilinayotgan xabarlarini o‘qiysiz. Badiiy asarlarni mutoala qilib, tilimizning badiiy-estetik quvvatidan bahramand bo‘lasiz. Fizika, matematika singari fanlarni ham o‘zbek tilida o‘qiysiz, shu bilan birgalikda ko‘cha-ko‘yda, oilada, mahallada turli yoshdagi kishilar bilan muloqotga kirishasiz.

Agar yuqorida bayon qilingan nutqiy jarayonlarga e‘tibor bilan qarasangiz, ularning hammasi garchi o‘zbek tilining bevosita voqealanishi bo‘lsa ham, lekin ma‘lum jihatlari bilan bir-biridan farqlanishining guvohi bo‘lasiz.

Demak, adabiy tilning ijtimoiy hayotning ma‘lum sohasi doirasida qo‘llaniladigan bir necha ko‘rinishlari mavjud. Ana shunday ko‘rinishlari nutq uslublari hisoblanadi.

Adabiy tilning ijtimoiy hayotning ma‘lum sohasi doirasida qo‘llaniladigan ko‘rinishi nutq uslublari deyiladi.

O‘zbek tilining nutq uslublari o‘rganuvchi tilshunoslik bo‘limiga esa o‘zbek tili uslubiyati deyiladi.

O‘zbek tilining ichki tuzilishinigina o‘rganish bizga bu til haqida to‘la axborotni bera olmaydi, chunki til birliklaridan qachon, qayerda, qanday vaziyatda foydalana bilish ham katta ahamiyatga ega. Masalan, *muhtaram*, *qimmatli*, *aziz* singari so‘zlarni ma‘lum shaxs bildiruvchi so‘zlarga faqat rasmiy, publitsistik uslublarda qo‘shib ishlatishingiz mumkin: *Muhtaram Solijon Soqiyevich! Qimmatli aka, aziz opajon* kabi. Bunday birikmalarni yoningizda siz bilan oddiy holatda jonli muloqot qilib turgan kishilarga qo‘llay olmaysiz. Agar shunday birikmalarni qo‘llasangiz, noqulay ahvolga tushasiz.

O‘zbek adabiy tili quyidagi uslublar orqali namoyon bo‘ladi: 1) so‘zlashuv uslubi; 2) publitsistik uslub; 3) badiiy uslub; 4) rasmiy uslub; 5) ilmiy uslub. Bulardan so‘zlashuv uslubi og‘zaki nutqqa xos bo‘lsa, qolgan uslublar esa ham og‘zaki, ham yozma shakllarga ega. Masalan, ilmiy asar yoki ilmiy ma‘ruza matni yozma nutqqa, ilmiy ma‘ruzaning o‘zi esa og‘zaki nutqqa xosdir. Shuningdek, badiiy uslubning ham yozma va og‘zaki (xalq og‘zaki ijodi) ko‘rinishi borligini bilasiz.

Tilimizda barcha uslublarda teng qo'llaniladigan so'zlar bo'lishi bilan birga, faqat ayrim nutq uslublari uchun xoslangan so'zlar ham mavjud. Shuning uchun so'zlar ana shu belgiga ko'ra ikki guruhga bo'linadi: 1) uslubiy betaraf so'zlar (masalan, so'zlamoq, gapirmoq, uy, daftar, ovqat va boshqalar); 2) uslubiy xoslangan so'zlar (mazkur, binobarin, dudoq, irin, qaroq, nigoh, tashlamoq, bayonnoma, nota va boshqalar).

Savol va topshiriqlar

1. Nutq uslublari nima va ular tilshunoslikning qaysi bo'limida o'rganiladi?
2. Nutqning qanday uslublari bor?
3. Uslubiy betaraf va uslubiy xoslangan so'zlarga misollar keltiring.
4. Nutq uslublarini bilishda bilimning qanday ahamiyati bor?

192-mashq. Berilgan matnning qaysi uslubga xosligini aniqlang va uning o'ziga xos belgilarini aytib bering.

Qaysi bir yili olis bir qishloqdan o'gay akasi kelib, uch-to'rt kun qo'nib ketgan edi. U ham o'ziga o'xshagan mo'min-musulmongina chol bo'lganidan juda topishdilar. Har kun xonaqohga birga borardilar.

— So'fi, biror kasb peshasini tutmay o'tib ketayotibsiz-a? — dedi akasi xonaqohga keta turib.

— E-e, — dedi so'fi cho'zib va o'zidan xursand kulimsirash bilan bir kulimsiradi, — mening davlatim hech kimda yo'q, aka! Eshon bobo Xudoyimning sevgan quli, noz-u ne'mat to'rt tarafdin suvday oqib turadi. Daryo bo'yidamiz-u chanqaymizmi? G'alati ekansiz.

Shu kulimsirash bilan biroz borgandan keyin bu safar jiddiyroq qilib dedi:

— Ahliyimiz ham uchiga chiqqan chevar, Xudoga shukur. Ojizimiz ham do'ppi tikishga «farang» bo'lib chiqdi! Ro'zg'orning ko'p-kamlarini o'zlari bitirishadi. Men bohuzur tasbehimni aylantirib yotsam bo'la beradi.

(Abdulhamid Cho'lpon)

193-mashq. Quyidagi matnning qaysi uslubga oidligini aniqlang va unga tavsif bering. Uni namuna sifatida qabul qilib o'zingiz ham shunga o'xshash misollar toping.

Tildagi har bir so'z o'z o'rnida qo'llangandagina nutqimiz ko'rkam, jozibador bo'ladi.

Masalan, professor, dotsent, prorektor, rektor, direktor kabi so'zlar rasmiy uslub uchun xos me'yor sanaladi, biroq qolgan uslublarda ularni aynan ishlatib bo'lmaydi. Ishxonada «Professor E. Begmatov, sizni talabalar kutishyapti» deyish mumkin, lekin uyda unga o'zining farzandlari «dada» deyishning o'rniga «professor» deb murojaat qila olishmaydi — me'yor buziladi.

194-mashq. Quyidagi matnning qaysi uslubga xosligini aniqlab, unga tavsif bering.

Xudo ne'matlarin oliysi idrok,
Aqlni madh etar kimki dili pok.

Aql yo‘l ko‘rsatib, dilni etar shod
Har ikki olamda aqlli obod.

Aql bir tirik jon — bilmaydi zavol,
Aql turmush asli buni yodlab ol.

Aqldan g‘amginlik, shodlik, o‘ktamlik,
Aqldan borlig-u yo‘qlig-u kamlik.

Kishi ish qilarkan beaql-u idrok,
Bu ishdan bo‘ladi yurak-bag‘ri chok.

(*Abulqosim Firdavsiy*)

18.2. SO‘ZLASHUV USLUBI

Kundalik hayotda uyda, ko‘cha-ko‘yda, ish joylarida va boshqa joylarda kishilarning bir-biri bilan erkin muloqotga kirishuvi so‘zlashuv uslubi orqali yuzaga chiqadi.

Oddiy so‘zlashuv uslubida so‘zlovchi nutq vaziyatidan kelib chiqib, axborot uchun eng kerakli so‘zlarnigina ishlatadi. Qolganlari nutqiy vaziyatdan bilinib turadi yoki imo-ishora va mimikalar bilan to‘ldiriladi. Masalan, kinoteatr chiptaxonasidan chipta olish uchun so‘raysiz:

— *Beshinchidan ikkita* (Menga beshinchi qatordan ikkita chipta bering deb o‘tirmaysiz).

So‘zlashuv uslubining o‘zi ikki turga bo‘linadi:

1) adabiy so‘zlashuv uslubi; 2) oddiy so‘zlashuv uslubi.

Ma‘lum adabiy til me‘yorlariga bo‘ysungan, tartibga solingan so‘zlashuv uslubiga adabiy so‘zlashuv uslubi deyiladi.

Adabiy tilning og‘zaki shakli adabiy so‘zlashuv uslubi orqali amal qiladi. Radioeshittirishlari, televideniye ko‘rsatuvlari shunday uslubda olib boriladi.

Adabiy til me‘yorlariga doimo amal qilavermaydigan erkin muloqot shakli oddiy so‘zlashuv uslubi sanaladi.

Oddiy so‘zlashuv uslubida nutqiy vositalarni tejashga intilish bilan birga, bunga teskari bo‘lgan nutqiy ortiqchalikka ham yo‘l qo‘yiladi.

Oddiy so‘zlashuv uslubida gap bo‘laklarining tartibi ham ancha erkin bo‘ladi. Ba‘zan shevaga xos so‘zlar, qo‘pol, dag‘al so‘zlar ham kuzatiladi, lekin bularni qo‘llash so‘zlovchining madaniy nutq sohibi emasligini ko‘rsatadi. Shuning uchun siz oddiy so‘zlashuv nutqingizda ham o‘zingizning yuksak madaniyatingizni namoyish eting.

195-mashq. Abdulhamid Cho'lonning «Kecha va kunduz» romanidan olingan quyidagi parchani o'qing. Og'zaki so'zlashuv uslubiga xos o'rinlarni topib, izohlang.

So'fi yana past toifa oldida muborak og'zini ochib, aziz tilini qaldiratmoqqa majbur bo'ldi:

— Badbaxt fitna! Qo'lasanmi-qo'yaysanmi, axir?!

«Hubbuli vatani minal imon» deganlar — Vatanni sevish imondan», axir! Bilmasang, bekor-da! Vatani yo'q — dunyoda lo'li xolos. Meni bewatan deb bildingmi?

So'fi biroz qizib ham ketdi.

— Bu hovli-joy otangdan qolgani uchun o'zimmiki deysanmi yo? Unday desang, boshput olib, o'risvoyning religa tushib, «hayt» deb... Makkatilloga jo'nab qolaman. Hovling boshingdan qolsin, fitna!

Bu safar Qurvonbibi yalinib-yolvorib zo'rg'a tinchitdi.

Chinakam, so'fida hajga borish niyati kuchli. Har yili javraydi. Bir-ikki marta pasport oldi ham. Faqat, nima uchundir, oyog'ini o'z shahrining tuprog'idan uza olmaydi.

196-mashq. Gaplarni o'qing, og'zaki so'zlashuv uslubiga xos o'rinlarni izohlang.

Otasi yoki u tengi boshqa kishiga «paxan», «boboy», onalariga «babulya», «babushka», «kampirsho», aka-ukalariga nisbatan «brat», «bratan», «bratishka» deb murojaat qilayotgan noqobil farzandlarning bunday noxush so'zlari quloqqa og'ir eshitiladi.

Ayrim hollarda esa ismlarning ruscha—hindcha shakllarda o'rinsiz qisqartirilib aytilishi ham yoqimsiz tuyuladi. Xayrishka, Masha, Borya, Gulya kabi.

Ko'cha-ko'yda, avtobuslarda, o'quv dargohlarida «xey», «vey», «xov» deb yoki hushtak chalib chaqiradigan, yor-do'stlariga Baxti, Mamash, Alish deya murojaat qiladigan yoshlar ham uchrab turadi.

Bularning hammasi o'ta madaniyatsizlik, odob me'yorini bilmaslik sanaladi.

(A. Mirzaboboyev)

197-mashq. Mirza Karimning «Mohlaroyim» romanidan olingan parchani o'qing. Og'zaki so'zlashuv uslubiga xos o'rinlarni topib belgilang.

Darvoza zulfini tushib, eshik qiya ochildi, oppoq ro'molga o'ralgan kampirning mushtdekkina boshi ko'rindi.

— Voy-oy, o'lay, kimsan, yo'lovchimisan yoki... Kir, kir, bo'yginangdan tasadduq...

Adolat yurishga holi qolmay, o'zini kampir bag'riga otdi.

— Hay, hay, yiqitvoray deding-ku... Oyog'ingda oyoq qolmabdi-ya? Kel, qo'lingni ber, jonim. Ko'taray desam jonim yarimta...

— Onajon...

— Voy-oy, ona degan tillaringdan o'rgilay. Nima bo'ldi, jonim?

Kampir darvozani yopayotib, ko'cha tarafga nazar tashladi. Shu mahal uch otliq otlarini niqtagancha Quva tomon choptirib o'tishdi. Kampirning yuragi shuv etdi. Darrov ko'ngliga kelgan o'yni quvib chiqarmoqchiday, ko'ylagi yoqasini ko'tarib, «puf-puf»ladi. Adolatni suyab uyiga olib kirdi. Uni yonboshlatib, sekin o'rnidan turdi.

— Bolam, kechagi ko‘mochim bor. Oqshomda chavati qilgandim, tatigin, xo‘pmi, o‘zingga kelasan...

19-dars. PUBLITSISTIK VA BADIY USLUB

19.1. PUBLITSISTIK USLUB

Publitsistika (lot. *publika* — xalq, omma) davrning eng muhim, dolzarb masalalarini o‘quvchilarga, tinglovchilarga, tomoshabinlarga gazeta-jurnal, radio, televideniye orqali yetkazish, ommani jonlantirish, kishilarning ongiga atrofda sodir bo‘layotgan voqealarni singdirish, ularning ijtimoiy qarashlarini shakllantirish uchun xizmat qiladi.

Ommaviy axborot vositalarida (gazeta-jurnal, radio, televideniye), Oliy Majlis yig‘inlarida, turli xil anjumanlarda qo‘llaniladigan nutq uslubi publitsistik uslub sanaladi.

Publitsistik uslub ikki xil shaklda namoyon bo‘ladi: 1) yozma shakl; 2) og‘zaki shakl.

Ijtimoiy-siyosiy masalalarga bag‘ishlangan bosh maqolalar, felyeton va pamfletlar, murojaatnomalar, chaqiriqlar, deklaratsiyalar publitsistik uslubning yozma shakliga mansubdir. Radio va televideniya chiqayotgan siyosiy sharhlovchilar, notiqning nutqlari esa publitsistik uslubning og‘zaki shaklidir.

Publitsistik uslubning o‘ziga xos xususiyati shundaki, u muayyan ijtimoiy masalalarga faol munosabatda bo‘lishlik, hozirjavoblik, ta’sirchanlik belgilariga ega. Bunday nutq uslubi ijtimoiy masalalarga harakatchanligi tufayli unda ijtimoiy-siyosiy tushunchalarni ifodalovchi so‘zlar ko‘proq qo‘llaniladi. Masalan, *isyon, irqchilik, qo‘poruvchilar, siyosiy tanglik, bitim* va boshqalar.

Publitsistika bir qancha janrlarga ega. Har qaysi janrning o‘zi, masalan, gazeta, radio, televideniya beriladigan reportajlar uslub va uslubiy vositalari hamda o‘zida berilayotgan reportaj, pamflet, felyeton kabi nutqiy vositalari jihatidan farqlanadi. Shunday bo‘lishiga qaramasdan ularning hammasi bir umumiy belgi asosida publitsistik nutqning turli ko‘rinishlari sanaladi. U ham bo‘lsa, nutqning jamiyatga qaratilganidir.

Savol va topshiriqlar

1. Publitsistik uslubning o‘ziga xos tomonlarini ayting.
2. Qanday uslubga publitsistik uslub deyiladi?
3. Publitsistik uslubning qanday shakllari bor?

198-mashq. Quyidagi matnni o‘qing. Uning nima sababdan publitsistik uslubga kiritilganini izohlang.

Siyosiy tutqunlik og‘ir, lekin milliy o‘lim — millatning butkul halokatidir. O‘zbek xalqi o‘tgan asrda chorizm istilosi tufayli siyosiy tutqunlikka tushdi, biroq milliy qiyofasini yo‘qotmadi. Ana shu milliy qiyofamizdan butungi siyosiy mustaqilligimiz o‘tib chiqdi, chunki ma‘naviyat siyosiy ozodlikka chorlayveradi. Prezident aytganidek: «Jamiyatimiz mafkurasi xalqni — xalq, millatni — millat qilishga xizmat etsin».

Milliy mafkuramizning negizlaridan biri — tilga bo‘lgan munosabatimizdadir. Til — millat vakillarini mustahkam birlashtiruvchi, tutib turuvchi belbog‘. Demak, bu ramziy belbog‘ning kuchi, qudrati siz-u bizlarning ona tilimizga bo‘lgan munosabatimizga bog‘liqdir.

Mafkura bo‘lmasa odam, jamiyat, davlat o‘z yo‘lini yo‘qotishi muqarrar. Qayerdagi mafkuraviy bo‘shliq vujudga kelsa, o‘sha yerda begona mafkura hukmronlik qilishi ham tayin. Mafkura sohasida bo‘shliq vujudga kelishiga aslo yo‘l qo‘yib bo‘lmaydi. Inson uzluksiz ravishda ezgulikka yo‘g‘rilgan ruhiy, ma‘rifiy va ma‘naviy oziqa olib turmasa, bularning o‘rnini yot ta’sirlar ishg‘ol etadi.

Milliy mafkura millatning tub manfaatlarini nazariy asoslab berishiga va himoya qilishga da‘vat etilgandir, uning bosh vazifasi ham shudir. Bizning istiqloq mafkuramiz asriy milliy qadriyatimizga, yangi vujudga kelgan va kelayotgan xalqimizning bugungi va kelajakdagi manfaatlarini ifodalaydigan fikrlarga — xalq tafakkuriga asoslanishi lozim.

(A. Ibrohimov)

199-mashq. Maktubni o‘qing, publitsistik uslubga xos bo‘lgan o‘rinlarni topib, ularni izohlang. Siz ham biron-bir asar qahramoniga shunday maktub yozishga harakat qilib ko‘ring.

TURSUNBOYGA AYTAR SO‘ZLARIM!

(Said Ahmadning «Ufq» romanidagi Tursunboyga maktub)

Qishloqning bir xonadonida «chiroq yoqildi», ya’ni Jannat xola va Ikromjon tog‘a o‘g‘il ko‘rdilar. O‘g‘lining ismini Tursunboy deb atashdi. Samimiy odamlar xonadonida yoqilgan chiroq siz edingiz, Tursunboy!

Siz yoshligingizdan ishyoqmas, dangasa, qo‘rqoq bo‘lib o‘sdingiz. Qarang, katta yigit bo‘lib ham qolibsiz. Afsuslar bo‘lsinkim, Jahon urushi bo‘lib qoldi. Sizni ham urushga chaqirtirishdi. Ota-onangiz ko‘plar qatori yakka-yu yolg‘izini Vatan himoyasiga yubordilar. Ular: «O‘g‘limiz jang qilib, xalqimni ozod, yurtimni obod qiladi», deb orzulagan edilar. Ammo, ammo... Ota-ona orzusi osmonga havodek uchib ketdi. Orzulari og‘zida qoldi. Siz urush qiyinchiliklariga dosh berolmay qochib ketdingiz, so‘ngra qishloqning chetida, to‘qayzorlar orasida berkinib yurdingiz. Buni onangizdan boshqa hech kim bilmas edi. Bechora Jannat xola... Har kuni o‘y-xayoli, hayoti to‘qayzorda bo‘lib qoldi. Otangizdan berkitib ovqat olib kelar edi. Buni o‘zgalar bilib qolishidan juda-juda qo‘rqar edi.

Sizga maktub bitmoqdaman-u, xayolimga quyidagi misralar kelaveradi. Jannat xola zorlanayotganga o‘xshaydi nazarimda:

Chakka o'tgan eski tomga o'xshayman,
Ko'zimdan yomg'irlar to'kilar tinmay.
Bu yorug' dunyoda bormi, bilmayman,
O'z o'g'lin yo'liga intizor menday...

(M. Yusuf)

Kunlar o'tdi... Onangiz xastalana boshladi, chunki uni vijdon azobi qiynar edi. Faqat sizni o'ylar edi.

Kunlardan bir kuni Ona sizga og'riyotganini aytdi, siz bu gapga parvo ham qilmadingiz, qo'ldan ovqatni olib hayvonlarcha ovqat yeyar edingiz. Ha, siz faqat o'zingizni, qorningizni o'ylar edingiz.

Siz to'qayzordasiz... Ana shunday kunlarning birida ko'chadan tobut ko'tarib, yig'i bilan mahalla-ko'yingiz, qarindosh-urug'laringiz, padaringiz Ikromjon ota o'tib borar edi. Yuragingiz sezdi, tobut ichidagi sizning mushfiqqina onangiz Jannat xola edi. Yuragingizni g'am-alam bosdi, chunki shunda Siz: «Endi menga kim ovqat olib keladi», deya alam chekdingiz. O'shanda ham o'zingizni o'yladingiz. Onayizorga ozgina bo'lsa ham achinmadingiz-a?!

Nahotki, onangizni tuproqqa qo'yib kelishga ham yaramagan bo'lsangaz? Yo'q! Sizni odam bolasi, deya olmayman.

Tursunboy! Bir umr vijdon azobida qiynalishingizni xayolingizga keltirdingizmi? Shu payt sizni haqoratlagim keldi. Yo'q! Yo'q! Unday demayman, chunki har bir qilayotgan ishimizning oxiratda javobi bor-ku axir?! Sizni yuraksiz, dilsiz, zabonsiz, bir quriyotgan daraxtga qiyoslayman, xolos.

200-mashq. Matnni o'qing, publitsistik uslubga xos bo'lgan ko'tarinkilik, ifodalilikka diqqat qiling.

TEMUR BOBOGA MUROJAAT!

Tun yozib yubordi qora zulfini, majnuntol belanchakni tebrab ohista, qurbaqa-yu chigirtkalar boshlaydi alla. Parquv bulutlarga boshini qo'yib, hilol uxlayotir shirin, beozor. Go'zal kanizaklar — hadsiz yulduzlar uning tegrasida qurishar davra. Sokinlik ko'rpsin yopinib olib, mizg'iyotir Zamin tinch va osuda... Faqat mening bezovta qalbm uyqu to'rlariga ilinmaydi hech. Ichki tug'yonlarim bo'g'zimdan toshib, Sizga xat bitmoqqa tutaman qalam. Siyohimning rangi etmasin hayron, siyohdonga dilim qonin ezg'ilab to'kdim.

Dil so'zlaring ne deysizmi? Eshiting bobo!

Siz tiklagan Turonzamin halihanuz turadur, og'a-ini turkiyngiz bir-birini suyadir. Biri o'zbek, biri tojik, biri qirg'iz, turkmandir, bir-biriga xuddi tog'a, og'a-ini, singildir.

Bobojonim, axir ayting, orzuingiz shul emasmi, tomirimda oqayotgan Turkiy degan qonmasmi? Siz yaratgan ko'hna bino, qarang, qanday ko'rkamdir. Bir-biriga do'stlasharkan o'g'lonlaringiz, Bobo, yurtning, elning kelajagi gullab, yashaydi obod.

Qaytib keldi elga insof, vijdon hamda e'tiqod, go'yo qora zulmat ichra balqib chiqdi, nur, oftob. Erlarida mardlik mo'l-ko'l, ayolida nazokat, farzandlari bari baxtli, yurtda ko'pdir halovat. Tinglang, bobo. O'g'lonlari yurtim deya uyg'onsin, qalbmida erk ataluvchi o'chmas olovlar yonsin, yog'iylarning ko'zi chiqib, soqolini silasin, qabrdan

ham qo‘llab turgan qo‘ling yaxshi deyarlar, fido bo‘lay, jonim bobo, qo‘llab turing o‘zingiz. Ijobat bo‘lur, bilaman, Sizning har duoyingiz...

...Vaqt oxirlab qolibdi, qalamim ham tolibdi. Otayotgan tong misol yorug‘ bo‘lsin kelajak, pok ruhingiz qo‘llasin, farzandingiz kutajak.

(D. Jo‘rayeva)

19.2. BADIY USLUB

Badiiy asarlarni ko‘p o‘qigansiz. Har bir tilning butun imkoniyatlari, bor boyligi, jozibasi badiiy asarlar orqali namoyon bo‘ladi.

Badiiy asarlarning bayon qilish uslubi badiiy uslub hisoblanadi.

Badiiy uslubning o‘ziga xos xususiyati shundaki, unda adabiy tilning barcha imkoniyatlarini o‘z ichiga olish bilan birga, o‘zbek shevalariga, kasb-hunarga doir leksik birliklar, bugungi kundalik iste‘moldan chiqib ketgan tarixiy so‘zlar ham personajlar nutqi orqali ishlatila beradi.

Badiiy uslub o‘quvchida estetik zavq uyg‘otadi. Demak, badiiy uslub orqali ro‘yobga chiqqan nutq ma‘lum voqea-hodisa haqida axborot berish (kommunikativ vazifani bajarish)dan tashqari, o‘quvchiga ta‘sir qilish (ekspressiv) vazifasini ham bajaradi.

Badiiy uslub uchun obrazlilik, tasviriy ifoda vositalariga boylik xosdir.

Badiiy uslubdan boshqa barcha uslublar ijtimoiy hayotning ma‘lum sohasi doirasida chegaralanganidir. Badiiy uslub, ulardan farqli ravishda, inson amaliy hayotining barcha tomonlarini qamrab oladi. Shuning uchun unda ilmiy uslubning ham, publitsistik uslubning ham, so‘zlashuv uslubining ham, rasmiy uslubning ham elementlari namoyon bo‘laveradi.

Savol va topshiriqlar

1. Badiiy uslub deganda qanday uslubni tushunasiz?
2. Badiiy uslubning o‘ziga xos jihatlarini bayon qiling.

201-mashq. A. Qahhorning «O‘jar» hikoyasidan olingan parchani o‘qing. Badiiy uslubning o‘ziga xos xususiyatlari haqida gapiring.

— Hozir, hozir! — dedi, — Suyar! Ho, Suyar! Bu yoqqa chiq, o‘g‘lim! E, yotganmiding! Mayli bu yoqqa o‘tir. Bizga bir narsani hal qilib ber: Saltikov katta yozuvchimi, Shedrin katta yozuvchimi?

Suyar goh otasiga, goh Zargarovga qarar va hayron edi.

— Yo‘q, Siz savolni noto‘g‘ri qo‘ydingiz, — dedi Zargarov.

— Bunday: Saltikov ilgari o‘lganmi, Shedrin?

— Ikkovi bitta odam-ku! — dedi Suyar, nima ekanini bilolmay. Zargarov qiyqirib kuldi, chapak chaldi va bunga ham qanoat qilmay o‘midan turib o‘yinga tushdi. Qutbiddinov do‘q urdi:

— Saltikov bilan Shedrin-a? Kim aytdi senga?

- O‘zim bilaman, kitobda bor.
- Kitobda bor? Shaxmatni ko‘proq o‘yna, itvachcha!
- Qutbiddinov bola bechorani ko‘p urishdi... Suyar yig‘lab yubordi...
- Anchadan keyin Suyar kattakon bir kitob ko‘tarib chiqdi.
- Mana, — dedi portretni ko‘rsatib, — mana, Saltikov-Shedrin!

202-mashq. Chistonlarni o‘qing, ular asosida she‘riy asarlarning o‘ziga xos xususiyatlari haqida fikr yuriting. Yana qanday she‘riy janrlarni bilasiz. Misollar keltiring.

U nima, og‘zi bor ammo tishi yo‘q,
 Og‘ziga ne tushsa qiyar, ishi yo‘q.
 Barmoqni tekkizar bo‘lsang og‘ziga,
 Changalin soladi, hech qo‘rqishi yo‘q.
 Katta tuya — dumi yo‘q,
 Ovqat uchun g‘ami yo‘q.
 Daryodan suv ichadi,
 Odamga rizq sochadi.

U nadirkim doimo davron kezar,
 Barcha olam ichra sargardon kezar,
 Yo‘q qarori, bir umr g‘ayratdadir,
 Elga rizq bermoq uchun hikmatdadir.

(A. So‘fiyev)

203-mashq. Mahmudxo‘ja Behbudiyning «Padarkush» dramasidan olingan parchani o‘qing. Dramatik janrning o‘ziga xos xususiyatlari haqida fikr bildiring.

D o m l a: — Shariat ilmi va zaruriyati diniya bilmoq uchun boyvachchani o‘qutmak, albatga, sizga lozimdur.

B o y: — Shariat ilmini o‘qutmakni lozim bilmayman, chunki ani mufti yo imom va muazzin qilmoqchi emasman. Azbaski, davlatim anga yetar.

D o m l a: — Zaruroti diniyaga na dersiz?

B o y: — Men o‘zum besh vaqt nomozni keraklik duolari ila bilurman. O‘zum o‘rgaturman.

D o m l a: — Xat va savodga na dersiz? Holbuki, savodi yo‘q odam hech nimaga yaramaydur.

B o y: — Bu fikringiz g‘alat, chunki meni savodim yo‘q, bovujud shul shahrimizni katta boylaridandurman va har ishni bilurman.

D o m l a: — Siz ilgari zamonda bir nav‘i ila boy bo‘lubsiz, ammo endi boy bo‘lmoq nari tursun, faqat ro‘zg‘or o‘tkarmak uchun ilm kerak...

204-mashq. She‘rni o‘qing, uslubiy xossalarini aniqlang. Badiiy uslubning o‘ziga xos xususiyatlarini toping.

BOBUR DARDI

Boshlab keldi bu yoqlarga oyoqlarim,
Qaytib ona tuprog'imga ketolmadim.
Farg'onada qolmish do'st-u o'rtoqlarim,
Qaytib ular visoliga yetolmadim,
Amudaryo, suvlaringdan o'tolmadim...

Qorlar erir bu daryolar oqar toshib,
Ketgim kelar ona yurtga tog'lar oshib,
Lekin dushman yo'lim to'sgay doim shoshib,
Ona diyor, visolingga yetolmayman,
Amudaryo, suvlaringdan o'tolmayman...
Dushmanlarning qo'li uzun zamon bo'ldi,
Ona yurtim yov qo'lida tamom bo'ldi,
Tashlab chiqdim — bu ishim ko'p yomon bo'ldi,
Qaytib endi u yoqlarga yetolmayman,

Amudaryo, suvlaringdan o'tolmayman.
Vafo qilmay jafu qildi do'st-u yorim,
Hind — afg'onga boshlab keldi nomus, orim,
Qaytmoq uchun garchi ko'pdir ixtiyorim,
Lekin ortga qaytolmayman, ketolmayman,
Amudaryo suvlaringdan o'tolmayman...

(*Abdulhay Sobirov*)

205-mashq. O'qing, matnning qaysi uslubga xos ekanligini ayting.

1. Qorda ko'milgan izni dadam ko'ribdi shekilli, kechqurun oyimdan so'radi:

— Kimga ko'mir berding?

Oyim aybdor qiyofada yerga qarab turdi-da, rostini aytdi.

— Habiba buvi shamollab qopti. Ko'miri yo'q ekan, oborib berdim. Dadam oyimni urishmadi. (*O' Hoshimov*)

2. Ona tili hayotning qon tomiridir. Ona tiliga beparvo bo'lgan xalq halokatga mahkum. Diniga, ma'rifatiga, xulq-atvoriga, kiyim-kechagiga va hayot tarziga ko'ra o'zaro qo'p mushtaraklikka ega bo'lgan Ovro'pa xalqlari, shunga qaramay, har qaysisi o'z ona tilini saqlab qola bilgan. Ular ona tillari uchun jonlarini ham, mollarini ham ayamaydilar, chunki biladilarki, tili yo'q bo'lsa, millat ham yo'q bo'lib ketadi. (*Ismoilbek G'asprali*)

20.1. RASMIY USLUB

Huquqiy qonunchilik va ish yuritish munosabatlari doirasida qo'llaniluvchi nutq uslubi rasmiy uslub hisoblanadi.

Rasmiy uslub quyidagi turlarga bo'linadi:

1. Sof qonunchilik uslubi (qonun, farmon, fuqarolik va jinoiy aktlar, nizomlar uslubi).
2. Idoraviy — devonxona uslubi (buyruq, ariza, talabnoma, bildirgi, tavsifnoma, tarjimaiy hol, ishonchnoma, dalolatnoma); diplomatik uslub (nota, bayonotnoma, bitim, konvensiya va boshqalar).

Rasmiy uslub deyarli yozma shaklda ro'yobga chiqadi. U har qanday tasviriy vositalardan, obrazlilikdan xoli bo'ladi. Bunday uslubda tilning ikki vazifasi — axborot uzatish va da'vat etish, buyurish vazifasi amalga oshadi. Masalan, ma'lumotnomada axborot berilsa, buyruqda da'vat etish, axborot o'z aksini topgan bo'ladi.

Rasmiy uslubga mansub har qaysi turning o'ziga xos leksik, grammatik xususiyatlari mavjud. Masalan, qaror, farmonlarning o'ziga xos tomoni shundaki, bunday matnlardagi gaplarning kesimi III shaxs majhul nisbatidagi fe'llar orqali ifodalanadi (*ogohlantirilsin, topshirilsin* kabi). Ma'lumotnomada esa birinchi gapning kesimi gap boshida keladi.

Rasmiy ish qog'ozlarining sintaktik tuzilishi qat'iy qoliplarga bo'ysunadi. Masalan, «Ushbu ma'lumotnomani ko'rsatuvchi G'. Mo'minov haqiqatan ham O'zbekiston Milliy universitetining matematika fakultetida dekan o'rinbosari lavozimida ishlaydi...»

Savol va topshiriqlar

1. Rasmiy uslub nima?
2. Rasmiy uslubning qanday turlarini bilasiz?
3. Rasmiy uslubning o'ziga xos tomonlari haqida gapiring.

206-mashq. Ariza namunasini o'qing. Siz ham o'zingizga moslab shu asosda ariza yozishga odatlaning.

N a m u n a:

*Asaka akademik litseyi direktori
D. Mo'minovga 2-bosqich talabasi M. Abdullayevdan*

A r i z a

2009-yilning 4—6-aprel kunlari Chirchiq shahrida respublika birinchiligi uchun boks bo'yicha o'tkazilayotgan musobaqalarda ishtirok etishim uchun ruxsat berishingizni hamda ko'rsatilgan kunlarda darslardan ozod qilishingizni so'rayman.

(imzo) *M. Abdullayev*

2009-yil 2-aprel

207-mashq. Elektr quvvatini hisob-kitob qilish bo'yicha abonent daftarchasining qanday to'ldirilishiga diqqat qiling. Xonadoningizdagi telefon, gaz bilan bog'liq daftarchalarni to'ldirishga urinib ko'ring.

Abonent manzili: Buxoro shahri, Fitrat ko'chasi, 3-uy.
Abonent № 3095276, I. Vohidov.

208-mashq. Bildirishnoma, tilxat, ishonch qog'ozi, majlis bayoni, dalolatnoma kabi ish qog'ozlarini yozing. So'ng ularni birgalikda tahlil qiling.

N a m u n a:

ISHONCH QOG'OZI

Men, Urganch akademik litseyining 2-bosqich talabasi O. Olloberganov, menga litsey tomonidan ajratilgan mukofot pulini sinfdoshim A. Do'simovning olishi uchun ishonch bildiraman.

A. Do'simovning tug'ilganligi haqidagi guvohnomasi № TN 5891346.

(imzo) *O. Olloberganov*

2009-yil 8-fevral

209-mashq. Quyidagi reklama matnini o'qing. Uning tili va uslubi ustida ishlang.

AZIZ HAMYURLAR!

Agar Andijonning eng xushhavo va xushmanzara go'shasi bo'lmish Bog'ishamolga Sizning yo'lingiz tushsa, albatta, «Bir zumda» oshxonasiga kirib o'ting. Bu yerda tayyorlanayotgan turli-tuman shirin milliy taomlar, qulay shart-sharoitlar va yuqori darajada ko'rsatilayotgan xizmatimiz sizga, so'zsiz, manzur bo'ladi. Qolaversa, go'zal O'zbekistonimizning mashhur kishilari bilan bir piyola choy ustida suhbatda bo'lishingiz mumkin. Ko'nglingiz ko'tarilib, kayfiyatingiz a'lo bo'lishiga shak-shubha yo'qdir.

Shu bilan birga, «Bir zumda» oshxonasida tavallud kunlaringizni, nikoh kechalarini va boshqa turli tantanalarni o'tkazishingiz mumkin.

Biz Sizni kutamiz, Sizga xizmat qilganimizdan mamnunmiz.

Manzilimiz: Bog'ishamol dahasi, «Bir zumda» oshxonasi.

Telefonlarimiz: 24-88-09, 93-34-77.

Aziz mehmonimiz bo'ling!

20.2 ILMIY USLUB

Ilm-fan sohasida qo'llaniluvchi nutq uslubi ilmiy uslub hisoblanadi.

Ilmiy uslub daliliy ma'lumotnomalar asosida chiqarilgan ilmiy xulosalarga (ta'rif-qoidalarga) ega bo'lish, atamalarining keng qo'llanilishi bilan boshqa uslublardan farq qiladi.

Ilmiy uslub ham o'z ichida ikki guruhga bo'linadi: 1) sof ilmiy uslub; 2) ilmiy-ommabop uslub.

Sof ilmiy uslub muayyan fan sohasidagi kishilarga nisbatgina qo'llaniladi. Shuning uchun bu uslubda fanning ma'lum sohasiga doir atamalar keng qo'llaniladi.

Ilmiy-ommabop uslubda esa fan yutuqlarini keng ommaga yetkazish maqsad qilinadi. Shuning uchun bunday uslub publitsistik uslubga yaqinroq bo'ladi. Ma'lum fan sohasiga doir atamalar qo'llanilsa ham, lekin bu atamalar xalqqa tushunarli bo'lishi uchun izohlanadi.

Sof ilmiy uslubning o'zi ham fan tarmoqlari bo'yicha bir-biridan farqlanadi. Masalan, matematika uslubi bilan tarix yoki adabiyotshunoslik uslubi bir xil emas. Tarix va adabiyotshunoslik uslubi publitsistik uslubga yaqinroq tursa, matematika fanining bayon qilish uslubida eng yuqori darajadagi mavhumlashtirish, turli xil formulalar, shakliy ifodalar orqali ilmiy xulosalarni bayon qilish kuchli bo'ladi.

Savol va topshiriqlar

1. Ilmiy uslub deganda qanday uslubni tushunasiz?
2. Ilmiy uslubning o'ziga xos belgilari qanday?
3. Ilmiy uslubning qanday turlari bor?

210-mashq. Matnni o'qing, ilmiy uslubga xos bo'lgan o'rinlarga diqqat qilib ularni izohlang.

Bakteriyalarni o'ldiradigan va organizmni yuqumli kasalliklarga qarshi chidamli qiladigan moddalar qonda bo'ladi.

Leykotsit tarkibidagi leykin ham bakteriyalarni o'ldiradi. Shuningdek, leykinga o'xshash plakin degan modda qon trombositlaridan ajratib olinadi.

Qonning tabiiy muhofaza moddalaridan biri betalizin hisoblanadi.

Mana shulardan tashqari, qon va organizm suyuqliklarida «ingibitorlar» deb atalgan moddalar ham topilgan. Ular mikroblarning rivojlanishini va ko'payishini to'xtatibgina qolmay, balki viruslarga qarshi g'oyatda faol ta'sir qiladi. Chunonchi, nukleazalar oqsil tabiatli fermentativ moddalar bo'lib, nuklein kislotalarni parchalaydi. Shunisi ham borki, ribonuklein kislota RNKning faqat ribonukleaza fermenti, dezoksiribonuklein esa DNKning dezoksiribonukleaza fermentinigina parchalaydi.

211-mashq. Matnni o'qing, unda ishlatilgan atamalarga diqqat qiling va ularning ilmiy uslubni vujudga keltirishdagi o'rnini belgilang.

Mikrobiologiyaning rivojlanishi tufayli sanoatda turli antibiotiklar, aminokislotalar, stearid garmonlar va enzimlar ishlab chiqarish imkoniyati tug'ildi.

Hozirgi vaqtda sintetik yuvuvchi vositalarda gidromentlar ishlatilmoqda. Ular suvda erimaydigan murakkab organik moddalarni katalizator sifatida parchalaydi, natijada hosil bo'lgan «mayda» molekulalar suvda yaxshi eriydi. Shu tipdagi ferment (enzim)lardan proteazlar kengroq tarqalgan. Bundan tashqari, amilaza ham keng ishlatilmoqda; bu ferment uglevodorodlarni gidroliz qiladi va yog'ni parchalaydi.

Mamlakatimizda yaqindan beri tarkibiga enzim qo'shilgan yuvuvchi vositalarning yangi xillari ishlab chiqarilmoqda. «Sino» pastasi va «Oka» poroshogi turli xil gazlamalar va sun'iy-sintetik tolalardan to'qilgan kiyimlarni yuvish uchun mo'ljallangan.

212-mashq. Iqtisodiyot sohasiga oid quyidagi matnni o'qing. Ilmiy uslubning o'ziga xos xususiyatlarini tushuntirib bering. Atamalarni daftaringizga ko'chirib yozing va izohlang.

Bozorda, tovar muomalasi jarayonida tovar pulga almashinishi (sotish) va pulning tovarga almashinishi (xarid qilish) sodir bo'ladi. Bunga tovar-pul munosabatlari deyiladi. Shuning uchun ham bozor pul vositasida tovarlar oldi-sotdisi asosida yuzaga keladigan iqtisodiy munosabatlar majmuasidir. U xaridorlar va sotuvchilarni birga qo'shuvchi mexanizm sanaladi.

Bozor iqtisodiy kategoriya sifatida takror ishlab chiqarishning ayirboshlash bosqichiga xosdir. Bu yerda ayirboshlashni tushunish kerak. Bir tovar to'g'ridan to'g'ri (barter yo'li bilan) ikkinchi bir tovarga almashganda bozor munosabatlari yuzaga kelmaydi. Bundan ko'rinadiki, bozorning eng muhim sharti pul bo'lib, tovar ayirboshlashganda u vositachi bo'lishi kerak. Berilgan ta'rifga ko'ra aytish mumkinki, bozor jamiyatdagi ishlab chiqarish munosabatlari tizimining murakkab iqtisodiy tarkibiy qismidir, chunki u ishlab chiqaruvchi bilan iste'molchi o'rtasida markaziy o'rin tutadi. Demak, jamiyat rivojlanishining nafaqat iqtisodiy, balki ijtimoiy tomonlarini ham qamrab oladi.

213-mashq. Quyidagi atamalar asosida ilmiy uslubga xos matn tuzing.

Vazn, aruz, qofiya, she'riy janr, tuyuq, misra, radif, ruboiy, oddiy ruboiy, taronayi ruboiy.

214-mashq. Ko'chiring. Berilgan matndan ilmiy uslubga xos so'zlarni aniqlang.

Sonli tengsizliklarning asosiy xossalari.

Istalgan qo'shiluvchining, tengsizlikning bir qismidan ikkinchi qismiga shu qo'shiluvchining ishorasini qarama-qarshiga almashtirgan holda ko'chirish mumkin.

Agar tengsizlikning ikkala qismi ayni bir musbat songa ko'paytirilsa, u holda tengsizlik ishorasi o'zgarmaydi. Agar tengsizlikning ikkala qismi ayni bir manfiy songa ko'paytirilsa, u holda tengsizlik ishorasi qarama-qarshisiga o'zgaradi.

Chap va o'ng qismlari musbat bo'lgan bir xil ishorali tengsizliklarni ko'paytirish natijasida xuddi shu ishorali tengsizlik hosil bo'ladi. (*Darslikdan*)

215-mashq. «Tadbirkorlikka keng yo'l», «Kichik korxonalar hayotidan», «Bozor infrastrukturasini», «Makroiqtisodiyot nima?» kabi mavzulardan birida ilmiy-ommabop matn tuzing, matnning o'ziga xos tomonlarini izohlang.

216-mashq. Uch guruhga bo'ling: 1-guruh huquqshunoslik, 2-guruh matematika, 3-guruh tilshunoslik faniga oid atamalarni yozib izohlasinlar.

217-mashq. O'qing. Quyidagi matn ichidan ilmiy uslubga xos so'zlarni toping. Shu so'zlar ishtirokida gaplar tuzing.

Ikkinchi darajali bo'laklar fikrni to'laroq va mukammalroq ifodalash uchun xizmat qiladi. Ular faqat bosh bo'laklarga bog'lanib, ularni izohlab, to'ldiribgina qolmay bir-birlariga bog'lanishi, bir-birining ma'nosini aniqlashi ham mumkin.

Gaplar tuzilishiga ko'ra, to'rt xil bo'ladi: sodda, qo'shma, murakkab gaplar va periodlar.

Sodda gap ma'lum fikr, maqsadni ifodalovchi, grammatik va intonatsion tomondan shakllangan sintaktik birlikdir. Sodda gap tuzilishiga ko'ra yig'iq yoki yoyiq bo'lishi mumkin. Bosh bo'laklardan tarkib topgan gaplar yig'iq gap, agar bosh bo'laklardan tashqari ikkinchi darajali bo'laklar ham ishtirok etsa yoyiq gap sanaladi.

218-mashq. O'qing. Matnning qaysi uslubga xosligini aniqlang, uni boshqa uslubga o'tkazib gapiring.

Tekislikdagi tuproqning tarkibi, undagi nam miqdori, turli yil fasllardagi issiqlik va yorug'lik miqdoriga qarab tog' oldi va tog'larda turli-tuman o'simliklar o'sadi. Qanday bo'lmasin bitta turning katta-katta maydonlarda chakalakzor hosil qilishi tabiatda juda kam uchraydi. Odatda, har xil o'simliklar birgalikda yashayvermasdan, balki ma'lum o'simlik turlari bir-biri bilan birga o'sadi. Tabiatda o'simliklarning gruppalanishi tasodifiy emas. O'simliklar millionlarcha yillar davomida shunday turkumlanib qolgan. Muayyan tashqi muhit bilan bog'langan o'simliklarga birgalikda o'sishi mumkin edi. Shuning natijasida ma'lum bir joydagi sharoitlarga moslashgan o'simlik gruppalari, ya'ni birga o'sadigan o'simliklar paydo bo'lgan.

21-dars. MORFOLOGIYA VA UNING O'RGANISH OBYEKTI. SO'Z TURKUMLARI

21.1. MORFOLOGIYA VA UNING O'RGANISH OBYEKTI

Dars maqsadi: grammatikaning morfologiya qismi va uning o'rganish obyekti haqida talabalarda bilim hamda ko'nikma hosil qilish.

R e j a : * Grammatika va uning qismlari.

* Morfologiya va uning o'rganish obyekti: so'z shakllari.

* Morfologiyaning leksikologiya bilan aloqasi.

* Morfologiyaning sintaksis bilan aloqasi.

1-topshiriq. Kitobni, kitobga, kitobim, kitoblar so'zlarining hammasida takrorlanayotgan umumiy qism va unga qo'shilayotgan o'zgaruvchi qismni toping. Ko'makchi morfema (o'zgaruvchi qism) va yetakchi morfema (umumiy qism) ma'nolarini tushuntiring.

2-topshiriq. Kitob so'zining uch shaxsga munosabatini ko'rsating. Masalan, I kitobim. II , III.....

Shaxsga munosabatni ifodalayotgan qismlarni ayting.

Siz kitobning I bo'limida leksikologiya yuzasidan izchil ma'lumot oldingiz. Leksikologiyaning o'rganish obyekti leksik so'z (leksema) va uning ma'nolari ekanligini bildingiz.

Grammatika (grek. grammatika «harf o'qish va yozish san'ati», «harf») atamasi tilning morfologik va sintaktik qurilishi va bu qurilishni o'rganadigan tilshunoslikning bo'limi ma'nolarida qo'llaniladi. Demak, grammatika tilshunoslikning morfologiya va sintaksis bo'limlarini o'z ichiga oladi.

Morfologiya (grek. morfos «shakl», logos «ta'limot» so'zlaridan olingan bo'lib) so'z shakllari haqidagi ta'limotdir.

Tilshunoslikning leksikologiya bo'limi ham, morfologiya bo'limi ham so'z haqida bahs yuritadi, lekin bu ikki bo'lim so'zning qaysi tomoniga e'tibor qaratishi bilan bir-biridan farq qiladi. Leksikologiya leksik so'z (leksema)larni, ularning atash ma'nolarini o'rgansa, morfologiya so'zning grammatik ma'nolari va bu ma'nolarni ifodalovchi shakllarni, ya'ni so'zning morfologik shakllarini o'rganadi. Masalan, *qalam, qalamning, qalamni, qalamga, qalamdan, qalamda* shakllari bir so'zning (qalam so'zining) turli shakllari hisoblanadi. Bu so'z shakllarining hammasida takrorlanayotgan qalam qismi ikkita ma'noga ega. Birinchi ma'nosi yozish, chizish uchun mo'ljallangan grafit toshga yog'och qoplama o'rnatilgan o'quv qurolini bildiradi. Bu qalam leksemasining (leksik so'zning) atash ma'nosi sanaladi. Leksik so'zning atash ma'nolari leksikologiyada o'rganiladi. Shu bilan birgalikda qalam so'zi *daftar, kitob* so'zlari singari nima? so'rog'iga javob bo'lib, predmetlik, bosh kelishiklik, birlik ma'nolariga ham ega. Bu esa qalam so'zining ikkinchi ma'nosi — grammatik ma'nosi sanaladi. Ana shu grammatik ma'nolar va ularni ifodalovchi vositalar morfologiya bo'limida o'rganiladi.

Shunday qilib, morfologiya so'z turkumlari va ularning grammatik shakllari bo'yicha bahs yuritadi.

Ko'rinadiki, so'zning leksik ma'nosi bilan ularning predmetlik, belgi, harakat singari ma'nolarini ifodalovchi umumiy grammatik ma'nolari o'rtasida uzviy aloqa mavjuddir.

Soʻzlarni turkumlarga ajratishda soʻzlarning leksik maʼnosi ustiga qoʻyilgan umumiy grammatik (predmet, belgi — xususiyat, harakat-holat kabi) maʼno asosiy tayanch nuqta boʻlib xizmat qiladi.

Shu bilan birgalikda, morfologiya bilan sintaksis oʻrtasida ham chambarchas bogʻliqlik mavjud. Morfologiyadagi har bir soʻz shakli gap tarkibida maʼlum sintaktik vazifa bajaradi, maʼlum gap boʻlagi vazifasida keladi. Grammatik shakllar gap tarkibidagi boʻlaklarni bir-biriga bogʻlovchi yoki gap boʻlagiga qoʻshimcha maʼno yuklovchi vosita vazifasini bajaradi.

Shunday qilib, tilshunoslikning leksikologiya, morfologiya va sintaksis boʻlimlari oʻrtasida uzviy aloqa mavjud.

Savol va topshiriqlar

1. Grammatika deganda nimani tushunasiz va u qanday qismlarni oʻz ichiga oladi?
2. Morfologiya nimalar haqida bahs yuritadi?
3. Morfologiyaning leksikologiya bilan aloqasi haqida gapiring.
4. Morfologiyaning sintaksis bilan aloqasini ayting.

219-mashq. *Biz, obod, va, ozod, Oʻzbekiston, yasha* soʻzlari ishtirokida gap tuzing. Gap ichidagi soʻzlarning bir-biri bilan bogʻlanish holatlariga diqqat qiling. Gapda ishtirok etayotgan soʻzlarning leksik hamda grammatik maʼnolarini aniqlang.

220-mashq. Hikoyatni oʻqing. Ajratib koʻrsatilgan soʻzlarga diqqat qiling. Mazkur soʻzlarning leksik va grammatik maʼnolari haqida fikr yuriting.

Ishini yaxshi bajargan odam ipak qurti kabidir. Bir kuni oʻrgimchak ipak qurtiga bunday dedi:

— Birodarim ipak qurt, ozgina pilla oʻrash uchun necha kun tinmaysan. Men boʻlsam, bir devorni bir necha soatda oʻrab **tashlayman**.

Ipak qurti unga:

— Toʻgʻri, oʻrgimchak qardosh, sen qisqa vaqtda ishni bitira olasan, ammo qilgan **ishingning** birovga foydasi tegmaydi. Vaqting zoye ketadi, vaqt qadrini bilasanmi oʻzi? Men sekin, shoshilmay ishlayman, ammo tolamdan ajib, goʻzal, **betimsol** matolar toʻqiladi. Buni sen tasavvur qila olmaysan. Ipagim ajoyib ishlarga qodir. Insonlar mening mahsulimdan koʻp foyda koʻradilar. Oz ish qilaman, ammo ishimni puxta, toza qilaman. Oʻz sanʼatimni yaxshi ishlata bilaman. **Ishimni** shunday puxta qilganimdan baxtiyorman. Ishini yaxshi bajargan, sanʼatini yaxshi qoʻllaganlarni Olloh sevadi. Paygʻambarimiz sevadi. Insonlar ham juda sevadilar, duo qiladilar. Mana shuning uchun men juda baxtiyorman va saodatmandman. Ishimni, vazifamni yaxshi bajaraveraman. Vaqtni bekor **oʻtkazmayman**, — deb javob berdi.

221-mashq. Matnni oʻqing. Onani ulugʻlovchi maqol, matal, hikmatlarni eslang. Eng maʼqullarini daftaringizga koʻchiring. Ulardagi soʻzlarning bir-biriga bogʻlanish holatlariga eʼtibor bering. Bu soʻzlarning yana qanday grammatik shakllarga ega boʻla olishi mumkinligini oʻylab koʻring.

Dunyoning zahiriy va botiniy koʻrkiga koʻrk qoʻshib turgan eng oliy tuygʻu bor. Bu oʻsha har kuni har bir qalb yangilab turuvchi muhabbatdir.

Bu tuygʻu, avvalo, ota-onaga boʻlgan mehrdan boshlanadi.

Azal-azaldan otalarimiz oʻtirgan uyning tomiga chiqish gunoh hisoblangan. «Agar sen kaftingda choʻgʻni changallab 20 yillik yoʻlni bosib oʻtsang ham, onangning bir kechalik uyqusini buzib, alla aytgan va bergan oq sutini oqlay olmaysan», — deyishadi ota-bobolarimiz. Onalar bu dunyoni tark etganda ham onaligacha qolishlari bor gap. Sababi, bir yigit goʻzal bir qizga oshiq boʻlibdi. U qiz esa yigitga: «Muhabbating chin boʻlsa, onangning yuragini olib kel», debdi. Yigit ishq uchun oʻzi oq sut berib oʻstirgan onasining yuragini olib ketayotib yiqilib tushibdi. Shunda ona yuragi tilga kiribdi:

— «Jonim, bolam, yomon yiqilmadingni, u yer, bu yering lat yemadimi?»

Ha, doʻstlar, ona mehrining sehri shu qadar yuksakki, hatto, u olamdan koʻz yumsa ham oʻz farzandiga yomonlikni ravo koʻrmaydi, unga baxt tilaydi.

Biz ham doimo onani qadrlaylik.

222-mashq. «Yoshlar — Vatanning qanotlari», «Kompyuter xonasida», «Qoʻshma korxonalar hayotidan» kabi mavzularning birida matn yarating. Matndagi soʻzlarning grammatik shakllariga diqqat qiling.

Takrorlash uchun savollar

1. Grammatika deganda nimani tushunasiz?
2. Grammatika necha qismdan iborat?
3. Leksik maʼno nima va uning grammatik maʼnoga qanday aloqasi bor?
4. Morfologiya nimani oʻrgatadi?

Tayanch tushunchalar

grammatika, morfologiya, leksik maʼno, grammatik maʼno, soʻz shakllari, sintaksis, soʻzlarning bir-biriga bogʻlanishi.

21.2. SOʻZ TURKUMLARI

Dars maqsadi: soʻz turkumlari va ularning tasnifi boʻyicha talabalarda bilim hamda koʻnikmalar hosil qilish.

- R e j a:**
- * Soʻz turkumlari haqida maʼlumot.
 - * Mustaqil soʻzlar.
 - * Yordamchi soʻzlar.
 - * Undov, modal, taqlid soʻzlar.

Topshiriq. Berilgan matndagi soʻzlarni turkumlarga ajrating.

Asal mijozni tozalaydi, tomir yo'llarini ravon qiladi, unda ho'llik va gazakni shimdiruvchi quvvat bor. U ho'llik va gazakni badanning chuqur yerlaridan tortadi, go'shtni sasish va buzilishdan saqlaydi, yaralarni bitiradi, ko'z xiraligini ketkizadi.

So'zlar borliqdagi nimani bildirishi (umumiy grammatik ma'nosi) yoki bildirmasligi, ma'lum so'roqqa javob bo'lishi yoki bo'lmasligiga ko'ra mustaqil so'zlar va yordamchi so'zlarga bo'linadi.

Ma'lum bir so'roqqa javob bo'lib, atash va umumiy grammatik ma'noga (masalan, predmet, belgi, miqdor, harakat-holat kabi) ega bo'lgan so'zlar mustaqil so'zlar sanaladi. Masalan, *gul (nima?), chol (kim?), chiroyli (qanday?), yuztacha (nechta?), keldi (nima qildi?)* kabi.

Ma'lum so'roqqa javob bermaydigan, atash ma'nosiga ega bo'lmagan, faqat grammatik ma'no ifodalovchi, lekin o'zidan oldin kelgan so'zga grammatik shakl sifatida qo'shilib, u bilan bir lug'aviy urg'u ostida birlashmaydigan so'zlarga yordamchi so'zlar deyiladi. Masalan, ammo, ham, faqat, *-chi (ayt-chi), -mi (siz-mi?)* kabi.

Bulardan tashqari, mustaqil so'zlarga ham, yordamchi so'zlarga ham kirmaydigan, ularning har ikkisiga xos belgini o'zida ma'lum darajada aks ettiradigan oraliqdagi so'zlar bor. Bunday so'zlar undov so'zlar, modal so'zlar, taqlid so'zlarni o'z ichiga oladi.

So'zlarning umumiy grammatik ma'nolariga ko'ra ana shunday guruhlariga bo'linishi so'z turkumlari sanaladi.

Shunday qilib, so'zlar, eng avvalo, uch guruhga bo'linadi: 1) mustaqil so'zlar; 2) yordamchi so'zlar; 3) oraliqdagi so'zlar (undov, modal, taqlid so'zlar). Mustaqil va yordamchi so'zlar ham o'z ichida bir necha turlarga bo'linadi: Mustaqil so'zlar: ot, sifat, son, fe'l, ravish, olmosh; yordamchi so'zlar: ko'makchi, yuklama, bog'lovchi kabi. So'zlarning turkumlarga bo'linishini quyidagi jadvalda ko'ring:

Savol va topshiriqlar

1. Soʻz turkumlari deganda nimani tushunasiz?
2. Soʻzlarning mustaqil va yordamchi soʻzlarga boʻlinishida ularning qaysi belgisiga tayaniladi?
3. Oraliqdagi soʻzlarning oʻziga xos xususiyatini tushuntiring.

223-mashq. «Ismoil Somoniy maqbarasi» matnini oʻqing. Matnda ishtirok etayotgan soʻzlarni turkumlarga ajrating. «Registon maydoni», «Bibixonim masjidi», «Oqsaroy», «Ichan qalʼa» kabi tarixiy obidalarining tasvirlari asosida kichik hikoya tuzing. Ularda ishtirok etayotgan soʻzlarning qaysi soʻz turkumlariga kirishi toʻgʻrisida fikrlang.

ISMOIL SOMONIY MAQBARASI

«Ilm-fanni egallash har bir muslima va muslimga farzdir». Bu daʼvat ushbu shahardagi madrasa eshigining yuqori qismiga oʻyib bitilgan.

Buxoro Oʻrta Osiyoning koʻhna shaharlaridan. Bu oʻlkani va unda qad koʻtargan dastlabki shaharni aholi qadimda «Bugʻora», yaʼni «tangri jamoli» deb yuritishgan.

Buxoro koʻp asrlar davomida Oʻrta Osiyoning asosiy shahri boʻlib keldi. Bu esa arxitektura yodgorliklarining nihoyatda koʻpayib ketishiga sabab boʻldi. Hozir shaharni «muzey shahar» desa arziydi. Bu nomga, butun manzaralari saqlangan holda oʻsib borayotgan qurilishlar, inshootlar juda mos keladi. Buxoro tarixiy obidalariga juda boy. Bu obidalardan biri Ismoil Somoniy maqbarasi hisoblanadi.

Ismoil Somoniy 849-yilda Fargʻona shahrida tavallud topgan. 14 yoshida otasi vafot etib akasi Nasr qoʻlida qolgan. Ismoil Somoniy oʻz hokimligining (874—907) dastlabki davrlarida katta qiyinchiliklarga duch keladi.

Ismoil Somoniy oʻz davrining yirik va aqlli davlat arboblardan boʻlgan. U asosiy diqqat-eʼtiborini oʻz davri uchun ilgʻor hisoblanmish markazlashgan davlat tizimini joriy etishga qaratdi. Ismoil Somoniy shunday bir qudratli markazlashgan davlat barpo qiladiki, bu davlat oʻsha vaqtda Sharqda shuhrat topadi. Ismoil Somoniy aqlli, adolatli, shavkatli, fikr va tadbir egasi boʻlgan. Ismoil Somoniy 907-yilda vafot etadi. Taxtga oʻgʻli Ahmad (907—914) oʻtiradi.

Ismoil Somoniy maqbarasi Somoniylar nomli madaniyat va istirohat bogʻida joylashgan.

Maqbaraning ichki va tashqi devorlari jimjimador tiniq gʻishtdan qurilgan. Oʻsha vaqtlarda koshin boʻlmagani uchun bino shunday usul bilan bezatilgan. Ustalar kvadrat shaklidagi gʻishtlarni har xil usulda terib devorni badiiy jihatdan juda chiroyli qilib bezatganlar. Bu oʻziga xos naqsh maqbaraning tekis devorini juda nafis qilgan. Ertadan kechgacha quyosh ogʻishgan sari maqbaraning gʻisht bezaklari ham har xil tusga kirib tovlanadi. Oy yorugʻida, ayniqsa, chiroyli boʻladi. Jahon arxitekturasida bu usulda

bezatilgan birorta boshqa tarixiy yodgorlik yo‘q. Shuning uchun ham maqbara jahon ahamiyatiga egadir. Agar bu maqbaraga har tomonlama qaraganda yetti xil tovlanadi.

Maqbaraning to‘rt tomoni bir xilda. Maqbaraning yuqori qismida binoning bir tomonidan ikkinchi tomoniga o‘tgan qirq darchali yo‘lak mavjud. Bu yo‘lak yodgorlikning chiroyini biroz ochadi va uning vazmin gumbazini yengillashtiradi.

Maqbara kvadrat shaklidagi pishiq g‘ishtdan qurilgan. Devorlari tekis bo‘lib, to‘rt tomonidan bittadan ravoqli eshigi bor. Yog‘och xariga maqbaraning qurilgan vaqti va boshqa yozuvlar yozilgan, sharq tomoni binoning old tomoni hisoblanadi. Maqbara atrofiga g‘ishtdan maydoncha qurilgan. Hozir bu yerga sayohatchilar tez-tez kelib turadi. Ismoil Somoniy maqbarasini Vatanimizdan tashqari joylarda ham yaxshi biladilar. Maqbara kub shaklida bo‘lib, yarimsharsimon qubba bilan yopilgan. Burchaklarida to‘rtta kichkina qubba bor. Devori qalin bo‘lganligi tufayli bu yodgorlik ming yildan beri yaxshi saqlanib keladi.

Ismoil Somoniy maqbarasi har tomonlama o‘z zamonasining manfaatlari va ruhini aks ettiradi.

Yozma manbalar va xalq rivoyatlariga qaraganda bu yodgorlik somoniylar sulolasi asoschisi Ismoil Somoniyning o‘zi hayot bo‘lganda otasining qabri ustiga qurilgan. Keyinchalik o‘zi ham shu yerga dafn etilgan. Bu yodgorlik 892 va 907-yillarda qurilgan deb taxmin qilinadi.

224-mashq. «Ma’naviyatsiz kelajak yo‘q» mavzusida insho yozing. Inshoda maqol, matal, ibora va shu kabilardan umumiy foydalanishga harakat qiling. Yozgan inshoingizda qo‘llanilgan so‘zlarni so‘z turkumlari bo‘yicha tasniflab berishga harakat qiling.

225-mashq. «Zarbulmasal»dan olingan quyidagi maqol va matallarning mazmunini sharhlang. Ajratib ko‘rsatilgan so‘zlarni turkumlar bo‘yicha tasnif qilib bering.

... **Anda** Qurqush aydi: «**Bor maqtansa** topilur, yo‘q maqtansa chopilur» degan **yaxshilar** masali bordur. «**Boyo‘g‘lining** og‘zini bir burchidan **ming** chordevor **chiqar** «qizimning qalini» **deb**. Holo hazrati Sayid Muhammad Umar ahdu avonlarida olam — ma‘mur, raiyat — masrur. **Har nechuk** abushqalar marvariddin, qurutkalar marjondin tasbehlar evururlar, bir bo‘sh chordevor topilmas, uyolurmiz. «O‘y o‘ylagan qo‘l tek turmas», «Uyot o‘limdin qattiq». **Va yana** aytmishlarki: «Erman yag‘ochining **egilgani** — **singani**, er yigitning uyolgani — o‘lgani». Sani ahvoling olamga ma‘lum. «Oyni etak **bilan** yopib bo‘lmas», «Chumchuq semurub botmon bo‘lmas»; «Olako‘zanak olmoni bo‘lsa **ham** arslon bo‘lmas, olato‘g‘anoq olg‘ur bo‘lsa ham ahvoli ma‘lum».

Savollarga javob bering

1. Morfologiya deb nimaga aytiladi?
2. So‘zlarni turkumlarga ajratishda ularning qaysi xususiyatlariga diqqat qilinadi?
3. Mustaqil so‘z turkumlari qaysilar?
4. Yordamchi so‘z turkumlariga qaysi so‘zlar kiradi va nima uchun?

5. Oraliqdagi soʻzlar qaysilar?

Tayanch tushunchalar

morfologiya, mustaqil soʻz turkumlari, yordamchi soʻz turkumlari, oraliqdagi soʻzlar, ot, sifat, son, olmosh, feʼl, ravish, bogʻlovchi, yuklama, taqlid soʻz, undov soʻz, modal soʻz.

22-dars. OT VA UNING USLUBIY XUSUSIYATLARI

Dars maqsadi: ot va uning uslubiy xususiyatlari haqida talabalarda bilim hamda koʻnikmalar hosil qilish.

R e j a:

- * Ot va uning grammatik shakllari.
- * Otlarda son maʼnosining ifodalanishi va ularning uslubiy xususiyatlari.
- * Qarindoshlik bildiruvchi soʻzlarda koʻplik va egalik shakllarining oʻrinlashishi.

Topshiriq. Berilgan matnni koʻchiring, otlarning tagiga chizing va qanday shaklda ekanligini ayting.

Yashash, bu — orzular qanotin kermoq,
Yashash, bu — muhabbat gullarin termoq,
Yashash, bu — umrning gulgun damlari,
El uchun yashamoq, el uchun bermoq.

(O. Matjon)

Borliqdagi narsa va hodisalarning, afsonaviy tushunchalarning nomi ot turkumiga mansub ekanligini bilasiz. Shuningdek, otlarning turdosh va atoqli otlarga boʻlinishi, son (birlik-koʻplik), egalik va kelishik shakllariga, shuningdek, baʼzan erkalash — hurmat shakllariga ega boʻlishi haqida ham oʻrta umumiy taʼlimda maʼlumotga ega boʻlgansiz.

Otlardagi yuqorida koʻrsatilgan grammatik shakllar nutq jarayonida turli xil uslubiy xususiyatlarga ham ega boʻladi.

Otlar son-miqdor maʼnosiga ega va u birlik yoki koʻplik shakllari orqali ifodalanadi. Birlik nol koʻrsatkich (maxsus grammatik koʻrsatkichning yoʻqligi)ga ega.

Koʻplik — *lar* qoʻshimchasi orqali ifodalanadi. Bunga morfologik yoʻl deyiladi. Masalan, uylar, doʻstlar, binolar. Shuningdek, birlikdagi ot oldidan birdan yuqori boʻlgan sanoq sonlarni yoki daraja-miqdor ravishlarini: koʻp, ancha kabi soʻzlarni qoʻshish yordamida ham koʻplikni ifodalash mumkin.

Bunga esa sintaktik yoʻl deyiladi. Masalan, koʻp odamlar, yigirmata maktab, ancha yillar kabi.

Shuni taʼkidlash kerakki, koʻplik shakli sanaluvchi — *lar* otlarga qoʻshilib doimo koʻplikni bildiravermaydi. U birlik maʼnosini oʻzgartirmasligi ham mumkin. Bu vaqtda — *lar* hurmat, tasviriylikni kuchaytirish, taʼsirchanlikni oshirish maʼnolarida qoʻllaniladi. Masalan, *koʻzlarimga ishonmayman*. («*Oʻtkan kunlar*») Bu jumladagi *koʻzlarimga* soʻzini birlik shaklga — *koʻzimga* shakliga almashtirib koʻring. Ikkinchi holat bilan birinchi holat bir xil maʼnoni — birlik maʼnosini (bir kishining koʻzini) ifodalasa ham, lekin bu ikki holat taʼsirchanlik, ifodalilik belgisiga koʻra bir-biridan farq qiladi. Birinchisida yuqoridagi belgilar bor, ikkinchi holatda esa yoʻq. Yana solishtiring:

Bolalarning shovqinidan boshlarim ogʻrib ketdi — Bolalarning shovqinidan boshim ogʻrib ketdi. Har ikki holatda ham bir kishining boshi haqida fikr yuritiladi, lekin birinchi gapda boshlarim soʻzidagi — *lar* koʻplikni bildirmasdan, bosh soʻzining maʼnosini kuchaytirish, taʼkidlash vazifasini bajaradi. Bunday maʼno esa ikkinchi holatda yoʻq.

Donalab sanalmaydigan narsa va hodisalarni bildiruvchi otlar birlik shaklda kelsa ham, aslida jamlikni bildiradi. Masalan, *Koʻchaga qum toʻkilgan* yoki *Ariq toʻla suv, ichgani tashna, bolam*.

Bunday soʻzlar koʻplik shaklini olganda koʻpincha narsa va hodisaning xilma-xil ekanligini bildiradi. *Suvlar* (gazli suv, mineral suv kabi); *bozordagi unlar*. Baʼzan tasviriylik, ifodalilikni kuchaytiradi: *koʻz yoshini artdi — koʻz yoshlarini artdi*.

Koʻplik atoqli otlarga qoʻshilganda oʻzi qoʻshilgan otning koʻpligini emas, balki uning boshqalar bilan birgalikda ekanligi yoki geografik nomlarga qoʻshilganda shu geografik joyning kengroq, atrofdagi joylar bilan birlikda ekanligini bildiradi: *Olimjonlar kelishdi (bir nechta Olimjon emas, Olimjon va uning yaqinlari); Mirzachoʻllar obod boʻldi (Mirzachoʻl va unga yaqin joylar)*.

Qarindoshlik bildiruvchi soʻzlarga koʻplik shakli qoʻshilib hurmat maʼnosini bildiradi. Bunday vaqtda egalik qoʻshimchasi bilan birgalikda qoʻllaniladi. Qaysi shaxsdagi egalik qoʻshimchasi bilan qoʻllanilishiga koʻra koʻplik va egalik qoʻshimchalarining oʻrinlashishi farqlanadi:

1. I shaxs egalik qoʻshimchasi bilan kelganda koʻpincha egalik qoʻshimchasi oldin, koʻplik qoʻshimchasi esa undan keyin keladi: Masalan, *Dadamlar keldilar. Opamlar salom aytdilar*. Agar bu tartib oʻzgarib, koʻplik shakli oldin, egalik keyin kelsa, shaxsning koʻpligini ifodalash mumkin: Qiyoslang: *Opalarim kelishdi*.

2. Koʻplik shakli. II shaxs egalik qoʻshimchasi bilan birgalikda qoʻllanilganda, koʻplik shakli oldin, egalik shakli esa keyin keladi va koʻplik shakli hurmat maʼnosini ifodalaydi. Masalan, *Xayriniso, dadamning opalari boʻladilar*.

Savol va topshiriqlar

1. Otning son shakli deganda nimani tushunasiz va qanday ifodalanadi?
2. Koʻplik shakli qanday vaqtlarda birlik maʼnoni oʻzgartirmaydi va bunday holatda qanday vazifalarni bajaradi?
3. Qarindoshlik bildiruvchi soʻzlarda koʻplik va egalik shakllarining oʻrinlashishi qanday boʻladi?

226-mashq. O‘qing, ot so‘z turkumining nutqimizda qay darajada ishtirok etishiga diqqat qiling. Ona tilimizni boyitish va sofligini saqlash uchun nimalar qilishimizni bilib oling.

O‘zbek tiliga Davlat tili maqomining berilishi faqat o‘zbeklar uchungina emas, balki respublikamiz hududida yashayotgan barcha millat vakillari uchun ham katta ahamiyatga ega. Chunki bu qonun o‘zbek tilini Davlat tili sifatida e‘tirof etish bilan birga, respublikamizda to‘p bo‘lib istiqomat qilayotgan boshqa xalqlar tillarini ham himoya qiladi.

Savollarga javob bering

1. Ona tilimizga davlat tili maqomini berishdan maqsad nima?
2. «Davlat tili to‘g‘risida»gi Qonun moddalaridan aytib bering.

227-mashq. «Qonun va ijro» mavzusida uy inshosi yozing. (Bunda asosan 1989-yil 21-oktabrda qabul qilingan «Davlat tili to‘g‘risida»gi Qonunning hayotga tatbiq etilishini yoriting).

228-mashq. «Yaxshi so‘z — muxtasar» mavzusidagi matnni o‘qing. Ot so‘z turkumining matnda ishlatilishiga e‘tibor bering.

YAXSHI SO‘Z — MUXTASAR

Bir donishmanddan shogirdlari:

— Nima qilsak tinch va rohatda umr kechiramiz? — deb so‘radilar.

Donishmand:

— Hech qayerda hech kimga birorta so‘z so‘zlamang, sukut eting, — deb javob berdi.

Shunda shogirdlari:

— Axir, doim sukut etib yuraveramizmi, bu mumkinmi? Boshqacha yo‘l ko‘rsating! — dedilar.

Donishmand shunday maslahat berdi:

— Sukut eta olmasangiz, so‘zlang, lekin qisqa va ma‘noli so‘zlang, og‘zingizdan sira ham nojo‘ya so‘z chiqmasin. Yomon so‘z tinglovchining ko‘nglini xira qiladi, bundan saqlaning.

Bayt:

Yaxshi so‘zdan ko‘rasan mehr-u vafo,
Nomunosib so‘zlasang, yetgay jafo.

Ha, til bo‘lsa ham, bo‘lmasa ham — boshga balo. Shuning uchun donishmandlar so‘zni doriga o‘xshatadilar. «Ortiqchasi zarar keltiradi», — deydilar. Bu fikrni ulug‘ bobokalonimiz Yusuf Xos Hojib o‘zining «Qutadg‘u bilig» nomli ilk turkiy badiiy asarida shunday bayon etgan:

Tilingni avayla — omondir boshing,
So‘zingni avayla — uzayar yoshing.
Kishi so‘z tufayli bo‘ladi malik,
Ortiq so‘z qiladi va boshni egik.

Bu fikrlar bundan o‘n asr ilgari aytilgan. Shundan buyon bu mavzuda yana qanchadan qancha durdona fikrlar dunyoga keldi, ammo odamlarning SO‘Zga bo‘lgan munosabati hamon turlicha qolmoqda. Buning boisini XX asr shoiri Tolib Yo‘ldosh shunday izohlaydi:

Bir so‘z bilan har kishi
O‘zligini ko‘rsatar,
So‘z gavharin ko‘pincha
Dono olar, ko‘r sotar.

Afsuski, o‘zlarining bo‘lar-bo‘lmas gaplari, mahmadonaliklari bilan kishilarning asabiga tegadigan va, eng muhimi, ularning sog‘lig‘ini, qimmatli vaqtlarini o‘g‘iraydiganlar hali ham kam emas. Duch kelgan kishiga qalbini ochiq maktubday yoyib yuradigan bunday kimsalarga ko‘cha-ko‘yda ham, oshxona va majlislarda ham, bazm-u jamshidlarda ham tez-tez duch kelib turamiz.

Alisher Navoiy bunday kishilarni kechalar tong otguncha tinmay huradigan itga o‘xshatadi va davom etib yozadi: «Oz gapirmoq hikmatga sabab; oz yemoq — sog‘liqqa sabab. Og‘ziga kelganni demoq — nodonning ishi va oldiga kelganni yemoq — hayvonning ishi»

Bayt:

«Ko‘p demak birla bo‘lmagil nodon,
Ko‘p yemak birla bo‘lmagil hayvon».

Demak, inson har qanday sharoitda ham kerakli so‘zlarnigina aytishi, tiliga ortiqcha erk bermasligi lozim.

(S. Mo‘minov)

Toshpiriqlar

1. Yuqoridagi matnda berilgan maqol va she‘riy parchalarni yod oling.
2. Nima uchun bir til 32 posbon ichiga olingan, degan muammoli savolni bahs — munozaraga aylantiring.
3. So‘zlash odobiga oid quyidagi maqollarni ham bilib oling:
«Gap egasi bilan yurmaydi», «So‘zlaganing kumush bo‘lsa, tek turganing — oltin», «Saqlangan so‘z sof oltin», «Aytmasdan burun so‘zga sen ega, aytgandan so‘ng senga so‘z ega», «Aytar so‘zni ayt, aytmas so‘zdan qayt», «Arzimagan gap og‘izda qolsin!».

229-mashq. Otlarning quyidagi nomlar bildirilishiga misollar yozing.

230-mashq. Mavhum otlarni quyidagi guruhlarga ajrating.

So'ng tubandagi matnni o'qib, tilshunos olim A. Hojiyevning o'zbek tili takomiliyati uchun amalga oshirgan ishlari haqida bahs-munozara yuriting.

AZIM PO'LATOVICH HOJIYEV
(1933)

Filologiya fanlari doktori (1968), professor (1977), O'zbekiston Fanlar akademiyasi akademigi (2000) Azim Hojiyev o'zbek tili morfologiyasi, so'z yasalishi, leksikologiyasi va leksikografiyasi, orfografiyasi bo'yicha bir qancha asarlari bilan o'zbek tilshunosligining rivoji uchun munosib hissasini qo'shdi. Ular orasida «O'zbek tilida ko'makchi fe'llar» (1966), «To'liqsiz fe'l» (1970), «Fe'l» (1973), «Hozirgi o'zbek tilida forma yasalishi» (1979), «O'zbek tili sinonimlarining izohli lug'ati»(1980), «O'zbek lingvistik terminlarining izohli lug'ati» (1984), «Tilshunoslik terminlarining izohli lug'ati» (2002) kabi asarlari alohida qimmatga ega.

A. Hojiyev o'rta va oliy maktablarda ona tilini, hozirgi o'zbek tilining nazariy muammolarini o'qitishni takomillashtirish bo'yicha ham bara-kali faoliyat ko'rsatmoqda. Uning tashabbusi va bevosita ishtirokida oliy o'quv yurti filologiya fakultetlari talabalari uchun «Hozirgi o'zbek adabiy tili» — 1-qism (1980) darsligi, o'rta maktablarning V—IX sinflari uchun «Ona tili» dasturi (1992) va darsligi (1992—1994) yaratildi.

231-mashq. Ko'chiring. Matndagi atoqli otlarni toping, ularning yozilishiga alohida e'tibor bering.

AHMAD AL-FARG'ONIY

Ahmad al-Farg'oniyni to'liq ismi Abul Abbos Ahmad ibn Muhammad ibn Kasir al-Farg'oniydur.

U VIII asr oxirlarida Qubo (hozirgi Quva) shahrida dunyoga keladi. Quva shahri o'sha davrning madaniy-ilmiy markazlaridan bo'lgan. 20 yoshgacha Quva shahrida yashab, shu yerda ta'lim oladi.

Uning nomi o'sha davrlardayoq keng tarqalib, Marv shahriga taklif etiladi. Ahmad al-Farg'oniyni nomi ko'p o'tmay shunchalik e'tibor qozondiki, 30—35 yoshlarida uni «Tinchlik shahri» deb atalgan Bag'dodga «Bilim uyi», ya'ni «Xizonat-al hikma» yoki «Bayt-ul hikmat»ga taklif etishadi. Uning ko'pchilik asarlari Ma'mun huzurida yashagan davrida yaratildi. Uning mashhur «Kitob javome' ilm an-nujum val-harakat as-samoviya» («Astronomiya va sayyoralar harakati») kitobi ham o'sha davrda yaratildi.

Olimning asarlari XII asrdayoq Italiya, Fransiya hamda Germaniya universitetlarida o'qitila boshlandi. Bu davrda uning mashhur asarlari lotin tiliga, Ya'qub Onado'liy tomonidan ibroniy tiliga o'girildi.

Ahmad al-Farg'oniy Ovrupada Alfraganus nomi bilan mashhur bo'ldi. Uning qo'lyozmalari dunyo bo'yicha tarqalgandir. Amerikaning Prinston universiteti, Sankt-Peterburg, Qohira, Parij, Mexiko va Hindistonda olim qo'lyozmalari mavjudligi ro'yxatga olingan.

Al-Farg'oniy kabi buyuk bobokalonlarimizning nomlarini va asarlarini tiklashimiz milliy qadriyatlarimizni anglashda, o'zligimizni idrok etishimizda ibratli saboq bo'ladi.

(N. Ibrohimov)

232-mashq. Ot yasovchi qo'shimchalar bo'yicha «Bu meniki» o'yin-topshirig'ini bajaring.

I guruh — qurol va narsa oti yasovchilar;

II guruh — belgi hamda mavhum ot yasovchilar;

III guruh — holat-harakat otini yasovchilar.

Quyida so'zlarning o'rni aralashtirib berilgan. So'zlardan siz o'zingizga tegishli bo'lgan qo'shimchani ajratib oling.

Muattarligi, bilim, surma, cholg'u, ishonch, chiqindi, tepki, ushlagich, ravshanlik, o'rash, tuyg'u, mangu, sevinch, etik, borliq, tortma, oshnoligim, tuzum, og'u, to'kinlik, to'kinchilik, tirkak, bo'shlik, tortindi, bilim, boshim, tortiq, ezgulik, tilagim, siniq, buzuq, handaq, yotoq, intiq, taxmon, boylik, orzu, boylam, tutatqi, insoniylik, bolaligim, yelpig'ich, boyligim.

Yuqoridagi so'zlarni nima uchun o'z guruhingizga yozganingiz sababini tushuntiring?

233-mashq. Otlarni topib, yasalishini tushuntiring.

DOR PAYROVI

AYNIDDIN AKA: — E, kelinglar mullo Ubaydullo, Sotvoldixon, Jaloliddin. Bu DORning tagiga kim olib keldi sizlarni? Yoki «Osilsang baland DORga osil» deb yuribsizlarmi?

UBAYDULLO: — Ha, hunar xumor qilarkan, Ayniddin aka. Bir paytlar hammamiz binoyidek DORVOZ edik. Qo'yib bersa hali ham bo'sh kelmaymiz. Faqat mana bu Jaloliddin amaldor bo'lgandan beri arqondan qochadigan bo'lib qoldi.

SOTVOLDI: — To'g'ri aytdingiz. Buning ustiga xiyla dimog' DOR ham. Shunaqa bo'lmaganda yaxshi tomoshalar ko'rsatib, haligacha nishonDOR bo'lardi.

AYNIDDIN AKA: — Gapni juda to'g'ri aytdingiz. Ichimizda o'ziga qarab yuradigan husnDOR ham Foziljon edida.

FOZILJON: — Ayniddin aka, siz bizning guruhni tark etmasdan DORda «ha, ha» deb tursangiz o'sha ham tuyaga maDORda.

UBAYDULLO: — Sotvoddi aka, xalq ichida yurish-turishingizni ko'rganlar baho berishyapti: «Bu juda taqvoDOR!» deb.

SOTVOLDI: — Qo‘yinglar, mayli, Jaloliddin aka yuqoriga chiqmasa chiqmasin. Bilasizlar-ku bu juda jahIDOR. Yana birortasini ustiga langarni tushirib yuborib aybDOR bo‘lmasin.

AYNIDDIN AKA: — Foziljon, boshqalar DORda o‘yin namoyish qilsa, bir chig‘iriqda o‘ynamaysizmi, sizda iqtiDOR bor-ku.

FOZILJON: — Ayniddin aka, Jaloliddinni taklif qilsak, ikkita toshni qo‘lida, bittasini og‘zida tishlab bir o‘yin ko‘rsatsin-a, ishimiz juda samaraDOR bo‘lardi-da.

JALOLIDDIN: — Foziljonning inisi: «DORvozlarni ko‘rasizlar, qaranglar», deb, qo‘shnisining o‘g‘illari ELDOR bilan SARDORni olib chiqibdi.

SOTVOLDI: — Jaloliddin ham bir narsani bilmasa ish qilmaydi. Qo‘shnisining bolasini olib chiqib o‘ynatsa ham odamlar aytadi-da, «Bu vafoDOR» deb.

234-mashq. Quyidagi mashqdan morfologik usul bilan yasalgan otlarni toping va ularni izohlab bering.

Aytishlaricha, bir badavlat kishinig yakka-yu yagona o‘g‘li bo‘lib, u nihoyatda isrofchi va behuda sarflovchi edi.

Ota o‘z o‘g‘lining noqobil ekanini bilgani uchun oldindan chora ko‘rib, o‘lar paytida unga nasihat qilib debdi:

— Ey, o‘g‘lim, men o‘lganimdan keyin boyliklarimning bari senga qoladi. Ishonchim komilki, sen ularning barini behuda sarflab bitirasan. Qo‘lingda hech narsa qolmay, ochlik va nochorlik bilan oxiri o‘limingga rozi bo‘lasan. Men narigi uyning burchagidagi tomning shipiga bir arqon bog‘lab qo‘yibman. Jondan to‘ygan paytingda o‘zingni o‘sha arqonga osgin!

Ota shu gaplarni aytib jon berdi. Noqobil o‘g‘il ko‘p o‘tmay, barcha pullarni sarflab tamomladi. Oxiri gadoylik qilishdan or qilib o‘zini osib o‘ldirishga qaror qildi. Otasi tayinlab ketgan uyga kirib, arqonning uchini bo‘yniga solib, o‘zini osdi. Tom to‘sini uni ko‘tarolmay sinib ketdi. Shu onda tuproq aralash otasi ataylab o‘g‘li uchun bekitib ketgan boyliklar yerga tushdi. Mehnat bilan topiladigan boylik qadrini tushinib yetgan o‘gil endi pulni o‘ylab ishlatadigan, xayrli yo‘llarga sarflaydigan bo‘ldi. Otasi xotirasi uchun xalqni xushnud qilishga va saxovat nuridan bahramand qilishga kirishdi.

235-mashq. Arastu pandnomasini o‘qing. Yasama otlarni topib, izohlang.

Ey Iskandar, dilingni ilm bilan obod qil, ilmsiz kishilar bilan suhbat qurma, umringni behuda o‘tkazma, muvaffaqiyatlaringga mag‘rurlanma, gina-hasad qiluvchilarni uyingga kiritma, gina-kuduratdan o‘zingni xoli tut, birovga nisbatan gina saqlama, yomonlig-u ochko‘zlik qilishdan qoch, yaxshilig-u saxiylik qilishga intil. Yaxshi kishilarni yaxshi so‘z va yaxshi hadyalar bilan sarafroz-u dilxush qil. Tarbiya ta‘sir qilmaydigan kishilar bilan yaqinlik qilmaginki, bo‘ri yoki ilon ahyon-ahyonda zarar yetkazadi, ammo zarari halokatli bo‘ladi.

Ey Iskandar, birov bilan maslahatlashadigan bo‘lsang aqlli va dono kishilarni topib maslahatlash, oliyhimmat kishilardan yordam so‘ra.

Maqtovlarga, balandparvoz so‘zlarga uchma, qo‘li ochiq va saxovatli bo‘l, biror yerga yetsang u yerdagi sinalmagan suvlardan ichma, biror yerda notanish meva-chevaga duch kelsang, uning foyda-zararini bilmay turib yema!

Har kim dono bo'lsa yeyish bobida,
Bilmagan narsasin yemaydi zinhor.
Biror yo'lda zarar ko'p bo'lsa agar,
Kuchi ko'p bo'lsa ham yurmaydi zinhor.
Sinalmagan yo'l-u cho'l yaqin bo'lsa ham,
Sinalgan uzoqdan qolmaydi zinhor!

Ey Iskandar, safar-u sayohatga chiqqanda shunchalik yuk olginki, uni ko'tarib yurishdan o'zing bezor bo'lmagin, buning ustiga kuch-qudratdan ham qolmagan. Sharob ichishni odat qilmaki, u bexushlik va g'ofilikka olib boradi. Sadoqat — vafo nimaligini biluvchi kishilarni hamisha aziz tut. Qiyinchilik onlarida sabr-bardosh yo'ldoshing bo'lsin, umidsizlikka tushma. Kimki birovlariga jabr-sitam qilaversa, o'zi ham uzoq yashamaydi. Birov senga jabr-u jafo qilgan bo'lsa yoki sen birovga yaxshilik qilgan bo'lsang, har ikkovini ham unut. Murod-maqsadingga yetgan fursat-onlaringda xanda urib kulmaki, atrofda turganlarga xunuk ko'rinasan. Agar ish aksincha bo'lsa, g'am-u anduhingni birovlariga bildirma!

236-mashq. Jamoa bo'lib fikrlash uchun uch guruhga bo'lining. O'z joylaringizni egallab doira shaklida o'tiring. (Bu vaqtda musiqa qo'yiladi. Uchala guruhga ham savollar beriladi. Savollarga javob hozirlayotgan paytda ham musiqa ijro etiladi. 10 minutdan so'ng barcha guruhdagilar joylariga o'tiradilar. Guruh boshlig'i savollarga javobni aytib beradi yoki o'qib beradi.)

Savollar quyidagicha bo'lishi mumkin

1-g u r u h g a

1. Ot so'z turkumining grammatik ma'nosini ayting.
2. Otlarning yasalişini tushuntiring.
3. Nutqda otning o'rni va ahamiyati haqida gapiring.
4. So'z yasovchi qo'shimchalarni ayting.
5. So'z yasovchi qo'shimchalar mavjudligining nima ahamiyati bor?
6. Yasovchi qo'shimchalar sinonimiyasini ayting.
7. Kelishik shakllari o'rtasidagi sinonimiya qanday bo'ladi?
8. Ko'makchi va kelishiklar sinonimiyasini tushuntiring.

2-g u r u h g a

1. Ot so'z turkumining morfologik xususiyatini ayting.
2. So'z yasovchilar o'rtasida antonimiya bo'ladimi?
3. Sof ko'makchilarni kelishik bilan almashtiring.
4. Qaratqich kelishigiga ta'rif bering.
5. Kelishiklarning qo'llanishiga ta'rif bering.
6. Harakat — holat oti qanday bo'ladi?
7. Qaratqich kelishigi bilan tushum kelishigi farqini ayting.

8. Sintaktik usul bilan ot yasalishi deganda nimani tushunasiz?

3-guruhga

1. Bir kelishik qo'shimchasining o'rnida ikkinchisini ishlatish mumkinmi?
2. Atoqli otlarni turdosh otlarga aylantiring.
3. Sifat turkumiga oid so'zlardan hosil qilingan atoqli otlarni ayting.
4. Fe'llardan hosil qilingan atoqli otlarni yozing.
5. Ikki yoki undan ortiq o'zakdan hosil bo'lgan atoqli otlarga misollar keltiring.
6. Vosita ma'nosini bildiruvchi kelishik qo'shimchalari bilan ko'makchilar orasidagi sinonimiyani misollar bilan tushuntiring.

237-mashq. Ot so'z turkumiga oid so'zlarni toping va ularni izohlang.

HADIS NAMUNALARIDAN

*Rahmli va mehribon tangri nomi bilan
Rasululloh alayhissalom aytadilar:*

Ilmni o'rganib, so'ng uni boshqalarga o'rgatmaslik go'yoki mol-u dunyoni yig'ib, uni sarf qilmay, ko'mib qo'yish bilan barobardir.

* * *

Qaysi bir xalqning ichida jinoyat va gunoh ish qiluvchilardan ko'ra qilmaydiganlar ko'p va kuchli bo'la turib ularni tiyib qo'ymasalar Tangrining ofati hammalariga barobar bo'ladi.

* * *

Inson farzandi yaratilganda yonida o'limning 99 sababi ham birga yaratiladi. Agar u shu o'limlardan xalos topib yashasagina, unga qarilik nasib etadi.

* * *

Odamlar bilan murosalyu madorada bo'lish ham sadaqa hisoblanur.

Garchi o'zlaringiz amal qilmasangiz-da, odamlarga amri ma'ruf qilaveringlar va garchi o'zlaringiz saqlanmasangiz-da, yomon ishlardan boshqalarni qaytaraveringlar.

* * *

Foydali ilmlarni o'rgatuvchi odamning gunohi kechirilishini so'rab, har bir narsa, hatto dengizdagi baliqlar ham istig'for aytadilar.

* * *

Bemorni ko'rgani borganda uning peshanasiga qo'lni qo'yib hol-ahvol so'rash barkamol ziyorat hisoblanadi. Qo'l berib ko'rishib salomlashish mukammal bo'ladi.

238-mashq. Franklinning dono fikrlarini o‘qing. Otlarning uslubiy xossalariga diqqat qiling.

- Ishingni qamchila, toki ish seni qamchilay boshlamasin.
- Qunt — omadning onasi.
- Yerga engashganning qomati oliftaning bo‘yidan balandroq.
- Qo‘shnining uyidan o‘z vaqtida ket, to u sendan bezib ketmasin.
- Qarzini o‘z vaqtida qaytaradigan kishi — boshqalarning hamyoniga xo‘jayindir.
- Qabrga kirganda to‘yib uxlab olarsan.
- Erta turib, erta yotish — sog‘lom, boy va dono qilur.
- Bitta bugun ikkita ertagi kunni bosadi.
- Ko‘proq rohat topay desang, undan naribroq qoch.
- Eng yaxshi xizmatkoring bo‘lishini istaysanmi? Unda o‘zingga o‘zing xizmat qil.
- Oz-oz tejalib, katta-katta sarmoya hosil bo‘lur.
- Bitta o‘choqqa o‘tin g‘amlashdan ko‘ra ikkita o‘choq qurish yengilroq.
- Dastlabki maylni yengish undan keyin keladiganlarini qondirishdan osonroq.
- Nafsing bilan maslahat qilishdan avval hamyoning bilan kengash.
- Ishlaydigan kalit doim yaraqlab turadi.
- Barcha bilan xushmuomala, ko‘pchilik bilan dilkash va ayrimlar bilan apoq-chapoq bo‘l.
- Yalqovlik — xuddi zang: ishlab — to‘zganga qaraganda tezroq yemiradi.
- Bahona izlaydigan ustaning usta ekani shubhali.
- Ishni nazorat qilmaslik — ishchilarga hamyonni ochib qo‘yishday gap.
- Uch marta ko‘chish bitta yong‘in bilan teng.
- Arraning qipig‘i mayda, ammo chinorni qulatadi.

— Hayitgacha qarz olsang, ertaga hayit deyaver.

— Maslahat berish mumkin-u g'ayrat berib bo'lmaydi.

1. **Tiyilish** — to'yib ketguncha yemaslik, kayf bo'lguncha ichmaslik.

2. **Sokinlik** — faqat o'zingga yoki boshqalarga foyda keltirish mumkin bo'lgan so'zlarni so'zlash, quruq gaplardan qochish.

3. **Tartib** — har bir buyumni o'z joyida saqlash; har bir mashg'ulotga muayyan vaqt ajratish.

4. **Qat'iyat** — nimani qilish lozim bo'lsa, so'zsiz shunga kirishish; kirishilgan narsani esa so'zsiz bajarish.

5. **Tejamlilik** — pulni faqat yaxshilik keltiradigan ishlarga sarflash, ya'ni hech narsani isrof qilmaslik.

6. **Mehnatsevarlik** — vaqtni bekor o'tkazmaslik; har doim foydali biror ish bilan mashg'ul bo'lish; har qanday befoyda mashg'ulotdan voz kechish.

7. **Samimiyat** — yolg'on yoki aldov bilan hech kimga zarar keltirmaslik, solih va adolatli fikr yuritish; bu tamoyillarga gapirganda ham amal qilish.

8. **Adolat** — hech kimga zarar keltirmaslik; adolatsizlik qilmaslik va zimmadagi ezgu ishlarni bajarmay qo'ymaslik.

9. **Me'yor** — hech narsada haddan oshmaslik; adolatsizlik tufayli tug'iladigan alam tuyg'usini imkoni boricha tiyish.

10. **Ofiyat** — badan bulg'anishiga yo'l qo'ymaslik; kiyinish va turar joyda orastalikka amal qilish.

11. **Xotirjamlik** — arzimas narsalar hamda odatdagi yoki muqarrar holatlardan hayajonga tushmaslik.

12. **Donolik.**

13. **Kamtarlik** — Suqrotga taqlid qilish.

239-mashq. O'qing. Ot so'z turkumiga xos so'zlarni toping va ularni belgilang.

Aziz farzandlar! Siz o'z xalqingiz, Vataningiz, millatingizning ko'z qarog'larisiz. Ammo, unutmang: tanbal, daqqi, bezori, sharobxo'r, g'irrom, fosiq, giyohvand, fahsh kishi ma'naviy nogiron degan so'z. Unga hech kimning ko'zi uchib turgani yo'q. O'zi uchun, qorni uchun yashab, nafs gadosi bo'lib yurganlar jamiyat uchun «ortiqcha odamlardir».

Azizlar! Fan cho'qqilarini egallang. Tokim ilmiy taraqqiyotda biz faol «iste'molchi» emas, faol bunyodkorlik maqomini qo'lga kiritaylik.

(G'aybulloh as-Salom)

240-mashq. Sirojiddin Sayyidning «Vatan nadir?» she'rini ifodali o'qing. So'ng she'rni nasriy bayon qiling.

VATAN NADIR?

Vatan nadir — anglang ranj-u ozoridan,
So‘rang uni Mirzo Bobur mozoridan.
O‘z zuryodin haydab gulshan, gulzoridan,
Dovonlarda bag‘ri biron yurt edi bu.

Dilni o‘rtar hamon g‘am-u g‘urbatlari,
Yot ellarda qolib ketdi turbatlari,
«Fig‘onkim...» deb o‘tdi qancha furqatlari,
Yorkentlarda ko‘zi jayron yurt edi bu.

O‘zi gulday o‘g‘lonlarin saylab berib,
Nomlarini ro‘yxatlarga joylab berib,
Cho‘lponlarin o‘zi itday boylab berib,
Izlaridan o‘zi giron yurt edi bu.

Kelgandi nom borki bunga kelib ketgan,
Cho‘ntaklari tillolarga to‘lib ketgan,
Yana xoksor el ustidan kulib ketgan
Mehmoni ko‘p, mute mezbun yurt edi bu.

...Nadir millat qudratining tamadduni?
Amir Temur haykalidan so‘rang buni,
Ot mindirib kim qaytardi yurtga uni?
Jahongiri bexonumon yurt edi bu.

Bir sultonni Xudo yurtga qarab bergay,
Olam ahli so‘ng u yurtga taraf bergay,
Abadiyat qadar unga sharaf bergay,
Sharaf-shoni ro‘yi jahon yurt bo‘ldi bu!

(Sirojiddin Sayyid)

Ayrim so‘zlar izohi: **turbatlari** — tuproq, yer, ziyoratgoh, maqbara, **giron** — yig‘lovchi, yig‘lab turgan; **bexonumon** — uy-joysiz, darbadar, **ro‘yi jahon** — yer yuzi.

241-mashq. Quyida berilgan mashqimiz «Xato toping» deb nomlanadi. Noto‘g‘ri qo‘llangan kelishik qo‘shimchalarini aniqlang.

1. Azizlarim, tinglasangiz jim,
Bir suhbatning keldi-da gali.

2. Insonga eshitish qobiliyati tufayligina til, nutq paydo bo‘ladi. Qulog‘idan kirgan tovush, so‘z, gap va iboralar shaklida og‘ziga chiqadi, shuning uchun ham donishmand xalqimiz: «Suv onasiga — buloq, so‘z onasiga — quloq» deb bejiz aytmagan. Shu bois qadimda homilador ayollarga zavqli qo‘shiq, ramzli, ta’sirchan so‘zlardanda tashkil

topgan latifalar, hikmatlar aytilgan, ona tabiatidan, ruhli holatidan qarab xatga-harakat qilingan, ta'sirchanda so'zlar topilgan.

3. O'tkir Hoshimov tinglamoqlik san'ati haqida: «Meni shu qadar yurt e'tiboriga tushmog'imda bir kichik xislat, ya'ni tinglash, tinglay olishligim ko'proq yordam bergan bo'lsa ajab emas. Negaki, men shu kun qadar tinglagan, tinglayotgan saboqlarimni yurtni o'ziga asar sifatida taqdim etyapman», degan edi.

4. So'z tinglaganda u yoq-bu yoqqa alanglab yoki hardamxayollik bilan emas, alohida e'tiborda tinglaganlar. Ayniqsa, kattalar tomonidan berilgan dashnom, tanbehni sukut saqlab eshitganlar.

5. Qarashda noravo narsada kar bo'l, tinglashda noloyiq, gap-so'zda kar bo'l.

6. Tinglash ham so'zlashga kam baholanmaydigan mehnat bo'lib, uni qonun-qoidalariga amal qilsangiz, yaxshi suhbatdosh bo'lishni birinchi va eng muhim shartiga amalda qilgan bo'lasiz.

7. Ona tilidan mahrum bo'lish — onadan ajrab qolishdan ham mudhishroq.

8. Ey, qobil farzandi arjumand, iloyo, sizning yomon ko'zdan, nogahoniy ajal, balo-qazolardan, bevaqt o'lim va tuhmatlardan o'z panohiga asrasin.

242-mashq. Yozing, gaplarda **-lar** qo'shimchasi qanday ma'no anglatayotganini ayting. Uslubiy xususiyatini izohlang.

1. Bu hayot chashmasi qoshiga bizlar kabi juda ko'p kishilar keldilar, tiriklik nash'asiga g'arq bo'lib, o'ltirdilar, so'ng bir-bir abadiy yo'qlik sari ketdilar. 2. Boburning yoniga Hofiz Qo'ykiylar tashrif buyurdilar. 3. Bulbuligo'yo shoirlarning shon-shuhrat ko'yida o'rtanib aytguvchi dilrabo baytlari ham endi uning ko'ngillariga zavq bag'ishlamas edi. 4. U ko'p vaqtini ko'zdan yiroq, xilvat va toqi ravoqda tanho o'tkazar, ahyon-ahyon, hushi kelgan chog'lardagina Yusufiyni chaqirib chog'ir buyurar edi. 5. Meni Sohibqiron «yetti iqlimning shamsi anvari», «shahanshoi olam» deb ko'klarga ko'taradilar, deya hasratli tovush bilan so'zlardi Bobur. 6. Humoyun Mirzo kecha oqshomlarda muborak huzuringizga otlangan ekan. 7. Ilohim, tangri o'z panohlarida asrasin sizni. 8. Begimlar ham, Nozimalar ham hali men aytgandek o'qib edilar, dedi Gulbadanbegim, 9. Kamina qulingizning sadoqati ham, jasorati ham zoti muboraklariga kundek ravshandir. 10. Zoti shariflari ijozat etsalar. 11. Tabarruk bitiklari nomuborak quloqlarimizga sazovor ko'rilsa, boshlarimiz ko'kka yeturdi. 12. O'zlari ham tashrif buyuribdilar-da?!

(X. Sultonov)

Ot so'z turkumi va uning xususiyatlariga oid grammatik topishmoqlar javobini toping

1. Koning, noning, taronang
Kitobing, sening tuning.
Qaratqich kelishikning
Qo'shimchasi qaysi — ning?

2. Seni, qani ham, ya'ni

Tuni, meni ham eni.
Tushum kelishigining
Qo‘shimchasi qaysi — ni?

3. Tuning, to‘ning
Kunning, koning,
Qaratqich qo‘shimchasi
Toping, qaysi — ning?:

4. Toshkentlik, farg‘onalik,
Oylik, ellik, sutchilik.
So‘zlarda bor — lik, — chilik,
Nimadir — lik ham — chilik?

5. G‘ayratliga hamrohman,
Dangasadan yiroqman.
Kim doim vaqtli tursa,
Jismoniy mashqlar qilsa,
Unga quvvat beraman,
Bunda ko‘pdir ot so‘zlar
Kim topib, topib so‘zlar.

6. Nonni kam yegin yozda
Ko‘proq yurgin piyoda
Olma, o‘rik, shaftoli
O‘rik, bodom va oli,
Qovun, tarvuz, ko‘ksulton,
Gilos, olcha, do‘lana,
Yo qishda yong‘oq, asal,
Tandan ko‘chadi kasal.
Necha ot, necha fe‘l bor,
Toping berib e‘tibor?

7. Qama bo‘lar qachon ot,
Bo‘ya bo‘lar qachon ot?
Yama, bo‘ya, ham tara
Qachon bo‘lib qolar ot?

Topishmoqlarning javobi

1. Sening so‘zidagi — ning.
2. Seni, meni so‘zlaridagi — ni.
3. Kunning so‘zidagi — ning.
4. Ot yasovchi qo‘shimchalar.
5. Beshta mavhum ot.

6. Besh dona mavhum ot.
(18 ta ot, 4 ta fe'l bor).
7. «q» qo'shimchasini olganda.

Savollarga javob bering

1. Ot deb nimaga aytiladi?
2. Otlarning ko'plik shakli qanday vositalar orqali yasaladi?
3. Otlarning uslubiy xossalari deganda nimani tushunasiz?
4. Yasama otlar qanday hosil qilinadi?
5. Atoqli otlarning hosil bo'lish yo'llari haqida gapiring.
6. Turdosh otlarga misollar keltiring va ularni izohlang.

Tayanch tushunchalar

turdosh ot, atoqli ot, birlik shakl, ko'plik shakl, egalik shakli, kelishik shakli, hurmat shakli, ot yasalishi, morfologik usul bilan ot yasalishi, sintaktik usul bilan ot yasalishi.

23-dars. SIFAT VA UNING USLUBIYATI

Dars maqsadi: o'quvchilarda sifat va uning xususiyatlari haqida bilim va ko'nikmalar hosil qilish.

- R e j a:**
- * Sifat haqida umumiy o'rta ta'limda olingan bilimlarni eslash.
 - * Sifat ma'nodoshlari uslubiyati.
 - * Sifat ma'nodoshlaridan nutqda o'rinli foydalanish.

1-topshiriq. Tug'ilgan yurtingiz haqida sifatlardan foydalangan holda kichik hikoya yozing. Qaysi sifatlardan foydalanganingizni va uning o'ziga xos xususiyatlarini ayting.

2-topshiriq. Matndan sifatlarni toping. Ularning qanday belgilarni ifodalayotganini aniqlang.

Oh sukunat portlar saharda,
Kun nurida yonib, yaraqlab
Chopib kirar sovuq shaharga
Yalangoyoq yashil daraxtlar.

(Shavkat Rahmon)

Sinfingizdagi mavjud narsalar: stol, stul; devorga osilgan taxta; o'quv qurollaringiz, kitob, daftar, qalam, ruchka va boshqalarning hammasi ma'lum belgilarga (rang, hajm, shakl — xususiyat kabi) ega. Masalan, stol ko'k, sariq; baland, past, katta-kichik singari hajm-shaklga ega. Ana shunday belgilarni ifodalovchi so'zlarning sifat hisoblanishi haqida o'rta umumiy ta'limda ma'lumot olgansiz.

Ma'lum belgi bir necha so'zlar orqali ifodalanishi ham mumkin. Masalan: katta, ulug', ulkan, buyuk, gigant; chiroyli, go'zal, xushro'y, bejirim va boshq. Bunday so'zlar muayyan bir umumiy ma'no asosida birlashsalar ham, lekin ular bir-biridan ma'lum farqlanishga ham ega. Bunday farqlanish ularning boshqa so'zlar bilan bog'lanishida, ma'lum uslubga xoslanishida aniq namoyon bo'ladi. Masalan, *odam* so'zi katta, *buyuk, ulkan, ulug'* sifatlarini qabul qila oladi, lekin *gigant* sifati odam bilan bog'lana olmaydi. Chunki u qurilishlarda binolarning shakl-belgisini ifodalashga xoslangan. Shuningdek, *ulug', buyuk* so'zlari shakl belgisidan tashqari xususiyat belgisini ham ifodalaydi. Bunday vaqtda ular bilan ma'nodosh bo'lib keladi. *Ulkan, gigant* so'zlarida esa bunday ma'no yo'qligi uchun ular bilan ma'nodoshlikni hosil qila olmaydi.

Shuning uchun ham sifatlarning ma'nodoshlarini bilish va o'z o'rnida qo'llay bilishi so'zlovchining nutqiy mahoratini ko'rsatadi.

Savol va topshiriqlar

1. Sifat deganda nimani tushunasiz?
2. Sifatlar sinonimiyasiga misollar keltiring.
3. Sifatlar sinonimiyasining nutqda tanlanish imkoniyati haqida gapiring.

243-mashq. Berilgan mashq. «Xato toping!» deb nomlanadi. Matnni o'qigandan so'ng sifat so'z turkumiga oid so'zlarni ikki ustunga bo'lib ko'chiring. Xato yozilgan o'rinlarni aniqlang va so'zlarni to'g'rilab qo'ying.

HAYO KO'ZDAN BILINUR

Hayotiy tajribalar va olimlarning xulosalari shundan dalolat bermoqdaki, odamzod dunyoga kelib neki topgan bo'lsa, hayo va ibo tufayli, neki yo'qotgan bo'lsa, hayosizlik va ibosizlik tufaylidir. Bu tuyg'u inson deb atalmish eng sirli mo'jizani hayvonot dunyosidan farqlaydigan, tabiat va jamiyat muvozanatini saqlab turadigan eng nozik, eng ilohiy tuyg'udir.

Yaratganga beaded shukrlar bo'lsinki, u o'zi suygan bandalarning qalbida mudrab yotgan halol va haromning, ibo bilan hayosizlikning farqiga borish tuyg'usini qaytadan uyg'otmoqda.

Bizga sadoqatlik do'st, iboli suhbatdosh tanlashda odamlarning so'zidan ham ko'ra, ularning ko'zlari ko'proq yordam beradi. Ulug'lar yuziga har qanday holda ham tik boqmaslik bizga ota-bobolarimizdan qolgan tabarruk merosdir. Jumladan, payg'ambarlarimizdan hikoya qilingan kitoblardan birida bu haqda quyidagi rivoyat ibratli bitilgan: «Payg'ambarimiz Ibrohim Halililloh tush ko'rdilar. Tushlarida vahiy kelib, qurbon kerak, dedi. Ibrohim yuz tuya qurbonlik qildi. Parvardigor: — Bir dilga ikki

suyaklik sig‘mas: yo Ismoilni (Ibrohimning o‘g‘li) yoki meni degil, — dedilar. Halil o‘g‘lini qurbonlik qilishga rozilik berdi. U o‘g‘lini yuvintirib, kiyintirib safarga olib chiqib, qurbon qilishga taraddudlandi. Shunda shayton Ismoilga:

— Otang sening joningni olishga olib ketyapti. Sen qochib, ket, — dedi.

Ismoil shaytonning so‘ziga kirmadi, aksincha, otasining qurboni bo‘lishga rozilik berdi va otasiga quyidagi iltimoslarini bildirdi:

1. Qo‘limni bog‘lab qo‘yingki, qizg‘ish qonim sizga sachrab osiy bo‘lmayin.

2. Qonli to‘nimni onamga elting. Toki menga to‘ymagan onam duo qilib tursinlar. Bergan oq sutlariga rozi bo‘lsinlar.

3. Boshimni kesar holatda yuzimni yerga qaratib qo‘yingki, Sizga bog‘araz nigoh bilan boqib qo‘ymayin.

Ota-o‘g‘il yig‘ladilar. Ota o‘g‘il aytganlarini bajardi. Ibrohim o‘tkir pichoq uchini Ismoilning bo‘g‘ziga tiradi. Pichoq o‘tmadi. Halil pichoqni qattiq toshga urdi. Tosh kesildi... Shu payt hazrat Jabroil bir katta qo‘chqor keltirdi va Ismoilga tahsin aytib, shu qo‘chqorni qurbonlik qilishni buyurdi...» Qarang, hatto qurbon qilmoqchi bo‘lgan chog‘ida ham ota ra‘yiga qarshi bormaslik, jumladan, unga g‘araz nigoh bilan boqib qo‘yishdan qo‘rqishlik tuyg‘usi Ismoilni banogoh o‘limdan qutqarib qoldi. Aksincha, bo‘lganida esa uning o‘limi muqarrar edi. Ma‘lum bo‘lishicha, ota-ona va ustozlar yuziga har qanday sharoitda ham tik boqmaslik nafaqat o‘zbeklar, balki butun musulmonlar uchun xos ekan.

244-mashq. O‘qing, sifatlarning uslubiy xususiyatlari, ya’ni predmetning belgisini qiyoslab, kuchaytirib, darajalab ko‘rsatilishini tushuntiring.

MILLATNI BIRLASHTIRUVCHI BAYROQ

Aslida ma‘naviyat tushunchasi ma‘rifat va madaniyat tamoyillari bilan birga milliy mafkurani ham o‘z qamroviga oladi. Milliy mafkura nazariy faoliyat bilan bog‘liq bo‘lib, u ma‘naviyatning tarkibiy qismini tashkil etadi. Mafkura falsafiy, siyosiy, huquqiy, axloqiy, diniy, badiiy-estetik tafakkurning nazariy asoslariga suyanadi.

Prezidentimizning «Kuch — bilim va tafakkurda» degan dono hikmati mafkura haqidagi mulohazalarimizga tag‘in ham oydinlik kiritdi. Ana shu shiordek eng yangroq, eng teran mushohadalar haqida o‘ylarkanman, beixtiyor olis moziy esga tushadi...

Bizning milliy mafkuramiz ko‘p ming yillik juda boy merosimizga, milliy qadriyatlarimizga, mutafakkir, ajdodlarimiz ta‘limotlariga va ilg‘or zamondoshlarimizning zakovatiga suyanadi va ayni mahalda umumbashariy ma‘naviyatning sarchashmalaridan oziqlanadi. Shuning uchun ham tub mohiyatiga ko‘ra millatimiz mafkurasi ham baynalmilal, ham umuminsoniydir. Mafkuramizning yagona milliy mafkura ekanligi va bu maqomning O‘zbekistonda istiqomat qilayotgan va shu yurtning fuqarosi sanalgan 130 dan ziyod millat vakillari manfaatlariga zid kelmasligi barchaga ayon. O‘zga millat vakiliga ham ikki davlat fuqaroligi huquqining berilmasligi biror millatga mansub vatandoshimiz qadr-qimmatini o‘zgalardan juda yuqori tutmaslik yoki kamsitmaslik natijasidir.

Albatta, Oktabr to‘ntarishidan keyin eng zukko jadidlar va taraqqiyparvar ziyolilar shakllanib borayotgan bugungi mafkuramizni orzu qilgan bo‘lishlari mumkin. Shunday

bo'lgan chog'da ham ularning ezgu-umidlari faqat farazligicha qolib ketishi tayin edi. Qizil imperiya hukm surgan davrda milliy mafkura tamasida bo'lish taxayyulning o'zginasi edi, xolos.

Qizil imperiyaning sho'rolarga xos, ya'ni har qanday milliy tuyg'uni tahqirlovchi yakkahokimlikka asoslangan eng jirkanch mafkurasini yurtboshimiz tamoman yaroqsiz, deb topdi va barcha tamoyillarining mustabid tuzum manfaatlariga xizmat qiluvchi mohiyatini ochib tashladi.

(M. Xidir)

245-mashq. «Ranglar jilosi» deb nomlangan matnni o'qing, sifatlarini topib ularning uslubiy xossalarini belgilang.

Oq rang tozalik, musaffolik, iffat, yorug'lik, donishmandlik, haqiqat va ezgu — iroda ramzidir. Bular oq rangning bir jihati, biroq boshqa jihatiga ko'ra u motam, o'lim, qo'rqqoqlikni ifodalaydi. Yaponiya va Xitoyda aynan oq rang motam va qayg'u rangi hisoblanadi.

Qora rangli kiyim kiyishni yoqtiruvchi odam hamma narsalarga qarshi, o'jar. Isyon bilan hammasidan voz kechishni istaydi. Bu holat kishining kuch to'plashi uchun vaqtincha chekingan, tin olgan davriga muvofiq keladi. Qora rangning ijobiy sifatleri ham yo'q emas: masalan, nikoh to'ylarida kuyovning qora kastum-shimda bo'lishi yoki qora kastum-shimning rasmiy marosimlarda kiyilishi bu rangning obro'-e'tibor, tantanavorlik ramzi ekanligini ham ifodalaydi.

Qizil rang inson hayotidagi eng kuchli hayajonni ifodalaydi. Mutaxassislarining kuzatuvlariga ko'ra, kishining qizil rangli kiyim tanlashi uning o'zini namoyon etishga bo'lgan harakati bilan bog'liq. Shuningdek, qizil tartibsizlik, inqilob, mavjud tartib-qoidalarga bo'ysunmaslik, ularni rad etish alomati hamdir. Qizilning manbayi olov, u issiqlik va harorat beradi, shuningdek, u muhabbat rangi ham hisoblanadi.

Sariq rang — ochiqlik, faollik, ozodlikka va kuch-quvvatga intilish rangi. Sariq quyosh va yoz faslining rangi, u kelajakka umidvorlikni o'zida ifodalaydi. Sariq oltin rangi bo'lganligi uchun shon-shuhrat va ilohiy hukmronlik ramzi ham hisoblanadi.

Kulrang u na oq, na qora, o'rtalikdagi neytral chegara rangdir. Kimki bu rangga ko'proq moyil bo'lsa, demak, u o'zini hamma narsadan to'sib chegaralab olishni, har qanday majburiyatlardan xalos bo'lib, hech narsada ishtirok etmaslikni istaydi. Kulrang kiyingan odam boshqalarning o'zi haqida bilishlarini istamaydi: kulrang — sirlarni yashirish xususiyatiga ega.

Ko'k rang — ochiq osmon va dengiz rangi sifatida o'zida yuksaklik va chuqurlikni ifoda etadi. Ruhshunos olimlar ko'k rangning inson asablariga tinchlantiruvchi ta'sir ko'rsatishini aniqlagan. Boshqa jihatdan ko'k beo'ylik, turg'unlik, hayotdan ajralib qolish kabilarni ifodalaydi. Havoyilik, havoyi o'ylar kabi iboralar ham ko'k rangning ana shu sifatleri bilan aloqador. Ko'k sodiqlik va tartib-intizom rangi ham hisoblanadi.

Yashil rang — tiriklik, o'sish va umid ramzi. Bahor fasli chechaklari rangi. Boshqa bir jihatiga ko'ra u zahar, kasallik va g'o'rlikni ham bildiradi. Shuningdek, yashil rang mo'l-ko'lchilik, to'kin-sochinlik, rivojlanishni ham bildiradi. Islom dinida yashil ilohiy rang sanaladi.

246-mashq. Maqol va hikmatlar ichidan sifat soʻz turkumiga oid soʻzlarni toping, sifatning otga oʻtish holati bormi?

Baxil boyga borguncha,
Karamli togʻga borar.

Baxildan tosh soʻraguncha,
Gadoydan osh soʻra.

Nomardga yalinma,
Bir baloga chalinma.

Aqlsiz doʻstga kular,
Aqlli doʻstini suyar.

Johil ulfat — boshingga kulfat.

Yaxshi doʻsting kuldirar,
Yomon doʻsting kuydirar.

Aybsiz doʻst izlagan doʻstsiz qolar.

Issiq kiyim tanni ilitar,
Issiq soʻz jonni ilitar.

Noinsofga erk bersang, elni talar.

247-mashq. Nuqtalar oʻrniga sifat turkumiga oid soʻzlarni qoʻyib koʻchiring.

...Farzandlar! Bilginki, insonga beriladigan... sifat odobdir. ...axloqqa ega boʻlishi ham odobdan sanaladi. Xush va odobli kishilarga barcha, hatto dushmanlari ham tan beradi. ... odamni esa, hamma insonlar, hatto ota-onasi ham yomon koʻradi.

Odob har bir fazilatga yoʻldir.

Kimki yoshligida... boʻlmasa, bir umr bad... qolib ketishi mumkin.

Majlis odobi. Ey... bolam! Maktabga borsang, oʻz oʻrningga oʻtirasan, ammo... kishilar orasida... roq joyga oʻtirganing afzal. Ikki kishining oʻrtasiga ularning ... hech qachon oʻtirma. Ohista va muloyimlik bilan oʻtir. Gapirsang gapping... boʻlsin. Shoshma-shosharlik qilma, pala-partish gapirma. Koʻp kulishdan, hazil-mutoyibadan uzoq boʻl! Barmogʻing bilan burningni oʻynama. Tuplamagin. Esnasang, chap kaftingning orqasi bilan ogʻzingni bekit. «Astagʻfirulloh» degin. Aksirsang, darhol «Alhamdulliloh» degin. Hammaga... yuzlik, muloyimlik bilan gapir.

Muomala odobi. Ey farzandim! Inson yolgʻiz yashay olmaydi. Qalblar hamisha bir-biriga ... talpinib turadi. Shuning uchun... doʻstlar paydo boʻladi, oʻzaro hamjihatlik yuzaga chiqadi... odamlar bir-birlariga yordam beradi, koʻngillar ulfat tutinadi. Doʻstlaringning mehrini qozonay desang, ulardan ... munosabat koʻrishni xohlasang, sen

ham ularga... muomalada bo‘lishing lozim. Xulqi... bolalarni yaxshi bo‘lishga chaqir. Yolg‘on gapirishdan, dangasalikdan butunlay hazar et.

(A. Hikmatov)

248-mashq. Ko‘chiring, sifatlarning ma’nodoshlarini topib yoniga yozib bering.

Namuna: 1. Yoshlardan yurak jo‘shqinligi, qalb qo‘ri, bilak kuchi, teran (zukko, yuksak) aql-idrok talab qilinadi. (*G‘aybulla as-Salom*) 2. Auditoriyaga qomatini tik tutgan, xushbichim, o‘ziga yarashgan kastum-shim, ustidan yupqa qavilgan beqasam to‘n kiygan, oyog‘ida zamonaviy tufli, bo‘ynida chiroyli galstugi, ko‘zida tilla gardishli ko‘zoynagi bor, kalta mo‘ylov qo‘ygan, moshrang do‘ppili kishi viqor bilan kirib keldi. (*B. Do‘stqorayev*) 3. Kattaqo‘rg‘on suv ombori o‘nlarcha chaqirimlarga cho‘zilib, kengayib zumrad ko‘l kabi adirlar o‘rtasida yoyilib yotadi. 4. XX asr ikkinchi yarmida dunyoning ijtimoiyot bilan juda jiddiy va juda chuqur shug‘ullanadigan qismida «globalizm» degan tushuncha vujudga keldi. (*I. G‘afurov*) 5. Aldov, makr, xiyonat bilan hokimiyat tepasiga kelgan bolsheviklar ishonuvchan xalqlarni bir umrga tutqunga olish, johil bo‘lib qolish, mehnatdan boshi chiqmasligi, o‘zligi, qadr-qimmat, taqdiri, istiqboli haqida o‘ylamasligi uchun ozmuncha sa’y-harakat qilishmadi. 6. Chet ellarda vatandoshlar ona yurt haqida ko‘zidan yosh, titroq hayajon bilan gapirishlari, bir siqim tuprog‘ini ko‘ziga to‘tiyo qilishlari haqida o‘qigan, eshitgan edik, o‘zimiz guvoh bo‘ldik, deydi Anvar. (*S. Umirov*) 7. O‘zbekiston deb atalmish bizning mamlakatimizda mohir jurnalistlar anchagina. 8. Shayx Jaloliddin Kubrodek ulug‘ zotlar, Sulton Jaloliddin Manguberdidek bahodir farzandlar timsolida boshlangan va yarim asr davom etgan Vatan ozodligi uchun kurash ona xalqimiz uchun nihoyatda og‘ir kechdi. (*M. Abdullayev*)

Tayanch tushunchalar

sifat, sifatlarda ma’nodoshlik, shakl belgisi, xususiyat belgisi, rang belgisi, maza-ta’ m belgisi.

24-dars. SIFAT DARAJALARI VA SIFAT YASOVCHI QO‘SHIMCHALARNING USLUBIY XUSUSIYATLARI

24.1. SIFAT DARAJALARINING USLUBIY XUSUSIYATLARI

Dars maqsadi: sifat darajalaridan o‘rinli foydalanish ko‘nikmasini hosil qilish.

R e j a: * Sifatlarda belgining darajalanishi haqida.

* Sifatlarda belgining darajalanishini ifodalovchi vositalar.

Topshiriq. *Qora* sifati bildirgan rangning turli darajalarini va ular qanday ifodalanishini ko'rsating (kuchsiz, kuchli).

Sifatlar belgini to'g'ridan to'g'ri (oq, ko'k kabi) yoki bir belgini qiyoslab, darajalab ko'rsatishi ham mumkin. Masalan, *ko'kish*, *ko'kimtir*, *ko'm-ko'k*, *to'q ko'k*, *och ko'k* va boshq. Bulardan ko'k belgini to'g'ridan to'g'ri ifodalab uning me'yorda ekanligini; *ko'kish*, *ko'kimtir*, ko'k belgining me'yordan kam ekanligini, ko'klik haqidagi tasavvurimizga yetmaganligini, *ko'm-ko'k*, *to'q ko'k* sifatlari esa belgining me'yordan ortiq, kuchli ekanligini bildiradi.

Odatda, sifatlarning uch darajasi ajratiladi: a) oddiy daraja; b) orttirma daraja; d) ozaytirma daraja.

Belgining ortiq-kamlik munosabati ifodalanmaydigan sifatlar oddiy darajadagi sifatlar sanaladi. Bunday sifatlarda maxsus daraja hosil qiluvchi vosita bo'lmaydi. *Shirin*, *go'zal*, *oq*, *qora* singari sifatlar oddiy darajaga mansubdir.

Belgining mo'ljaldan ortiqligini, kuchliligini bildirgan sifatlar orttirma darajadagi sifatlar hisoblanadi.

Bunday sifatlar 1. Oddiy darajadagi sifatlarning birinchi bo'g'inidagi oxirgi undoshning m yoki p undoshiga almashtirib yoki shunday undosh qo'shib sifat oldidan takrorlash orqali: *ko'm-ko'k*; *sariq* — *sap-sariq*, *qizil* — *qip-qizil* kabi;

2. Tarkibidagi birinchi yoki ikkinchi unlini cho'zish yo'li bilan: *achchiq* — *a:chchiq*, *uzun* — *u:zun*; *chiroyli* — *chiro:yli* kabi;

3. Sifat oldidan *juda*, *g'oyat*, *nihoyatda*, *behad* singari so'zlarni qo'shish yo'li bilan: *yaxshi-juda* (*behad*, *g'oyat*, *nihoyatda*) *yaxshi* kabi.

Belgining mo'ljaldan kamligini, kuchsizligini ifodalaydigan sifatlar ozaytirma darajadagi sifatlar hisoblanadi.

Bunday sifatlar quyidagi yo'llar bilan hosil qilinadi: 1) sifat oldidan *sal*, *picha*, *ozgina*, *xiyol*, *biroz* kabi so'zlarni keltirish yo'li bilan: *to'la* — *sal to'la*, *achchiq* — *ozgina achchiq*; 2) sifat oxiriga — *roq*, — *(i)sh*, *(i)mtir* qo'shimchalarini qo'shish orqali: *sariq* — *sariqroq* (*sarg'ish*, *sarg'imtir*) kabi.

Bular ichida — *roq* qo'shimchasi *biroz*, *sal*, *ba'zan nim*, *och* so'zlari bilan sinonim bo'lib keladi. Shuning uchun ularni ko'pincha birining o'rnida ikkinchisini qo'llash mumkin bo'ladi. Masalan, *qizilroq* — *sal qizil*, *biroz qizil*, *och qizil* kabi.

Savol va topshiriqlar

1. Sifat darajalari deganda nimani tushunasiz?
2. Sifatning qanday darajalarini bilasiz?
3. Uchta sifat topib, uni turli daraja shakllarida keltiring. Ma'no farqini tushuntiring.

249-mashq. Sifatlarni toping. Ularning uslubiy xossalarini aniqlang.

ODAMNI BILISH

- Ko‘z ravshan bo‘lsa, qalbning oqligi, xush-xurramlik belgisidir.
- Ko‘z kichik bo‘lsa, ojizlik va g‘am-anduhga botganlik belgisidir.
- Ko‘z yirik bo‘lsa, ablah va nodonlikdan dalolatdir.
- Ko‘z harakatsiz, xira bo‘lsa ham ablahlikning dalilidir.
- Ko‘z kichik va xira bo‘lsa, ochko‘z va molparast bo‘ladi.
- Ko‘z tim qora bo‘lsa, badgumon va qo‘rqoqlikdan belgidir.
- Ko‘z moviy bo‘lsa, besharm, bevafo, e‘tiqodi va imon sustligi dalilidir.
- Ko‘z yoshlanmaydigan (va benur) bo‘lsa, unday kishi odamlar qonini to‘kishga shay bo‘ladi.
- Agar ko‘k, qora yo shahlo ko‘zda qora nuqtalar va feruzarang qo‘shilgan bo‘lsa, u kishining ichi qora, o‘zi shahvatga o‘chdir.
- Kimning ko‘zi g‘oyat yaxshi ko‘rsa, uning achchig‘i tez chiqadir.
- Kimki kulganda ko‘zida yosh yiltillasa, u yaxshi xulq-atvor egasidir.
- Kimki ko‘zini tez-tez yumib ochsa, u sodiq do‘st va yomon ishlardan xoli kishidir.

250-mashq. — roq orqali shakllangan sifatlarda boshqa vositalar, ya‘ni — dan, qaraganda, ko‘ra, nisbatan kabilar ham ishtirok etishiga misollar yozing.

251-mashq. — iy, — viy sifati yasovchi qo‘shimchalar yordamida so‘zlar yasang va ularning o‘zagini toping.

Namuna: ilmiy, ruhiy, ma‘naviy, badiiy, Fuzuliy, lug‘aviy, hajviy, jismoniy, dunyoviy, nasriy, aqliy, kimyoviy, Nizomiy, axloqiy, samoviy, Nasimiy, lisoniy, fazoviy, mafkuraviy, ashyoviy...

252-mashq. Ranglar xarakteringizni belgilaydi. O‘rtoqlaringizning qaysi rangni yoqtirishiga qarab turib xarakterini aniqlang.

QIZIL RANG — Harakatchan, irodali, o‘ziga ishonuvchan. Oilada qattiqqo‘l, talabchan.

OLOVRANG — Ko‘ngli ochiq, ulfatchilikni yoqtiradigan, jozibador.

SARIQ RANG — Bilimli, maqsad sari intiluvchan, hayotga muhabbat bilan qarovchi.

HAVORANG — Aqlli, ehtiyotkor, ko‘nglidagi gapni ochiq aytavermaydigan, xushomaddan yiroq.

OQ RANG — Xayolparast, yolg‘izlikni yoqtiradigan, qalbi pok.

KULRANG — Og‘ir-bosiq, o‘y-fikr bilan ish ko‘radigan.

QORA RANG — Faqat o‘zini o‘ylovchi, xudbin, boshqalarning yutuqlarini ko‘ra olmaydigan, ichi qora.

253-mashq. Grammatik o‘yin. Katakchalarni sifat so‘z turkumiga oid so‘zlar bilan to‘ldiring. Kim tez va to‘g‘ri to‘ldiradi.

Tayanch tushunchalar

oddiy daraja, ozaytirma sifat, kuchaytirma sifat.

24.2. SIFAT YASOVCHI QO‘SHIMCHALARNING USLUBIY XUSUSIYATLARI

Dars maqsadi: sifat yasovchi qo‘shimchalar sinonimiyasi va ularning uslubiy xususiyatlari haqida ma’lumot berish.

R e j a: * Tub va yasama sifatlar.
* Sifat yasovchi qo‘shimchalar sinonimiyasi va ularning uslubiy xususiyatlari.

Topshiriq. Quyidagi sifat yasovchi qo‘shimchalarning ma’nodoshlarini aniqlang. Ular o‘rtasidagi umumiy va o‘ziga xos jihatlarni ayting. Shirali — ... suvli —...

Sifatlarning tub va yasama bo‘lishidan xabardorsiz. Hech qanday yasovchi qo‘shimchalarsiz belgi bildiruvchi so‘zlar tub sifatlar sanaladi. Masalan, go‘zal, hunuk, oq, qora kabi. Yasovchi qo‘shimchalar yordamida boshqa so‘z turkumlaridan hosil qilingan sifatlar yasama sifat hisoblanadi. Masalan, suv so‘ziga — *li* qo‘shimchasi qo‘shish orqali o‘zak ifodalagan narsaning mavjudligini, me’yordan ortiqqligini (suvli) bildiradi, — *siz* qo‘shimchasini qo‘shish orqali esa, aksincha, o‘zak ifodalagan narsaning yo‘qligi yoki me’yordan kamligini (suvsiz) bildiradi.

Sifat yasovchi *-li* qo‘shimchasi *-dor*, *-kor* qo‘shimchalari va *ba*-old qo‘shimchasi bilan sinonimik munosabatda bo‘ladi, shuning uchun ularni birining o‘rnida ikkinchisini qo‘llash mumkin. Masalan, *go‘shkli-go‘shtdor*, *gunohli-gunohkor*, *mazali-bemaza* kabi; lekin doimo ham ularni bir-biri bilan almashtirish mumkin emas. Masalan, *yurakli*, *kuchli* so‘zlarini *bayurak*, *yurakdor*, *yurakkor*, *kuchdor*, *bakuch*, *kuchkor* deb bo‘lmaydi.

Sifat yasovchi *-siz* qo‘shimchasi *be-*, *-no* old qo‘shimchalari bilan sinonimik munosabatda bo‘ladi. Shuning uchun ularni ko‘pincha birining o‘rnida ikkinchisini qo‘llash mumkin. Masalan, *umidsiz*, *beumid* — *noumid*; lekin ularni ham doimo bir-biri bilan almashtirib bo‘lmaydi. Masalan, *aqlsizni beaql* deyish mumkin, lekin *noaql* deb bo‘lmaydi. Shuningdek, *nomard*, *noma‘lum* singari so‘zlardagi *no-* old qo‘shimchasini *be-* old qo‘shimchasi va *-siz* qo‘shimchasiga almashtirib bo‘lmaydi, chunki bu so‘zlar fors-tojik tilidan o‘zbek tiliga tayyor holda o‘tgan. Hozirgi o‘zbek tilida yasalgan emas.

Shunga ko‘ra sifat yasovchi qo‘shimchalardan o‘rinli foydalanish katta ahamiyatga ega.

Savol va topshiriqlar

1. Yasama sifat nima va qanday vositalar yordamida sifat yasaladi?
2. Sifat yasovchi qo‘shimchalar sinonimiyasi deganda nimani tushunasiz?
3. Sifat yasovchi qo‘shimchalarni bir-biri bilan almashtirib bo‘lmaydigan holatlarni ayting.

254-mashq. Uyga topshiriq. O‘qigan badiiy asaringizga taqriz yozing. Unda yasovchi qo‘shimchalarni ham ishlating.

255-mashq. Talabalarga eslatma!

1. O‘z nutqingizda keng iste‘molda bo‘lmagan so‘zlarni ko‘proq ishlating.
2. Yetarli darajada so‘z boyligiga ega bo‘ling.
3. Gapda so‘zlarni o‘rinli va me‘yorida ishlating, gapni grammatik jihatdan to‘g‘ri tuzing, tasviriy vositalardan unumli va o‘rinli foydalaning.
4. To‘g‘ri yozish ko‘nikmasini hosil qiling.
5. Matn yaratish qobiliyatini o‘zingizda mujassam eting.
6. Matnni tahlil qilishga o‘rganing.
7. Mushohada malakasiga ega bo‘ling.
8. So‘z ma‘nodoshlaridan unumli foydalaning.

Aziz talaba! Og‘zaki va yozma nutq jarayonida yuqoridagi ko‘nikma va malakalarga ega bo‘lgan tinglovchigina so‘z xazinasining durdonalaridan oqilona foydalana olgan bo‘ladi.

Topshiriq. Yuqoridagi fikrlarga amal qilib, «Bir qultum suv» mavzusida matn tuzing. Bu grammatik o‘yin-topshiriq «Matnni davom ettiring» deb ataladi. (Har bir talaba bittadan gap yozib, bog‘lanishli matnni davom ettiradilar.)

Topshiriqni bajarganingizdan so‘ng esa matnda ishlatilgan sifat so‘z turkumiga e‘tibor bering va uning ostiga bir chiziq chizing.

256-mashq. Sifat yasovchi qo‘shimchalardagi antonimlik munosabatini, shuningdek, ularning ma‘nodoshini ham ayting. O‘quv xonasidagi birinchi qator insondagi ijobiy fazilatlarini (rostgo‘y, kuyunchak), ikkinchi qator shu so‘zlarning qarama-qarshi ma‘nolari — salbiy fazilatlarini (yalqov, yolg‘onchi) topadilar.

Ijobiy:

mehrli
beozor

Salbiy:

bemehr
dilozor

257-mashq. O‘qituvchi matn o‘qiydi. Talabalar uning ichidan sifat so‘z turkumiga oid so‘zlarni xotiraga joylab o‘tiradilar. Talabalar matnni tinglab bo‘lganlaridan so‘ng

sifat soʻz turkumiga oid soʻzlarni navbat bilan aytadilar, oʻqituvchi uni yozuv taxtasiga yozib boradi. (Bu mashqni guruhlararo musobaqa tarzida oʻtkazish mumkin.)

KARVON QOʻNGʻIROGʻI

Karvon qoʻngʻirogʻi jarangi. Bugun va oʻtmish sadosi uygʻunlashadi. ...Bir yonda yangi-yangi keng, ravon koʻchalar, osmonoʻpar zamonaviy binolar bilan sayqal topgan ulugʻ poytaxt — shahri azim, mustaqil yurt faxri — Toshkent! Oʻzini anglamoqchi boʻlgan, avvalo, poytaxtini sevadi.

Bir yonda Asaka zavodi. Oʻzbekning yengil mashinalari. Nelarga qodir emas bu xalq. Kechagina «Senlar bitta velosiped ham ishlab chiqarolmaysan» degan gʻanimlarimiz koʻrsinlar buni.

Bir yonda Qamchiq dovoni. Yaxshilar yoʻl quradi, koʻpriklar bunyod etadi. «Savob ishni har kuni qil, har dam qil».

Sanasak faxr etgulik muvaffaqiyat koʻp, ammo ular orasida eng muhimi, hamma xalqqa, hamma elga suv-u havodek zarur — ulugʻ neʻmat — Tinchlik bayrogʻi bilan yangi asrning issiq, nurli quchogʻiga talpinyapmiz.

«Insoniyat yangi XXI asrga qadam qoʻyganida bizning oʻrnimiz qayerda va qanday boʻladi?»

«Xon boʻlsang-da bogʻ yarat, gadoy boʻlsang-da bogʻ yarat — bir kunmas bir kun mevasini tatirsan».

Yangi mingyillikda Oʻzbekistondak bebaho bogʻ, gulshandiyor bilan kirib boryapmiz. Yangi dunyoga xarobalar emas, mana shunday koʻrkam bogʻlar yaratib bergan xalqning toʻrdan joy olishga haqqi bormi-yoʻqmi? «Yaxshi niyat — yarim davlat». Bu soʻzni mendek bir qalamkashning niyati deb qabul qilsangiz, murod hosil. Zero, yangi ostonada turgan, avvalo, yaxshi niyat qiladi.

Qaysiki oila, qaysiki bino va qaysiki asr poydevori poklik asosiga qurilar ekan, unda totuvlik, hamjihatlik adolat va tinchlik barqaror boʻladi.

Yangi mingyillik!

Yangi asr!

Men senga pok gʻisht qoʻyishni istayman. Karvon qoʻngʻirogʻi eshitleyapti. Hayajonli tarixiy damlar.

Yana ming yillardan soʻng shunday hayajonli daqiqalarda avlodlarimizning yangi dunyoni pok kutib olishlarini istayman.

(Toʻlqin Hayit)

258-mashq. Berilgan matnni oʻqing, sifat yasovchi qoʻshimchali soʻzlarni ajrating. Oʻrniga uslub tomondan mos tushadigan sinonim soʻzlar qoʻyib koʻchiring.

QALB GOʻZALLIGI — INSON ZIYNATI

Odamzod hamisha goʻzallikka intilib yashaydi. Afsuski, bunda tashqi koʻrk-tarovat-u husn-malohatning hamisha qoʻli ustun. Maʼnaviy pokdamonlik, qalb goʻzalligi koʻpincha eʼtibordan chetda qolib, oʻz bahosini topavermaydi. Vaqt oʻtishi bilan yuz-koʻzdagi oʻt-oʻlov oʻrnini son-sanoqsiz ajinlar egallaydi, adl qomat esa kamondan toʻn kiyadi.

Botiniy malohat esa aksincha. Xuddi sharshara ostidagi gavharmijoz yillar davomida sayqallashadi, yangi-yangi qirralari ochiladi, tobora tiniqlashib, ruhiy kamolat sari ko'tariladi.

Biroq, inson inson-da, o'tkinchi dunyoga aldangani yetmaganiday ko'zga tez tashlanuvchi «yulduz»larga umid bog'laydi va tong yorishib, quyosh borliq uzra zarrin nurlarini sochgandagina qalbida son-sanoqsiz armonlar ila adashganini anglab yetadi. Kunning haqligini kunduzi barcha barobarligini tushunaveradi. Bor hikmat shundaki, uning qudratini tundayoq his etmoqqa qodir tafakkur kerak.

Insoniyat yaralganidan buyon davom etib kelayotgan surunkali ofatlardan biri bu komil inson qadr-qimmatini vaqtida baholay olmaslik, qadriga yetmaslik, iliq nafasiga quloq tutmay, g'animat damlarni g'aflatda, razolat va jaholat iskanjasida o'tkazmoqlikdir. Biroq, bu ham xatoning oxiri emas. Hamma balo poklikni inkor etish bilan nopoklar yo'liga poyandoz to'shalishidadir. Goho hayratdan yoqa ushlaysan: nahotki, ezgulikning peshanasi bu qadar sho'r bo'lsa, oqillikning puch yong'oqchalik qadri sezilmasa, yaxshilar jazo topsa, yomonlar sarbaland yursa?

Yo'q, bunchalik emas. Axir, inson uchun dil farog'atidan ortiq ne'mat bormi? Nega gunohlarimizdan pushaymon bo'lish, istig'for aytish, tavba-tazarru qilish, oxiratni o'ylash o'rniga oxirgi nafasga qadar moddiy boylik, mol-dunyo uchun o'zimizni o'tdan cho'qqa uramiz, dil oynasini xiralashtiramiz. Holbuki, bu dunyoda chinakam qayg'urishga arziydigan bitta yo'qotish bor, u ham bo'lsa, imondan ayrilmoqdir.

(A. Abdullayev)

259-mashq. Jon taslim qilayotgan shoirning berilgan gaplarini o'qib oling, muallifini toping va undagi fikrlarni munozaraga aylantiring. Matnda sifatarning ishlatilishiga alohida diqqat qiling.

«Men sizlarni Vatansiz qildim. Vatanga yarog' ko'tarib bormang. Agar shunday qilsangiz, men go'rimda tik turaman».

Yuqorida fikr aytgan shoir hatto o'z o'limidan so'ng ham Vatani uzra farzandlarining yarog' ko'tarib borishini istamagan. Ona- Vatanning muqaddasligini bir umr qalbida saqlagan va ana shu tuyg'uni farzandlariga ham singdira olgan.

260-mashq. Berilgan grammatik topishmoqlar orqali sifat so'z turkumi bo'yicha olgan bilimlaringizni sinab ko'ring.

1. Ozaytirma sifatlar
Hosil qiladi — gina,
Kim topadi bu — gina
Qachon bo'ladi — kina?
2. Shakli boshqa, ma'nosi
Bir xil bo'lgan qo'shimcha
Bundayin qo'shimchalar
Sifat yasari ko'pincha?
3. Quroq, qayroq, kattaroq,

Biroq, tezroq ham yaroq.
Sifat soʻzni kim topadi,
Uch-toʻrt misol keltirar.

4. Koʻm-koʻk, qizil, sap-sariq,
Dumaloq, oppoq, yashil,
Bular qanday sifatlar
Maʼnosin kim izohlar?

5. Shirin soʻz aytalsa, bemor boʻlar sogʻ,
Oʻrinsiz soʻz bilan koʻngil boʻlar dogʻ,
Subhidam har qancha xushlol saylasa,
Xushovoz bulbuldek boʻlolmaydi zogʻ.
Matnda qaysi soʻzlar
Toping qanday sifatlar?

6. -li, -siz qoʻshimchalar bor,
Maʼnodosh, tengdoshi bor?

7. Poyonsiz, cheksiz, tuzsiz,
Esiz, uyqusiz, borsiz
Olti soʻzda olti — siz,
Sifatlarni toping siz?

8. — Chan dan oldin turar ish,
— Ki dan oltin turar qish.
— Chan, -ki, ish, qish birlashib
Qaysi soʻz hosil qilarmish?

9. Kes soʻzi oladi — gir,
Kes, chop, tom ham olar — gir.
— «gir olib, kes, chop, top»lar
Ayting, qanday yozilar?

10. Yoshlikda odating boʻlsa harorat,
Hurmating oʻrmini oladi nafrat.
Xushfeʼllik bolada yaxshi fazilat
Bunda bor otlarmi yoki sifat?

(R. Sirojiddinov)

Javoblar

1. - *gina* qoʻshimchasi jarangsiz undoshdan soʻng *-kina* tarzida boʻladi.
2. *-be, -ba, -li, -siz* qoʻshimchalari.
3. Quroq, kattaroq soʻzlari.
4. Oddiy va orttirma darajadagi sifatlar.

5. Tub, yasama sifatlar, oddiy darajadagi sifatlar.
6. *-be, -ba* kabi sinonimlari bor.
7. Poyonsiz, cheksiz soʻzlaridagi *-siz*.
8. Yasama sifat.
9. Keskir, topqir, chopqir.
10. Yaxshi — sifat, xushfeʼllik, yomonlik, hurmat, nafrat — ot.

Topshiriq. Siz nutqiy tadbirkorlik deganda nimani tushunasiz?
Misollar bilan tushuntiring.

261-mashq. Gaplarni koʻchiring. Soʻngra undagi sifatlarni alohida yozing, har birining maʼnosini, gapdagi vazifasini, darajasini, sodda yo qoʻshmaligini belgilang.

1. Naddoflar koʻchasining oʻng tomonida kattakon karvonsaroy boʻlib Jomeʼ va Ark koʻchasining boshida qad koʻtargan serhasham madrasa bilan ajoyib bir uchlikdan iborat silsila tashkil qilar, bir-biriga mutanosib husn qoʻshardi. 2. Bir necha diltortar boʻlmalarda yoshgina choʻrilar, hurliqoday kanizaklar turardi. 3. Abu Bakr Kalaviyning eng ezgu amoli — kishi koʻnglini olish, miskinli qalbini farahbaxsh etish, oʻziga ziyon boʻlsa-da, oʻzga dilini ovlashdir. 4. Baland boʻyli, shoptmoʻylov bir yigit Abu Bakr Kalaviy oldida xuddi tol oldidagi terakday serrayib turardi. Yoniga qilich emas, uzun pichoq osib olgandi... «Barvasta qomatli, jussador, fil uning salobati oldida xartumini yerga qoʻyadi...» — oʻyladi Abu Bakr Kalaviy. 5. Poshshoying shulmi? — soʻradi nopisandlik bilan Ahiy Jabbor. 6. Tolibi ilmlarga shul narsa ayon boʻlsinkim, bir bebaho risola, risolayi majmua bordir, ilmga dil berganlar oʻshani topmamlari lozim. 7. Risolada Arastu, Al-Farobiy, Ibn Sinolarning bebadal asarlari jam boʻlmishdir... 8. Qizning ochiq chehraligi, uning oyday jamoliga mahliyo boʻlgan yigitni yana ham oʻrtantirib yubordi. 9. Qizda husn-u malohatdan boshqa ifodalab boʻlmas bir sehr-jodu ham mujassam ekan, bunga yigitning imoni komil edi.

(Muhammad Ali)

262-mashq. Berilgan topshiriqlarni bajaring.

1. Yasama sifat oʻrnida ikki soʻzli birikmadan ham foydalansa boʻladimi?
2. Sifat yasovchilar antonimik munosabat hosil qilishini tushuntiring.
3. Sifatlash vazifasida kelgan kabi, yangligʻ, oʻxshash, singari va boshqa koʻmakchilardan ham oʻrni bilan nutqimizda foydalaniladi. Buni misollar bilan isbotlang.

263-mashq. Mashqni oʻqing. Sintaktik usul bilan yasalgan sifatlarni toping. Ularni daftaringizga koʻchirib yozing.

YOR-YOR

Qudaposhsha, uyingizga kelin keldi, yor-yor,
Kelinmas, bir umrga qiziz keldi, yor-yor.
Oʻgʻlingizga vafodor hamroh keldi, yor-yor,

Muhabbatin o‘zi-la ola keldi, yor-yor.
Oppoq harir ko‘ylagin kiyib keldi, yor-yor,
Shirin so‘zin tiliga qo‘yib keldi, yor-yor.
Mahallaga lochin qush uchib keldi, yor-yor,
Sadoqat-u iffatni quchib keldi, yor-yor.
Bu makonga anor yuz kirib keldi, yor-yor,
Izli-qutli qadamin qo‘yib keldi, yor-yor.
Bu baxtli xonadonga suluv keldi, yor-yor,
Shirin so‘z-u, xushbichim totuv keldi, yor-yor.
Bu uyga baxti bekam gulnoz keldi, yor-yor,
O‘z sepini saralab, hur qiz keldi, yor-yor.
Oq yuzli kelingiz qalamqoshdir, yor-yor.
Uzun soch, kamtar beka, mehnatkashdir, yor-yor,
Qirq kokilin orqaga tashlab keldi, yor-yor.
Yurtga tinchlik, elga boylik boshlab keldi, yor-yor,
Barchangizga salomin berib keldi, yor-yor.
Qaynonaga quchog‘in ochib keldi, yor-yor,
Bu uy bir umrligin bilib keldi, yor-yor.
Tillo simli ro‘molni boshga yoyar, yor-yor,
Qayin-bo‘yin izzatin joyga qo‘yar, yor-yor.
Kuyov bolaga bergan chin so‘zi bor, yor-yor,
Keldi kelin — qizingiz ta‘zim ila, yor-yor,
Bag‘ringizga bosingiz mehr ila, yor-yor.

(Farida Abdumalik qizi)

264-mashq. Berilgan sifatlarni qavs ichidagi otlarga biriktirib so‘z birikmasi hosil qilib ko‘chiring. Ayrim sifatlarning uslubiy jihatdan ot bilan so‘z birikmasi hosil qilolmaslik sabablarini tushuntiring.

Xipcha (bel, uy, ish), ulug‘ (kitob, inson, tabiat), chalkash (fikir, qiz, mo‘jiza), yumshoq (so‘z, fikr, piyola), mazali (sho‘rva, ish, ko‘rpa), qishloqi (bola, bug‘doy, rang), qalin (so‘z, kitob, soat), notavon (kampir, paxta, musiqa), keng (sahro, kitob, choynak), gigant (uy, qand, yer), yashil (ovoz, boylik, fikr), laqma (yigit, tish, ruchka).

265-mashq. Uyga topshiriq. T. Malikning «Shaytanat» romanidagi Asadbek hamda A. Qodiriyning «Mehrobdan chayon» romanidagi Anvar timsollariga tavsif yozing. Unda personajlarni tavsiflovchi sifatlarni toping. Sifatlarning uslubiy xususiyatini aniqlang.

266-mashq. Quyidagi matnni o‘qing, sifatlarni toping, ularni izohlang.

Temur baland qadli, uzun bo‘yli, tik qomatli, go‘yo u qadimiy pahlavonlar avlodidan bo‘lib, keng peshanali, katta boshli, g‘oyatda kuchli va salobatli, ajoyib bo‘lalik, rangi oq-u qizil yuzlik, lekin dog‘siz, bug‘doyrang emas, qo‘l-oyoqlari baquvvat, yelkalari keng, barmoqlari yo‘g‘on, poychalari semiz, qaddi-qomati kamoliga yetgan, sersoqol, o‘ng oyoq-qo‘li cho‘loq va shol, ikki ko‘zi bamisoli ikki sham bo‘lsa-da, shodligi bilinmas,

yoʻgʻon ovozli edi. U oʻlimdan qoʻrqmas, yoshi saksonga yetgan boʻlsa-da, iztirobsiz, vazmin, badani toʻla va pishiq, xuddi zich (qalin) tosh misoli qattiq edi. U hazil-mazax va yolgʻonni yoqtirmas, oʻyin-kulgi-yu koʻngilxushlikka maylsiz, garchi (soʻzda) oʻziga ozor yetadigan biror narsa boʻlsa hamki, sadoqat unga yoqar edi.

Temur tamgʻasining naqshi «rosti rasti» boʻlib, bu «haqgoʻy boʻlsang, najot toparsan» demakdir.

(*Ibn Arabshoh*)

Tayanch tushunchalar

tub sifat, yasama sifat, old qoʻshimcha, sifat yasovchi qoʻshimchalar sinonimiyasi.

25-dars. SON VA UNING USLUBIY XUSUSIYATLARI

Dars maqsadi: son va uning uslubiy xususiyatlari boʻyicha talabalarda bilim hamda koʻnikma hosil qilish.

- R e j a:**
- * Son haqida maʼlumot.
 - * Sonning tuzilishi va maʼno turlari.
 - * Qoʻshma sonlarda sonlar tartibi.

1-topshiriq. Tarjimayi holingizni yozing. Qanday sonlardan foydalanganingizni ayting.

2-topshiriq. Bir soniga *-ta, -tadan, -inchi* qoʻshimchalarini qoʻshing va ularning maʼnolarini tushuntiring.

Sanaluvchi predmetlarning miqdorini, son-sanogʻini, tartibini bildirgan soʻz turkumlari son deyiladi. Sonlar necha? qancha, nechta? nechanchi? qancha? soʻroqlariga javob boʻladi. Masalan, oʻn, ikki, besh; oʻnta kitob, oʻninchi sinf, oʻntadan olma, uchala kishi kabi.

Hozirgi oʻzbek tilida predmetning miqdorini, son-sanogʻini ifodalash uchun koʻproq yigirma uchta sonidan foydalaniladi. Bulardan toʻqqiztasi birlik sonlar: *bir, ikki, uch, toʻrt, besh, olti, yetti, sakkiz, toʻqqiz*; toʻqqiztasi oʻnlik sonlar: *oʻn, yigirma, oʻttiz, qirq, ellik, oltmish, yetmish, sakson, toʻqson*; beshtasi yuzlik, minglik va yuqori sonlarni bildiradi: *yuz, ming, million, milliard*. Bu sonlarning barchasi miqdorga egalik maʼnosini ifodalovchilar sifatida «*nob*»ga zidlanadi. Nol son miqdorga ega emaslikni bildiradi. Qolgan sonlar birlik sonlarning oʻnlik songa qoʻshiluvidan (*oʻn bir, yigirma besh, toʻqson toʻqqiz*), shuningdek, yuzlik va oʻndan yuqori son oldidan birlik, oʻnlik sonlarning keltirilishidan (*bir yuz ellik ming, toʻqqiz milliard ikki yuz million, oʻn bir ming besh yuz*) hosil boʻladi.

Sonlar ma'nosiga ko'ra sanoq so'zlar, tartib sonlar, jamlovchi sonlar, dona sonlar, taqsim sonlar, chama sonlarga bo'linadi. Sonning ma'no turlarini quyidagi chizmada ko'ring.

Bu ko'rsatilgan son turlaridan har qaysisining o'z shakllari mavjud. Bosh shakl orqali ifodalangan miqdor nomlariga sanoq sonlar deyiladi. Masalan, *bir, o'n, yigirma, ming, million* kabi.

Predmetning tartibini bildirgan sonlarga tartib son deyiladi.

Tartib sonlar sanoq sonlarga *-nchi, -inchi* qo'shimchalarini qo'shish yo'li bilan hosil bo'ladi. Bulardan *-nchi* unli bilan tugagan, *-inchi* undosh bilan tugagan so'zlarga qo'shiladi. Masalan, *besh — beshinchi, o'n — o'ninchi, ikki — ikkinchi*.

Predmet miqdorini jamlab ko'rsatgan sonlarga jamlovchi sonlar deyiladi.

Jamlovchi sonlar sanoq songa *-ov, -ala* ba'zan *-ovlon* (eski shakl) qo'shimchalarini qo'shish bilan hosil bo'ladi. Jamlovchi sonlar otlashgan xususiyatga ega bo'ladi. Shuning uchun jamlovchi son qo'shimchalari ko'plik va uch shaxsdagi egalik qo'shimchalaridan birini olib keladi. Masalan, *besh — beshovi — beshovlari, uch — uchalasi — uchalalari, ikki — ikkovlon, ikkalasi* kabi. Misol: *To'rtovlon tugal bo'lsa, ko'kdagini undirar, oltovlon ola bo'lsa, og'zidagin oldirar*. Ko'rinib turibdiki, *-ov, -ovlon* birlik sonlarga, ikkidan yuqorisiga qo'shiladi. Bir soniga *-ov* qo'shimchasi qo'shib jamlovchi «kimdir» degan ma'noda qo'llanadigan birov so'zi son ma'nosini yo'qotib, olmosh turkumiga o'tgan.

-ala qo'shimchasini olgan son egalik qo'shimchasini olmasligi ham mumkin. U vaqtda son otlashmagan bo'ladi. Masalan, *ikkala kishi*.

Jamlovchi son qo'shimchalari unli bilan tugagan sonlarga qo'shilganda, son oxiridagi unli tushib qoladi. Masalan: *ikki — ikkovi, ikkalasi; yetti — yettovi, yettalasi* kabi.

Predmet miqdorini donalab ifodalaydigan sonlar dona son deyiladi. Dona sonlar sanoq songa *-ta* qo'shimchasini qo'shish orqali yasaladi. Masalan, *besh — beshta, o'n — o'nta*. Bu qo'shimcha faqat donalab sanalishi mumkin bo'lgan predmetlarni sanash uchun qo'llaniladi. Masalan, *o'nta kitob, beshta daftar*, lekin *o'nta kerosin, beshta benzin* deb bo'lmaydi. *O'nta suv* deyilishi mumkin, lekin bu vaqtda *o'nta* soni shisha ma'nosini ham o'z ichiga oladi. *O'nta suv* «*o'n shisha suv*» ma'nosida qo'llaniladi. Shuningdek, mashinaga quyilgan benzin haqida gap ketganda, *o'nta quy, o'ttizta quydim*, degan jummalarni eshitamiz. Bunday vaqtda

dona son «litr» ma'no-sini ham o'z ichiga oladi. *O'nta quydim* jumlasini «*o'n litr quydim*» ma'nosini ifodalaydi.

Predmet miqdorini taqsimlab ifodalaydigan sonlarga taqsim son deyiladi.

Taqsim sonlar sanoq songa *-tadan* qo'shimchasini qo'shish orqali hosil bo'ladi va ikkitadan ortiq predmetlarning bo'laklarga teng ajratilganini bildiradi. Masalan, ikkitadan, o'ntadan kabi.

Predmetning taxminiy miqdorini bildirgan sonlar chama sonlar deyiladi.

Chama sonlar son asosiga *-tacha*, *-lab* qo'shimchalari qo'shishi orqali hosil bo'ladi. Masalan: *o'ntacha*, *minglab* kabi.

Eslatma: o'zbek tili tarixida miqdorni ifodalash uchun *lak* (yuz ming), *tuman* (ming) sonlari ham ishlatilgan.

Sonning ma'nosiga ko'ra turlari va ularni hosil qilish vositalarini quyidagi jadvaldan ko'ring:

E s l a t m a: uch, yetti, to'qqiz, qirq kabi sonlar sehrli sonlar sifatida ham talqin qilinadi.

267-mashq. «Al-Jome' as-Sahih» to'plamida berilgan sonlarni ko'chiring, ma'nosiga ko'ra turini ustiga yozing.

«Al-Jome' as-Sahih» to'plamini tilga olganimizdayoq Abu Abdulloh Muhammad ibn Ismoil al-Buxoriy xayolimizga keladi. U Islom olamida Qur'ondan keyingi kitob va «Kutub as-sitta» (olti hadis to'plami)ning avvalgisidir. Mazkur asar haqida muallifning o'zi shunday deydi: «Hadislarni to'plamga kiritishimdan avval g'usl qilib, so'ng ikki rakaat istixora namozini o'qir edim. Men bu to'plamdagi hadislarni jami olti yuz ming aralash va ikki yuz mingga sahih hadislar orasidan ajratib oldim.

To'plamni yozish uchun o'n olti yil umrimni sarfladim. Toki bu Olloh bilan mening o'rtamda hujjat bo'lsin uchun» (Imom az-Zahobiy, «Siyor a'lom an-Nubalo», 12-jild, 391-bet).

To'plam 97 kitob (fasl) va 3405 bobdan iborat. To'plamdagi hadislarning soni esa quyidagichadir:

Mutaba'at (ketma-ket davom etuvchi) hadislarning soni 344 ta.

Ta'aliq (hoshiyasida izoh bilan kelgan) hadislarning soni 1341 ta.

Takror kelmaydigan mavsula (Muhammad payg'ambarga bog'langan) hadislarning soni 2602 ta.

Takror keladiganlar soni 7397 ta.

«Al-Jome' as-Sahih»ning barcha hadislari 183 ta sahoba vositasi bilan rivoyat qilinib, ularning 31 tasi ayollardir.

To'plamdagi eng ko'p rivoyat qilgan sahobalar alohida beshlikni tashkil qiladi. Uning turlicha nusxalari nashr qilingan. «Buloq» nomli 8 jilddan iborat bo'lgan nusxasi nashr etilgan. Bu sulton Abdul Hamid tasarrufi bilan besh ming nusxada chop etilgan.

268-mashq. Hayotingiz davomida ro‘y bergan eng esda qolarli yil va kunlarni esga oling hamda yozing. Nima uchun shu sana xotirangizda saqlanib qolinganiga qisqacha izoh bering.

269-mashq. Matndagi otlashgan sonlarni toping.

1. Tayog‘i yo‘g‘on birni urar, so‘zi yo‘g‘on mingni urar.
2. To‘qqizida bo‘lmagan aql, to‘qsonida ham bo‘lmas.
3. Oltovlon ola bo‘lsa, og‘zidagin oldirar. To‘rtovlon tugal bo‘lsa, ko‘kdagini undirar.
4. To‘rtovlon ancha suhbatlashdi, keyin ikkitasi uy ichida qoldi, yana ikkitasi esa otiga minib yo‘lga ravona bo‘ldi.
5. Mingta shirin nasihatdan bitta o‘rnak yaxshi.
6. Birni bersang otangga, mingni olasang bolangdan.
7. Beshovining ham fikri bir yerdan chiqdi.
8. Ikki yomon qo‘shilsa, keng dunyoga sig‘maydi.

270-mashq. Ko‘chiring. Noto‘g‘ri qo‘llangan sonlarni to‘g‘ri shaklda yozing. Uslubiy xatolarga izoh bering.

1. Sizlar yetib kelganingizda soat beshlarda edi.
2. Har gektar yerdan 40 sentnerda paxta topshirganlarga ofarinlar aytdik.
3. 10 gektarchadan yerda makkajo‘xori yetishtirdik.
4. Sanamay sakkiztacha dema.
5. Shartnoma viy munosabatlarni takomillashtirish masalalari yuzasidan 140 larcha dehqon xo‘jaligida monitoring o‘tkazildi.
6. Yigirma uch yigirma to‘rtalovi kunlari respublika xo‘jalik sudlarining 2000-yilinch faoliyati yakuni va oldinda turgan vazifalarni yanada yuqori darajada ta‘minlashga qaratilgan Plenum bo‘lib o‘tdi.
7. Huquqni bilmaganlar soni 2 ta barobarga kamaydi.
8. «Inson va Qonun» gazetasi 1996-yil o‘ttizovi yanvaridan chiqa boshlagan.
9. Bittaga kessang, o‘ntaga ek.

271-mashq. Son turkumiga oid grammatik topishmoqlarning javobini toping.

Biri nomlar, biri sanar, bildirar. Qanday so‘zlar ekan ular, Kim misol bilan aytar?	Kartadan ham bittadan, Butadan ham uchtadan. Taqsim son qo‘shimchasi Toping-chi qaysi -tadan?	Biri	belgi
--	--	------	-------

Aytishda qo‘shimcha, Yozganda chiziqcha? Nima -tacha. -larcha, -lab, Narsa sanar chamalab?	Zo‘r kishi birni yiqar, Bilimdon mingni yiqar. «Birni», «mingni» so‘zlari Toping-chi, qanday so‘zlar?
---	--

Ikki, yettida bordir,	Olti bo‘libdi oltov,
-----------------------	----------------------

Sakkiz, to‘qqizda bordir.
Yana qaysi so‘zda bor?
O‘ylab toping nima bor?

Yetti bo‘libdi yettov
Olti, yettidagi i
Nega tushibdi darrov?

Qirq besh — toq son,
O‘ttiz — juft son,
Qirq besh, o‘ttiz
Qanday bo‘lak,
Tire bunda nega kerak?

Son va otdan tuzilar,
Qanday son hisoblanar?
O‘ylab top bir minutda,
Misoli ham bor bunda.

Ikki nolcha o‘rtasida
Qiya turar bir chiziq,
Qaysi so‘zning belgisi u
O‘ylab toping-chi, Qiziq?
Topishmoqlarning javoblari

1. Ot, son, sifat so‘zlar.
2. Tartib son qo‘shimchasi — chiziqcha.
3. Qator kelgan bir xil undoshli sonlar nomi.
4. Ega va kesim orasida tire qo‘yiladi.
5. Bittadan, uchtadan.
6. Otlashgan sonlar.
7. 6 soniga — ov qo‘shilsa i unlisi tushiriladi.
8. Miqdor son — bir daqiqa.
9. Foiz belgisi.

Tayanch tushunchalar

son, dona son, tartib son, jamlovchi son, chama son, taqsim son.

26-dars. SON VA O‘LCHOV SO‘ZLAR. SONLARNING USLUBIY XUSUSIYATLARI

26.1. SON VA O‘LCHOV SO‘ZLAR

Dars maqsadi: o‘quvchilarga o‘lchov birliklari haqida ma’lumot berish va ularni ifodalovchi so‘zlardan to‘g‘ri foydalanishga o‘rgatish.

R e j a: * O‘lchov birliklari haqida.
* O‘lchov birliklarini ifodalovchi so‘zlar va ular ning turlari.

Topshiriq. O‘n shisha yog‘, bir litr suv, o‘n kilogramm paxta, besh kilometr (chaqirim) yo‘l birikmalaridagi shisha, litr, kilogramm, kilometr, chaqirim so‘zlarining qanday o‘lchov birliklari ekanligini ayting.

Son bilan sanalayotgan predmet o‘rtasida ko‘pincha o‘lchov so‘zlari qo‘llaniladi.

Tilimizda turli xil o‘lchovlar va shu o‘lchovlarni ifodalovchi so‘zlar bor. Ular quyidagicha:

Sanoq son bilan sanalayotgan predmet o‘rtasida qo‘llanadigan o‘lchov birliklariga o‘lchov so‘zlari deyiladi. Masalan, *o‘n kilo (gramm) un, uch tonna paxta, besh kilometr yo‘l* kabi.

Yuqorida sanab o‘tilgan o‘lchov birliklarining ayrimlari o‘lchanayotgan, sanalayotgan predmetning qandayligiga xoslangan bo‘ladi. Masalan, *nafar* shaxslarning, *bosh* hayvonlarning, *litr* suyuqliklarning, *tup* o‘simliklarning miqdorini ifodalashga xoslangan: *besh tup daraxt (pomidor), o‘n bosh qo‘y, to‘rt nafar talaba* kabi.

O‘lchov so‘zlar ichida ayrimlari faqat o‘lchov — hisob ma‘nosini bildirsa, ayrimlari alohida olinganda predmet nomini, matn ichidagina o‘lchov birligi ma‘nosini bildiradi. Masalan, suyuqlik o‘lchovi uchun *paqir (chelak), shisha, bochka*; xashak-o‘tinlarni o‘lchash uchun *tutam, quchoq, bog‘*; uzunlikni o‘lchash uchun *qarich, qadam, yog‘och* singari so‘zlar faqat matn ichidagina qo‘llaniladi. Masalan, *besh shisha mineral suv, uch bochka pivo, bir paqir yog‘; yuz bog‘ beda, bir quchoq o‘tin, bir tutam xashak, uch qarich gazmol, besh qadam yo‘l* kabi.

Alohida olinganda esa narsa va hodisalarning nomini bildiradi. *Shisha, paqir, qarich, qadam* kabi.

Savol va topshiriqlar

1. O‘lchov so‘zlari deganda qanday so‘zlarni tushunasiz?
2. O‘lchov so‘zlarining qanday ma‘no turlarini bilasiz?
3. Sof o‘lchovni bildiradigan so‘zlar bilan faqat matn ichida o‘lchov bildiradigan so‘zlarni ayting.

272-mashq. Berilgan so‘zlarni to‘rtta ustunga bo‘lib ko‘chiring, ya‘ni:

Uzunlik o‘lchovini bildiruvchi	Yosh hisobini bildiruvchi	Vaqt o‘lchovini bildiruvchi	Pul hisobini bildiruvchi
--------------------------------	---------------------------	-----------------------------	--------------------------

Tanga, tillo, asr, yil, yosh, yashar, tanob, quloch, oylik, oy, hafta, so‘m, tiyin, soat, kunduz, kunlik, qadam, metr, paqir, minut, miri, chiqim, kilometr, daqiqa, soniya, lahza, chaqa, dollar, bir karra, qirqi bo‘ldi, butun yigirmasi, chaqirim, 2 kun, 60 yillik.

273-mashq. Butunning, guruhning yoki to‘daning qismini hisoblash uchun ishlatiladigan quyidagi so‘zlar ishtirokida gaplar tuzing.

Burda, para, varrak (sahifa), og‘iz, luqma, siqim, tilim (karch), chimdim, qultum, tomchi, qatra, chaqmoq, nimta, to‘g‘ram, poy, bo‘lak, shingil.

274-mashq. To‘dalab, guruhlab ko‘rsatuvchi o‘lchov so‘zlarini o‘qing. Ular ishtirokida «pul bozorida» nomli qisqacha bog‘lanishli matn tuzing.

Hisob so‘zlari:

Gala, to‘p, guruh, to‘da, dasta, bog‘ (bog‘lam), quchoq, moda, nafar, hovuch.

275-mashq. O‘lchov so‘zlari ot turkumidagi so‘zlardan iborat bo‘lishiga misollar ayting. Ma‘lumki, nutqimizda hisob so‘zlarining ishlatilish doirasi keng va turli-tumandir. Qadimdan predmetlarni o‘lchash uchun turli idishlar yoki boshqa o‘lchov vositalari ishlatilgan. Ulardan ayrimlarining ishlatilishi toraygan yoki kengaygan. Yozing!

Toraygan

Kengaygan

So‘zlar: qadoq, jon, tanob, gaz, sarjin, paysa, taxta, enlik, so‘lkavoy, tosh, pud, mahal (vaqt), yumaloq, mehnat kuni, gektar, kubometr, kilovatt, soat, sotix, metr, kilo, minut, foiz, nafar, tup, shisha, paqir, bog‘, quchoq.

Tayanch tushunchalar

o‘lchov so‘zlari, og‘irlik o‘lchovlari, uzunlik o‘lchovlari, donalik o‘lchovlari, maydon o‘lchovlari, hisob so‘zlar.

26.2. SONLARNING USLUBIY XUSUSIYATLARI

Dars maqsadi: sonlarning uslubiy xususiyatlarini tushuntirish orqali talabalarning nutqiy malakasini oshirish.

R e j a: * Sonlarning miqdor bildiruvchi boshqa so‘zlar- dan farqi.

* Sonlarga qo‘shimchalarning qo‘shilishi.

1-topshiriq. Ko‘p so‘zi bilan o‘nta so‘zini birining o‘rnida ikkinchisini qo‘llang.

2-topshiriq. -ov, -ala qo‘shimchalarini o‘nlik sonlarga qo‘shing. Bir soniga -ov qo‘shimchasini qo‘shganingizda qanday ma‘no ifodalaganini ayting.

Sonlar predmetlarning aniq miqdoriy belgilarini bildiradi. Ana shu xususiyati bilan miqdor bildiruvchi so‘zlardan farq qiladi. Solishtiring: *Magazindan kitob oldim. (Miqdori bittami, undan ortiqmi, noma‘lum.) Magazindan ko‘p kitob oldim.*

(Miqdori bittadan ortiq, lekin nechtaligi noma'lum.) Magazindan o'nta kitob oldim. (Miqdorning nechtaligi aniq.)

Birdan boshqa sonlarning barchasi predmet bildiruvchi so'zlarga qo'shib, uning bittadan ortiqligini, ko'pligini ifodalaganligi uchun son bilan birga kelgan otlar ko'plik shaklini olmaydi. Masalan, *olma* — *olmalar*. Lekin *ikkita olma*, *o'nta olmani*, *ikkita olmalar*, *o'nta olmalar* deb bo'lmaydi. Bu o'zbek adabiy tili uchun me'yorning buzilishi bo'ladi.

Sonlarga *-ov*, *-ala* qo'shimchalari qo'shib jamlik ma'nosi anglashiladi. Bu qo'shimchalar jamlik ma'nosini ifodalay ekan, demak, ular bir sonidan boshqa sonlarga qo'shiladi. Masalan, *ikkovimiz* deyish mumkin, lekin *biralamiz* deyilmaydi. *-ov* bir soniga qo'shib jamlikni emas, balki gumon-taxmin ma'nosini bildiradi va olmosh so'z turkumiga o'tadi: *Birov (kimdir) keldi*.

-ov, *-ala* qo'shimchalari ikki sonidan yigirma sonigacha qo'shiladi, lekin yigirma soni bu qo'shimchalar bilan qo'llanilmaydi. *O'n* — *o'novi* deyish mumkin, biroq *yigirma* — *yigirmovi* — *yigirmalasi* deyilmaydi.

Yuqorida keltirilgan misollardan ko'rinib turibdiki, sonlar tuzilishiga ko'ra ikki turli bo'ladi: 1. Sodda sonlar; 2. Qo'shma sonlar. Faqat bir tarkibdan (bitta sondan) tashkil topgan sonlar sodda sonlar deyiladi. Masalan, *ikki*, *uch*, *o'n*, *yigirma* va boshqalar. Ikki va undan ortiq tarkibdan (sondan) tashkil topgan sonlar qo'shma sonlar deyiladi. Masalan, *o'n ikki*, *bir yuz yigirma*, *bir million*, *ikki ming uch yuz o'n*. Hozirgi o'zbek tilida qo'shma son tarkibiy qismlarining qat'iy joylashish o'rni bor: yuzgacha bo'lgan sonlardan oldin katta son, undan so'ng kichik son keladi. Masalan, *o'n bir*, *o'ttiz besh* kabi. Yuzlikdan keyingi sonlarda birlik va o'nlik sonlar ulardan oldin kelishi ham, keyin kelishi ham mumkin. Birlik va o'nlik sonlar yuzlik, minglik sonlarning qayerida kelishiga ko'ra ma'no juda kuchli farqlanadi:

Birlik va o'nlik sonlar, yuzlik va undan ortiq sonlarning oldida kelsa, yuzlik va undan ortiq sonlarning oldida kelgan son qancha bo'lsa yuzlik va undan ortiq sonlar shuncha barobar ortiq ekanligi anglashiladi. Masalan, *ikki yuz degani ikkita yuz deganidir*. Aksincha, birlik va o'nlik sonlar yuzlik hamda undan ortiq sonlardan keyin kelsa, yuzlik va undan ortiq sonlarning birlik o'nlik sonlar bilan ortganligini bildiradi. Masalan, *ikki yuz uch degani ikkita yuz-u va unga uchning qo'shiluv deganidir*.

Savol va topshiriqlar

1. Sonlar qanday miqdorni bildiradi?
2. Son bilan kelgan otlar *-lar* bilan kela oladimi?
3. *-ov*, *-ala* qo'shimchalari qanday sonlarga qo'shiladi?
4. Qo'shma son qismlari qanlay joylashadi?

276-mashq. Matnni o'qing. Unda ishlatilgan sonlarni ko'chirib, ularning ma'nosini, morfologik va sintaktik xususiyatlarini aniqlang.

SABR-QANOAT HAQIDA

Sabr-qanoat insonlar uchun buyuk bir fazilat. Inson har bir ishni sabr va qanoat bilan olib borsa, maqsadiga erishadi. Tinch va rohatda yashashni istagan kishi har ishda oshiqmay ohista harakat qiladi, nafsini falokatdan, g'ururdan saqlaydi. Sabr boshimizga kelgan balo va qazolarga chidamli bo'lishimizni talab etadi, shuning uchun ham, birinchidan, har bir ishda sabr bilan harakat qilish lozim. Islom dinida sabr yuksak axloqiy fazilatlardan biri bo'lib, mo'min-musulmon kishining ruhiy tayanchi va hidoyatga boshlovchi omildir. Sabr haqida «Qur'oni Karim»da yetmish marotaba zikr qilingani ham bejiz emas. Boshqa hech qaysi fazilat bu miqdorda zikr etilmagan. Shuning uchun ham «Qur'oni Karim»ning «Anfol» surasining 46-oyatida «Sabr-toqat qilingiz! Alloh sabr qiluvchilar bilan birgadir», deyilgan.

«Qur'on» sabrli kishilarda uch xislat borligini, bu xislatlar ulardan boshqalarda bo'lmasligini aytadi.

Birinchisi, ularga Allohning mag'firati bo'ladi. Bu ular uchun maqtov bo'lib, bu dunyoda ham, u dunyoda ham sharafdir.

Ikkinchisi, Allohning rahmati. Musibat uchun Alloh lutf va ehson qiladi.

Uchinchisi ular hidoyatda yurgan kishilar sanaladi. Haq va to'g'ri yo'lda ekanliklari uchun musibat chog'ida o'zini qanday tutish kerak bo'lsa, shunday tutganliklari bois ularga xafagarchilik va dard-u hasrat o'z hukmini o'tkaza olmasligi ta'kidlanadi.

Sabr-toqatli kishi har bir ishda diyonatli, adolatli bo'ladi. U bosh-qalarning kamchiligidan kulmaydi, aksincha unga yaqindan yordam beradi. Sabr-qanoatli odamda atrofda qilargalarga huzur bag'ishlaydigan odatlar paydo bo'ladi. Sabr-toqat qanchalik og'ir bo'lmasin, keyinroq shodlik keltiradi. Shu bois, sabr bilan zafar bir-biriga qadimdan do'st bo'lib kelmoqda.

(U. Mahkamov)

277-mashq. Matnni o'qing. Sonlarni topib, ularning uslubiy xossalarini aniqlang.

HIJRIY YIL HISOB

O'rta Osiyoda XIX asrgacha hijriy yil hisobi qo'llangan. U milodiy 622-yil 16-iyuldan boshlanadi. Bir hijriy yil 12 oy, bir oy esa Oy fazalarining takrorlanish (masalan, yangi Oy chiqishi) davriga teng va 29, 30 kundan iborat. Shuning uchun toq raqamli oylar 30 kun, juft raqamli oylar 29 kun va bir hijriy yil 354 kunga teng.

Algoritm: Hijriy yilni milodiyga o'tkazish uchun uni 0,97 ga ko'paytirib yaxlitlash va 622 ni qo'shish kerak. Misol: Beruniy hijriy 362-yilda tug'ilgan. $362 \times 0,97 = 351$; $351 + 622 = 973$. Demak, Beruniy tavalludi milodiy 973-yil.

Algoritm: Milodiy yilni hijriyga o'tkazish uchun 621 ni ayirib, 1,03 ga ko'paytirish va yaxlitlash kerak. Misol: Alisher Navoiy tavallud topgan 1441-yil uchun, $1441 - 621 = 820$; $820 \times 1,03 = 844,6$.

I z o h: Algoritmlar taqribiy — bir yilga farq qiladigan natija berishi mumkin.

278-mashq. Quyidagi hadisning mazmun-mohiyatini ochib bering. O'zaro fikrlashing.

Mo'min mo'min uchun bir-birini suwab turgan ikki bino yanglig' bo'lmog'i lozim.

279-mashq. O‘qing. Matnda ishlatilgan sonlarga diqqat qiling.

ILMGA BAXSHIDA UMR

Hadis ilmida «Amir ul-mo‘minin», «Imom ul-muhaddisin» degan sharaflil nomlarga sazovor bo‘lgan Imom al-Buxoriy 194-hijriyda (810- yil 10-iyul) Buxoroning Xartang qishlog‘ida tavallud topgan. 16 yoshida onasi va akasi Ahmad bilan haj safariga boradi va hadisni o‘rganish maqsadida Hijozda qoladi. U Basrada bo‘lganida 16 kunda 15 mingdan ziyod hadisni yod olgan. Ikki marta Shom, Misr, Jaziraga bordi, to‘rt marta Basraga safar qildi. Olti yil Hijozda yashadi. Rivoyatlarga qaraganda, yuz mingga yaqin hadisni isnod bilan va yana ikki yuz ming hadisni shunchaki yod olgan.

Imom al-Buxoriy «Sahih»ni to‘plagandan so‘ng Buxoroga qaytadi. Naysaburda uni to‘rt ming suvori chiqib, katta tantana bilan kutib olgani ma‘lum. U Buxoroga qaytar ekan, shaharga bir farsah qolganda bir chodir tutib, dam olish uchun to‘xtaydi. Shahar ahli unga peshvoz chiqdi. Samarqand ahli esa unga maktub yo‘llab o‘z shaharlariga taklif qilgan. Buxoriy taklifni qabul qilib yo‘lga otlanadi. Samarqanddan ikki farsah masofada joylashgan ona qishlog‘iga yetgach, qavm-u qarindoshlari yonida to‘xtaydi. Bir muddat o‘tgach, muhaddis 256-yil hijriyda, fitr bayrami, payshanbaga o‘tar kechasi vafot etadi va o‘sha yerda dafn etiladi. («*Sharq mash‘ali*» jurnali, 1998, № 3—4)

Tayanch tushunchalar

birlik son, o‘nlik son, sodda son, qo‘shma son, sonlarda jamlik ma‘nosi, sonlarda gumon ma‘nosi.

27-dars. OLMOSHLARNING MA‘NO XUSUSIYATLARI

Dars maqsadi: olmoshlarning ma‘no xususiyatlari haqidagi talabalarning bilimlarini mustahkamlash.

R e j a:

- * Olmosh va uning vazifalari.
- * Olmoshlarning ma‘no turlari.

Topshiriq. «Mingta siz-bizdan bitta jiz-biz yaxshi», «Sen ham, siz ham bir og‘izdan chiqadi» maqollarining tarkibida kelayotgan olmoshlarning uslubiy xossalarini izohlang. Siz ham olmoshlar ishtirokida gaplar tuzing.

Beruniy Xorazmning qadimgi poytaxti Kot (Kat) shahrida tug‘ilgan. Uning ismi Muhammad, otasining ismi esa Ahmaddir. Bu gapda Beruniy atoqli oti o‘rnida Uning so‘zi almashib, atoqli ot ifodalagan ma‘noni anglatadi. Yoki: «*Yaxshilik qo‘lingdan*

kelmasa, yomonlik qilma. Bu hech qachon yodingdan chiqmasin». Mazkur gapda esa bu soʻzi oldingi butun gap oʻrnida almashib kelyapti.

Barcha mustaqil soʻz turkumlari va hatto yordamchi soʻzlar hamda gap oʻrnida almashinib kelgan soʻzlarga olmosh deyiladi.

Olmoshlar ot, sifat, son, ravish, feʼl oʻrnida va baʼzan yordamchi soʻz, gap oʻrnida almashinib keladi. Masalan, *Gul ochildi. Uning ochilishi kishilarga rohat bagʻishladi. Gullarning koʻpi pushti rangda. Ana shu rang menga juda yoqadi. Karim gullarni uza boshladi. Bu esa bogʻbonning jahlini chiqardi. Va bogʻlovchisi oʻzaro teng maʼnoli gaplarni bogʻlaydi.* Bu teng bogʻlovchilar sirasiga kiradi. Bu gaplarning birinchisida *gul* (ot) oʻrnida u, ikkinchisida *pushti* (sifat) oʻrnida ana shu, uchinchi gapda *uza boshladi* (feʼl) oʻrnida bu soʻzlari, toʻrtinchi gapda *va bogʻlovchi* oʻrnida *bu* olmoshi almashinib kelyapti.

Olmoshlar bevosita atash maʼnosiga ega boʻlmaganligi uchun «**ichi boʻsh soʻzlar**» deb ham yuritiladi.

Olmoshlar qanday soʻzlarning oʻrnida almashinib kelishi va qanday maʼnoni ifodalashiga koʻra bir necha maʼno turlariga boʻlinadi. Buni quyidagi jadvalda koʻring:

Savol va topshiriqlar

1. Olmosh deganda qanday soʻz turkumini tushunasiz?
2. Ot, sifat, son, ravish, feʼllarning har biri oʻrnida almashib kelgan olmoshlarga misollar keltiring.
3. Yordamchi soʻzlar va gap oʻrnida qoʻllangan olmoshlarga misollar keltiring.
4. Olmoshlarning maʼno turlarini ayting.

280-mashq. Gaplarni oʻqib, olmoshlarni aniqlang va ularning ishlatilish oʻrinlariga diqqat qiling.

1. Biz ona yurt, aziz Vatan debon sogʻinch va orziqishlarda yashaymiz, moʻtabar tuprogʻimizning har bir qarich yerini, har bir giyohini koʻzimizga surtamiz. 2. Siz Sherali Joʻrayev bugun Toshkentda ijro etgan yangi qoʻshiqning ikki kundan keyin Termiz shahridagi ovoz yozish nuqtalarida yangrayotganiga ajablanmaysiz, chunki bilasiz: yaxshi qoʻshiq ham xushxabardek tez tarqaladi. (*S. Sayyid*) 3. Gaplaringizdan juda shodman, lekin mana bu choʻpon hamma gapdan, hatto mendan, mening hayotimdan ham xabardor boʻlgan Qoʻychibor aka kim boʻldi? 4. Bu bir hikoyat va yo rivoyatdir, balkim tiriklik quyidagi aytilgan qoʻshiqdir. 5. U baʼzan tojikcha lahjada gapirardi, baʼzan oʻzbekcha qochirimlar qilardi. (*Sh. Joʻrayev*) 6. Odamlar gʻurur, chegarasiz manmansirash tufayli ne-ne kulfatlarga duchor boʻlmagan deysiz, shuning uchun ham Islom tafakkurining buyuk natijasi hisoblangan soʻfizmda inson oʻz «men»idan kechmay turib Ollohni tanimaydi, degan aqida bor edi. 7. Inson sirliligicha qolaveradi, ammo odamzod bir-birini anglab yetmaguncha, olam tinch, dunyo farovon boʻlmaydi. (*S. Moʻmin*)

281-mashq. Qatralarni oʻqing, ularda ishlatilgan olmoshlarning uslubiy xossalarini aniqlang.

Bir donishmanddan so‘rashibdi:

— Eng yomon illat nima?

— Noshukurlik, — debdi u, — noshukurlikning bexosiyat tomoni shundaki, bu illatga o‘ralgan kishi his etish, jamiyki narsadan lazzatlanish, bahramand bo‘lish qobiliyatini yo‘qotadi.

* * *

Gohida har bir kunning qurboni bo‘lging keladi,
Gohida har bir kunni kaltaklab urgining keladi.

* * *

Ba‘zan yomon odamlar kasriga uchrab
Yaxshilardan ajrab qolishingga oz qoladi.

* * *

Bekatdan chiqqan bir yo‘lovchi o‘rmini topib bahuzur joylashib olgach, so‘radi:
— Bu avtobus, qayoqqa borarkin?

* * *

U kim bilan suhbatdosh bo‘lmasin g‘iybatdan boshlaydi gapni.

— Katta og‘iz Malikaxonning kiygan ko‘ylagini ko‘rdingizmi, hech bir maqtanadigan joyi yo‘q.

— Qo‘ying, — dedim men darhol to‘xtatib. — Birovning orqasidan gapirguncha oldiga borib ayting!

— Iye, esimni yebmanmi. Keyin ko‘ziga yomon ko‘rinib-a?

* * *

Bir dugonam g‘alati jilmayib mendan kechirim so‘radi:

— Xafa bo‘ldingmi boyagi gapimga. Yaxshi gap-ku. Qarshimizdan boshqa tanish qiz chiqib qoldi. Dugonam meni unutib, endi unga murojaat qila boshladi:

— Ey, Mavjuda, boya sizni «ipay oyim» deganimga xafa bo‘ldingizmi?

Qiz qo‘lini siltagancha hech narsa demasdan jo‘nab qoldi.

Dugonam yo‘lakda uchragan uchinchi qizga gap qistirdi:

— Hov, ilmiliq, qayoqqa?

Dugonam endi bu qizdan ham kechirim so‘rashi kerak.

282-mashq. Matni o‘qing, olmoshlarni topib, ularga tavsif bering.

Boshimga bir savdo tushdi-yu rahmatli otamning o‘z tilovatlarida: «Nohaq tuhmat, bemahal o‘limdan o‘zing asragin», deya qiladigan iltijolari qulog‘im ostida jaranglab ketdi. Hamisha shunday: «Salomatlik qadriga yetmas — bemor bo‘lmaguncha» deganlaridek, xom sut emgan notavon bandalar boshimizga biror kulfat tushmaguncha yoki peshanamiz biror yerga «taq» etib urilmaguncha, so‘zning ham, nasihat va duoning ham qadriga yetmaymiz. Deyarli har kuni ro‘baro‘ bo‘ladigan oshnolarimiz pand berib, boshimiz malomatlariga qolganidan keyingina beg‘ubor o‘tgan kunlarimiz, beig‘vo

kechgan onlarimiz ko‘zimizga to‘tiyo bo‘lib ko‘rina boshlaydi. Faqat shundan keyingina tilimizdagi «tuhmat», «bo‘hton» degan so‘zlarning ma‘nolarini ularning paydo bo‘lish sabablarini qidirib qolamiz, faqat shundan keyingina kitob tokchamizda jimgina turadigan «Tafakkur gulshani»ning shu kungacha bilmagan sahifalarini ochamiz va ilgari e‘tiborni tortmagan hikmatlar dardimizga malhamdek yoqa boshlaydi: «Kaltafahmlar faqat odamlarning kamchiligini ko‘radilar-u, fazilatlariga e‘tibor bermaydilar. Ular badanning nuqul gazak olgan a‘zosiga qo‘nmoqchi bo‘layotgan pashshaga o‘xshaydilar. Bo‘hton ham yaxshi odamlarga yopishadi».

Ha, ming afsuski, tuhmat balosi ham yaxshilarning, biror sohada omadi chopib, ishi yurishib qolganlarning gardaniga yopishadi. Yana mevali daraxtga tosh otiladi! Bunga misol izlab ovora bo‘lmasligimiz uchun Fitrat, Cho‘lpon, Abdulla Qodiriy, Usmon Nosirlar taqdirini bir bor eslab qo‘yishning o‘zi kifoya. Xalqimizning bu asl farzandlari eng, birinchi navbatda, g‘arazgo‘y, toshbag‘ir, qora yurak hamkasblarining qurboni bo‘ldilar. O‘zbek adabiyotining yorqin yulduzlari bo‘lgan bunday jahonshumul iste’dodlar hasadgo‘y va g‘alamis hamkasblarining bo‘htoni tufayli bu yorug‘ olamni bag‘ri xun bo‘lib o‘tkazishga, otashin so‘zlarini bo‘g‘izlarida olib ketishga majbur bo‘ldilar. Xo‘sh, tuhmat shu qadar jirkanch illat ekan, unga qarshi qanday chora qo‘llagan ma‘qul? Bizningcha, choralarning eng birinchi va eng osoni — tuhmatchining so‘zini tinglamaslikdir. Zero, shariat hukmiga binoan g‘iybatning sherigidir. U g‘iybatchini inkor qilib, gapini bo‘lishi, mavzuni boshqa yoqqa burish bilangina bu gunohdan qutulib qoladi.

Uyga topshiriq. «Sen ham, siz ham bir og‘izdan chiqadi...» mavzusida matn tuzing, unda ishlatilgan olmoshlarga diqqat qiling va ularni izohlang.

Tayanch tushunchalar

olmosh, kishilik olmoshlari, ko‘rsatish olmoshlari, o‘zlik olmoshi, so‘roq olmoshlari, belgilash-jamlash olmoshlari, bo‘lishsizlik olmoshlari, gumon olmoshlari.

28-dars. KELISHIK VA EGALIK SHAKLLARI HAMDA ULARNING USLUBIY XUSUSIYATLARI

28.1. KELISHIK QO‘SHIMCHALARI VA ULARNING USLUBIY XUSUSIYATLARI

Dars maqsadi: kelishiklar haqidagi talabalar bilimini mustahkam-lash, ularda kelishiklardan o‘rinli foydalanish ko‘nikmasini shakllantirish.

R e j a: * Kelishik haqida ma‘lumot.
 * Kelishik uyasi.

* Kelishiklarning o‘zaro vazifa almashinishi.

1-topshiriq. Quyidagi birikmalarda nuqtalar o‘rniga tegishli qo‘shimchalarni qo‘ying. Qanday tegishli qo‘shimchalar qo‘yganingizni ayting. *Maktab... bordim; olma... yedim; o‘rik... guli.*

2-topshiriq. *Uzum ye, uzumni ye, uzumdan ye,* birikmalarining bir-biridan farqini ayting.

Do‘stimning maktubi. Bozorga bormoq. Uzumni yemoq. Birinchi birikmada *-ning* shakli do‘stim so‘zini *maktub* so‘ziga; ikkinchi birikmada *-ga* qo‘shimchasi *bozor* so‘zini *bormoq* so‘ziga; uchinchi birikmada *-ni* qo‘shimchasi *uzum* so‘zini *yemoq* so‘ziga tobelash yo‘li bilan bog‘lash vazifasini bajaradi.

Ot va otlashgan so‘zlarga qo‘shilib, uni boshqa so‘zlarga bog‘lab keladigan grammatik shakllar tizimi kelishik qo‘shimchalari hisoblanadi.

Kelishik qo‘shimchalarining jami kelishik uyasini tashkil etadi. Buni quyidagicha ko‘rsatish mumkin:

Yuqorida keltirilgan misollardan ko‘rinib turibdiki, tobe so‘z hokim so‘zning ma‘nosi talab etgan kelishik qo‘shimchasini oladi. Masalan, o‘tirmoq so‘zida o‘tirish joyi bilan bog‘lanish imkoniyati bor. Shuning uchun unga bog‘langan so‘z o‘rin kelishigini oladi. Yemoq so‘zida esa bunday ma‘no yo‘q. Shuning uchun u o‘rin kelishigi olgan so‘z bilan bog‘lana olmaydi. Yemoq so‘zida yeyiladigan narsa (obyekt) ma‘nosi borligi uchun xuddi shunday ma‘noga ega bo‘lgan tushum yoki chiqish kelishigini olgan so‘z bilan bog‘lana oladi.

Kelishik qo‘shimchalari biri o‘rnida ikkinchisi ko‘pincha almashinib kelishi va birikma ma‘nosiga ta‘sir etishi mumkin.

Avvalo, og‘zaki nutqda qaratqich kelishigi shakli bilan tushum kelishigi shakli farqlanmaydi. Har ikki kelishik uchun tushum kelishigi shakli qo‘llaniladi, lekin bunday qo‘llanish ma‘noni o‘zgartirmaydi.

Qaratqich kelishigi va tushum kelishigi shakllari bosh kelishik shakli bilan almashinishi mumkin. Masalan, *o‘rikning guli — o‘rik guli. Uzumni yedi — uzum yedi.*

Qaratqich qo‘shimchasining bunday ikki xil qo‘llanilishi o‘rtasida quyidagicha ma‘no farqlanishi bor: ikkinchi holatda umuman o‘rik guli ma‘nosi bildirilsa, birinchi holat, ya‘ni qaratqich kelishigi bilan kelgan holatda predmetning aniqligi va bu predmetning ta‘kidlanishini bildiradi. Xuddi shunday ma‘no farqlanishi tushum kelishigi bilan bosh kelishik almashgan holatda ham kuzatiladi: *uzumni yedi* (so‘zlovchi va tinglovchi ma‘lum bo‘lgan aniq uzum) — *uzum yedi* (umuman uzum).

Tushum kelishigi bilan chiqish kelishigi o‘zaro almashinib kelishi mumkin. Bunday vaqtda tushum kelishigi qo‘llanilgan birikma uch xil ko‘rinishga ega bo‘ladi:

Uzumni yedi — uzum yedi — uzumdan yedi. Birinchi va ikkinchi holatda butun (ya‘ni uzumning hammasi) ma‘nosi bo‘lsa, uchinchi holatda qism ma‘nosi (uzumning bir qismi) ifodalanadi.

Ko‘rinadiki, kelishik qo‘shimchalaridan o‘rinli, maqsadga muvofiq foydalanish fikrni aniq ifodalashga katta yordam beradi.

Savol va topshiriqlar

1. Kelishik qo‘shimchalari deganda nimani tushunasiz?
2. Kelishik qo‘shimchalari uyasi deganda nimani tushunasiz?
3. Qaysi kelishik o‘zaro almashinishi mumkin va bu almashinuv ma’noga qanday ta’sir etadi?

283-mashq. Ko‘chiring, belgili va belgisiz qaratqich shaklli so‘zlarni aniqlang. Ularning ma’no va uslubiy vazifasini bayon qiling.

1. «Boburnoma» personajlar tavsifi, ularning shakl-shamoyilini ta’riflashdan boshlanadi.
2. Maqtanganning uyini ko‘r, kerilganning to‘yini.
3. Dangasaning vaji ko‘p.
4. Bu gaplarning barisini Hafiza xomush va oqilona tinglab, Umidning hamma fikrlariga qo‘shilishini bosh qimirlatib bildirardi. (*Mirmuhsin*)
5. Bolalarimiz urush davrining azob-uqubatlarini, o‘kinch-alamlarini ko‘rmaganligi bizning baxtimizdir.
6. Prezidentimiz: «Har qanday inson uchun eng katta boylik bu uning o‘z tilidir. Navoiy ijodi o‘zbeklar uchun katta boylik», degan edi. Darhaqiqat, Navoiyni tushunish uchun millat tilining barcha shevalaridan xabardor bo‘lmoq lozim. (*Gazetadan*)
7. Boyagi yigitning, Avazning, qo‘li gul ekan. (*P. Qodirov*)
8. Hayotim lazzati, qalvim qo‘risan, Vatanim!
9. Noming qalvim so‘rog‘indadur, jamoling ko‘z qarog‘imdadur. (*O‘. Jamol*)
10. Bir lahza jimlikdan keyin allaqayerdan qo‘ylarning, sigirlarning ma’rashi, ho‘kizlarning o‘kirishi eshitildi.
11. Saidiy o‘zining ish bo‘lmasiga kirib, deraza yonidagi kresloga o‘tirdi-da, stol ustidagi kitobni oldi. (*A. Qahhor*)

284-mashq. O‘qing. Tushum kelishigidagi so‘zlarni aniqlang. Tushum kelishigi shaklining belgili va belgisiz ishlatish sabablarini ayting. Tushum va chiqish kelishigi shakllarining sinonimiyasidagi uslubiy bo‘yoqni tushuntiring.

1. Onam har gal xokandozni bo‘shatganida qop-qora chang ko‘tariladi.
2. Ukamni siltab ko‘rpachaga o‘tqazdi-yu, ikki kafti bilan yuzini to‘sgancha o‘kirib yubordi.
3. Uning bunaqangi bor ovoz bilan kulganini hech qachon eshitgan emasdim.
4. Tolda chumchuq ko‘rdim. Sherzod har safar hind kuylarini eshitganda rohat qilardi.
5. U g‘ashi kelib yuz o‘girdi-da, deraza oldiga borib, o‘y surdi.
6. U erkin muhabbat degan gapni noto‘g‘ri tushunayotgan, sevgidek tabarruk hisni oyoq osti qilayotgan odamlar to‘g‘risida yozishni ko‘pdan buyon izlar edi. (*O‘. Hoshimov*)

7. Agar men ul allomayi davronni o‘z gulshanimda ko‘rmoq istaganimda, yetti qavat yerning ostidan bo‘lsa ham toptirib keltirar edim.

8. Abdulvafo Sariq bu og‘ir o‘ylardan charchab boshini yostiqa qo‘ydi, qo‘ygan zahoti pinakka ketgan ekan, bir mahal allaqanday shov-shuv eshitib, ko‘zini ochdi. (*O. Yoqubov*)

285-mashq. Gaplarni o‘qing, qaratqich va tushum kelishigi shakllari o‘rinli qo‘llanganmi? Har bir kelishik shaklini o‘z o‘rniga qo‘yib, ko‘chiring.

1. Ma‘rifatchilar elimizga ma‘rifat urug‘ini sochishda fidoyilik ko‘rsatdilar.

2. Xalqparvar va insofli, diyonatli, boy-badavlat kishilarni moddiy yordamisiz ma‘rifatchilar faoliyat ko‘rsata olmas edilar.

3. Tijorat, sanoat va qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishi bilan boyigan elimizni ishbilarmon kishilari o‘z davrini millionerlaridir.

4. Muayyan bir ijtimoiy guruh yoki millatni tub manfaatlarini nazariy asoslovchi va himoya qiluvchi falsafiy, siyosiy, huquqiy, diniy qarashlarni butun bir tizimiga mafkura deyiladi.

5. Xalqimiz Alloh taolaga ibodat qilishni biladilar, yaxshi tilaklar tilaydilar.

6. Tushuntirishni hozirgi ilm-fan uchun, ayniqsa, tarix hamda falsafa, mafkura uchun qanchalar muhim ekanligini hayot ko‘rsatmoqda.

7. Odamlarning ma‘naviy, madaniy, siyosiy fikr maydonlariga tortish, har bir fuqaroning uni yoshidan qat‘i nazar, shu maydonni qatnashchisiga aylantirish bizni eng samarali yo‘limizdir. (*I. G‘afurov*)

8. Makoning bo‘libdi tog‘lar orasi,
Sensan go‘zallikni asli, sarasi.
Mayus yuragingda ishqning yarasi,
Sen ham oshiqmisan yoki ohujon.

(*A. Oripov*)

286-mashq. Matnni o‘qing, o‘rin-payt va chiqish kelishigi shakllarining semantik-uslubiy vazifasini bayon qiling. Bu kelishik shakllari qachon ko‘makchi so‘zlar bilan sinonimik qator tashkil qilishini ko‘rsating.

SHE‘RIYATNING CHO‘G‘I

Mirtemirning she‘riyati adirlar, qirlar, uvalar, dalalar, bog‘larning manzaralari bilan to‘liq bir she‘riyat. Chunki uning tug‘ilgan joyi Turkistondagi Qoratog‘ etaklari — ko‘klam toshqinlaridangina lablarini ho‘llab olguvchi soylar, qizg‘ish qirlar va cheksiz sayhonlar, onda-sonda bir uchraydigan muzbuloqlar toshqinlardan paydo bo‘lgan ko‘llar yurti... Mirtemir tabiati mana shunchalar rangdor yurtda 1910-yilning yoz oylarida dunyoga keldi.

Mirtemirni olam va borliq — tabiat kitobini o‘qishga onasi o‘rgatdi. Uning go‘dak hislarini oliyjanob bir izga soldi. Yuragiga go‘zallikdan bahra olish tuyg‘usini quydi. So‘zning ta‘mi, totidan zavq ola bilishdek noyob bir san‘atga qalbida muhabbat va qiziqish uyg‘otdi. Mirtemirning onasi so‘zga g‘oyat chechan, zukko, kayvoni onalardan edi. U kishi hamma so‘zlariga maqol bilan rang va ma‘no berib so‘zlar ekanlar. She‘riyat

cho'g'ini o'g'il yuragiga solgan mehribon ona siymosi shoirning butun ijodida ezgulikning porloq bir ramzidek gavdalanib turadi.

«...Hovlimizda bir tup jiyda bo'lardi — quchoq yetmas, nuqra yaproq, bobomning bobosini ko'rgan non jiyda... Onam hamisha shu jiyda tagida bir nima tikib yoki yamab, un qorib yo xamir kesib o'tirgani hamon ko'z o'ngimda. Agar men biror sho'xlik qilsam, shu jiyda tagida turib, qo'lini yanar edi. Agar biron xush yumush qilsam, shu jiyda tagida olqish olar edim.

Ayniqsa, gullaganda, yopiray, buning hidi... Hech gulda bunaqangi hid bo'lmas, pishganda-chi? Hovli yuzi yaltiroq yoqut donlarga to'lib ketar edi. Ta'mi-chi? Nonday to'q. Shirin, shifoli. Onam xalta-xalta qoqilab olar edi yoz bo'yi.

Men hovlinga bordim, bolaligimda ko'rganlarimdan yolg'iz shu jiyda qolibdi — tarvaqay, g'adir. Chiyroq qadimgidek. Men jiyda yoniga kelib tiz cho'kdim va g'o'dir po'stloqlariga peshanamni qo'yib pichirladim: «Onajon...»

(I. G'afurov)

287-mashq. «Zulfiyaxonim qizlari» mavzusida bahs-munozara o'tkazing. Qo'shimchalarning ishlatilishiga diqqat qiling. Zulfiya she'ridan olingan quyidagi parcha munozarangiz uchun epigraf bo'lsin.

Salom mening, aziz dugonalarim,
Azizim, lo'barim, chevarim qizlar.
Ey, toza qalbimning oshnolari
Kuylarim ilhomi, sevarim qizlar.

288-mashq. Ajratib ko'rsatilgan so'zlardagi jo'nalish, o'rin-payt va chiqish kelishigi qo'shimchalarini tegishli ko'makchilar bilan almashtirib, gaplarni ko'chiring. Kelishik shakli va ko'makchi so'zlar sinonimiyasi orasidagi uslubiy farqlarini tushuntiring.

1. **Axloq-odobga** bag'ishlangan kitob. 2. Odam **odamga** hamisha kerak. 3. **Gulruxsorni** ko'rish nasib etmaydi. 4. Bu yulduzlar **qayerdan** kelgan, bibijon? 5. Qora **libosga** o'randi. 6. Abu Ali endi **G'aznaga** yo'l oldi. 7. **Begimga** o'xshashni xohlayman. 8. Beruniy indamay **eshikka** yo'naldi. 9. Go'yo bu **ertakda** kamina sulton Sohibqironning izzatini yerga urgan emishman. 10. Qaysi **gunohlaringga** seni qiynoqqa soldilar. 11. Malikul sharob o'zlarini Ibn Sino deb, oqko'ngil avomni to'nab yurguvchi **qalloblarni** ko'p eshitgan edi. 12. Yuzi qizil shoyi **belbog'ga** o'ralgan sulton bir ikki marta pitir-pitir qildi-da, o'likday uzala tushib yotib oldi. 13. Bu **sotqinligingga**, yigirma yil qora daftarga bitgan ig'vo **so'zlaringga** ne olding? 14. Navkar uning qo'llaridan qayirib, **eshikka** sudradi.

(O. Yoqubov)

289-mashq. Kelishik qo'shimchalaridan mosini qo'yib yozing va uslubiy jihatdan farqini ayting.

1. Kim maktabga qadam bosgan kuni (-da, -dan) ochiq chehra bilan qarshilagan ustozini yo'qlaydi. 2. Kim o'z murabbiysining farzandi (-ni, -ning) yoniga olib, hayotdagi o'rnini topib olishiga ko'maklashyapti. 3. Gap Arastu haqida borar ekan, yana bir rivoyat

(-ni, -dan) keltirish bilan ustoz-shogirdlik o'rtasidagi munosabatlar azaldan oson kechmaganligi (-ni, -ning) pisanda etmoqchimiz. (*Gaz.*) 4. Bu durdonalar (-ni, -dan) har bir odam o'zi bitta-bittadan terib, husn xazinasiga keltirib to'kadi. 5. Akalarim bilan bir g'ujum-bir g'ujum (-da, -dan) talashib edik. 6. O'girilib qaradim-u, uch-to'rt qadam park (-dan, -da) turgan ammaga ko'zim tushdi. 7. Laylaktepa (-ga, -dan) o'tib Qozirabotga borganda qaynama buloq (-da, -dan) muzday tiniq suv ichdik. 8. «Siymon ko'prik»dan o'tish (-ni, -ning) o'zi bir tomosha. Terak bo'yi chuqurlik (-ka, -da) suv qorayib oqadi. 9. Aravakashlar so'kingan, eshaklar hangragan, og'zi (-da, -dan) tupugi osilgan, usti (-ga, -da) qop-qop somon tog'dek uyulgan tuyalar ham o'tib qoladi.

(*O'. Hoshimov*)

290-mashq. Matndagi grammatik-uslubiy xatolarni aniqlang. Uni qonun-qoidalar asosida qayta tahrir qilib ko'chiring.

BU YO'LDA XATO QILMA

Bahor fasllarni eng qaynoq, eng sertashvish, ayni zamonga eng zavqbxashi. Undan gulyaproqlarni atri, jonbaxsh ellarni sho'xligi, uyg'ongan hayotni jilvasi... Daraxtlar gullaydi, qushlar kuylaydi... Ularni gullarida ham, qushlarning kuylarida ham zurriyod istagining taronasi. Nebaxt, tabiat taqozosi bu!

Bu taqozoga inson ham bahramand. Unda ham bahor kabi qiyg'os gullaydigan, qushlar kabi sevgi taronasida kuylaydigan oltin davr bor. Bu davr uni o'z sakkiz yoshi. Bunga «balog'at» «sevgi yoshi» ham deydilar. Mayli, gap uning nima deyishdan emas, mohiyatidan. Darhaqiqat, o'n sakkizga kirganki bor, qalbi muhabbatga yo alami bilan jarohatlangan, yo lazzati bilan baxt dukuridan to'lgan bo'ladi.

Xo'sh, bu savdodan hamma ham bir xil qaraydimi?

Afsuski, yo'q. Ba'zi yoshlar sevgini shunchaki ko'ngilxushligi deb engil-elpi qarashsa, ba'zi keksalar, uni bog'lovchi, yaratuvchi, baxt-saodat keltiruvchi kuchining tan olmaydilar.

Bu boradan farzand uchun eng ko'p jonkuyar, eng to'g'ri maslahatto'y, eng yaqin do'st ota-onadir.

Darhaqiqat, ota-ona roziligi, ayniqsa, maslahati bilan qurilgan yosh oila qariyb zavol ko'rmaydi.

(*M. Ismoiliy*)

291-mashq. Quyidagi matndan kichraytirish — erkalash shakllarini toping. Har bir shaklning semantik uslubiy xususiyatini bayon eting.

TO'YGA AYTMADINGIZ

Saodat xola akajonimni yo'qlab kelay deb, ertalabdan issiq non yopib, dasturxoncha qilib, qo'shni qishloqqa paxtazor oralab yo'lga tushibdi. Bog' tarafdin o'tdi, bu yerga kelib bolakay davrlari esga tushdi, jajjiligidagi o'rtoqlari yodiga keldi. Birdan hovlidan kelayotgan ovozni eshitib to'xtab qoldi. Musiqa ashula, «Tabriklaymiz», «Kelinchak qutlug' bo'lsin!» degan so'zlarni eshitib, beixtiyor xo'rliki kelibdi. «Huv desa, yetadigan joydaman, bir og'iz: «Opajon, kelin olyapmiz!» desa bo'ladi», deya o'z-o'ziga gapirganicha kelgan yo'liga qaytibdi.

Uyga kelsa, akajonisi soʻrida xoʻjayini bilan choy ichib oʻtirganmish.

— Ha, toʻyni boshlab, endi aytgani keldingizmi? — debdi oʻpkaginasini toʻlib Saodat xola.

Saodat xola eshitganlarini toʻkib solibdi.

— Ha, singilginam-a, — debdi akasi. — Axir, u magnitofon-ku? Oʻsha sen «uylantirib» qaytgan jiyaning kecha qoʻymasdan bozorhadan bir qoʻzichoq oʻrniga oʻshani oldirdi. Oʻrtogʻining toʻyini «yozib» kelgandi. Shuni eshitib oʻtirishgandir, shumtakalar.

(*Jurnaldan*)

Tayanch tushunchalar

kelishik, bosh kelishik, qaratqich kelishigi, tushum kelishigi, oʻrin-payt kelishigi, joʻnalish kelishigi, chiqish kelishigi.

28.2. EGALIK SHAKLLARINING USLUBIY XUSUSIYATLARI

Dars maqsadi: egalik shakllari yuzasidan talabalar bilimlarini mustahkamlash, ularda egalik qoʻshimchalaridan oʻrinli foydalanish koʻnikmasini shakllantirish.

R e j a:

- * Egalik qoʻshimchalari haqida.
- * Egalik qoʻshimchalarining shaxs-son maʼnolari boʻyicha turlari.
- * Koʻplik shaklidagi egalik qoʻshimchalarining birlik maʼnosida qoʻllanilishi va buning sabablari.

Topshiriq. Berilgan birikmalardagi nuqtalar oʻrniga mos keladigan qoʻshimchalarni qoʻying. Bu qoʻshimchalarning maʼnosi va vazifasini ayting.

Men... kitob...

Biz... kitob...

Sen... kitob...

Siz... kitob...

U... kitob ...

Ular... kitob.

Bir shaxsga mansub boʻlgan egalik qoʻshimchalari birlik va koʻplikni ifodalash boʻyicha oʻzaro farqlanadi. Ularni quyidagicha koʻrsatish mumkin.

Egalik qoʻshimchalarining birlik va koʻplik maʼnolari asosida yuqoridagi kabi zidlanish ayrim vaqtlarda buziladi. Bunday vaqtda koʻplik shakli oʻzi qoʻllanayotgan narsa-hodisaning birdan ortiqiligini emas, balki hurmat maʼnosini bildiradi. Masalan, *Onamiz dam olgani ketdilar.*

II shaxs egalik qoʻshimchasining koʻplik shakli koʻpincha «siz»lash maʼnosida qoʻllaniladi. Masalan, *opang* («sen»siraganini bildiradi) — *opangiz* («siz»lashni bildiradi)

Bunday hodisa III shaxs egalik qo‘shimchalarining birlik va ko‘plik shakliga ham daxldordir. Masalan, *opasi* («sen»lash) — *opalari* («siz»lashni bildiradi)

Badiiy uslubda tilimizning bunday imkoniyatidan personajlar xarakterini ochishda ustalik bilan foydalanadilar. Masalan, *Xo‘jayinning itlari*. (A. Qahhor) It hurmatga sazovor emas. Lekin xo‘jayiniga laganbordorlik shunday kuchliki, uning itiga ham ana shunday munosabat bildiriladi.

Otlarning uch shaxsdan biriga mansub ekanligini bildiruvchi shakllar tizimi egalik qo‘shimchalari sanaladi.

Savol va topshiriqlar

1. Egalik qo‘shimchalari deganda nimani tushunasiz?
2. Egalik qo‘shimchalarining ko‘plik shakllari doimo ko‘plik ma’nosini bildiradimi? Agar ko‘plikni bildirmasa, qanday vazifada qo‘llaniladi?

292-mashq. Matnni ko‘chiring, egalik qo‘shimchalarining semantik-uslubiy jihatdan ta’riflang.

Hakim Sanoiy aytadi:

— Kishi o‘z sirini besh xil kishiga aytmasligi kerak. Bularning birinchisi — makr-uhiylali ayol, ikkinchisi — balog‘atga yetmagan bola, uchinchisi — tentak, to‘rtinchisi — birovga tobe kishi, beshinchisi — sinalmagan do‘st.

Yengiltak va makr sohibasi bo‘lmish ayolga sir aytgan kishining ishi go‘yo olovga paxta tashlab, unga «kuyma!» deb yuborgan kishining ishiga o‘xshaydi. Bolalarga sir aytgan kishining ishi esa suvga ko‘za tashlab, unga «ho‘l bo‘lma!» deb buyurgan kishining ishiga o‘xshaydi. Tentakka sir aytgan kishining ishi go‘yo mushukka go‘sht tashlab, unga «yema!» deb buyurgan kishining ishiga o‘xshaydi. Biror tasodif tufayli birovga qaram va tobe bo‘lib qolgan kishiga sir aytgan kishining ishi go‘yo it oldiga suyak tashlab, unga «g‘ajima!» deb buyurgan kishining ishiga o‘xshaydi. Sinalmagan do‘stga sir aytgan kishining ishi go‘yo o‘zini o‘zi daryoga otib, do‘stiga xitob qilgan holda: «Meni g‘arq bo‘lishdan qutqar!» degan kishining ishiga o‘xshaydi.

Uyga topshiriq. Biror gazeta, jurnallardan *-lar* qo‘shimchasi anglatgan ma’nolarning har biriga: ko‘plik, umumlashtirish, hurmat, mubolag‘a, taxmin, kinoya kabilarga 3—4 tadan misol topib yozing va uslubiy xususiyatini izohlang.

293-mashq. Ko‘chiring. So‘zlardagi ko‘plik, egalik qo‘shimchalarining qo‘shilishiga e’tibor qiling. Ularning o‘rin almashishidagi ma’naviy-uslubiy xususiyatlarini tushuntiring.

Farzandim — farzandimiz. Boshim — boshlarim, iztiroblar — iztirobimiz, kuyov — kuyovingiz, yuzlarim — yuzim, do‘stim — do‘stginam — do‘stlarim, uyimizda — uylarimizda, hayajonimiz — hayajonlarim, xirmon — xirmonlarim — xirmonimiz, dillarim — dillaringiz — dilimiz, ko‘zdan ayrildi — ko‘zidan ayrildi, mashinadan chiqdi — mashinasidan chiqdi.

Tayanch tushunchalar

egalik qo‘shimchalari, birlik son, ko‘plik son, egalik qo‘shimchalarida hurmat ma‘nosi, egalik qo‘shimchalarida kesatq ma‘nosi.

29-dars. FE’L VA UNING USLUBIY XUSUSIYATLARI

Dars maqsadi: fe’l haqida talabalarning o‘rta umumiy ta’limdan olgan bilimlarini mustahkamlash va chuqurlashtirish, fe’llardan o‘rinli foydalanish ko‘nikmasini shakllantirish.

R e j a:

- * Fe’l haqida ma’lumot.
- * Fe’llarning mazmuniy turlari.
- * Fe’llarning uslubiy xoslanishi.

1-topshiriq. Quyida berilgan matndan fe’llarni toping va bu fe’llarni harakat bildiruvchi fe’llarga va holat bildiruvchi fe’llarga ajrating.

Taqdir sinoviga g‘am chekma sira,
Niyatni to‘g‘ri qil yosh to‘kma sira,
Kelajakning nurli cho‘qqisiga boq,
Ezgulik ishini tark etma sira.

(*Q. Parpiyev*)

2-topshiriq. O‘qidi, o‘qitdi, o‘qimadi, o‘qidik fe’llaridagi ajratib ko‘rsatilgan qo‘shimchalarning qanday qo‘shimchalar ekanligi va ma’nolarini ayting.

Harakat-holat ma‘nosini ifodalab, nima qildi (bo‘ldi)?, nima qilyapti (bo‘lyapti)?, nima qiladi (bo‘ladi?) singari so‘roqlarga javob bo‘luvchi so‘z turkumiga fe’l deyiladi. Masalan: *Talaba o‘qidi (nima qildi?). Mashinalar guvullaydi (nima qiladi?)* kabi.

Fe’l qanday harakat-holatni ifodalashiga ko‘ra bir qancha turlarga bo‘linadi.

1. **Yumush fe’llari:** *ishladi, mehnat qildi, ter to‘kdi* va boshqalar.
2. **Tafakkur fe’llari:** *o‘ylaydi, o‘qidi, kashf qildi* kabi.
3. **Sezgi fe’llari:** *sezdi, his qildi.*
4. **Ruhiy holat fe’llari:** *kuldi, xursand bo‘ldi, qayg‘urdi, iztirob chekdi.*
5. **Nutq fe’llari:** *gapirdi, so‘zladi, bayon qildi, ifoda qildi, ming‘irladi, do‘ng‘illadi.*
6. **Ishora fe’llari:** *imo qildi, labini burdi, ko‘zini qisdi* va boshqalar.

7. **Jismoniy holat fe'llari:** *og'ridi, isitma chiqdi, xastalandi, sog'aydi, kuchaydi, charchadi* kabi.

8. **Tabiiy holat fe'llari:** *eridi, muzladi, yetdi, uxladi* va boshqalar.

9. **Ko'rish fe'llari:** *qaradi, ko'rdi, boqdi, termuldi*.

Yuqoridagi fe'l turlarining har qaysisi bir necha fe'llarni o'z ichiga oladi. Bu fe'llar harakat-holat ma'nosini qanday ifodalashi bilan bir-biridan farq qiladi. Quyidagi farqlanishlarni kuzatish mumkin:

1. Harakat-holatning kuchli-kuchsizligiga ko'ra farqlanishi: jilmaymoq — kulimsiramoq — kulmoq.

2. Ijobiy va salbiy bahoga ega bo'lishligiga ko'ra: kulmoq — tirjaymoq; so'zlammoq — to'ng'illamoq, ming'irlamoq.

3. Uslubiy xoslanishiga ko'ra: kulmoq (umumiste'moldagi so'z) — tabassum qilmoq (badiiy uslubga xos), so'zlammoq (umumiste'moldagi so'z) — nutq ijod etmoq (badiiy uslubiga xos) kabi.

Yuqoridagi fe'llarning har qaysisini o'z o'rnida ishlatish nutqning ravonligi, aniqligi va ifodaliligini ta'minlaydi.

Savol va topshiriqlar

1. Fe'l deb qanday so'z turkumiga aytiladi?

2. Fe'llarning qanday ma'no turlarini bilasiz?

3. Bir ma'no guruhiga mansub fe'llar qanday belgilariga ko'ra farqlanadi?

294-mashq. Topishmoqlarni o'qing. Fe'llarni harakat bildiruvchi va holat bildiruvchi fe'llarga ajratib yozing.

Dam oladi kunduzi, xonadonning yulduzi. Kechasi ochilur, osmonga sochilur. Osmonda u yaraqlab, kulib turar charaqlab.

Oyna emas jimirlar, tek turmasdan qimirlar. Kundalik tarix o'zi, har yerda uning so'zi. Katta oppoq dasturxon, yer yuzini qoplagan. Tunda ko'rib cho'g' deysan, Tongda ko'rib yo'q deysan. Tanga-tanga to'ni bor, mitti ko'zi unga yor. Yursa suvlar jimirlar, Qamishlar ham qimirlar. Qulochida qo'sh-qo'sh halqa, Xizmat qilar charchamay xalqqa. Kulib turar misoli oftob, Hamrohidir chang, tor va rubob.

295-mashq. Fe'llarni harakat-holat ifodalanishiga ko'ra guruhga ajrating, har bir turiga o'ntadan misol yozing.

296-mashq. O'zbek tilida fe'llar leksik-grammatik xususiyatlariga ko'ra ikki asosiy guruhga bo'linadi: mustaqil fe'llar, yordamchi fe'llar. Siz ham quyidagi matn ichidan mustaqil fe'l va yordamchi fe'llarni ajratib yozing, shaxs-son qo'shimchalarini aniqlang.

ZULFIYAXONIM

Dunyo qadim-qadimdan sharq ayoli, turkiy ayollarni yaxshi tanigan. Tarixning barcha bosqichlarida ular dunyoga o'zining borligini goh mardlik, jasorat bilan, goh tadbir-u oqilalik bilan, goh she'riyat bilan bildirib, tanitib, tan oldirib kelganlar. Ana shu zotlardan biri Zulfiyaxonim bo'lib, u el muhabbatiga, ayollar ishonchiga tasodifiy bir holatda muyassar bo'lgan emas. Opaning huzuriga olis qishloq-lardan yuzlari quyoshda qorayib ketgan, ajinlari bolalagan ayollar qo'llarida go'dagi bilan madad so'rab kelardi. Ustoz ularning boshini silar edi, yupatar edi.

«Sakson yil lovullab so'nmagani o'tman», deydi Zulfiyaxonim she'rlarining birida.

Men dengizning labida turdim,

Dengiz to'lib chayqaldi yurak.

Xalqning og'riqlariga, quvonchlariga joni bilan tutashmagan shoira bunday yoza olmaydi.

Biz shoiraning ovozlari, chiroyli qarashlarini, issiq qo'llarini sog'ingan edik. Ular xonaga kirganda bir qalqib tushib, o'zimizni o'nlab olar edik.

Balki, Prezidentimiz Farmoni bilan adabiyotimizga kirib kelayotgan yangi Zulfiya qizlarining kuchli ovozlari bu sog'inchimizni bosar. Balki, ustozni ko'rgan ko'zlarimiz bilan bir-birlarimizga termulib, bu sog'inchga malham toparmiz. Nima bo'lganda ham biz «Bu bog'lar bir bog'lar bo'ladi hali» degan taskin bilan yashaymiz.

(Q. Rahimboyeva)

297-mashq. Sharq tafakkuri xazinasidan olingan «Vatan» haqida berilgan satrlardan o'kinch fe'llarini toping, zamonini aniqlang.

Yerimiz, suvimiz, farzandimiz deb,
Xotin, bola-chaqa, dilbandimiz deb,
Birma-bir jonimiz etamiz fido,
Vatanni dushmanga bermaymiz aslo!

(Abulqosim Firdavsiy)

Qafas xoh fil suyakdir, xoh tillo,
Chekar qush bo'ston dardini, tanho.

(Xusrav Dehlaviy)

Kimki g'animat deb vatandin quchar,
Boshqaga ham ko'ngil qo'yolmay o'tar.
Uchqun toshdan ajrab chiqqanidan so'ng,
Qancha ardoqlama, bari bir uchar.

(Abduqodir Bedil)

Vatan tarkini bir nafas aylama,
Yana ranji g'urbat havas aylama.

(Alisher Navoiy)

298-mashq. Quyidagi balladaning mazmunini nasriy yo'l bilan og'zaki bayon qiling. So'ng fe'l mayllarini aniqlang, ularni alohida ko'chirib yozing.

O'G'IZXON VA YOVUZXON

...Kuchli raqib — qo'shni xondan
Maktub olmish O'g'izxon.
Unda shunday bitilganmish:
«Tingla, so'zimni, ey xon.
Duldulingni yoqtirganman,
Uni yuborgin menga.
Yo'qsa, qo'shin tortgaydirman
Yurtingga — makoningga!»
Behuda qon oqmasin deb
U yutib fig'onini
Yuboribdi raqibiga,
Sevgan arg'umog'ini.
Biroz fursat o'tib ul xon
Yana maktub yo'llabdi.
Undagi shart — misli to'fon,
Barchani o'ylatibdi:
«Xotiningni suyib qoldim,
Uni tortiq et menga.
Yo'qsa qo'shin tortgaydirman,
Manzil-u makoningga».
Haqoratdan battar edi,
Garchi bu shart, bu so'rov.
Malikadan voz kechdi u,
Qon to'kmasin deya yov.
Yeb to'yagan yalab to'yamas,
Deganicha bor ekan.
Ul yovuz xon tag'in shunday
Maktub yuborgan ekan:
«Falon yering ma'qul ko'rdim,
Uni in'om et menga.
Yo'qsa qo'shin tortgaydirman,
Seni tug'gan Vatanga!»
Har galgidek mashvaratga,
Yig'ilgan oqsoqollar.
«Mayli, bergin», deb aytishdi
Surib og'ir xayollar:
«Balki uning nafsi qonib,
Shu bilan daf bo'lgaydir.
Bir parcha yer ketsa, mulking
Kamayib qolmagaydir...»
« — Yo'q! — deya shitob bilan
Turib ketdi O'g'izxon.
— Ajdodlarim yotgan xokni,

Bermagayman hech qachon!
Bu zaminning har zarrasi,
Qalbimga ildiz otgan.
Magar uni yovga bersam,
Quyosh biz uchun botgan...»
Shundoq deya shoh O'g'izxon,
Qilichini sug'urdi.
Lashkar tortib, raqibini,
Qoni bilan sug'ordi...
Zafar bilan qaytarkan u,
Onajon — tuprog'iga.
Shunday so'zlar yozdiribdi,
Yurtining bayrog'iga:
«Bobolarim ruhi kezgan,
Har qarich yer — muqaddas.
Yuragimiz unga qalqon,
Bo'lsin to so'nggi nafas!..»

(Toshpo'lat Ahmad)

Tayanch tushunchalar

fe'l, yumush fe'llari, tafakkur fe'llari, sezgi fe'llari, ruhiy holat fe'llari, nutq fe'llari, ishora fe'llari, jismoniy holat fe'llari, tabiiy holat fe'llari, ko'rish fe'llari.

30-dars. NISBAT VA MAYL QO'SHIMCHALARINING USLUBIY XUSUSIYATLARI

30.1. NISBAT SHAKLLARI USLUBIYATI

Dars maqsadi: nisbat shakllari haqida o'rta umumiy ta'limda olgan bilimlarni mustahkamlash.

Nisbat shakllaridan o'rinli foydalanish ko'nikmasini shakllantirish.

R e j a:

* Nisbat shakllari haqida ma'lumot.

* Nisbat shakllari tasnifi.

* Nisbat shakllarining o'zaro vazifaviy almashinuvi

va

uning uslubiy xususiyatlari.

Topshiriq. Yozda fe'lidan *-ish, -il, -dir* qo'shimchalari orqali turli nisbat shakllarini hosil qiling. Har qaysi nisbat shakli qo'shilganda ma'noda qanday o'zgarish ro'y berayotganligini ayting.

O'qidi, o'qitdi, o'qishdi, o'qildi fe'llarining o'xshash va farqli tomonlariga e'tibor bering. Ularning hammasi bir xil o'zakdan iborat. Shu bilan birga, ularning hammasi bir xil zamon shakliga (-*di*) ega. Shunday bo'lishiga qaramay, ular bir-biridan ma'lum ma'nolariga ko'ra farqlanadi. Ikkinchi fe'lda fe'l o'zagiga -*t* qo'shimchasi qo'shilib, bir shaxs boshqa shaxsga o'qish harakatini bajartirganini bildiradi.

Uchinchi fe'lda esa fe'l o'zagiga -*sh* qo'shimchasi qo'shilib, fe'l o'zagida ifodalangan o'qish harakatining birgalikda bajarilganini, to'rtinchi fe'lda esa fe'l o'zagiga -*l* qo'shimchasi qo'shilib o'zakdan anglashilgan o'qish harakatining kim tomonidan bajarilgani noma'lumligini ifodalaydi.

Ko'rinadiki, yuqoridagi fe'llarning hammasi harakat bilan shu harakatni yuzaga chiqaruvchi shaxs o'rtasidagi munosabatni qanday ifodalashiga ko'ra o'zaro farqlanadi.

Fe'ldan anglashilgan harakat-holat bilan shu harakatni yuzaga chiqaruvchi shaxs o'rtasidagi munosabatni ifodalovchi fe'l shakllariga nisbat shakllari, shunday shakllar tizimiga esa nisbat kategoriyasi deyiladi.

Nisbat shakllari va ularning ma'nolarini quyidagi jadvalda ko'ring:

Ba'zan bir nisbat ma'nosi o'rnida boshqa nisbat shakllaridan foydalaniladi. Xususan, bosh nisbat ma'nosida birgalik nisbat shakllari ishlatilishi mumkin. Masalan, *keldi* — *kelishdi, kelyapti* — *kelishyapti*, Shuningdek, bosh nisbat ma'nosida majhul nisbat shakllaridan foydalaniladi: *qildim* o'rniga *qilindi, bajardim* o'rniga *bajarildi, kiring*

oʻrniga *kirilsin* kabi. Bunday holat maʼlum uslub-emotsional maʼno talabi bilan roʻy berdi. Koʻpincha keyingi holat hurmat, kamtarlik maʼnolarini ifodlaydi.

299-mashq. Feʼlning aniq, majhul, oʻzlik, birgalik va orttirma nisbatlarini aniqlang. Nisbat hosil qiluvchi qoʻshimchalar ostiga chizing. Feʼlning qaysi nisbatda ekanligini qisqacha yozib qoʻying.

N a m u n a: U ohista tebrandi (oʻzlik nisbatda).

1. Qayumxon Olimovichning uyida zoʻr tantana. Shaharning koʻzga koʻringan odamlari taklif etilgan. Ikki qavatli kottejning hovlisi taxta soʻrilar, institut oshxonasidan keltirilgan stol-stullar bilan bezatilgan.

(*T. Mahmud*)

2. Studentlar bir chekkada samovar qoʻygan, choynak-piyolalarni yuvib, artishgan, qoʻli toʻrtta, oyogʻi oltita boʻlib u yoqdan bu yoqqa narsa tashigan, domlarning koʻz qiri tushib qolarmikan degan niyatda koʻngil erib xizmat qilishardi. Mehmonlar kechroq taklif etilgan edi. (*T. Mahmud*)

3. Lagan-tovoqning biri-birisiga tekkan tovushi eshitilib, Otabek oʻzini ohistagina yoʻlakka oldi. (*A. Qodiriy*)

4. «Sarob» romani 1953-yilda Stalin oʻlgach, mamlakatda boshqacha — iliq shabadalar esa boshlagan, KIICC XX syezdi «dohiy» shaxsiga sigʻinish va uning oʻtkazgan siyosatini qoralagan bir paytdagina qayta qoʻlga olindi. (*R. Koʻchqor*)

5. Ahmoq yolgʻonga toʻn kiygizdi boplab, bor-yoʻgʻi bir hamroh emish-a, qaysi nodon ishonar bunga. (*A. Dilmurod*)

6. Bizning asabimiz necha ming yillar,
Kishanlar ostida shu qadar pishdiki,
Shuncha ogʻirlik ostida aslo
Shoshmadik, dushmanlar hayron qolishdi!
Oʻn olti martaba toʻplandik bizlar
Rejalar tortishdik yangi ishlarga,
Nima deyishni bilmaydi dushman,
Bir reja boʻyicha yugurishlarga!

(*Abdulhamid Choʻlpon*)

300-mashq. Feʼl nisbatlari boʻyicha guruhlararo «Bu bizniki» grammatik oʻyin-topshirigʻini bajaring.

I guruh aniq nisbat	II guruh oʻzlik va birgalik nisbati	III guruh orttirma nisbat	va majhul nisbat
---------------------	-------------------------------------	---------------------------	------------------

SOʻZLAR

Tashidi, kiyindi, tortdi, torttirdi, tanish, bezaldi, bezatdi, tashlandi, tashlandik, oʻqish, ilit, ilitildi, puflandi, chalindi, chaldirdi, tinglashdi, chiqdi, chizildi, boyidi, qoʻllanma,

qo‘lladi, qo‘llattirdi, ortdi, eslashdi, achindi, achitqi, aytishdi, tushuntirdi, ishlash, olqish, so‘zlashdi, so‘zlashishdi, uqtirilgan, tiklatildi, bo‘lindi, qaltiradi, ochildi, ochdi, suhbatlash, toshdi, pishdi, tinglandi, tinglash, o‘rnatishdi, to‘lashdi, dalillash, o‘tirish, o‘tirishdi, sezdi, seskandi, kechirtirdi, taltaytirdi, bilgizdi, chinqirtirdi, siltatdi, chuvildi, tugaldi, tirmashdi, topishdi, o‘zgarildi.

301-mashq. Navoiy asarlari lug‘atidan keltirilgan misollarni diqqat bilan o‘qing. So‘nga *bosh* so‘zi bilan bog‘liq bo‘lgan fe‘llar sinonimiyasiga e‘tibor berib yozing.

Bosh oqarmoq — sochi oqarmoq, qartaymoq.

Bosh olib chiqmoq — hamma narsaning bahridan o‘tmoq, kechmoq, tark qilmoq.

Bosh uchurmak, bosh tushirmoq — o‘ldirmoq, boshini kesmoq.

Bosh ura kirishmoq — ko‘rina boshlamoq.

Bosh o‘g‘irlamoq — bosh olmoq, o‘ldirmoq.

Bosh o‘ynamoq — o‘yinda boshni tikmoq, qurbon bo‘lmoq.

Bosh indurmak — 1. Ta‘zim qilmoq; 2. Pisand qilmoq.

Bosh tortmoq — ko‘tarilmoq, yuqorilashmoq.

Bosh chiqarmoq — o‘zini tortmoq, o‘zini ayamoq, saqlamoq.

Ollida bosh quymoq — o‘zini kichik olmoq, itoat qilmoq, iltijo etmoq.

Boshidin quymoq — esidan, yodidan chiqmoq.

Boshdin quymoq — bahridan o‘tmoq, kechmoq, tark qilmoq.

Boshiga yetmoq — tepasiga kelmoq, oldiga kelmoq.

Boshi falakdin o‘tmoq — ulug‘ martaba hosil qilmoq.

Xotindin bosh ko‘tarmak — itoatda bo‘lmoq, chizgan chizig‘idan chiqmaslik.

Tayanch tushunchalar

fe‘l nisbatlari, bosh nisbat, birgalik nisbat, orttirma nisbat, o‘zlik nisbat, majhul nisbat.

30.2. MAYL QO‘SHIMCHALARINING USLUBIY XUSUSIYATLARI

Dars maqsadi: mayl shakllari yuzasidan talabalarning o‘rta umumiy ta‘limda olgan bilimlarini mustahkamlash.

Mayl shakllaridan nutqda o‘rinli foydalanish ko‘nikmasini shakllantirish.

R e j a: * Mayl shakllari haqida ma‘lumot.
 * Mayl shakllari tasnifi.

Topshiriq. Kel... so‘zi oxiridagi nuqtalar o‘rniga *-sa, -ay (-gin, -sin), -moqchi* shakllarini qo‘ying. Har qaysi shaklda qanday ma‘no ifodalanayotganini ayting.

1. *Bordim, bording, bordi;* 2. *Boray, borgin, borsin;* 3. *Borsam, borsang, borsa;* 4. *Bormoqchiman, bormoqchisan, bormoqchisiz* singari *bormoq* fe‘lining turli shakllari ma‘nosiga e‘tibor bering. Bulardan birinchi guruhdagilar bilan ikkinchi, uchinchi va to‘rtinchi guruhdagilar zamon ma‘nosi bilan farq qiladi. Birinchi guruhdagilar o‘tgan

zamoni, qolgan guruhdagilar kelasi zamoni bildiradi. Ular o'rtasidagi farq faqat shu bilangina cheklanmaydi.

Yuqoridagi to'rt guruhdagi fe'llar so'zlovchining harakatga bo'lgan munosabatiga ko'ra ham farq qiladi. Birinchi guruhdagi fe'llar harakat-holatni uning bajarilgan vaqti bilan bog'liq holda ifodalaydi. Harakat-holatning bajarilish-bajarilmasligi aniq bilinib turadi.

Ikkinchi guruhdagi fe'llarda harakatni bajarishga buyruq ma'nosi, uchinchi guruhdagi fe'llarda harakatning bajarilish sharti ma'nosi, uchinchi guruhda esa harakatning bajarilish ma'nosi ifodalanadi va bu guruhning har qaysisi ana shu ma'nolariga ko'ra o'zaro farqlanadi.

So'zlovchining fe'ldan anglashilgan harakat-holatiga munosabatini bildirgan fe'l shakllariga mayl shakllari, shunday shakllar tizimiga esa mayl kategoriyasi deyiladi.

Hozirgi o'zbek adabiy tilida yuqoridagi ma'nolarga muvofiq keladigan to'rt turdagi mayl shakllari mavjud. Ularni quyidagi jadvalda ko'ring:

Yuqorida fe'l shakllaridan o'rinli foydalanish nutqingizni aniq, ravon ifodalashga yordam beradi.

302-mashq. Gaplarni o'qing, fe'l mayllarini aniqlang.

Endi, sen, ey ayanch masxaraboz va o'zingniki bo'lmagan ishlarga aralashib yuradigan telba, sen endi meni kechir! Ko'ngillarga alam berishni bas qiling. Damingizni chiqarmasdan turing: men sizni yuragingizga bir alam bermoqchiman: agarda u yurak hech narsa kor qilmas bir ma'dandan iborat bo'lmasa, agarda jinoyatga ko'nikish orqasida har qanday hisdan mahrum bir misga aylanmagan esa, men unga achitib-achitib bir alam berayin deyman. (*Abdulhamid Cho'lpon*)

2. Navoiy zamonida bo'lib o'tgan bir galgi mushoirada davra ishtirokchilaridan biri she'rni chunonam dabdabali ohangda o'qibdiki, uning bu qilmishi ko'pchilikka ma'qul tushmabdi. Shunda mashhur donishmandlardan biri u kishiga:

— Mavlono, siz she'r o'qiydirsizmu yoki odam qo'rqitasizmu? — deya tanbeh bergan ekan. (*Z. Vasifiy*)

3. Kesak desangiz ham mayliga, lekin sansiramang, Arslonbek. Men sizdan ikki yosh kattaman. Shu yerda bo'yiga yetgan qizim, bola-chaqali o'g'lim o'tiribdi. Kozimbekning orzusini ko'ring, sansiramang. (*A. Qahhor*)

303-mashq. «Tongda turmoqlikning xosiyati» mavzusida matn tuzing, bunda sinonim fe'llardan unumli foydalaning.

304-mashq. Matnni o'qing. Fe'l mayli qo'shimchalarini ajratib yozing va uslubiy vazifalarini aniqlang.

ENG YAXSHI DORI

Shunday xastalar bo'ladiki, ularni faqat so'z bilan davolamoq zarur. Abu Ali ibn Sinoning fikriga qaraganda, bemorni dori-darmon bilan birga so'z bilan davolagan ham afzal, chunki so'z shunchalik sir-sinoatga ega bir mo'jiza hisoblanadi.

Bir og'iz shirin so'z. Siz bu so'zning naqadar umidbaxsh va katta qudratga ega ekanligini his qilganmisiz? Qiziq, ba'zan noyob dori-darmonlar-u zamonaviy meditsina asbob-uskunalari ham ojizlik qilib qolganda ana shu bir og'iz so'z bemorga ruhiy dalda, jismoniy quvvat bag'ishlaydi! Chunki so'z xoh yaxshi, xoh yomon bo'lsin, avvalo, bosh miyaga ta'sir qiladi. Bosh miya esa organizmdagi butun jarayonlar-ni boshqaradi va nazorat qilib turadi. Yomon so'z orqali asabiylashganda, odamning aft-angori o'zgaradi, rangi o'chadi, qo'l va oyoqlari titraydi, quloqqa so'z kirmaydi, nafas olishi va yurak urishi tezlashadi. Shu payt kishi o'zini bosib ololmasa, yomon kasallikka chalinishi mumkin.

Rivoyat qilishlaricha, bir kuni Luqmoni Hakim ko'chada ketayotgan ekan. Qarasa, sal oldinda borayotgan bir qiz dam-badam qon tuplarmish. Hakim qiz uyiga kirib ketgach, uning orqasidan kirdi. Luqmoni Hakim qizning otasiga: «Qizingiz bedavo dardga uchrabdi, afsuski, muolajaning iloji yo'q», debdi. Uning bu so'zlarini haligi qiz eshik orqasida eshitib turgan ekan. Birdan yuragi duk-duk urib, qaltirab yiqilibdi va hushidan ketibdi. Xullas, shu bir og'iz so'z oqibatida qiz ruhiy dardga giriftor bo'lib, olamdan o'tibdi.

...Kunlarning birida qizning otasi Luqmoni Hakimni uchratib qolibdi. Shunda ota:

— Taqsir, qizim bedavo dardga chalinganini qanday bilib edingiz? — deb so'rabdi. Luqmoni Hakim debdi:

— Qizingiz ko'chada kela turib, bot-bot qon tuplaganini ko'rgan edim.

Bu javobni eshitgan chol shart etib, o'z peshanasiga uribdi. Keyin sal o'ziga kelgach:

— E, attang, qizim o'sha kuni shotut yeb edi, siz ko'rgan tupik shotut sharbati ediku! E, attang! — debdi.

Hakim chol oldida tiz cho'kib, uzr so'rabdi:

— Siz menga va bizdan so'nggi avlodlarga unutilmas saboq berdingiz. Bir so'z bilan soppa-sog' odamni o'ldirish yoki bemorni oyoqqa turg'izib yuborish mumkin ekan! Yunonlar: «Dardni bilmasang, yaxshisi sen bemorni tinch qo'y», — deb bejiz aytmagan ekanlar.

305-mashq. Ko'chiring. Fe'llarni ajratib, maylini hamda zamonini aniqlang.

— Saroy ahli uch toifaga bo'linadi, — dedi O'gdilmish. — Birinchisi — sendan ulug'lar, ularni ulug'lab, so'zlarini qadrla.

— Donolar bek haqida juda yaxshi deyishgan:

Kichikka ulug'lik ulug'dan bo'lar,
Ulug'ga egilsa, kichik qut olar.

Ulug'lar so'zin tut, yumush qil, yugur,
Ulug' so'zin tutsang, tilak tez kelur.

Bulardan bo‘lagi sening tengdoshlaring. Ularni o‘zingdan uzoqlashtirsang yov, yaqinlashtirsang qadr don do‘st bo‘lishadi. Oxirgisi — sendan kichiklar. Barcha achchiq-chuchuk ular bilan bo‘ladi. Ular ishini o‘rinlatsa, taqdirlash, gunoh qilsa, tartibga chaqirish lozim. Yoshlarni bekor, behuda qo‘ymaslik, ishlarini so‘rab-surishtirib turish shart. Ularni mensimay qo‘yish xayolingga kelmasin. Ularga aytiladigan so‘zlaringni tiyib tur. Qo‘ldoshlaring qaysi yo‘lni tutsa, sen ham o‘shanday qilgan, toki ular bundan sevinch topishsin. O‘zingga tenglarni yaqin tut. Tengdosh tengdosh uchun — ko‘rk. Yomon fe‘l-atvor egalarini zinhor yaqin tutmagin.

Do‘stlik, yaqinlik 2 xil bo‘ladi: biri ezgu niyatlar tufayli yuzaga kelsa, boshqa bir do‘stlik shaxsiy manfaatlarni deb bo‘ladi. O‘z nafini o‘ylab qilingan do‘stlikka juda tez soya tushadi. Do‘st kishining shunday hikmatli gapi mavjud:

— Do‘stni foyda-zarar ichida sinash kerak. Sen do‘st bo‘lish uchun oyoq qo‘ysang, o‘zingni mahkam tut. Do‘stning haqiqiy dilini bilmoqchi bo‘lsang, sinash uchun unga tilingda g‘azab qilib yoki yuzingni tutib, ya‘ni qovog‘ingni solib ko‘r.

Do‘stning senga qanchalik muhabbati borligini bilmoqchi bo‘lsang, uning eng yaxshi ko‘rgan narsasini so‘ra, shunda hamma narsa ayon bo‘ladi. Shu ikkalasidan keyin ham u qovog‘ini solmasa, bunday do‘stni boshga ko‘tarish, shirin jon bilan barobar tutish kerak.

(Yusuf Xos Hojib)

306-mashq. Ikki guruhga bo‘lining. Berilgan fe‘llarga qaysi guruh ko‘p sinonimlar topa oladi.

Topshiriq: keldi... va tura... fe‘llari oxiridagi nuqtalar o‘rniga uchta shaxs va birlik-ko‘plikka mansub qo‘shimchalarni qo‘ying. Ularning ma‘nolarini ayting.

Ichmoq, otmoq, so‘zlamoq, chopmoq, eshitmoq, qaramoq.

Tayanch tushunchalar

fe‘l mayllari, ijro mayli, buyruq-istak mayli, shart mayli, maqsad mayli.

31-dars. SHAXS-SON VA ZAMON QO‘SHIMCHALARINING USLUBIY XUSUSIYATLARI

31.1. SHAXS-SON QO‘SHIMCHALARINING USLUBIY XUSUSIYATLARI

Dars maqsadi: talabalarning shaxs-son qo‘shimchalari yuzasidan o‘rta umumiy ta‘limda olgan bilimlarini mustahkamlash. Shaxs-son qo‘shimchalaridan o‘rinli foydalanish ko‘nikmasini shakllantirish.

R e j a: * Shaxs-son qo‘shimchalari haqida ma’lumot.
* Shaxs-son qo‘shimchalarining o‘zaro vazifa jihatidan almashinuvi va uning uslubiy xususiyatlari.

Topshiriq. O‘qidi... va bora... fe’llari oxiridagi nuqtalar o‘rniga uchta shaxs va birlikning ko‘plikka mansub qo‘shimchalarini qo‘ying. Ularning ma’nolarini ayting.

Fe’ldan ifodalangan harakatning shaxslarga munosabatini bildirgan qo‘shimchalarga shaxs-son qo‘shimchalari deyiladi. Masalan, *keldim, yozding, boraman* so‘zlaridagi *-m, -ng, -man* qo‘shimchalari.

Bunday qo‘shimchalarning shaxs-son qo‘shimchalari deb yuritilishiga sabab shuki, shaxs qo‘shimchalari ayni paytda sonni ham bildirib turadi: yo birlik, yo ko‘plik shaklida bo‘ladi. Masalan,

Birlik	Ko‘plik
yozd-m	yozd-k
yozd-ng	yozd-ngiz (laring)
yozd-	yozd-lar (yozishdi)

Ba’zi holatlarda birinchi shaxsni ifodalash uchun ikkinchi shaxs qo‘shimchasi, shuningdek, birlik ma’nosini ifodalash uchun ko‘plik qo‘shimchalari qo‘llanishi mumkin. Bunday holatlar ma’lum uslubiy maqsadda ro‘y beradi. Masalan, *Yurasan, yurasan, hech masofa kamaymaydi — yuraman, yuraman, hech masofa kamaymaydi.*

Ikkinchi va uchinchi shaxs birlik shakllari o‘rnida ko‘plik shakli qo‘llanilsa, shaxs ko‘pligi emas, balki shaxsga hurmat ma’nosi ifodalanadi. Masalan, *Dadam keldilar. Siz juda yoqimli kuyladingiz. So‘zlang. (A. Qodiriy)*

Ayrim o‘zbek shevalarida shart maylidan keyin qo‘shiladigan shaxs-son shakllari o‘rniga o‘tgan zamonning — *gan* shakli, hozirgi va kelasi zamon shakllaridan keyin ishlatiladigan shakl qo‘llaniladi. Masalan, *borsa o‘rniga borsamiz, borsavuz.*

Shaxs-son qo‘shimchalarini quyidagi jadvalda ko‘ring:

II shaxs buyruq mayli qo‘shimchalari o‘rniga III shaxs buyruq mayli qo‘shimchasi ishlatiladi. Masalan, *kiring* o‘rniga *kirsinlar*, *o‘tiring* o‘rniga *o‘tirsinlar*. Bunday holat o‘zidan katta yoki obro‘li kishilarga nisbatan qo‘llanilib, hurmat ma‘nosi ifodalanadi.

307-mashq. O‘qing. Fe’llarni ko‘chirib, ularning har biriga to‘la ta‘rif bering, qaysi maylda kelayotganiga diqqat qiling.

N a m u n a: Yugurdi — harakatni bildiradi: bo‘lishli, o‘tgan zamonda, aniq nisbatda, xabar maylida, sodda fe‘l, kesim vazifasida

1. Odam odamdan qutular, o‘z fe‘lidan qutilmas. 2. Kamtar kerilmaydi, mol-dunyoga berilmaydi. 3. Sen o‘zingni maqtama, seni birov maqtasin. (*Maqollar*) 4. Hech bir kishilik madaniyati she‘rsiz mavjud bo‘la olmaydi. (*E. Talabov*) 5. Haqiqatan ham sho‘rolar davri mafkurasi kishilar ongiga ijtimoiy tenglik, boshqacha qilib aytganda, boqimandalik tushunchasini singdirib kelgan edi. Bunday yondashish kishilarda tashabbusni bo‘g‘ib qo‘yardi, chunki kishi o‘zining samarali mehnatidan manfaatdor bo‘lmasa, unda halol mehnatga intilish, ish natijasi uchun mas‘uliyatni oshirish tuyg‘usi yo‘qoladi. (*N. Jo‘rayev*)

308-mashq. Uyga topshiriq. Shoir Muhammad Yusufning she‘rini badiiy o‘qish san‘atiga rioya qilib o‘qing, yod oling. Uni nasriy yo‘l bilan bayon qiling. Fe‘l va fe‘l shakllarini topib, ostiga chizing.

YURTIM, ADO BO‘LMAS ARMONLARING BOR

Yurtim, ado bo‘lmas armonlaring bor,
Toshlarni yig‘latgan dostonlaring bor.
O‘tmishingni o‘ylab og‘riydi jonim,
Ko‘ksing to‘la shahid o‘g‘lonlaring bor.

Bag‘rim o‘rtar bir o‘y bahor ayyomlar
Oy borgan yoqlarga termulib shomlar.
Aybin bilmay ketgan Akmal Ikromlar,
Fayzullodek mardi maydonlaring bor.

Yurtim, ko‘nglingdek keng osmonlaring bor,
Yulduzni yig‘latgan dostonlaring bor.
Osmonlaringdan ham diydoringga zor,
Jayrondek termulgan Cho‘lponlaring bor.

Qo‘ling qadog‘iga bosay yuzimni,
Onamsan-ku, og‘ir olma so‘zimni,
Qayin barglar yopib qaro ko‘zini,
Olislarda qolgan Usmonlaring bor.

Alhazar, alhazar, ming bor alhazar,
Ana, yurishibdi kiyganlari zar,
Qodiriyini sotib shoir bo‘lganlar —
Mehrobdan chiqqan chayonlaring bor...
Qurboning bo‘layin, ey onajonim,
Sening faryodlaring, mening fig‘onim,
O‘tmishingni o‘ylab o‘rtanar jonim,
Aytsang ado bo‘lmas dostonlaring bor.

(M. Yusuf)

309-mashq. Ko‘chiring. Fe‘l mayllarini aniqlang.

1. Rasululloh aytmişlar: «Alloh taolo: «Men dunyodagi hamma borliqqa rahm qiluvchi Rahmonman va rahmni yaratdim», — demish». 2. Abu Xurayra aytdilar: «Rasululloh: «Agar mamluk (qul) o‘g‘rilik qilsa, uni yigirma tangaga bo‘lsa ham sotib yubor», — dedilar». (*Imom al-Buxoriy*) 3. «Bir balandga chiqib, urduni mulohaza qilib, buyurdukkim, urdu tevasini sanagaylar». (*«Boburnoma»dan*) 4. Zaynab bir turluq holga tushdi, kuchlangandek qilib: «Ular nega ketsinlar!» dedi. 5. Otabek keyin onasining fikriga qisman qo‘shilib: «Agar men sizning talabingizni ma‘qul qiladir‘on bo‘lsam, ayniqsa, qizingizning ko‘ngliga shubha keladir... Sizga aytkuligi yo‘q, bu to‘g‘riga manim aralashmog‘im...» (A. *Qodiriy*)

310-mashq. «Yuvosh yigit sizga yoqadimi?» mavzusini munozaraga epigraf qilib oling.

Juda yuvoshsan deb aytaverib biz
Qo‘yga aylantirdik hurkak olqorni,
Juda ishlaydi deb maqtayverib biz
Eshak qilib oldik uchqur tulporni.
Endi aytishim shart shundayin so‘zlar:

Qo‘ylar o‘xshasinlar hurkak olqorga.
Toki bu so‘zimni tinglagan kezlal
Eshaklar aylansin tag‘in tulporga.

(A. Mo‘minov)

Yuqorida ishlatilgan fe‘llarga tavsif bering.

Tayanch tushunchalar

shaxs-son qo‘shimchalari, tuslovchi qo‘shimchalar, birlik son, ko‘plik son, shaxs-son asosi.

31.2. ZAMON QO‘SHIMCHALARINING USLUBIY XUSUSIYATLARI

Dars maqsadi: zamon qo‘shimchalari yuzasidan o‘rta umumiy ta‘limda olgan bilimlarni mustahkamlash. Zamon qo‘shimchalaridan nutqda o‘rinli foydalanish ko‘nikmasini shakllantirish.

R e j a:

- * Zamon qo‘shimchalari haqida ma‘lumot.
- * Zamon qo‘shimchalarining tasnifi.
- * Zamon qo‘shimchalarining o‘zaro vazifaviy almashinuvi va uning uslubiy xususiyatlari.

Keldim, kelyapman, kelaman fe‘llarining uchalasi ham I shaxsni bildiradi, lekin ular harakatning nutq momentiga nisbatan qachon bajarilishi yoki bajarilmasligi bilan farq qiladi.

Fe‘ldan anglashilgan harakatning nutq momentiga nisbatan bajarilishi yoki bajarilmaslik paytini bildiradigan shakllarga zamon shakllari, ana shunday shakllar tizimiga zamon kategoriyasi deyiladi.

Zamon turini belgilashda so‘zlanayotgan nutq vaqti asosiy tayanch nuqta bo‘lib hisoblanadi. Ana shunga ko‘ra uch zamonga bo‘linadi: 1) o‘tgan zamon, 2) hozirgi zamon, 3) kelasi zamon.

Fe‘ldan anglashilgan harakatning nutq so‘zlanayotgan vaqtdan oldin bo‘lib o‘tganligini bildirgan shakllar o‘tgan zamon shakllari sanaladi. O‘tgan zamon shakllariga quyidagi shakllar kiradi: *-di, -gan, -ib, (-man, -san, -di) kabi.* Masalan, *keldi, kelgan, kelibman, kelibsan* va boshqalar.

Bu shakllar garchi «o‘tgan zamon» umumiy ma‘nosi asosida birlashsa ham, lekin ularning har qaysisi bir-biri bilan ma‘lum ma‘nosiga ko‘ra farq qiladi: *-gan* shakli *-di* ga nisbatan harakatning nutq so‘zlangan vaqtdan ancha oldin ro‘y berganini bildiradi.

-ibdi -ibman, -ibsan shakllari esa so‘zlovchi nutq momentidan oldin ro‘y bergan harakatni boshqa shaxsdan eshitganligini yoki oldindan kutilgan harakatning amalga oshganligini bildiradi. Masalan, *O‘g‘rini eshakka teskari mindiribdi. (Ertakdan)*

-di shakli, umuman, harakatning nutq momentidan oldin bajarilganligini bildiradi.

Solishtiring:

Keldi
Kelgan
Kelgan edi
Kelibdi

Fe'ldan anglashilgan harakat-holatning nutq so'zlanayotgan vaqtda ro'y berishi yoki bermasligini bildirgan shakllarga hozirgi zamon shakllari, shunday shakllar tizimiga esa hozirgi zamon kategoriyasi deyiladi. Hozirgi zamon ma'nosi *-yapti, -yotir, -moqda* singari qo'shimchalar qo'shish orqali ifodalanadi. Masalan, *yozyapti, yozmoqda, yozayotir*. Bulardan *-yapti, -moqda*, fe'l asoslariga, *-yotir* esa fe'lning ravishdosh shakliga qo'shiladi.

Hozirgi zamon shakllari ma'lum uslubga xoslangani bilan o'zaro farqlanadi, *-yapti* uslubiy betaraf (neytral) shakl bo'lsa, *-moqda, -yotir* yozma nutq uslubiga xosdir.

Fe'ldan anglashilgan harakat-holatning nutq so'zlanayotgan vaqtdan so'ng ro'y berish-bermasligini bildirgan zamon shakllariga kelasi zamon shakllari, shunday shakllar tizimiga esa kelasi zamon kategoriyasi deyiladi.

Kelasi zamon ma'nosi fe'lning *-a* ravishdosh shakliga *-di, -jak*; fe'l asoslariga *-ar, -ur, -gusi* qo'shimchalarini qo'shish orqali hosil bo'ladi. Masalan, *keladi, kelajak, kelar (ur), kelgusi* kabi.

Bulardan *-adi, -ar* uslubiy betaraf shakllar bo'lsa, *-jak, -gay, -ur, -gusi* shakllari badiiy va publitsistik uslubga xosdir.

Uslubiy betaraflik belgisiga ko'ra *-adi* va *-ar* shakllari bir guruhni tashkil qilsa ham, ular ifodalanayotgan harakatga gumon-taxmin ma'nosini bildirish-bildirmasligiga ko'ra bir-biridan farq qiladi. Birinchisi bunday ma'noga betaraf bo'lsa, ikkinchi shakl gumon-taxmin ma'nosiga ega.

Solishtiring: *keladi* — *kelar*.

Ba'zan turli zamonga mansub bo'lgan shakllar o'zaro almashinishi mumkin. Masalan, *Tanklar, zambaraklar ag'anab yotibdi. Bir jangchining peshonasi bog'langan, bir jangchining esa yelkasidan qon oqmoqda.* (Shuhrat)

O'tgan zamonda bo'lib o'tgan voqealarga tinglovchini olib kirish, ularni uning ko'z oldiga olib kelish maqsadida hozirgi zamon shakli ishlatilgan.

Savol va topshiriqlar

1. Zamon shakllari deb qanday shakllarga aytiladi?
2. Zamon shakllari necha turli bo'ladi? Ularning bir-biridan farqini ayting.
3. Zamon qo'shimchalarining o'zaro almashinuvi va buning o'ziga xos xususiyatlarini ayting.

311-mashq. Berilgan gaplarning xatosini toping.

1.1227-yili Botuxonning ukasi Berkaxon Oltin O'rda taxtiga chiqayapti. 2. 1996-yil Prezident Islom Karimovning Farmoni bilan «Amir Temur yili» deb e'lon qilinmoqchi edi. 3. Tarixiy Vatanini yodidan chiqargan odam yashab turgan joyining ham qadriga yetmoqchi. 4. Poydevorsiz imorat bo'lmaganidek, o'qildizsiz daraxt yuksaklikka bo'y cho'zadi, bo'ronlarga dosh beryapti. 5. Oiladaga mehnat tarbiyasi bolalarni uy yumushiga

jalb etishdan boshlaymiz. 6. Ko'zimiz yorug' jahonni ko'rgan edi. Kamalakning tovlanishi — yetti tusni bir-biridan ajrata olmoqchi edik.

312-mashq. Keltirilgan fe'llar qanday (rasmiy, so'zlashuv, badiiy) uslubga xosligini yozing.

Ming'irlamoq, ozod etilmoq, qaror qabul qilmoq, g'azablanmoq, xushnud bo'lmoq, valdiramoq, sayr ayladi, izhor qildi, g'imirlamoq, nishonladi, e'tiroz bildirmoq, gap otmoq, nutq so'zlamq, tashrif buyurmoq, xitlamoq, so'ppaymoq, ovoz bermoq, tasdiqladi, dardiga darmon bo'ldi, so'zga chiqmoq, maza qilmoq, masxaralamoq, kuyunmoq, vujudga kelmoq, inkor qilmoq, jilvalanmoq, mahliyo etmoq.

313-mashq. Matnni ko'chiring. Fe'llarning o'tgan, hozirgi va kelasi zamon shakllarini aniqlab, ustiga yozib ko'rsating, ma'no ottenkasini izohlang.

HADISI SHARIF

Islom shariatining asosiy manbalaridan ikkinchisi sunnatdir. Sunnat Rasulullohdan naql qilingan Hadisi shariflar orqali shakllanadi. Hadisi shariflarda Rasululloh alayhissalomning so'zlari, qilgan ish faoliyatlari va sahobalar tomonidan amalga oshirilgan ishlarga munosabatlari to'g'risida hikoya qilinadi. Shu uch xil uslubning har biri sunnat deyiladi.

Hadisi shariflarni yig'ib kitob shakliga keltirish, asosan, Payg'ambarimiz alayhissalomning vafotlaridan keyin amalga oshirilgan. Bu sharaflig'ish hijratning uchinchi asriga kelib keng quloqch yoygan. Islom olamining o'sha paytdagi madaniy markazlaridan sanalgan shaharlarda Hadis fani bilan shug'ullanuvchi muhaddislar ko'p bo'lgan. Ular Hadis to'plamlarini tuzishgan. Ular ichida eng ishonchli manba sanalganlari oltita bo'lib, bularni Imom al-Buxoriy, Imom Muslim, Imom Abu Dovud, Imom at-Termiziy, Imom an-Nasoiy va Imom ibn Mojalar tuzishgan. Bu buyuk muhaddislarning to'rt nafari turonzaminlik bo'lgani bilan butun Islom dunyosi miqyosida faxrlansak arziydi.

Muhaddislik shu qadar sharaflig'ish va sermashaqqat ishki, u kishidan zakovat, kuchquvvat, fidoiylig'ish, yuksak iqtidor va kuchli quvvayi hofizani talab qiladi.

(«Vatan tuyg'usi»)

314-mashq. Gaplarni o'qing. Fe'llarni ko'chirib, nisbat, mayl, zamon, shaxs va sonini izohlang.

1. Tomirida Jaloliddin Manguberdi, Amir Temur qoni jo'sh urgan pahlavon o'g'lonlarimiz omon bo'lishsin. 2. Bizning xodimlarimiz bankdagi har bir murakkab jarayonlarni ham bemaol uddalashdi. 3. Avvallari bitta-yarimta yosh-yalanglarning chekishi ham bizga g'ayrioddiy hol tuyulardi. 4. Anjuman yuzasidan tavsiyanomalar ishlab chiqilib, ishtirokchilarga tarqatildi. 5. Vohada islohotlarni chuqurlashtirish, iqtisodiyotini mustahkamlash yuzasidan amalga oshirilayotgan keng ko'lamli tadbirlar o'z samarasini bermoqda. 6. Bir narsa kishida umid uyg'otadi: farg'onaliklar nafaqat asrimizning so'nggi yilini, balki yangi mingyillikni munosib ko'rsatkichlar bilan kutib

olishga harakat qilmoqdalar. 7. Istiqloq tufayli chekka qishloqlarda ham havaslansa arzigulik korxonalar yaratildi. 8. Korxonamiz ishga tushgach, O'zbekiston tamg'asi bitilgan mahsulotlar ichki bozorga dadil kirib boradi. 9. Mustaqillikning zafarli qadami, huzurbaxsh nasimi butun mamlakatda bo'lgani kabi Andijonning Ko'makay qishlog'ini ham o'zgartirib yubordi.

315-mashq. Matnni o'qing, fe'llarni topib izohlang. O'zbek tilining rivojlanishiga munosib hissa qo'shgan yana qanday tilshunos olimlarni bilasiz, ular haqida so'zlab bering.

SHONAZAR SHOABDURAHMONOV
(1923)

Filologiya fanlari doktori (1964), professor (1967), O'zbekiston Fanlar akademiyasining akademigi (1974) Shonazar Shoabdurahmonov o'zbek tili fonetikasi, o'zbek tilining badiiy-estetik vazifasi, leksikografiyasi, morfologiyasi, dialektologiyasi yuzasidan qator salmoqli asarlar yaratdi. Jumladan, «O'zbek tilida yordamchi so'zlar» (1953), «Fonetika. O'zbek tili fonetikasiga doir ba'zi masalalar» (1953), «O'zbek tilida punktuatsiya» (1955), «O'zbek adabiy tili va o'zbek xalq shevalari» (1962) kabi asarlari o'zbek tilshunosligining rivoji uchun munosib hissa bo'lib qo'shildi.

Akademik Sh. Shoabdurahmonov o'rta va oliy ta'limda o'zbek tili va tilshunosligini o'qitishni takomillashtirish borasida ham samarali mehnat qildi. Ayniqsa, uning V. Reshetov bilan hamkorlikda oliy maktablarning o'zbek filologiyasi fakulteti talabalari uchun chiqarilgan «O'zbek dialektologiyasi» (1962, 1969, 1978) darsligi, shuningdek, o'rta maktablarning IX sinfi uchun hammualliflikda yozilgan «O'zbek tili» (1977, 1978, 1980, 1982) hamda oliy o'quv yurtlari uchun yaratilgan «Hozirgi o'zbek adabiy tili» (1980) darsliklari alohida ahamiyatga ega.

316-mashq. «Fe'l» so'z turkumi yuzasidan olgan bilimlaringizni sinash maqsadida grammatik topishmoqlarning javobini toping va yozing.

1. Barmoqda, qaramoqda,
Qaytmoqda ham aytmoqda.
Qaysi so'z ot, qaysi fe'l,
Ham bo'lishli qaysi fe'l?

2. O'qish, olqish, qurilish,
Chiqish, qamish, muyulish,
So'zida bor -sh, -ish lar,
Ularni kim izohlar.

3. O'yin, qiyin so'ziga
Fe'l yasovchi —a qo'shsak,
Nimadir tushib qolar,
O'yin, qiyin so'zidan?

4. Tiriklikning sharti bor,
U ham bo'lsa harakat.
Shun-chun deydi donolar,
Harakatda barakat,
Harakatning nomi bor,
Yalovchilari ham bor,
Topib bering, E'tibor.

5. O'yin, qiyin, past, son, ot
So'zlari o'zgaribdi.
O'yna, qiyna ham ata,
Pasay, sana bo'libdi.
O'ylab toping, bolalar,
Nega shunday bo'libdi?

6. Yoshlikda nihol o'tkaz,
Asra, voyaga yetkaz,
Daraxting kuchga to'lsin,
G'uj-g'uj mevasi bo'lsin,
Oftob hil-hil pishirsin,
Do'stlaring to'yib yesin.

Senga rahmatlar aytsin.
Bunda bor qanday fe'llar,
Qanday ma'no bildirar?

7. Ishla, o'yla ham yalla,
Sayla, bola ham alla.
Olti so'zda olti -la,
Fe'l yasovchi qaysi-la?

8. Son-sanog'in bo'libdi,
Ong-anglagin bo'libdi.
«Son», «ong» so'zlarida «o»
Yumalab «a» bo'libdi.
Kim dono bo'lsa topsin,
Nega shunday bo'libdi?

9. O'zak — negizida -ib
Gohida bo'ladi -b
So'ng qo'shilar shaxs-son,
Qanday fe'l, qaysi zamon?

10. Terdi ham terdirishdi.
Terdirildi, terdirdi

Fe'llar qaysi nisbatda
Kim topadi bir pasda?

Topishmoqlarning javoblari

1. Qaramoqda, qaytmoqda, aytmoqda — fe'llar, barmoqda — ot.
2. O'qish, qurilish, chiqish so'zlari — harakat nomlari, olqish, qamish, muyulish so'zlari — ot.
3. O'yin, qiyin so'zlaridagi «i» tushiriladi.
4. *-moq, -sh, -ish, -v, -uv*.
5. O'yin, qiyin, past, son, ot so'zlaridan fe'l hosil qilinganda o'yin, qiyin so'zlardagi *i* unlisi tushiriladi, past so'zidagi *t* tushiriladi, son, ot so'zlaridagi *o* tovushi *a* bilan almashadi.
6. Buyruq maylidagi fe'llar.
7. Ishla, o'yla, sayla so'zlaridagi *-la*.
8. Son, ong so'zlariga *-a* qo'shimchasi qo'shilsa, *o* unlisi *a* bilan almashadi.
9. O'tgan zamon hikoya fe'li *-b* qo'shimchasi undosh bilan tugagan fe'l o'zak-negiziga *-ib* tarzida qo'shiladi.
10. Aniq, birgalik va orttirma nisbatdagi fe'llar.

317-mashq. Hikmatlardagi fe'llarni aniqlang. Ularning vazifasini uslubiy jihatdan iboralar ham bajara oladimi? O'rnini almashtirib yozing.

HIKMATLAR GULDASTASI

Bir donishmand aytgan ekan: «Imonsiz odam o'zining yomonligini bilmaydi, agar bilsa, u yaxshi odam bo'lishga harakat qilardi».

Bir oqil va hazilkash odam sayohat vaqtida olis shahardagi do'stiga ko'nglidagi nozik fikrlarini aytib, maktub yozayotgan edi. Bir befarosat hamrohidan beruxsat hadeb maktubda nimalar yozilganiga qarayveribdi. Oqil odam maktubiga mana bu so'zlarni qo'shib qo'yibdi:

«Agar yonimda bir befarosat, birovlarining xatiga qiziquvchi tentak bo'lmaganda edi, yana boshqa gaplarni ham yozar edim».

Haligi befarosat bu so'zlarni o'qib, jahli chiqdi va e'tiroz bildirdi:

— Qachon xatingga qarabman?

Unisi esa javob beribdi: «Sening haqingda yozganimni qayoqdan bilding?»

Bir hurmatli odam kasal bo'lib, uyida yotgan edi. Besh-oltita xira, g'ashga teguvchi odamlar bemorni ko'rishga bordilar. Ular bemor yonida uzoq o'tirib, har xil maza-bemaza gaplari bilan uni toliqtirib qo'ydilar. Oxiri, ketayotganlarida bir befarosat odam bemordan:

— Bizga vasiyat tariqasida nasihatlaringizni aytsangiz, — deb so'radi.

Hurmatli odam haligi befarosat ziyoratchilarga qarab bunday dedi:

— Sizlarga vasiyatim shuki, biror do'stingiz yoki ustozingiz kasal bo'lib qolganida, uni maza-bemaza gaplar bilan toliqtirib qo'ymanglar.

Bir necha hazilkash odamlar bir qizg'anchiq, xasis odamning uyiga mehmonga bormoqchi bo'libdi, ammo darvoza taqillatganlarida xasis odamning xizmatkori chiqdi. Mehmonlarni ko'rib, ichkariga kirib ketdi. So'ng qaytib chiqib aytdi:

— Kechirasizlar, xojamiz kecha kechqurun o'lgan edilar. Erta tongda dafn etib kelgan edik.

Hazilkash mehmonlar bunga ishonmadilar va aytdilar:

— Xojangiz rahmatli, biz uchun juda aziz, qadrli odam edilar. Ularning janozasida bo'lish bizga nasib etmadi, endi uylariga kirib, fотиha o'qib ketmasak bo'lmas.

Boyagi xasis xoja mehmonlarni qabul qilishdan boshqa iloji qolmabdi.

(Faxriddin Ali Safiy)

318-mashq. Berilgan fe'llarni boshqa nisbatga aylantiring, gapda qanday o'zgarish bo'lganini tushuntiring.

1. «Dunyo» qo'shig'ining so'zlarini farg'onalik shoir Oxunjon Hakimov ipga terilgan dur misol qog'ozga tushirgan. «Bir kam dunyo, kimni sevib, kimni xor qilasan?» Darhaqiqat, insoniyat yaratilibdiki, oddiygina, jo'ngina, soddagina tuyulgan shu jumboq yechimini topolmay ovora. (*Gazetadan*)

2. Oyqiz keksa bog'bonni yelkasidan ushlab, mehribonlik bilan joyiga o'tkazdi. (*Sh. Rashidov*) 3. O'rik daraxti ostidagi supada yotgan Murotali, odatdagidek, tong saharda uyg'ondi. (*Sh. Rashidov*) 4. Til — millatning eng muhim belgisidir. (*A. Fitrat*) 5. Ravshanlik tilning asosiy fazilati hisoblanadi. (*Arastu*) 6. Yomg'ir, suv to'lqini ham, suv ko'pigi ham asosan suv bo'lganligi uchun yana suvga qaytadilar. (*Sh. Zunnun*) 7. Sabr qiling, hurmatli kitobxon, oldin qishloq bilan tanishaylik. (*I. Rahim*) 8. Yigit o'zini chetga olishga tirishdi, xalq to'lqini uni surib ketdi. (*Oybek*) 9. Men o'ylaymanki, bugungi kun sizning hayotingizda o'chmas iz qoldiradi. Vatan oldidagi, o'tganlar ruhi oldidagi, el-yurt oldidagi burchingizni yana bir bor eslatib o'tdi. (*Gazetadan*)

319-mashq. Fe'l nisbati yasovchi qo'shimchalar o'zaro sinonimik qator hosil qiladiganlarini yozing. Ularga misollar keltiring.

320-mashq. Buyruq va shart mayllarining qo'shimchalari ayrim nutq uslublarini har xil ifodalashda ahamiyatlidir. Shuning uchun ham quyidagi matnni o'qib, yuqoridagi qo'shimchalar gapga qanday uslubiy bo'yoq berayotganligini tushuntiring.

OFTOB OYIM

(*Onam haqida*)

Ismingizni kim qo'yibdi, Oftob oyim?! Ismingizday yuzingiz, ko'zingiz, so'zingiz issiq, nurli haroratli.

Oftob oyim, Siz bugun momosiz. Oppoq sochlaringiz oq ipakdir, ko'zlardagi mehr, mehnatkash qo'llardagi saxovat, bekalikdagi mahoratga ta'rif yo'q. Siz bir paytlar kelin bo'lgansiz. Sumbul sochlaringiz taqimini o'pib yelkalaringsizga sig'magan, o'smadan

payvasta qoshlar parvozi, istarasi issiq bug‘doyrang yuzlar, kulib turuvchi ko‘zlar, ma’no mag‘izli so‘zlar Sizniki bo‘lgan.

Bolalar, gul-u lolalar, ortingizdan suq bilan qarayotgan oq gul, qizil gullarni ko‘rib suyungansiz. Bag‘ringiz to‘lib, yolg‘izligingiz ham bilinmagan-da, fahm-farosat sizda naqd edi. Andishani toj deb bilgansiz. Turmushda tog‘ bo‘ldingiz, bor-u yo‘qqa ko‘ndingiz. Dilbandlarni oq yuvdingiz, halol pand-u qand berdingiz.

Oftob oyim, Siz muloyim, begoyimsiz. Hamon farishtalisiz, kulsangiz dil yorishadi, yursangiz gul ochiladi. Gullaringiz g‘unchaladi, chiroy ochdi. Gulga oshnosiz, do‘stga tashnasiz. Mehr izlaysiz, asta so‘zlaysiz. Jonga jonsiz, butun imkonsiz.

Oftob oyim, Siz davlatim, shifo savlatim, she‘rim, nafosatimsiz. Keling, issiq yuzingizga yuzim bosay, hayot, taft olay, mehnatkash qo‘lingiz o‘pay, silab bir suyay, poyingizga sajdalar qilay, umrlar tilay. Bizni kutasiz, ilinasiz, sog‘inasiz — yurak bisotingiz, boyligingizni. Mehrlisiz, mehr berasiz, mehrga talpinasiz. Uyg‘oq yashaysiz, g‘amlar kelsa ham, ularga qilich solasiz, haromga yo‘liqsangiz hazar qilasiz. Siz borki, darvozalar ochiq, gul-u rayhonlar xandon, quyosh ham kular, uylar ham to‘lar.

Oftob oyim, Siz kechirimli, bardoshli, jonsarak ona. Besh qiz, o‘g‘ilni yaratgan ona, ertaklar-u rivoyatlar yaratgan ona. Tong saharlab uyqudan turib, oydin baxt-u rizq-ro‘zlar so‘ragan ona. Ismingizni so‘rasalar, xosiyatli, insof-diyonatli, qalbingiz go‘zal. Siz muhtaram, chin validam, Makkatilloyimsiz, mening onam — Oftob oyimsiz.

(M. G‘anijon qizi)

Tayanch tushunchalar

fe‘l zamonlari, o‘tgan zamon, hozirgi zamon, kelasi zamon.

32-dars. FE‘LLARNING YASALISHI

32.1. QO‘SHIMCHALAR YORDAMIDA FE‘L YASASH

Dars maqsadi: fe‘llarning yasalishi bo‘yicha o‘rta umumiy ta‘limda olgan bilimlarini mustahkamlash va chuqurlashtirish.

R e j a:

- * Fe‘llarning yasalishi haqida.
- * Fe‘l yasashning yo‘llari.

Fe‘llar ham boshqa mustaqil so‘z turkumlari kabi tub va yasama bo‘ladi. Masalan, *kel, ket, yur, o‘qi* singari fe‘llar tub fe‘llar: *ishla, o‘yna, jonlan, tasdiq qildi, kasal bo‘ldi* kabi fe‘llar yasama sanaladi.

Yasama fe‘llar yasashga asos qismga ma‘lum yasovchi vosita qo‘shish yordami bilan hosil qilinadi. Yasovchi vosita qo‘shimcha yoki so‘z bo‘lishi mumkin. Jumladan, yuqorida keltirilgan misollardan oxirgi ikkitasi yasashga asos

qismga (*tasdiq, kasal*) soʻz holdagi yasovchi vosita (*qildi, boʻldi*) qoʻshish yordamida hosil qilingan. Boshqalari esa qoʻshimchalar qoʻshish yoʻli bilan yasalgan. Shunga koʻra, feʼl yasalishi ikki guruhga boʻlinadi:

- a) qoʻshimchalar qoʻshish yoʻli bilan (affiksatsiya);
- b) soʻz qoʻshish yoʻli bilan (kompozitsiya).

Birinchi yoʻl bilan yasalgan feʼllar sodda feʼllar, ikkinchi yoʻl bilan yasalgan feʼllar qoʻshma feʼllar hisoblanadi.

Savol va topshiriqlar

1. Yasama feʼl deganda qanday feʼllarni tushunasiz?
2. Yasama feʼllar qanday usullar bilan hosil qilinadi?
3. Sodda va qoʻshma feʼllarga misollar keltiring va qoʻshma feʼllarning qanday yoʻl bilan hosil boʻlganini tushuntiring.

Feʼl yasashning eng keng tarqalgan turi qoʻshimchalar qoʻshish yoʻli bilan feʼl yasash sanaladi. Bunday usul bilan feʼl boʻlmagan soʻzlardan feʼl yasaladi. Hozirgi oʻzbek tilida eng faol feʼl yasovchi qoʻshimcha *-la* qoʻshimchasidir. Bu qoʻshimcha sonidan boshqa barcha soʻz turkumlariga qoʻshilib feʼl yasay oladi. Masalan, *oqla, ishla, tekisla, tezla, dodla, voyvoyla* kabi.

1. *-la* qoʻshimchasi otlarga qoʻshilib feʼl yasaganda, quyidagi maʼnolarni bildiradi:

a) yasashga asos qismdan anglashilgan narsa — predmet bilan taʼminlash: *oʻgʻitla, moyla*;

b) narsa — qurol bildiruvchi otlarga qoʻshilib, shu asbob bilan bajariladigan harakatni bildiradi: *qaychila, arrala, egovla, ketmonla*;

d) yasashga asos qismdan anglashilgan narsani yuzaga keltirish maʼnosini bildiradi: *urugʻla, bolala* kabi.

2. Sifat va ravishlarga *-la* yasovchi qoʻshimchasi qoʻshilganda yasashga asos qismdan anglashilgan tus, holatga kirish harakatini bildiradi. Masalan, *tekisla, silliqqa, toʻgʻrila, tezla, tozala* kabi.

3. *-la* qoʻshimchasi undov soʻzlarga qoʻshilib, yasashga asos qismdan ifodalangan his-hayajon, buyruq — xitoblarning bajarish harakatini bildiradi: *hihila, ufla, dodla* kabi.

4. *-la* qoʻshimchasi taqlid soʻzlarga qoʻshilib, yasashga asos qism ifodalagan tovushning yuz berishini ifodalaydi: *gumburla, taraqla* kabi.

Sifat, ravish, undov va taqlid soʻzlarga *-la* yasovchi qoʻshimchasi qoʻshilib feʼl yasalganda, yasovchi qoʻshimcha *qil, et, de* singari koʻmakchi feʼllari bilan sinonimik munosabatda boʻladi va ularni koʻpincha biri oʻrnida ikkinchisini qoʻllash imkoniyati boʻladi. Masalan, *tekisla-tekis qil, silliqqa-silliq qil, ufla-uf de, dodla-dod de, gumburla-gubur et, taraqladi-taraq etdi* kabi. Lekin doimo emas. Masalan: *tezla* ni *tez qilga* almashtirib boʻlmaydi.

Eslatma: 1. *-la* feʼl yasovchi qoʻshimchasi baʼzan *-ta (izla -ista), -ga, -ka (hidla — iska)* holda ham talaffuz qilinadi.

2. *-la* feʼl yasovchi qoʻshimchasi baʼzan bilan qoʻshimchasining qisqargan shakli *-la* (*qoʻl-la* bajarib boʻlmaydi) hamda *-la (-oq, -yoq* yuklamasi bilan maʼnodosh) yuklamasi bilan omonimlik munosabatida boʻladi. Shuning uchun *-la* yasovchisini soʻzga

kuchaytiruv-ta'kid ma'nosini yuklaydigan *-la* yuklamasidan farq qilish kerak. Masalan, *kelib -la ketdi* — *kelib ketdi*; *qo'lla (madad qil)* va *qo'l-la (qo'l bilan)*.

Hozirgi o'zbek tilida *-la* qo'shimchasidan tashqari yana quyidagi qo'shimchalar yordamida fe'l yasaladi:

- *i*: *boy-boyi, tinch-tinchi, chang-changi* kabi
- *illa*: *chirq-chirqilla, uv-uvilla, guv-guvilla* kabi
- *ira*: *yarq-yarqira, chirq-chirqira* kabi
- (*a*)y: *past-pasay, sust-susay, ko'p-ko'pay, oz-ozay*
- (*a*)r: *ko'k-ko'kar, sariq-sarg'ay, eski-eskir, qisqa- qisqar* kabi
- *sira*: *suv-suvsira, yot-yotsira, tuz-tuzsira* kabi
- (*i*), (*i*)q: *yo'l-yo'liq, kech-kechik, zo'r-zo'riq* va boshqalar.

Savol va topshiriqlar

1. Qo'shimchalar qo'shish yo'li bilan fe'l yasalishi haqida gapiring.
2. *-la* qo'shimchasining sinonimlari va omonimlarini ayting.
3. Fe'l yasovchi qo'shimchalarni sanang va ularning har qaysisiga misollar keltiring.

321-mashq. Quyidagi fel yasovchi qo'shimchalarni yozing: *-la, -a, -y, -illa, -r, -ir, -ar, -ay, -sa, -sira, -imsira, -ik*.

Yuqoridagi qo'shimchalarni ishtirok ettirib gaplar tuzing. Yozgan gaplaringizda *-a, -y, -ir, -ar, -ay, -ik* kabi qo'shimchalardan fe'l yasalmasin.

322-mashq. Maqollarni o'qing va yod oling. Nuqtalar o'rniga fe'l yasovchi qo'shimchalarni qo'yib ko'chiring.

1. Vijdonsiz kishidan o'pka...ma.
2. Yomon bilan yo'ldosh bo'lsang.
Yomondan burun o'lasan.
Yaxshi bilan sirdosh bo'lsang,
Yaxshilik bilan un...san
3. Oxir zamon bo'lsa, tog'a jiyani bilan qozi...ar
4. Yomonga yo'l ...sang, «yov keldi» qilar.
5. Dushman siringni o'g'irlar.
Do'st xatoingni to'g'ri...r
6. Chin do'st boringni oshirar,
Yo'g'ingni yash..ar ?
7. Yo'lda yursang, tuya ish...t,
Elda yursang — miya
8. Aqliga aytdim, ang...di — bildi,
Aqlsizga aytdim, shaq...b kuldi.
9. It ir...shni onasidan o'rganar.
10. Katta yesang ham, katta gap...ma.
11. Qarindoshingni yomon ...b,
Qaydan tug'gan toparsan.

323-mashq. Yasama fe'llarni topib, kuchirib yozing. So'ngra tarkiblarga ajrating.

1. Chin do'st uldirkim, do'stidan hech qachon ranjimaydi, agar ranjisa ham, uzrini qabul qiladi.
2. Biror mamlakatda jabr-zulm va fisq-fasod kuchayib ketarkan, asl podshohlar adolat o'rnatib, fisq-fasodni, zulmni yo'qotishi lozim.
3. Zulmning nom-nishonini yo'qotgin.
4. Qilmoqchi bo'lgan ishlarini qilmasdan qoldirmasinlar. Agar biror ishni qilmaslikka so'z berar ekanlar, uning yaqiniga ham yo'lmasinlar.
5. Podshoh har kimning so'zini eshitsin, har kimdan fikr olsin. Qaysi biri foydaliroq bo'lsa, uni ko'ngil xazinasida saqlab, vaqtida ishlatin.
6. Shoshmaslik kerak yerda shoshilmadim, shoshilarli ishlarni kechiktirmadim. Qaysi ishni chorayi tadbir bilan bitirishning iloji bo'lsa, unda qilich ishlatmadim.
7. Sipohning tarqoqligi saltanatning kuchsizlanishiga olib keladi.
8. Hayotning ko'p issiq-sovug'ini ko'rib... saboq olib, tajribamni oshirdim. Do'st-u dushman bilan kelishib yashadim.

Tayanch tushunchalar

fe'l yasalishi, fe'l yasovchi qo'shimchalar, yasovchi vosita, affiksatsiya usuli bilan fe'l yasash, yasashga asos qism.

32.2. SO'Z QO'SHISH BILAN FE'L YASALISHI VA UNING SINONIMIYASI

Dars maqsadi: so'z qo'shish yo'li bilan fe'l yasalishi bo'yicha o'rta umumiy ta'limda olgan bilimlarni mustahkamlash va chuqurlashtirish.

- R e j a:**
- * So'z qo'shish yo'li bilan fe'l yasash haqida ma'lumot.
 - * Qo'shma fe'llarning tarkibiga ko'ra turlari.
 - * Yetakchi va ko'makchi fe'llar.

Yasashga asos qismga yasovchi vosita sifatida *aylamoq, qilmoq, etmoq, olmoq, bermoq* singari so'zlar qo'shib yangi fe'l yasalishi ham mumkin. Masalan, *javob berdi, olib keldi, bayon qildi, kasal bo'ldi* va hokazo.

Bunday yo'l bilan, odatda, qo'shma fe'llar hosil bo'ladi.

Qo'shma fe'llar tarkibiga ko'ra ikki turli bo'ladi: a) ot+fe'l tuzilishidagi qo'shma fe'llar. Masalan, *tasdiq qildi, vayron bo'ldi* kabi; b) fe'l+ fe'l tuzilishidagi qo'shma fe'llar. Masalan, *borib keldi, kirib chiqdi, olib keldi* kabi.

Fe'ldan boshqa so'zlarga *qilmoq, aylamoq, etmoq, bo'lmoq* fe'llarining qo'shilishidan hosil bo'lgan qo'shma fe'llar ot+fe'l tuzilishidagi qo'shma fe'llarni hosil qiladi. Masalan, *bayon qilmoq (etmoq, aytmoq), turmush qilmoq, o'sal bo'lmoq, o'sal qilmoq, bayram qilmoq (etmoq), yangi bo'lmoq, shunday bo'ldi, taraqqiy etdi* kabi.

Ikki fe'lning o'zaro birikishidan hosil bo'lgan fe'llar fe'l+fe'l tuzilishidagi qo'shma fe'llar sanaladi. Bunday qo'shma fe'llarning birinchi qismi fe'lning *-b (-ib)*, ba'zan *-a* ravishdosh shaklida bo'ladi. Shaxs-son, zamon, bo'lishli-bo'lishsizlik singari qo'shimchalar qo'shma fe'lning ikkinchi qismiga qo'shiladi. Masalan, *sotib olmoq, olib keldi (ola keldi)*.

Ot+fe'l tuzilishidagi qo'shma fe'llarda ikkinchi qismni tashkil etgan *ayla* uslubiy xoslangan bo'lib, faqat badiiy uslub doirasida qo'llaniladi. *Qilmoq, etmoq, bo'lmoq* fe'llari esa uslubiy betaraf so'zlardir. Masalan, *javob qildi, javob berdi, javob etdi, javob ayladi* kabi qo'shma fe'llar o'zaro sinonimik munosabatda bo'lib, ular uslubiy jihatdangina farqlanadi. *Javob ayladi* badiiy uslubga xos, qolganlari uslubiy betaraf so'zlar sanaladi.

33-dars. KO'MAKCHI FE'LLAR VA ULARNING VAZIFALARI. BO'LISHLI VA BO'LISHSIZLIK SHAKLLARINING USLUBIY XUSUSIYATLARI

33.1. KO'MAKCHI FE'LLAR VA ULARNING VAZIFALARI

Ishlab chiqdi, ishlab bo'ldi, ishlay boshladi, ishlab yuribdi, ishlab qo'ydi, ishlab yubordi, ishlab yozdi, ishlab turibdi, ishlab ko'rdi singari so'zlarga e'tibor bersangiz, ularning hammasi bir umumiy ma'noni — «ishlamoq» ma'nosini ifodalaydi. Bu ma'no, asosan, ravishdosh shaklidagi birinchi qismdan anglashiladi. Ikkinchi qism esa birinchi qismdan anglashilgan leksik ma'noga turli qo'shimcha ma'nolarni (harakatning boshlanishi, davomiyligi, tugallanishi, oson bajarilganligi, tez bajarilganligi, harakatni bajarishga uringanligi kabi) ma'nolarni yuklaydi.

Bunday so'zlar ham tuzilishiga ko'ra, fe'l+fe'l tarzida bo'ladi. Birinchi fe'l so'zning asosiy leksik ma'nosini ifodalaydi. Shuning uchun u yetakchi fe'l sanaladi. Ikkinchi qismi esa birinchi qismga (yetakchi fe'lga) qo'shib, unga turli xil qo'shimcha ma'nolarni yuklaydi, lekin yetakchi fe'lning leksik ma'nosini o'zgartirib yubormaydi.

Undan yangi fe'l hosil bo'lmaydi. Shuning uchun bunday fe'llarga ko'makchi fe'llar deyiladi.

Shuni ta'kidlash kerakki, faqat ko'makchi fe'l vazifasini bajaruvchi alohida fe'llar mavjud emas. Bir qator mustaqil fe'llar yetakchi fe'l qo'shilganda ko'makchi fe'l vazifasida keladi.

Ularga quyidagilar kiradi: *boshla, yot, tur, bor, o'tir bo'l, bitir, bit, ol, ber, qol, qo'y, chiq, bor, kel, ket, yubor, tashla, sol, tush, yot, qara, boq* va boshqalar.

Yuqoridagi fe'llar faqat yetakchi fe'lga qo'shilgandagina ko'makchi fe'l vazifasida keladi. Yetakchi fe'l esa ravishdoshning *-(i)b* va *-a, -y* shakllarida bo'ladi.

Masalan,

O'qib

tur
yubor
o'tir
bo'l
ol
ber
qol
chiq
kel
tashla
boq
yot

Keyingi so'zlar ko'makchi fe'llar bo'lib, ular ravishdosh shaklidagi yetakchi fe'lga qo'shilib, turli xil qo'shimcha ma'nolarni anglatmoqda.

Savol va topshiriqlar

1. Yetakchi va ko'makchi fe'llar qanday fe'llar ekanligini tushuntiring.
2. Yuqorida misollardan foydalangan holda *uxlamoq, o'ynamoq, qaramoq* fe'llarini yetakchi shaklga kiritib, uni ko'makchi fe'llar bilan biriktiring, ma'nosini tushuntiring.

324-mashq. Qo'shma fe'llarni topib, yasalishini tushuntiring. Yasalish holatlariga diqqat qiling.

Podsho xizmatkorini qoshiga chaqirib dedi:

— Ushbu shahardagi barcha tentaklarning nomini qog'ozga bitib kel!

— Bosh ustiga, — dedi xizmatkor, lekin bir shartim bor: ro'yxatni olganingizdan keyin meni jazolamaysiz.

Podsho rozi bo'ldi.

Xizmatkor ertasiga ro'yxatni keltirgach, podsho unga ko'z yugurtirmasdan o'shqirdi:

— Nega mening nomimni birinchi qilib yozib qo'yding. Hoziroq dorga osilasan. Uni o'chirib tashla!

— Meni avf eting, — dedi tiz cho'kib xizmatkor, — nomingiz, albatta, o'chiriladi.

SHIJOATLI CHUMOLI

Chumoli jon-jahdi bilan o'zidan o'n barovar katta chigirtkani sudrab borar edi. Ko'rganlar taajjublandilar.

— Chumolini qaranglar-a, qiltiriq holida ham shunday og'ir yukni sudrab ketyapti-ya?!

Chumoli bu gapdan kuldi va shunday dedi:

— Mardlar yukni jussasi va qudrati bilan emas, balki g‘ayrat hamda shijoati bilan tortadilar.

325-mashq. Ko‘makchi fe‘lli so‘z qo‘shilmalarini aniqlang va ularga izoh bering.

1. Tog‘lar loqayd bir ulug‘vorlik bilan sukut saqlashar va bag‘ridagi odamlarning yaxshi-yomon ishlariga tilsiz guvoh bo‘lib turishar edi. (*P. Qodirov*) 2. Yerdan aziz narsa yo‘q! Otamiz rahmatlik, bobolarimiz, undan narilar — hammasi bir shapaloq yerdan rizqini chiqarib kelgan... Rostmi? (*Abdulhamid Cho‘lpon*) 3. Shundoq bekat ro‘parasida ikki qavatli univermag oynavand eshiklarini ochgan, xaridorlar chumoliday g‘imirlashib kirib-chiqib turishardi. (*O‘. Hoshimov*) 4. Turg‘unoy yovvoyi quyunday har bir so‘z, har bir harakatdan hurkib o‘tirar va to Maston olib bermaguncha qo‘l uzatib bir narsa olmas edi. (*A. Qahhor*) 5. Kishi yaxshi narsaga intiladi, yomon narsadan qochadi. Turg‘unlikka, ayniqsa, uzoq davom etgan turg‘un holatga ko‘nikadi. Illatga ko‘nikish esa qabohatga olib keladi. (*G‘aybulla-as-Salom*)

6. Oqil ma‘no guruhida zinhor,
Hech or aylama gadolig‘din.
Kim, bularga gadolig‘ ortiqdur,
Ahli suratqa podsholig‘din. (*A. Navoiy*)

326-mashq. Ko‘makchi fe‘lli so‘z qo‘shilmalarini o‘zi bog‘langan so‘z bilan birga ko‘chirib oling va ularga tavsif bering.

Eshik ochilganda Sherzod mudrab yotardi. U ildam qaddini rostladi-yu, ichkariga kirib kelayotgan bo‘lim mudirini ko‘rdi. Mudir xalatining tugmalarini yechib yuborgan, ingichka bo‘ynidagi guldor galstugining bog‘ichini bo‘shatib qo‘ygan, tez yurib kelganidan bo‘lsa kerak, yonoqlari turtib chiqqan, yuzi qizarib ketgan edi.

«Joyning egasini olib kelayotgan bo‘lsa kerak», deb o‘yladi Sherzod undan ko‘z uzmay. Bo‘lim mudiri palata o‘rtasida to‘xtadi-da, eshik tomon qarab gapirdi:

— Sayfi Soqiyevich! Marhamat, kiravering.

U bu gapni xuddi aziz mehmonni uyiga chorlagan mezbon singari ichki hurmat bilan iymanib aytdi...

(*O‘. Hoshimov*)

Uyga topshiriq. Quyidagi ko‘makchi fe‘lli so‘z qo‘shilmalari ishtirokida gaplar tuzing. Ularni har xil ko‘rinishlarda qo‘llab ko‘ring.

Aytib	turmoq	turib aytmoq
Yugurib	turmoq	turib yugurmoq
Olib	turmoq	turib olmoq
O‘ylab	turmoq	turib o‘ynamoq
O‘ynab	turmoq	turib o‘ylamoq
O‘qib	turmoq	turib o‘qimoq.

Tayanch tushunchalar

qo'shma fe'l, so'zlarni qo'shib fe'l yasash, yetakchi fe'l, ko'makchi fe'l.

33.2. BO'LISHLI VA BO'LISHSIZLIK SHAKLLARINING USLUBIY XUSUSIYATLARI

Dars maqsadi: o'quvchilarning o'rta umumiy ta'limda fe'lining bo'lishli va bo'lishsizlik shakllari yuzasidan olgan bilimlarini mustahkamlash va chuqurlashtirish. Fe'ning bo'lishsizlik shakllaridan o'rinli foydalanish ko'nikmasini shakllantirish.

R e j a: * Fe'ning bo'lishli va bo'lishsizlik shakllari haqida ma'lumot.
* Fe'ning bo'lishsizligini ifodalovchi vositalar.
* Fe'ning bo'lishsizlik shakllari o'rtasidagi maz muniy va uslubiy farqlanishlar.

1-topshiriq. O'qi fe'lining bo'lishsizlik shakllarini toping. Bu shakllarning bir-biridan farqini ayting.

2-topshiriq. -ma, yo'q, emas shakllarini fe'lga qo'shing. Ularning o'zaro ma'no farqlanishini ayting.

Bordi, bormadi, borgan emas, borgani yo'q fe'l shakllariga e'tibor bersangaz, birinchi shakl bilan qolgan shakllar bo'lishli-bo'lishsizlik ma'nosini ifodalashlariga ko'ra bir-biridan farq qilayotganini ko'rishingiz mumkin.

Fe'l asosidan ifodalangan harakatning ro'y berish yoki bermasligini bildirgan shakllarga bo'lishli-bo'lishsizlik shakllari, shunday shakllar sistemasiga bo'lishli-bo'lishsizlik kategoriyasi deyiladi.

Bo'lishsizlik ma'nosi maxsus shakllarga ega. Bo'lishlilik ma'nosi esa, aksincha, bunday shakllarga ega emas.

Masalan, *keldi* — *bo'lishli*; *kelgan emas, kelgan (i) yo'q* — *bo'lishsiz*.

Bo'lishsiz fe'llarning shaxs-son qo'shimchalari bilan o'zgarishi o'ziga xos xususiyatga ega. Bo'lishsizlik ma'nosi *emas* yordamida ifodalanganda shaxs-son qo'shimchasi undan so'ng, *yo'q* yordamida ifodalanganda esa oldin qo'llaniladi. Qiyoslang:

kelmadim		kelmading
keldim kelgan emasman	kelding	kelgan emassan
kelganim yo'q		kelganing yo'q
	kelmadi	
	keldi kelgan emas	
	kelgan (i) yo'q	

Ayrim shevalarda shaxs-son qo‘shimchalari *yo‘q* dan so‘ng qo‘shiladi. Masalan, *borganim yo‘q* o‘rniga *borgan yo‘qman*, *borganing yo‘q* o‘rniga *borgan yo‘qsan*.

Bo‘lishsizlikning yuqoridagi uchta shakli (*-ma*, *emas*, *yo‘q*) o‘rtasida ham ma‘lum ma‘no farqlanishi bor. Sifatdoshning *-gan* shakli uch xil bo‘lishsizlik shakliga ega: 1. *Borganim yo‘q* — fe‘ldan anglashilgan harakatning oddiy inkori («borish kerak edi, lekin bormadi») ma‘nosini bildirmoqda. 2. *Borgan emasman* — umuman borilmaganlikni ifodalamoqda. 3. *Bormaganman* — qat‘iy inkorni anglatmoqda.

Kelib ketdi, *yozib qo‘ydi* singari yetakchi va ko‘makchi fe‘l qolipidagi fe‘llarda bo‘lishsizlik qo‘shimchalari ikki qismning bittasiga (yo yetakchi qismga, yo ko‘makchi qismga) yoki har ikki qismga qo‘shilib kelib, turli ma‘nolarni ifodalaydi.

1. Fe‘lning yetakchi qismi bo‘lishsiz shaklni oladi:

O‘qib qo‘ydi

O‘qimay qo‘ydi

2. Fe‘lning ko‘makchi qismi bo‘lishsiz shaklni oladi:

O‘qib qo‘ydi

O‘qib qo‘ymadi

3. Fe‘lning har ikki qismi bo‘lishsiz shaklga ega bo‘ladi:

O‘qib qo‘ydi

O‘qimay qo‘ymadi

Birinchi holatda bo‘lishsiz shakl davomiy bo‘lishsizlik ma‘nosini, ikkinchi holatda bir martalik harakat inkorini, uchinchi holatda esa tasdiq ma‘nosini ifodalaydi.

327-mashq. Matn ichidan bo‘lishsiz fe‘llarni toping, ularni daftaringizga ko‘chirib yozing va hosil bo‘lish yo‘llarini tushuntiring.

HASAD KEMIRMASIN YURAGINGIZNI...

Ha, hasad — yomon kasallik. Axir, hasadgo‘y uchun dilidagini aytmoqlik oson emas. Vaholanki, qora ranglarga bo‘yamoq, loy, balchiq suvamoq rohat unga.

Birovga yaxshilik qo‘l yoki pul bilan, yo til bilan qilinadi. Oramizda kasbdoshingiz yutug‘i, obro‘si, mol va dunyosini ko‘rolmay, duch kelganga yomonlaguvchilar bor. Ular oldingizda yasama kulib, ta‘zim ila bir xil so‘zlaydi, ammo orqangizdan go‘ringizga g‘isht qalaydi. Qandoq qilib poyingizni qirqishni o‘ylaydi, shuning uchun tunlari uxlamaydi. O‘ngida ham, tushida ham qilar ishi qolib, yaxshilar yo‘liga g‘ov izlaydi, tirnoq ostidan kir qidiradi hamda topgan-tutganini doston qilib so‘zlaydi. So‘zlaganda iztirobda ko‘zlari kirtayib, lablari uchadi va tanasi qaltiraydi. Betoblanadi, zir yuguradi, davo izlaydi, dori-darmon topadi-yu, ammo dardiga malham topa olmaydi. Aslida hasad yurakni kemiradi. Ey hasadgo‘ylar, yaxshisi, kengroq bo‘ling. Besh kunlik dunyoning g‘animatligini o‘ylang. Qo‘lingiz bilan mol-davlat yoki pul bermang. Toza yurak, shirin til bilan yaxshilik qiling.

328-mashq. Gaplardan bo‘lishsizlik ma‘nosini ifoda etuvchi fe‘llarni toping va ana shu qo‘shimchalarning tagiga chizing.

1. Magʻrur, mutakabbir, yolgʻonchi boʻlmaylik va shunga oʻxshash yaramas illatlardan pok boʻlaylik. 2. Men u odamga bergan bahoyimda yanglishmadim, toʻgʻri soʻzladim. 3. Sizlar boyligingiz, kuch-quvvatingizga magʻrur boʻlib, aysh-ishrat bilan mashgʻulsiz. El-yurt ahvolidan xabar olmaysiz, faqat oʻz manfaatingizni oʻylaysiz, el-yurt manfaatini koʻzlamaysiz. (*Sh. Zunnun*) 4. Dushman chaqirsa, borma, doʻst chaqirsa, qolma. 5. Yomonga oʻlim yoʻq, yaxshiga — yurim. 6. Yomonga yondashgan yiqilmay qolmas, oxiri chuqurga tiqilmay qolmas. 7. Yomonni ishga emas, oshga chaqir. 8. Aytmagan soʻzni aytirib boʻlmas, aytilgan soʻzni qaytarib boʻlmas. 9. Odam oʻzidan ketmasligi kerak.

329-mashq. Berilgan gaplarni oʻqing. Boʻlishsizlik maʼnosini hosil qiluvchi qoʻshimcha va soʻzlarni toping.

1. Koʻz milklari yalligʻlanishi va koʻz olmasining qizarishi vitaminlar yetishmasligi natijasida paydo boʻlishi mumkin. 2. Kimyoviy tolalardan toʻqilgan matolar dazmollanayotganda dazmol qattiq qizdirilmasligi kerak. Paxta va zigʻir tolasidan tayyorlangan matolar namlab yoki suv purkab, yaxshi quritmay dazmollanadi. 3. Qish uzoq davom etganligi uchun bahorning birinchi chechaklari ham koʻz ochishga chogʻlanmayroq turibdi. 4. Bahor borliqqa oʻz sepini yoyib ulgurgani yoʻq. 5. Bir umr ezgulikni izlab, boshqalarga maʼrifat-u maʼnaviyat ulashayotgan insonlarning hayot yoʻllarida ibratli ekanligini koʻpincha sezavermaysiz. 6. Bitta oʻgʻlimni qoldirishga koʻzim qiymayapti-yu, ikkalangni qandoq tashlab ikkalamiz tushamiz. 7. Oyni etak bilan yopib boʻlmas. 8. Bir badavlat donishmanddan soʻradilar: Turmushingiz farovon boʻlsa ham, nima uchun sizni xursand boʻlib yurganingizni koʻrgan emasmiz. U shunday javob beribdi: «Chunki och-yalangʻoch yashayotganlarni men hech qachon unutulmayman». (*Gazetadan*) 9. Boʻlmasa ishq ikki jahon boʻlmasin, ikki jahon demaki jon boʻlmasin. (*Navoiy*) 10. Zoʻrni koʻrib tan berishni oʻrganing. Chirkin fikrlarni, fisq va fasodlarni, igʻvo-gʻiybatlarni, eng yomon hasad xaltalarini tilsiz shamollarga topshiring, yellar hech kimga aytmay uzoq-uzoqlarga olib ketsinlar. (*M. Gʻanijon qizi*)

330-mashq. Gaplar ichidan boʻlishsiz feʼllarni aniqlang. Ularni tarkibiga koʻra tahlil qiling.

1. Biz ona yurt, aziz Vatan debon sogʻinch va orziqishlarda yashaymiz. Shu bois, moʻtabar tuprogʻimizning har zarrasini, har giyohini nega endi diydemizga surtmaymiz? 2. Bu shunchaki bir hikoyat va yo rivoyat, yoxud tiriklik koʻyida aytilgan qoʻshiq emas. 3. Men sizga bekorga oʻzbekcha qochirim qilganim yoʻq. 4. Odamlar gʻurur, chegarasiz manmansirash tufayli ne-ne kulfatlarga duchor boʻlmagan deysiz, shuning uchun ham Islom tafakkurining buyuk natijasi hisoblangan soʻfizmda inson oʻz «men»idan kechmay turib Ollohni tanimaydi, degan aqida bor edi. 5. Inson sirliligicha qolaveradi, ammo odamzod bir-birini anglab yetmaguncha, olam tinch, dunyo farovon boʻlmaydi.

(*S. Moʻmin*)

Tayanch tushunchalar

bo'lishli fe'l, bo'lishsiz fe'l.

34-dars. RAVISHLARNING USLUBIY XUSUSIYATLARI

Dars maqsadi: talabalarning o'rta umumiy ta'limda ravish yuzasidan olgan bilimlarini mustahkamlash va chuqurlashtirish.

Talabalarda ravishlardan o'rinli foydalanish ko'nikmasini shakllantirish.

R e j a:

- * Ravish haqida umumiy ma'lumot.
- * Ravishlarning ma'no turlari.
- * Tub va yasama ravishlar, ravish yasovchi qo'shimchalar va ularning uslubiy xususiyatlari.

1-topshiriq. Sekin, tez, zo'rg'a so'zlari ishtirokida gap tuzing. Yuqoridagi so'zlarning ma'nosini tushuntiring.

2-topshiriq. Oz, ko'p, ancha so'zlarini gap ichida keltiring. Ularning ma'nosi va gapdagi vazifasini ayting.

Bugun, kecha, hozir singari so'zlar qachon? so'rog'iga javob bo'lib, harakatning bajarilish paytini, *olisda, yaqinda, pastda* singari so'zlar qayerda? qayerdan? kabi so'roqlarga javob bo'lib, ish-harakatning bajarilish o'rnini, *sekin, tez, arang, zo'rg'a* kabi so'zlar qanday? so'rog'iga javob bo'lib, harakatning qay tarzda bajarilishini, *oz, ko'p, ancha* singari so'zlar qancha? so'rog'iga javob bo'lib harakatning daraja-miqdorini, *atay, qasddan* singari so'zlar harakatning maqsadini bildiradi.

Harakatning belgisini (payt, o'rin, holat-tarz, miqdor, maqsad kabi belgilarni) bildirgan so'z turkumiga ravish deyiladi.

Ravishlarning ma'no turlari va ularning o'ziga xos xususiyatlarini quyidagi jadvalda ko'ring:

Holat ravishlari tarkibiga kirgan *qo'qqisdan, to'satdan, birdaniga, birdan* singari ravishlar harakatning kutilmagan paytda tez yuzaga kelganini ifodalaydi.

To'satdan ravishi ayrim shevalarda *to'sindan* holida ham talaffuz qilinadi. Bunda u dialektal variant sanaladi.

Yoki *yaqinda, uzoq* ravishlari harakatning bajarilish payti yoki o'rni ma'nolarini ifodalaydi. *Yaqinda keldi-yaqinda joylashgan* so'zlaridagi *yaqinda* so'zi ikkita mustaqil leksema sanaladi.

Ravishlar tub va yasama ravishlarga bo'linadi.

Hech qanday yasovchi qo'shimchalarsiz qo'llaniladigan ravishlarga tub ravishlar deyiladi. Masalan, *qo'qqis, doim, birpas* va boshq.

Asos qismga yasovchi vositalar qo'shib hosil qilingan ravishlarga yasama ravishlar deyiladi. Masalan, *xotinchasiga, bolalarcha, mardona* kabi.

Yasama ravishlar yasashga asos qismga yasovchi qo'shimcha qo'shish yordamida yoki so'zlarni bir-biriga qo'shish orqali hosil qilinadi.

Yasashga asos qism ot, sifat, olmosh, sifatdosh va ba'zan ravish bo'lishi mumkin. Quyidagi qo'shimchalar ravish yasash uchun xizmat qiladi:

-*cha*: *yangicha, eskicha, hozircha, uningcha, shuncha, o'zbekcha* kabi

-*larcha*: *mardlarcha, do'stlarcha, qardoshlarcha*

-*lab*: *harflab, haftalab, tonnalab*

-*ona*: *itoatkorona, mardona, mag'rurona*

-*lay* (-*layin*): *tiriklay, tiriklayin, butunlay*

-*n* (-*in, -un*): *ertan-kechin, qishin-yozin, ochin-to'qin, ostin-ustun*

Ravish yasovchi *-larcha* qo'shimchasidagi *-cha* qismi kabi, *singari* ko'makchilari bilan sinonimik munosabatda bo'ladi. Shuning uchun ular ko'pincha almashtirib qo'llaniladi.

Masalan, *mardlarcha* — *mardlar kabi, yovuzlarcha* — *yovuzlar singari*.

Shuningdek, ravish yasovchi *-cha* qo'shimchasi otlardagi kichraytirish-erkalash qo'shimchasi bo'lgan *-cha* bilan omonimik munosabatda bo'ladi. Masalan, *yosh yigitcha* — *yigitcha ishladi*.

Bu o'rinda *-cha* qo'shimchasining omonimligi asosida leksema omonimligi vujudga kelgan: *yigitcha*: 1. *Kichkina yigit*. 2. *Yigit* kabi.

-cha ning bu ikki vazifasi urg'u bilan ham farqlanadi. Kichraytirish-erkalash ma'nosini bildiruvchi *-cha* qo'shimchasi urg'u oladi. *Yigitcha, qizcha, kuchukcha* kabi. Ravish yasovchi *-cha* qo'shimchasi esa urg'u olmaydi. Urg'u so'zning bu qo'shimchadan oldingi bo'g'iniga tushadi:

yigitcha, xotinchacha, erkakchacha kabi.

-cha qo'shimchasini tushirib qoldirib, bu qo'shimchani olgan so'z oldidan kichkina so'zini qo'yish mumkin bo'lsa, *-cha* qo'shimchasi otning kichraytirish-erkalash shaklini hosil qiluvchi qo'shimcha sanaladi. Masalan, *qutichacha* — *kichkina quti, uychacha* — *kichkina uy* kabi.

-*cha* oʻrniga *-dek, kabi, singari* koʻmakchilarini qoʻshish mumkin boʻlsa, u ravish yasovchi qoʻshimcha hisoblanadi. Masalan, *yigitcha* — *yigit* kabi (singari).

Soʻzlarni takrorlash va juftlash yoʻli bilan ham ravish yasash mumkin.

M a s a l a n, *nari-beri, hali-beri, naridan beri, erta-indin, tez-tez, juda-juda, qadam-baqadam* singari ravishlarga eʼtibor bersangiz, ularda bir soʻzning takrorlanishini yoki oʻzaro maʼnodosh va zid maʼnoli ikki soʻzning juft keltirilganligining guvohi boʻlasiz. Masalan, *tez-tez* (bir soʻzning takrori), *eson-omon* (maʼnodosh soʻzlarning juftlashishi), *avval-oxir, erta-kech* (zid maʼnoli soʻzlar juftlashishi).

Bunday ravish qismlari oʻrtasiga yozuvda doimo chiziqcha qoʻyib yoziladi.

Savol va topshiriqlar

1. Qanday soʻzlarga ravish deyiladi?
2. Ravishlarning qanday maʼno turlari bor?
3. Yasama ravishlar qanday vositalar yordamida yasaladi?
4. *-cha* qoʻshimchasining maʼnolariga misollar keltiring.

331-mashq. Matn ichidan ravishlarni topib, maʼnosiga koʻra turlarga ajrating. Tarz, oʻrin, payt, maqsad ravishlariga ajratib yozing.

Kuz... Yomgʻirlar fasli tugamay, sovuq, izgʻirinli mavsum boshlandi. Tund bulut xoʻmrayib, gʻarb tomondan avval muzdek shamol aralash qor uchqunlarini surib uchirib keldi.

Peshin chogʻi esa qishloqqa yaqin yaylovda ochiq dalada qor toʻzib, yer oqara boshladi.

Oqyoʻl kamgap, diltortar narsalarni xushlovchi bola, shomga yaqin qor koʻrgani uydan hovliga chiqdi. Hozir qarab anglab boʻlmaydigan tomonda ufq qontalash edi. Kun botish peshtoqida charxlangan, yassi bulutlar togʻ choʻqqilariga soyabon, ammo bu hol uning koʻnglini ravshan etarmidi? Buni hech kim aytolmasdi. Sovuq kimga ham yoqardi? Ertasiga azonda uni otasi uygʻotdi. Tashqaridagi ahvolni u qaramasa ham bilardi. Sovqotmasligi uchun otasi etik kiyib chiqishni buyurdi.

Oqyoʻl ayvonga chiqib, oʻchoq oldiga bordi. Burchakda eski-tuskilar saqlanadigan qop bor edi. Tovoni yorilib, qiyshayib ketgan kirza etigini shu qopning ichidan topdi. Unga erinib «uf» tortib, oyoq panjalarini tiqayotganini koʻrgan otasi oʻzining poyabzaliga, ust-boshiga pishiq-puxta emasligidan ranjiganday qarab qoʻydi.

— Eskirgani uchun orqasi chiribdi, — deb gʻudrandi otasi, bolaning yonidan sal nari yurib, — endi suv kiradi. Yigit boʻlib qolding, oʻylagin-da! Erta-indin toʻy qilamiz, hademay maktabga borasan.

Bola otasining keskin gaplaridan ranjimadi, aksincha, gʻururlantiruvchi ohangda «yigit»ga ishora qilganini tushunib soʻzlariga jiddiy turib quloq soldi.

Yigitlikka daʼvogar bola endi hovliga chiqib qor kuraydi, yoʻlaklarni ochadi, tozalaydi, supuradi. Otasi «mushtdekkina» oʻgʻlining harakatlarini koʻrib quvonsa ajabmas.

Tushga yaqin, issiq kiyinib olib, hovlida o‘ynab yurgan Oqyo‘l ko‘cha darvozasi oldida oyoq tovushlarini eshitdi. Irg‘ib o‘rnidan turdi. Yaqin borib ko‘rishdi. Ammo uning nigohi boshqa joyga qadalgandi. Toymisan, toy ekan!

Bolaning xayoli toychoqda bo‘lib, otasi bilan tog‘asi qancha suhbatlashib o‘tirganini ham unutdi.

Oqyo‘l otasi bilan tog‘asini kuzatisharkan, toychoqni nima uchun qoldirib ketayotganini sira xayoliga keltirmasa-da, ich-ichidan quvondi.

(Sh. Jalil)

332-mashq. «Mardlar qo‘riqlaydi Vatanni» mavzusida munozara o‘tkazing. Nutqimizda ravishlarning ishlatilishiga diqqat qiling.

333-mashq. Berilgan gaplardan ravishlarni toping. Unda ishlatilgan kelishik, egalik qo‘shimchalarining qanday vazifada kelganligini ayting. (O‘z ma‘nosidami yoki vazifasini yo‘qotganmi?)

1. Ota-onaning roziligi umrni ziyoda qiladi. 2. Is‘hoq birdaniga kecha bo‘lib o‘tgan voqeani esladi. 3. Yaqinda Oqsaroy bekatida bo‘lib o‘tgan voqea hammamizni o‘ylantirib qo‘ydi. 4. Birdan eshik ochildi. Chalqanchasiga yonboshlab, bag‘rini sovuq ko‘rpagga burkab yotgan cholning ko‘zlari xira tortib qolgan, nursiz edi. 5. Otam kerza etigi qo‘njidan to‘satdan suyak dastali, dastasiga shisha ko‘zlar qadalgan pichoqni sug‘urdi. 6. To‘rtko‘z oyoq bosib turdi va shiddat bilan uzoqlarga — kimsasiz qir tomon chopdi.

(Sh. Jalil)

334-mashq. Quyidagi omonim qo‘shimchalarga misollar yozing. Ular ikki xil so‘z turkumini ifoda etsin.

-lab, -cha, -larcha, -da, -dan, -lar.

335-mashq. Yozuv taxtasining ikki tomoniga 2 xil gap yozing. Tarkibida ishtirok etgan ravishlarni sinonim ravishlar bilan almashtiring.

1. Yomg‘ir suvi tez oqadi. 2. Yomg‘ir suvi sekin oqadi.

336-mashq. Nuqtalar o‘rniga ravishlarni qo‘yib ko‘chiring.

HAYO

Hayo inson hayotining... hisoblanadi. Hayo, ibo komil xulqqa ega bo‘lgan kishi ruhining tafakkuri, ma‘naviy timsolidir. Payg‘ambarimiz: «Hayo imondadir, imon esa jannatga eltadi», demish.

...ayol — hayo ramzi sifatida qadrlanib kelinadi. Rivoyat qilishlaricha, o‘limga mahkum etilganlar ichida bir ayol ham bor ekan. Ularni o‘limga olib ketishayotganda ayol yo‘lda ip va igna berishlarini so‘raydi.

— Nima qilasan shu ignani? — so‘rabdi jallodlar.
— Tizzamning choki so‘kilibdi, shuni chandib olay, — debdi ayol.
— Axir, sen ... o‘lasan-ku! — debdi posbonlar
— Men ayolman, sharm-hayoyimni ... saqlashim kerak. O‘lim sari ketayotgan bo‘lsam ham, nomusim haqqi, xaloyiq ... ayolday chiqishim kerak, — debdi ayol.

Ayol xonadon ravnaqidir, chunki u oila a‘zolarini tushunadi, ... bilan ish olib boradi, hayotning achchiq-chuchuklariga chidab, ... yashaydi. Bunday ayollarni xalqimiz hayoli, vafoli deb bilishgan. Shuning uchun ham o‘zbek xotin-qizlari uchun hayo asosiy fazilat bo‘lib kelmoqda. Hayotdagi har bir narsani ko‘rish, bilish uning qadr-qimmatini idrok etish, o‘ylab ish yuritish bu hayo tuyg‘usining ... tushuncha ekanligini ko‘rsatadi.

(U. Mahkamov)

337-mashq. Muhammad alayhissalomning hadisi muboraklariga yozilgan she‘riy iqtibosidan keltirilgan namunalarni o‘qing, uni nasriy bayon qiling, ravishlarning ishlatilishiga, ma‘nosiga e‘tibor bering.

1. Qalbiga rahmli, qudratli Olloh
Rahm-u shafqat nurin solmagan inson
Elga ziyonkordir har yerda, har chog‘
Hasrat, nadomatda qolguvchi har on.
2. Kimniki odamlar ishorat qilib
Qo‘li bilan ko‘rsatsa doim.
Yomon odamligi shundan ayondir
Bundayin «shuhrat»dan asra, Xudoyim.
3. Mazlum qarg‘ishidan qo‘rqing hamisha
U xoh kofir bo‘lsin va xoh musulmon.
Olamdagi barcha parda-yu devor
Mazlum duosiga bo‘lolmas to‘g‘on.
4. Zamon so‘ngidagi mulkning yomoni
Qul ushlamoq erur, bilib qo‘y, mo‘min.
Erkidan ayirmoq odam farzandin
Ollohga xush kelmas, yaxshi o‘ylagin
5. Zamonlar kelarki, umr tez o‘tib
Ko‘paygay ishsizlar — nochor, darbadar.
Xasislik avj olur saxovat ketib,
Qotilliklar ortar elda muqarrar.
6. Bir miskin so‘rasa agar sadaqa,
Olloh nomin qo‘yib o‘rtaga nogoh.
Noumid qaytargan har qaysi inson
— Odamlar yomoni, begumon gumroh.

7. Mo‘minga kim qasddan ziyon keltirsa,
Unga firib bersa kunlardan bir kun,
Yomonlar yomoni o‘shadir, bilgin
O‘sha nobakordir, mal’undir, mal’un!
8. Kimki berahmdir — rahm qilinmas,
Kechirmaganlarni kechirmas Oллоh.
Jazodan qutilib qololmas aslo
Yo‘lidan qaytmasa qilganlar gunoh.
9. Neki mast aylasa va yoki sarxush,
Neki bo‘shashtirsa yo qilsa behush
Uzoq bo‘l ulardan, ixtiyor etma,
Og‘zingga olmagan senda bo‘lsa xush.
10. Yarim kecha mahal safardan qaytib
Xonadon eshigin qoqmagin qattiq:
Qo‘shnilar ko‘nglini bezovta qilib
Oilangga qo‘rquv solishing aniq.

338-mashq. «Xush kalom kamoldir» mavzusida matn tuzing. Unda juft va qo‘shma ravishlarni ham ishlatib.

339-mashq. Ravish so‘z turkumiga oid grammatik topishmoqlarning javobini toping.

1. Ish-harakat, holatning.
Paytin ko‘rsatgan so‘zlar
Gapda qaysi bo‘lakning
Vazifasida kelar?
2. Ish-harakat, holatning
Ko‘p-ozligini bildirar
Qancha xizmat qilsa ham,
Fe‘l so‘zlariga ergashar.
3. Ravish bilan ravishdosh
Bir-biri bilan kasbdosh
Ikkalasi fe‘l bilan
Inoq, chin do‘st ham sirdosh.
Nega ikkisi kasbdosh?
4. Ma’nosida daraja-miqdor
Qay darajada? so‘rog‘i ham bor.
«Ko‘p tinglang-u oz gapiring»
Degan xalqning maqoli bor.

5. Botirlarcha, kitobcha.
Uycha, qahramonlarcha.
To‘rt so‘zda bor to‘rttacha
Farqi bormi sizningcha.
6. Tasodifan, majburan,
Anjuman ham umuman.
To‘rtta so‘zmiz inoqmiz,
Farqi bormi sizningcha?
7. Qizilroq, kechroq, biroq,
Ertaroq, ko‘kroq, quroq.
Har so‘z oxirida — roq
Ravishni toping tezroq.
8. Tezpushar ham tez pushar,
Tinchoqar ham tinch oqar.
Shakli bir xildir so‘zlar,
Farqini kimlar topar?
9. Yaxshi yuvgin, yaxshi yegin.
Yaxshi degin, yaxshi bola.
«Yaxshi» so‘zin farqin degin?
10. Asta-sekin yuradi,
Ham yonma-yon turadi?
Qaysi oldin yuradi?

Topishmoqlarning javobi

1. Payt ravish gapda payt xoli vazifasida bo‘ladi.
2. Daraja-miqdor ravishlar.
3. Fe‘lga ergashgani va o‘zagi fe‘l bo‘lgani uchun.
4. Daraja-miqdor ravishlari.
5. Botirlarcha, qahramonlarcha — ravishlar, kitobcha, uycha — ot.
6. Tasodifan, majburan — ravish.
7. Qizilroq, ko‘kroq — sifat, kechroq, ertaroq — ravish.
8. Tezpushar, tinchroq — sifat, tez, tinch — ravish.
9. Birinchi va uchinchi yaxshi — ravish, to‘rtinchi, beshinchi yaxshi — sifat.
10. Ravish.

340-mashq. Quyida berilgan grammatik ertakni o‘qing. Siz ham namunadan foydalanib, ravish so‘z turkumi va uning nutqimizda ishlatilishiga oid ertak yozing.

QO‘SHIMCHAVOYLAR

Bor ekanda, yo‘q ekan, qadim va hozirgi zamonda uchta aka-uka qo‘shimchalar yashagan ekanlar. Ularning ismlari o‘ziga xos ekan. Birinchisining ismi Yasovchibek, ikkinchisining O‘zgartiruvchibek, uchinchisining Shakl hosil qiluvchi ekan. Kunlarning birida ulardan bittasi shunday debdi: «Nega bizni odamlar qo‘shimchalar deb atashadi?» Shunday deb ular xafa bo‘lib o‘tirishganda, O‘zak, So‘z, Negizvoylar kelib qolibdi. Ulardan biri gap boshlabdi: «Biz so‘zning asosiy qismimiz, sizlar esa qo‘shimchalar», deb maqtanibdi. Shunda bechora qo‘shimchalar battar o‘ksinibdilar va hatto yig‘lab ham yuboribdilar. Shu payt asta-sekin davraga Gap xola kelib qolibdi. Aka-ukalar unga voqeani aytib berishibdi. O‘zak, Negiz, So‘zlar qo‘shimchalarni ajratib, yolg‘izlatib qo‘yishibdi. Shunda Gap xola ularning oldiga borib, avval O‘zakdan:

— Qani, O‘zakvoy, bergan topshirig‘imni bajardingmi, menga bir necha gap tuzib bergin, degandim, — debdi.

Shunda O‘zakvoy darrov qo‘shimchalarni izlabdi, ammo Gap xola ularni axtarib hech qayerdan topa olmabdi. O‘zakvoy har qancha urinmasin, gaplar, so‘zlar, ma‘nosiz chiqibdi. Shunda So‘z, O‘zak, Negizlar Gap xolaga yalinib, uzr so‘rashibdi. Gap xola esa ularni kechiribdi. So‘ng O‘zakvoy Qo‘shimchalar bilan birga bo‘lib, bemalol gaplar tuzibdi, she‘rlar to‘qibdi.

Tayanch tushunchalar

ravish, holat ravishlari, payt ravishlari, o‘rin ravishlari, daraja-miqdor ravishlari, sabab va maqsad ravishlari, sodda tub ravishlar, sodda yasama ravishlar, qo‘shma ravishlar, juft ravishlar.

35-dars. YORDAMCHI SO‘ZLAR. KO‘MAKCHILAR VA ULARNING USLUBIY XUSUSIYATLARI

Dars maqsadi: yordamchi so‘zlarning o‘ziga xos xususiyati, ularning tasnifi, ko‘makchilar yuzasidan olgan bilimlarini chuqurlashtirish.

R e j a:

- * Yordamchi so‘zlar haqida.
- * Yordamchi so‘zlar tasnifi.
- * Ko‘makchilar va ularning vazifasi.
- * Ko‘makchilar va kelishiklarning o‘zaro almaqoshinib qo‘llanilishi va ularning uslubiy xususiyatlari.

Topshiriq. Quyida berilgan gap tarkibidagi yordamchi so‘zni toping. Uning gapdagi vazifasini tushuntiring. *Sen tufayli uyimiz nurga to‘ldi.*

Leksik ma'nosini yo'qotib, grammatik ma'no ifodalashga o'tgan, ma'lum so'roqqa javob bo'lmaydigan so'zlar borki, bunday so'zlar yordamchi so'zlar deb yuritiladi. Yordamchi so'zlar mustaqil so'zlar bilan qo'shimchalar oralig'ida turgan grammatik vositalardir. Masalan, *Hammasini tinglardim, ammo o'xshashini topmasdim aslo. (H. Olimjon)*

Yordamchi so'zlarga ko'makchi, bog'lovchi va yuklamalar mansubdir.

KO'MAKCHILAR VA ULARNING USLUBIY XUSUSIYATLARI

Vatan uchun to'kkali yo'qmi bir qoshiq qoning? (H. Olimjon)

Yuqoridagi gapda *Vatan* so'zini *to'kkali* fe'lga grammatik va mazmuniy tomondan bog'lash maqsadida *uchun* yordamchisi ishlatilmoqda.

So'zlarning o'zaro grammatik va mazmuniy munosa-batini ifodalash uchun ishlatiladigan yordamchi so'zlarga ko'makchilar deyiladi.

Masalan, *Oyni etak bilan yopib bo'lmas. (Maqol)*

Ko'makchilar tarixan mustaqil so'zlar bo'lib, hozirgi kunda leksik ma'nosini yo'qotgan va grammatik ma'no ifodalashga o'tgan so'zlardir. Mustaqil ma'nosini yo'qotish darajasiga ko'ra, ko'makchilar ikki guruhga bo'linadi: 1) sof (asl) ko'makchilar; 2) vazifadosh ko'makchilar.

Leksik ma'nosini tamoman yo'qotib, faqat grammatik ma'no ifodalashga o'tgan ko'makchilarga sof (asl) ko'makchilar deyiladi. Bunday ko'makchilarga *kabi, singari, bilan, birga, uchun, sayin, haqida, holda* kabi ko'makchilar kiradi.

Leksik ma'nosini saqlagan holda, gapda grammatik ma'no ifodalash vazifasini bajaruvchi so'zlarga vazifadosh ko'makchilar deyiladi. Bunday ko'makchilarga *ustida (ish ustida), ostida (ozodlik bayrog'i ostida), oldida (vijdoni oldida), orasida, orasiga (xalq orasida), boshida (yo'l boshida), qarab (Toshkentga qarab yurmoq), bo'ylab (daryo bo'ylab)* singari ko'makchilar kiradi.

Vazifadosh ko'makchilar ko'makchilashayotgan ot va fe'llardir. Shunga ko'ra bunday so'zlar mustaqil so'z vazifasida ham kelishi mumkin bo'ladi. Masalan, *kitob televizor ustida turibdi —televizor ustida janjallashdi. Devordan bo'ylab qaradi — Ariq bo'ylab ketdi* va h.k.

Ko'makchilar bir mustaqil so'zni ikkinchi mustaqil so'zga tobelashtirib bog'laganligi uchun kelishik qo'shimchalari bilan bir xil vazifa bajaradi, shuning uchun sof ko'makchilarni ko'p hollarda kelishik qo'shimchalari bilan almashtirish mumkin bo'ladi. Masalan, *Bolalar bog'chasiga hadya qildim. Bolalar bog'chasi uchun hadya qildim.*

Mehnatsevarligidan xalq o'rtasida obro'-e'tibor topdi. Mehnatsevarligi uchun xalq o'rtasida obro'-e'tibor topdi.

Dalaga ketdi — dala tomon ketdi.

Kelishik qo'shimchalari bilan ko'makchilar o'rtasida mazmuniy umumiylik bo'lsagina biri o'rnida ikkinchisi kela oladi. Birinchi gapda har ikkisida atash ma'nosi, ikkinchi gapda sabab ma'nosi, uchinchisida yo'nalish ma'nosi mavjud. Ana shu umumiy ma'no ularning o'zaro almashinuviga imkon beradi.

Shuni ta'kidlash kerakki, mazkur umumiy ma'noni qanday ifodalashda kelishik bilan ko'makchi ma'lum darajada bir-biridan farqlanadi. Kelishik qo'shimchasi orqali ifodalangan ma'no aniq, ko'makchi orqali ifodalangan ma'no esa umumiyroq, noaniqroq

bo'ladi. Ayniqsa bu farq yo'nalish ma'nosini bildirishda aniq seziladi. Solishtiring: *Samarqandga ketdi — Samarqand tomon(ga) ketdi.*

Savol va topshiriqlar

1. Qanday so'zlarga yordamchi so'zlar deyiladi?
2. Ko'makchilar deb nimaga aytiladi va ular gapda qanday vazifa bajaradi?
3. Ko'makchilar qanday turlarga bo'linadi?
4. Ko'makchilar bilan kelishiklar o'rtasidagi umumiylik va o'ziga xos tomonlarni tushuntiring.

341-mashq. O'qing. Ko'makchilarni topib, o'zidan oldin kelgan so'zlar bilan birga ko'chiring va gapda qanday sintaktik munosabatlarni ifodalashini ayting.

1. Yaxshi kitob muallifning odamzod uchun atalgan tortig'idir. 2. Ilm va dinning mashhur kishilari o'z maslahatlari bilan podshohlarga yordam berib kelganlar. (*A. Temur*)
3. «Ey farzand, ilm olmoqning fazilatlarini ko'pdirkim, ilm orqali hayoting farog'atda, yurish-turishing hurmatda bo'lur». (*A. Samarqandiy*)
4. Sabrli bo'lish kabi fazilatlarini o'zingizda mujassam eting.
5. Imonli kishi aql-zakovat sohibi bo'lish bilan birga insoniy, ijtimoiy muammolarni hal etishda faol shitirok etadi.
6. Insof va insofli bo'lish singari tushunchalar ayrim diyonatsiz odamlar uchun qadr-qimmatsiz bo'lib qolgandek bo'lib ko'rinadi.
7. Vaqt o'tgan sari odam yaxshilik, ezgulik kabi umr ishlariga tashna bo'lib yashaydi.
8. Xudbin odam adolat yuzasidan emas, shaxsiy manfaat-lari, injiqligi va xudbinligidan kelib chiqib harakat qiladi. (*O'. Mahkamov*)

342-mashq. Berigan to'rtliklarni o'qing. Ma'nosini izohlang. Ko'makchilarni topib, ularning grammatik xususiyatlarini tushuntiring.

Har neki go'yo yo'q shamol kabi ko'rinmas zinhor,
Har neki go'yo bor omonatdir, yemirilar abgor.
Ko'rgan, har nimaki olamda bor, oxiri yo'qdir.
Bilgin, har nimaki olamda yo'q, aslida bor, bor...

Insof adolat-la qiladi amal,
Barchaga salomin etmaydi kanda.
Sadaqa ulashar o'zi kambag'al,
O'shadir imoni mukammal banda.

Tiriksan, yaxshilik yo'llarini tut,
Yaxshilik umringni bezaguvchi qut.
Mard bo'lsang, ozoring uchun uzr ayt,
O'zgalar ozorin batamom unut.
Yo yomg'ir bo'lamiz, bo'lamiz shabnam,

Maysalar kiprigin aylajakmiz nam.
Nogoh xazon misol to'kilganda ham,
Sendan bir dam ayro tushmaymiz, Vatan!

(T. Xolmatov)

343-mashq. Berilgan gaplardagi ko'makchilarni kelishiklar bilan almashtirib ko'chiring.

1. Zarina so'zlar, sakkiz o'g'il o'rtasida yolg'iz qiz bo'lgani uchun erkakshoda bo'lib o'sgandi, hech narsadan tap tortmay so'zlayverardi ham. Gap orasida menga qarata: «Sen o'lgur menga bugundan boshlab ikki tomonlama yaqin bo'lib qolding», deb yubordi. 2. Sizning sog'ligingiz, sizning baxtingiz uchun gapirsak arziydi. 3. Mening ko'nglim sezgan edi, shu sababli tushlikni chala-chulpa qilib, uy tomon yugurgan edim. 4. Palataga kirib borganim sari meni vahima bosardi. 5. Siz go'daklardek pishillab uxlaringiz, timqora va quyuq sochlaringiz oppoq yostiqlik ustida yoyilib yotardi. 6. Voqealar tizimidan sal ilgari ketdim, shekilli, bu haqda maktubimning keyingi sahifalaridan birida alohida to'xtab o'tarman. 7. Kasbim sharofati bilan baribir qaysi jumlangiz yolg'on ekanini gapingiz ohangidan bilib olaman. 8. Ona urug'im haqida boshqa narsani bilmayman, bilganim shuki, onamlar Siz kabi bo'lishni xush ko'radilar.

(A. Ibrohimov)

344-mashq. Quyidagi ko'makchilar ishtirokida gaplar tuzib, yozing.

Bo'yi, haqida, to'g'risida, tufayli, uzra, misli, misoli, uchun, singari, kabi, sari, tomon, orqali, bo'ylab, qarab, qaraganda, ko'ra, yarasha...

345-mashq. Nuqtalar o'rniga zarur ko'makchilarni qo'yib, so'z birikmalari hosil qilib ko'chiring.

O'qish... intilmoq, otasi... bormoq, test... bahslashmoq, erk... suhbatlashmoq, litseyga ... yurmoq, jahon... yuksalmoq, osmon ... hilpiramoq, tog' ... bormoq, qizimdan ... balandroq, jahon... yangramoq, ko'z ... gaplashmoq, qarorga ... haydalmoq, kechadan... tayyorlanmoq, qozon ... quyildi.

346-mashq. Nuqtalar o'rniga gaplarning talabiga mos ko'makchilarni qo'yib ko'chiring.

1. Qimmatli fikrlar hozirda, sahnaga chiqayotgan yosh iste'dod sohiblariga sahna sirlaridan saboq olishlari... yordam berishi shubhasiz. 2. Yoshlarimizning bilimli, kasb-hunarli bo'lishga, Vatanga sadoqat ... xizmat qilishga undash O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida o'z ifodasini topgan. 3. Milliy qadriyatlarga tayanib, dunyoviy bilim va hunarlarni egallab olayotgan yoshlarimizning fazilatlarini... soatlab gapirish mumkin. 4. Vatan himoyasi yo'lida jon fido etgan o'g'lonlarimizning onalari achchiq iztirob, og'ir ayriliq... turib ham mardonalik... istiqloq... ko'ksini qalqon qilgan farzandlari... faxrlanib

gapirganini hammamiz eshitdik. 5. Qishloq ... taralayotgan kuy qizning yurak-bagʻrini ezayotgan edi. 6. Undan... onangni bir bor yoʻqlab, asrlar... sayqallashib kelayotgan udumimizni saqlab qolmabsan-da. 7. Sen... mening niyatlarim kun... orqaga ketayotganligini his qila boshladim. (*Gazetadan*)

347-mashq. Matn ichidan koʻmakchilarni topib, qaysi soʻz turkumidan keyin kelganini va turini ayting. Odatdagi shakldan boshqacha qoʻllangan koʻmakchilarning tagiga chizib, yozilishini tushuntiring, ular nutqning qaysi uslubiga xosligini ayting.

Oqil, donolardan Hojimurod Odiliy aytadi:

— Bir olim, fozil odam yomon feʼl-atvoriga ega boʻlgan qoʻpol tabiatli odam birla bir qancha vaqt suhbatdosh boʻlib umr oʻtkazdi. Uning qoʻpol muomalasiga barcha kabi chidab keldi. Bir kuni haligi qoʻpol tabiatli odam safar tomon chiqib ketdi. Olim odam kun boʻyi toqatsizlanib yigʻladi. Odamlar taajjublanib:

— U badfeʼl odamdan qutulganingizga sevinmasdan yigʻlaganingiz qiziq. Axir sassiqsoʻz, shu qadar qoʻpol muomalali sherigingizdan qutulganingiz koʻnglingizga shodlik, joningizga huzur-halovat emasmi? — deb olimdan soʻradilar.

Olim, fozil odam u haqda shunday javob berdi:

— U badfeʼl sherigimdan ajralganim uchun emas, balki u bechoraga achinganimdan, unga rahmim kelganidan yigʻlayman, chunki shuncha suhbatlarimdan foydalanmay, yomon feʼl-atvorini oʻzi birla birga olib ketdi, mana shu sababdan achinib koʻzyosh toʻkaman.

BAYT:

Yomon birla suhbatdosh boʻlishdan qaytsin har kishi,
Hech tirilmaydi oʻtganlar, har qancha toʻksang koʻzyoshi.

348-mashq. Oʻqing. Koʻmakchilarni toping. Qaysi kelishikdagi mustaqil soʻzlar bilan birga kelganligini ayting, maʼno xususiyatlarini tushuntiring.

VATAN QAYGʻUSI

Yotsam tushimda, uygʻonsam yonimda, koʻz yumsam, miyam-da, koʻz ochsam qarshimda mungli bir xayol kelib turardur!

Ey mungli xotun, sen kimsan! Ey gʻamli ona, nechuk mungdan ayrilmaysan? Yonimda, koʻzimda, miyamda, yuragimda nima axtarasan, nechuk ketmaysan? Qaygʻu tutunlari ichra yogʻdusiz qolgan koʻzlaring yosh yomgʻirlari nechun toʻkadur? Zulm zanjirlari bilan bogʻlangan qoʻllaring nechun har yonga uzatiladur, nima tilaysan? Oh... Bildim... Angladim! Sen mening Vatanimsan, Vatanning mungli xayolisan. Yurtim, Turonim, sendan ayrilmoq —mening oʻlimim. Sening uchun oʻlmoq mening tirikligimdur.

Yoʻq, sen kimsasiz emassan. Mana men. Borligʻim bilan senga koʻmak qilurga hozirman. Mana men, chin koʻngil bilan sening yoʻlingda oʻlurga rozi. Qof togʻlari yoʻlimda tushsa, tamugʻ olovlar qarshimda chiqsa, yana sen sari ketarman.

Men sening uchun tug'ildim, sening uchun yasharman, sen uchun o'larman.

(A. Fitrat)

349-mashq. Uyga topshiriq. «Donolar bisotidan» nomli bog'lanishsiz matnni o'qing, ko'makchilarni toping, uni bog'lanishli matnga aylantirib hikoya qiling. Sarlavha qo'yish ham yodingizdan chiqmasin.

DONOLAR BISOTIDAN

- Yoshlarga va keksalarga qaysi fazilatlar lozimdir? ..
- Yoshlarga sharm-hayo, ishda jasorat, keksalarga muloyimlik.
- Kimdan hazar qilish lozim?
- Maqtanchoqdan, chaqimchidan hamda xasis boydan.
- Kimni badbaxt deyish kerak?
- Takabbur odamni.
- Eng oqil kishi kim?
- Ko'p bilib, oz so'zlaydigan odam.
- Fosiqning qanday belgilari bor?
- Fosiqlar ko'rishganda laganbardorlik, orqavarotdan esa g'iybat qiladilar, boshingizga musibat tushganda xursand bo'ladilar.
- Nimalar g'am-koyishni yo'qotadi?
- Do'stlar bilan ko'rishish va zamon fozillari, oqillari bilan suhbat qilish.
- Ilmning ofati nimada?
- Istamagan kishiga ilmdan gapirish, so'zga tushunmaydigan kishilarga o'rinsiz ilm o'rgatish ilmning ofatidir.
- Befoyda narsa nima?
- Amalga oshmaydigan ishlardan umid qilish befoydadir.
- O'zini ham, o'zgalarni ham qiynaydigan odamlar kimlar?
- Unday odamlarning besh toifasi bor: boshqalarga aql o'rgatuvchi nodon, behuda narsalarni orzu qilib yuruvchi xayolparast, hech kim bilan maslahat qilmaydigan hukmdor, qo'lidan kelmaydigan ishlarga urinuvchi maqtanchoq, shoh xizmatidagi xiyonatkor.

350-mashq. Uyga topshiriq. Quyidagi ko'makchilarni qatnashtirib, «Samarqand sayqali» nomli matn tuzing.

Bilan, uchun, sari, sayin, kabi, singari, orqali, yanglig', osha, uylab, ichra, chamasi, haqida, tomon, ko'r.

351-mashq. Matnni o'qing, ko'makchilarni topib ular bog'langan so'zlar bilan birgalikda ko'chirib yozing.

ASSALOM, KELAJAK!

Ey sen, shoshib, hovliqib, dam-badam qo‘lidagi soatiga qarab borayotgan inson! Bilarmisanki, qo‘lingga bog‘lab olganing soat emas, sendagi sanoqsiz zanjirlarning biridir.

Bu zanjir ila sening insoniyatga tutashliging bor. Tomchi bo‘lib daryo bilan oqayotirsan, zarra bo‘lib koinot bilan charx urayotirsan. Bu zanjir ila zamonga daxldorsan va sen ham ahli olam qatori uchinchi mingyillikda yashamoqdasan.

Bashariyat tarixi koinot umrining o‘n besh daqiqasi emish. Bu zamon ichida u ne qadar kamol topdi? Mamont to‘shini talashib bir-birini majaqlagan ajdod bilan din-u irq talashib, mazhab talashib yashayotgan avlod o‘rtasida tafovut qancha?

Bu xayollar va bu savollar, yangi mingyillikda meni qiynab turgan hislar, yozilmagan she‘rlarimdir.

Cheksiz, abadiy makon-u zamon ichra mavjudlik ulug‘ baxtim va olam-u o‘zni anglamaslik ulug‘ dardimdir.

Men zarraman. Zarraning koinot bilan bir butunligi va tanholigi bor. Sayyoralar kabi o‘z osmoni, o‘z hayoti, o‘z mehvari, o‘z darvozasi bor. Zamonim — asrim, makonim — vatanim. Shu makonning erki mening erkim, zanjirlari mening zanjirlarimdir.

Ey, mening buyuk va ozurda yurtim, qudratli va jafokash Vatanim! Sen o‘z zanjirlaring ichida eng uqubatlisi, eng og‘riqlisi bo‘lgan tobelik va mutelik zanjiridan xalos bo‘lding. Ozodlik kuning asr desa asr, ming yillik desa mingyillik ichida eng buyuk kundir. U sening yangi tarixing, mening yangi umrim boshlangan kun.

Ey, mening suyukli O‘zbekistonim! Zamonlar kelarki, botiniy zanjirlaring ham yechilar. Kelajak haqiqiy hur dunyo ichida sen ham chinakam ozod mamlakat bo‘larsan. Zamonlar kelarki, insoniyat mojarolarni, qon to‘kishlarni unutar, olamda mehr-u saxovat, poklik va ezgulik g‘olib bo‘lar.

Bizning bu g‘urbat to‘la asrda matonat bilan yashagan avlodning uyg‘oq ruhi ul zamon aytar: «O‘lmagan qul shunday kunga ham yetib keldi-ya!»

Shu umidbaxsh tuyg‘u tufayli bugun: «Assalom, kelajak!» deya hayqirgim keladi.

Tayanch tushunchalar

yordamchi so‘zlar, ko‘makchilar, sof (asl) ko‘makchilar, vazifadosh ko‘makchilar.

36-dars. BOG‘LOVCHILAR VA ULARNING USLUBIY XUSUSIYATLARI

Dars maqsadi: bog‘lovchilar yuzasidan o‘rta umumiy ta‘limda talabalar olgan bilimlarini kengaytirish. Talabalarning nutqida bog‘lovchilardan o‘rinli foydalanish ko‘nikmasini shakllantirish.

R e j a : * Bog‘lovchi haqida ma‘lumot.

* Bog‘lovchilarning turlari.

* Bog'lovchilarning uslubiy xususiyatlari.

Topshiriq. Quyida berilgan gapdan bog'lovchini aniqlang va uning ma'nosi hamda vazifasini ayting: *Mehnat qilish eng yaxshi odat, chunki mehnat bizga berur saodat.*

Hammasini tinglardim, ammo o'xshashini topmasdim aslo. Omon so'zlar va Zaynab qalbi tol bargiday dir-dir qaltirar. (H. Olimjon)

Keltirilgan gaplarning birinchisida ammo yordamchisi o'zaro zid ma'noli bo'lgan *tinglardim* gap bo'lagi bilan *o'xshashini topmasdim* bo'lagini; ikkinchi gapda *va* bir paytda ro'y berayotgan voqea haqida axborot beruvchi ikki gapni o'zaro bog'lash uchun qo'llangan.

Ikki va undan ortiq gap bo'lagi yoki gaplarni o'zaro bog'lab keluvchi yordamchi so'zlarga bog'lovchilar deyiladi.

Gap bo'lagi va gaplarni qanday bog'lashlariga ko'ra bog'lovchilar ikki turli bo'ladi:
a) teng bog'lovchilar; b) ergashtiruvchi bog'lovchilar.

O'zaro teng munosabatda bo'lgan gap bo'laklari, gaplarni bog'lash uchun ishlatiladigan bog'lovchilar teng bog'lovchilar hisoblanadi. Teng bog'lovchilarga *va, hamda, ammo, lekin, biroq, yo, yoki, yoxud, yo... yo, goh... goh* singari bog'lovchilar kiradi.

O'zaro tobe munosabatda bo'lgan gap bo'lagi va gaplarni bog'lash uchun ishlatiladigan bog'lovchilarga ergashtiruvchi bog'lovchilar deyiladi. Bunday bog'lovchilarga *chunki, sababli, tufayli, shuning uchun, shu bois (sabab, sababli), ya'ni, -ki* singari so'zlar kiradi.

Teng bog'lovchilar ham, ergashtiruvchi bog'lovchilar ham o'z ichida bir necha ma'no guruhlariga bo'linadi. Buni quyidagi jadvalda ko'ring:

Yuqorida keltirilgan bog'lovchilarning har bir ma'no turiga bir necha bog'lovchilar mansub. Har qaysi guruhga mansub bo'lgan bog'lovchilar bir-biridan uslubiy xoslanishga egaligi bilan farq qiladi.

Biriktiruvchi bog'lovchi sifatida oddiy so'zlashuv uslubida ko'proq *bilan (minan)* ko'makchisi ishlatiladi. *Va, ham, hamda* yordamchilari esa yozma nutq uslublari uchun xoslangan.

Zidlov bog'lovchisi sifatida so'zlashuv uslubi uchun *ammo, lekin* bog'lovchilarining birikkan holda *ammo-lekin (ammolek)* shakli ko'proq ishlatiladi. *Lekin* bog'lovchisining *lek, vale (valekin)* shakllari ham badiiy uslub uchun xoslangan.

Ayiruv bog'lovchilaridan *yoxud, yoinki* yozma nutq uslubi (publitsistik, badiiy uslub)dagina qo'llaniladi. Aniqlov bog'lovchilari faqat yozma nutq uslubida qo'llaniladi.

Sabab bog'lovchilaridan *chunki, shu sabab, shu tufayli* ko'proq yozma nutq uslubida qo'llaniladi.

Shart bog'lovchilaridan *garchi* yozma nutq uslubi uchun xoslangan. Chog'ishtiruv bog'lovchilaridan *xuddi* uslubiy betaraf, *go'yo* yozma nutq uchun xoslangan.

Savol va topshiriqlar

1. Qanday yordamchi soʻzlar bogʻlovchi hisoblanadi?
2. Bogʻlovchilarning turlarini ayting va ularning oʻzaro farqini tushuntiring.
3. Bogʻlovchilarning uslubiy xoslanishini tushuntiring.

352-mashq. Oʻqing. Bogʻlovchilarni topib, maʼno guruhlariga koʻra turini qavs ichiga yozing.

1. Ayol va ijod tushunchalari ayol va bahor kabi bir-biriga yaqin, uygʻun. 2. Ipak kiyim-kechaklar dazmollanmasligi maʼqul, agar zarur boʻlsa, teskari tomonidan yoki ustiga zigʻir tolasidan toʻqilgan mato qoʻyib, qattiq qizimagan dazmol bilan dazmollanadi. 3. Alla ayting, shunday aytingki, bolangiz ulgʻayib, dunyoni mehrga chulgʻasin. 4. Qoʻzgʻalgan kasallikni yengish uchun tirik tanda «antitanacha»lar hosil boʻladi, ammo bu kasallikni yengish uchun har doim ham mikroorganizmlarning samaradorligi sezilarli boʻlmasligi mumkin. 5. Oʻrta maxsus, kasb-hunar taʼlimi tizimiga shunchaki bakalavr emas, balki qoʻsh ixtisoslikni koʻzda tutgan bakalavr — mutaxassis zarurligini hisobga olish va barcha hujjatlarni shu yoʻnalishga moslashtirish kerak. 6. Muallifning Vatan, davlat va jamiyat oldidagi masʼuliyati shu qadar yuksakki, shaxsiy manfaat, mukofot yoki lavozim ilinjiga oʻrin qolmasin. 7. Nobel neft va portlovchi moddalar ishlab chiqarishdan orttirgan boyligini nafaqat fizik hamda ximiklarga, balki vrachlar, adabiyotshunoslar va tinchlikparvarlarga ham berilishini vasiyat qilib ketdi. 8. Mustaqillik! Seni hayotim bilan ham, sanʼatim, sheʼrim bilan ham asrayman. (*Gazetadan*)

9. Men buyuk yurt oʻgʻlidurman,
Men bashar farzandiman,
Lekin avval senga boʻlsam
Sodiq oʻgʻlon, oʻzbekim.

(*E. Vohidov*)

353-mashq. Quyida berilgan hikoyatni oʻqing. Teng va ergashtiruvchi bogʻlovchilarni topib, ularning turini, grammatik vazifasini qavs ichiga yozing.

SADOQAT

Qadim zamonlarda shunday bir yurt bor ekanki, uning xalqi mehnatkash, podshosi odil, hayoti tinch ekan. Shu bois, boshqa bir mamlakatning shohi gʻayirligi kelib, oʻsha yurtni bosib olmoqchi boʻlibdi. Biroq dafʼatan hujum qilishga jurʼat etolmay, oʻsha yurtga oʻz xufiyasini yuboribdi. Xufiya oʻsha yurtga boribdi va mulozimlari safiga kiribdi. Soʻng oʻz mamlakatiga borib, shohiga bu yurtni olib boʻlmaslikni aytibdi. «Qalʼasi mustahkam emas, lashkari ham koʻp emas», deb oʻzi guvoh boʻlgan voqeani aytib beribdi:

Bir kuni oʻsha podsho shikorga chiqqan edi: men ham, yigitlar ham birga bordik. Podsho uchqur bir kiyik ortidan ot qoʻydi. Shu bois, hammamiz unga ergashdik, biroq kiyik narigi choʻqqiga oʻtib koʻzdan gʻoyib boʻldi. Terlab ketgan podsho roʻmolcha bilan peshonasini artmoqchi edi, nogahon shamol kelib, roʻmolchani daraga uchirib ketdi. Shu

sababli qirq yigitning hammasi o‘zini tubsiz jarlikka otdi. Qanchasi mayib-majruh bo‘ldi, ammo omon qolgan bir yigit ro‘molchani olib chiqdi va podshoga topshirdi...

U yurtda bunday yigitlar ko‘p, shuning uchun ham bunaqa yurtni yengib bo‘lmaydi.

(O‘. Hoshimov)

Topshiriq. Siz ham yuqoridagi matnga asoslanib, «Hech kimga bermaymiz seni, O‘zbekiston» mavzusida bahs-munozara o‘tkazing.

354-mashq. Berilgan matnni o‘qituvchi asta-sekin o‘qiydi. Talabalar eshitganlari asosida faqat bog‘lovchilarni daftarlariga yozadilar.

EZGULIK URUG‘LARI

Hayotda hech narsa abadiy emas. Vaqti kelsa, tog‘lar ham yemiriladi, ammo yoshlikda inson qalbiga ekilgan ezgulik urug‘lari toabad zavol bilmaydi. O‘g‘il-qizlarimiz biz yetolmagan orzularga erishishi, shuningdek, biz chiqolmagan cho‘qqilarni zabt etishi muqarrar, chunki ularning jo‘shqin qalbida jahoniy aql va tafakkur mash‘ali yolqinlanib turibdi. Keyingi yillarda ilm-fan, sport, ijod, san‘at, ishlab chiqarish va boshqa sohalarida erishilgan olamshumul yutuqlarimizni esga oling. Demoqchimanki, aynan mustaqillik davrining yoshlari fidoyi mehnati va izlanish orqali O‘zbekiston nomini dunyoga tanitmoqda, uning obro‘sigacha obro‘, shuhratiga shuhrat qo‘shmoqda. Zamon ham, dunyoqarash ham o‘zgaryapti. Siz bilan biz ushbu yangilanish silsilasidamiz. Prezidentimiz ta’kidlaganidek, avlodlar o‘rtasida o‘ziga xos «ko‘prik» bo‘lishimiz lozim. Toki ota-bobolardan meros qolgan shu yurt, shu tuproq, shu aziz Vatanni ishonchli qo‘llarga topshira olaylik.

... Maqolamga so‘nggi nuqtani qo‘yarkanman, hazrat Navoiyning quyidagi satrlarini yana bir bor eslagim va eslatgim keldi:

El netib topqay menikim,
Men o‘zimni topmasam...

(N. Toshev)

355-mashq. Gaplar ichidan *bilan, ham* so‘zlarining qaysi o‘rinlarda bog‘lovchi, qaysi o‘rinlarda boshqa yordamchi so‘z vazifasida qo‘llanganini aniqlang, undagi farqni tushuntirib bering

1. Kumushbibi endi o‘n yettini qo‘yib, o‘n sakkizga qadam bosganida, bo‘yi ham onasiga yetayozgan, ammo jussasi onasidan ko‘ra to‘laroq ko‘rinar edi.

2. Muloyim kishida insof ham, diyonat ham, e‘tiqodga sodiqlik ham, vijdon ham, sadoqat ham — hammasi bo‘ladi.

3. Ahmad Yassaviy ko‘ngil va til birligini qadrlagan.

4. Binolar qurildi, biroq tadbirkorlik ishlari qanday olib borilmoqda?

5. She‘r bilan kuyning hamohangligiga erishmoq zarur.

6. Ona ba‘zan farzandi boshida parvona bo‘lardi, ba‘zan beshikka bosh qo‘yganicha uxlab qolardi.

356-mashq. Soʻzlashuv uslubida ishlatiladigan *minan, omalekin, valek, lek, shunchun* kabi bogʻlovchilar ishtirokida gaplar tuzing. Soʻngra ularni yozma nutq uslubida yozing.

357-mashq. Matni oʻqib, bogʻlovchilarni toping, ularni tahlil qiling.

N a m u n a:

Hamdardlik — bir odamning qaygʻu-hasratlariga achinib, oʻzida ham qaygʻu hosil qilishidir, lekin quruq hamdardlik foyda bermaydi.

Lekin — bogʻlovchi, teng bogʻlovchi, zidlov bogʻlovchisi yakka holda qoʻllangan, 2 ta gapni bogʻlash uchun xizmat qilgan.

1. Aql va farosat quyoshga oʻxshaydi, beparvolik tufayli tushish mumkin boʻlgan dogʻlarga oʻrin qoldirmaydi. 2. Mol-u davlatingiz bilan emas, balki ilm-hunaringiz, goʻzal xulq-atvoringiz bilan faxrlaning. 3. Birov odob oʻrgatsa, oʻrganmagan kishi hayvon, ammo uzr soʻrasa, qabul qilmagan kishi shaytondir. 4. Haqiqat tikanli gulga oʻxshaydi, shuning uchun ham u hidlashni bilmaganlarning burniga sanchiladi. («*Hikmatlar*»dan) 5. Uning goh yigʻlagisi, goh kulgisi, goh butun kechani ostin-ustun qilib qoʻshiq aytgisi kelardi. (*S. Ahmad*)

358-mashq. Quyida berilgan fikrni izohlang. Unga hikoyat va hikmatlardan misollar keltirib, bogʻlovchilarni ham ishtirok ettiring.

Til bor, bol keltirar,
Til bor, balo keltirar.

Savol va topshiriqlar

1. Harakat nomidan keyin kelgan koʻmakchilarga misollar yozing.
2. Yangligʻ soʻzi qaysi koʻmakchilar bilan sinonim boʻla oladi.
3. Oʻxshashlik, qiyoslash maʼnolarini bildiruvchi koʻmakchilarni yozing, ular ishtirokida gaplar tuzing.
4. *Tufayli, chogʻli, osha, boʻylab, boʻyicha, uzra, holda, yoʻsinda* koʻmakchilari ishtirok etgan gaplar tuzing.
5. Nutqimizda qaysi koʻmakchilar joʻnalish kelishigidagi soʻzlar bilan qoʻllanadi?
6. Biriktiruv bogʻlovchilari qanday vazifa bajaradi?
7. Bogʻlovchi oʻrnida keladigan qoʻshimchalarni ayting va ularga misollar yozing.
8. *Agar, garchi, chunki, goʻyo, goʻyoki, basharti, mabodo* kabi bogʻlovchilar ishtirokida gaplar tuzing, ularning uslubiy vazifasini tushuntiring.

Tayanch tushunchalar

bog'lovchilar, teng bog'lovchilar, ergashtiruvchi bog'lovchilar, biriktiruv bog'lovchilari, zidlov bog'lovchilari, ayiruv bog'lovchilari, aniqlov bog'lovchilari, sabab bog'lovchilari, shart bog'lovchilari, chog'ishtiruv bog'lovchilari.

37-dars. YUKLAMALAR VA ULARNING USLUBIY XUSUSIYATLARI

Dars maqsadi: talabalarning yuklamalar yuzasidan olgan bilimlarini kengaytirish. Yuklamalardan nutqda o'rinli foydalanish ko'nikmasini shakllantirish.

R e j a:

- * Yuklamalar haqida ma'lumot.
- * Yuklamalar tasnifi.
- * Yuklamalarning uslubiy xususiyatlari.

Yordamchi so'zlar deb yuritiluvchi guruh tarkibida shunday yordamchilar borki, ular so'z va gaplarni bir-biriga bo'lgan sintaktik munosabatini ifodalamaydi. Masalan, *faqat o'qishni o'ylaydi* jumlasidagi *faqat* yordamchisi *o'qishni* so'zini boshqalardan ayirib, bo'rttirib, ta'kidlab kelyapti. Shuning uchun ham bu jumla zamirida *boshqa narsani o'ylamaydi* degan ma'no ham yashiringandir. Ana shu yashirin ma'noga ishora *faqat* yordamchisi orqali seziladi. Agar mazkur jumla tarkibidan *faqat* yordamchisini olib tashlasangiz, yuqoridagi yashirin ma'no ham xiralashadi.

So'z va gaplarga qo'shib, ularga qo'shimcha ma'no yuklovchi yordamchilarga yuklamalar deyiladi.

Yuklamalarning ko'pchiligi qo'shimcha shaklida, ayrimlari esa so'z shaklida qo'llaniladi. Ana shu belgisiga ko'ra yuklamalar ikki guruhga bo'linadi:

1. So'z yuklamalar: *faqat, hatto, nahotki* kabi.
2. Qo'shimcha yuklamalar: *-mi, -chi, -a (-ya)* kabi.

E s l a t m a: aslida, ikkinchi guruhdagi yuklamalar qo'shimchalar ekan, ularni so'z turkumlari tarkibida o'rganish shartlidir, chunki so'z turkumlariga bo'linish uchun u, albatta, so'z maqomiga ega bo'lishi kerak.

Yuklamalarning qanday ma'no guruhlariga bo'linishini quyidagi jadval orqali ifodalash mumkin.

Yuqorida keltirilgan yuklamalardan *-ku, na... na* yuklamalari yozma nutq uslubi uchun xoslangan bo'lsa, qolganlari uslubiy betaraf yuklamalar sanaladi.

Ham yuklamasi bog'lovchi vazifasida ham qo'llaniladi. Bunday vaqtda qaysi vazifada (yuklama yoki bog'lovchi vazifasida) kelayotganligini farqlash kerak bo'ladi.

Ikkita o‘zaro teng munosabatga kirishgan so‘zlarni bog‘lab, va bog‘lovchisi bilan almashtirish mumkin bo‘lsa, *ham* bog‘lovchi vazifasida qo‘llangan bo‘ladi. Ham yordamchisi qo‘llanilgan jumla tarkibiga *hatto* yordamchisini ham qo‘llash mumkin bo‘lsa, ham yordamchisi yuklama vazifasida, ya‘ni o‘z vazifasida qo‘llanilgan bo‘ladi. Solishtiring: *Soli ham Karim keldi. Hatto Karim ham keldi.*

Yuklamalardan *-mi, -gina (kina, qina), -oq (yoq)* o‘zi qo‘shilayotgan so‘zga qo‘shib yoziladi. Qolganlari o‘zi birikib bir so‘zni kelayotgan so‘zdan chiziqcha bilan ajratib yoziladi.

Ko‘p o‘rinda bir yuklamaning o‘rnida ikkinchi almashtirish mumkin bo‘ladi. Masalan, *Faqat (yolg‘iz) sen kelmading.*

E s l a t m a: *-gina (-kina, -qina)* shakllari ot, sifat, ravishga qo‘shilib, ma‘noni kuchaytirish, erkalash, ta‘kidlash uchun ishlatiladi. Masalan, *ukaginam, qizgina, yaxshigina, sekingina, ko‘pgina, ozgina* va boshqalar.

Savol va topshiriqlar

1. Qanday yordamchi so‘zlarga yuklama deyiladi?
2. Yuklamalarning bog‘lovchilar bilan o‘xshash va farqli tomonlarini ayting.
3. Yuklamalarning uslubiy betaraf va uslubiy xoslangan turlarini bayon qiling.

359-mashq. Quyidagilarni ko‘chiring. Gapga so‘roq, his-hayajon, taajjub, ta‘kid, kuchaytiruv, ayiruv ma‘nolarini beruvchi so‘z va qo‘shimchalarni topib, ularning ostiga chizing.

1. O‘shanda Asadbek undan norizo bo‘lganida «Ikki kishi o‘rniga bitta odam o‘tirgani durust emasmi?» deb o‘zini oqladi. 2. Ketma-ket ravishda ming marta, balki undan-da ko‘p hariflarining kuragini yerga tekkizgan polvon agar dono bo‘lsa, o‘ziga bino qo‘ymaydi, ming birinchi harifni ham albatta majaqlayman, deb katta ketmaydi. 3. Agar G‘ilay tirsagi bilan turtib yuborsa, to‘pponchasi ish bermay qolishi, hatto Bo‘tqaning o‘girilishga ham ulgurmasligi mumkinligini o‘ylamadi. 4. «Qarg‘alar sovuqdan qo‘rqmaydi-ya, men axir yigit bo‘lib qolgan bo‘lsam» o‘yladi Risqitilla va qarg‘aga qarab «hov, hov, ha, ha» deya qo‘llarini yuqoriga niqtadi. Unga beparvo qarab turgan qarg‘a Risqitillaning izzat-nafsigaga tegdimi, u shartta oyoqlarini etikdan chiqarib o‘rikka chirmashdi-da, pichoq turgan shoxga olmaxonday lip etib chiqib oldi. 5. Yig‘i aralash yerga tushmoqchi bo‘ldimi, yo qirqayotgan shoxining qanchalik «joni» qolganini sinab ko‘rmoqchi bo‘ldimi joyidan qo‘zg‘alishini biladi — shox qasir-qusur qilib pastga ag‘darildi. 6. Xudo asragan ekan, pichoq qor ichida naq uning yelkasi tushgan joyda yotardi. 7. Jardagi ariqlarda bir paytlar to‘lib suv oqqanini bilasan-a?!

(T. Malik)

360-mashq. Berilgan gaplarga o‘zingiz yuklamalar qo‘ying. Ularning gapdagi o‘rmini va vazifasini tushuntiring. Uslubiy jihatdan qanday qo‘shimcha ma‘no berayotganligiga diqqat qiling.

XOSIYAT BUVI

Xosiyat buvi nevarasini bog'chadan olib keldi, o'zini behol sezdi. Atrofida nimalarnidir javrayotgan bolaning so'zlari qulog'iga kirmay, ko'z oldi xiralashib, tizzalari titradi, xontaxta chekkasiga cho'kkalab, hushidan ketdi... Bir zamon ko'zini ochsa kasalxonada yotar, yonida o'g'li, kelini termulib o'tirishardi. U bolalariga bazo'r qarab qo'ydi, ko'zlarini yumdi.

Bemorga tikilib o'tirganlarning ko'nglidagi vahima o'rnini allaqanday ilinj egallay boshladi. Xosiyat buvining o'g'li «Hayriyat!» deb chuqur nafas oldi, xotiniga nimalardir pichirlab o'rnidan turdi. Kampir o'g'lining qo'zg'alganini sezdi, lekin ko'zini ochishga quvvati bo'lmadi, yuragi o'g'lining yo'lakdan uzoqlashayotgan qadam tovushiday dukduk ura boshladi. «Otasi ham xuddi shunaqa tez-tez yurardi», xayolidan o'tkazdi u.

Bola-chaqalarining yelib-yugurib qolganidan Xosiyat buvi ahvoli ancha og'ir ekanligani tushundi. Qo'ni-qo'shnilar, qarindosh-urug'lar serqatnov bo'lib qolishdi. Gohida o'g'li, asosan, kelini boshida navbatchilik qilishardi.

Xosiyat buvining ikki singlisi bor. Kichigi shanba kuni keldi. U uyida ustalar ishlayotgani uchun tez-tez kelolmayotganidan o'kingan singlisini ko'rib o'sha kuni kech ketdi. Ertasiga yana keldi.

Xosiyat buvining o'g'li xolasining bunchalik mehri tovlanib qolganidan quvonib ketdi.

(T. Mahmud)

361-mashq. Matani o'qing. Yuklamalarning ma'nosi va yozilishiga izoh bering.

VATAN MADHI

Vatandan shirinroq hech narsa yo'q. Axir, odamlar nimaniki muqaddas deb hisoblasa, nimaniki teran mazmun bilan sug'orilgan, deb bilsa, bularning barini ularga Vatan o'rgatgan emasmi? Mayli, ko'pgina odamlar o'zga yurtlarning qudrati-yu ajoyibotidan zavqlansin, imoratlarning dabdaba-yu vasvasasiga qoyil bo'lsin, lekin hamma Vatanini sevadi. O'zga yurtlarning behisob mo'jizalarini ko'pchilik ko'rgan, ammo hech kim ularga mahliyo bo'lib o'z yurtini unutib qo'ygan emas-ku?!

Barcha odamlar Ollohdan Vatanini farovonlikda boshqa shaharlarga teng qilishni so'raydi-yu, lekin tanlashga kelganda har qancha faqir-u ko'rimsiz bo'lsa-da, faqat o'z Vatanini tanlaydi.

Vatan hamma odamlar uchun shu qadar azizki, qonun chiqaruvchilar hamma joyda eng katta jinoyatlar uchun oliy jazo sifatida Vatandan badarg'a qilishni belgilab qo'yishgan. Axir, janglarda safda turganlar uchun eng oliy, eng ulug' xitob — Vatan uchun jangga undaydigan xitobdir. Bu xitobni eshitgan hech bir odam undan bo'yin tovlashni o'ziga munosib bilmaydi-da. Negaki, «Vatan» so'zi hurkak odamga ham jasorat bag'ishlaydi.

(Lukian)

362-mashq. *-mi, -chi, -a, -ya, -ku, -ham, -u (-yu) -da, -oq, -yoq, -ki (-kim), axir, hatto, nahotki, -gina (-kina, -qina), faqat, naq, na* yuklamalari ishtirokida gaplar tuzing, ularni imlo qoidalariga rioya qilib yozing.

363-mashq. *-chi* yuklamasi so‘roq, buyruq, iltimos, xohish, ta’kid (uqtirish) ma’nolarini bildiradi. Shunga ko‘ra, Siz ham yuqoridagidek hissiy bo‘yoq beradigan gaplar tuzing va yozing.

Yordamchi so‘zlarga oid grammatik topishmoqlarning ma’nosiga e’tibor bering, javobini toping.

1. Yordamchi so‘z o‘zlari
Qo‘shimchadek so‘zlari.
Ma’nosi nuqul so‘roq,
Oxirida bor o‘roq?
2. Qalam bilan yozamiz,
Men bilan sen yozamiz.
Bunda ikki «bilan» bor.
Bir-biridan farqi bor,
Toping, qanday farqi bor?
3. Shu so‘zi uchun, bilan,
Uchun ham shuning bilan
Qachon bo‘lar bog‘lovchi?
Misol topib ayting-chi?

Bilan, uchun so‘zlari
Qachon bo‘ladi -chun, -la?
O‘ylab toping misollar
Qo‘llansin -chun hamda -la
4. Bir xil so‘roqli so‘zlar
O‘rtasida qo‘llanar
Bog‘lovchi -la almashar,
Belgi bo‘lib ko‘rinar?
5. Sen ham men xatni yozdik.
Karim ham xatni yozdi.
Bunda ikkita «ham» bor,
Toping, qanday farqi bor?
6. Yuklamalardir -u, -yu,
Ko‘p hunarlidir -u, -yu.
Bog‘lovchi bo‘lar -u, -yu.

Bog'lovchi-yu yuklama
Qanday bo'ladi u, yu?

Topishmoqlarning javobi

1. So'roq yuklamalari.
2. Birinchi bilan — *ko'makchi*, ikkinchisi — *bog'lovchi*.
3. Bilan, uchun so'zlari *-la, -chun* tarzida.
4. Vergul.
5. Birinchi ham bog'lovchi, ikkinchisi — *yuklama*.
6. Ikki ot orasida kelsa — *bog'lovchi*, fe'llar bilan qo'llansa — *yuklama*.

364-mashq. «Matnni davom ettiring» usuli. O'qituvchi doskaga quyida keltirilgan maqolni yozib qo'yadi. Talabalar esa birin-ketin chiqib, bittadan gap yozib, matnni davom ettiradilar hamda talabalarning yozgan gaplari uslubiy, orfografik jihatdan qanday to'g'ri yoki noto'g'ri ekanligi o'zgaralar tomonidan izohlanadi.

N a m u n a: Yo ostidan ... (maqol).

Tayanch tushunchalar

yuklama, so'roq va taajjub yuklamalari, kuchaytiruv va ta'kid yuklamalari, ayiruv yuklamalari, gumon yuklamalari, inkor yuklamalari, so'z yuklamalar, affiks yuklamalar.

38-dars. UNDOV, TAQLID, MODAL SO'ZLAR VA ULARNING USLUBIYATI

38.1. UNDOV VA TAQLID SO'ZLAR, ULARNING USLUBIY XUSUSIYATLARI

Dars maqsadi: undov va taqlid so'zlar yuzasidan o'rta umumiy ta'limda olgan bilimlarni mustahkamlash va kengaytirish. Undov va taqlid so'zlardan nutqda o'rinli foydalanish ko'nikmasini hosil qilish.

- R e j a:**
- * Undov so'z haqida ma'lumot.
 - * Undovlarning ma'no turlari.
 - * Undovlarning uslubiy xususiyatlari.
 - * Taqlid so'zlar haqida ma'lumot.
 - * Taqlid so'zlarning ma'no turlari.
 - * Taqlid so'zlarning uslubiy xususiyatlari.

Nutq jarayonida *oh, hoy, eha, dod, voydod, pisht* singari so'zlarni ko'p eshitasiz.

His-hayajon, buyruq-xitob, haydash-chaqirish ma'nolarini ifodalaydigan so'zlarga undov so'zlar deyiladi.

Undov so'zlar ham xuddi modal so'zlar kabi qo'shimchalar olib o'zgarmaydi. Masalan, *hoy* so'zi kelishik, egalik qo'shimchalari olmaydi. Unga yasovchi qo'shimchalar qo'shib yangi so'z yasalmaydi.

Ayrim undov so'zlar otlashganda, ya'ni ot vazifasida qo'llanganda, egalik qo'shimchasini olishi mumkin. Masalan, *Ohi olamni tutdi*. Bu o'rinda *ohi* nimasi so'rog'iga javob bo'lib, *oh* deyishning, *nola* qilishning nomini bildirib kelyapti.

Undovlar ma'no jihatdan ikki turli bo'ladi:

1. His-hayajon undovlari. 2. Buyruq-xitob undovlari.

Undovlar boshqa so'zlar bilan grammatik aloqaga kirishmaydi. Ba'zan kishilarning undov so'zlar orqali ifodalagan his-hayajonini, buyruq-xitobini tasvirlash uchun undov so'zlarga *demoq, solmoq, urmoq, tortmoq* singari fe'llar qo'shib keladi va qo'shma fe'llar hosil bo'ladi: *voy demoq, dod solmoq, oh urmoq, oh tortmoq, pisht demoq* kabi.

Undovlar undov ohangi bilan ajralib turadi, lekin undov ohangi xilma-xildir. Bir undov so'z turli ohang bilan talaffuz qilinib, turli xil ma'nolarni ifodalashi mumkin. Masalan, *Hay-hay, qanday mazali (rohatlanish, zavqlanish); Hay-hay, tegma (buyurish); Hay-hay, yigitlar bu yoqqa! (undash, ta'kidlash); Hay-hay, shakkoklik qilmang (fikrdan qaytarish)* va boshq.

Nutq jarayonida so'zlovchilarning yoshi, amali nuqtayi nazaridan undovlardan foydalanish ham ma'lum darajada farq qiladi. Xususan, o'zidan katta yoshdagilarga murojaat qilinganda yoki ma'lum lavozimni egallagan shaxslarga uning qo'l ostida ishlayotgan shaxslar hoy deb murojaat etmaydi yoki *balli* undovi kattalar tomonidan kichiklarning qilgan yoki qilayotgan ishlaridan mamnunligini ifodalash, ular mehnatini baholash maqsadida ishlatiladi, lekin kichiklar tomonidan kattalarning ishlariga nisbatan bunday undov orqali baho berilmaydi.

Shuningdek, undovlar og'zaki so'zlashuv, badiiy, qisman publitsistik uslubda keng qo'llanilib, rasmiy va ilmiy uslubda qo'llanilish doirasi cheklangan. Ba'zan xat janrida, ma'lum voqea-hodisalar bayoni yuzasidan o'zaro maktublarda yoki ishqiy maktublarda, undovlar qo'llanilishi mumkin. Rasmiy doiralarning xatlarida undovlar qo'llanilmaydi. Sababi rasmiy doiralarning xatlari har qanday ehtiroslardan xoli bo'ladi.

Tabiatda insondan tashqari juda ko'plab tirik jonzorlar yashaydi. Ularda ham o'ziga xos nutq apparati mavjud. Mana shu nutq apparati yordamida ular turli-tuman ovoz chiqaradilar. Itlarning vovullashi, mushukning miyovlashi, tovuqning qaqolashi hech birimizga yot emas. Bundan tashqari, tevarak-atrofimizda beaded voqea va hodisalar sodir bo'lib turadi: narsalar bir-biriga tegadi, uriladi. Natijada har xil ovozlar hosil bo'ladi. Inson o'z faoliyati davomida mana shu ovozlarga taqlid qilishga urinadi. Tilshunoslikda bunday ovozlar taqlid so'zlar atamasi bilan yuritiladi.

Taqlid so'zlar ikkiga bo'linadi.

a) tovushga taqlid so'zlar: *taraq, gumbur-gumbur, shov- shuv, duv-duv, qars-qars, tap, sharaq, shalop, shitir-shitir* va hokazo...

b) obrazga yoki holatga taqlid soʻzlar: *lip-lip, jimir-jimir, yalt-yult, lapang-lapang, dik-dik* kabi

Taqlid soʻzlar egalik va kelishik qoʻshimchalarini oladi, turlanadi, gapda ot bajargan vazifalarda keladi. Masalan, *Shamolda barglarning shitir-shitiri eshitiladi. Daryoning shov-shuvidan quloqlarimiz bitib qolayozdi.*

Taqlid soʻzlarning barchasidan feʼl yasaladi: *shovullamoq, gumburlamoq, dupirlamoq, qarsillamoq, yaltillamoq* kabi.

Savol va topshiriqlar

1. Undov soʻzlar deb nimaga aytiladi.
2. Undovlarning qanday maʼno turlari bor?
3. *Hoy, balli, ofarin* singari undovlar kimlar tomonidan kimlarga nisbatan ishlatiladi?
4. Taqlid soʻzlarga misollar keltiring va ularning hosil boʻlish sabablarini tushuntirib bering.
5. Tovushga taqlid soʻzlarga misollar keltiring, ularni gap ichida qoʻllab koʻring.
6. Obrazga taqlid soʻzlarni ishlatib gaplar tuzing, ularning qanday qoʻshimchalarni qabul qilayotganiga diqqat qiling.

365-mashq. Dialoglarni oʻqing. Undov soʻzlarni topib, ularning ishlatilish oʻrinlariga diqqat qiling.

Sobir uni koʻtarib otga mindiradi.

— Chu!

— Men hayday? — soʻraydi Zulfiya

— Qoʻrqmaysanmi? Ot yomon, olib qochib ketadi.

— Meni ushla sen. Sobir uning yelkasidan ushlab oladi.

— Ketdik. Voy, chopib ketayapti-ku!

— Ot boʻlgandan keyin chopadi-da. Qoʻrqma, tezroq haydayver.

Zulfiya haqiqiy aravakashlarga oʻxshatib:

— No-o-o! Jonivor, no-o-o! — dedi.

Ot qattiqroq chopa boshlaydi.

— Qani, men olay, — Sobir cholning qoʻlidan chelakni oldi.

— Oʻh-hoʻ! Muncha muzdek?

— Quduqning suvi-da, — dedi Nazir ota gʻurur bilan.

— Tagʻin meshda olib keldim.

Koʻp ichmang, oʻgʻlim, tomoq ogʻrigʻi boʻlib qolasiz.

— O, Toshkent, Samarqand! — havas bilan dedi Anna-Mariya, — xorosho!

Uning oppoq tishlari marvarid donalariga oʻxshardi.

— U yerlarda boʻlganmisiz?

Anna-Mariya yoʻq, deya boshini qimirlatdi.

Но оччен-н, оччен-н по-бивать...

(Oʻ. Umarbekov)

366-mashq. Quyidagi undov soʻzlarni ikki ustunga boʻlib koʻchiring va ular ishtirokida ogʻzaki gaplar tuzib, ishlatilish oʻrinlarini izohlang.

Oh, kisht, ey, uh, mah-mah, chuh, tr-r-r, uf, bay-bay, oʻhhoʻ, ehe, ohho, beh-beh, obbo, voyey, pisht, qurey-qurey, tu-tu, bah-bah, iya, oho.

367-mashq. «Jimjitlik» romanidan olingan parchalarni oʻqing. Undov soʻzlarning ishlatilish oʻrinlarini tushuntirib bering.

— Obbo Sen-ey, — dedi mehmon. — Zoʻr bolasan-da.

— Shogirdingizman-da, Hoji aka, — Rasulbek yaltoqlanib mehmonlarga yoʻl boshladi.

Hoji aka har gal taomni ogʻziga solganda Rasulbek shaʼniga hamd-u sano oʻqirdi. Pazandaligini astoydil maqtardi.

— Vey, bu hunarni qaydan oʻrgangansan, palakat? Juda zoʻr ekansan-ku.

Tolibjon undan, toʻrvangda nima bor, deb soʻraganda u, ohaktosh bilan tomatdan boʻshagan banka, keyin picha kir sovun bor deb javob berdi.

— Iya, bularni nima qilasan?

Bola juda bilagʻonlik bilan zoʻr ish qilmoqchiligini bildiradigan harakat qildi.

— Buloq tepasidagi katta qoratoshga otimizni nimada yozamiz? Ohakni bankaga solib, tepasiga sovun yaproqlar solamiz, keyin suv quysak vaqirlab qaynab ketadi. Qatiqqa oʻxshab oppoq atala boʻladi, oʻsha bilan toshga hammamizning otimizni yozaman.

(Said Ahmad)

368-mashq. Oʻtkir Hoshimovning «Ikki eshik orasi» romanidan olingan parchalarda ishlatilgan undov va taqlid soʻzlarga diqqat qiling, ularning uslubiy xususiyatlarini aniqlang.

Bobom quruq aravani tortishga ham madori qolmagan eshagini «xix-xix»lab yoʻlga tushdi. Chiqib ketayotganida chol-kampir pichir-pichir qilayotganini sezdim. Bobomning «a?» degani qulogʻimga chalindi.

— Pish-e! — oyogʻimga suykalgan mushukni bir tepgan edim, «bigʻ» etib uch qadamcha nariga borib tushdi. Oyim dik etib oʻrnidan turdi.

— Voy-voy-voy, sodda mugʻambirey! — ikki qoʻllab yuzimdan ushlab koʻzlarimga tikildi.

Cholimning aytishicha tabib sigirini ham sizlab gapirarkan. «Chu» demay, «chuing» derkan.

— Shoshma, Qorakoʻz, shoshma... Drr! Xop!

Ana boʻldi. Ktdik.

— Chu, birodar.

369-mashq. Quyidagi taqlid soʻzlar ishtirokida gaplar tuzing, ularning ishlatilish oʻrinlarini izohlang.

Taqir-tuqur, qars-qurs, gup, taka-tum-tak, g'ir-g'ir, miyov-miyov, lip-lip, yalt-yult, lapang-lapang, gumbur, g'isht, shov-shuv, dir-dir, dag'-dag', pish-pish, taq-tuq.

Tayanch tushunchalar

undov soʻzlar, his-hayajon undovlari, buyruq-xitob undovlari.

38.2. MODAL SOʻZLAR VA ULARNING USLUBIYATI

Dars maqsadi: modal soʻzlardan talabalar nutqida oʻrinli foydalanish koʻnikmasini shakllantirish

- Reja:**
- * Modal soʻzlar haqida maʼlumot.
 - * Modal soʻzlar tasnifi.
 - * Modal soʻzlarning uslubiy xususiyatlari.

1-topshiriq. Quyidagi berilgan gaplar tarkibidagi *shubhasiz* soʻzining vazifasini aniqlang. *Shubhasiz, yangilik eskilik ustidan tantana qiladi. Sizning aʼlo oʻqishingiz shubhasiz.*

2-topshiriq. *Albatta* soʻzi ishtirokida gap tuzing. *Albatta* soʻzining gapdagi tartibini oʻzgartiring va bu oʻzgarishning gap mazmuniga taʼsir etish-etmasligini aniqlang.

Soʻzlashuv jarayonida *albatta, shubhasiz, ehtimol* singari soʻzlarni koʻp eshitasiz, lekin bunday soʻzlar borliqdagi narsa-hodisalar, belgi xususiyatlarini nomlamaydi. Shu bilan birgalikda yordamchi soʻzlarga oʻxshab sof grammatik maʼno ham ifodalamaydi. Bunday soʻzlar bildirilayotgan axborotga soʻzlovchining tasdiq, ishonch, gumon kabi munosabatlarini bildiradi.

Soʻzlovchining munosabatini ifodalaydigan soʻzlar modal soʻzlar sanaladi. Masalan, *Mamlakatimiz, albatta, buyuk, gullagan yurtga aylanadi.* Yuqoridagi gapdan *albatta* soʻzini tushirib qoldirsangiz ham gapning umumiy mazmuniga futur yetmaydi. Lekin, ishonch, tasdiq maʼnosi boʻrtib turmaydi. Gapga *albatta, shubhasiz* soʻzlarining qoʻshilishi bilan esa soʻzlovchining gap orqali ifodalanayotgan axborotga ishonch, tasdiq munosabati alohida taʼkidlangan holda bayon qilinadi.

Modal soʻzlarning maʼno tasnifini quyidagi jadvalda ifodalash mumkin:

370-mashq. Gaplarni oʻqing. Modal soʻzlarni topib, har bir modal soʻzning maʼnosini, gapda qanday vazifa berayotganini tushuntiring.

1. Tabiiy, xiyonatkor sultonlarning qochishi Boysung‘ur Mirzo lashkarining soniga unchalik ta’sir qilmagan bo‘lsa-da, ruhiga jiddiy zarar yetkazgani shak-shubhasiz edi.

2. Darhaqiqat, agar voqealarning kechishini diqqat bilan kuzatsak, Abu Yusuf arg‘un bilan Zuhrabegi og‘a niyatidan xabardor bo‘lgan.

3. Aytishlaricha, Shayboniy otasi Budoq Sulton bilan onasi Qo‘zibegimdan yoshligida yetim qolib, ukasi bilan birga bobosi Abulxayrxon qo‘lida tarbiya topgan.

371-mashq. Berilgan gaplarni ko‘chiring. Modal so‘zlarni topib ma’nosini ayting.

1. Ehtimol, sizda ham shunday hollar bo‘lgandir: tun yarmidan oqqanda birdan uyg‘onib ketasiz.

2. Yo‘q, chamamda, onalarning biz tushunmaydigan, bizning o‘lchovimizga sig‘maydigan o‘z olami borgan o‘xshaydi.

3. «Xayriyat!» — o‘qituvchi bosh silkidi.

4. Nachora, kuni bitgan-da, dedi dadam tomog‘ini bo‘g‘gan ko‘z yoshidan ovozi xirillab.

5. Nihoyat, Anna xola o‘zi tutib turgan ko‘zguni etagiga artib xurjuniga tiqdi. (*O‘. Hoshimov*)

6. Darhaqiqat, xalq uchun ulug‘ ish qilyapsiz, o‘g‘lim.

7. Xullas, vodiyda ham, gullar bog‘ida ham avvalgi hayotdan asar qolmagan edi. (*Sh. Rashidov*)

8. Darhaqiqat, o‘shanda ham Beruniy qilmaganini shoir Unsuriy qildi.

9. Mayli, hamma in‘om, hamma boyliklar o‘shal madhiyabozlarga buyursin!

10. Xullas kalom, mana, yaqin uch oydirki, maxfiy elchi yo‘lda emas, ikki o‘t orasida!

11. Durust, mana yigirma yildirki, bu takabbur hakim bizga xizmat qilishdan bosh tortdi.

12. Binobarin, bu naql ko‘p purhikmat naqldur!.. (*O. Yoqubov*)

13. Garchi, to‘satdan dimog‘-firog‘ paydo qilgan «allomayi zamon»ning bema’ni qiliqlarini kechirishga majbur bo‘lsa ham, ichida undan kular, nazarida, «shayx ur-rai» bir necha daqiqadan keyin o‘ziga kelib, mo‘minlashib qoladigandek tuyulardi. (*O. Yoqubov*)

372-mashq. «Ming bir hadis» kitobidan olingan hikmatlarni o‘qing, ulardan bir nechtasini yod oling. Modal so‘zlarni topib, ma’nosini ayting.

Ollohga eng yomon ko‘rinadigan odam, avvalo, gina va adovatni uzoq saqlovchi odamdir. Kimningki g‘azabi kelsa, so‘zsiz, jim bo‘lsin. Birinchidan, olim (ilm beruvchi) bo‘l yoki ilm o‘rganuvchi bo‘l, yoki tinglovchi bo‘l, yoki ilmga va ilm ahliga muhabbatli bo‘l. Beshinchisi bo‘lma, afsuski, unda halok bo‘lasan.

Ikkinchidan, agar yaxshiliging seni xursand qilib, yomonliging xafa qilsa, demak, sen mo‘min ekansan.

Kingaki (Olloh tomonidan) aql-u idrok berilsa, binobarin, u najot topadi.

Uzr aytishga majbur qiluvchi ishlarni shaksiz, kamaytiringlar.

Umuman olganda, baxtli kishi fitnalardan yiroq bo'lgan va musibat yetganda sabr qilgan kishilardir.

39-dars. SO‘ZLARNING TUZILISHIGA KO‘RA TURLARI. SODDA VA QO‘SHMA SO‘ZLAR, ULARNING USLUBIYATI

Dars maqsadi: so‘zlarning tuzilishiga ko‘ra turlari bo‘yicha talabalarning o‘rta umumiy ta’limda olgan bilimlarini mustahkamlash va kengaytirish.

- R e j a:**
- * So‘zlarning tuzilishiga ko‘ra turlari.
 - * Qo‘shma so‘zlar, ularning sodda so‘z hamda so‘z birikmasidan farqi.
 - * Qo‘shma so‘zlar bilan sodda so‘zlar sinonimiyasi.

Topshiriq. «Imlo lug‘ati»dan qo‘shma so‘zlarga o‘nta misol keltiring. Qo‘shma so‘zlarning sodda so‘zlardan farqini ayting. So‘zlar tuzilishiga ko‘ra uch turga bo‘linadi:

1. Sodda so‘zlar. 2. Qo‘shma so‘zlar. 3. Juft va takroriy so‘zlar.

Faqat bir o‘zakdan tashkil topgan so‘zlar sodda so‘zlar hisoblanadi.

Masalan, *keldi, yondirishdi, yigitlarga, g‘allachilik, lalmikor, yettinchi, o‘rikzor* kabi.

Ikki va undan ortiq o‘zaklardan tashkil topgan so‘zlar qo‘shma so‘zlar sanaladi. Masalan, *shirinzabon, muzqaymoq, ishlab chiqarish, kungaboqar* kabi.

Qo‘shma so‘zlar tilning tarixiy taraqqiyoti davomida aslida ikki va undan ortiq so‘zlarning birikuvidan tashkil topgan, lekin hozirgi o‘zbek tili nuqtayi nazardan bu birikuv o‘z kuchini yo‘qotib bir so‘zga aylanib qolgan bo‘ladi. Shuning uchun qo‘shma so‘z tarkibida alohida so‘z bo‘lib ko‘ringan qismlar (*kunga-boqar, beshik-tervatar, nomoz-shom-gul*) hozirgi o‘zbek tilida so‘zlik xususiyatini yo‘qotgan, bir so‘z tarkibidagi ma’noli qism (morfema)lar sanaladi.

Qo‘shma so‘zlar bitta so‘z bo‘lganidan, ularning qismlari orasiga boshqa ma’noli qismni kiritib bo‘lmaydi. Masalan, *kungaboqar* so‘zining *kunga* qismidagi *-ga* ni boshqa kelishiklar bilan almashtirib bo‘lmaydi. Shuningdek, bu qism egalik, ko‘plik shakllarini ham olmaydi. Ana shu xususiyati bilan so‘z birikmasidan va sodda so‘zning ko‘makchi fe’lli shaklidan farq qiladi. Solishtiring: *uxlab chiqdi — uxlamay chiqdi; kunga qaradi — kun qaradi* (so‘z birikmasi). Qo‘shma so‘zlar qismlari birikib bitta so‘zning tarkibiga aylangani uchun ular ko‘pincha sodda so‘zlar bilan sinonimik munosabatda bo‘ladi. Masalan, *o‘sal qilmoq — uyaltirmoq, oq qilmoq — haydamoq, bayon qilmoq — so‘zlamoq; kamchiqim — pishiq, shifobaxsh — dori, hamnafas — yaqin* va boshqalar.

Savol va topshiriqlar

1. Sodda va qo'shma so'zlarning o'zaro farqini ayting.
2. Qo'shma so'zlarning o'ziga xos xususiyatini bayon qiling. So'z birikmasidan farqini ayting.

373-mashq. Yasama sodda so'zlarga, shuningdek, qo'shma so'zlarga misollar yozing.

374-mashq. Gaplarni ko'chiring. Ajratib ko'rsatilgan so'zlarning qaysi usul bilan hosil qilinganligini aniqlang. Uni sodda so'zlar bilan almashtirib ko'ring.

...Xatlibegim qo'lidagi tasbehini xontaxtaga qo'yib, piyoladagi sharbatdan bir ho'pladi.

— Mavloni! Men sho'rlik sizni yo'qlab kelishdan murodim, xabaringiz bor, valine'mat davlatpanoh, — iloyo umri uzoq bo'lg'ay! — og'ir dardga chalinmish. Saroy to'la alloma, mushkul kalom, dovrug'i jahon hakimlar, biroq sho'rlik og'am o'z yog'ina o'zi qovurilib yotmish! Dardiga davo, ko'ngliga orom berguvchi na bir habibi bor, na bir tabibi. — Xatlibegim harir durrasining uchini ko'ziga bosib, piq-piq yig'lab yubordi. — Olampanohning dardiga davo qidirish o'rniga saroyda ig'vo, fisq-fasod! Inongan tog'lari Ali G'arib bilan Abul Hasanak bo'lsa martaba talashishdan boshqani bilmas. Davlatpanoh olamdan o'tsa, iloyo, bichgan kafanlari o'zlarig'a buyurg'ay! — taxtga kim o'ltiradi? Shundan boshqa tashvishlari yo'q ularning! To'ng'ich o'g'il amir Mas'ud qolib, kichik o'g'il, aqli noraso Muhammadni taxtga ko'tarmoq rejasini tuzadurlar!

(O. Yoqubov)

375-mashq. O'qing, yasama so'zlarni topib, ularning o'zagi va qo'shimchalarini aniqlab yozing.

1. Tushlik o'tib, ikki soatlik majburiy hordiq tamom bo'lgandan keyin kasalxona gavjum bo'lib ketadi. 2. Karavot simlari asabiy g'ijirlab ketdi. Shunda to'satdan yuragi tez-tez gursillab ura boshladi. 3. Shunday qildiki, yupqa gardishli ko'zoynagi siljib ketdi. 4. Mashina qora oqqushdek yengil suzib borar, yon derazadan bahor shabadasi shiddat bilan yopirilib kirar. Sirojiddinning siyrak sochlari peshanasiga tushib, ora-chora ko'z o'ngini to'sib qo'yardi. 5. U zina oldiga yetganda qo'ng'iroq uzoq asabiy jiringladi. 6. O'rta Osiyoda Jaloliddin Manguberdi mo'g'illar lashkariga qiron keltirgan. 7. Asfalt yo'lkaning bir chekkasida paxtalik chopon kiyib olgan mallasoch kishi o'tirardi. 8. Doshqozonga olov yoqilgan, kabobpaz sixlarini ko'raga tergan, boyagi qassob bola allaqachon qo'yni tinchitgan edi. 9. Chapdast bir yigit ko'zlari yulduzdek chaqnab turgan oppoq otning jilovidan mahkam tutib, darvozadan olib kirdi.

(O'. Hoshimov)

376-mashq. «Imlo lug'ati»dan foydalanib, ajratib yoziladigan qo'shma so'zlarga 20 ta, qo'shib yoziladigan qo'shma so'zlarga 20 ta so'z yozing, ularni izohlang.

377-mashq. Uyga topshiriq. «Kunlarning birida» nomli qisqa hikoya yozing, unda qo‘shma so‘zlardan ham foydalaning.

378-mashq. Yusuf Xos Hojib yozib qoldirgan quyidagi baytni bahs-munozaraga aylantiring.

Til arslon turur, ko‘r, eshikda yatur,
Aya, evlug, arsiq boshingai eyur.

M a z m u n i:

Til hovli (qafas)da yotgan arslon kabidir,
Ey, uy egasi, qafasdagi makkor vahshiy boshingni yeydi.

379-mashq. Sintaktik usul bilan yasalgan so‘zlarni ko‘chiring, yasalishi va imlosini tushuntiring.

Jigarpora, jinoyatchilik, idrokli, ibodatxona, kamolot, majnuntol, mardikor, masxaraboz, noahil, oshxamir, oqpadar, sassiqpopishak, ohaktosh, xonavayron, chilonjiyda, Sirdaryo, toshbaqa, Qoraqurt, Oyko‘l, qolipli, Quvasoy, serg‘ayrat, temiryo‘l, g‘o‘zapoya, qultum.

Tayanch tushunchalar

sodda so‘zlar, sodda tub so‘zlar, sodda yasama so‘zlar, qo‘shma so‘zlar, juft so‘zlar, takroriy so‘zlar.

40-dars. JUFT VA TAKRORIY SO‘ZLAR HAMDA ULARNING SINONIMIYASI. QISQARTMA SO‘ZLAR VA ULARNING USLUBIY XUSUSIYATLARI

40.1. JUFT VA TAKRORIY SO‘ZLAR HAMDA ULARNING SINONIMIYASI

Ikki so‘zni yonma-yon qo‘shish yo‘li bilan hosil qilingan so‘zlar juft so‘zlar sanaladi. Masalan, *qishin-yozin*, *erta-kech*, *bugun-erta* va boshqalar. Bunday so‘zlar ko‘pincha yangi ma‘noga ega bo‘ladi va sodda so‘zlar bilan sinonimik munosabatda bo‘ladi: *qishin-yozin-doimo*, *erta-kech-hamisha*, *bugun-erta-(yaqinda)*. Yoki umumlashtirish ma‘nosini ifodalaydi: *idish-tovoq (ro‘zg‘or buyumlari)*, *qalam-daftar (o‘quv quroli)*, *ko‘ylak-lozim (sarupo)* kabi

Juft soʻzlar doimo ikki qismdan iborat boʻladi. Bu qismlar zid maʼnoli soʻzlardan (masalan, *erta-kech*, *oldin-kecin*, *ochin-toʻqin*, *ostin-ustun* kabi) yoki oʻzaro yaqin maʼnoli soʻzlardan (*er-xotin*, *idish-tovoq*, *taxta-oʻqlov*, *oshiq-maʼshuq* kabi) tashkil topadi.

1. Sodda soʻzlar bilan sinonim boʻlgan juft soʻzlarda tasviriylik, taʼkid maʼnosi kuchliroq boʻladi. Masalan, *qishin-yozin tinmaydi* jumlasida *doimo tinmaydi* jumlasiga nisbatan tasviriyroq, taʼsirchanroqdir. *Non-pon*, *choy-poy*, *katta-katta*, *tez-tez*, *sovuqdan-sovuq*, *dam-badam*, *soʻzma-soʻz*, *uncha-muncha* **kabi soʻzlar takror soʻzlar sanaladi.**

Juft va takroriy soʻzlardan oʻrinli foydalanish nutqning ifodaliligini, taʼsirchanligini oshiradi. Yuqoridagi takrorlangan yoki juftlashgan soʻzlarda koʻpincha yangi maʼno hosil boʻladi: *nari-beri* (*tez*), *uncha-muncha* (*sal*, *oz*) kabi. Baʼzilari esa soʻz maʼnosini kuchaytirish, taʼkidlash, umumlashtirish uchun ishlatiladi: *tez-tez* (tezlikni kuchaytirish), *sira-sira* (maʼnoni taʼkidlash), *tun-kun* (umumlashtirish) kabi.

Soʻz takrorida qismlar turli shaklda boʻladi, shunga koʻra ular quyidagi turga boʻlinadi:

1. Har ikki qism bir xil shaklda: *togʻ-togʻ*, *tez-tez*, *koʻp-koʻp* kabi.

2. Birinchi qism chiqish kelishigida, ikkinchi qism bosh va joʻnalish kelishigida: *koʻpdan koʻp*, *naridan beri yildan yil(ga)* kabi.

3. Birinchi qism bilan ikkinchi qism oʻrtasida *ba-*, *ma* qoʻshimchalari qoʻyiladi: *yuzma-yuz*, *qadam-baqadam*, *dam-badam*, *eshikma-eshik* kabi.

4. Ikkinchi qismning birinchi tovushi fonetik oʻzgarishga uchraydi: *osh-posh*, *ora-chora*, *odam-podam* kabi.

Juft va takroriy soʻzlar qismlari oʻrtasiga yozuvda chiziqcha qoʻyiladi.

Takroriy soʻzlar qismlari oʻrtasida *-ma*, *ba*-qoʻshimchalari qoʻyilganda *-ma* birinchi qism oxiriga, *ba-* esa ikkinchi qism boshiga qoʻshiladi. Masalan, *orqama-kecin*, *dam-badam*, *zoʻr-bazoʻr*, *zinhor-bazinhor* kabi.

Soʻzlarni takrorlash va juftlash yoʻli bilan ravish yasalganda, ular quyidagi soʻz turkumlaridan boʻladi:

1. Ot-ot (*qator-sator*, *tun-kun*, *yildan yilga*).

2. Sifat-sifat (*uzundan uzun*, *ochiqdan ochiq*).

3. Feʼl-feʼl (*uzil-kesil*, *turib-turib*, *qoʻsha-qoʻsha*, *qoʻyarda-qoʻymay*, *bilinar-bilmas*).

4. Olmosh-ravish (*oldinma-keyin*, *nari-beri*).

5. Olmosh-olmosh (*oʻz-oʻzidan*, *oʻz-oʻzicha*, *oʻzidan oʻzi*).

6. Son-son (*birma-bir*).

7. Taqlid soʻz-taqlid soʻz (*taqa-taq*, *shart-shurt*) va boshqalar.

Savol va topshiriqlar

1. Juft soʻz deganda nimani tushunasiz?

2. Takroriy soʻz deganda-chi?

3. Juft va takroriy soʻzlar sodda soʻzlardan maʼno jihatdan qanday farq qiladi?

4. Juft va takroriy soʻzlar qanday yoziladi?

380-mashq. Quyidagi sodda soʻzlardan juft soʻzlar hosil qilib yozing.

Erta — ..., shak — ..., olib — ..., ora — ..., apoq — ..., azob — ..., do‘st-u..., el — ..., aql — ..., oxir — ..., o‘g‘il — ..., ota — ..., bo‘m — ..., rang — ..., toat — ..., qiy — ..., savol — ..., er-u ..., yosh — ..., kir — ..., kayf — ..., uch — ..., kuch — ..., katta — ..., past — ..., bog‘ — ..., turli — ..., qiyin — ..., to‘y — ..., oyoq — ..., yot..., or —

381-mashq. 2 guruhga bo‘lining. I guruh zid ma‘noli juft so‘zlarga, II guruh esa o‘zaro yaqin ma‘noli juft so‘zlarga misollar yozsin. Qaysi guruh belgilangan vaqt ichida ko‘p va to‘g‘ri so‘z topa olsa, o‘sha guruh g‘olib deb topiladi. (Musobaqani davom ettirmoqchi bo‘lsangiz juft so‘zlar ishtirok etgan she‘riy misollar ham yozing).

N a m u n a:

I. Zid ma‘noli

kecha-kunduz

II. Yaqin ma‘noli

ota-ona

382-mashq. Bir nechta so‘zlar yozing hamda ularning qaysi sodda so‘z bilan sinonim bo‘lishini ham izohlang.

N a m u n a: katta-kichik (hamma).

383-mashq. Quyidagi jadvalni juft so‘zlar bilan to‘ldiring.

384-mashq. Ma‘noni kuchaytirish uchun xizmat qilgan juft so‘zlar ishtirokida gaplar tuzib yozing.

385-mashq. Gazetadan olingan quyidagi gaplarni ko‘chiring. So‘zlarning juft va takroriy shakllarini toping, ularning tuzilishini va grammatik ma‘nolarini aniqlang.

1. Yigitning ukasi kelib, qo‘yarda-qo‘ymay kasalxonaga borib kelishimni iltimos qildi. 2. Azizlar! Bir kuni kelib afsus-nadomatning zaharli sharobini ichmaslik uchun qo‘lning kiri bo‘lgan mol-mulkni odamdan, insoniy qadr-qiyamatdan yuqori qo‘ymaylik. 3. Yakshanba kuni birin-ketin, o‘g‘il-qiz, nevara-kelinlar yig‘ila boshlashdi. 4. Yaqinda tumanimizdagi 54 ta bolalar bog‘chalarida ko‘rik-tanlov o‘tkazildi. 5. Yig‘ilishda hayotiy tajribasi va obro‘-e‘tibori bilan yurtimizda tanilgan keksalar ishtirok etdilar. 6. Mamlakatimiz Prezidenti Islom Karimov majlisda so‘zlagan nutqlarida yigit-qizlarning oldiga jamiyatda munosib o‘rin egallash, o‘z aql-zakovati, kuch-qudratini to‘la namoyon etishdek mas‘uliyatli vazifani qo‘ydi. 7. To‘qqiz yil oldin bo‘lib o‘tgan voqea-hodisalar negadir tez-tez esimga tushadi. 8. Gazetamizda «Ota-onamdan olgan saboqlarim», deb nomlangan pand-nasihatchilik tarzidagi rukn ochilsa. («Oila va jamiyat» gazetasidan)

386-mashq. Quyidagi berilgan juft so‘zlar ishtirokida gaplar tuzib yozing.

El-yurt, choynak-piyola, tun-kun, opa-singil, o‘rin-joy, asta-sekin, uzoq-yaqin, tasir-tusir, oyoq-qo‘l, zavq-shavq, meva-cheva, afsus-nadomat, qovun-tarvuz, og‘iz-burun, teri-tanosil, sarf-xarajat, tog‘- u tosh, to‘y-tomosha, ota-yu ona.

387-mashq. «Men endi 17 daman» mavzusida matn tuzing. Uni bahs-munozaraga aylantiring.

388-mashq. Bir so‘zni qayta qo‘llash orqali hosil bo‘lgan juft so‘zlarga misollar yozing, ular ishtirokida gaplar tuzing.

N a m u n a: Paydar-pay, tog‘ma-tog‘... Ma‘ruzachiga paydar-pay savollar berila boshlandi.

389-mashq. Berilgan xalq hikmatlarini o‘qing. Yosh olim Najmiddining har bir javoblarini izohlab bering.

YOSH DONISHMAND

O‘zga mamlakatlardagi ne-ne madrasalarda ta‘lim olib, vataniga qaytgan Najmiddinni podshoh boshliq saroy ahli mudarrislikka tayinlashdan oldin sinovdan o‘tkazishdi:

- Ayting-chi, ey o‘qimishli zot, dunyoda eng jasur inson kim?
- Farzandi himoyasiga bel bog‘lagan ayol, — javob berdi yosh olim.
- Dunyoda eng sertashvish odam kim?
- Farzandi kelajagi uchun kuyib-pishadigan ona!
- Olamda eng go‘zal mavjudotni aytib bera olasizmi?
- Bolasini erkalatayotgan ayoldan go‘zalroq mavjudot yo‘q.
- Eng hayotbaxsh qudrat egasi kim?
- Avval Olloh, so‘ng ayol...

Shoh maxsus farmon bilan Najmiddinni bosh vazir etib tayinladi.

40.2 QISQARTMA SO‘ZLAR VA ULARNING USLUBIY XUSUSIYATLARI

Dars maqsadi: talabalarning qisqartma so‘zlar haqidagi bilimlarini chuqurlashtirish. Qisqartma so‘zlardan foydalanish ko‘nikmasini shakllantirish.

R e j a:

- * Qisqartma so‘zlar haqida ma‘lumot.
- * Qisqartma so‘zlar va ularning to‘liq varianti o‘rtasidagi munosabat.
- * Qisqartma so‘zlarni hosil qilish yo‘llari.

Inson o‘z faoliyatida doimo oz mehnat sarflab, ko‘proq natijaga erishishga urinadi. Bunda nutqiy faoliyat natijasida bir qancha barqaror birikmalarni qisqartirish yo‘li bilan qisqartma so‘zlar vujudga keladi va bu

bilan nutqiy ixchamlikka erishiladi. Masalan, *Birlashgan Millatlar Tashkiloti* — *BMT*, *Ichki ishlar boshqarmasi* — *IIB* kabi.

Qisqartma soʻzlarga **abbreviatura** ham deyiladi. Darhaqiqat, *Birlashgan Millatlar Tashkiloti* deyishdan koʻra, *BMT* deyish ixchamroq.

Shuni taʼkidlash kerakki, qisqartirish yangi soʻz yasash emas, chunki qisqartirish faqat soʻzning shakliga oid boʻlib, maʼnoga taʼsir etmaydi. Shuning uchun qisqartma soʻz barqaror soʻz birikmasining, toʻgʻrirogʻi, murakkab nomning qisqartirilgan varianti (koʻrinishi)dir. Qisqartma soʻzlarni aytishimiz bilan uning toʻliq, kengaygan koʻrinishi xotiramizga keladi. Masalan, *DAN*—*Davlat Avtomobil nazorati*, *DTM*—*Davlat Test markazi*, *DTS* — *Davlat Taʼlim standartlari*.

Qisqartirish turli yoʻl bilan amalga oshiriladi.

1. Barqaror soʻz birikmasi qismlarning birinchi tovushlari (yozuvda harflari) asosida: *BMT* (*Birlashgan Millatlar Tashkiloti*), *YTRK* (*Yoshlar Teleradio kompaniyasi*) kabi.

2. Barqaror soʻz birikmasi birinchi qismining birinchi boʻgʻini, qolgan qismlarning birinchi tovushlari (harflari) asosida: *OʻzROAK* (*Oʻzbekiston Respublikasi Oliy Attestatsiya komissiyasi*), *OʻzAS* (*Oʻzbekiston Adabiyoti va sanʼati*).

3. Barqaror soʻz birikmasi birinchi va ikkinchi qismlarining birinchi boʻgʻini, qolgan qismlarning toʻla koʻrinishi: *Oʻzmasholding*.

4. Birinchi qismning birinchi boʻgʻini, qolgan qismlarning toʻla koʻrinishi: *Oʻzmevaxolding*, *Oʻzdunrobita* kabi. Mustaqillik davrida Respublikamizning boshqa davlatlar bilan munosabatining kengayishi, yangi qoʻshma korxonalarining koʻpayayotganligi tilimizni ham turli- tuman qisqartma soʻzlar bilan boyitmoqda. Masalan, *OʻzDEUavto*, *Oʻzmasholding*, *Anteks*, *Kibo* kabi. Qisqartma soʻzlar asosan, yozma nutq uslubiga xosdir. Bunday soʻzlar dastlab yozma nutq uslubida vujudga keladi va nutqimizda faollashib, hamma uchun tushunarli boʻlgandan soʻng keyinchalik ogʻzaki soʻzlashuv uslubiga oʻtadi.

Savol va topshiriqlar

1. Qisqartma soʻzlar deganda nimani tushunasiz?
2. Qisqartma soʻzlar qanday usullar bilan hosil qilinadi?
3. Mustaqillik davrida vujudga kelgan qisqartma soʻzlarga misollar keltiring va ularni kengaytiring.

390-mashq. Quyidagi qisqartma soʻzlarni barqaror birikmalarga aylantirib yozing.

AQSH, DTM, Oʻzavtotrans, Toshshaharloyiha, XXR, IIV, DAN, OʻzA, DEU, AYQSH, TMU, AndMII, EXHT, MDH, OʻzMU, SamDU, TDIU.

391-mashq. Gaplarni oʻqib, qisqartma otlarni toping. Soʻng ularni kengaytirib, daftaringizga koʻchirib yozing.

Samarqandda, Turkiyaning «Koch Xolding» konserni rahbariyati hamda Oʻzbekiston avtomobilsozlik korxonalari assotsiatsiyasi — «Oʻzavtosanoat», «SamKOCh-avto»

o‘zbek-turk qo‘shma korxonasi «Otayo‘l» rusumidagi o‘rtacha avtobuslar va yuk mashinalari ishlab chiqarilmoqda. «O‘zDEUavto» O‘zbekiston—Janubiy Koreya qo‘shma korxonasi «Matiz» avtomobillarini ishlab chiqaradigan yangi liniya ishga tushdi.

O‘zbekiston 1992-yilning 2-mart kuni jahondagi eng nufuzli xalqaro tashkilot BMTga a‘zo bo‘ldi.

MTDP 1995-yilning 3-iyun kuni ta‘sis etilgan. Respublikamizdagi O‘zMU, SamDU, TDPU, FarDU, TDTU, TDYI, ADU, BuxDU, NamDU, TerDU kabi oliy o‘quv yurtlarida xalq xo‘jaligining turli sohalari uchun yetuk malakali mutaxassislar tayyorlanmoqda.

Oliy o‘quv yurtlariga talabalar qabul qilish ishlari DTM tomonidan yildan yilga takomillashtirilib borilmoqda.

392-mashq. Qisqartma otlarni kengaytiring. So‘ngra daftaringizga ko‘chirib oling.

O‘zMU, MDH, YPX, MXQ, MOQ, YTRK, Toshqishmash, teleradiokompaniya, biofak, matfak.

393-mashq. Quyidagi qisqartma otlarni daftaringizga ko‘chirib oling va ularni yodda saqlab qolishga harakat qiling.

YUNESKO — BMTning maorif, fan va madaniyat masalalari bo‘yicha tashkiloti (inglizcha so‘zlarning birinchi harflari olingan).

YXHT — Yevropa Xavfsizlik va Hamkorlik tashkiloti.

XTH — Xalqaro Gumanitar Huquq.

JIMT — Jahon Intellektual Mulk tashkiloti.

IHT — Iqtisodiy Hamkorlik tashkiloti.

«O‘zdonmahsulot» — O‘zbekiston Respublikasi Don mahsulotlari konserni.

O‘zDJTU — O‘zbekiston Davlat Jahon tillari universiteti.

TAI — Toshkent Aviatsiya instituti.

TAICHB — Toshkent Aviatsiya ishlab chiqarish birlashmasi.

IIB — Ichki ishlar bo‘limi.

XDP — Xalq demokratik partiyasi.

AJ — aksionerlik jamiyati.

QK — qo‘shma korxonasi.

FTDQ — Fan va texnika davlat qo‘mitasi.

Tayanch tushunchalar

barqaror so‘z birikmalari, qisqartma so‘zlar, abbreviaturalar.

MUNDARIJA

Kirish.....	3
1-dars. O‘tilganlarni takrorlash.....	4
2-dars. Adabiy til haqida ma‘lumot. Adabiy til shakllari	16
3-dars. Leksikologiya. So‘z va leksema	26

4-dars. Bir ma'noli va ko'p ma'noli so'zlar. Ko'chma ma'nolar va ularning turlari	34
5-dars. Metafora va metonimiya hamda ularning uslubiy xususiyatlari	39
6-dars. Sinekdoxa va vazifadoshlik hamda ularning uslubiyati	44
7-dars. Atama va atamashunoslik. Atamashunoslik muammolari	47
8-dars. O'zbek tili leksikasining rivojlanishi. O'zbek tili leksikasining boyish manbalari	53
9-dars. Qo'llanilish doirasi chegaralanmagan va chegaralangan so'zlar. Nomshunoslik	62
10-dars. Omonim va sinonimlar hamda ularning uslubiy xususiyatlari	70
11-dars. Antonimlar va ularning uslubiy xususiyatlari. Takrorlash	78
12-dars. Barqaror birikmalar	80
13-dars. Maqol va matallar	86
14-dars. Hikmatli so'zlar (aforizmlar). Takrorlash	91
15-dars. O'zbek leksikografiyasi (lug'atshunosligi). Ensiklopedik (qomusiy) lug'atlar va ulardan foydalanish	95
16-dars. Filologik lug'atlar va ularning tiplari	99
17-dars. Imlo lug'ati va etimologik lug'at hamda undan foydalanish	103
18-dars. Uslubiyat	107
19-dars. Publitsistik va badiiy uslub	112
20-dars. Rasmiy va ilmiy uslub	119
21-dars. Morfologiya va uning o'rganish obyekti. So'z turkumlari	125
22-dars. Ot va uning uslubiy xususiyatlari	133
23-dars. Sifat va uning uslubiyati	149
24-dars. Sifat darajalari va sifat yasovchi qo'shimchalarning uslubiy xususiyatlari	155
25-dars. Son va uning uslubiy xususiyatlari	166
26-dars. Son va o'lchov so'zlar. Sonlarning uslubiy xususiyatlari	172
27-dars. Olmoshlarning ma'no xususiyatlari	178
28-dars. Kelishik va egalik shakllari hamda ularning uslubiy xususiyatlari	183
29-dars. Fe'l va uning uslubiy xususiyatlari	192
30-dars. Nisbat va mayl qo'shimchalarining uslubiy xususiyatlari	198
31-dars. Shaxs-son va zamon qo'shimchalarining uslubiy xususiyatlari	206
32-dars. Fe'llarning yasalishi	219
33-dars. Ko'makchi fe'llar va ularning vazifalari. Bo'lishli va bo'lishsizlik shakllarining uslubiy xususiyatlari	224
34-dars. Ravishlarning uslubiy xususiyatlari	231
35-dars. Yordamchi so'zlar. Ko'makchilar va ularning uslubiy xususiyatlari	240

36-dars. Bog'lovchilar va ularning uslubiy xususiyatlari	247
37-dars. Yuklamalar va ularning uslubiy xususiyatlari	253
38-dars. Undov, taqlid, modal so'zlar va ularning uslubiyati ..	259
39-dars. So'zlarning tuzilishiga ko'ra turlari. Sodda va qo'shma so'zlar, ularning uslubiyati.....	266
40-dars. Juft va takroriy so'zlar hamda ularning sinonimiyasi. Qisqartma so'zlar va ularning uslubiy xususiyatlari	269

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O‘RTA MAXSUS TA‘LIM
VAZIRLIGI**

O‘RTA MAXSUS, KASB-HUNAR TA‘LIMI MARKAZI

**A. NURMONOV, N. MAHMUDOV,
A. SOBIROV, SH. YUSUPOVA**

**HOZIRGI O‘ZBEK
ADABIY TILI**

*Akademik litseylar va kasb-hunar kollejarining
3-bosqich talabalari uchun darslik*

Qayta ishlangan, to‘ldirilgan uchinchi nashri

TOSHKENT – «ILM ZIYO» – 2010

*Oliy va o‘rta maxsus, kasb-hunar ta‘limi ilmiy-metodik
birlashmalari faoliyatini muvofiqlashtiruvchi Kengash
tomonidan nashrga tavsiya etilgan.*

Taqrizchilar: **M. Saidxonov** — filologiya fanlari nomzodi, dotsent,
O. Tojiyev — filologiya fanlari nomzodi, dotsent.

SO‘ZBOSHI

Aziz o‘quvchilar!

Obod va ozod yurtimizning ertangi kuni, suyangan tog‘i, ishonchi sanalgan baxtiyor yoshlar!

Bu yil ilm o‘rganish, ma’naviy yetuk va barkamol avlod bo‘lib millatimizni dunyoga tanitish yo‘lidagi ikki davonni bosib o‘tib, uchinchi davonni egallash taraddudida turibsizlar.

Sizga ma’lumki, olamni bilish, bilimdon va raqobatbardosh kadr bo‘lib yetishishda barcha fanlarning o‘z o‘rni bor, lekin bu borada ona tili Sizing hayotingizda alohida ahamiyat kasb etadi, chunki «jamiki ezgu fazilatlar inson qalbiga, avvalo, ona allasi, ona tilining betakror jozibasi bilan singadi. Ona tili — bu millatning ruhidir, o‘z tilini yo‘qotgan har qanday millatning o‘zligidan judo bo‘lishi muqarrardir».

Shu bois, Siz ona tilining barcha go‘zalliklaridan bahramand bo‘lishingiz, uning kamalakdek serjilo jozibasidan rohatlanishingiz tabiiy va ayni chog‘da, ona tilimizning go‘zal ifodalarini ko‘z qorachig‘idek avaylab-asrash, uning sha’ni uchun hamisha kurashishga burchli ekanligingizni sira unutmang.

Siz 1-va 2-bosqichlarda o‘zbek tilshunosligining fonetika, grafika, punktuatsiya, leksikologiya, leksikografiya, morfologiya va uslubiyat kabi bo‘limlari bilan tanishdingiz. Ular haqida Sizda muayyan bilim va ko‘nikmalar paydo bo‘ldi.

3-bosqichda so‘zlarning bir-biriga bog‘lanish usullari, so‘z birikmasi, gap va uning qurilishi, gap bo‘laklari, undalma, kirish so‘z, kirish birikma, kirish gap kabilar haqida bilim va ko‘nikmalar olasiz, ularning ishlatilish o‘rinlari, uslubiyati bilan yaqindan tanishasiz. Shuningdek, bu bosqichda matn va uning turlari, matn tuzish yo‘llari haqida ham tushunchalar hosil qilasiz.

Ilm o‘rganish va uni o‘zlashtirish yo‘lida sizlarga faqat omad tilaymiz!

1-DARS. FONETIKA VA LEKSIKOLOGIYA YUZASIDAN O‘TILGANLARNI TAKRORLASH

***1-mashq.* She’rni o‘qing. Unda ishtirok etayotgan unli va undosh tovushlar asosida fonetika bo‘limi yuzasidan o‘tilganlarni eslang va shu haqda bahs yuriting.**

Mulki borliq ichra bir mahal,
Ko‘rksizgina olam yaralgan.

Bermoq uchun dunyoga sayqal,
Olam aro odam yaralgan.

Shundan beri inson tinmayin,
Shu yer uzra ter to'kar hamon.
Yerni go'zal qilgani sayin,
Go'zal bo'lar o'zi ham inson.

(Erkin Vohidov)

2-mashq. Fe'ning vazifadosh shakllarini topib, ularni izohlang.

Kasbi doim taqir-tuqur,
Qayda ilon ko'rsa cho'qir. *(Laylak)*

Dam oladi kunduzi,
Xonadonning yulduzi. *(Lampochka)*

Kechasi ochilur,
Osmonga sochilur. *(Yulduz)*

Uch ko'zli, qarang,
Yonar rang-barang. *(Svetofor)*

Yer kabi dumaloq,
O'zi esa o'yinchoq. *(Koptok)*

Osmonda u yaraqlab,
Kulib turar charaqlab. *(Quyosh)*

Sovuqni sovuq saqlar,
Issiqni issiq. *(Termos)*

Qulochida qo'sh-qo'sh halqa,
Xizmat qilar charchamay xalqqa.
Kulib turar misoli oftob,
Hamrohidir chang, tor, nay, rubob. *(Doira)*

Qizdirsang ishlar,
Kiyim tekislar. *(Dazmol)*

O't-olovni tishlaydi,
Og'zi kuyib pishmaydi. *(Otashkurak)*

Qo'lsiz, oyoqsiz eshik ochar. *(Shamol)*

3-mashq. Gaplarni o‘qing, unli tovushlarni topib, ularga tavsif bering.

Majburan qilingan yaxshilikning qimmati yo‘q.

D.I. Pisarev.

Yasama ezgulikdan yomoni yo‘q. Oshkora yomonlikka nisbatan yasama ezgulikdan inson ko‘proq nafratlanadi.

L.N. Tolstoy.

Saxiylik ko‘p ehson berishda emas, balki uni o‘z vaqtida berishdadir.

J. Labruyer.

Kimki yaxshilik qilaman deb haddan tashqari uzoq muhokama yuritsa, yaxshilik qilishga vaqti qolmaydi.

R. Tagor.

Ezgu ishni hech qachon keyinga qoldirmaslik kerak: har qanday paysalga solish bema’nilik va ko‘pincha xavflidir.

M. Servantes.

4-mashq. Tez aytishlarni mashq qilib ko‘ring. Undosh tovushlarni belgilab, ularga tavsif bering.

TEZ AYTISH

Tez aytish og‘zaki nutq mashqi bo‘lib, kichik yoshdagi bolalarda ma’lum tovushlarni to‘g‘ri va ohangdor talaffuz qilish ko‘nikmalarini orttiradi. Bu janrga mansub asarlar bolalarni biyron so‘zlashga o‘rgatish bilan birga, ularga estetik zavq beradi, xotiralarini mustahkamlaydi.

Jamila jiydani joyiga joyladi.

Shu mushuk, shum mushuk, shumshuk mushuk.

Jo‘ja cho‘chib go‘ja cho‘qir.

Moshdan tosh, toshdan mosh bo‘lmas.

Chumchuq chug'urchiqni cho'qimasa,
Chug'urchiq chumchuqni cho'qimaydi.

Sovuqda tustovuq sovuq qotdi.

Boqi bog'ga, Soqi tog'ga bordi.

Saodat soatini soatsozga sozlatdi.

Qo'sh qo'lqop, qo'shovi ham bo'sh qo'lqop.

Shokir sholipoyada shovqin solib, shaqildoqni shaqillatdi.

5-mashq. So'zlardagi tovush o'zgarishlariga e'tibor bering, shunday o'zgarishni ta'minlayotgan tovushlarni belgilab, ularni tahlil qiling.

Buzilgan satrlar

Qimmat kamarini bog'ladi.

Maza mudiri.

Otarchi-ashulchi.

Pulliklinika.

Davomli tarsakilar.

Magazin sog'uvchisi.

G'ovg'alar magazini.

Sersuv sigir.

6-mashq. Fonetikaga oid qiziqarli grammatik o'yin. Maqolni toping, tovushlarni izohlang.

1. Tug'ilgan yer, yurt – 1, 2, 3, 4, 5.
2. Uyga, xonaga kirish joyi – 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12.
3. Kelishik qo'shimchasi – 13, 14, 15.
4. Gavdaning yuqori qismi – 16, 17, 18.
5. Fe'l yasovchi qo'shimcha – 19, 20.
6. Alifbodagi harf – 21.
7. Fe'l zamonini yasovchi qo'shimcha – 22, 23.

7-mashq. Matnni o'qing. So'z ma'nosining ko'chish yo'llarini topib, izohlang.

ETIKDO'Z TOPILMASI

...Ishni boshlash uchun toshni ko'mir va alif moyi bilan qizdirdi, lekin bunday qilingani bilan «negadir» oltin ajralib chiqavermadi. Birdan tajriba ro'y-rost ishonarli natijalarga olib keldi: qizdirib sovitilgan mahsulot to'q qizil rangga kirdi.

Odamlar bilan tez chiqishib ketadigan Kassiarolo o'zining alximik hamkasblaridan bu ajoyib tosh sirini ham yashirib o'tirmadi. Bu shov-shuvli xabar oltin izlovchi yor-u birodarlarini qidiruv talvasasiga solib qo'ydi: «Quyosh tosh», «Bolonya toshi», «Bolonya chaqnoqtoshi» kabi turli nomlarni olgan mineral har xil reaksiya va tajribalarning manbayi bo'lib qoldi. Vaqtlar o'tdi, ammo oltin mineraldan ajralishni istamasdi, shundan so'ng unga bo'lgan qiziqish ham sekin-asta so'ndi.

Faqat oradan bir yarim asr o'tgach, 1774-yili mashhur shved kimyogarlari Karl Sheele va Yuxan Ganlar «Bolonya toshi»ni har tomonlama tekshirishdan o'tkazdilar. Bu tuproq avvaliga barot, keyinchalik esa barit (grek tilida «baros» — og'ir, demakdir) nomini oldi. Uni tashkil qilgan metall esa bariy nomi bilan atala boshladi.

8-mashq. Matni o'qing. «Uzum» so'zining ishlatilish o'rinlariga e'tibor bering. So'ng ularni izohlang.

UZUM UCHUN NIZOLASHGAN TO'RT ODAM

Bir odam yo'lda ketayotgan to'rt kishiga bir dirham pul berdi. Biri fors, biri arab, biri turk va yana biri yunonlik bo'lgan bu to'rt kishi bir-birining tilini tushunmas edilar. Ular o'zaro janjal qilardilar, chunki fors bu pulga (bir dirhamga) «angur» (uzum) olamiz, desa, arab: «yo'q, angur kerakmas, inab (uzum) olamiz», — derdi. Turk bo'lsa: «Ey do'stlar, men inab yemayman, men «uzum» yemoq istayman», — deb turib oldi. Yunonistonlik bo'lsa: «Uzum ham, inab ham, angur ham yemayman, men «istofil» (uzum) xohlayman», — deb darg'azab bo'ldi.

Bu to'rt odam nomlar ma'nosini tushunmaganlari uchun bir-birlari bilan janjal qilardilar. Ular bilimsizlik va til bilmaslik oqibatida mushtlashib ketdilar.

Agar ular orasida yuz tilni biladigan, sirdan voqif bir aziz bo'lganda edi, ularni yarashtirgan bo'lardi va ularga qarab: «Men bir dirham bilan barchalaringizning istaklaringizni qondiraman, chunki sizlar ko'pchiliksiz, dirham esa bitta, ammo shu bir dirham ko'p hunar ko'rsata oladi: u ajratadi va birlashtiradi ham. U sizlar uchun urish va ajralishga sabab bo'lgan bo'lsa, mening aytganlarim tufayli sizlarga nifoq emas, ittifoq keltiradi. Bas, sizlar jim bo'linglar, sizlarning tillaringiz men bo'layin», degan bo'lardi va bozordan uzum sotib olib berib, ularni tinchitardi. Ular uzumni ko'rganda, fikrlarining bir ekanligini anglab tinchirdilar va yarashardilar.

9-mashq. Matni o'qing, ajratilgan so'zlar qanday ma'no bildirayotganini toping, ularning boshqa ma'nolari ustida ham o'ylab ko'ring.

Sharqda qadimiy bir ta'limot bor. Bu tasavvuf **ta'limoti**. Bu ta'limotning asosiy maqsadi komil insonni tarbiyalash, ya'ni shaxsni tarbiyalashdan iborat. Demoqchimizki, biz ertangi kun baxti uchun kurashar ekanmiz, ilm **izlab** unchalik uzoqqa borishning hojati yo'q, dastavval o'zimizni o'rganishimiz lozim.

Bugun ma'naviyat, mafkura **davlat** siyosati darajasiga ko'tarildi. Albatta, bu tabiiy ehtiyoj tufayli sodir bo'ldi. Zero, ma'naviyat shunchalik keng **jabhaki**, u oddiy inson qalbini poklashdan tortib, butun jamiyatni poklashgacha bo'lgan jarayonni qamrab oladi.

Bu borada, ayniqsa, bugun maktablarda ta'lim-tarbiya olayotgan o'quvchilarga **teran** tushuntirishlar berib borish kechiktirib bo'lmas vazifadir.

Darhaqiqat, **muammo** qo'yish oson. Uni hal qilish qiyin, faqat bu muammoni **yechishning** bittagina yo'li bor: **birdamlik, hammaslaklik, hamkorlik.**

10-mashq. Matnni o'qing. Ma'nosi ko'chirilgan so'zlarni topib, ularni izohlang.

«MATBUOT» PAYROVI

Qatnashadilar: Abdulhay Mahsum Qozoqov, Hasanboy Sultonov, Nasrulla Aliyev.

Mahsum aka: Ajoyib zamonda yashayapmiz. Matbuot kirib bormagan deyarli bironta xonadon yo'q. Matbuot sabab dunyo voqealaridan, fan va texnika yangiliklaridan o'z vaqtida xabardor bo'lib turamiz. Mana, Nasrulla ham «Toshkentdan gapiramiz» deyapti...

Nasrulla: Mahsum aka, men Toshkentdan gapirsam, har holda poytaxt yangiliklaridan xabar beraman, ammo shogirdingiz Hasanboy ko'zgudan nari ketmaydi, nima u «Reklama»mi?

Hasanboy: Nasrulla aka, ko'zgudan nari ketmay, ust-boshimni tartibga solib turishimga hayron bo'lmang, men «Postda»man.

Nasrulla: Hasanboy, maqtanib «Matbuot birlashmasi»daman, istagan iltimosingizni bajaraman, degan edingiz. So'rab bildim, «San'at»ingiz yo'q ekan-ku?!

Mahsum aka: Nasrulla, siz Hasanboydan «O'zbekiston adabiyoti va san'ati» gazetasini so'rab yuribsiz, u bo'lsa «Qishloq haqiqati»ni olib kelibdi.

Hasanboy: To'g'ri aytasiz. Men qishloqda astoydil mehnat qilib mahsulot yetishtirish «Sur'at»ini oshirmoqchiman.

Nasrulla: Hasanboy, unday bo'lsa, Mahsum aka ham Siz bilan «Bir safda» ekanlar-da.

Mahsum aka: Nasrulla, necha bor aytsam ham Hasanboy men bilan «Bir safda» mehnat qilishni istamayapti, bilmadim, keksayib qoldikmikin, qachon qarasangiz, men «G'uncha»man deydi.

Hasanboy: Rost aytasiz Mahsum aka, men axir maktabda ishlayman, boshlang'ich sinflar uchun «G'uncha» yaxshi. Siz qarib quyulmaganning orzusi hali ham «Gulxan».

11-mashq. Matnni o'qib, metafora usuli bilan ko'chgan ma'noli so'zlarni toping, ularga tavsif bering.

BEDORLIK

Har odamning gullagan fasli bo'ladi — umrning gurkiragan davri! Bu — yoshlik. Hayotimizning mazmun-mohiyati, to'lishimiz, meva berishimiz, ya'ni bu dunyoyi dunda Odam bo'lib tura bilishimiz, ildizimizning tiriklik zamiriga chuqur ketishi ana shu davrda, yoshlikda gullashimiz, qanday gullashimiz bilan bog'liq hodisa. O'smirlikning olov chog'larida dunyoni bilmoqqa intilish, jamiyatda shaxs bo'lib qolishga urinish eng ulug' fazilat. Eskidan bir gap bor: «Yoshlikda o'rgangan ilm toshga o'yilgan yozuvdir».

Xullas, ilmi bo'lish, uyg'oqlikka yuz burish har kimning jamiyatdagi faolligi bilan uyg'unlashsa, yana ham yaxshi. Kechagi intilishlarimiz samarasi o'laroq, bugunimiz

yorqinroq kechadi. Agar bugun tin olsak, beparvolik qilsak, ertamizning kechagidan ko‘ra nursizroq bo‘lishi tabiiy.

12-mashq. Ajratib ko‘rsatilgan so‘zlarning ma‘nodoshlarini toping, ularni matnda ishlatish bilan qanday uslubiy o‘ziga xosliklar kelib chiqayotganini belgilang.

SENGA TA‘ZIM, OZODLIK!

Men Mustaqillik bayrami kunini **bahorni** kutgan kabi orziqib kutaman. Najot yomg‘irlarini kutib, 130 yil qaragan ona-**Vatan** tuproqlari kabi mushtoq bo‘lib kutaman. Ozodlik kuni millatning bahori tashrif etgan kundir.

Bu kun **yuragimizning** tavallud lahzalari kabi mo‘jizaviydir.

Bu kun Qodiriy boboning ichikkan ohi bizni uyg‘otgan kundir.

Ozodlik millat ongidagi, qalbidagi tiriklik. Bu **hurriyat** yerni yengib bosh ko‘targan maysalar hurligiga, bashariyatning ne-ne **ofatlar** ustidan g‘olib chiqqandagi mukarram hurriyatiga o‘xshaydi.

Bugungi hurlik, bugungi ko‘ngil bayramimiz — Mustaqillik ana shunday zahmatlar ortidan keldi bizga.

Hur Vatanning bag‘rida qad ko‘targan yorug‘ kelajakning baland poydevori bo‘lmish **go‘zal** binolarga ko‘z tashlayman: Omon bo‘l, Ozodlik!

Amir Temur boboning muazzam **haykali** yonidan o‘taman: Boshimda tojimsan, Ozodlik!

Bu faxrlar, bu iftixorlar qanday to‘ldi ko‘ksimga: Borlig‘imsan, Ozodlik!

(*Guljamol Asqarova*)

2-DARS. MORFOLOGIYA YUZASIDAN O‘TILGANLARNI TAKRORLASH

13-mashq. Ot so‘z turkumiga oid so‘zlarni daftaringizga yozib oling va ularni izohlang.

KO‘P TIL SOHIBI

Ruminiyalik Ruksanda Marinesku degan bir qiz besh yasharligidayoq fransuz tilini o‘rgandi. Boshlang‘ich maktabga kirgach, rus tilida gapiradigan bo‘lib oldi. Oradan uch-to‘rt yil o‘tgandan keyin har yili mustaqil ravishda bittadan til o‘rganishga kirishdi. Shu tariqa u 7 yilda ingliz, nemis, italyan, ispan, norveg, shved tillarining sohibasi bo‘lishga ulgurdi.

Ruksanda 1961-yilda Buxarest universitetining filologiya fakultetiga kirib, yana bir tilni o‘rgandi va undan tashqari, o‘qish mobaynida o‘zi mustaqil ravishda yapon tilini ham egallab oldi.

14-mashq. Otlarni aniqlang, soʻngra ularning qanday qoʻshimchalar bilan kelayotganiga diqqat qiling. Qoʻshimchalarning oʻrnini almashtirib boʻladimi? Shular haqida oʻylab koʻring.

NASTARIN XOSIYATI

Chamanga chiroy bagʻishlagan manzarali daraxtlardan biri — nastarindir.

Nastarin kichik daraxt yoxud buta boʻlib, moylilar oilasiga mansub. Ildizi kuchli taraqqiy etgan. Nastarin balandligi 2 metrdan to 7 metrgacha boradi. Barglari tuxumsimon, uzunligi 5—10 santimetr, eni esa 3—6 santimetr boʻlib silliqlashgan, yorqin yashil tusda. Gullari xushboʻy, toʻrtta tishsimon yashil kosachasi oq pushti rangda boʻladi. May oyida gullaydi, mevasi iyulda pishib yetiladi. Nastarin bogʻlarda manzarali daraxt sifatida oʻstiriladi. Shu bilan birga, uning shifobaxsh xosiyati ham bor. Uning bargi va gullari xalq tabobatida qadrlanadi.

Nastarin yengil yoʻtalda, peshob haydashda, ich ketganda, bronxit, pnevmoniya, yuqori nafas yoʻllari shamollaganda, oʻpka sili xastaligida, belangida, peshob pufagi shamollaganda yaxshi naf beradi. Xalq orasida shunday rivoyat yuradi: «Kimki nastarinning beshtalik palla gullari shoxchalarini topgan boʻlsa, uni baxtli hodisa kutadi».

Nastarin gullashi bilan qizlar undan «baxt» qidirishadi: niyati amalga osharmish.

Ilohim, hamma koʻzlagan murodiga, niyatiga yetsin. Nastarinni esa, albatta, shifokor maslahatiga koʻra qoʻllash kerak.

(*M. Mirzasharipov*)

15-mashq. Boshqotirmadagi boʻsh kataklarni tegishli harflar bilan toʻldiring:

1. Mulohaza, oʻy soʻzlarining sinonimi.
2. Oʻlchov birligi.
3. Ayon, ravshan.
4. Oʻquv quroli.
5. Aholi yashaydigan kichik manzil, koʻcha.
6. Qattiq jism nomi.
7. *Qiygʻos ochilgan* soʻzining sinonimi.
8. Qurilish materiali.
9. «*Yolgʻon*» soʻzining antonimi.
10. Insonning fazilati.
11. Bilim manbayi.

16-mashq. Ot soʻz turkumiga oid soʻzlarni daftaringizga koʻchirib yozing. Ularning maʼnodoshlarini topib, izohlang.

BEQANOAT BANDA VA QANOATLI ESHAK

Rivoyat qiladilarkim, qadim zamonlarda bir kambagʻal dehqon oʻtgan ekan. Uning bisotida bitta eshagidan boʻlak arzigulik mol-mulki yoʻq ekan. Bir kuni eshagiga yuk ortib, ustiga oʻzi ham minib ketayotib nola qilibdi:

— Ey, Xudo, akamga shohona qasr berding, ukamga ajoyib bog‘ berding. Menga bo‘lsa, mana shu eshakdan bo‘lak davlat bermading. Shu ham adolat bo‘ldimi?

Shunda eshagi tilga kirib, tanbeh beribdi:

— Ey, noshukur inson! Nega noliysan? Axir, ustingda yuqing yo‘q-ku. Mendan ibrat olsang bo‘lmaydimi? Ham bir qop yuqingni, ham o‘zingni ko‘tarib ketyapman-ku, shunga ham shukur qilyapman.

17-mashq. Sifatlarni topib, ularni tahlil qiling. O‘zingiz ham mustaqil ravishda sifatlarga misollar keltiring.

Bir dono kishi do‘stlari davrasida so‘z olib dedi:

— Hindistonda bir ajib daraxt borki, kimki uning mevasidan yesa, hech qachon qarimaydi va o‘lmaydi. Bu gap shu mamlakat podshohi qulog‘iga borib yetdi. Podsho bir mulozimga: «Shu daraxtni topib, mevasidan olib kelasan!» — deb, Hindistonga jo‘natdi.

Shoh mulozimi shu asnoda butun Hindistonni kezib chiqdi, ammo ul daraxtdan nishon topolmay, noumid bo‘ldi. Ko‘ngli xijil holatda yurtiga qaytmoqchi edi, bir karomatli shayxning daragini eshitib qoldi. «Shu shayxdan ham so‘rab ko‘ray», deb uning huzuriga bordi. «Hech bo‘lmasa shu odamning duosi bilan murodimga yetarman», deb ko‘nglidan o‘tkazdi.

Mulozim shayx huzuriga borib, bor gapni aytdi: «Necha yillar yurib, mevasi hayot bag‘ishlaydigan daraxtni topolmadim. Siz karomatli avliyosiz, menga shu daraxtning nishonasini ayting, mushkulimni oson qiling», — dedi.

Shayx kulib dedi: «Ey, miskin inson, sen aytgan bu daraxt — Ilm daraxtidir. U ilmlar olamida o‘sadi. Darhaqiqat, bu daraxt juda baland va hashamatli, shoxlari ko‘p va har tarafga yoyilib ketgan. U ilohiy muhitdan suv ichadi va uning mevasini totigan inson chindan ham abadiy hayot topadi. Sen o‘z yurtingga bor. Astoydil izlasang, bu daraxtni o‘sha yerdan ham topa olasan».

18-mashq. Matnni o‘qing, son so‘z turkumiga oid so‘zlarni topib, ularning ishlatilish o‘rinlariga diqqat qiling.

«Sog‘lom inson go‘zal bo‘ladi», — degan aqida mavjud. Kishilarning go‘zallik haqidagi tushunchalari turlicha. Ba’zilar tananing og‘irligi va bo‘yning mutanosibligini ham sog‘liq va go‘zallik bilan belgilashadi. Bu bejiz emas. Agar sizning yoshingiz, og‘irligingiz bo‘yingizga mos kelsa, bu Sizning har tomonlama mukammal inson ekanligingizni bildiradi. Quyida necha yoshda, qanday og‘irlikda va necha santimetr bo‘yga ega bo‘lish kerakligi haqida ma‘lumot berilgan.

Jadvalda necha yoshda qancha vaznda bo‘lish kerakligi ko‘rsatilgan. Agar Sizning og‘irligingiz bo‘yingizga yoki yoshingizga mos kelmasa, qayg‘urmang. Ozigina harakat, ya‘ni jismoniy mashqlar va parhez taomlar o‘z vazningizni saqlab qolishingizga va go‘zal bo‘lishingizga yordam beradi.

19-mashq. Sonlarni topib, izohlang.

Brusselda qiziq tanlov bo‘lib o‘tdi. Unda G‘arbiy Yevropa poliglottlari (bir nechta tilda so‘zlashuvchilar) o‘zaro kuch sinashdilar. Konkursda qatnashish uchun bo‘lib o‘tgan

saralash musobaqalarida poliglotalar kamida to‘qqiz tilni (bunga lotin va esperanto kirmaydi) bilishlari shart qilib qo‘yildi. Hakamlar uchun turli xil millat vakillari taklif etildi. Ular poliglotalarning bilimiga 5 balli sistemada baho qo‘yishlari kerak edi.

Tanlov tashkilotchisi, Belgiyaning Xassalte shahridagi zamonaviy tillarni o‘rgatish markazining boshqaruvchisi E.Hermansning aytishicha, bu musobaqa sportchilarning ko‘pkurashini eslatardi: kimning ballari umumiy hisobda yuqori bo‘lsa, o‘sha g‘olib deb topilishi kerak edi. Buyuk Britaniya vakili, o‘rta maktab o‘qituvchisi D.Herning birinchi o‘rinni egalladi. U 23 tilda erkin gaplasha olishini namoyish qildi. Konkursda ikkinchi o‘rinni Gollandiya va uchinchi o‘rinni Belgiya vakili egalladi.

(R. Shukurov)

20-mashq. Sonlarni topib, ularga tavsif bering.

YETTI XAZINA NIMA?

O‘tmishda xalqimiz dunyoda odamni boqadigan va boy qiladigan yetti xazina bor deb bilgan. Ular quyidagilardir:

1. Sigir — ro‘zg‘orning qassobi va baqqoli.
2. Asalari — oilaning tabibi.
3. Ipak qurti — qizlarning sepi.
4. Objuvoz — qozonning yog‘i.
5. Tegirmon — qorinning belbog‘i.
6. O‘rmon — imorat «suyagi», qozon olovi.
7. Tovuq — ham obiyovg‘on, ham dori-darmon.

Xo‘sh, bularning nimasi xazina? Qadim zamonlardan beri kishilar shunga e‘tibor berishganki, kundalik turmushda ayrim mahsulotlardan qanchalik ko‘p foydalanilmasin, ularning o‘rni muntazam to‘lib turaveradi. Masalan, sigir har kuni sut beraveradi, tovuq har kuni tuxum qilaveradi. Objuvoz bilan tegirmon ham (don solib turilsa) to‘xtamay moy va un chiqaraveradi. Asalarining boli-yu, o‘rmondagi dov-daraxt ham nisbatan olinganda tunganmasdir. Inqilobdan avvallari ipak mato bozorda kambag‘allarning qurbi yetmaydigan darajada qimmat turgan, ayniqsa, qizlari bor uylarda ipak qurti boqilgan. Keyin pillani ipakchilardan matoga ayirbosh qilishgan...

21-mashq. Olmoshlarni daftaringizga ko‘chirib yozing, so‘ngra ularga tavsif bering. O‘zingiz ham olmosh so‘z turkumiga oid so‘zlarga misollar keltiring.

BOLANGIZ ASADDA TUG‘ILGANMI?

Asad (Arslon)chalar quvnoq, baxtiyor, o‘yinqaroq bo‘lsin desangiz, ularning ra‘yiga qarab ish qilasiz.

Asad burjining bolalari tug‘ma mag‘rur bo‘ladilar. Ular yaqinlari va begonalarning mehribonliklarini munosib kutib oladilar, baholaydilar. Asadchalar o‘zlarini shahzodaday sezadilar, hukm, farmon berishni yoqtiradilar. Har qanday davraning guli yoki jo‘raboshisi bo‘lishni xohlaydilar. Bo‘lmasa, yolg‘iz qolib televizor qarshisida o‘tirishni afzal ko‘radilar. Bola ba‘zan haddan ziyod harakatchan bo‘ladi. U maqtovlarni xush ko‘radi. Maqtab qo‘ysangiz, moyday yoqadi, yana ham yaxshiroq bo‘lishga intiladi. Asad

tanholikni sevmaydi. Doimo o'ziga sherik do'stlar izlaydi, ularga so'zini o'tkazishni xohlaydi. Bu bolalar tabiatan saxovatli, ochiq ko'ngilli bo'ladi. Shu bilan birga, biroz xudbinligi ham bor.

Asadlarni tarbiyalash oson emas, biroq siz mag'rur, aqlli asad—o'g'illarni yoki go'zal, erka va o'ktam asad—qizlarni o'stirsangiz, chekkan zahmatlaringiz zoye ketmaydi, huzurini ko'rasiz. Zotan, Asadning modasi ham, nari ham sherlar zotidan!

22-mashq. Fe'llarni topib, ularning qaysi nisbat, mayl va zamonda ekanligini aniqlang.

O'qituvchi:

— Rustamjon, bitta gap tuz va uni buyruq mayliga aylantir.

Rustamjon:

— Ot aravani tortmoqda.

O'qituvchi:

— Yaxshi. Endi uni buyruq mayliga aylantir.

Rustamjon:

— Chu!

O'qituvchi bolalarga dedi: «Ikkita gap yozing va har birida beshtadan fe'l ishtirok etsin».

Erkinboy birinchi bo'lib nihoyasiga etkazdi. U o'rnidan turdi va ovozi chiqarib o'qidi: «Ona pishiradi, yig'ishtiradi, tikadi, yuvadi va dazmollaydi. O'g'li yeydi, ichadi, o'ynaydi, o'qiydi va uxlaydi».

23-mashq. Fe'lning vazifadosh shakllarini topib, ularni izohlang.

Topishmoqlar

Oyna emas jimirlar,

Tek turolmas qimirlar. (Suv)

Bahor, yoz, kuz qishlaydi.

Qish paytida ishlaydi. (Pechka)

Kundalik tarix o'zi,

Har yerda uning so'zi. (Gazeta)

Tikuvchimas,
Bichuvchimas,

Ignasi ancha ekan. (Tipratikan)

Ikki ajib qulog'i bor:

Biri tinglar, biri so'zlar. (Telefon go'shagi)

Katta oppoq dasturxon

Yer yuzini qoplagan. (Qor)

Bir qushim bor jon zotini

O'zi aytar o'z otini. (Kakku)

Tunda ko'rib cho'g' deysan,

Tongda ko'rib yo'q deysan. (Yulduz)

Tanga-tanga to'pi bor,

Mittigina ko'zi bor.

Yursa suvlar jimirlar,

Qamishlar ham qimirlar. (Baliq)

24-mashq. Fe'llarni topib, ularni izohlang.

CHUMOLI

G'ayrat kamarini beliga bog'lab,
O'zidan kattaroq cho'pni ortmog'lab
Manzilga tez yetmoq yolg'iz xayoli —
So'qmoq yo'ldan borar
Chumoli.

Atrofiga boqmas, ishlar uzukun,
Ko'pning xirmoniga qo'shmoq uchun

don...

Yo'q,
Odam ajdodi bo'lmagan maymun,
Chumolidan tarqalgan inson.

(Erkin Vohidov)

25-mashq. Ravish so'z turkumiga oid so'zlarni aniqlab, ularning sinonimlarini toping.

XANDA

G'amxo'r sayohatchi ona bolalari bilan dengiz sohilida dam olish uchun ekspress poyezdning qulay kupesida bamaylixotir ketisharkan: «Bolalarim, menga xalaqit bermay tinglanglar. Men sizlarga qiziq hikoyalardan o'qib beraman», — deya kitob o'qishni boshladi ona.

Oradan ancha vaqt o'tgach, katta o'g'li birdan so'rab qoldi:

— Oyi, hozir poyezd to'xtab o'tgan stansiyaning nomini bilasizmi?

— Yo'q bilmayman... Gap qo'shmay turgin, adashib ketaman.

— Attang, bilsangiz soz bo'lardi...

- Nega endi bilishim kerak ekan?
- Ukam stansiyani bir aylanib chiqay deb, tushib ketgandi.

26-mashq. Yordamchi soʻzlarni belgilab, ularni daftaringizga koʻchirib yozing. Ular ishtirokida gaplar tuzishga urinib koʻring.

NAZOKAT

Qiz bolalarning yurish-turishi, gap-soʻzi nazokatli, dilbar boʻlsin. Bundaylarga ortiqcha harakat, qoʻpol qoʻl siltashlar yarashmaydi.

Nazokat, dilbarlik deganda muloyimlik, nozik xatti-harakat, yumshoqlik tushuniladi. Qattiq gapirish, qattiq kulish, qoʻllarini siltab, hammani oʻziga qaratib turish nazokatdan yiroqdir. Darhaqiqat, tili shirin, chehrasi gulgun qiz-ayollar oʻz oilasining baxt-u saodati, ota-onasining faxri boʻlibgina qolmay, oʻz elining koʻrki hamdir.

Demak, qizlarda, ayol kishida, birinchi navbatda, aql-u farosat, idrok-u nazokat boʻlishi kerak. Ana shu bilan u past-balandni, achchiq-chuchukni, bor-yoʻqni, oila sharoitini, imkoniyatlarni fahmlay oladi, idrok etadi, aql-hushi bilan ish yurgizib, kam-koʻstlarni bartaraf qiladi. Zotan, ayollarga xos boʻlgan oʻlmas nazokat atrofdegilarga hamisha qanot bagʻishlab kelgani haqida hayotda misollar bisyor.

Nazokat hamisha mehr bulogʻidan suv ichadi.

27-mashq. Undov va taqlidiy soʻzlarni toping. Daftaringizga shunday soʻzlarga misollar yozing.

DOKTOR VA KASAL PAYROVI

Kasal (Gʻiyosiddin): Mumkinmi, doktor?

Doktor (Joʻraxon): Ha, kiring, marhamat!

Kasal: Doktor, anchadan beri parishonxotirroq boʻlib qoldim.

Doktor: Xoʻp, familiyangizni ayting, yozamiz.

Kasal: Familiyam Topponqulov.

Doktor: Ismingiz?

Kasal: Ismim, i-i-ismim, ha, ha, Sopponqul.

Doktor: Uy adresingiz?

Kasal: Sholdirama koʻcha, uyimiz... 26 boʻlsa kerak.

Doktor: Kasallik belgilarini ayting.

Kasal: Goho bolalarni bogʻchaga olib bordim, deb bozorga qoʻyib kelyapman. Ishdan qaytishda oʻzimning uyim deb birovlarnikiga kirib qolaman. Shoshilganda oʻzimning kiyimim deb xotinimning usti-boshini ham kiyib qoʻyyapman.

Doktor: Boʻldi, boʻldi, tushundim, familiyangizni ayting?

Kasal: Doktor, familiyamni aytdim-ku!

Doktor: Kechirasiz, familiyangiz Sopponqulov edi-a?

Kasal: Doktor, sizga nima boʻldi? Familiyam Topponqulov, ismim Sopponqul.

Doktor: Mayli, endi sizga dori yozib beramiz (doktor yozmoqchi boʻlib nimadir qidiradi).

Kasal: Ha, doktor, nima yo‘qotdingiz?

Doktor: Ruchkani yo‘qotdik, hozir yozib turgan edim-a?

Kasal: Ruchka narigi qo‘lingizda turibdi-ku, doktor.

Doktor: E, bu yoqda ekan-ku, o‘zimiz ham biroz... nima... bo‘lib qolib... qolibimizmi deyman. Xo‘p, yozib olay, familiyangizni ayting.

Kasal: Bu doktor, kasal men emas, siz ekansiz-ku, hali sizdan yordam so‘rab keldimmi? Siz eson-omon uyingizni topib borsangiz bo‘ldi. Doktor, meni sizga hech qanaqa ishim yo‘q, xayr!

Doktor: Bu odam o‘zi nimaga keldi-a? Skleroz emasmikin?!

3-DARS. GAP VA UNING GRAMMATIK BELGILARI

Darsning maqsadi: *Talabalarning sintaksis va uning asosiy o‘rganish birligi bo‘lgan gap haqidagi bilimlarini mustahkamlash.*

R E J A:

1. Sintaksisning o‘rganish obyekti.
2. Gap haqida ma’lumot.
3. Kesimlik belgilari va shakllari.

1-topshiriq. Quyidagi so‘zlarni bir-biriga bog‘lab gap tuzing:

Olam, quyosh, odam, aql, yorit...

2-topshiriq. Yuqoridagi topshiriqda berilgan so‘zlardan gap tuzish uchun nimalar qildingiz?

3-topshiriq. Nuqtalar o‘rniga mos keladigan grammatik vositalar qo‘yib, so‘zlarni bir-biriga bog‘lang va mazkur bog‘lanishni izohlang. Yaxshi... yon... yomon... qoch...

Juda muhim. *Siz o‘z fikr-mulohazalaringizni boshqalarga yetkazish uchun so‘zlarni bir-biriga bog‘lab gap tuzasiz.*

So‘zlarni tilning ma’lum qoidalari asosida bir-biriga bog‘lab so‘z birikmasi va gap hosil qilish sintaktik hodisasidir, ana shunday hodisalarni o‘rganuvchi tilshunoslik bo‘limi esa sintaksis deb yuritiladi.

Eslab qoling. *Sintaksis yunoncha syntaxis so‘zidan olingan bo‘lib, yopishtirish, bog‘lash, demakdir. Demak, so‘zlarning va gaplarning (qo‘shma gap doirasida) o‘zaro bog‘lanish qonun-qoidalarini, ularning xillarini o‘rganuvchi tilshunoslik bo‘limi sintaksis sanaladi. Bu bo‘lim gapda so‘zlarning bog‘lanishini — so‘z birikmalarini, gap va uning tuzilishi hamda mazmuniy turlarini o‘rganadi. Boshqacha aytganda, sintaksis so‘z birikmasi va gap haqidagi ta’limotdir.*

Biz o‘z fikrimizni o‘zgalarga yetkazish uchun gaplardan foydalanamiz. 1. *Vatanimizni, milliy qadriyatlarimizni chin dildan sevamiz.* 2. *Mehnat qilgan rohat ko‘radi.* 3. *Men akademik litsey talabasiman.*

Yuqoridagi uchta gap uch xil fikrni, uch xil axborotni ifodalaydi. Shu bilan birga, ulardan ifodalanayotgan voqeaning zamoni, kim tomonidan bajarilayotganligi, bo‘lishli-bo‘lishsizligi, aniq-noaniqligi kabi qator ma’nolar ham anglashiladi. Bu ma’nolar gap kesimining kesimlik shakllari orqali ifodalanadi. Birinchi gapda *sevamiz* kesimi tarkibidagi *-miz*, ikkinchi gapda *rohat ko‘radi* kesimi tarkibidagi *-a*, *-di*, uchinchi gapda *talabasiman* kesimidagi *-man* shakllari shaxs, zamon (doimiylik), bo‘lishli (tasdiq), aniqlik ma’nolarni ifodalaydi.

Bu ma’nolar kesimlik ma’nolari sanaladi. Shuningdek, yuqoridagi ma’nolar kesimning nol shakli orqali ham ifodalanishi mumkin.

Masalan: *Bu — litsey* deganda uchinchi shaxs, hozirgi zamon bo‘lishli, aniqlik ma’nolari maxsus shakllar bilan ifodalangan emas. Ohang ana shularning hammasini ifoda etadi. Maxsus shakllar qatnashmagan holda kesim nol shaklga ega bo‘ladi. Kesimlik ma’nolari maxsus shakllar yordamida (shaxs, zamon, bo‘lishli-bo‘lishsiz va mayl shakllari) hamda 0 (nol) shakl yordamida ifodalanadi.

Demak, har qanday gapning asosida kesim yotadi.

Juda muhim. *Gapning gap bo‘lmagan boshqa sintaktik birliklardan (masalan, so‘z birikmasidan) farqi ham kesimlik belgisidir. Masalan: Men keldim — gap. Bu gapda keldim so‘zi grammatik shakllanib kesim vazifasida kelyapti. Mening kelishim — gap emas. Kelishim kesimlik shakliga ega emas va kesim vazifasida kelmeyapti. Kesimlik belgisiga ega bo‘lgan har qanday so‘z gap bo‘lib kela oladi. Masalan: Bahor... Go‘zalsan!*

Eslab qoling. *Kesimlik belgisiga ega bo‘lib, tugallangan ohang bilan talaffuz qilinuvchi va ma’lum bir fikr ifodalovchi sintaktik birlik gap deyiladi.*

O‘ylang: O‘zingiz mustaqil ravishda gaplar tuzing va uning tarkibidagi so‘zlarning bog‘lanishi haqida fikrlang.

Tayanch tushunchalar: gap, sintaksis, kesim, kesimlik belgilari.

Berilgan maqolning ma’nosini tushuntiring, u gap bo‘la oladimi yoki yo‘qmi? Uni izohlang.

Poklik sog‘lig‘ni, aql sabrni saqlar.

Savol va topshiriqlar

1. Gap deganda nimani tushunasiz? Uning muhim belgisi nima?
2. Gapning so‘z birikmasidan farqini aytib bering.
3. Kesimlik belgisi deganda nimani tushunasiz?
4. Kesimlik ma’nolari qanday vositalar orqali ifodalanadi?

28-mashq. Kesimlik belgisiga ega bo‘lgan quyidagi so‘zlar asosida gaplar tuzing.

Birlashdik, ketyapti, o'qimoqchi, umr ko'rdi, intilishar edi, qad ko'tarib turibdi ekan, bosilib chiqqanmi, ma'qul keldi, qisqa bo'ladi, ekib qo'yamiz, porlab turadi, qo'llab-quvvatlamochilar, sevadi, riyozat chekdingmi, davom ettirdim.

29-mashq. Matni o'qing. So'ng gaplarning muhim belgisi nimalardan iboratligini tushuntiring.

HOJI MUHAMMAD XUSRAV HIKOYASI

Havo biroz sovuq erdi. A'lo hazrat o'choqqa o't qalab yuborishni buyurdilar. Navkarlardin ba'zilari ushbu yumushga tutindilar. O'tni katta qilib yoqdilar. Tasodifan o'choqdin uchg'on uchqun Mirzo po'stunining peshiga kelib tushdi va oning bir chetini kuydira boshladi. Mirzo Ulug'bek oni yeng birlan urib o'chirdi va: «Ahvol ne ekanini sen ham bilding-a?!» — deb o'choqdagi olovg'a xitob qildilar. Shundan keyin uning kayfiyati tamom buzuldi, og'ir-og'ir tin olib, iztirob cheka boshladilar. Biroz fursatdin keyin Mirzo Abdulazizning hol-ahvolini surishtirdilar:

— Mirzo Abdulaziz omonmu erkan? Balkim qatlg'a yetkurmadilarmu erkan oni?

Men anga tasalli berib, yupatishg'a harakat qildum... Bir vaqt eshik ochilib Abbos ismli kimsa sherigi birlan kirib keldi. A'lo hazratning ko'zlari unga tushishi birlan rangi o'chdi, sapchib o'rnidan turdilar va tashlanib Abbosning ko'kragiga bir musht tushurdilar. Abbos orqasig'a tisaruldi, sherigi orqadin kelib Mirzo Ulug'bekka yopishdi, ilkini qoyirib po'stinni yechib oldi. Shu payt Abbos tashqarig'a arqon olib kelish uchun chiqib ketdi. Men podshoh tahorat qilib olsun uchun eshikni ichidin zanjirlab turdim. So'ng Abbos kirib Ulug'bek janoblarining qo'llarini bog'lab toshqarig'a sudrab olib chiqdi va mash'ala o'rnatilgan daraxt ostig'a olub borub tiz cho'ktirdi va ul besaodat qilichini g'ilofidin sug'urdi va ul odil va olim podshohning boshini tanidin judo etdi. Biz ersak avval uyning tevarak-atrofiga berkinib yotdik, so'ng barchamiz Samarqandg'a qaytdik...

(Mirxondning «Ravzat us-safo» kitobidan)

30-mashq. Gaplarni o'qing, kesimlik belgilariga ega bo'lgan so'zlarni aniqlab, ularga tavsif bering.

HARAKAT — UMRGA BARAKAT

Bir shoh ovqat yeb yotaverib semirib ketibdi. Biroz yursa nafasi qisilib, charchab qolar ekan. Ko'p shifokorlar shohning dardiga biror em bo'larli muolaja qilolmabdilar. Bundan xabar topgan Goratsiy shoh oldiga yovvoyi echkini olib kelib:

— Siz mana shu echkini tutib olib, go'shtini yesangiz, echkiday xipcha va chaqqon bo'lib ketasiz, — debdi.

Shoh sapchib echkini ushlamoqchi bo'lgan ekan, u chap berib qochibdi. Shoh qiziqib ketib echkini quvlashdan qolmabdi. Kunlar ketidan kunlar o'tibdi, echki hamon tutqich bermasmish. Shoh oz-ozdan og'irligini yo'qotaverib shunday epchil va chaqqon bo'lib ketibdiki, bir kuni u echkini ushlab ham olibdi.

Ana shundan beri echki («kozel») sportchilarning epchillik va salomatlik ramzi bo‘lib xizmat qilarkan.

31-mashq. So‘zlardagi kesimlik belgilarini almashtirib bo‘ladimi? Almashtirib bo‘lmasa, nima uchun? Buning sabablarini aniqlang.

TUZNING XOSIYATI

— Har kuni ishlatadigan idishlaringizni tuz bilan yuvsangiz u yaxshi va tez tozalanadi.

— Kosa, piyola, choynak, stakan, bankalar, tovoqlar va oshxonaga taalluqli boshqa idishlar tuz bilan yuvilgandan so‘ng toza suvda chayib olinadi.

— Sirli kastrulka idishingiz sizga uzoq muddat xizmat qilishini istasangiz, yangi kastrulkaga suv quyib, unga tuz solib qaynatib olishni unutmang. Bunda 1 litr suvga 5 choy qoshiq tuz qo‘shish me‘yoridan foydalaning.

— Shishali idishlarni tuzli ishqor bilan yuvib, so‘ngra unga sirka yoki tuz qo‘shilgan suv purkab toza suvda chayib olsangiz, idishingiz ko‘zni qamashtirgudek yaltirab ketadi.

— Agar yog‘ qizdirayotib qozonga yoki tovaga ozgina tuz sepsangiz, qovurish paytida yog‘ingiz sachramaydi.

— Tayyorlanayotgan taom tagiga olmasligi uchun unga avval yog‘ surtib, so‘ng yirik tuz bilan artib chiqishni unutmang.

32-mashq. Gaplardagi kesimlik belgilariga ega bo‘lgan so‘zlarni daftaringizga ko‘chirib yozing, so‘ng ularning qanday ma‘no anglatayotganligini aniqlang.

Lablaring uchidan uchib chiqqan sir,
Ne aziz boshlarni kesdi birma-bir.

Bir oqil aytarmish: tingla, qarindosh,
Siringni fosh etma, kerak bo‘lsa bosh!

Baxting gar kulsa-yu topsang koni ganj,
Pinhona tutmasang ganj keltirar ranj.
Sabr ayla, murodim hosil bo‘lar deb,
Quyoshing charaqlar, bulutni yengib.

Muyassar bo‘lmasa gar yor visoli,
Balodan totlidir hijronning boli.

Mevadan rang olar meva, bu maqol,
Yomondan zavol-u, yaxshidan — kamol.

Bahona egrilikdir, hiyladir, e, bas,
Bahona to‘g‘rilikka hech to‘g‘ri kelmas.

Boqsa gar har molga zamona zayli,
Unga oshib borar xaridor mayli.

(Tojikchadan Jonibek Quvnoq tarjimasi)

4-DARS. GAPDA SO‘ZLARNING BOG‘LANISHI

Darsning maqsadi: Talabalar ongida gapda so‘zlarning bog‘lanishi haqida bilim va ko‘nikmalar hosil qilish.

REJA:

1. So‘zlarning qo‘shimchalar yordamida bog‘lanishi.
2. Yordamchi so‘zlar yordamida bog‘lanishi.
3. Teng bog‘langan so‘zlar.

Gap odatda bir so‘zdan yoki bir necha so‘zlarning o‘zaro grammatik va mazmuniy bog‘lanishidan ham tashkil topishi mumkin. Masalan, *Kuz... Bog‘larda mevalar qiyg‘os pishgan.* Yuqoridagi gaplarning birinchisi faqat bir so‘zdan tashkil topgan bo‘lsa, ikkinchisi to‘rtta so‘zning o‘zaro grammatik va mazmuniy bog‘lanishi natijasida hosil bo‘lgan.

Gap ikki va undan ortiq so‘zlardan iborat bo‘lganda, bu so‘zlar o‘zaro grammatik va mazmun tomondan bog‘lanadi.

Eslab qoling. Bir so‘zning boshqa so‘zga ma’lum grammatik vositalar (grammatik qo‘shimchalar, yordamchi so‘zlar) yordamida bog‘lanishi grammatik bog‘lanish hisoblanadi.

Masalan, yuqorida keltirilgan ikkinchi misolda **bog‘larda** so‘zi **pishgan** so‘ziga *-da* kelishik qo‘shimchasi yordamida bog‘lanyapti.

Gapda so‘zlarning bog‘lanishi faqat grammatik bog‘lanish bilan cheklanib qolmaydi. Bog‘lanayotgan so‘zlar mazmuniy tomondan ham o‘zaro muvofiq bo‘ladi. Masalan, **gullamoq** so‘zi **gul chiqarmoq** ma’nosi bilan gullash xususiyatiga ega bo‘lgan narsalarni bildiruvchi so‘zlarga bog‘lanadi: *o‘rik gulladi, jiyda gulladi* kabi, lekin *tosh, loy, suv* kabi so‘zlar bilan bog‘lana olmaydi. *Yashnadi, rivojlandi* ma’nosi bilan yashnashi mumkin bo‘lgan turli jamoa, tashkilot, mahalla nomlarini bildiruvchi so‘zlarga ham bog‘lanadi: *qishloq gulladi, litsey gulladi* kabi. Ko‘rinadiki, o‘zaro bog‘lanayotgan so‘zlarda mazmuniy uyg‘unlik bo‘ladi.

Juda muhim. Gapda so‘zlarning bog‘lanishi ikki xil bo‘ladi: a) *teng bog‘lanish*; b) *tobe bog‘lanish*.

Masalan, *Kalila va Dimna; Kitobni o‘qimoq.* Bularning birinchisida **Kalila** so‘zi **Dimna** so‘zi bilan *va* teng bog‘lovchisi yordamida; **kitobni** so‘zi esa **o‘qimoq** so‘ziga — *ni* tushum kelishigi yordamida bog‘lanyapti. Birinchi bog‘lanish **teng bog‘lanish**, ikkinchi bog‘lanish esa **tobe bog‘lanish** sanaladi.

Teng bog‘lanish

Ular Hofiz, Navoiy, Bedil va Fuzuliy baytlarini tahlil qilib... o‘tirishardi. (E. Vohidov)

Yuqoridagi gapda ishtirok etgan mustaqil so‘zlar, o‘zaro ikki xil bog‘langan:

Tobe bog‘lanish:

a) ular tahlil qilib o‘tirishardi.

b) baytlarini tahlil qilib.

d) Hofiz

Navoiy

Bedil

baytlari (ni)

Fuzuliy

Teng bog‘lanish: *Hofiz, Navoiy, Bedil va Fuzuliy.*

O‘zaro teng bog‘langan bo‘laklar bir xil gap bo‘lagi vazifasida keladi va ko‘pincha bir xil so‘roqqa javob bo‘ladi. Ularni bir-biri bilan bog‘lovchi vosita sifatida teng bog‘lovchilar yoki sanash ohangi ishtirok etadi. Xususan, yuqoridagi o‘zaro teng bog‘langan bo‘laklarning hammasi qaratqich aniqlovchi vazifasida kelgan, **kimning?** so‘rog‘iga javob bo‘ladi. *Hofiz, Navoiy, Bedil* bo‘laklari bir-biri bilan sanash ohangi yordamida, **Bedil** esa **Fuzuliy** bilan **va** bog‘lovchisi yordamida bog‘langan.

Eslab qoling. *Bir xil gap bo‘lagi vazifasida kelib, ko‘pincha bir xil so‘roqqa javob bo‘luvchi bo‘laklarning o‘zaro teng bog‘lovchilar yoki sanash ohangi yordamida bog‘lanishi teng bog‘lanish sanaladi.*

Teng bog‘lanishni quyidagi ishoralar bilan ifodalash mumkin:

,	— sanash ohangi yordamida hosil bo‘lgan teng bog‘lanish
ammo	
lekin	
va	— teng bog‘lovchilar yordamida hosil bo‘lgan teng bog‘lanish
bilan	
hamda	
-u (-yu)	
-da	

Juda muhim. *Quyidagi vositalar teng bog‘lovchi vazifasini bajaradi.*

I. a) *biriktiruvchi bog‘lovchilar: va, hamda (ko‘pincha va o‘rnida bilan ko‘makchisi ham qo‘llanadi. Masalan, Oygul va Baxtiyor; Oygul bilan Baxtiyor.*

b) *zidlov bog‘lovchilari: ammo, lekin, biroq.*

d) *ayiruv bog‘lovchilari: yo, yoki, yo-yo, goh-goh, dam-dam.*

II. *Bog‘lovchi vazifasidagi yuklamalar:*

a) *gumon yuklamasi: na...na...*

b) *kichraytiruv va ta‘kid yuklamasi: -u (-yu), -da.*

O‘ylang: Uyushiq bo‘laklarning teng bog‘lanishga nima aloqasi bor?

Tayanch tushunchalar: teng bog‘lanish, tobe bog‘lanish, teng bog‘lovchilar, sanash ohangi.

Quyidagi maqolning ma’nosini izohlang, so‘zlarning bog‘lanish yo‘llarini aniqlang.

*Ona bilan bola —
gul bilan lola.*

33-mashq. Matnni o‘qing, so‘zlarning bir-biriga bog‘lanish yo‘llari haqida fikrlang.

IKKI MULLA

— Keyingi vaqtlarda ko‘zlarim xiralashib qolyapti, — debdi birinchi mulla.

— Nega? — deb so‘rabdi ikkinchi mulla.

— Nazarimda, kitobni ko‘p o‘qiganimdan bo‘lsa kerak.

— Bilasizmi, — debdi ikkinchi mulla, — meniki aksincha. Ilgari ko‘zlarim xiraroq edi. Kitobni ko‘p o‘qiyverganimdan ko‘zlarim katta-katta ochilib, borgan sari ravshan tortyapti.

34-mashq. Teng bog‘lanishli so‘z qo‘shilmalarini aniqlab, ularga tavsif bering.

ISLOMNING MOHIYATI

Ma’lumki, koinotdagi barcha narsa muayyan va ma’lum qonunga bo‘ysunadi. Quyosh, oy hamda yulduzlar umumiy bir qoidaga itoat etib, undan qilcha ham chetlashmaydi. Yer ham o‘z o‘qi atrofida aylanar ekan, koinot qonun-u qoidalaridan zig‘ircha ham chetga chiqmaydi. Suv, havo, yorug‘lik va harorat ham maxsus tartibga bo‘ysunadi. Jonsiz narsalar, o‘simliklar bilan jonivorlarning ham o‘ziga xos qonuni bo‘lib, shu qonun taqozosi bilan harakatga keladi, yashab o‘tadi. Chuqurroq o‘ylab qaraganimizda, hatto insonning ham tabiat qonunlariga bo‘ysunayotgani ma’lum bo‘ladi, chunki u qonunga muvofiq holdagina nafas oladi, suvga, oziqaga, yorug‘likka, haroratga bo‘lgan ehtiyojini his qila oladi. Inson vujudining har bir harakati: qonining aylanishi, nafas olishi, shuningdek miya, oshqozon, o‘pka, asab, qo‘l, oyoq, til, ko‘z, burun va quloq kabi a’zolari ham qonunga bo‘ysunadi. Bu a’zolar ma’lum o‘lchamga binoan o‘z vazifalarini ado etadi.

Osmondagi eng katta sayyoradan tortib, yerdagi eng kichik qum zarrasigacha, boshqacha aytganda, koinotdagi har bir narsa bo‘ysunayotgan va uzluksiz itoat etayotgan mana shu umumiy qonunni ulug‘, qudratli Olloh chiqargan. Modomiki, yer-u osmonlardagi barcha narsa mana shu qonunga bo‘ysunar ekan, demak, butun olam shu qonunni chiqargan qudratli zotga itoat etadi, uning farmoniga bo‘yin egadi. Mana shuning o‘zidan ham ko‘rinib turibdiki, islom — butun koinotning dini.

35-mashq. Teng bog‘lanishni hosil qiluvchi vositalarni ko‘chirib yozing. Ular ishtirokida yana teng bog‘lanishli so‘z qo‘shimlariga misollar keltiring.

AMERIKALIK BULOQBOSHI

Fidoi yurtodoshlarimizdan biri Amerika Qo‘shma Shtatlarida yashagan shoir va siyosatshunos Buloqboshi (Ergash Shermat)dir.

Buloqboshi aslida Andijon viloyatining Chaqar qishlog‘ida tavallud topgan. O‘sib-ungan joylari buloqlarga boy, sersuv-u bahavo bo‘lganligi uchun taxallusini Buloqboshi deb olgan.

U 1940-yilgacha, ya‘ni askarlik xizmatiga chaqirilguncha avval Toshkent huquqshunoslik institutining dotsenti, huquqshunoslik fakultetining dekani vazifasida ishlagan. Urush boshlanganda harbiy xizmat burchini o‘tash muddati qariyb tugayotgan edi. Kutilmagan qismat «o‘yini» sababli xorijda qolib ketishga majbur bo‘lgan, chunki qaytib kelguday bo‘lsa, asir tushgan askarning taqdiri ma‘lum edi. Avval Olmoniyada yashagan, keyin Amerikaga ketgan. Dunyoning ko‘p mamlakatlarini kezgan. Rus, turk, ingliz hamda olmon tillarini yaxshi o‘zlashtirib olgan.

U xalqaro anjumanlarda, Amerikaning yirik dorilfununlarida, ayniqsa Kolumbiya dorilfununida, «Amerika ovozi» radioeshittirishlarida milliy fan, madaniyat, ekologiya hamda Orolni qutqarish muammolari bo‘yicha ma‘ruzalari bilan muntazam qatnashardi. Amerikadagi qator ilmgohlar, turli tashkilotlar xilma-xil masalalarda maslahat so‘rab, ul zotga murojaat qilishardi.

U o‘z vataniga muhabbatini va yurt taqdiri haqidagi fikrlarini, falsafiy-badiiy mushohadalarini she‘riy satrlarda «Gullar makoni» to‘plamiga jamlagan. To‘plam 1961-yilda Vashingtonda tayyorlanib, Anqarada nashr etilgan.

5-DARS. TOBE BOG‘LANISH. TOBE BOG‘LANISHNING TUZILISHI. TOBE BO‘LAKNING HOKIM BO‘LAKKA BOG‘LANISH YO‘LLARI

Darsning maqsadi: *Talabalarga gap tarkibidagi so‘zlarning tobe bog‘lanishi hamda tobe bog‘lanishning tuzilishi haqida ma‘lumot berish.*

R E J A:

1. Tobe bog‘lanish haqida.
2. Tobe bo‘lakning hokim bo‘lakka bog‘lanishi.
3. So‘z birikmasi va gap.

Bog‘lar, qushlar, sayra so‘zlarini alohida-alohida talaffuz etsangiz, shu so‘zlar ifodalagan alohida narsa va harakatlar haqidagina ma‘lumot bergan bo‘lasiz.

Siz esa «bog‘larda qushlarning sayrashi» haqidagi fikrni ifodalamoqchisiz. Buning uchun so‘zlarni bir-biriga bog‘laysiz. Birinchi so‘zga o‘rin-payt kelishigi qo‘shimchasini qo‘shasiz, chunki «sayrash» harakati qayerda sodir etilganini bayon qilmoqchisiz.

Sayramoq soʻziga harakatning bajarilish vaqtiga qarab zamon bildiruvchi qoʻshimchalardan birini qoʻllaysiz. Natijada *sayramoqda* yoki *sayradi* shakli hosil boʻladi. *Sayra* soʻziga qoʻshilgan *-moqda* va *-di* shakllari zamon maʼnosini bildirishi bilan birga, III shaxs, tasdiq maʼnolarini ham ifodalaydi. *Sayramoqda* yoki *sayradi* soʻzi *nima?* soʻrogʻiga javob boʻluvchi va bosh kelishikda kelishi lozim boʻlgan va *sayrash* xususiyatiga ega boʻlgan narsani bildiruvchi soʻzni hamda qayerda? soʻrogʻiga javob boʻlib oʻrinni bildiruvchi soʻzni talab qiladi. Natijada *Bogʻlarda qushlar sayramoqda* gapi hosil boʻladi. Bu gapda uchta gap boʻlagi ikkita bogʻlanishni hosil qilyapti: 1) bogʻlarda sayramoqda; 2) qushlar sayramoqda. Birinchi bogʻlanishda *bogʻlarda* soʻzi *qayerda sayramoqda?* soʻrogʻiga; ikkinchi bogʻlanishda esa *qushlar* soʻzi *nimalar sayramoqda?* soʻrogʻiga javob boʻladi. Soʻroqqa javob boʻlayotgan soʻz soʻroq talab qilayotgan (soʻroq bogʻlanib kelayotgan) soʻzga kelishik, shaxs-son, zamon qoʻshimchalari va koʻmakchilar yordamida bogʻlanadi.

Eslab qoling. *Bir boʻlakning boshqa boʻlakka kelishik, shaxs-son, zamon qoʻshimchalari, koʻmakchilar va soʻz tartibi va ohang yordamida bogʻlanishiga tobe bogʻlanish deyiladi.*

Tobe bogʻlanishning tuzilishi

1-topshiriq. *Gul, qovun* qanday belgilarga ega? Gulning rang, hid belgilariga, qovunning maza belgisiga egaligini bilasiz. Shu belgilarni bildiruvchi soʻzlarni boʻsh katak ichiga joylashtiring.

gul

qovun

2-topshiriq. *Odam, uy, gul va qovunning* belgilarini bildiruvchi soʻzlarga soʻroq bering, soʻroq bogʻlangan soʻzni aniqlang va soʻroqqa javob boʻluvchi soʻz bilan soʻroq bogʻlangan soʻzni koʻchiring.

Namuna: *qanday odam?*

esli

kelishgan

chiroyli

tadbirkor

novcha

pahlavon

odam

Yuqoridagilardan koʻrinadiki, bir soʻz ikkinchi soʻzning, turli xil belgilarini ifodalab, aniqlab unga bogʻlanib keladi. Ana shu turli belgilarni aniqlash uchun berilgan savol belgiga egalik qiluvchi soʻzga bogʻlanadi. Masalan, *qanday odam?* Xushmuomala odam. *Qanday (qanaqa, qaysi) uy?* Baland uy. Nimani oʻqidim? **Kitobni oʻqidim.**

Juda muhim. *Tobe bog‘lanish doimo ikki qismdan iborat bo‘ladi: tobe bo‘lak va hokim bo‘lak.*

So‘roq bog‘lanib kelgan qism hokim, so‘roqqa javob bo‘lib keluvchi qism tobe bo‘lak sanaladi.

Masalan, *chiroyli* (qanday?) **ko‘ylak**, *go‘zal* (qanday?) *mamlakat*; *dalaga* (qayerga?) **bormoq**.

Tobe-hokimlik munosabatini yozuvda ifodalash uchun strelkadan foydalaniladi. Strelka nayzasi tushgan bo‘lak — hokim, strelka boshlangan bo‘lak — tobe sanaladi:

1	2	Sxemadagi «2» raqami bilan berilgan qism hokim sanaladi.
---	---	--

Tobe bo‘lakning hokim bo‘lakka bog‘lanish yo‘llari

1-topshiriq. *Nima, ek, shu, o‘r* so‘zlarini bir-biriga bog‘lab, o‘zbek xalq maqolini keltirib chiqaring. So‘zlarni nimalar vositasida bog‘laganingizni ayting.

2-topshiriq. *Dala* so‘zini *ketmoq* so‘ziga *-ga, -dan, tomon, qarab* vositalari yordamida bog‘lang. Ularning bir-biridan farqini ayting.

3-topshiriq. Quyidagi bo‘sh kataklarni to‘ldiring. Bo‘sh katakni to‘ldirgan so‘zning *kitob* so‘ziga qanday bog‘lovchi vosita yordamida bog‘langanini ayting.

Qanday?

kitob

4-topshiriq. Quyidagi bog‘lanishdagi nuqtalar o‘rniga zaruriy bog‘lovchi vositalarni qo‘ying va ularning o‘ziga xos xususiyatlarini ayting.

Men...

Sen...

U...

daftar...

Tobe bo‘lak hokim bo‘lak bilan kelishik, egalik, shaxs-son qo‘shimchalari, ko‘makchilar va ohang yordamida bog‘lanadi.

Bunday bog‘lanish ikki xil sintaktik birlikni vujudga keltiradi: a) gap; b) so‘z birikmasi.

Shaxs-son qo‘shimchalari yordamidagi bog‘lanish gapni, qolgan vositalar yordamidagi bog‘lanish so‘z birikmasini hosil qiladi.

Solishtiring: *Gul ochildi* (shaxs-son, zamon qo‘shimchasi *-di* yordamida bog‘lanyapti) — gap. *Gulning ochilishi* (qaratqich va egalik qo‘shimchasi yordamida bog‘lanyapti) — so‘z birikmasi.

O‘ylang: So‘roqqa javob bo‘layotgan so‘z bilan, so‘roq talab qilayotgan so‘zning qanday farqi bor?

Tayanch tushunchalar: zamon ma‘nosi, tasdiq ma‘nosi, hokim bo‘lak, tobe bo‘lak.

Quyidagi maqolning mazmunini izohlab bering hamda tobe bog‘langan bo‘lakni aniqlang.

*Siylagani puling bo‘lmasa,
Siypagani tiling bor.*

36-mashq. Gaplarni o‘qing. Teng va tobe bog‘lanish yo‘li bilan birikkan sintaktik birliklarni aniqlab, ularni namunada ko‘rsatilganidek tahlil qilib yozing.

Hasad va baxillik nafratdan ham murosasizroqdir. Hasad va baxillik — teng bog‘lanish, nafratdan ham murosasizroqdir — tobe bog‘lanish.

1. Fe‘l-u atvorning o‘zgarma darajada qat‘iyligi — ayol tabiatiga yotdir. 2. Insonning qalbi va aqlida xuddi nutqidagi kabi u tug‘ilib o‘sgan yurtning muhri bo‘ladi. 3. Rashk muhabbat bilan birga tug‘iladi, lekin hamisha ham u bilan birga o‘lib ketmaydi. 4. Ahmoqlar hamda tentaklarga butun dunyo o‘z tentakliklari nurida ko‘rinadi. 5. Dunyoni taqdir va nayrang boshqaradi. 6. Fe‘l-u atvorning zaifligi ezgulig-u illatdan ko‘ra ham nariroq turadi. 7. Inson yaxshilik qilishga qodir ekan, unga noshukurlik bilan to‘qnashuv xavfi tahdid solmaydi.

(Fransua de Laroshfuko)

37-mashq. O‘qing, shaxs-son, zamon qo‘shimchalari yordamida hamda kelishik, ko‘makchilar orqali bog‘langan bo‘laklarni toping va birikmalarni aniqlang hamda ular o‘rtasidagi farqlarni tushuntiring.

SOZ UCHUN TUG‘ILGAN

E‘tibor berganmisiz, g‘ijjak nolasi yig‘layotgan odam ovozigga o‘xshab ketadi. Uning yuraklarimizga yaqinligi shundandir, ehtimol. Bu sozda hayotbaxsh ohang yarata olish har kimga ham nasib etmasa kerak. Sababi, g‘ijjak murakkab soz. Shu bois, g‘ijjak chalishga bolani besh-olti yoshdan o‘rgatish kerak ekan. Aks holda, yosh ulg‘aygandan keyin bu sozni o‘rganish ancha mushkul kecharkan.

San‘atkorlar: «G‘ijjak chalgan sozanda boshqa har qanday sozni eplay oladi», — deyishadi.

Barchamiz uchun ardoqli hofiz Sherhali Jo‘rayevning qo‘shiqlaridan orom topmagan ko‘ngillar bormikan? Hofizning qudratli ovozigga jo‘r bo‘layotgan g‘ijjak nolasi har qanday ko‘ngilni zabt etadi. Boshqalarni bilmadim-u, men milliy qo‘shiqlarimizni dutor, tanbur, g‘ijjak jo‘rligisiz tasavvur qilolmayman. G‘ijjakning sehrli ovozi xayollarimni uzoqlarga yetaklaydi, kengliklarni sog‘inaman, ko‘zlarimga yosh quyuladi. Umrimiz naqadar tez o‘tayotganini anglayman hamda eng beg‘ubor va ma‘sum bolalik damlarimga qaytgim keladi...

38-mashq. Matnni o‘qing. Teng va tobe bog‘lanish yo‘li bilan hosil qilingan so‘z qo‘shilmalarini aniqlang.

SOHIBQIRONNING AYOLLARGA MUNOSABATI

Ayol — mo‘tabar zot, ayol uchun g‘azallar bitilgan, dostonlar kuylangan, qasrlar, bog‘-rog‘lar barpo etilgan.

Ayol — go‘zallik, nafosat va muhabbat timsoli, ayol bilan bog‘liq bu tuyg‘ular Sharqda asrlar davomida qadrlanib kelingan. Bu holatni Amir Temur saltanati misolida ham ko‘rishimiz mumkin.

Sohibqiron ayol qadriga, go‘zalligiga ichki bir muhabbat bilan qaragan. Uning ayollarga bo‘lgan ehtiromi, ular sharafiga barpo etilgan bog‘-rog‘lar va nodir me‘moriy yodgorliklarda ham aks etgan.

Samarqandda to‘ng‘ich opasi Qutlug‘ Turkon og‘o, singlisi Shirinbeka og‘oning qabrlari ustiga maqbaralar qurdirgan.

Bundan tashqari, Sohibqiron saltanat ishlarida nihoyatda band bo‘lishiga qaramay, Samarqand atrofida marjondek sochilib turgan bog‘larni barpo etgan. Tuman og‘oga Bog‘i Bihishtni, To‘kal xonimga atab Bog‘i Dilkushoni va nevarasi Begi Sultonga atab Bog‘i Shamolni bunyod ettirgan. Mazkur bog‘lar Samarqanddagi boshqa bog‘lardan o‘zining tengi yo‘q tarovati, ulug‘vorligi hamda ayol kabi go‘zal nafosati bilan ajralib turar edi.

(N.Muhammadxo‘jayeva)

39-mashq. Berilgan gaplarni o‘qing. Undagi teng bog‘lovchilarni aniqlang.

1. Sizni ishxonada ham, oilada ham ijobiy yutuqlar kutmoqda. 2. Mashaqqatli, lekin sharaflil ishga qo‘l urasiz. 3. Iqtisodiy ahvolingiz ham a‘lo darajada. Uni qanday taqsimlash faqat sizning didingizga, aqlingizga bog‘liq. 4. Aql-u zakovatingiz bilan ularni mot qilasiz. 5. Yaqinlaringizning quvonch-u tashvishiga sherik bo‘lishga harakat qiling. 6. Qayg‘u bilan shodlik yonma-yon bo‘lishini unutmang. Ollohdan sabr-qanoat, kuch-quvvat so‘rang. 7. Shaxmat o‘zida nazariy, ham amaliy tomonlarini birlashtirgan alohida fan. 8. Taqdirning qaysi ko‘chasiga bosh urishga ba‘zan kimdir, ba‘zan qandaydir tasodif sabab bo‘ladi. 9. Xalqim, Vatanim uchun zavq va shavq bilan mehnat qilaman. 10. Mashrab bilan So‘fi Olloyorning dunyoqarashlari, muhabbatlari bir-birlariga hamohang edi.

(Gazetadan)

40-mashq. Matnni o‘qing, tobe bog‘lanishli so‘z birikmalarini daftaringizga ko‘chirib yozing.

ASRAGAYMIZ BIZ VATANNI...

Dilga elning ishqin solib,
Hunar izlab, bilim olib,
Bo‘lib dono ilmi tolib,
Asragaymiz biz VATANNI

Fido aylab jon-u tanni.

Xorazmiy zuryodimiz,
Navoiyning avlodimiz,
Yurtga tikib hayotimiz,
Asragaymiz biz VATANni
Fido aylab jon-u tanni.

Saboq olib diyonatdan,
Ezgu ishdan, matonatdan,
Qochib mudom xiyonatdan
Asragaymiz biz VATANni
Fido aylab jon-u tanni.

Jahon ichra tole izlab,
Xalq nomidan dadil soʻzlab,
Obod yurtning baxtin koʻzlab
Asragaymiz biz VATANni
Fido aylab jon-u tanni.

(Abdulhay Sobirov)

41-mashq. Quyida berilgan savollarga javob yozing hamda soʻz birikmalariga misollar keltiring.

1. Teng bogʻlanish deganda nimani tushunasiz?
2. Tobe bogʻlanish deb nimaga aytiladi?
3. Tobe bogʻlanishni hosil qiluvchi vositalarga misollar keltiring.

6-DARS. SOʻZ BIRIKMASI

Darsning maqsadi: *Soʻz birikmasi haqida talabalar ongida bilim va koʻnikmalar hosil qilish.*

R E J A:

1. Soʻz birikmasi.
2. Soʻz birikmasining tuzilishi.
3. Soʻz birikmasida tobe va hokim qismlarni bir-biriga bogʻlovchi vositalarning oʻrni.

1-topshiriq. *Ozodlik ushaldi va ozodlikning ushalishi oʻrtasidagi oʻxshashlik va farqli tomonlarni ayting.*

2-topshiriq. *Manzura kompyuterda ishlayapti gapida ishtirok etgan uchta boʻlak ikki xil bogʻlangan, shu bogʻlanishni aniqlang. Aniqlangan ikkita bogʻlanishning bir-biridan farqini ayting.*

43-mashq. Hikoyani ko‘chiring. So‘z birikmalarini aniqlang.

G‘IYBATCHIGA MUKOFOT

Hasan Basriyning oldilariga bir kishi kelib dedi:

— Hazratim, Sizni bir kishi shunday g‘iybat qildiki, asti qo‘yaverasiz.

— Sen unikida bo‘ldingmi? — so‘radi Hasan Basriy undan.

— Ha, — dedi u. — Meni rosa mehmon qildi. Tansiq taomlardan qo‘ydi oldimga, lekin yo‘q yerdagi tuhmatlar bilan Sizning sha‘ningizni to‘kdi.

— Sen uning tansiq taomlarini qorningga sig‘diribsan-u, lekin g‘iybat gaplarini sig‘dirolmabsan-da. Shu gaplarni kelib menga aytishing shartmidi? Ha, mayli, mana buni o‘sha g‘iybatchiga eltib ber, — dedi Hasan Basriy qo‘ynidan bir hovuch hurmo olib... — bu unga xizmat haqi.

— Nega, hazrat? Sizni g‘iybat qilganga haq berasiz?! — deya hayratga tushib so‘radi u.

— Chunki, — dedi Hasan Basriy, — u menga g‘iybat qilib, shu paytgacha qilgan gunohlarimni o‘ziniki qilib olibdi. Mana shuning uchun haqiga beryapman-da xurmolarni, olib borib ber.

44-mashq. Gaplarni so‘z birikmalariga ajratib ko‘chiring. Birikmalarning turlarini aniqlang. Gap bo‘laklarining qaysi so‘z turkumi bilan ifodalanganini tushuntiring.

Saxiylik kishilar o‘rtasidagi ishonch va muhabbatdan paydo bo‘ladi. Saxiy kishi o‘z iltifoti bilan bировga qarz yoki yordam bermaydi, balki unga bo‘lgan ishonchining qanchalar quvvatga ega ekanligini oshkor etadi. Chingiz Ahmarov barchaga saxiylik ko‘rsatishni xohlaydi. Hammaning ko‘nglini olishni, qo‘lidan kelgancha yaxshilik qilishni istaydi. Demakki, u insonga ishonadi.

Chingiz Ahmarovning esdaliklarini o‘qib, savollarimga qisman javob topgandek bo‘laman: «Xalqning ishonchini oqlay oldimmi? Ruhimda to‘xtovsiz, iznsiz oqib yotgan cheksiz-chegarasiz hayajonlarimni, orzu-maqсадlarimni, ehtiroslarimni san‘atga aylantirib, rang-tasvirga ko‘chirib, odamlar qalbiga singdira oldimmi? degan so‘roq qarshisida shaxsiy yetishmovchiliklarim va turmush og‘irliklarini esimdan chiqaraman, yanada ko‘proq kuch bilan ishlash orqali xalqdan qarzlarimni uzishim kerakligini o‘ylab ustaxonaga shoshaman. Yangi, katta asarlar yaratish ishtiyoqi meni bir soniya ham tark etmaydi... Ishlashim, tanda jon bor ekan, rasmlar chizishim kerak...»

45-mashq. Rasm asosida «Ozod Vatanim mening» mavzusida matn tuzing. Matnda ishlatilgan so‘z birikmalariga diqqat qiling.

46-mashq. Tubandagi so‘zlar yordamida so‘z birikmalari tuzing. So‘z birikmasidagi so‘zlarning qanday vosita orqali munosabatga kirishganini tushuntiring.

Go‘zallik, qodir, din, she‘riyat, rassom, hayot, mehribon, qahramon, insoniy, ijodkor, istak, ayol, xurofot, ruh, san‘at, surat, musavvir, nafosat, ezgulik, mashhur, mukofot, davr, qalb, tuyg‘u, mavhum, dala, da‘vat, pok, o‘lmas, ko‘z, nogoh, ishonuvchan, shaxs.

**7-DARS. TOBE BO‘LAKNING HOKIM BO‘LAKKA
KELISHIK QO‘SHIMCHALARI YOKI
KO‘MAKCHILAR YORDAMIDA BOG‘LANISHI
VA ULARNING SINONIMIYASI**

Darsning maqsadi: *O‘quvchilar ongida tobe bo‘lakni hokim bo‘lakka bog‘lab keluvchi kelishik qo‘shimchalari va ko‘makchilardan o‘rinli foydalanish ko‘nikmasini shakllantirish.*

R E J A:

1. Tobe bo‘lakning hokim bo‘lakka kelishik qo‘shimchalari yordamida bog‘lanishi.
2. Tobe bo‘lakning hokim bo‘lakka ko‘makchilar yordamida bog‘lanishi.
3. Kelishiklar va ko‘makchilar sinonimiyasi.

1-topshiriq. Kitob... o‘qimoq birikmasidagi nuqtalar o‘rniga mos keluvchi bir necha kelishik qo‘shimchalarini qo‘shing. Ularning bir-biridan ma‘no farqini ayting.

2-topshiriq. Onam... olmoq birikmasidagi nuqtalar o‘rniga mos keluvchi bir necha kelishik qo‘shimchalarini qo‘shing. Ma‘nodagi farqini ayting.

Tobe bo‘lak hokim bo‘lakka bir yoki bir nechta kelishik qo‘shimchalari yordamida bog‘lanishi mumkin.

Agar hokim bo‘lak egalik qo‘shimchasidagi ot bilan ifodalangan bo‘lsa, tobe bo‘lak faqat qaratqich kelishigidagi ot bilan ifodalanadi:

Ot ning □ ot -im (-m)
-ing (ng)
-i (-si)

Ba‘zan qaratqich kelishigi ifodalanmasa ham, uning izi bilinib turadi:

Ot □ ot -im (-m)
-ing (-ng)
-i (-si)

Agar hokim bo‘lak belgi bildiruvchi so‘zlar bilan ifodalanib, qiyoslashga asos vazifasini bajarsa, qiyoslanuvchi so‘z chiqish kelishigi orqali bog‘lanadi. Uni quyidagi sxema orqali ifodalash mumkin:

Ot dan □ belgi
bildiruvchi
so‘z

Masalan, *Oydan go‘zal; asaldan shirin; otdan baland* kabi.

Agar hokim bo‘lak fe‘l bilan ifodalansa, shu fe‘lning ma‘no talabiga ko‘ra tobe bo‘lak bir necha kelishik qo‘shimchalari orqali bog‘lanadi. Uni quyidagi sxema orqali ko‘rsatish mumkin:

Ot □ fe‘l

-□

-ni

-dan

Masalan, *uzum ye; uzumni ye; uzumdan ye.*

Bularning birinchisida har qanday uzum, ikkinchisida so‘zlovchi bilan tinglovchi uchun ma‘lum bo‘lgan aniq uzum va uning hammasi, uchinchisida so‘zlovchi bilan tinglovchi uchun ma‘lum bo‘lgan aniq uzum va undan bir qism ma‘nosi ifodalanadi.

Tobe bo‘lakni hokim bo‘lakka bog‘lovchi kelishik qo‘shimchalari va ko‘makchilar sinonimiyasi

1-topshiriq. Nuqtalar o‘rniga quyidagi kelishik qo‘shimchalari va ko‘makchilardan mosini qo‘ying: -ga, -da, -dan,-ni,-ning; qarab, tomon, bo‘ylab, sari.

1. Netkay erdi o‘z otasi ... o‘zi tosh otgan padarbezorilar ... qo‘llari shol bo‘lsa?!
2. Koshkiydi, ozod qush ... aylansamu qoshingiz ... uchib borsam, diydangiz yarasi ..., dilingiz jarohati ... malham bo‘lolsam!

Tobe bo‘lak hokim bo‘lakka ko‘makchilar yordamida ham bog‘lanadi.

Masalan: *Istiqlol uchun kurashmoq.*

Toshkent tomon yo‘nalmoq.

Ba‘zan kelishik va ko‘makchi birgalikda qo‘llaniladi. Bunday vaqtda kelishik tobe so‘z oxiriga yoki ko‘makchi oxiriga qo‘shilishi mumkin.

Masalan: *Dala tomon ketmoq;*

dala tomonga ketmoq.

Juda muhim. *Tobe bo‘lak hokim bo‘lakka ko‘makchilar yordamida bog‘langanda, ko‘p hollarda kelishik bilan birgalikda yoki kelishik bilan almashinib qo‘llanilishi mumkin. Natijada kelishik qo‘shimchalari va ko‘makchilar sinonimiyasi vujudga keladi.*

48-mashq. O'qing, birikmalarni aniqlab, o'tli birikmalarni daftaringizga ko'chirib yozing.

G'iyosiddin Jamshidning aytishicha, uning otasi «Qur'oni Karim»ning aksariyat qismini yoddan biladilar. Tafsilatlar va mufassirlarning har bir oyat haqidagi so'zlarini aqlida saqlaydilar va yoddan aytadilar... Arab tilining nahv va sarfini yaxshi biladilar va arabchada g'oyat yaxshi yozadilar. Shuningdek, u kishim fiqhdan ancha xabardorlar: mantiq, ma'nolarning bayoni va usullaridan ham xabardorlar.

U kishim riyoziyot (matematika) fanining barcha tarmoqlarini mukammal egallagan va shunday jiddiy mahorat ko'rsatganlarki, kunlardan bir kun o'tda ketayotib, 818-yil rajab oyining o'ninchi va o'n beshinchi kunlari orasidagi (milodiy 1415-yil 15—20-sentabr) dushanba kuni yil mavsumining qaysi kuniga munosib kelishini aniqlashni istadilar. Shunga ko'ra, o'tda ketayotib, xayoliy hisob-kitob bilan quyosh taqvimini (o'sha kuni) bir daraja va ikki daqiqa ekanligini toptilar. Keyin otdan tushgach (hisob to'g'riligini) bu bandayi bechoradan so'rab, aniqlab oldilar.

49-mashq. Ko'chiring. So'z birikmalarini ajrating. Tobe bo'lakdan hokim bo'lakka chiziqcha tortib, chiziqning tepasiga ularning bog'lanish usullarini yozib qo'ying.

1. Tarixni anglash orqali insonda hayotni anglash qobiliyati shakllanadi. 2. Inson tarixning yaratuvchisi, ishtirokchisi va uni dunyoga keltiruvchi eng oliy xilqat ekanligini va bu rad etib bo'lmas haqiqatligini tan olamiz. 3. Insoniyat tarixi bu har birimizga bog'liq bo'lgan, o'zligimizni ko'rsatadigan, bizning olis shajaramizni, nasl-u nasabimizni, insoniy qadr-u qimmatimizni belgilaydigan muqaddas va mo'tabar voqelikdir. 4. Biz g'olib chiqmoqchi ekanmiz, bunda bizga yangicha g'oya kerak. Bu g'oyaning zamirida xalqimizning o'zligini anglashi yotadi. Haqqoniy tarixni bilmasdan turib esa o'zlikni anglash mumkin emas. 5. Har bir yangi avlod yangi tarixni taqozo etadi, uni yaratadi, takomillashtiradi. O'z dunyoqarashi va manfaatlari doirasida vujudga keltiradi.

(«Fidokor» gazetasidan)

8-DARS. QARATQICH KELISHIGI VA EGALIK QO'SHIMCHALARINING QO'LLANILISHI

Darsning maqsadi: Talabalar ongida qaratqich va tushum kelishigidan nutqda to'g'ri foydalanish ko'nikmasini hosil qilish.

R E J A:

1. So'zlarning ikki tomonlama bog'lanishi.
2. So'roq talab qiluvchi so'zning ifodalanish usullari.
3. Nutqda qaratqich va tushum kelishigidan o'rinli foydalanish.

1-topshiriq. Nuqtalar o'rniga kelishik va egalik qo'shimchalarini qo'yib ko'chiring.

Men...
Sen... kitob...
U...

2-topshiriq. *Ozodlik nash'asi* birikmasidagi bog'lovchi vositalarni tushirib qo'llang. Ma'noda qanday o'zgarish ro'y berganini aniqlang.

Juda muhim. *Tobe bo'lak hokim bo'lakka qaratqich kelishigi va egalik qo'shimchasi yordamida bog'langanda ikki tomonlama bog'lanish ro'y beradi. Tobe bo'lak qaratqich kelishigi qo'shimchasini, hokim bo'lak esa egalik qo'shimchasini oladi. Bunday bog'lanishda tobe qism qaratqich, hokim qism qaralmish deb ham nomlanadi.*

Ko'pincha qaratqich kelishigi yoki egalik qo'shimchasi, ba'zan esa har ikkisi ifodalanmaydi. Uni quyidagi sxema orqali ifodalash mumkin:

a) -ning (do'stimning)	(ona)	-si
b) -□ (mustaqillik)	(shabada)	-si
d) -ning (bizning)	(Vatan)	-□

Qaratqich kelishigi doimo tushib qola bormaydi. U quyidagi hollarda, albatta, qo'llaniladi:

a) qaratqich bilan qaralmish o'rtasida boshqa so'z kelsa. Masalan, *Derazaning qora oynasi*;

b) qaratqich atoqli otlar va olmoshlar bilan ifodalanganda. Masalan, *Ahmadning daftari, Mening daftarim kabi.*

Yuqorida ta'kidlanganidek, qaratqich va qaralmish munosabatida qaratqich va egalik qo'shimchalarining ifodalanishi to'rt xil ko'rinishga ega:

Bu ko'rinishlar o'rtasida ma'lum mazmuniy va uslubiy farqlanish bor. Solishtiring:

- 1) daftarning varag'i;
- 2) daftar varag'i;
- 3) bizning daftar;
- 4) daftar varaq.

Birinchi bog'lanish bilan ikkinchi bog'lanish o'rtasida aniqlik-noaniqlik ma'nosi bor yoki yo'qligiga ko'ra farqlanish mavjud. Agar varaq so'zlovchi va tinglovchi uchun aniq bitta daftarga qarashli bo'lsa, birinchi bog'lanish qo'llaniladi, umuman daftarga qarashli bo'lsa, ikkinchi bog'lanish qo'llaniladi. Uchinchi bog'lanish ko'proq qaratqich 1-shaxs ko'plikdagi olmoshlar bilan ifodalanganda ishlatiladi. To'rtinchi bog'lanish esa birinchi va ikkinchisidan ko'proq so'zlashuv uslubiga xosligi bilan farqlanadi.

Shunday qilib, qaratqichli birikmalarning qay holatda qaysi biridan foydalanishni bilish madaniy nutq uchun katta ahamiyatga ega.

Qaratqich va tushum kelishiklaridan o'rinli foydalanish

1. O'zbekistonlik bolalar yelkasida millat yuki borligini sezishi kerak. 2. O'zidan keyin kelayotgan avlod zakovati va shijoatiga ishonmagan jamiyatning ichi mo'rt bo'ladi. 3. Yosh davlatimizni urush olovida yoqishni istagan tashqi va ichki kuchlar yakson bo'lmoqda. 4. Navoiy she'riyat olamiga kirishi bilanoq asarlarini o'z ona tilida yoza boshlagan. 5. Uning hayoti esa vatandoshlarini baxtli, mamlakatini obod qilish yo'lida beminnat zahmat chekishdan iborat bo'ldi. 6. Sulton Husayn so'z sohibqironini o'zining oq otiga mindirib, otning jilovidan ushlab, piyoda yura boshladi. 7. Taniqli san'atkorlarimiz mahorati anjuman ahlida unutilmas taassurot qoldirdi. 8. Milliy universitetning muhtasham madaniyat saroyiga oliy ilm maskanining barcha fakultetlarida tahsil olayotgan yosh yigit-qizlar, adabiyot muxlislari jam bo'lishdi.

(«O'zbekiston adabiyoti va san'ati» gazetasidan)

51-mashq. Ko'chiring. So'z birikmalarini ajrating. Tobe bo'lakdan hokim bo'lakka chiziqcha tortib, chiziqchanning tepasiga ularning bog'lanish usullarini yozib qo'ying.

1. Tarixni anglash orqali insonda o'zining inson ekanligini anglash qobiliyati shakllanadi. 2. Inson tarixning yaratuvchisi, ishtirokchisi, uni dunyoga keltiruvchi eng oliy xilqat ekanligini va bu rad etib bo'lmas haqiqat, tengsiz qadriyatligini tan olamiz. 3. Insoniyat tarixi bu har birimizga bog'liq bo'lgan, o'zligimizni ko'rsatadigan, bizning olis shajaramizni, nasl-u nasabimizni, insoniy qadr-u qimmatimizni belgilaydigan muqaddas va mo'tabar voqelikdir. 4. Biz g'olib chiqmoqchi ekanmiz, bunda bizga yangicha g'oya kerak. Bu g'oyaning zamirida xalqimizning o'zligini anglashi yotadi. Haqqoniy tarixni bilmasdan turib esa o'zlikni anglash mumkin emas. 5. Har bir yangi avlod yangi tarixni taqozo etadi, uni yaratadi, takomillashtiradi, uni o'z dunyoqarashi va manfaatlar doirasida vujudga keltiradi.

(«Fidokor» gazetasidan)

52-mashq. Quyidagi savollar va topshiriqlarga javob bering.

1. Teng bog'lanishdagi teng bog'lovchi vositalarni ayting.
2. So'z birikmasining kesimlik shakliga ega emasligini tushuntiring.
3. Hokim qism bilan tobe qismni bir-biridan qanday farqlash mumkin?
4. Tobe bo'lak hokim bo'lakka qanday vositalar yordamida bog'lanadi?
5. Kelishik va ko'makchilar o'rtasidagi sinonimiyani tushuntiring.
6. So'zlar o'zaro birikishi uchun mantiqiy bog'liqlik kerakmi? Misol bilan isbotlang.
7. Badiiy nutqda so'z birikmalari qanday bo'ladi? Misollar bilan tushuntiring.
8. So'z birikmasida sabab ma'nosi ifodalanib kelganda *deb*, *uchun*, *tufayli* bog'lanishlari o'zaro sinonimlik hosil qila olishini misollar bilan tushuntirib bering.
9. Chiqish kelishikli birikmalar qaratqich va jo'nalish kelishikli birikmalar bilan, jo'nalish kelishikli birikmalar esa qaratqichli birikmalar bilan sinonimik munosabatga kirishishini misollar bilan isbotlang.
10. Xalq maqollarida, gazeta sarlavhalarida ko'makchilardan emas, asosan kelishiklardan foydalanish sababini misollar bilan tushuntiring.

53-mashq. Quyida berilgan hikmatlardan ergash va bosh soʻzni aniqlang. Ularning bogʻlanish yoʻllarini tushuntiring. Hikmatlar asosida munozara oʻtkazing.

Agar bir daraxt kessangiz, oʻrniga yangi novdalar koʻkarib chiqadi, ammo mehr-u muhabbat niholi jazo arrasi bilan arralansa, aslo koʻkarmaydi.

Ishning oqibatini, nima boʻlishini bilish — oqillikdan, ammo keladigan falokatga chora izlamay qaygʻu chekib oʻtirish — nodonlikdan dalolat beradi.

54-mashq. Birikmalarni uch guruhga ajratib yozing: moslashuvli, boshqaruvli va bitishuvli.

Vatan oʻgʻlonlari, yurtimiz jamoli, oʻgʻlini topib, gullar oralab, qiz bola, choy quti, kitoblardan foydalanish, yengil mashina, kasbini sharaflamoq, mamlakat Prezidenti, dil soʻzlari, ishini bajarib, yoshlarga oʻrgatish, undan koʻra kuchli, farovonlik haqida kitob, yerni oʻlchash, ogohlikka daʼvat, sogʻlomlashtirish maskani, qoʻlni qoʻyib, ishlashiga kafolat, eʼtiborli ayol, kasbga muhabbat, saxovatli inson, xalqni boyitish, farovonlik uchun kurash, dolzarb masala, goʻzal hissiyot, tugʻma qobiliyat, taʼtil kunlari, yoshlar jamgʻarmasi, kasbga sadoqat, paxta hisobi, tinchlik haqida suhbat, insonparvarlik yordami, koʻz bilan koʻrish, uning nigohi, uch kishini, qahraton qish, nufuzli oʻrin.

55-mashq. Hikmatlarni oʻqing va yozib oling. Birikmalarga ajrating. Tobe soʻz hokim soʻzga qanday birikkanini izohlang.

HIKMAT — AQL CHIROGʻI

Sabr suhbatini zeriktirarli oʻrtoqdir, ammo maqsadga olib boradi. U sekin yuradigan ulovdir, biroq manzilga eltadi. Sabr achitib gapiradigan nasihatgoʻy, kishi tabiati undan ozor chekadi, lekin unga amal qilgan oxirida soʻzsiz murodiga yetadi. U bamisoli tabib, badxoʻr dori, bemor undan azob tortadi, ammo soʻngida sogʻlikka erishadi.

Ishqqa muhtalo oshiqlar sabr soʻzini eshitganda choʻchidilar, biroq uning sharofati bilan yor vasliga yetishadilar. Hajr azobidagi kishilar sabr soʻzini eslashni ham istamaydilar, ammo oxirida sabr tufayli diydor koʻrishadilar.

(«Hikmatlar xazinasi»dan)

9-DARS. GAP BOʻLAKLARI

Darsning maqsadi: Talabalarga gapning sintaktik tuzilishi haqida ilmiy bilim berish, ularda gap boʻlaklaridan toʻgʻri foydalana olish koʻnikmasini shakllantirish.

REJA:

1. Gapni boʻlaklarga ajratish.
2. Bosh boʻlak, ikkinchi va uchinchi darajali boʻlaklar haqida.

1-topshiriq. Quyidagi gapda ishtirok etgan soʻzlarning oʻzaro bogʻlanishini aniqlang:

Bogʻda gullar ochilgan.

2-topshiriq. Quyida berilgan gapda ishtirok etgan soʻz birikmalarini alohida-alohida yozing. Tobe boʻlakning hokim boʻlakka nisbatan qanday soʻroqqa javob boʻlayotganini va bogʻlovchi vositani aniqlang:

Vatanimizni jon-dilimizdan sevamiz.

Gap tarkibidagi oʻzaro tobe bogʻlanishda boʻlgan soʻzlardan bittasi tobe boʻlak, ikkinchisi hokim boʻlak vazifasini bajaradi. Tobe boʻlak hokim boʻlakka bogʻlanib, hokim boʻlak talab etgan sintaktik vazifada keladi. Ana shu vazifa gap boʻlagi nomi bilan yuritiladi.

Eslab qoling. *Gap tarkibida tobe bogʻlanib maʼlum soʻroqqa javob boʻluvchi soʻz yoki soʻzlar birikmasiga gap boʻlagi deyiladi. Masalan, Oʻqituvchimga gul berdim. Bu gapda uchta gap boʻlagi boʻlib, birinchisi kimga? soʻrogʻiga javob boʻlib, toʻldiruvchi vazifasida, ikkinchisi nima (ni)? soʻrogʻiga javob boʻlib, toʻldiruvchi vazifasida, uchinchisi nima qildi? soʻrogʻiga javob boʻlib, kesim vazifada kelyapti.*

Demak, gap boʻlagi tobe bogʻlanish doirasida, tobe qism vazifasida kelgan boʻlaklar hisoblanadi. Uning qaysi boʻlak vazifasida kelayotganligi hokim boʻlakka nisbatan aniqlanadi.

Gapda kesimgina boshqa boʻlaklarga nisbatlanmagan holda aniqlanadi, chunki uning kesim ekanligini kesimlik shakllari koʻrsatib turadi. Shuning uchun uni gap tarkibidan topish qiyinchilik tugʻdirmaydi. Qolgan boʻlaklar kesimga nisbatan aniqlanadi. Boshqa boʻlaklar javob boʻlishi lozim boʻlgan soʻroqlar kesimga qarab beriladi. Masalan, Sen Pushkinning sevgan malagi gapida kim? soʻrogʻiga kesim vazifasidagi *Pushkinning sevgan malagi* boʻlagiga bogʻlanadi. Kim? soʻrogʻiga javob boʻluvchi boʻlak ega vazifasida keladi. Demak, ega ham kesimga nisbatan belgilanadi.

Gap boʻlaklari gap tuzilishidagi vazifasiga koʻra ikki guruhga, ikki darajaga boʻlinadi.

Juda muhim. *Gapni gap qilib shakllanishida muhim boʻlgan, uning mazmuniy va grammatik markazi hisoblanuvchi boʻlak — kesim. Shuning uchun u gapning eng muhim boʻlagi, bosh boʻlak sanaladi.*

Ega kesim ifodalagan belgi, harakat-holatlarning egasi sifatida kesimdan keyingi boʻlak sanaladi.

Toʻldiruvchi va hol kesim bilan tobe munosabatga kirishib, uning maʼnosini izohlab, toʻldirib keladi. Shuning uchun ular ikkinchi darajali boʻlaklar sanaladi.

Aniqlovchi yuqoridagi barcha boʻlaklarga bogʻlanib, ularning maʼnosini izohlab keladi. Gapda qaysi boʻlak bilan munosabatda boʻlsa, shu boʻlak bilan birgalikda bitta gap boʻlagi, birikmali gap boʻlagi boʻlib keladi.

Aniqlovchi shu birikmali gap boʻlaklarining boʻlagi sifatida keyingi bosqichda ajralib chiqadi.

Shunday qilib, gap bo‘laklari bir necha darajalarga bo‘linadi:

1. Bosh bo‘lak: kesim, ega.
2. Ikkinchi darajali bo‘laklar: to‘ldiruvchi, hol, aniqlovchi.

56-mashq. O‘qing. Gapni bo‘laklarga ajrating.

O‘TOV

Turkiy xalqlarning dastlabki xo‘jalik turlaridan biri bo‘lgan chorvachilik turli sabablarga ko‘ra makon o‘zgartirish hamda urushlar tarixi bilan bevosita aloqador. Ana shunday tarixiy vaziyatda mazkur xalqlar xohlagan vaqtida tikib yashab, xohlagan paytda yig‘ib, ko‘chiga ortib ketishiga qulay bo‘lgan ko‘chma uylardan (o‘tovlardan) foydalanganlar.

«O‘tov» so‘zi o‘zbek tilida «kigiz uy» ma‘nosini bildirsa, qirg‘iz, qozoq, turkman tillarida katta uyga nisbatan kichik uyni ifodalaydi. O‘tovlar yengil, tabiiy materiallardan quriladi. O‘tovlarning yog‘och qismi erkak ustalar tomonidan, kigiz qismi esa ayollarning qo‘l mehnati natijasida amaliy san‘at asari darajasiga ko‘tarilgan.

(A.Hametova)

57-mashq. Rasm asosida «Samarqand sayqali ro‘yi zamin ast» mavzusida matn tuzing. Matn ichida ishlatilgan gaplarni gap bo‘laklari bo‘yicha tahlil qiling.

58-mashq. Berilgan gaplarga mos kesim qo‘yib gaplarni ko‘chiring.

1. Beshik tebratgan qo‘llar dunyoga... 2. Dunyoda kechayotgan tabiat tanazzulini o‘ylasam, dilim tubidan bir nido... 3. Tarix haqiqati oyga... 4. Hikmat toshi vositasida kumush oltinga... 5. Qurumsoq tabassumini ham o‘zgalardan... 6. Qafasda dunyoga kelgan qum ham erkin tush... 7. Begona yurt osmonidagi quyosh ham musofirga g‘arib... 8. Eng xosiyatli buloq — ilm chashmasi: undan suv ichgan sayin tashnalik... 9. Hikmatni

o'tda yoqsangiz, u qaqnus yanglig' kuldanda yana... 10. U tavbaning kuchiga ishongani uchun ham dahriylik ko'chasiga...

(M.Xidir)

59-mashq. Ko'chiring. Gaplarning kesimi, shuningdek, kesimlikni hosil qiluvchi shakllarni toping.

1. Vadud Mahmud do'stlari bilan birga Behbudiyning so'nggi izlarini boshqa shaharlardan ham qidirgandi. 2. U Cho'lpon ta'sirida ozmi-ko'pmi barmoqda (barmoq vaznida) qalam tebratgan. 3. Iste'dodli shoir Botu suronli davr zayli bilan 34 yil umr ko'rdi. 4. Botu haqida o'ylaganimda, uni yaqindan bilgan kishilardan biri Laziz Azizzodaning satrlari yodimga tushadi. 5. Abdulla Alaviyning bizgacha yetib kelgan bor-yo'g'i yetti-sakkiztagina she'rini o'qiydigan bo'lsak, ularda Cho'lpon singari, bir xillikdan qochib, she'riyatning yangi-yangi ufqlariga intilgan shoirni ko'ramiz. 6. 1931-yilning 8-yanvarida xalqimizning yana bir ardoqli farzandi A.Alaviy avji qirchillama yoshida olamdan o'tdi. 7. Mana shunday sharoitda har jihatdan bilimdon va til biladigan kishini ko'rsangiz, og'zingiz ochilib qolishi turgan gap edi. 8. Usmonxon Eshonxo'jayev 1937-yili «Xalq dushmani» sifatida hibsga olinib, otib tashlangan edi.

(N. Karimov)

10-DARS. KESIM VA UNING IFODALANISHI

Darsning maqsadi: *Talabalar ongida kesim va uning shakllari haqida ko'nikma hosil qilish.*

R E J A:

1. Kesimlikning belgilari.
2. Ot kesim va fe'l kesimlar haqida.
3. Kesimlarning tuzilishiga ko'ra turlari.

1-topshiriq. *Ko'pdan quyvon qochib qutulmas* maqolidagi so'zlarning bir-biri bilan qanday bog'langanini aniqlang. Har bir bog'lanishda qaysi so'z takrorlanayotganini aniqlang.

2-topshiriq. *Litseyning III bosqich o'quvchisiman* gapidan gapga xos bo'lgan shaxs-son, zamon, bo'lishli- bo'lishsizlik, tasdiq- inkorlik ma'nolari qaysi bo'lakda o'z ifodasini topgan?

Esda saqlang. *Kesimlik (shaxs-son, zamon, tasdiq-inkor, modal) ma'nosini ifoda etgan gapning markaziy bo'lagi kesim deyiladi.*

Kesimlik ma'nolari kesimlik shakllari orqali ifodalanadi. Har bir kesimlik ma'nosi alohida-alohida ifodalanishi mumkin. Masalan, yoz-ma (tasdiq-inkor) -say (mayl) -di (zamon) -m (shaxs-son). Bitta kesimlik shakli bir necha kesimlik ma'nolarini ifodalaydi. Masalan, kel-di (o'tgan zamon, III shaxs, tasdiq, aniqlik mayli) yoki *o'quvchi-man* (I

shaxs, hozirgi zamon, tasdiq, aniqlik mayli). Ba'zan kesimlik ma'nolari hol shakli orqali ifodalanadi. Masalan, *Kel* (kelasi zamon, II shaxs, tasdiq-buyruq mayli) yoki *Men o'quvchi* (I shaxs, hozirgi zamon, tasdiq, aniqlik).

Kesim *nima qildi? nima bo'ldi? nima qilmoqda (qilyapti)? kim (dir)? nima (dir)?* kabi so'roqlarga javob bo'ladi. Masalan, *Ishlasang, tishlaysan* maqoli ikkita kesimdan tashkil topgan. Birinchisi *nima qilsang?* Ikkinchisi *nima qilasan?* so'roqlariga javob bo'ladi. *Otam* — *o'qituvchi* gapida *o'qituvchi* bo'lagi kesim sanalib, **kim** (dir)? **Kim hisoblanadi?** so'roqlariga javob bo'ladi.

Fe'l kesim va ot kesim

Kesimlar ifodalanishiga ko'ra ikki xil bo'ladi: 1) fe'l kesimlar; 2) ot kesimlar.

Esda saqlang. *Fe'ldan ifodalanib, nima qilmoq? nima bo'lmoq? so'roqlariga javob bo'lgan kesimlarga fe'l kesim deyiladi.*

Masalan, *kitob o'qiyapman* gapida *o'qiyapman* nima qilyapman? so'rog'iga javob bo'lib, fe'l kesim sanaladi.

Opam — *shifokor* gapida *shifokor* **kim** (dir)? so'rog'iga javob bo'lib, ot kesim hisoblanadi.

Esda saqlang. *Ot, sifat, ravish, son, olmoshdan foydalangan kesimlarga ot kesim deyiladi.*

Fe'l kesimlar shaxs-son, zamon, tasdiq-inkor, mayl (modal) ma'nolarni kesimlik (fe'l) shakllari orqali ifodalaydi. Ot kesimlarda esa otni kesim qilib shakllantirish uchun maxsus vositalar (**-man,-san,-dir**; *bo'la (-man,-san,-di), hisoblana (-man,-san,-di), sanala (-man,-san,-di)* qo'shiladi.

Masalan: U o'quvchi(dir)
U o'quvchi hisoblanadi
U o'quvchi sanaladi.

Juda muhim. *Bunday ot kesimni shakllantiruvchi vositalar bog'lama deyiladi.*

Bog'lama ba'zan qo'llanilmasligi mumkin. Bunday vaqtda kesim ohang yordamida shakllanadi. Masalan: U o'quvchi.

Sodda va qo'shma kesimlar

Kesimlar tuzilishiga ko'ra sodda va qo'shma kesimlarga bo'linadi.

Esda saqlang. Faqat bir so'z bilan ifodalangan kesimga sodda kesim, ikki va undan ortiq so'z bilan ifodalangan kesimga esa qo'shma kesim deyiladi. Masalan, *qirlarda lolalar ochildi* gapida *ochildi* sodda kesim, «*Lolazor*» romanini *o'qib chiqdim* gapida *o'qib chiqdim* bo'lagi qo'shma kesim sanaladi.

Sodda va qo'shma kesimlar ifodalanishiga ko'ra sodda fe'l kesim va sodda ot kesim hamda qo'shma fe'l kesim va qo'shma ot kesimlarga bo'linadi. Masalan, 1. Dugonam tashqariga ko'z qirini tashladi. 2. Dadam kasalxonaning bosh shifokori hisoblanadi. Birinchi gapda **ko'z qirini tashladi** bo'lagi *nima qildi?* so'rog'iga javob bo'lib, qo'shma fe'l kesim, ikkinchi gapda esa **kasalxonaning bosh shifokori hisoblanadi** bo'lagi *kim hisoblanadi?* so'rog'iga javob bo'lib qo'shma ot kesim vazifasini bajaradi.

O'ylang: Otni kesim qilib shakllantiruvchi vositalar qaysilar?

Tayanch tushunchalar: fe'l kesim, ot kesim, bog'lama, kesimlik ma'nolari, kesimlik shakllari.

Berilgan maqolni izohlang, kesimlarni topib, qanday so'z turkumi bilan ifodalanganini ayting.

*Kattaga hurmatda, kichikka izzatda bo'l.
Bilim — aql chirog'i.*

60-mashq. She'rni ifodali o'qing. Kesimlarini topib, daftaringizga ko'chirib yozing, qaysi so'z turkumi bilan ifodalanganligiga izoh bering.

SO'Z QADRI

Bo'lsa takror qadri ketgay ne ulug' so'zlarni ham,
So'z bilish kam, bil yana o'rnin topib so'zlashni ham.

Nogahoniy bitta so'zdan darz ketur dil qasriga,
So'z — ulug' qudrat, eritgay toshni ham, muzlarni ham.

Oftob-u oyni alqab necha yozsang, balki oz,
Qadri bo'lgay qop-qaro tun ichra yulduzlarni ham.

Senga bir so'z aytadurman dilginamda asragan,
Jam etibman bag'riga ming kecha-kunduzlarni ham.

So'z aro inson kamoli, yor jamoli jilvagar,
Sarbaland etgay g'azalda ne qaro ko'zlarni ham.

«Xamsa» vodiysi aro so'z mulkini kezdin necha,
Tingladim yayrab go'zal gulchehra gulyuzlarni ham.

So'zda hikmat, so'zda ibrat, so'zda millat barqaror,
Yaxshi so'z birlan topursan eng aziz do'stlarni ham.

(J. Jabborov)

61-mashq. Gaplarni o'qing. Kesimlarini topib, ikki ustunga yozing.

Ot kesim

Fe'l kesim

I. Tilimiz juda boy, chiroyli. Bu tilda ifoda etib bo'lmaydigan fikr, tuyg'u yo'q. Afsuski, radiomizda ko'pincha xalq bilan mana shu boy, chiroyli, purqudrat tilda gaplashishmaydi. Nima uchun ko'cha harakati qoidasini buzgan kishiga militsiya hushtak chaladi-yu, butun bir tilni buzayotganlarga hech kim hushtak chalmaydi? Yozuvchining xalqqa aytadigan gapi naqadar muhim, naqadar salmoqli, naqadar zarur bo'lsa, kitobxonning qalbiga olib kiradigan obraz shu qadar kuchli bo'lishi kerak. Badiiy asarga baho berishda yuz-xotir, g'araz, hasad, laganbardorlik singari illatlar adabiyotga yo'l topolmaydi.

(A. Qahhor)

II. 1. Mirzacho'lda ham cho'lni bo'stonga aylantirayotgan odamlar juda ko'p. 2. U paytlarda xo'jalikda ko'zga ko'rinadigan muhtasham imoratning o'zi yo'q edi. 3. Toshkentga tushib, bir mashinada o'tin-ko'mir olib chiqdik, eski shahar bozorida bitta o'ttizinchi lampa oldik. 4. Bog'imizning gavjum bo'lishi bejiz emas edi. 5. A. Qahhor oddiy dehqondan tortib, to akademikkacha — hammaning ko'nglini topa olardilar, odamning ko'ngliga tushadigan birgina kaliti bor, bu kalit — kamtarlik, oddiylkdir. 6. Uyimizdan yaxshilar qadami sira uzilmas edi.

(K. Qahhorova)

62-mashq. Matni ko'chirib yozing. Kesimini topib, uning tuzilishiga va ifodalanishiga ko'ra turlarini yozing.

MUSIQANING QUDRATI

Rivoyat qilishlaricha, Olloh yaratgan o'n sakkiz ming olam ichida eng g'aroyibi bo'lgan inson dunyoga kelar ekan, unga jon musiqa orqali singdirilibdi. Shundan buyon inson o'z hayotini musiqasiz tasavvur eta olmaydi. Zero, kuy-qo'shiq kishiga cheksiz estetik zavq berishi barobarida uning qalbida ajib his-tuyg'u uyg'otadiki, u insonni doimo ezgulikka chorlaydi. Shu bois bo'lsa kerak, asrlar mobaynida ota-bobolarimiz farzand tarbiyasida musiqa ilmiga alohida e'tibor bilan yondashganlar. Zotan, musiqaga, kuy-qo'shiqqa yoshligidanoq oshno bo'lgan insonning hech qachon ko'ngliga adovat, qo'lidan yovuzlik kelmaydi.

Bugun bobolar tomonidan aytilgan ushbu fikrlarning naqadar haqiqat ekanligini respublikamizning turli musiqa dargohlarida tahsil olayotgan talaba-yoshlarning fikr-o'ylari misolida ham bilib olishimiz mumkin.

(Gazetadan)

63-mashq. Uchta guruhga bo'lining. Har bir guruh quyida berilgan hikmatlarni davom ettirishi kerak.

1. Ilm o'rganmoq — e'tiqodni mustahkamlash uchundir, ammo boylik orttirmoq uchun emas.

2. Saxovatsiz boy yogʻinsiz bulutga, ilmiga amal qilmagan olim ustiga kitob ortilgan eshakka oʻxshaydi.

3. Baxil oʻz molini asrash uchun qattiq azob chekadi. Hasadchi esa yaramas feʻli tufayli tinch yashay olmaydi. Unisi oʻziga bergan azobdan qiynaladi, bunisi esa oʻz qilgʻidan dard chekadi.

Yozgan gaplaringizdan kesimni topib, ifodalanishiga va tuzilishiga koʻra turini ayting.

64-mashq. «Oʻzbekiston tulporlari», yaʼni oʻzbek avtomobilsozligi haqida matn tuzib, gaplar ichida kelayotgan kesimlarga taʼrif bering.

65-mashq. Quyidagi berilgan soʻzlar, qoʻshimchalar yordamida kesimni shakllantirib gaplar hosil qilib, yozing.

1. -man, -san, -dir, -miz, -siz, -dir (lar).
2. Toʻliqsiz feʻllar orqali.
3. Boʻldi, qildi, etdi kabi yordamchi feʻllar bilan.
4. Ot va sifat bilan ifodalanadigan kesimlar.

66-mashq. Iboralar kesim boʻlib keladigan gaplarga misollar yozing. Gapning maʼno boʻyogʻidagi farqini tushuntiring.

Namuna: *Mustaqillik tufayli bagʻrimizga shamol tegdi.*

67-mashq. Matnni oʻqing. Ot kesimni shakllantiruvchi vositalarni alohida koʻchirib yozing. Bogʻlamalarining ostiga chizing.

«QADAMINGDAN OʻRGILAY, ISTIQLOL!»

Ozodlik! Naqadar totli Soʻzsan! Bugun mendek bir gʻarib dilni, qishloqdagi oddiy bir oila farzandini butun dunyoga tanitding. Qadamingdan oʻrgilay, Istiqlol!»

«XAYR XX ASR, SALOM XXI ASR!»

Yaponiyada oʻtkazilgan xalqaro rasmlar koʻrgazmasi ana shunday nomlandi. Dilfuza esa yer yuzi boʻyicha shu tanlovda ishtirok etgan 5000 ishtirokchi ichida gʻolib boʻldi.

Izboskanning Toʻrtkoʻl qishlogʻida yashovchi Dilfuza Matboboyeva yuzlab, minglab iqtidorli yoshlarimizning biri, xolos. Oʻzbekiston bagʻrida hur shamollar oʻstirayotgan bunday navnihollar hali behisob. Kelayotgan asr Sharq asri va, albatta, Oʻzbekiston asri boʻlishi shubhasizdir. Zero, bugungi Dilfuzalar tashlagan odimlar XXI asr shohsupalariga qoʻyilgan ilk qadamlarimizdir.

(*M. Otamirzayeva*)

68-mashq. Matnni oʻqing. Sodda va murakkab kesimlarni aniqlab, ularni daftaringizga koʻchirib yozing.

SENI SOGʻINDIM

Yo‘q! Sog‘indim desam nojoiz bo‘lar, chunki sen doimo men bilan birgasan. Men chin dildan, hamisha birga bo‘lishimizni, hech qachon bir-birimizdan yiroqlashmasligimizni istayman.

Sen bilan qanchalik baxtiyor ekanligimni, bor ovozim bilan dunyolarni larzaga solgim kelayotganini so‘z bilan ta‘riflashga ojizman.

Ne-ne insonlar senga yetisholmay ketdilar. Sening jamolingni ko‘rmoq niyatida butun umrlarini baxshida etdilar.

Men esa, ana shunday ulkan baxt egasiman!

Zero, sen insoniyatning eng buyuk orzusisan!

Ko‘zlarida yosh bo‘lsa-da, yuragida bardosh bilan sen uchun yashayotganlarning orzusisan!

Barcha jabr-u sitamlardan o‘tib, endigina seni qo‘lingdan tutgan, seni yo‘qotib qo‘ymaslik maqsadida butun vujudi bilan sen uchun yashayotganlarning orzusisan.

Sen buyuklar ichra buyuk bo‘lishing uchun jon fido aylamoqqa tayyor turganlarning orzusisan.

Har tong uyg‘onib men bilan birga ekaningni his qilganimda ko‘zlarim quvna ketadi.

Tongdagi go‘zalligingni menga ko‘z-ko‘z qilganingda, baxtdan, quvonchdan kundan kun munavvar oy kabi to‘lib borayotgan yorug‘ jamolingni ko‘rganimda yuragim yayrab ketadi.

Sen baxtsan! Sen shodlikсан! Sen yorug‘ kelajaksan!

Men seni sevaman, Mustaqillik!

(Shavkat To‘rayev)

11-DARS. EGA VA KESIMNING MOSLASHUVI

Darsning maqsadi: *Gapda ega bilan kesimning moslashuvi hamda moslashmaslik hollari haqida o‘quvchilarda ko‘nikma hosil qilish.*

R E J A:

1. Kesimlik shakllarining egaga mos kelishi.
2. Kesimlik shakllarining ifodalanmay qolish holatlari.

1-topshiriq. Kesimlik shakliga qarab bo‘sh katakni mos so‘z bilan to‘ldiring. Nima uchun shu so‘z bilan to‘ldirganingizni ayting.

a)	— talabaman.
b)	— sayraydi.
d)	— ishlaysiz.

Esda saqlang. *Ega kesim bilan grammatik va mazmun tomondan bog‘langanligi uchun doimo kesimning shakliga mos shaklda turadi. Eganing kesim shakliga mos (shaxs-son) shaklda kelishiga moslashuv deyiladi.*

Masalan, yuqorida keltirilgan *talabaman* kesimi birinchi shaxs birlikda turganligi uchun uning egasi ham birinchi shaxs birlikdagi olmosh bo‘ladi. Yoki *ishlaysiz* kesimi II shaxs ko‘plik (hurmat) shaklida turganligi uchun u faqat *siz* so‘zini tanlaydi va bu so‘z ega vazifasida keladi.

Kesim bilan ega ba‘zan son shakli bo‘yicha moslashmasligi mumkin. Xususan, ega narsa, hayvonlarni bildiruvchi so‘zlar bilan ifodalanganda. Masalan, *qushlar sayraydilar* emas, *qushlar sayraydi*, lekin shaxsda doimo moslik bo‘lishi shart.

Juda muhim. *Kesim ot kesim bo‘lib, uning kesimlik shaklini ko‘rsatuvchi bog‘lamalar qo‘llanilmasa, u vaqtida kesim ohang yordamida shakllanadi.*

Ot kesimning kesimlik shakllari maxsus ifodalanmay, ohang yordamida shakllanganda, shu tugallangan ohangni ifodalash uchun ega bilan kesim o‘rtasiga yozuvda tire qo‘yiladi. Masalan, *Ro‘paradagi bino — maktab. O‘zbekistonning poytaxti — Toshkent. Samarqand — azim shahar.*

O‘ylang: Ega bilan kesim orasiga nima uchun tire qo‘yilishini tushuntiring.

Tayanch tushunchalar: moslashuv, kesimlik shakllari, ot kesim, fe‘l kesim, sodda ot kesim, murakkab ot kesim, sodda fe‘l kesim, murakkab fe‘l kesim.

Quyidagi maqolni yod oling, uning ma‘nosini izohlang, nima uchun tire qo‘yilganligini tushuntiring.

Til — aql xazinasining qilichi, farosat — uning g‘ilofi.

69-mashq. Berilgan matndagi ega va kesimlarni aniqlang.

O‘G‘LIM, SENG AYTAMAN

O‘g‘lonim, baxt va baxtiyorlikning soni ming bitta. Uning tusi ham turfa va sonsizdir. Darvoqe, baxtiyorlikning o‘zi nima? Uning eng sodda ta‘rifi – qoniqish. Senga taalluqli bo‘lgan insonlar, muhit va ishlaringdan ko‘ngling to‘lishidir, ammo bu dunyoning hisob-kitobi juda qattiq: bermaguningcha, ololmaysan! Har bir inson — iqlim yaratuvchi manba, nur uzatsang, atrofing chaman bo‘ladi, muzlab tursang, bahorni ham qishga aylantirasan. Demakki, baxtiyor bo‘lish uchun, avvalo, o‘zingni unga munosib ayla. Boshqacha qilib aytganda, baxt senga tuhfa qilib berilmaydi, sen yo‘l topib uning qoshiga o‘zing borasan. O‘g‘lon bolam, biz senga shu yo‘lingda ko‘makchi bo‘laylik.

(T. Sodiqova)

70-mashq. Ko‘chiring. Ega va kesimning moslashgan (to‘liq moslashuv), moslashmaganligini va uning sababini izohlang.

1. «Men yurtimning pok istakli kuychisi...» (*A. Cho‘lpon*) 2. «Cho‘lpon go‘zal Turkistonni xonavayron qilgan kishilarni bo‘rilar, alvastilar, parilar deb atagan. Cho‘lpon ana shu qutlug‘ ma‘nodagi «parilar»ni «malaklar» deb nomlaydi. Uning she‘rlaridagi parilar esa alvastilarning bir turidir. Ana shunday yovuz kuchlar to‘plangan joyda qonlar oqadi, boshlar kesiladi. 3. Cho‘lpon muhabbat his-tuyg‘ulari bilan to‘la inson bo‘lgan. 4. O‘zbek tuprog‘iga kuzning hazin nafasi kelib kirishi bilan daraxtlar za‘faron libosga

burkanadi, bogʻchalardagi gullar labidan tiriklik suvi qochadi; sargʻish rang — oʻlim va musibat rangi tevarak boʻylab yoyiladi. 5. Soʻng uning nigohi qizarib qolgan yaproqlarga oʻtadi. 6. Choʻlponning zamondoshlari uni shoir sifatida eʼzozlagan. 7. Biz Choʻlponning oʻta kamtar, mehribon, ezgu niyatli inson boʻlganligini bilamiz.

(N. Karimov)

71-mashq. Uyga topshiriq. Biror badiiy asardan eganing birlik shaklda, kesimning koʻplikda qoʻllanilishiga misollar yozing.

72-mashq. Topshiriqlarni quyidagicha bajaring.

1. Gapning kesimi sifat, son kabilar bilan ifodalanganda, u ega bilan moslashmasligiga misollar yozing.

2. Ega tarkibida **koʻp, kam, oz** soʻzlari boʻlsa, kesim birlikda qoʻllanishiga gaplar tuzib yozing.

3. Yodda tuting: gap boʻlaklari orasidagi, ayniqsa, ega va kesim orasidagi moslashuvning buzilishi uslubiy xatolarga olib keladi.

73-mashq. Oʻqing. Quyidagi hikmatni munozaraga aylantiring. Bahs mavzusini «Akajonim — ulugʻim» deb atang.

UCH JONNI BIRDAN QUTQARDI

Zolimligi bilan nom chiqargan Hajjoj zolim aqlli bir xotinning erini, oʻgʻlini va akasini bandi qildi. Ayol yigʻlab faryod qilib Hajjojning oldiga keldi.

Hajjoj:

— Bu uch kishidan birini avf etaman. Yaxshilab oʻylab koʻr, qaysi birining ozod boʻlishini xohlaysan? Eringnimi, oʻgʻlingnimi, akangnimi? — dedi.

Xotin bir oz oʻylagach:

— Er topiladi, yurtda erkak koʻp. Oʻgʻil tugʻiladi, istasam bir necha oʻgʻil tugʻaman, ammo aka topilmaydi, chunki onam yana bir aka tugʻib berolmaydi, — dedi.

Ayolning bu oqilona javobi Hajjojga qattiq taʼsir qildi va:

— Sening aqlli va toʻgʻrisoʻzliging menga yoqdi, — dedi va ularning hammasini birdan ozod etdi.

(«Hikmatlar xazinasi»dan)

74-mashq. Kerakli oʻrinlarga tire qoʻyib gaplarni koʻchiring. Soʻngra uni izohlang.

1. Kishidan kishiga qoladigan meros soʻz. 2. Bilimsiz kishilar donolarning dushmani. 3. Dunyo shodligini olmoqchi boʻlgan odamga chora ezgulik. 4. Bilimsiz kishi yilqi-hayvon bilan teng. 5. Qoʻlimda keskir xanjar. Bu mening kimligimga ishora. 6. Ezgulik oʻng, yomonlik chapdir. 7. Koʻp soʻzlash donolik belgisi emas. U ezmalik alomati. 8. Otalar soʻzi aqlning koʻzi. 9. Doʻstlikka yaramaydigan shaxsning eng yaramasi chaqimchi. 10. Qunt donoga yarashiq. Bilim mardlarga ziynat. 11. Soʻramoq oson ish. Javob bermoq mushkul.

(«Qutadgʻu bilig»dan)

75-mashq. Tire ishlatilgan gaplarni tiresiz holga keltirib ko‘chiring (ularning o‘rniga kesimlik shakllari va bog‘lamalarni qo‘ying).

1. Ochiq yuzlilik — bekning yaxshi fazilatlaridan biri. 2. Shoshilish, yengil-yelpi ishlarga havas, jahldorlik — nodonlar ishi. 3. Fisq- fasod qut-saodat dushmani. 4. Vazirlik — ulug‘ ish. 5. Tamagirlik — kishining boshiga bitgan balo. 6. So‘zga chechanlik — kirishimlik alomati. So‘zi go‘zalning ishi ham yurishadi. Xotira baquvvatligi — elchiga ziynat. 7. Sirni eshitishga qobil bo‘lgan ikki kishi bor: ularning birinchisi — vazir, boshqasi — kotib. 8. Bu dunyodagi eng yirik yov — nafsing. 9. Qorin to‘ysa arpa ham, holva ham bir xil — ikkalasi ham ortib qolaveradi. 11. Ko‘ngil chopmagan ishni qilish — xatar.

(«Qutadg‘u bilig»dan)

12-DARS. TO‘LDIRUVCHI VA UNING IFODALANISHI

Darsning maqsadi: *O‘quvchilarning to‘ldiruvchi haqidagi o‘rta umumiy ta’limda olgan bilimlarini kengaytirish va mustahkamlash.*

R E J A:

1. To‘ldiruvchilarning ifodalanishi.
2. Mustaqil va nomustaqil to‘ldiruvchilar.
3. Kelishikli va ko‘makchili to‘ldiruvchilar.

1-topshiriq. Nuqtalar o‘rniga kesim talab etgan so‘zlarni qo‘ying. Bu so‘zlarning qaysi kelishik shaklida ekanligini ayting.

Nimani? Kimga?

a) aytdim.

Nimani? Kimdan?

b) oldim.

Eslab qoling. *Gapning kesimi bilan bog‘lanib predmetlik ma’nosini ifodalovchi va kimni? nimani? kim (bilan, orqali, uchun), nima (bilan, orqali, uchun) so‘roqlariga javob bo‘lgan ikkinchi darajali bo‘lakka to‘ldiruvchi deyiladi.*

E’tibor bering: Men **undan** (kimdan?) so‘radim: Mehringni qo‘yib, bunchalar saralab **gul** (nimani) terding **kimga?** Gulidan (nimadan) ko‘zini (nimani) uzmayin singlim. Asta javob berdi: — **O‘qituvchimga** (kimga).

To‘ldiruvchi kesimdan anglashilgan harakat-holat, belgi-xususiyat bilan bog‘langan predmetni bildirganligi tufayli ot, olmosh va otlashgan so‘zlar bilan ifodalanadi.

To‘ldiruvchi doimo gapning kesimi bilan bog‘lanadi. Agar u bog‘langan so‘z kesim bo‘lib shakllana olmagan bo‘lsa, ana shu so‘z bilan birgalikda kesimga nisbatan bitta gap bo‘lagi vazifasida keladi. Bunday vaqtda u gapning emas, bo‘lakning bo‘lagi bo‘ladi. Masalan, *Onamdan eshitgan gaplarni aytdim.* Bu yerda *onamdan eshitgan gaplarni*

birikmasi nimalarni? so‘rog‘iga javob bo‘lib, kesimga bir butun holda bog‘lanadi. Bu birikmali to‘ldiruvchi o‘z ichida qismlarga bo‘linadi: **onamdan eshitgan** (qanday) *gap*. Qanday? so‘rog‘iga javob bo‘luvchi *onamdan eshitgan* birikmali aniqlovchi o‘z ichida yana tarkibiy qismlarga bo‘linadi: *onamdan* (kimdan?) *eshitgan*.

Shunday qilib, to‘ldiruvchilar kesimga to‘g‘ridan to‘g‘ri bog‘lanish-bog‘lanmasligiga ko‘ra ikki guruhga bo‘linadi: a) mustaqil to‘ldiruvchilar; b) nomustaqil to‘ldiruvchilar.

Juda muhim. *To‘g‘ridan to‘g‘ri kesimga tobe bog‘lanib kelgan to‘ldiruvchilar mustaqil to‘ldiruvchilar sanaladi. Masalan, seni sog‘indim gapida kimni? so‘rog‘iga javob bo‘luvchi seni so‘zi kesim vazifasida keluvchi sog‘indim bo‘lagiga bog‘lanib, mustaqil to‘ldiruvchi vazifasida keladi. Kesim vazifasida kelmagan, bunday to‘ldiruvchilar o‘zi bog‘langan fe‘l bilan bog‘langan to‘ldiruvchilar nomustaqil to‘ldiruvchi hisoblanadi. Shuning uchun u biron bir ikkinchi darajali bo‘lakning tarkibiy qismi — bo‘lakning bo‘lagi vazifasini bajaradi. Masalan, Dangasaning non yeyishini ko‘r gapida dangasaning non yeyishini birikmasi nimani? so‘rog‘iga javob bo‘lib, birikmali to‘ldiruvchi vazifasida keladi. Birikmali gap bo‘lagi esa kimning? va nimani? so‘roqlariga javob bo‘luvchi aniqlovchi (dangasaning) va to‘ldiruvchi (non)larni o‘z ichiga oladi. Bu bo‘lak tarkibidagi non bo‘lagi nomustaqil to‘ldiruvchi, bo‘lakning bo‘lagidir.*

To‘ldiruvchilar kesim bilan qanday bog‘lovchi vosita yordamida bog‘lanishiga ko‘ra ikki xil bo‘ladi: a) kelishikli to‘ldiruvchilar; b) ko‘makchili to‘ldiruvchilar. Masalan, **sen bilan** (kim bilan?) **olam munavvar** gapida **sen bilan** bo‘lagi ko‘makchili to‘ldiruvchi. Senga (kimga?) **aytar gapim bor** gapidagi **senga** bo‘lagi kelishikli to‘ldiruvchi sanaladi.

Tushum kelishigi bilan shakllangan to‘ldiruvchilarda to‘ldiruvchi bilan u bog‘langan hokim bo‘lak yonma-yon turganda tushum kelishigi ifodalanmasligi mumkin, lekin uning borligi so‘rog‘idan va kesimning o‘timli fe‘l ekanligidan bilinib turadi. Masalan, *shoirlari g‘azal bitadi*, gapida *g‘azal* so‘zi u bog‘langan kesim o‘timli fe‘l bilan ifodalangan bo‘lib, nimani? so‘rog‘iga javob bo‘luvchi so‘zning bo‘lishini talab qiladi. Agar to‘ldiruvchini kesimdan uzoqlashtirsak, to‘ldiruvchi bilan kesim o‘rtasiga boshqa bir so‘zni kiritsak, tushum kelishigi tiklanadi. Masalan, *g‘azalni shoirlari yozadi*. Ko‘rinadiki, tushum kelishigi doimo tushib qola bormaydi.

Juda muhim. *To‘ldiruvchi hokim bo‘lakdan anglashilgan harakatiga, munosabatiga ko‘ra ikkiga bo‘linadi: 1) vositasiz to‘ldiruvchi; 2) vositali - to‘ldiruvchi.*

Tushum kelishigi orqali ifodalangan to‘ldiruvchi vositasiz, qolgan shakllardagi to‘ldiruvchilar vositali sanaladi.

O‘ylang: To‘ldiruvchilar faqat kesimga bog‘lanadimi?

Tayanch tushunchalar: mustaqil to‘ldiruvchi, nomustaqil to‘ldiruvchi, kelishikli to‘ldiruvchi, ko‘makchili to‘ldiruvchi, vositali to‘ldiruvchi, vositasiz to‘ldiruvchi.

Quyidagi berilgan maqolning mag‘zini chaqing, to‘ldiruvchilarni aniqlang.

Soyning suvini bahor toshiradi,

Odam aqlini bilim oshiradi.

76-mashq. Mashqni ko'chiring. To'ldiruvchilarni topib, ularning ifodalanishiga diqqat qiling. So'ngra uning turini ayting.

MA'NAVIY BOYLIK

Qadriyat atamasi keng bo'lib, voqelikdagi hodisalarning ijtimoiy va madaniy ahamiyatini ifodalash uchun ishlatiladi. U inson faoliyatidagi rang-barang narsalar, tabiat hodisalari, qadriy munosabatlar uchun manba sifatida namoyon bo'lishi mumkin. Demak, u insonning kundalik hayotida, ongining shakllanishida muhim ahamiyatga egadir.

Qadriyatlar mazmuni xilma-xil turga bo'linib, turmushning barcha tomonlarini qamrab olgan. Faylasuf olimlar qadriyatlarni xarakteriga ko'ra turlicha tasnif etadilar. Bir guruh olimlarning fikriga ko'ra, ular «hayot qadriyatlari» va «madaniyat qadriyatlari»dan iborat. Ikkinchi guruhdagilar esa madaniyatning an'anaviy bo'linishiga asoslanib, qadriyatlarni ham «moddiy» va «ma'naviy» tarzda tasnif etadilar. Uchinchi guruh olimlar qadriyatlarni «moddiy» va «ma'naviy» va «ijtimoiy-siyosiy» turlarga ajratishadi.

Yoshlarning ma'naviy madaniyatini shakllantirishda ikkinchi guruh tasnifiga asoslanish maqsadga muvofiq, chunki hozirgi jamiyat talabiga javob beruvchi yoshlarda har ikkala guruhga xos qadriy sifatlar mujassam bo'lmog'i lozim.

(I. Rahimov)

77-mashq. O'qing. Nomustaqil to'ldiruvchilarni aniqlab, ular ishtirok etgan gaplarni daftaringizga ko'chirib yozing.

1. Biz jurnalist deganda, faoliyati hamma vaqt ham ko'zga tashlanavermaydigan zahmatkash va kamtarin muharrirlar, noshirlar, zamonaviy axborot vositalarining ishchi-xizmatchilarini ko'z oldimizga keltiramiz. 2. Vatanimiz erishgan yutuqlarda, hayotimizda amalga oshirilayotgan, faxr-u g'urur qilishga arziydigan o'zgarishlarda jurnalistlarning hissasi bor. 3. Bugun biz yangi hayot qurayotgan ekanmiz, hayotning o'zi jamiyatimizda hanuz saqlanib kelayotgan ba'zi munosabatlarni tubdan o'zgartirishga da'vat etayotganini anglab olishimiz kerak. 4. Hayotimizda demokratik tushunchalarni qaror toptirish uchun bel bog'lagan insonlardan o'z burchini sidqidildan ado etishlari talab qilinadi. 5. Mehnat taqsimoti yuksak maqsadlarga erishishimiz yo'lida biz uchun har tomonlama ma'qul bo'ladi.

(Gazetadan.)

78-mashq. Berilgan matnni davom ettiring. Mustaqil to'ldiruvchilarni aniqlang.

Non — bu mo'jiza. Non — bu ilohiy ne'mat. Non — bu ona kabi muqaddasdir.

Ha, nonni ta'riflashga har qanday so'z ojizlik qiladi. Non to'g'risida rejissorlar yuzlab filmlar yaratdilar. Uning shifobaxsh xususiyati haqida shifokorlar ilmiy asarlar yozdilar. Non haqida ertakchilar ajoyib rivoyatlar-u ertaklar to'qidilar...

79-mashq. Muhammad alayhissalomning quyida berilgan vasiyatlarini o'qing, uning mag'zini chaqing. To'ldiruvchilarni topib, qanday vositalar orqali shakllanayotganini, uning turlarini ayting.

Namuna: *Yo Ali, bir xurmoni (-ni) tirikligingda sadaqa qilishing, o'lganingdan so'ng sen uchun (-uchun) yuz tillani (-ni) sadaqa qilganlaridan (-dan ko'ra) yaxshiroqdir.*

— Yo Ali, ahmoqning uch alomati bordir. Olloh taoloning farmonlarini bajo keltirmas; behuda so'zlarni ko'p so'zlar; bandalarning orqasidan g'iybat qilar.

— Yo Ali, solih kishining alomati uchdir: ixlos birla toat qilar; gunoh ishlardan o'zini tiyar; yomonlik qilganga yaxshilik qilar.

— Yo Ali, badkorning alomati uchdir: Olloh taoloning toatini esdan chiqarar; Ollohning bandalariga qo'pollik, dag'allik qilar; yaxshilik qilganga yomonlik qilar.

— Yo Ali, oliyhimmatlik, saxiylikning alomati uchdir: qasos olishga qodir bo'la turib, avf etar; molining zakotini to'la berar; mehmonni e'zoz-ikrom etar.

— Yo Ali, do'stning alomati uchdir: o'z nafsini do'stiga fido qilar; molini unga bag'ishlar; uning sirini asrab fosh etmas.

80-mashq. Rasm asosida akademik litseylar haqida matn tuzing. Matnda ishlatilgan gaplar ichidan to'ldiruvchilarni aniqlab, ularni o'zi bog'langan so'z bilan birga ko'chirib yozing, ularga tavsif bering.

81-mashq. Nuqtalar o'rniga quyidagi kelishik qo'shimchalari va ko'makchilardan mosini qo'ying. -ga, -da, -ning, -ni; qarab, tomon, yanglig', sari...

1. Netkay erdi o'z otasi... o'zi tosh otgan padarbezorilar... qo'llari shol bo'lsa?! 2. Koshkiydi, ozod qush... aylansam-u qoshingiz... uchib borsam, diydangiz yarasi..., dilingiz jarohati... malham bo'lolsam! 3. Koshkiydi, hayotbaxsh shamol... boshingiz ustidagi qora bulutlar... quvolsam! 4. Qismat bu isnod-u uyat... ayni biz... boshimiz... solgan erkankim, shul zamon... tug'ilganim... pushaymonda..., musibatli damlar... qulayotgan saltanat tojdori... — Sizga, Qiblagoh, qanot bo'lolmaganim... ozurda va armondaman! 5. Dushmanlar Xorazm... bormoqdalar, chunki tuprog'i ofatlar... bardoshli, el-ulusi sabr-qanoatli, jo'mard, tili... Olloh kalomi, dili... iymon-e'tiqod quvvati bisyordir.

(E. Samandar)

82-mashq. She'rni o'qing, to'ldiruvchilarni topib, ularni izohlang.

OLLOH BERGAN FARZANDLARIM

Sizni ko'rsam, yayrar tilim,
Mehrim iyib, sayrar tilim,
Qalbga shodlik to'lar lim-lim,
Olloh bergan farzandlarim...
Kimga Olloh davlat berdi,
Kimga obro', savlat berdi,
Menga Sizdek bir baxt berdi,
Olloh bergan farzandlarim...

Kimda boylik qator-qator,
Lekin shoʻrlik tirnoqqa zor,
Mening Sizdek boyligim bor,
Olloh bergan farzandlarim...

Yarab xalqning bir koriga,
Shukr qilib yoʻq-boriga,
Kirdi elning qatoriga,
Olloh bergan farzandlarim...

Oʻtar boʻlsin, yod qilguvchi,
Qabrim uzra dod solguvchi,
Chirogʻim yoqib qolguvchi,
Olloh bergan farzandlarim...

Halol boʻlsin oshingiz-ey,
Baxtga toʻlib-toshingiz-ey,
Toshdan boʻlsin boshingiz-ey,
Olloh bergan farzandlarim...

(A. Sobirov)

83-mashq. Oʻqing. Toʻldiruvchilarni toping. Qaysi soʻz turkumi bilan ifodalanganligini aniqlang.

MEHNATSEVARLIK

Mehnat bilan suyagi qotgan, mehnat tufayli izzat-u hurmat koʻrgan har bir ota-ona bolasining ham mehnat bilan yashashini, mehnat bilan el-yurt oldida sharaf topishini xohlaydi. Shu tufayli bolalarining kelajagini oʻylab, ularni mushtumdek paytlaridan mehnatga oʻrgatadilar. Toʻgʻri tarbiyaning eng taʻsirli, eng samarali usuli ham shu, ammo baʻzi bolalar roʻzgʻor ishlaridan ham bosh tortadilar. Otalari yo onalariga shafqatsiz, berahm kishilarga, hatto quldorlarga qaraganday oʻqrayib, yeb yuborgilari kelguday boʻlib qaraydilar. Malol kelib, qoʻl uchida qilgan ishlaridan ota-onalari norozi boʻlishsa, uzr soʻrash oʻrniga toʻngʻillab beradilar. Ota-ona bolalarining mehnatiga hamma vaqt ham muhtoj boʻlavermas, lekin bolani yoshligidan ishga oʻrgatish, mehnatga koʻniktirish zimmalaridagi burch ekanligi shunday yoʻl tutishga majbur qiladi.

Bilmaganini bilishni, oʻrgatilganini oʻrganishni xohlamagan kaltabin yoshlarga qarab shoir degan ekan:

*Kimki oʻrganishni or bildi,
Har qadamda oʻzni xor bildi.*

(M. Ismoiliy)

84-mashq. Uyga topshiriq. To'ldiruvchi ishtirok etgan gaplar tuzib yozing yoki uni o'qigan badiiy asaringizdan toping. Unda to'ldiruvchilar: ot, olmosh, sifat, son, harakat nomi, sifatdosh, iboralar bilan ifodalansin.

13-DARS. HOL VA UNING IFODALANISHI

Darsning maqsadi: Talabalarning hol va uning ma'no turlari yuzasidan o'rta umumiy ta'limda olgan bilimlarini mustahkamlash.

R E J A:

1. Hol haqida umumiy ma'lumot.
2. Holning ma'no turlari.

1-topshiriq. Nuqtalar o'rniga mos keluvchi so'zlarni qo'yib, kesimga bog'lang.

qachon? qayerdan? qayerga? qanday?
... .. keldim.

2-topshiriq. «O'qidi» so'zi talab etgan harakat o'rnini, paytini, tarzini (qandayligini) bildiruvchi so'zlarni qo'yib ko'chiring.

Esda saqlang. Gapning kesimidan anglashilgan harakatning belgisini bildiruvchi gap bo'lagiga hol deyiladi. *Hollar qanday? qanday qilib? qay holda (tarzda?), qachon (-gacha,-dan, -dan buyon)? qayer (-da, -ga,-dan?), nima sababdan? nima maqsadda? kabi so'roqlarga javob bo'ladi.*

Juda muhim. Hol doimo fe'l kesimga bog'lanadi. Masalan, *Quyosh ko'kdan mo'ralab qarar gapida qarar so'ziga mo'ralab so'zi bog'lanib, undan anglashilgan harakatning tarzini, ko'kdan so'zi qarar so'ziga bog'lanib, uning o'rnini bildiradi. Ba'zan hol ot kesimlarga ham bog'lanishi mumkin. Bunday vaqtda hol ot kesimdan anglashilgan predmetning o'rnini bildiradi. Masalan: **Andijonda o't yoqsam, O'shda tutuni.***

Ayrim paytlarda hol kesim vazifasida kelmagan fe'llarga ham bog'lanishi mumkin. Hol bog'lanib kelgan fe'lning kesim vazifasida kelishi yoki kelmasligiga ko'ra hollar xuddi to'ldiruvchilar kabi mustaqil va nomustaqil hollarga bo'linadi.

Esda saqlang. *To'g'ridan-to'g'ri kesim vazifasidagi fe'lga tobe bog'lanib kelgan hollarga mustaqil hollar deyiladi.*

Masalan, *Dalalarda boshlanadi ish. (H.Olimjon)* Bu gapda qayerda so'rog'iga javob bo'luvchi *dalalarda* o'rin holi nima qiladi? nima bo'ladi? so'roqlariga javob bo'luvchi fe'l kesimiga tobe bog'lanib kelyapti. Shuning uchun bu hol mustaqil holdir.

Esda saqlang. *Kesim vazifasida kelmagan fe'llarga tobe bog'langan hollar nomustaqil hol hisoblanadi.*

Masalan, *Daladan charchab kelgan yigit tezda uxlab qoldi*. Bu gapda qayerdan? soʻrogʻiga javob boʻlib hol vazifasida kelayotgan *daladan* boʻlagi kesimga emas, balki aniqlovchi vazifasidagi *charchab kelgan* boʻlagiga tobe bogʻlanib kelyapti. Shuning uchun bu hol **nomustaqil hol** hisoblanadi.

Hollar oʻzi bogʻlanib kelgan hokim boʻlakning qanday belgisini bildirishiga koʻra quyidagi turlarga boʻlinadi: 1) ravish holi; 2) oʻrin holi; 3) payt holi; 4) sabab holi; 5) maqsad holi.

Holning maʼno turlari, ularning shakllari va ichki maʼnolarini 1-jadvalda koʻring.

Oʻylang: Hollar feʼl kesimning qanday belgilarini bildiradi?

Tayanch tushunchalar: feʼl kesim, oʻrin holi, payt holi, ravish holi, ravishdosh, sabab holi, maqsad holi.

Quyidagi maqolning mazmunini aytib bering hamda hollarni topib, uning maʼno turlarini tushuntiring.

Har yerni qilma orzu, har yerda bor tosh-u tarozu.

85-mashq. Oʻqing. Hollarni topib, ularni oʻzi bogʻlangan soʻz bilan birga birikma tarzida koʻchiring, qaysi soʻz turkumlari bilan ifodalanganini va turini ayting.

1. Xiyobonning chap tomonida kutubxona joylashgan. 2. Xiyobon oxirida ayvoni baland bahavo binoni butun hovlining koʻrki desa boʻladi. 3. Ular qushdan ham yengil uchardilar. 4. Oraga jimlik choʻkdi, hammaning qulogʻi ding boʻldi. Hech qayerdan hech qanday sado eshitilmas, faqat Chorsu maydoni tomonda sadaqa soʻrab yurgan bir gadoning oʻtkir ovozi elas-elas quloqqa chalinardi. 5. U sal noxushlik seza boshladi. 6. Lakshman esa darrov tanidi, ularni Chorsu maydonida, bozorda, toʻy-tomoshalarda koʻp koʻrgan. 7. Shunday dedim-u apil-tapil koʻzimni ochdim! 8. Men atay indamasdan chiqib ketayotgandim. 9. Axsidan chiqib ketganimning beshinchi yili Xoʻjandda turganimda yashirincha bolalarimni koʻrib kelishga qaror qildim. 10. Samarqand hokimi maktubni avaylab naycha holiga keltirdi-da, bir lahza Chorsu tomonga, uzoqlarga tikildi. 11. Abu Bakr Kalaviy pokdomon odam edi. (Muhammad Ali)

86-mashq. Oʻqing. Hollarni topib quyidagicha tahlil qiling: a) maʼnosiga koʻra turi; b) qaysi soʻz turkumi bilan ifodalanganligi; d) tuzilishiga koʻra turi (sodda yoki birikmali).

1. U hayron boʻlib ohista boshini koʻtardi, oyoqlarini koʻrpaning ichiga uzatib oʻtirgan holda quloq soldi. 2. Hamma yerda bulbulning shirin kuylari hamisha qulogʻi ostida jaranglab turardi. 3. Qish oxirlab, vodiydagi qorlar allaqachon erib ketgan. 4. Oyqizning yuzlari qizarib ketdi, uyalganidan boshini quyi solib, indamay qoldi. 5. Oyqiz oʻz-oʻzicha oʻylanar edi. 6. Koʻzlari tolib, endigina uyquga ketgan Oyqiz yarim kechada qichqirgan xoʻrozning boʻgʻiq ovozidan uygʻonib ketdi. 7. U kamzulchasini yelkasiga tashlagan holda ohista yurib chiqdi, musaffo havodan toʻyib-toʻyib nafas oldi. 8. U oʻzini zoʻrgʻa bosib olib, Umurzoq otaning koʻkragiga boshini shilq etib tashlar, shivirlab iltijo qilardi. (Sh. Rashidov)

87-mashq. Quyidagi shakllar yordamida hol ishtirok etgan gaplar tuzib yozing: o‘rin oti+da, o‘rin ravishi+dan, +ga, sari, tomon, +ga qarab.

88-mashq. Birikmalarni kengaytiring, hollarni aniqlang.

Tez payqadam, aytib qo‘yay deb keldim, so‘rashgani bordi, bilganimiz uchun bordik, silkina-silkina keldi, tez bordi, birpas og‘ridi, ancha ko‘tarildi, ko‘p yema, ikki hissa oshdi, uy ichi, kundan kun isidi, o‘qday uchdi, asta-sekin kirdi, muttasil gumburlaydi, astoydil bo‘ldi.

89-mashq. Biror badiiy asardan sabab holi ishtirok etgan gaplarni topib yozing (quyidagi shakllarga e‘tibor bering: -ligi, -ligidan, -ib, sababli, tufayli).

90-mashq. O‘qing. Ravish holi bilan sifatlovchi aniqlovchilarni aniqlab, farqini tushuntiring.

1. Uning yoqimli qo‘shiqlarini eshitsam, o‘y-xayollarim uzoq-uzoqlarga uchib ketardi. 2. U xatni darrov yozdi. 3. Nega Oyqiz qichqirib yig‘laydi? 4. Hamon cholga termilib yotgan Xolbibining ko‘zlari jiqqa yoshga to‘ldi. 5. Xolbib cholning so‘zlarini qunt bilan tinglab, yana o‘rnidan turishga intildi. Karavotdan zo‘rg‘a yerga tushib, bir zum tik turgan edi, ko‘zlari tinib, gandraklab ketdi. Umurzoq ota uni darhol suyab qoldi. 6. Oyqiz oyisini chiroyli xontaxta oldidagi ko‘rpachaga avaylabgina o‘tkazdi. 7. Ertasiga Umurzoq ota yana yangi xabar keltirdi. 8. Qizining yelib-yugurib ish qilishini, uddaburonligini va, ayniqsa, o‘ziga muttasil mehribonlik qilayotganini ko‘rgan ona ich-ichidan quvonardi. 9. O‘zini sovuqdan qaltirayotgandek his qilgan kampir qizi bergan choydan qaynoq-qaynoq ichgach, tanasiga yoqimli issiqlik yugurdi. 10. U nimjon qo‘llari bilan dasturxon ustidagi chiroyli piyolani oldi, odatdagidek tizzasining ustiga qo‘yib, piyolani ikki qo‘llab ushlaganicha, unga tikilgan holda xayolga cho‘mdi. (Sh. Rashidov)

91-mashq. Uyg‘a topshiriq. Rasm asosida «O‘zbekiston qizlari» mavzusida matn tuzing. Matnda ishtirok etgan hollarni aniqlang.

92-mashq. Ikki guruhga bo‘lining. Nuqtalar o‘rniga bir necha hollarni qo‘yib ko‘chiring. (Ikki talaba yozuv taxtasida musobaqa tarzida o‘tkazsa ham bo‘ladi.)

U gapirdi.

Bahor keldi.

Kim ko‘p, to‘g‘ri, tez yozadi.

93-mashq. Hol ishtirok etgan gaplar yozing. Unda hol ot, sifat, son, olmosh, ravish, ravishdosh, sifatdosh, taqlid so‘zlar bilan ifodalansin.

94-mashq. Bobur g‘azalini ifodali o‘qing. Undagi gap bo‘laklarini aniqlab, ostiga chizing.

MENING KO‘NGLUMKI..

Mening ko'nglumki, gulning g'unchasidek tah-batah qondur,
Agar yuz ming bahor o'lsa, ochilmog'i ne imkondur.

Agar ul qoshi yosiz bog' gashtin orzu qilsam,
Ko'zunga o'qdurur sarv-u ko'ngulga g'uncha paykondur.

Bahor-u bog' sayrin ne qilaykim, dilsitonimning,
Yuzi gul, zulfi sunbul, qomati sarvi xiromondur.

Visoli lazzatidin zavq topmog'liq erur dushvor,
Firoqi shiddatinda yo'qsa jon bermaklik sondur.

Boshidin evrulur armoni birla o'ldum, ey Bobur,
Mening na'limni bori ul pari ko'yidin aylاندur.

Lug'at: paykon — kamon uchidagi metall, bashoq; xiromon — chiroyli yurish; dushvor — qiyin; boshidin evrulur — aylanmoq; na'l — tobut; aylاندur — aylantir.

95-mashq. Quyida berilgan matnni o'qing. Xulosa chiqaring. Siz ham «Men kesimman», «Men to'ldiruvchiman», «Men holman» mavzusida matn tuzing. Matningizda, albatta, badiiylik aks etsin.

Men o'zbek tiliman! Ming jafolardan, qirg'inlardan, talafotlardan omon chiqqan, o'zbek xalqiga vafodor o'zbek tiliman. Buyuk Alisher bobom meni o'z g'azallari, doston-u asarlari bilan hurmatga, e'zozga sazovor etdi. Men bobom orqali e'tiborga ega bo'ldim, so'zlarim beqiyos darajada ko'payib ketdi. Ularning serjiloligi, mazmundorligi yanada ortdi. Hozir ham ba'zilar menga zug'um qilishmoqda, so'zlarimni boshqa tildagi so'zlar bilan almashtirib ishlatishmoqda. Mening ishlatilish joylarimni chegaralab qo'yishmoqda, keraksiz so'zlarni bizning oramizga olib kirmoqdalar. Kelinglar, o'zbek tilini hurmat qilaylik, uning boyligiga hissa qo'shaylik. Ana o'shanda men rivojlanaman, obro'ga ega bo'laman, muomalada faol ishtirok etaman.

(Sh.Yusupova)

14-DARS. ANIQLOVCHI VA UNING IFODALANISHI. SIFATLOVCHI ANIQLOVCHI

Darsning maqsadi: *Aniqlovchi va uning gap tuzilishidagi o'rni haqida talabada ko'nikma hosil qilish.*

R E J A:

1. Aniqlovchi haqida.
2. Aniqlovchilarning ma'no turlari.

Quyidagi savolga javob bering. Qaysi gulni sevasiz?

1-topshiriq. *Oq gul, chiroyli gul, yovvoyi gul* birikmalaridagi soʻzlarning bir-biriga bogʻlanish holatlarini aniqlang.

2-topshiriq. Yuqorida javobingizda *gul* soʻziga bogʻlanib kelgan soʻzni aniqlang va uning qanday gap boʻlagi ekanligini ayting.

Esda saqlang. *Maʼlum bir gap boʻlagi vazifasida kelgan predmetni bildiruvchi soʻzlarga bogʻlanib, uning belgisini bildirgan boʻlak aniqlovchi hisoblanadi.*

Masalan, *Shakar qovunlarning mayin hidlari sabo bilan tarqalar sekin* gapida nima tarqaladi? soʻrogʻiga *shakar qovunlarning mayin hidlari* birikmasi javob boʻladi. Demak, bu birikmaning hammasi yaxlit holda birikmali ega vazifasida keladi. Birikmali ega, oʻz navbatida, aniqlovchi va aniqlanmish qismlariga boʻlinadi: *shakar qovunlarning* (qaratqich aniqlovchi) *mayin hidlari* (aniqlanmish). Qaratqich aniqlovchi ham, aniqlanmish ham birikmali boʻlib, ular sifatlovchi va sifatlanmishlardan tashkil topgan. *Shakar* (sifatlovchi) *qovunlarning* (sifatlanmish), *mayin* (sifatlovchi) *hidlari* (sifatlanmish).

Aniqlovchilar sifat, olmosh va sifatdoshlar bilan ifodalanadi.

Aniqlovchilar predmetning qanday belgisini ifodalashiga

koʻra uch turli boʻladi:

- a) sifatlovchi aniqlovchilar;
- b) qaratqich aniqlovchilar;
- d) izohlovchi aniqlovchilar.

Sifatlovchi aniqlovchi

1-topshiriq. «Olma» soʻzi bilan bogʻlangan soʻroqlar oʻrniga mos kelgan soʻzlarni qoʻying. Bu soʻzlarning qanday belgi bildirayotganini ayting.

qanday

...

nechta

...

olma

qaysi

...

qayerdagi

...

qachongi

...

Esda saqlang. *Predmetning belgisini (taʼm-maza, xil-xususiyat, miqdor, tartib, oʻrin-paytga munosabat) bildirgan aniqlovchilarga sifatlovchi aniqlovchi deyiladi.*

Sifatlovchi aniqlovchilar qanday? qanaqa? qancha? nechta? qaysi? qanaqa? qayerdagi? nechanchi? soʻroqlariga javob boʻladi. Masalan, *qizil* (qanday?) *olma*, *uchta*

(nechta?) *olma, ana bu (qaysi?) olma, adirdagi (qayerdagi?) olma, kechagi (qachongi?) olma, uchinchi (nechanchi) sinf* kabi.

Juda muhim. *Sifatlovchi aniqlovchi sifatlovchi, aniqlanayotgan predmet esa sifatlanmish deb yuritiladi. Sifatlovchi va sifatlanmish munosabati sifatlovchili birikma sanaladi.*

O‘ylang: Aniqlovchilar faqat belgi bildiradimi?

Tayanch tushunchalar: aniqlovchi, sifatlovchi, sifatlanmish, sifatlovchili birikma.

Quyida berilgan maqolning ma’nosini izohlang; o‘zaro fikrlashing, aniqlovchilarini toping.

*Yaxshi so‘zga uchar qushlar el bo‘lar,
Yomon so‘zga pashsha kuchi fil bo‘lar.*

96-mashq. O‘qing. Sifatlovchi aniqlovchi qanday ifodalanganligini ayting.

1. Usta Binoqul shishib ketgan oyoqlarini sudrab bosgancha zorlanib inqillaydi. 2. Hofiz Ko‘ykiy esa lablarini mahkam qimtigancha ko‘proq o‘z yuragidagi vahmni yengish uchun unga tinimsiz taskin-tasalli beradi. 3. Karvondagi dunyo kezgan savdogarlarning vazmin, maroqli gurunglari yo‘l tanobini tortar, huvullagan, fayzsiz cho‘lning o‘lik manzarasiga bir qadar jonlanish bag‘ishlagandek bo‘lar edi. 4. O‘n sakkizinchi kuni sahar chog‘i kimsasiz biyobonda hali mast uyquda yotgan karvonni qaroqchi bosdi. 5. Eski imlodagi bir risola diqqatini tortdi. 6. Garchi bundoq xom xayollar bilan shu ravonda o‘zimni aldab necha kuz-u, necha bahorni besamar o‘tkazib yuborgan bo‘lsam-da, baribir bu safar ishonchim komildek tuyulardi. (X. Sultonov)

97-mashq. Yod olgan she‘rlaringizni esga oling. Undan sifatlovchi aniqlovchilarni toping.

98-mashq. Muhammad Kamolning «O‘g‘lim Ahmadga o‘gitlar»ini o‘qing. Ushbu matnning ichidan sifatlovchi va sifatlanmishlarni so‘z birikmasi tarzida alohida ko‘chirib yozing.

Ahmad, senga erta uyg‘onib toza havoda aylanishni nasihat qilaman. Bu ruhan va jismonan sog‘lom bo‘lishing uchun zarurdir.

Keng moviy dengizlar va yuksak tog‘lar bag‘rida sayr etish inson tafakkurini charxlaydi, hayotining mohiyatini anglatadi.

O‘g‘lim! Ma’naviy va moddiy tarafdin senga ta’sir qilgan ulug‘ insonlarning yaxshiliklarini unutma. Bugun do‘st bo‘lib turib, ertaga dushmanga aylanadigan odamlardan o‘zingni uzoq tut. Siringni yaxshi tanimagan odamingga aytma, uni qalbingda saqlashing foydaliroqdir. Biroq barcha do‘stlaringga birday yaxshilik qil, munofiq insonlardan uzoq yur. Bir kishi so‘rbdiki: «Ey ustoz! Insonlar bilan muomalada qanday yo‘l tutganim ma’qul?» Ul ustoz: «O‘g‘lim, sen hech tikanli dalada yalangoyoq yurib ko‘rganmisan?» debdi.

«Ha, yurganman».
«Qanday yurgansan?»
«Ehtiyotlik bilan sekin yurganman».
«O‘g‘lim, sen ham odamlar bilan xuddi shunday ehtiyotlik bilan muomalada bo‘l»,—
debdi ul nasihatgo‘y.

15-DARS. QARATQICH ANIQLOVCHI. IZOHLOVCHI ANIQLOVCHI

Darsning maqsadi: *Talabalarning qaratqich aniqlovchilar, shuningdek, izohlovchi aniqlovchilarning qo‘llanishi haqida bilimlarini mustahkamlash va kengaytirish.*

R E J A:

1. Qaratqich aniqlovchilar.
2. Qaratqich bilan qaralmish o‘rtasidagi moslashuv munosabati.
3. Izohlovchi aniqlovchi.

1-topshiriq. Berilgan katakni quyidagi so‘zlardan muvofiq‘i bilan to‘ldiring.

kimning? nimasi?
nimaning?

Daryo, shovulla;
Mirzacho‘l, shamol;
Shaftoli, hid;
Maktab, hovli.

Esda saqlang. *Bir predmetning boshqa predmetga qarashlilik belgisini bildirgan aniqlovchiga qaratqich aniqlovchi deyiladi.*

Masalan, *Mirzacho‘lning shamoli. O‘rik guli* kabi.

Juda muhim. *Qaratqich aniqlovchi qaratqich, qaratqich aniqlovchi bog‘langan bo‘lak esa qaralmish deyiladi. Qaratqich va qaralmish munosabati qaratqichli birikma hisoblanadi.*

Qaratqich aniqlovchi qaratqich kelishigi shaklini, qaralmish egalik qo‘shimchasi shaklini olgan bo‘ladi. Ba‘zan bu shakllar ifodalanmasligi mumkin. Qaratqich va egalik shakllarining ifodalanishi quyidagicha bo‘ladi:

a) ot+qaratqich-ot+egalik	Litseyning ko‘rinishi
b) ot+qaratqich-ot+□	Quyoshning nuri
d) ot+□ - ot+egalik	Shahar ko‘chalari
e) ot+□ - ot+□	Bozor ko‘cha

Juda muhim. Qaratqichda qaratqich kelishigi doimo tushib qola bermaydi. Agar qaratqich atoqli otlar, olmoshlar, otlashgan soʻzlar bilan ifodalangan boʻlsa, albatta, qaratqich kelishigi bilan qoʻllanadi.

Shuningdek, qaratqich va qaralmish oʻrtasida boshqa bir soʻz boʻlsa, qaratqich kelishigi tushib qolmaydi. Masalan, *Mirzachoʻl shamoli, Mirzachoʻlning sovuq shamoli.*

Qaratqich bilan qaralmish oʻzaro shaxs-sonda moslashadi. Masalan: *Mening daftarim, sening daftaring, uning daftari.*

99-mashq. Berilgan gaplarni oʻqib, qaratqichli birikmalarni ajrating va maxsus chizgilar bilan koʻrsating. Ifodalanmay qolgan shakllarni — qaratqich yo qaralmishni aniqlang.

1. Bir inson taqdirida oʻn yil davomida ne-ne oʻzgarishlar boʻlmaydi. 2. Keyingi yillarda qishloq xoʻjaligi sohasida yaxshi natijalarga erishayotgan siz — fargʻonalik dehqonlarning bu yutugʻingiz viloyatda islohotlarning izchil amalga oshirilayotgani, odamlarda oʻz yeri, oʻz mulkiga nisbatan egalik tuygʻusi shakllanayotgani, mehnatga munosabatning oʻzgarayotganidan yaqqol dalolatdir. 3. Fargʻona viloyati mehnatkashlari qishloq xoʻjaligining boshqa sohalarida ham yuksak natijalarga erishib, mamlakatimizning yanada gullab-yashnashi, el-yurt farovonligiga oʻzining salmoqli hissasini qoʻshadi. 4. Sizlarning ana shu yoʻldagi xayrli ishlarigizda omad, xonadonlaringizga qut-baraka tilayman. 5. Yurtimiz oʻgʻil-qizlarining dunyo yoshlari oʻrtasida oʻtkaziladigan tadbirlarda ishtirok etishi odatiy holga aylanmoqda. 6. Islohotlarning taqdiri va samarasi, birinchi navbatda, kadrlarning saviyasiga, ularning zamon va taraqqiyot talablariga nechogʻliq javob berishiga taqalib qolar edi.

(Gazetadan)

100-mashq. Gaplarni toʻgʻri holatga keltirib koʻchiring. Qaratqich aniqlovchi va tushum kelishigidagi toʻldiruvchi oʻrtasidagi uslubiy xatolarni aniqlang.

1. Daxlsizlikning taʼminlaydigan bu belgi, mamlakat hukmdorini oʻng qoʻli. 2. Barchasini oldini olmogʻimiz lozimdir. 3. Urushni urushdan farqi bor. 4. Samarqandda kecha ming kishilar jamoa fuqaroligini orzu etib, bizni hujra eshigin qoqadurlar. 5. Ammo siyosiy ishlarni toʻqqiz ulushini kengashga qoʻyib, bir ulushining qilichga qoldirishga oʻrgangan Temurbek boshqacha oʻylardi. 6. Amir bizni kor-holimizdan shunchalar boxabar ekanlarki, koʻrib hayrat barmogʻini tishladim. 7. Bogʻbonni gaplari barchasin oʻylatib qoʻydi.

(Muhammad Ali)

101-mashq. Gazeta yoki jurnaldan qaratqich ishlatilmay, faqat qaralmishning oʻzi ishlatilishga misollar yozing.

Namuna: *Oʻzinning ishim boshimdan oshib yotibdi — ishim boshimdan oshib yotibdi.*

102-mashq. Qaratqich aniqlovchi qaralmish bilan soʻz birikmasi tarzida berilgan. Siz uni gapga aylantirib yozing.

Vatanimning yoshlari, gul hidi, bahorning goʻzalligi, Ilyosning yoshligi, A. Oripov sheʼrlari, nayning navosi, asarning tili, dunyoning ishlari, sohibkorlarning mehnati, onayizorimning iltijolari, qoshining qorasi, hayot boʻstoni, bolaning orzusi, koʻchaning koʻrki, Amir Temurning vasiyatlarini...

103-mashq. Oʻqing, qaratqichni toping, qanday ifodalanganini uning ustiga yozing.

1. Ovsarlikni qarangki, gʻaflet bosib birovning uyiga kirib qolibman! 2. Shoshib bekaniq ishxonasiqa sim qoqdim. 3. Har birining oʻltirgan joyini hozir ham aniq koʻrsatib bermogʻim mumkin! 4. Ular qanday qilib til topishganining sababi menga ayon edi. 5. Notovon qulingizning boshidan mundoq savdolar ham oʻtgan. 6. Bir oʻlib-tirilgan kimsaning umri uzoq boʻladi, deydi. 7. Bu gaplar qiz qalbining istigʻnolari emasligini angladim. 8. Qunduzning diydori-yu, bir ogʻiz shirin soʻzidan mast boʻlib: «Xoʻp, Qunduz, aytganing boʻlsin»,— dedim. 9. Oʻn ikki yashar bolaning qoʻlidan nimayam kelardi. 10. Bundogʻ xomxayolga berilganimning boisi shundaki, maoshgacha yetti kun-u kissamda uch soʻm qolgan edi. 11. Har nechuk, shu narsaga iqrommanki, muhabbat savdosining katta-kichigi boʻlmas. 12. Shunga ulov bir-birining ketiga tiqilib yotmasa-yu, avtobusga oʻxshab baʼzi birlarini tez yurar qilib qoʻysa boʻlmaydimi?! (X. Sultonov)

104-mashq. Sheʼrni ifodali oʻqing. Uni ogʻzaki nasriy bayon qiling. Sifatlovchi va qaratqich aniqlovchilarni topib, qaratqichni qaralmish bilan, sifatlovchini sifatlanmish bilan birga koʻchirib yozing.

KOʻKLAM KELADIR!

Koʻklamoyim yoʻlga chiqqan. Koʻklamoyim qoʻzgʻalgan,
Koʻk koʻylakning bitishiga, uncha koʻp ham qolmagan!

Tiniq havo... koʻk yuzinda oppoq, harir pardadek
Oq bulutlar, unda-munda yopilganlar parishon.

Shuʼlarning aksi bilan, yiltillagan, yongandek,
Kun tigʻlari, qarashlarga oʻtkir-oʻtkir sanchilgan...

Qip-yalongʻ och daraxtlar ham quchoq ochib, koʻz tutib,
Koʻk koʻylakning bitishini chidamasdan kutalar.

Qargʻalar ham qishda qilgan gunohlarni unutib,
Uzr aytmasdan, indamasdan uchib-uchib ketalar.

Sezgilarni uygʻotuvchi hidli gullar toʻplanib:
«Biz ham yoʻlga chiqdik!» deya yuborganlar bir chopar.

Gul hididan rizq emguvchi jonivorlar uygʻonib,
Erta-indin bogʻchalarga, chamanlarga oralar.
Koʻklamoyning ipak koʻylak etaklari sudralib,
Qora yerning boshlarini silab-siypab keladir.

U silashdan, u siypashdan quvvat olib, kuch olib,
Qora yer ham koʻksidagi oltinlarni beradir.

Koʻklam bilan yurtimga ham bir koʻkarish keladir,
Koʻngillar ham havolardek koʻklam hidi beradir,

Dillarga ham havolardek koʻklam ruhi kiradir!..

(Abdulhamid Choʻlpon)

Izohlovchi aniqlovchi

1-topshiriq. Quyidagi atoqli otlarga kasb, unvon, amal bildiruvchi soʻzlarni qoʻshib gap ichida keltiring. Erkin Vohidov, Pirimqul Qodirov, Joʻra.

Ayrim otlar, hatto atoqli otlar ham baʼzan bir necha shaxslarni ifodalashi mumkin. Bunday vaqtda koʻpincha qaysi Ahmad, qaysi Karim singari soʻroqlar yordamida gap kim haqida ketayotganligini aniqlashtirib olamiz. Ana shu vaqtlarda izohlovchilarga ehtiyoj tugʻiladi.

Esda saqlang. *Predmetni boshqa bir nom berish bilan aniqlaydigan boʻlakka izohlovchi aniqlovchi deyiladi.*

Masalan, *akademik Habib Abdullayev, Joʻra soatsoz, dutorchi qizlar kabi.*

Esda saqlang. *Izohlovchi bogʻlangan hokim boʻlak izohlanmish deyiladi. Izohlovchi va izohlanmish munosabati izohlovchili birikma sanaladi.*

Izohlovchi-izohlanmish munosabati sifatlovchi-sifatlanmish munosabatiga oʻxshaydi, lekin ular qanday soʻzlar bilan ifodalanishi bilan farq qiladi. Sifatlovchi-sifatlanmish munosabatida sifatlovchi, asosan, **sifat** va sifatlashgan soʻzlardan ifodalanadi. **Sifat+ot** koʻrinishida boʻladi. Solishtiring: *qizil gul* (sifatlovchi-sifatlanmish); *professor Gʻozi Olim Yunusov* (izohlovchi-izohlanmish).

Izohlovchi taxallus va oʻxshatish maʼnolarini bildirganda, izohlovchi bilan izohlanmish oʻrtasiga tire qoʻyiladi. Masalan, *Erk kuychisi — Abdulhamid Choʻlpon sheʼrlarini sevib oʻqiyman.*

*Hayotning poyonsiz ummoni ichra
Bor shunday g'ariblar — temirlar hissiz. (A. Oripov)*

O'ylang: Qaratqich bilan qaralmishning, sifatlovchi bilan sifatlanmishning, izohlovchi bilan izohlanmishning o'xshash va farqli tomonlari bormi?

Tayanch tushunchalar: Sifatlovchi, sifatlanmish, izohlovchi, izohlanmish, qaratqichli birikma, sifatlovchili birikma, izohlovchili birikma, qaratqich, qaralmish.

Quyidagi maqol asosida bahs yuriting. Qaratqich aniqlovchini toping.

*O't bilan o'ynashmoq tentakning ishi,
Yurt bilan o'ynashmoq ahmoqning ishi.*

105-mashq. O'qing. Izohlovchilarni topib, ularning ma'no turlarini va qaysi so'z turkumi bilan ifodalanganini ayting. Izohlovchi aniqlovchilarning boshqa turlaridan farqini tushuntiring.

1. Karatechi qizlar dastlabki musobaqada g'oliblikni qo'lga kiritdilar. 2. Bobo shilpiq ko'zlari yoshlanib deraza oldida ko'k yaktaklarini yamab o'ltirardilar. 3. Kechqurun Naim melisanikaga kelin tushdi. 4. Go'shtni belbog'ga tugib, eski oshnasi — usta Shonazarning do'koniga bosh suqdi, o'tgan hafta buyurib ketgan cholg'i-o'rog'ini surishtirdi. 5. O'zbek tili o'qituvchisi kasal ekan, o'rniga rus tili muallimasi Yelena Nikitichna kirdi. 6. Beg Piskent viloyat begi Mulla Abdulmannonning inisi. 7. Bilaman, xabarim bor, mulla Haydarning mo'min otlig' bir parishon o'g'li Samarqandda ekanimda qoshimga kelib edi. 8. Axir, sulton Mirzo Ulug'bekdek fozili zamonning noraso farzandi Abdullatif shu besh kunlik o'tar dunyo uchun shundoq qari va donishmand otasini qatl etdi. (X. Sultonov) 9. Yo'lchi o'z do'sti Qoratoy temirchi bilan hangomalashib o'tirar edi. (Oybek) 10. Kechqurun qurilish boshlig'ining muovini Oyqiz Umurzoqova, ertaga to'g'on qurilishi boshlansin, degan buyruqqa imzo chekdi. (Sh. Rashidov)

106-mashq. Rasm asosida «Ona — ulug' zot» mavzusida matn tuzib, unda ishlatilgan aniqlovchilarga va izohlovchilarga izoh bering.

107-mashq. Ko'chiring. Quyida berilgan so'zlarga diqqat qiling. Ma'nosini yanada kengaytirib tushuntiring. Izohlovchilarni toping.

Mustaqillik bizning or-nomusimizga, faxr-u g'ururimizga, vijdon va imonimizga aylandi. Ona-Vatan tushunchasi, hurriyat va demokratiya g'oyalari, Mustaqillik istiqlolni qadrlash tuyg'ulari odamlarimiz qalbidan muhim o'rin oldi.

16-DARS. UYUSHIQ BO'LAKLI GAPLAR

Darsning maqsadi: Talabalarning o'rta umumiy ta'limda uyushiq bo'laklar haqida olgan bilimlarini mustahkamlash va ulardan nutqda to'g'ri foydalanish ko'nikmasini shakllantirish.

REJA:

1. Uyushiq bo‘laklar haqida.
2. Uyushiq bo‘laklarning o‘zaro bog‘lanishi.
3. Uyushiq bo‘laklarning hokim bo‘lak bilan bog‘lanishi.

1-topshiriq. Quyidagi gapda nuqtalar o‘rniga muvofiq keluvchi so‘zlarni qo‘ying va bu so‘zlarning qaysi so‘z bilan bog‘lanayotganini ayting:

Bog‘imizda ..., ..., ...lar gulladi.

2-topshiriq. Quyidagi kataklarni mos so‘zlar bilan to‘ldiring. Bu so‘zlarning hokim bo‘lak bilan va o‘zaro qanday bog‘langanini ayting:

kimlarga

O‘qituvchi

larga yuqori ball berdi.

Gapda ikki va undan ortiq bir xil gap bo‘laklari ishlatilishi mumkin. Masalan, *Eshilib, to‘lg‘onib ingranadi kuy. (A.Oripov)* Bu gapda *eshilib, to‘lg‘onib* so‘zlari bir hokim bo‘lakka — *ingranadi* ga tobe bog‘lanadi va har ikkisi bir xil so‘roqqa (*qanday?* so‘rog‘iga) javob bo‘ladi. Har ikkisi bir xil gap bo‘lagi vazifasini bajaradi. Bu ikki bir xil bo‘lak bir-biri bilan sanash ohangi yordamida bog‘lanadi.

Esda saqlang. *Bir umumiy bo‘lakka tobe bog‘lanuvchi, bir xil sintaktik vazifa bajaradigan, o‘zaro teng bog‘lovchilar va sanash ohangi yordamida bog‘langan, ko‘pincha bir xil so‘roqqa javob bo‘luvchi ikki yoki undan ortiq bo‘laklarga uyushgan bo‘laklar deyiladi.*

Gap bo‘laklari ham, bo‘lakning bo‘laklari ham uyushib kelishi mumkin. Masalan, *Rangi o‘chgan, umri kechgan kuz guli...egil (Cho‘lpon)* gapida *rangi o‘chgan, umri kechgan* bo‘laklarining har ikkisi *qanday?* so‘rog‘iga javob bo‘lib, *kuz guli* bo‘lagiga tobe bog‘langan. Bu bo‘laklar o‘zaro sanash ohangi yordamida teng bog‘langan eganing aniqlovchilari sifatida bo‘lakning uyushgan bo‘laklari sanaladi.

Uyushgan bo‘laklar ishtirok etgan gaplar uyushiq bo‘lakli gaplar hisoblanadi.

O‘ylang: Uyushiq bo‘laklar bir xil gap bo‘laklari ekan, bir xil so‘z turkumi ham bo‘la oladimi?

Tayanch tushunchalar: sanash ohangi, teng bog‘lanish, tobe bog‘lanish, umumiy bo‘lak.

Quyidagi maqolning ma’nosini ayting hamda uni bahsga aylantiring. Shu maqolda uyushiq bo‘laklar bormi?

O‘roqda yo‘q, mashoqda yo‘q, xirmonda hozir.

108-mashq. Gaplarni o‘qing. Uni uyushiq bo‘lakli gaplarga aylantiring.

Namuna: Vatan ravnaqi uchun kuchini baxshida etadigan farzandlarni voyaga yetkazgan yurtning kelajagi buyukdir — Vatan ravnaqi, el-u yurt tinchligi, xalq farovonligi uchun qalb qo‘ri, kuch-qudratini baxshida etadigan har jihatdan barkamol farzandlarni voyaga yetkazgan yurtning kelajagi buyukdir.

1. Qatag‘on qurbonlari — fitratlarning istiqloq uchun kurash dasturlarining asosida ham ona tilining mavqeyini saqlab qolishi masalasi turgan. 2. Ona tilimizni kelajakka sof holda yetkazib beraylik! 3. Ota-onalaringizning orzulari ushalgan muborak kunda sizga oq yo‘l tilayman. 4. Eng sodiq do‘st kitobdir. 5. Mustaqilligimizning shukuhli 13 yilligini munosib kutib olishga harakat qilayotirmiz. 6. Pilla hosilining mo‘l bo‘lganligi odamlarning kayfiyatiga jo‘shqinlik baxsh etyapti. 7. Milliy mafkura jahonda o‘zimizning munosib o‘rnimizni topishimizga xizmat qilishi kerak. 8. Kitobda Jom qishlog‘i tarixiga oid ma‘lumotlar saqlanib qolgan. 9. Yoshlar litseyda ingliz tilini puxta o‘rganayotirlar. 10. Biz o‘z ustimizda doimo ishlab, jamiyatimizga yetuk insonlar bo‘lib yetishishimiz darkor. 11. Istiqloq xalqimizning asriy orzu-umidlarini ro‘yobga chiqardi. (*Gazetadan*)

109-mashq. Quyida berilgan matnni o‘qing. Uyushiq bo‘laklarini toping hamda alohida ko‘chirib yozing.

KOMIL INSON — MILLAT KELAJAGI

Komil inson — jamiki insonlarning haqiqatidir, ya’ni odamiylar odamiysidir.

Dunyoning tinchligi va farovonligi, insoniyat butunligi haqiqatan ham dono va oqil, pok niyatli odamlar faoliyatiga bog‘liq.

Ilohiy poklik va nafosat, e’tiqod va tafakkur bizni balo-qazolardan asraydi.

Tasavvuf ahli sig‘ingan ideal — Komil inson aslida xalq ideali, adabiyot ideali edi.

Har bir pok axloqli, ilohsevar shaxs komillikka intilishi va bu yo‘lda nasiba olishi mumkin.

Ma’rifat odamni ma’nan baquvvat, irodali va chidamli qiladi, shaxs sifatida shakllantiradi.

Komil inson tushunchasi bugun oldimizda turgan ulkan vazifalar — fuqarolik jamiyatini qurish, «ozod va obod vatan» uchun fidoyi farzand bo‘lish tushunchalari bilan bog‘lanib ketadi...

(*Gazetadan*)

Hurmatli yoshlar! Sizing fuqarolik burchingiz nimada? Fikrlaringizni o‘qituvchingizga aytib bering.

17-DARS. UYUSHGAN BO‘LAKLARNING SHAKLLARI VA ULARDA TENG BOG‘LOVCHILARNING QO‘LLANILISHI

Darsning maqsadi: O‘quvchilar ongida uyushiq bo‘laklarning ohang va teng bog‘lovchilar yordamida bog‘lanishi haqida umumiy tushuncha hosil qilish.

REJA:

1. Uyushiq bo‘laklarning grammatik shakllari.
2. Uyushiq bo‘laklarda teng bog‘lovchilarning qo‘llanishi.

1-topshiriq. Quyidagi berilgan matnda uyushgan bo‘laklarni toping. Uyushgan bo‘laklarning qaysi hokim bo‘lakka bog‘lanayotganini aniqlang. Uyushgan bo‘laklarda kelishik, egalik, ko‘plik qo‘shimchalarining qo‘llanilishiga e‘tibor bering.

*Dars beraman diniy haqdan, «Qur‘on»dan,
Qasos, imon, insof bilan vijdondan,
Haqoratdan, asoratdan, ilmdan,
Saxovatdan, tahoratdan, bilimdan. (I.To‘lakov)*

2-topshiriq. Quyidagi berilgan gapdagi uyushgan bo‘laklarni aniqlab, uyushiq bo‘laklarda kelishik, egalik, ko‘plik shakllarining ikki xil qo‘llanilishi (har birida alohida-alohida hamda eng oxiridagi bittasida), ularning bir-biridan farqini bayon qiling.

Navoiy
Men Bobur -ning asarlarini sevaman
Mashrab

Juda muhim. Uyushgan bo‘laklarning xarakterli xususiyati shundaki, *ular bir xil grammatik shaklda bo‘ladi.*

Bu grammatik shakllarning qo‘llanilishi ikki xil bo‘ladi:

a) uyushgan bo‘laklarning har birida takrorlanadi:

*Yam-yashil vohalarga,
Badiiy lavhalarga,
She‘riy sarlavhalarga,
Boy ekansan, Farg‘ona.*

Bunday vaqtda uyushgan bo‘laklarning har biri ta‘kidlangan bo‘ladi;

b) uyushgan bo‘laklarning eng oxirida qo‘llanilib, hammasi uchun tegishli bo‘ladi: Toshkent, Samarqand, Buxoroda bo‘lishdi.

Bunday vaqtda sanalayotgan bo‘laklarning har qaysisi ta‘kidlanmaydi, balki sanab ko‘rsatiladi.

Juda muhim. *Uyushgan bo‘laklar o‘zaro teng bog‘lovchilar, bog‘lovchi vazifasidagi yordamchi so‘zlar (ham,-u(-yu), na...na... yuklamalari, bilan ko‘makchisi) va sanash ohangi yordamida bog‘lanadi.*

Uyushgan bo‘laklar biriktiruv bog‘lovchisi bo‘lgan va, hamda bog‘lovchi vazifasidagi bilan yordamida bog‘langanda ular ko‘pincha takrorlanib keladi.

*Adol bilan o‘yinchi Sora;
Asal bilan quvnoq Ruxsora...*

(H. Olimjon)

Bunday vaqtda uyushgan bo‘laklar orqali ifodalangan shaxs, predmetlarning guruh-guruh ekanligi ifodalanadi.

Ana shunday ma‘no ifodalanganda *va, hamda, bilan* bog‘lovchilari bir-biri bilan erkin almashinib keladi.

Va, hamda, bilan bog‘lovchilari ikkidandan ortiq uyushgan bo‘laklar tarkibida bir marta qo‘llanilsa, uyushiq bo‘laklarning oxirgi juftligi orasida keladi va sanashning tugallanganligini bildiradi: *Bog‘imizda o‘rik, shaftoli, gilos va olmalar bor.*

Uyushgan bo‘laklar ikki a‘zodan iborat bo‘lib, biriktiruv munosabatini bildirsa, bu a‘zolar o‘rtasida *va, bilan, -u(-yu)* bog‘lovchilari ishlatiladi. Solishtiring:

*Bir sevgikim, jon berur tanga.
Faqat Zaynab-u Omonlarga xos.*

Zaynab-u Omon ni *Zaynab va Omon, Zaynab bilan Omon* deb ishlatish mumkin.

Uyushiq bo‘laklar otlar bilan ifodalanganda *va, hamda, bilan* o‘zaro almashinadi. Fe‘llar bilan ifodalanganda esa *va, hamda, -u (-yu)* o‘zaro almashina oladi, lekin «*va*» ning o‘rniga «*bilan*»ni qo‘yib bo‘lmaydi. Solishtiring.

*Keldi va ketdi.
Keldi-yu ketdi.*

Uyushiq bo‘laklar o‘zaro sanash ohangi yordamida bog‘lanib, ularning har birining ma‘nosi ta’kidlanganda, har bir bo‘lak oxirida *ham* yuklamasi qo‘llaniladi: Sen ham, u ham farishta emas.

Uyushgan bo‘laklar o‘zaro ayiruv munosabatida bo‘lganda, ular o‘rtasida *yo, yoki, yo-yo, ba‘zan-ba‘zan, dam-dam* singari bog‘lovchilar qo‘llaniladi. Masalan, *yo kitob, yo ruchka olaman.*

Juda muhim. *Yo, yo-yo, yoki bog‘lovchilari uyushgan bo‘laklardan birini tasdiqlab, ikkinchisini esa inkor etib bog‘laydi.*

Masalan, yuqoridagi misolda *kitob olsa, ruchka olmaydi, ruchka olsa, kitob olmaydi.*

Ba‘zan-ba‘zan, dam-dam, goh-goh kabi bog‘lovchilar yordamida bog‘langanda esa uyushgan bo‘laklarning navbatma-navbatligi ifodalanadi. Solishtiring: *Goh o‘ynaydi, goh yig‘laydi.* Ana shunday ma‘no ifodalanganda *dam-dam, goh-goh, ba‘zan-ba‘zan* kabi bog‘lovchilar o‘zaro almashinib keladi.

Uyushgan bo‘laklar o‘zaro zidlik munosabatida bo‘lganda, ular o‘rtasiga zidlov bog‘lovchilari (ammo, lekin, biroq) qo‘llaniladi. Masalan, *Hammasini tinglardim, ammo (lekin, biroq) o‘xshashini topmasdim aslo. (H. Olimjon)*

Uyushiq bo‘laklar ifodalagan ma‘no inkor qilinib, ularning har biri ta‘kidlab ko‘rsatilsa, *na... na...* bog‘lovchi vazifasidagi yuklama qo‘llaniladi. Masalan, *Na sen, na men buning kafolatini olganmiz. (Shuhrat)*

Na... na... uyushgan bo‘lakli gapning kesimi tasdiq shaklida bo‘lganda ham, inkor shaklda bo‘lganda ham qo‘llana beradi. Agar uyushiq bo‘lakli gap kesimi tasdiq shaklda bo‘lsa, **na... na...** uyushgan bo‘laklarni o‘zaro bog‘lash va gapni inkor gapga aylantirish vazifasini bajaradi. Aksincha, gapning kesimi inkor shaklda bo‘lsa, **na... na...** uyushgan bo‘laklarni o‘zaro bog‘lash va ularning ma‘nosini ta‘kidlash vazifasini bajaradi. Solishtiring:

*Na Salim, na Karim keldi,
Na Salim, na Karim kelmadi.*

O‘ylang: uyushiq bo‘lak va bog‘lovchi munosabatini qanday izohlaysiz?

Tayanch tushunchalar: grammatik shakl, teng bog‘lovchilar, teng bog‘lovchilar vazifasidagi yordamchi so‘zlar.

Quyidagi maqolning mazmunini ifodalang, shuningdek, uyushiq bo‘laklarni aniqlang.

Quyosh, suv va havo — eng yaxshi davo.

110-mashq. O‘qing. Gapning uyushib kelgan bo‘laklarini topib, uyushiq bo‘laklarni o‘zaro biriktiruvchi vositalarini ayting.

1. Bizning matbuot ham, radio ham, hamma-hammasi mana shunga qaratilgan bo‘lishi kerak. 2. U goh Toshkentga, goh Andijonga ketib, uzoq-uzoq turib qolar edi. 3. Shu onda chiroq sharaqlaganicha borib shipga urildi-yu, yerga tushib chilparchin bo‘ldi va birdaniga ikkita o‘q chiqdi. 4. Yerga tushgan chiroq bir-ikki lopilladi-yu, avval ko‘k, keyin qizg‘ish alanga ko‘tarildi. 5. Mirhomidxo‘ja shoshib Qambarali akaning qo‘lidan pulni oldi-da, uning qo‘yniga tiqdi. 6. Bo‘taboy tin olmay, goh bosh chayqab, goh qoshini kerib, goh «Ana! O‘h,-o‘h-o‘h!» deb quloq soldi. 7. Odamlarda g‘ayrat va tashabbus yashnab ketdi. 8. Xotinining bu gapi Bo‘taboyning jon-jonidan o‘tib ketdi, lekin bundagi kuchli mantiq tilini bog‘ladi-yu hech narsa deya olmadi. 9. Usta Turdialining gapi o‘rinli edi: modomiki hamma «qilko‘prik»dan o‘tar ekan, yo jannatga o‘tib ketadi, yo do‘zaxga yiqiladi. (A. Qahhor)

111-mashq. Uyga topshiriq. Berilgan hikmatni o‘qing. Shu hikmatni asos qilib olib, matn tuzing. Matningizda uyushgan bo‘laklar ishtirok etsin.

*O‘zgalar aybiga tetik nazar sol,
O‘z aybing ko‘rgandek undan ibrat ol.*

112-mashq. Uyushgan egalar ishtirok etgan gaplar tuzib yozing.

113-mashq. Ko‘chiring. Uyushgan egalarni toping, ular qaysi so‘z turkumi bilan ifodalanganligini ustiga yozing.

1. Bular orasida muloyimlari ham, bezbetlari ham, shirinso‘zlari ham, to‘nkamijozlari ham bo‘lardi. 2. Mardonaga nisbatan uyg‘ongan nafrat va zulm o‘ti azob otashidan ustun keldi. 3. Dard xurujidan xoli bo‘lganida, Mahmud akasining ko‘ziga qaraboq noxushlik hamda ko‘ngilsizlik yuz berganini anglarmidi... 4. Hozir ayni damda shu zulm va adovat tikanlari ilk nishona mevasini berdi. 5. O‘choqqa chiqishga ijozat berilgani haqidagi xabar aytilganiga qadar ham Orzubek va Chuvrindi shu xildagi gaplarni gapirib o‘tirishdi. 6. Adang ham, men ham yana o‘n yil yashaymizmi, yuz yilmi, baribir bir kuni o‘tamiz. 7. Aqlli odam, esli odam hech qachon adashmaydi. 9. Kesakpolvon bilan yigit yarim soatlardan keyin chiqishdi. 10. Turkistondan imon uzoqlashdi, oqibatda mustahkam bir davlatning yarmini Urusiya va Xitoy egallab oldi. Hozirgi har ikki davlatning qizil bayroqlari musulmonlarning qoni va joni ila qizarmishdir. 11. Qani edi, o‘sha asrlarga qaytilsa-yu, xorazmiylar, beruniylar, temurlar yetishib chiqsa.

(T. Malik)

114-mashq. O‘qing. Uyushib kelgan to‘ldiruvchilarni toping, qanday ifodalanganiga va bog‘langanligiga e‘tibor bering.

1. Insonlar ongida ona tabiatga mehr, yer, suv, olovni e‘zozlash ustuvor bo‘lgan. 2. Olgan bilim va tajribangiz, odob-axloq, kasb-hunar bobidagi kamolingiz faqat yaxshilikka, bunyodkorlikka buyursin, avvalo. O‘zingizga, butun el-yurtimizga baxt-u saodat keltirsin. 3. Respublikamiz maktablari o‘quvchi hamda o‘qituvchilarini darsliklar va o‘quv qo‘llanmalari bilan ta‘minlashni ko‘ngildagidek yo‘lga qo‘yaylik. 4. Qizlar urchuq bilan charxda ip yigirish, mato to‘qish, liboslar tikishni ham bilishlari lozim. («Avesto») 5. Yurtni balo-qazodan himoya eta oladigan o‘g‘lonlarga, yaxshi kelajak, porloq hayotni ravshan ko‘z bilan ko‘ra oladigan pok niyat avlodlarga olqishlar bo‘lsin. («Avesto») 6. «Avesto»da yigitlar kurash tushishni, chavandoz bo‘lishni, mol boqa olishni, chorvani yirtqich hayvon va qaroqchilardan muhofaza qila bilishni o‘rganishlari shartligi aytiladi. 7. Ona-Vatanga muhabbat, xalq, millat birligi, uning kelajak istiqboli, hayot farovonligi va tinchligini dildan jo‘shib kuyladilar. (*Gazetadan*)

115-mashq. O‘zingiz Said Ahmad asarlaridan uyushiq to‘ldiruvchilarga misollar topib yozing.

116-mashq. Ko‘chiring. Gaplardagi uyushiq aniqlovchilarni toping. Nutqda qanday ahamiyati borligini tushuntiring.

1. U to‘qayzorda sassiq alafnlarning, qamishlarning, gulni payhon qiluvchi to‘ng‘izlarning ko‘pligidan ajablanmaydi. 2. Ikki kundan so‘ng uning xonasiga hali yigirmaga to‘lmagan qiz bilan yoshi ellikdan oshgan, odmi kiyingan, qotmadan kelgan ayol kirib keldi. Uning sho‘xligi, o‘yinqaroqligi bilinib turibdi. 3. Sochlari jingalak, rangi oq-sariqqa moyil, ko‘zlari o‘tkir boquvchi tabib yigit «Nima gap? Qayeringiz og‘riyapti?» deb ham o‘tirmay, avval Zaynabning ikki kaftini ko‘rdi, tirnoqlarini ohista ezdi, so‘ng bilak tomirini ushlab, boshini quyi egganicha, nimanidir ziyraklik bilan tinglayotganday

jim qoldi. 4. Bevaning, ayniqsa, tirnoqqa zor bevaning zorli, g'amli ohlariga tun qanday chidar ekan, zamin-u samo qanday chidar ekan? (T.Malik)

117-mashq. She'rni yozing va yod oling. Uyushib kelgan sifatlovchi aniqlovchilarni toping hamda uyushiq sifatlovchilar bilan uyushmagan sifatlovchilarning farqini tushuntiring.

AYOL

Fikri yodim tortar chulg'aydi xayol,
Munis-u mukarram o'zingsan, ayol!
Tog'dayin suyanchiq, ham jufti halol,
Vafodor, yelkadosh o'zingsan, ayol!

Zukkolikda Temur aqlin etgan lol,
Donish-u tadbirkor o'zingsan ayol!
Yog'iylar qaddini eta olgan dol,
Yurtiga fidoyi o'zingsan, ayol!
Sheroziy kuylagan oy yuz, qora xol,
Qamarni dog' etgan o'zingsan, ayol!
Barchaga barobar tilagan iqbol,
Oq ko'ngil, soddadil o'zingsan, ayol!

Mehringdan topmishlar daholar kamol,
Farzandlar ilohi o'zingsan, ayol!
Bu dunyo ne uchun bilmaydi zavol,
Olamni asrovchi o'zingsan, ayol!

(Shukur Dadash)

118-mashq. She'rni o'qing, uyushiq bo'laklarni aniqlang va ularning qanday bog'lovchilar yordamida bog'langanini ayting.

Zidlov bog'lovchilar

Siz katta kemada so'zsiz, ammo
Sizning kemangizdan qayig'im avlo.

Siz uchqur buroqda uchyapsiz, lekin
Men manzilga yayov boraman sekin.

Siz eng tekis yo'ldan kelasiz, biroq
Sizning yo'lingizdan so'qmoq yaxshidir.

(Salim Ashur)

119-mashq. Uyushiq bo'lakli hollarni ko'chirib yozing.

1. U ko'chadan kiyimlari yirtilib, titilib kirdi. 2. Bu gapni eshitgach, da'vogarlar bir-birlariga mo'ltillab, javdirab qarab qolishdi. 3. Bola qo'rqib, chinqirib uyg'ondi. 4. Maktablarda, oliy o'quv yurtlarida kadrlar tayyorlash masalasiga katta e'tibor berilmoqda. 5. Yosh yigit-qizlarimizning ishda, turmushda, oila va jamoa orasida o'z o'rnini topolmaslik holatlari ularning jamiyatda o'z qadrini yo'qotishga olib keladi. 6. Shahar ko'chalarida, bog'larda, qir-u adirlarda bahor nafasi ufuradi. 7. Adang ham, men ham yana o'n yil yashaymizmi, yuz yilmi, baribir bir kuni o'tamiz. 8. Jamiyatning moddiy hayoti qanchalik yuksak taraqqiy etgan bo'lsa, u ma'naviy madaniyatning boy, sermazmun bo'lishiga shu darajada ta'sir qiladi. 9. Milliy qadriyatlarimizning mazmuni va mohiyatini chuqur, batafsil o'rganishga harakat qilaylik. 10. Roziya buvi inqillab, sinqillab, bir amallab yetib keldi. (*Gazetadan*)

120-mashq. Prezidentimiz asarlaridan olingan gaplarni ko'chirib yozing. Uyushiq bo'laklar orasiga zarur o'rinlarda vergul qo'yib, gaplarni ko'chiring. Teng bog'lovchilarning tagiga chizing, qanday bo'laklar uyushib kelganligini ayting.

1. Bu mintaqa jo'shqin va sobitqadam rivojlanadi. 2. Markaziy Osiyo mintaqasida siyosiy, iqtisodiy, harbiy transportga va ekologiyaga oid muammolar to'planib qolgan. 3. Afg'onistondagi qarama-qarshilikning dunyo miqyosida kelib chiqishi mumkin bo'lgan oqibatlarini cheklashga va tarqatmaslikka bugungi kunda hammamizning ham aql-idrokimiz, tajribamiz va qat'iyatimiz yetadimi? 4. Fundamentalistlarning adolat haqidagi olomonbop, jozibador, ammo baqiroq va asossiz da'vatlariga ko'r-ko'rona ergashuvchilar o'zgarlar irodasining quli bo'lib qolishini anglashimiz lozim. 5. Hozirgi vaqtda milliy va boshqa ijtimoiy harakatlar, shu jumladan, yoshlar harakati madaniy, diniy harakatlar qayta jonlanmoqda. 6. Xalqimizning etnik, madaniy va diniy sabr-bardoshi ma'naviy uyg'onishning yana bir davlatning mudofaa qobiliyati uning siyosiy, iqtisodiy, harbiy, ilmiy va ma'naviy imkoniyatlaridan tarkib topadi.

(I.A. Karimov. «O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari» kitobidan)

121-mashq. Siz ham yuqoridagiga o'xshash asarlardan uyushiq bo'lakli hollar ishtirok etgan gaplarni ko'chirib yozing. Ular qanday so'z turkumi bilan ifodalanganini aytib bering.

122-mashq. O'qing. Ajratib ko'rsatilgan so'zdan keyin boshqa so'zlar keltirib, uyushiq bo'lakli gaplar tuzing, tinish belgilarini qo'yib yozing.

1. Onasi Hasanni qo'llaridan o'pdi. 2. Ular och edilar. 3. Nasrullohning o'ziga yarasha orzulari bor edi. 4. Bibi Hokimjonga beparvo qarardi. 5. Rustamning tog'asi jiyani yedirdi. 6. Majlisga olimlar jam bo'lishdi. 7. U hayotini sarbadorlar e'tiqodi bilan bog'lagan. 8. Usta kulol kabi idishlarni mehr bilan parvarishlardi. 9. Nozima ukasini urishdi... 10. Umrining so'nggi yillarini Samarqandda o'tkazdi. 11. Hovlilarni suv sepib supurdi.

123-mashq. Akademik G'.Abdurahmonov haqida berilgan matnni o'qing. Olimning o'zbek ilm-faniga qo'shgan hissasi haqida fikr yuriting.

G'. ABDURAHMONOV
(1925)

O'zbekiston Fanlar akademiyasining akademigi, O'zbekiston Respublikasi fan arbobi G'anijon Abdurahmonov o'zining butun ongli faoliyatini o'zbek tilshunosligining ravnaqi uchun sarfladi.

1951-yili «O'zbek tilida sifatlar substantivatsiyasi» mavzusi bo'yicha nomzodlik, 1960-yili «O'zbek tilida qo'shma gap sintaksisi asoslari» mavzusi bo'yicha doktorlik ishlarini himoya qildi.

G'anijon Abdurahmonov oliy va o'rta maktablarda til ta'limini o'qitish borasida samarali mehnat qildi.

Uning oliy o'quv yurtlarining filologiya fakulteti talabalari uchun yozilgan «Hozirgi o'zbek adabiy tili, II qism, Sintaksis», «O'zbek tilining tarixiy grammatikasi» (prof. Sh.Shukurov bilan hamkorlikda), «Qadimgi turkiy til» (akad. A.Rustamov bilan hamkorlikda), o'rta maktablar uchun yaratilgan «Ona tili» darsliklari hamon o'z ahamiyatini yo'qotgani yo'q.

124-mashq. Ko'chiring. Uyushgan kesimlarni aniqlang.

1. Bu safar qizlar uzoq kulishdi, chug'urlashdi, tortishishdi. 2. Saodat buvi qizlarning gapidan iztirob chekdi, kuyindi, baribir bo'lmadi. 3. Oraga sovuq jimlik va sukunat cho'kdi. 4. Uning kulgusi ham o'ziga o'xshash shiringina edi, qonib, yoyilib kuldi. 5. Senga yalinaman, yolvoraman, meni tashlab ketma! 6. Odina kuyladi, jo'shqin she'rlar aytdi va yana o'ynadi. 7. Bu gaplarni senga aytmayman, eshittirmayman, toqatim, bardoshlarim tugagan, adoyi tamom bo'lgan. 8. Qalbingizga toshqinlarning g'uborlari qo'nmasin, gard yuqmasin. 9. Mehri qo'shnisini hech qachon sevmagan, yaxshi ko'rmagan. 10. Bu gaplarimdan cho'chimang, qo'rqmang, hali boshingizda ne savdolar bordir. 11. Xudoyqul otasini bu dunyodan yulib ketgan o'sha qora kechada xotinlarning uvvos tortgan ovozlaridan cho'chib uyg'ondi, ko'zini ochdi.

(Gazetadan)

125-mashq. 2 guruhga navbat bilan bo'lining. 1-guruhdagi har bir talaba kesim ishtirok etgan gaplar aytadi, 2-guruh talabalari esa ular aytgan kesimdan uyushiq bo'laklar hosil qiladilar.

Namuna:

1-guruh

Kulol ko'zalarga mehr bilan jilo berdi.

2-guruh

Kulol ko'zalarga mehr bilan jilo, ishlov berdi, ularga go'zallik baxsh etdi.

126-mashq. O‘zbekiston Qahramoni Erkin Alimuhammedov nutqini o‘qing. Undan xulosa chiqaring. Uyushiq bo‘lakli gaplarni daftaringizga ko‘chirib yozing. Qanday bo‘laklar uyushib kelganini ayting.

Bugungi kunda milliy g‘urur tuyg‘usi haqida ko‘p gapiriladi. Menimcha, bu oddiy, jo‘ngina tuyg‘u emas. Yo‘q. U juda yorug‘, juda ulkan tuyg‘u! Axir o‘z yurti bilan, o‘z millati bilan faxrlanib yashash qanchalik soz! Ayniqsa bugun... «Men o‘zbekman! O‘zbek degan so‘z bugun dunyo bo‘ylab jaranglayapti! O‘zbek millatiga dunyo tan berayapti. Biz ildizlari mustahkam va yengilmas xalqmiz!» degan fikrlarni xayolimdan o‘tkazsam bormi, o‘sha lahzadayoq qayta shijoat uyg‘onadi, yuksaklarga parvoz qilgim kelaveradi. Ochig‘ini aytсам, men istiqloq yillarining qahramoniman, chunki istiqloq o‘zligimni tanitdi, uzoq yillik mehnatim shu davrda munosib taqdirlandi. Buning uchun quvonmay bo‘ladimi?

Goho xayolimdan o‘tkazaman:

«Qaniydi zavodga borib yana ishlasam, o‘zgacha shijoat-u g‘ayrat bilan ter to‘kib mehnat qilsam!». Zero, u yerdagi ahil jamoa to‘xtab turgani yo‘q. Yaratuvchilik ishlari olib borilayotir. Ulkan yuk samolyotlarining qanotlari yig‘iladigan men ishlagan sexda yangilik va tashabbuslar bilan chiqayotganlar ko‘p. Tez-tez korxonamga borib shogirdlarimga yo‘l-yo‘riqlar berib turaman, ularning ish rejalari bilan qiziqaman. Uyda esa rafiqam Feruzaxon, uch farzandim, nabiralar qurshovida osuda hayot kechirayapman. Bugungi yoshlarimizdan birgina o‘tinchim bor. Ularga «Siz yonib ishlang, o‘z mehnatingiz tufayli Vatan mustaqilligini mustahkamlashga hissa qo‘shayotganingizdan faxrlaning!» degim keladi.

127-mashq. Yuqoridagi mashqdan xulosa chiqarib, berilgan rasm asosida «Mehnatim — baxtim mening» mavzusida og‘zaki hikoya tuzing.

**18-DARS. UYUSHIQ BO‘LAKLI GAPLARDA
UMUMLASHTIRUVCHI SO‘ZLARNING
QO‘LLANILISHI**

Darsning maqsadi: Uyushiq bo‘laklarda umumlashtiruvchi so‘zlarning ishlatilishi yuzasidan talabalarda ko‘nikma hosil qilish.

REJA:

1. Umumlashtiruvchi so‘z haqida.
2. Umumlashtiruvchi so‘zda tinish belgilarining ishlatilishi.

1-topshiriq. Quyida berilgan gapda nuqtalar o‘rniga tegishli so‘zlarni qo‘ying. Nuqtalar o‘rniga qo‘ygan so‘zlar bilan *hamma, barcha, bari, ko‘pi, ko‘pchilik* singari so‘zlarning munosabatini ayting.

Litseyimiz bog‘ida..., ..., ..., ... barcha mevalar bor. Sinfimizda ko‘pchilik o‘quvchilar: ..., ..., ...lar ingliz tilini yaxshi bilishadi.

Juda muhim. *Uyushgan bo'lakli gaplarda ko'pincha uyushgan bo'laklarning mazmunini jamlovchi umumlashtiruvchi so'zlar ham qo'llaniladi. Bunday vaqtda uyushgan bo'laklar narsa va hodisalarni, belgi-xususiyatlarni alohida-alohida ifodalasa, umumlashtiruvchi so'z esa ularning hammasini jamlagan holda ifodalaydi.*

Demak, uyushgan bo'laklar bilan umumlashtiruvchi so'z o'rtasida xususiylik-umumiylik, jins-tur munosabati mavjud bo'ladi. Uyushgan bo'laklar xususiyliklarni, jinsni; umumlashtiruvchi so'z esa umumiylikni, turni bildiradi.

Uyushgan bo'laklar qaysi grammatik shaklda bo'lsa va qanday so'roqqa javob bo'lsa, umumlashtiruvchi so'z ham ko'pincha ana shunday shaklda bo'ladi va shunday so'roqqa javob bo'ladi.

Uyushgan bo'laklar qaysi bo'lak bilan tobe munosabatda bo'lsa, umumlashtiruvchi so'z ham shu bo'lak bilan tobe aloqada bo'ladi.

Umumlashtiruvchi so'z uyushgan bo'laklardan oldin ham, keyin ham kelishi mumkin.

Esda saqlang. *Umumlashtiruvchi so'z uyushgan bo'laklardan oldin kelsa, yozuvda umumlashtiruvchi so'zdan keyin ikki nuqta qo'yiladi. Umumlashtiruvchi so'z uyushgan bo'laklardan keyin kelsa, uyushgan bo'laklar bilan umumlashtiruvchi so'z o'rtasiga tire qo'yiladi.*

Umumlashtiruvchi so'z bilan uyushgan bo'laklarning o'rni va tinish belgilarini quyidagi sxemada ko'rsatish mumkin.

Bunda to'rtburchak umumlashtiruvchi so'zni, yumaloq shakllar uyushgan bo'laklarni, uch burchak shakl hokim bo'lakni ifodalaydi.

Uyushgan bo'laklar yozuvda bir-biridan vergul bilan ajratiladi. Agar uyushgan bo'laklar guruh-guruh bo'lib kelsa, guruhlar bir-biridan nuqtali vergul bilan ajratiladi. Masalan, *Bog'imizda qovun, handalaklar, olma, o'rik, shaftolilar pishib yotibdi.*

O'ylang: Umumiylik va xususiylik deganda nimani tushunasiz?

Tayanch tushunchalar: tobe aloqa, ikki nuqta, tire, umumlashtiruvchi so'z.

Keltirilgan maqolning ma'nosini izohlang:

Ter to'kib mehnat qilsang, yerdan zar unar.

128-mashq. Umumlashtiruvchi bo'laklarni toping, tushirilgan tinish belgilarini qo'yib ko'chiring.

1. Ishlangan yerlar, yo'llarning ikki tomonidagi ariqlarda jildirab oqayotgan suv. Ariqlar labida qad ko'targan yosh teraklar hammasi Olimjonning diliga sevinch-quvonch bag'ishlardir. 2. Hovuz bo'yida o'tirgan brigadir ikki hovuchini to'lg'azib suv olar zavq bilan yuzini, bo'ynini, ko'kraklarini barcha qoraygan joylarini yuvar edi. 3. Cho'lpon umri davomida juda ko'p narsalarni: qiziq, shirin nash'ali voqealarning guvohi bo'lgan. 4. Shu yerda Oyqizning buyrug'i bilan to'g'on qurilardi. Sement quyilmoqda uzluksiz

shag'al to'kilmoqda tosh tashlanmoqda. 5. Shu vaqt ichida hamma hunar o'rgandi bir xillar transportga yuk ortish ixtisosini egalladi yana birovlar esa misrang yoki bel bilan ishlashga mutaxassis bo'ldi. 6. Barcha odamlar fidokorona ishlardilar ularning ba'zilari bir me'yorda borib kelardi, ba'zilari esa haqiqiy ishga berilib ketardi.

(Sh.Rashidov)

129-mashq. Ko'chiring. Uyushiq bo'laklarni aniqlab, ustiga turini yozing. Uyushiq bo'lakli gaplardagi umumlashtiruvchi so'zlar tagiga chizib, uning ifodalinishini, o'rnini va ulardagi tinish belgilarining qo'llanishini tushuntiring.

1. Umrzoq hamma narsani: konvertni ham, mayda-mayda qilib yozilgan oq qog'ozni ham, undan keyin cheti qora hoshiyali pushti rang qog'ozni ham ko'rdi. 2. Yog'liq qo'y go'shti yaxnasi ham, tok bargi va uzum boshining surati solingan chinni kosadagi qaymoq, non, qora mayiz — hammasi dasturxonda qo'l tekkizilmay turardi. 3. Kanalning ikki qirg'og'ida g'uj-g'uj bo'lib turgan odamlar: erkaklar, ayollar va bolalar shod-xurram, suvning orqasidan, Bekbo'taning orqasidan chopib borardilar. 4. Tog' etaklari hali ham ko'm-ko'k bo'lib, turli go'zalliklar bilan: sariq va qizg'ish tusdagi boychechaklar, chuchmomalar, qoshlariga qop-qora o'sma qo'ygan lolalar bilan yasangan edi. 5. Oldin mutaxassis-olimlar: geologlar, gidrogeologlar, geodezistlar keldilar. 6. Tizgin tortilganmi, bo'sh qo'yilganmi, jadaliga olinganmi, ravon qo'yilganmi — xullas shunga qarab hushtak chalishib hazil qilishganlari, sho'x-sho'x kulgilari — hammasi ishning bir me'yorda qizg'in ketayotganidan dalolat berardi.

130-mashq. Rasm asosida yoki bugungi oynayi jahon, xususan, «Qishloqdagi tengdoshim» ko'rsatuvi bo'yicha bahs-munozara o'tkazing. Nutqingizda uyushiq bo'laklarni ham ishlating.

19-DARS. AJRATILGAN BO'LAKLI GAPLAR

Darsning maqsadi: *Ajratilgan bo'lakli gaplar haqida ilmiy bilim berish va ulardan nutqda to'g'ri foydalanish malakasini shakllantirish.*

R E J A:

1. Gaplarning mazmunan murakkablashuvi.
2. Ajratilgan bo'laklar va ularning mazmuniy vazifasi.

1-topshiriq. *Men, Dilafro'z Sobirova, 1992-yilda tug'ildim. Yuqoridagi gapda Men bilan Dilafruz Sobirova boshqa-boshqa kishilarmi yoki bir kishining ikki xil nomimi? Agar bir kishining ikki xil nomi bo'lsa, nomlar o'rtasidagi farqni ayting.*

Esda saqlang. *Gap tarkibidagi ma'lum bo'lakning ma'nosini ta'kidlab, izohlab keluvchi, boshqa bo'laklardan to'xtam va ohang jihatidan ajralib turuvchi bo'laklarga ajratilgan bo'laklar, shunday bo'lakli gaplarga esa ajratilgan bo'lakli gaplar deyiladi.*

Ajratilgan bo‘laklar ishtirok etgan gaplar mazmunan murakkablashadi. Gapning asosiy qismi ifodalagan axborotga ajratilgan bo‘lakdan anglashilgan qo‘shimcha axborot qo‘shiladi. Masalan, *Tursunali akaga, shunday katta olimga, kuyov bo‘lish hazil gap emas.* (O‘. Usmonov) Bu gapda birinchi axborot *Tursunali akaga kuyov bo‘lish hazil gap emasligi* gapning asosiy qismi orqali, ikkinchi axborot esa *Tursunali akaning katta olimligi* ajratilgan bo‘lak orqali ifodalanadi.

Yuqorida bayon qilinganidek, ajratilgan bo‘laklar ikki xil vazifani bajaradi:

- a) ma‘lum bir bo‘lak ma‘nosini ta‘kidlash, bo‘rttirish;
- b) ma‘lum bir bo‘lakning umumiy ma‘nosini izohlash, konkretlashtirish, tushunarsiz ma‘nosini tushuntirish.

Ajratilgan bo‘lakning bu ikki xil vazifasi uning ajratish usuli orqali ham bilinib turadi.

Esda saqlang. *Ajratilgan bo‘laklar yuqoridagi vazifaga muvofiq ikki xil yo‘l bilan ajratiladi:*

- a) tartibni o‘zgartirish;
- b) bir nomni boshqacha nomlash.

O‘ylang: Qo‘shimcha axborot deganda nimalar xayolingizga keladi?

131-mashq. Ko‘chiring. Uyushiq kesimlarni topib, ularni qanday vositalar yordamida bog‘langanini ayting.

1. Men bor joyda senga, chaqimchi bir insonga, nima bor?! 2. Ular shu yillar ichi tirishib, tirmashib uzoqqa, tog‘ cho‘qqisi tomon intildilar. 3. U do‘stim «Nima bo‘ldi ekan?» deb o‘ylamadi ham, tushib qaramadi ham. 4. Manzura dasturxon yozib mezbbonni, ukasini, yana o‘n daqiqa kutdi. 5. Bu ishning Said Qodirov qo‘liga tushib qolganidan ajablendi hamda unga, tergovchiga qaradi. 6. Shu ish bahona bo‘lib, uning shaharga, markazga kelishining sababiga hech kim ishonmadi.

132-mashq. Bir nomni boshqacha nomlash bilan ajratilgan bo‘laklarni aniqlang.

1. Komil buvaning uyi shu yong‘oqzorning ichida — Bo‘rijarning qoq ustida emish. 2. Dadam harsillab nafas olib, narigi tomonga — pastga tushdi. 3. Ovqatdan keyin ayvonda, xontaxta atrofida o‘tirib choy ichdik. Dadam sharqirab oqib yotgan ariq bo‘yida, bir tup sadaqayrag‘och tagida to‘xtadi. 4. Chindan ham bomba ancha orqaga — o‘rmonzorga borib tushadi. 5. Yangi yil kechasi — nemislar mast-alast bo‘lib Rojdestvo bayrami qilayotganida hujumga o‘tdik! 6. Endi u rosmana raisga — Umar zakunchiga aylangan edi. 7. Ochil akaning daftari ancha nariga — o‘tlar ustiga otilib ketgan, varaqlari ochilib, xira oydinga oqarib ko‘rinardi. 8. Biz — er-xotin yog‘ zavodida ishlaymiz. 9. Qo‘zivoy hammani har yoqqa surib, uch-to‘rt qadam orqaga, Sherzod cho‘nqayib o‘tirgan doska tomonga tisarildi. (O‘.

Hoshimov)

Tayanch tushunchalar: ajratilgan bo‘lak, ma‘noni ta‘kidlash, ma‘noni izohlash. Berilgan maqolga mos hikoyat ayting, maqolning mazmunini izohlab bering.

Bilimsizlik kulfat keltiradi.

Savol va topshiriqlar

1. Ajratilgan aniqlovchili gaplarga misollar yozing.
2. Ajratilgan izohlovchili gaplarga adabiyot darsligidan 5 ta gap topib yozing.
3. Ajratilgan bo‘laklar qaysi xususiyati bilan uyushiq bo‘laklarga o‘xshaydi?
4. Ma’lum bir bo‘lak ma’nosini ta’kidlash, bo‘rttirish vazifasini bajaruvchi bo‘laklarga misollar keltiring.
5. Ma’lum bir bo‘lakning umumiy ma’nosini konkretlashtirish, tushunarsiz ma’nosini tushuntirish vazifasini bajaruvchi bo‘laklarga misollar yozing.
6. Bir nomni boshqacha nomlash bilan hosil bo‘lgan bo‘laklarga misollar ayting.
7. Ajratilgan bo‘laklarning nutqimizda nima ahamiyati bor?

20-DARS. TARTIBINI O‘ZGARTIRISH ORQALI GAP BO‘LAKLARINI AJRATISH

Darsning maqsadi: *Talabalarda sifatlovchi aniqlovchilardan ajratilgan bo‘lak hosil qilish ko‘nikmasini shakllantirish.*

REJA:

1. Sifatlovchi aniqlovchi.
2. Odatdagi tartibda kelgan sifatlovchi aniqlovchi bilan tartibi o‘zgargan sifatlovchining farqi.
3. Ajratilgan sifatlovchi aniqlovchilarda tinish belgilarining ishlatilishi.

1-topshiriq. Sifatlovchi aniqlovchi ishtirok etgan gap topib, sifatlovchi aniqlovchini aniqlanmishdan keyin keltiring. Sifatlovchi tartibi o‘zgarganda ham sifatlovchi aniqlovchi vazifasida qolsin. Kesimga aylanib ketmasin. Tartibi o‘zgargan sifatlovchi aniqlovchining xususiyatlarini ayting.

2-topshiriq. Sifatlovchi aniqlovchi ishtirok etgan gap topib yozing. Sifatlovchi aniqlovchini aniqlanmishdan keyin keltiring. Qanday o‘zgarish bo‘lganini, qanday tinish belgisi qo‘yilganini tushuntiring.

Sifatlovchi aniqlovchi, odatda, aniqlanmishdan oldin keladi. Ba’zan tinglovchining diqqati sifatlovchiga tortilganda, so‘zlovchi uning odatdagi tartibini o‘zgartirib, sifatlanmishdan keyin keltiradi. Natijada sifatlovchi gapning boshqa bo‘laklaridan boshqacha ohang bilan ajralib qoladi. Sifatlovchining ma’nosi odatdagi tartib bo‘yicha qo‘llangan sifatlovchiga nisbatan bo‘rttiriladi, alohida ta’kidlanadi. Gapdagi eng ahamiyatli, yangi axborot tashuvchi qismga aylanadi.

Esda saqlang. *Tartibi o‘zgartirilgan, lekin sifatlovchilik xususiyatini saqlab qolgan sifatlovchi aniqlovchilar ajratilgan bo‘lakka aylanadi.*

Masalan, *Bu o‘zbek yigiti — tanti, mehribon.*

Solishtiring: Rangi o'chgan, Umri kechgan kuz guli, Bir yo'li pastroq egil.
(Abdulhamid Cho'lpon) — Kuz guli — Rangi o'chgan, Umri kechgan.

Juda muhim. *Ajratilgan sifatlovchi aniqlovchilar yozuvda boshqa bo'laklardan doimo vergul bilan, agar sifatlovchi aniqlovchilarni o'zi uyushgan bo'lib, ichida vergul bilan ajratilgan bo'lsa, ajratilgan bo'lak boshqa bo'laklardan tire bilan ajratiladi.*

O'ylang: Gapda so'zlar tartibining ahamiyati bormi? Bu sifatlovchi aniqlovchilarda qanday bo'lishi haqida fikrlang.

Tayanch tushunchalar: aniqlanmish, ohang, odatdagi tartib. Berilgan maqolning mag'zini chaqing. Maqol mazmuniga mos hodisalar yoki hikoyatlar ayting.

Qanoat aylagan shohi jahondir,

Tama qilgan eshakdan ham yomondir.

133-mashq. Matnni o'qing. Gapning ajratilgan ikkinchi darajali bo'laklarini topib, tagiga chizing va ustiga turini yozib qo'ying. Ular tobe bo'lgan bo'lakni ayting. So'ngra ajratilgan bo'laklardagi ohang va tartibni izohlang.

Insonning tavallud kuni boshlab, uning voyaga yetgan kuni — balog'at yoshiga qadar bo'lgan uzoq davrni majoziy ma'noda bir maktab deb atasak, ana shu maktabning ramziy ma'nodagi ustoz ham boshlang'ich sinf muallimi, ham yuqori sinf o'qituvchisidir. Chunki, farzand uchun hayotdagi ideal ustoz — ona ekanligi bugungi kun tadqiqotlarida to'la-to'kis e'tirof etilmoqda. Zero, mustaqil hayot ostonasiga qadam qo'yuvchilar uchun, yosh avlod uchun, eng birinchi galda, onalarning ma'naviy dunyosi, muloqot madaniyati, axloqiy olami namuna maktabidir. Bu foniy dunyoda inson doimo orzular, umidlar olamida yashaydi. Tabiat insoniyatning dunyoga kelgan kuni to hayotining so'nggi kuniga qadar odamzod qalbiga mana shu buyuk ikki hisni — orzular va umidlar dunyosini oshufta qilgan. Farzandini dunyoga keltirgan onaning o'y-xayolida birgina orzu mujassam yashaydi — u ham bo'lsa, farzandlarning barkamol inson bo'lib yetishishidir.

(Gazetadan)

134-mashq. Ko'chiring. Tartibi o'zgartirilgan, lekin sifatlovchilik xususiyatini saqlab qolgan sifatlovchi aniqlovchili ajratilgan bo'laklarni toping.

1. Ko'kdagi oy tanhodir, yakka-yu yolg'iz.
2. Shoyon mehnatingning nishonasi bu —
Qora qoshlaringga qo'ngan chang, g'ubor.
Suvori ekansan — zahmating ezgu,
Zamona Barchini — mehnatkash, dildor.
3. Yo'lim boshladi to kezdin dala-tog',
Kездin ne yurtlarni — chiroyi tengsiz.
4. Qozoq sahrosi — bu beaded sahro,
Xayolday bepoyon, cheksiz va yiroq.

5. Bir zum dengizga ham boqqil betuyg‘u,
Dema, o‘ylarimday u teran tengsiz.
6. Angladimki, olamda
Yurt tanho, Vatan tanho,
Nokaslar emas, yo‘q, yo‘q,
Yolg‘iz sen baland, tanho.
7. Ba‘zan o‘ylab deyman, ne bo‘larda gar
Quadratni ko‘rgazsa tabiat hassos.
8. Qo‘llarim ko‘ksimda, betinch, betoqat
Ta‘zimlar qilurman senga ushbu dam.
U — menmi, u — senmi, kim bo‘lma, faqat
Senga insof bersin, uchinchi odam! (A. Oripov)

21-DARS. IZOHLASH ORQALI GAP BO‘LAKLARINI AJRATISH

Darsning maqsadi: *Izohlash yo‘li bilan ajratilgan gap bo‘laklaridan nutqda o‘rinli faydalanish ko‘nikmasini shakllantirish.*

R E J A:

1. Izohlash orqali gap bo‘laklarini ajratish haqida ma‘lumot.
2. Bir tushunchaning ikki nomi va uyushiq bo‘laklarning o‘zaro farqi.
3. Ajratilgan bo‘laklarda tinish belgilarining ishlatilishi.

1-topshiriq. Ma‘lum lotincha atama bilan uning o‘zbekcha muqobilini yonma-yon qo‘yib, gap ichida keltiring. Bir tushunchaning bu ikki xil nomi o‘rtasidagi ma‘no munosabati va ohang haqida ma‘lumot bering.

2-topshiriq. Gap ichida *daraxt* so‘zini keltirib, uning yonida daraxt sinfiga mansub so‘zlarni (*olma, o‘rik, shaftoli*) keltiring. Ular o‘rtasidagi ma‘no munosabati va ohang tomoni haqida ma‘lumot bering.

Nutq jarayonida ko‘pchilikka noma‘lum bo‘lgan so‘zni qo‘llasangiz, tinglovchiga tushunarli bo‘lish uchun uning yoniga ma‘lum bo‘lgan so‘zni qo‘yib bayon qilasiz. Masalan, *Lingvistika — tilshunoslik, mening sevgan fanim bo‘ladi.*

Ba‘zan ma‘nosi umumiyroq bo‘lgan so‘zning ma‘nosini aniqlashtirish uchun uning yoniga konkratroq, aniqroq ma‘no bildiruvchi so‘zni keltirasiz.

Masalan, *Bog‘chadagi do‘stimni — Qodirni ko‘rib qoldim.* Ayrim hollarda esa ma‘lum bir narsani boshqa narsaga o‘xshatib, ularning nomini yonma-yon ishlatamiz. Masalan, *Shu farzandimni — ko‘zim qorasini — elning ardog‘ida bo‘lishini xohlayman.*

Natijada, bir tushunchaning ikkita nomi vujudga keladi. Ikkita nom bo‘lishi, har ikki nomning bir xil so‘roqqa javob bo‘lishi, har ikkisinining ham bir xil grammatik shaklda bo‘lishi bilan bunday ajratilgan bo‘laklar uyushgan bo‘laklarga o‘xshaydi.

Solishtiring: *Unda, Halimning ukasida, qiziqarli kitoblar ko‘p.* Bu gapdagi *unda, Halimning ukasida* bo‘laklari ikki kishini bildirsa va sanash ohangi bilan talaffuz qilinsa,

uyushgan bo‘lak, bir kishini bildirib, ikkinchisi birinchisidan biroz to‘xtamdan so‘ng pastroq ohang bilan talaffuz qilinsa, ajratilgan bo‘lak bo‘ladi.

Juda muhim: *Bunday ajratilgan bo‘laklar gapning boshqa bo‘laklaridan vergul, ba‘zan tire bilan ajratiladi. Gapning hamma bo‘laklari ajratilishi mumkin. Qaysi gap bo‘lagining so‘rog‘iga javob bo‘lsa, ajratilgan bo‘lak o‘sha gap bo‘lagining nomi bilan yuritiladi.*

O‘ylang: Ma‘nosini izohlash orqali gap bo‘laklarini ajratishning fikr ifodalash uchun qanday ahamiyati borligini ayting.

Tayanch tushunchalar: bir tushunchaning ikki nomi, izohlash orqali gap bo‘lagini ajratish.

Berilgan maqolni munozaraga aylantiring.

*Har narsaning yangisi yaxshi,
Do‘stning — eskisi.*

Savol va topshiriqlar

1. Ajratilgan aniqlovchili gaplarga misollar yozing.
2. Ajratilgan izohlovchili gaplarga adabiyot darsligidan 5 ta gap topib yozing.
3. Ajratilgan bo‘laklar qaysi xususiyati bilan uyushiq bo‘laklarga o‘xshaydi?
4. Ma‘lum bir bo‘lak ma‘nosini ta‘kidlash, bo‘rttirish vazifasini bajaruvchi bo‘laklarga misollar keltiring.
5. Ma‘lum bir bo‘lakning umumiy ma‘nosini konkretlashtirish, tushunarsiz ma‘nosini tushuntirish vazifasini bajaruvchi bo‘laklarga misollar yozing.
6. Bir nomni boshqacha nomlash bilan hosil bo‘lgan bo‘laklarga misollar ayting.
7. Ajratilgan bo‘laklarning nutqimizda nima ahamiyati bor?

135-mashq. O‘qing. Ajratilgan hollarni aniqlab, tagiga chizing.

1. Temir eshikli podyezd, ikkinchi qavat, chap tomondagi kvartira — bu sizning xonadoningiz. 2. Men ko‘rsatilgan stulga — to‘rga o‘tib o‘tirdim. 3. Haligina, siz kelmasdan sal avval, biroz o‘zimga kelgach, joy-joylariga ketishdi. (A. *Ibrohimov*) 4. Shoirning kulbayi vayronasi shaharning eng chekkasida, Bog‘i Firuz va Bog‘i Mahmud kabi ko‘rkam bog‘lar atrofida joylashgan edi. (O. *Yoqubov*) 5. Biz Xorazmda, Ma‘mun ibn Ma‘mun saroyida besh yil birga xizmat qilganmiz, begim. 6. Yaxshiyam, Sulton Mahmud yoshlik chog‘larida, yuragida insof va adolat tuyg‘usi tamoman so‘nib bitmagan mahallarda, Nargizabonu sabab, sobiq g‘ulomi qutlug‘qadamning daxlsizligi to‘g‘risida birdan bir adolatli farmon bergan ekan. 7. Endi bu hibsdan, o‘laxsa hidi anqigan bu jahannamdan tiriklayin chiqq oladimi, yo‘qmi — buyog‘i yolg‘iz Ollohga ayon. (O. *Yoqubov*) 8. Axxi — Movarounnahrda, Sayxun bo‘yida joylashgan bo‘lib, mashhur shaharlardan edi. (M. *Ali*)

136-mashq. Ajratilgan bo‘laklar ishtirok etgan gaplar tuzib, ularni izohlang.

22-DARS. UNDAFMALI MURAKKABLASHGAN GAPLAR

Darsning maqsadi: *Nutq jarayonida undalmalardan o‘rinli foydalana olish ko‘nikmasini shakllantirish.*

REJA:

1. Undalma haqida ma’lumot.
2. Undalmalarning gapdagi o‘rni.
3. Ularda tinish belgilarining ishlatilishi.

1-topshiriq. O‘rtog‘ingizning ismini aytib chaqiring va uni gap ichida keltiring. O‘rtog‘ingiz ismini bildiruvchi so‘zning qanday sintaktik vazifada kelishini ayting.

2-topshiriq. *Opa, urma qalbinga tikan (H. Olimjon)* gapi tarkibidagi *opa* so‘zining o‘rnini almashtiring. Almashtirganda qanday o‘zgarish ro‘y berayotganini ayting. Erkin o‘rin almashinish sababini tushuntiring.

So‘zlashish jarayonida tinglovchining diqqatini o‘z nutqingizga qaratish uchun ko‘pincha uning nomini aytib yoki *opa, aka, singil, tog‘a, amma, xola* kabi so‘zlar orqali murojaat qilasiz. Ba‘zan tinglovchiga murojaat ifodalovchi so‘zni qo‘llash orqali unga shaxsiy munosabatingizni ifodalaysiz. Masalan, *Arpangizni xom o‘ribmanmi, uka. Do‘ndig‘im, o‘ynoqlab yuratur. Onajonim, balki bir kun Aytganingday bo‘lar to‘y* (A. Oripov).

Eslab qoling. *So‘zlovchining nutqi qaratilgan shaxs yoki predmetni ifodalab, gapning boshqa bo‘laklari bilan grammatik aloqaga kirishmaydigan so‘z yoki so‘zlar birikmasiga undalma deyiladi.*

Undalmalar so‘zlovchi nutqi qaratilgan shaxsni bildirganligi uchun u ko‘pincha shaxs bildiruvchi so‘zlar bilan ifodalanadi. Badiiy nutqda esa shaxs bildirmaydigan jonli va hatto jonsiz predmetlar ham undalma vazifasida kelishi mumkin. Masalan, *Qani, ayt, maqsading nimadir sening, Nega tilkalaysan, bag‘rimni, ohang* (A. Oripov).

Undalmalar gapning boshqa bo‘laklari bilan grammatik aloqaga kirishmaganligi sababli uning o‘rni erkin bo‘ladi, lekin undalma gapning qayerida kelishiga ko‘ra, alohida-alohida vazifa bajaradi. **So‘zlovchi tinglovchining diqqatini nutq jarayoniga jalb qilishni maqsad qilib olsa, u vaqtda undalma gap boshida keladi.**

So‘zlovchi tinglovchilarga murojaat etish orqali unga subyektiv munosabatini ifodalashni maqsad qilib olsa, u vaqtda undalma gap o‘rtasi va oxirida keladi. Masalan, *Nechun kerak bo‘ldi senga ko‘z yoshim. Nechun kerak, rubob, senga shuncha g‘am?!* (A. Oripov)... *Gar shul eshitganim bo‘lmasa ro‘yo — Sen beshik emassan, dorsan, tabiat* (A. Oripov).

Juda muhim. *Undalmalar nutq jarayoniga undalgan, diqqati jalb qilingan shaxs-predmetlar bo‘lgani uchun bosh kelishikda turadi. Bu jihatdan u egaga*

o'xshaydi, lekin undash ohangi bilan talaffuz qilinishi va kesim bilan moslashmasligi bilan egadan farq qiladi.

Solishtiring: *Ahmad keldi.* — Ahmad ega. Kesim bilan grammatik bog'langan.
Ahmad, keldi. Ahmad — undalma. Kimningdir kelganligi Ahmadga aytilyapti, kesim bilan grammatik bog'lanmaydi. Undash ohangi bilan talaffuz qilinadi.

Juda muhim. *Undalmalar gapning boshqa bo'laklari bilan grammatik aloqaga kirishmaganligi uchun yozuvda doimo boshqa gap bo'laklaridan vergul bilan ajratiladi. Gap boshida kelib, kuchli undash ohangi bilan aytilsa, undalmadan so'ng undov belgisi qo'yilishi ham mumkin. Masalan: Odamlar! Eshitmadim demanglar.*

O'ylang: Undalmalarning o'rni erkin bo'ladi, degan fikrni izohlab bering.

Tayanch tushunchalar: grammatik aloqaga kirishmaslik, subyektiv munosabat, undash ohangi.

Berilgan maqolning ma'nosini izohlang, undalmani toping hamda uni gapning uchta joyida keltiring.

*O'qish bilmasang, uqib ol, qizim;
Qulog'ingga taqib ol, qizim.*

137-mashq. **Gaplardagi undalmalarni aniqlang, o'rnini va tinish belgilarini izohlang, qanday uslubiy vazifa bajarilayotganini tushuntirib bering.**

1. Ey inson, odam degani qo'yini qassobga bersa ham, so'ygunicha poylab turadi. 2. Uzi, o'rtoq prokuror, tanimaganni siylamas, degan maqol bor-ku. 3. Hamdam aka, anchadan beri birovni chaqa olmay zada bo'lib turgan ekansiz-a? — dedi Zohid jilmayishga harakat qilib. 4. Kel, o'zbek qardoshim, kel, mening aziz qo'nog'im bo'l, qalbing huzurli o'lsun, — dedi u o'rnidan turib. 5. Bo'tam, yana bir Hadisi sharif borki, unda qabristonni ziyorat qilishga da'vat etiladi. 6. Jalil, og'ayni, otamga o'z qo'ling bilan bir palov damlab bergin. 7. Asad, shu paytgacha emaklasak ham birga emakladik, yugursak ham birga yugurdik, tursak — birga turdik. 8. Salom qardoshim, Xongireydan senga ulug' salomlar, — dedi Mamatbey u bilan ko'risha turib. 9. Sen bola, menga aql o'rgatma — bor, jo'na, turqingni ko'rmay. Mahmudga borib ayt. 10. Yoshulli, sizlar adolat qilaszlar, deb eshitgan edik. (T. Malik)

138-mashq. **Quyidagi so'z va so'z birikmalari undalma vazifasida kelgan gaplar tuzib yozing.**

Sarvari olam, Hurmatli Prezident, ey Inson, obod o'lkam, O'zbekistonim, ey sen zakiy, boy ota, gulim, ona tilim, Vatan, azizim onam, ko'zim qorasi.

139-mashq. **Quyidagi gaplarni o'qing. Ularni undalmali gaplarga aylantirib ko'chiring.**

Namuna: *Otashga sig'indi bir zamon xalqim.* (A.Oripov)

1. Xalqim, bir vaqtlar sen otashga sig'ingan eding. 2. Millatimizning har bir hikmati zamirida olam-olam mazmun yashiringandir. 3. Qush qanchalik baland yoki uzoqqa parvoz qilmasin, baribir o'z oshyoniga qaytib keladi. 4. Kishi qozonga nima solsa shuni, tosh solsangiz, tosh olasiz, osh solsangiz, osh olasiz. 5. Go'dak oilaviy muhitda ulg'ayadi, muhit uni qanday oziqlantirsa, shunday ruhda kamolga yetadi. 6. Talabalik yillarim dugonalarim biznikiga kelishini buvijonim juda yaxshi ko'rardi. 7. Men bir narsaga qattiq ishonamanki, hayotimdagi og'ir va baxtiyor kunlarda doim buvimning ruhi menga madad bo'lib kelyapti. 8. Shu payt eshik ochilib, bolalarning xushchaqchaq ovozlari, onajonimning bag'riga otilib, mehr to'la bildirilgan salom-aliklari barala yangradi. 9. Ayol qanchalik didli-farosatli, tabiatan ozoda, saranjom-sarishta, buning ustiga shirinsuxan bo'lsa, hatto xonadon devorlari ham jilva qilib turadi. 10. Muhabbatxon xonadonimga quyosh bo'lib, o'zgacha harorat olib kirdi. (*«Sanam» jurnalidan*)

140-mashq. She'rni ifodali o'qing. Undalma vazifasidagi otga aniqlovchi yoki izohlovchilar qo'shilishiga e'tibor bering.

Chin uyingda sen qolursan,
Qo'sh qanotim, yaxshi qol!
Bu dargohga yarashibsan,
Asl zotim, yaxshi qol!
Bibi Fotmam baxtlaridek,
Baxting bo'lsin, yaxshi qol!
Bu bo'stonga yarashgudek,
Taxting bo'lsin, yaxshi qol!
Bu gulzorga husn bergin,
Zeb-u ziynat, yaxshi qol!
Senda bordur chin muhabbat,
Ham matonat, yaxshi qol!
Ham adolat, ham muruvvat,
Hamda toqat, yaxshi qol!
«Assalom»dan boshla so'zing,
Yuzim yerga tiqmagin.
Behudaga qattiq so'zlab
Onang qaddin bukmagin.
O'zing bilmay g'animlarning,
Izmiga sen yurmagin.
Kelin baxti tilidadir,
Shirin so'zim, yaxshi qol!
Sevgilingga chin so'zlagin,
Orttirmagin tashvishin.
Hurmatini ortiq qo'ygin,
Erinmasdan yoz-qishin.
Ish buyursa ikkilanmay,

Xizmatda bo‘l, og‘rinma.
Shunda senga ul vafodor,
Bag‘ishlaydi jon-u tan!
Chin uyingda sen qolursan,
Mehribonim, yaxshi qol!
Bu dargohga yarashibsan,
O‘chmas nishonim, yaxshi qol.

(Farida Abdumalik qizi)

23-DARS. UNDA LMALARNING UNDOV SO‘Z VA EGALIK QO‘SHIMCHALARI BILAN QO‘LLANILISHI HAMDA ULARNING USLUBIYATI

Darsning maqsadi: *Talabalarga undalmalar undov so‘z hamda egalik qo‘shimchalari bilan qo‘llanganda qanday xususiyatlarga ega bo‘lishi haqida ma‘lumot berish.*

R E J A:

1. Undalmaning oldidan va undan so‘ng kelgan undovlarning xususiyatlari haqida.
2. Egalik qo‘shimchalari bilan qo‘llangan undalmalar.

1-topshiriq. Undalma ishtirok etgan gap tuzib, undalma oldidan undov so‘zni qo‘shing. Undov bilan qo‘llangan undalmaning undovsiz undalmadan farqini ayting.

2-topshiriq. Onajonim, bunday qilma, Bunday qilma, Onajon! (A. Oripov) gapidagi undalmaga qo‘shilgan *-jon* va egalik qo‘shimchasi *-im* ning qanday vazifa bajarayotganini ayting.

Undalmalar tinglovchining diqqatini kuchliroq jalb etish, emotsionallikni ta‘minlash, hayron qolish ma‘nosini ifodalash uchun ko‘pincha *ey, hoy, voy* kabi undovlar bilan birgalikda keladi. Bunday undovlar ko‘pincha undalma oldidan qo‘llaniladi. Masalan, *Hoy o‘rtoqjon, quloq soling so‘zimga.*

Ba‘zan undalmadan so‘ng *ey, ho, ov, -u (-yu)* kabi undovlar ham ishlatiladi: *Karimjon -u, (ov, ey, ho), bu yoqqa keling.* Bu vaqtda undalma orqali ifodalangan shaxs yoki predmet so‘zlovchidan uzoq masofada ekanligi ifodalanadi.

Eslab qoling. *Undalmalar oldidan undov so‘zlar ishlatilganda, yozuvda undalma bilan undov so‘zlar orasiga hech qanday tinish belgi qo‘yilmaydi.*

Undov so‘zlar undalmadan so‘ng kelganda esa undov bilan undalma chiziqcha bilan ajratib yoziladi.

Undalmalar ko‘pincha I shaxs birlikdagi egalik qo‘shimchasini olib keladi. Bunday vaqtda undalma vazifasida kelayotgan tinglovchi so‘zlovchiga yaqin ekanligini, erkalash, suyish ma‘nolarini ifodalaydi. *Azizim, dunyoga bevaqt kelibmiz. (Uyg‘un)*

Ayrim hollarda undalma nutqda tushib qolib, uning o‘rnida undovlar qo‘llaniladi. Masalan, *Hoylar, bu yoqqa kelinglar. Hoy, chilim keltir.* Undalma o‘rnida *hoy* kelganda tinglovchiga hurmatsizlik, mensimaslik ma‘nosi ifodalanadi.

Ba‘zan, er-xotin bir-biriga murojaat etganda III shaxs birlikdagi egalik qo‘shimchasi bilan kelgan undalmadan foydalaniladi. Masalan, *Oyisi, keling. Dadajonisi, choy iching* kabi.

O‘ylang: Undalmalar nutqimizda nima uchun kerak?

Tayanch tushunchalar: undalma, undov so‘z, undalmalar bilan birgalikda ishlatiladigan tinish belgilari.

Berilgan maqolni izohlang, uni undalmali gapga aylantiring, unda undov so‘z, egalik qo‘shimchalari ham ishtirok etsin.

Erta eksang, erta o‘rasan.

141-mashq. O‘qing. Boshqa bo‘laklar bilan grammatik aloqaga kirishmaydigan bo‘laklarni toping. Nima uchun aloqaga kirishmayotganini izohlang.

1. Umrzoq ota qog‘ozlardan birini — qora hoshiyali pushti rang qog‘ozini Xolbibining qo‘lidan yulqib oldi. 2. Darhaqiqat, tepa ustidan diqqat bilan qaralsa, hali ham odamzod qo‘li bilan qurilgan kanalning izlari ko‘rinadi. 3. Yo‘q, og‘aynilar, biz bu yerda qancha tortishmaylik, oramizda har qancha gap qochmasin, bu mehnat sarf qilsa arziydigan ish ekanligi ravshan ko‘rinib turibdi. 4. Avvalo, rosmana ilmiy loyiha kerak. Tushundingmi? Bunday loyiha uchun pul to‘lanadi. Ikkinchidan, portlatish ishlari talab qilinadi. 5. Ayting-chi, Oyqiz, barcha ishlar qo‘l kuchi bilan ado qilinadimi? 6. Darhaqiqat, o‘g‘lim, bizdan ko‘nglingiz to‘q bo‘lsin, xalqimiz inoq va serg‘ayrat, yuzlaringizni shuvut qilmaydigan xalq. 7. Keling, shu yerda ozgina o‘tiraylik. «Yuring, yaxshisi, uyga kiraylik, Oyqiz», — dedi Olimjon Oyqizni qistab, uning rozi bo‘lishiga judayam ishonqiramay. 8. Ulug‘larning ta‘biri bilan aytganda, tutunsiz o‘tin yo‘q, xatosiz odam. 9. Ehtimol, u ham kun bo‘yi jon-jahdi bilan ishlab, haddan tashqari charchagandir. 10. Qisqa qilib aytganda, Jalolov bilan birga xatoning oldini oldik, menimcha.

(Sh. Rashidov)

142-mashq. O‘zingiz «Akamning to‘yida men so‘zlagan nutq» mavzusida matn tuzing. Undalmalardan o‘rinli foydalaning.

143-mashq. O‘qing. Quyidagi matndan ijobiy ma‘no ifodalovchi undalmalarni toping. U personajlarga xos xususiyatlarni ochishda qanday ahamiyat kasb etayotganligini ayting.

Muhiddin ota birdaniga maqsadini aytmay, gapni uzoqdan boshladi.

— Taqsir, bir rivoyat yodimga tushdi, ijozat bering, aytay. Hoynahoy, siz bu rivoyatdan xabardorsiz. Buni hamrohlarim uchun ayta qolay.

— Marhamat qiling, azizim...

— Roviylar debdilarki, podshoh bir qizning otasi hamda ikki akasini o‘limga hukm etibdi. Qiz o‘limi oldidan bir qultumdan suv berishlarini so‘rabdi. Podsho muruvvat

qilibdi. Suvni ichib bo'lgach, qiz debdiki: «Ey, muruvvatli podshoh, biz siz bergan suvni ichdik. Endi sizga mehmonmiz. Mehmonni o'ldirish mumkin bo'lsa, biz o'limga tayyormiz». Podsho qizning aqliga tan berib hukmni bekor qilgan ekan. Alqissa, shulki, biz sizga mehmonmiz. Haqiqat shulki, siz o'limga hukm qiluvchi shoh emas, xastalarga shifo beruvchi tabibsiz.

— Unday emas, inim, adashdingiz, astag'firulloh. Dard beruvchi ham, shifo beruvchi ham yolg'iz Ollohdr.

— Haq rost, — dedi Muhiddin ota, bosh egib. — Inim, siz meni ko'rinmas ip bilan bog'lab oldingiz. Bilib turibman, bu inim, — u Asadbekka qaradi, — xastalar. Muolaja haqida so'ngroq so'z yuritimiz. Hozir mehmondorlik taomilini buzmaylik. Avval taom, deydilar. Haligi arobalarining sog'lom odamni ham xasta etadi. Biroz dam olinglar. Men esa, siz aytgan rivoyatga javob aytay: «Hazrat Luqmon hakimdan so'rabdilar:

— To'g'ri va aniq so'zlashni kimdan o'rgandingiz?

— Ko'r odamdan, — deb javob beribdilar hazrat. — Ular bir qadam bosishlaridan oldin avval hassalari bilan yerni paypaslab ko'radilar. Men esa so'z aytishdan avval o'ylayman». Alqissa shulki, siz o'ylab-o'ylab durust so'zlar aytdingiz. Mening ko'nglim bundan tog'dir. (T. Malik)

144-mashq. Undalmalar ishtirok etgan gaplarga misollar keltiring. Ularning nima maqsadda ishlatilganligini ayting.

145-mashq. O'qing. Undalmali gaplarni ajratib ko'rsating. Undalma bilan boshqa bo'laklar o'rtasida qanday tinish belgisi qo'yganingizni va buning sababini tushuntiring.

Ey, mening buyuk va ozurda yurtim, qudratli va jafokash Vatanim.

Sen o'z zanjirlaring ichida eng uqubatlisi, eng og'riqlisi bo'lgan tobelik va mutelik zanjiridan xalos bo'lding. Ozodlik kuning asr desa asr, ming yillik desa ming yillik ichida eng buyuk kundir. U sening yangi tarixing, mening yangi umrim boshlangan kun. Milodiy va hijriy yil hisobi yonida qalbimning o'z yil hisobi bor. Yangi yilning — milodiy ikki ming birinchi, hijriy bir ming to'rt yuz-u yigirma birinchi, ozodiy — o'ninchi yil bo'ladi.

Ey, mening suyuqli O'zbekistonim. Zamonlar kelarki, botiniy zanjirlaring ham yechilar. Kelajak haqiqiy hur dunyo ichida, sen ham chinakam ozod mamlakat bo'larsan. Zamonlar kelarki, insoniyat mojarolarini, qon to'kishlarni unutar, olamda mehr-u saxovat, poklik va ezgulik g'olib bo'lar.

Bizning bu g'urbat to'la asrda matonat bilan yashagan avlodning uyg'oq ruhi ul zamon aytar: «O'lmagan qul shunday kunga ham yetib keldi-ya!»

Shu umidbaxsh tuyg'u bilan bugun: «Assalom, kelajak», deya hayqirgim keldi.

(E. Vohidov)

24-DARS. KIRISH SO'ZLAR VA ULARNING USLUBIY XUSUSIYATLARI

Darsning maqsadi: O'quvchilar ongida kirish so'zlardan o'rinli foydalana olish ko'nikmasini shakllantirish.

REJA:

1. Kirishlar haqida.
2. Kirishlar hamda modal soʻzlar munosabati.
3. Kirishlarning maʼno munosabatiga koʻra turlari.

1-topshiriq. *Ehtimol, albatta, shubhasiz* soʻzlari ishtirokida gap tuzing. Bu soʻzlarning qanday maʼno ifodalayotganini ayting.

2-topshiriq. Biror voqea-hodisaning bajarilishiga gumon bilan qarayapsiz. Ana shu gumon maʼnosini qanday yoʻl bilan ifodalaysiz?

Gap orqali maʼlum axborot ifodalanishi bilan birga, soʻzlovchining shu axborotga munosabati ham ifodalanadi. Soʻzlovchining munosabati gapning kesim shakli (mayl shakli, bogʻlamalar va nol shakli) orqali hamda maxsus modal soʻzlar yordamida ifodalanadi. Masalan, *albatta, shaksiz, shubhasiz, darhaqiqat, toʻgʻri, ehtimol, balki, chamasi, taxminan* va boshqalar.

Soʻzlovchi gap orqali bayon qilayotgan axborotga qanday munosabatda ekanligiga qarab, yuqoridagi modal soʻzlardan muvofiqligini qoʻllaydi: tasdiq munosabatini ifodalamoqchi boʻlsa, *darhaqiqat, haqiqatan ham, toʻgʻri* soʻzlaridan; ishonch munosabatini bildirmoqchi boʻlsa, *albatta, shubhasiz, shaksiz* kabi soʻzlardan; gumon maʼnosini ifodalamoqchi boʻlsa, *ehtimol, balki* soʻzlaridan; chama-taxmin maʼnosini ifodalamoqchi boʻlsa, *chamasi, chamamda, taxminan* soʻzlaridan foydalanadi.

Eslab qoling. *Soʻzlovchining oʻzi bayon etayotgan fikriga ishonch, gumon, achinish kabi munosabatlarini ifodalovchi sintaksis birliklarga kirishlar deyiladi. Kirishlar soʻz va birikma holatida boʻladi.*

Kirishlar gapning boshqa boʻlaklari bilan grammatik aloqaga kirishmaydi. Shuning uchun u boshqa gap boʻlaklaridan farq qiluvchi alohida ohang bilan talaffuz qilinadi va yozuvda vergul bilan ajratiladi.

Soʻzlovchining oʻzi ifodalagan fikrga munosabat turlari va har qaysi maʼno munosabatini ifodalaydigan kirish soʻzlarni 2-jadvalda koʻring.

2-jadval

Kirish soʻzlarning uslubiy xususiyatlari

1-topshiriq. *Reyter agentligining xabar qilishicha, shaksiz, fikri ojizimcha, shubhasiz, albatta* kabi kirish soʻzlarni uslubiy xoslangan va uslubiy betaraf turlarga ajrating. Uslubiy xoslanganlarining qaysi uslubga mansubligini ayting.

2-topshiriq. *Toʻgʻri, ehtimol* soʻzlarini gap boʻlagi va kirish soʻz vazifasida ishlatib. Ularning bir-biridan farqini ayting.

Kirishlar ham uslubiy xoslanish xususiyatiga ega. Shuning uchun soʻzlovchi oʻzi qoʻllayotgan nutq uslubiga muvofiq keladiganini tanlab qoʻllaydi. Masalan, *shaksiz, shubhasiz, darhaqiqat, demak, fikri ojizimcha, avvalambor* kabi kirish soʻzlar uslubiy

xoslangan soʻzlardir. Ulardan, *shaksiz, shubhasiz, darhaqiqat, demak, avvalambor, fikri ojizimcha* soʻzlari kitobiy uslubga xos. Kitobiy uslubga xos bu soʻzlar oʻz ichida ichki xoslanishga ega: shaksiz, fikri ojizimcha — badiiy uslubga xos; bayon qilinishicha — publitsistik uslubga xosdir. Shuning uchun har qaysi kirish soʻzini oʻz oʻrnida ishlatish madaniy nutq belgisi sanaladi.

Oʻylang: Uslubiy xoslanish deganda nimalarni tushunasiz?

Tayanch tushunchalar: modal soʻzlar, kirish soʻzlar, kirish birikmalar.

Berilgan maqolning maʼnosini izohlang, fikr bayon qilayotganingizda kirish soʻzlardan ham foydalaning.

Til bor, bol keltirar,

Til bor — balo.

146-mashq. Oʻqing. Kirish soʻzlarni ajrating. Kerakli oʻringa vergul qoʻyib koʻchiring.

1. Toʻgʻri-da, harna koʻngli yozilgani! Qolaversa kasal onasiga madad boʻladi. 2. Rais ham Raʼnoxonning ahvolini sezdi shekilli haytovur yoʻq demadi. 3. Toʻgʻri qora kunga asrab qoʻygan bugʻdoyimiz ham, joʻxori ham koʻp edi. 4. Kun botmasidan oxirgi egatdagi kartoshkani ham terib oldik xayriyat. 5. Oyim chamamda bu gapni dadamga aytmadi. 6. Qiziq zakunchi kelib ketishi bilan oraga gʻashlik tushdi. (*Oʻ.Hoshimov*) 7. Binobarin yoshlarimizni hayot soʻqmoqlaridan eson-omon olib oʻtish har bir insonning muqaddas burchidir. 8. Afsuski bugungi kunda mafkura, targʻibot va tashviqot kerak emas, degan notoʻgʻri xulosa bilan yashayotgan odamlar ham uchrab turibdi. 9. Maʼlumki oqkoʻngil odam har qachon boshqalar baxtiga, ularning xizmatdagi yo shaxsiy hayotdagi yutuqlariga xuddi oʻz baxti, oʻz yutugʻi kabi qarab quvonadi. 10. Albatta, baxillik qon yo jon bilan oʻtadigan fiziologik hodisa emas. 11. Darhaqiqat, mundogʻ oʻylab qaralganda, bola hadeb oʻksinaversa kuygunchakka, kuygunchaklik hasadga, hasad esa baxillikka, nihoyat baxillik ziqnalikka aylanganini koʻrish mumkin.

(*M. Ismoiliy*)

147-mashq. «Oʻzbekistonning buyuk allomalari» mavzusida matn tuzing. Unda kirish soʻz, kirish birikma va undalmalardan foydalaning.

148-mashq. «Oʻgʻlim, senga aytaman» mavzusidagi publitsistik maqolani oʻqing. Maqolaning turli oʻrinlarida tinglovchining diqqatini jalb etuvchi kirishlardan foydalaning.

Shayton bor narsa va u yoningda emas, qoningda aylanadi. Odamlar koʻrsa uyat boʻladiganki narsani, bilginki, shayton buyurdi! Hazrati Navoiyda shunday gap bor: birovning oldida aytish mumkin boʻlmagan gaplarni, qilish mumkin boʻlmagan ishlarni kimsa yoʻgʻida ham aytmasa, qilmasa, oʻsha odam donodir. Ayni yolgʻiz qolganingda oʻzingni qattiq poyla, jilovingni mahkam tut. Oʻzingga podshoh oʻzingsan, buyur vujudingga, aytganingni qilsin! Agar ayb ishdan tiyilsang — demak, oʻzingni boshqaryapsan. Agar xato qilsang, bilginki, shaytonga xizmat qilyapsan! Shaytonga

xizmat qildingmi, yutqizishlaring boshlanadi! Yutqizishlarga uchradi degan gap baxtli bo'lmadi, deganidir.

Ota-onang esa seni faqat baxt uchun, baxtga atab dunyoga keltirganlar. Seni suvda emas, duolarda cho'miltirganlar, ismingni ham Baxtiyor, Komron, Zafar, Dilshod, Xushnud, Omad, Maqsud, Umid deb qo'ydilar! Shu ismlarga munosib umr ko'rishingni xudoyimdan tun-u tong yig'lab tilaydilar. Ilinj ila ehsonlar qilib, eldan duo yig'adilar. O'qitadilar, hunarmand qiladilar. Seni baxtli ko'ray deb, sochlari oqarib, tishlari to'kilguncha kuymalanib o'tadilar... O'zingni yig'ishtir, ularni noumid qilma, shu ikki buyuk xaridoring uchun baxtli yashab bergin, o'g'lonim! Agar astoydil xohlasang, bu sening qo'lingdan keladi, chunki buyruq o'zingdan, ijro o'zingda!

149-mashq. «Ilm — aql chirog'i» mavzusida suhbat qiling. Suhbatingizda qarabsizki, aytganча, marhamat, shukur, tavba, aslida, umuman, aftidan, bizningча, demak, xulosa qilganda kabi kirish so'zlardan ham foydalaning.

150-mashq. Ko'chiring. Kirish so'zlarni toping. Ular qaysi uslubda ko'proq qo'llanilishini ayting.

1. Modomiki, siz halokatdan gap ochibsiz, yuqoridagi mulohazalarimiz uchun e'tirozga o'rin qolmaydi. 2. Demak, yashash ma'nosining zamirida xalq xizmatini qilish, Vatanni sharaflash burchi ham bor. 3. Ajabo, armonga yo'l qo'ymaslik mumkin bo'lgan holda bu azobni, bu gumrohlikni nechun o'zingizga ravo ko'rdingiz. 4. Tavba, shunchalik bag'ritosh, bemehr, bemuruvvat bola bo'ladimi! 5. Ha, darvoqe, uni gazetaga yozmoqchi ham bo'ldik avval, lekin satqayi gazeta ketsin senga, deb yozmadik. 6. Hayotning eng og'ir, eng shafqatsiz kunlarida ham yiqilmadi, aksincha, qaddini tik tutib, o'zini mehnatga urdi. 7. Qisqasi, yaxshi onaning peshanasida ne xil baxt bo'lsa, hammasi Saodat buvida mo'l-ko'l. 8. Bu so'zdan hamma qarilar aqlli-yu, hamma yoshlar nodon ekan, degan xulosa chiqmasligi kerak! Aslo! Yoshlar orasida ham aql-hushi joyida, ziyrak, tadbirkorlari ko'p. 9. Xo'p, bugungi gapim tamom qizim. 10. Aksincha, dami ichiga tushib ketgan odamday churq etmay, hatto, nafas ham olmayotganday o'tirib qolar edi.

(M.Ismoilij)

151-mashq. «Nutq madaniyati» haqida bahs yuriting. Kirish so'zlardan foydalaning.

25-DARS. KIRITMALAR VA ULARNING USLUBIY XOSSALARI

Darsning maqsadi: Kiritmalardan yozma nutq jarayonida o'rinli foydalanish ko'nikmasini shakllantirish.

R E J A:

1. Kiritma haqida ma'lumot.

2. Kiritmalarda tinish belgilarining qo'llanilishi.

1-topshiriq. Quyidagi matndan qavs ichiga olingan qismning ohangi va ma'nosiga e'tibor bering. Gapning asosiy qismi bilan qanday ma'no munosabati borligini ayting.

Biz (bu safar menga Maktuba ham hamroh bo'ldi) qishloqqa ertasiga kechqurun bordik. (O. Yoqubov)

Nutq jarayonida so'zlovchi muayyan tushuncha yoki fikrga bog'liq qo'shimcha ma'lumot bergisi kelishi mumkin. Ana shu qo'shimcha ma'lumot ifodalovchi qism gapning asosiy qismidan to'xtam va pastroq ohang bilan talaffuz qilinadi.

Masalan, *Uni tanishsa kerak (Farg'onada bir-birini tanimaydigan odam kam), bir bola kosada yaxna choy olib chiqdi. (O'. Umarbekov)*

Yuqoridagi gapda asosiy axborot *uni tanishsa kerak, bir bola kosada yaxna choy olib chiqdi* qismi orqali ifodalanadi. *Farg'onada bir-birini tanimaydigan odam yo'q* qismi esa gapning asosiy qismi tarkibidagi *tanishsa kerak* bo'lagi bilan bog'liq qo'shimcha ma'lumotni ifodalaydi.

Juda muhim. *Bu qo'shimcha ma'lumot ifodalovchi qism gapdan tushirib goldirilsa ham, gapning asosiy ma'nosiga ziyon yetmaydi. Qo'shimcha ma'lumot beruvchi qism gapning asosiy qismlaridan past ohang bilan ajralib turibdi.*

Eslab qoling. *Gapning asosiy mazmuniga qo'shimcha axborot qo'shuvchi va alohida ohang bilan ajralib turuvchi qismga kiritmalar deyiladi.*

Kiritmalar asosan, kitobiy uslubga xos. Kiritmalar fikrga qo'shimcha ma'lumot berganligi uchun, asosan, gap o'rtasida keladi va yozuvda doimo gapning boshqa qismlaridan qavs bilan ajratiladi.

O'ylang: Kiritmalar nutqimizda nima uchun kerak?

Tayanch tushunchalar: kiritmalar, kiritmalarda tinish belgilarining ishlatilishi.

Berilgan maqolning ma'nosini izohlang, o'zaro fikrlashing. Nutqingizda kiritmalardan ham foydalaning.

*Ajralganni ayiq yer,
Bo'linganni bo'ri yer.*

152-mashq. Ko'chiring. Kiritmalarni aniqlang. Ohang va tinish belgilarini izohlab bering.

1. Ko'zlari bo'taloqning ko'zlariday javdirab turgan bu yosh, hurkak malakni (uning ismi ham jismiga monand — Qorako'z begim edi!) amirga Buxoro hokimi Alp Tegin in'om qilib yuborgan. 2. Mana, bir oydan oshdi, G'aznadan maxfiy elchi Abulvafo Sariq kelib, Ibn Sino hazratlarini topolmay noumid qaytib ketdi hamki, amir har on, har daqiqa G'aznadan sovuq xabar kutib (gunohkor bandangni o'zing kechirgaysen, Xudovandi karim!) betoqat bo'ladi, kechalari mijja qoqmay chiqadi. 3. Sarpardaning chap tomonida, baland qilib to'shlangan oq kigizlar ustida... boshiga qora telpak, egniga uzun qora jun

chakmon kiygan bir odam... (Yo rab! — bu odam Sulton Mahmud Gʻaznaviy edi!) uzala tushib yotardi! 4. Mirzajon aka (bizda birovni oʻta hurmat qilsang, yosh boʻlsa ham aka deymiz, men ham u kishini aka degim keladi)... muloyim kulimsirab qoʻydi. 5. Shundan keyin Saltanatni oʻninchi sinfni bitiruvchilar kechasida (bu toʻyga odatdagiday hammamiz yigʻilgan edik) koʻrdim. (*O. Yoqubov*)

153-mashq. «Milliy urf-odatlarimiz» mavzusida kichik matn tuzing. Unda kirish soʻz, kirish birikma, shuningdek, kiritmalardan foydalaning.

26-DARS. GAPNING IFODA MAQSADIGA KOʻRA TURLARI. DARAK GAPLAR VA ULARNING USLUBIY XUSUSIYATLARI

Darsning maqsadi: *Talabalarga gapning ifoda maqsadiga koʻra turlari haqida umumiy maʼlumot berish. Nutqda darak gaplardan foydalanish koʻnikmasini shakllantirish.*

R E J A:

1. Soʻzlovchining maqsadi va gapning shu maqsadga koʻra turlari.
2. Darak gaplar va ularning oʻziga xos qolipi.
3. Darak gaplarda gap boʻlaklarining tartibi.
4. Darak gaplarda tasdiq va inkor maʼnosining ifodalanishi.

1-topshiriq. Ertalab bajargan yumushlaringiz haqida soʻzlab bering. Nechta gapdan foydalanganingizni va gap kesimining qanday shaklda ekanligini ayting.

2-topshiriq. Sizga nomaʼlum boʻlgan voqea-hodisa haqida suhbatdoshingizdan soʻrang. Soʻrash uchun ishlatgan gapingizda qanday vositalardan foydalanganingizni ayting.

3-topshiriq. Maʼlum harakat-holatni bajarishga sherigingizni buyuring. Buyurish uchun ishlatgan gapingizning kesimi qanday shaklda ekanligini ayting.

Soʻzlovchi nutq jarayonida turli maqsadlarni amalga oshiradi: oʻziga maʼlum boʻlgan axborotni boshqasiga yetkazish maqsadi, oʻziga maʼlum boʻlmagan axborotni boshqasidan soʻrash maqsadi, maʼlum voqea-hodisani amalga oshirishga tinglovchini daʼvat etish maqsadi va boshqalar.

Ana shu maqsadlarning amalga oshishiga muvofiqlashgan gap shakllari (qoliplari) mavjud.

Eslab qoling. *Soʻzlovchining maqsadiga xoslangan gap turlariga gapning ifoda maqsadiga koʻra turlari deyiladi.*

Ifoda maqsadiga koʻra gaplar toʻrt turga boʻlinadi: 1) darak gaplar; 2) buyruq gaplar; 3) soʻroq gaplar; 4) istak gaplar.

Darak gaplar va ularning uslubiy xususiyatlari

1-topshiriq. Kesimi aniqlik maylidagi fe'ldan ifodalangan gap topib yozing. Gapning qanday axborot ifodalayotganini ayting.

2-topshiriq. Ot kesimli gap topib yozing. Gapning qanday axborot ifodalayotganini ayting.

Sizga ma'lum bo'lgan biror axborotni boshqalarga yetkazmoqchi bo'lsangiz, darhol shu maqsadingizga muvofiq keladigan gap shaklini (qolipini) tanlaysiz. Bunday gaplarning xarakterli xususiyati shundaki, kesimi tasdiq yoki inkor shaklida turgan aniqlik maylidagi fe'llar bilan, ba'zan tasdiq yoki inkor shaklidagi otlar bilan ifodalanadi; yuz bergan yoki yuz berishi mumkin bo'lgan voqea-hodisani tasdiq yoki inkor qilish yo'li bilan ifodalaydi; darak ohangi bilan talaffuz qilinadi; darak ohangi gap oxiriga qarab pasayib boradi; gap bo'laklari to'g'ri tartibda joylashgan bo'ladi.

Eslab qoling. *Kesimi aniqlik maylidagi fe'llardan, tasdiq yoki inkor ma'nosini bildiruvchi otlardan ifodalanib, biror voqea-hodisa haqida xabar bildiruvchi gaplarga darak gaplar deyiladi.*

Masalan, *Ana bu — bizning bog'imiz.*

Yozuvda darak gaplar oxiriga nuqta qo'yiladi. Ba'zan darak gaplardagi gap bo'laklarining me'yordagi tartibi o'zgarishi mumkin. Masalan:

- a) *Urug'chilik instituti shahar markazidan xiyla chetda joylashgan.*
- b) *Shahar markazidan urug'chilik instituti xiyla chetda joylashgan.*
- d) *Xiyla chetda joylashgan urug'chilik instituti shahar markazidan uzoqda edi.*

Juda muhim. *Darak gaplardagi bunday uch xil gap bo'laklarining tartibi gapning umumiy mazmunini bir xil ifodalasa ham, lekin uslubiy xoslanishlik va gap bo'laklaridan birining ahamiyatlilik darajasini ifodalashga ko'ra o'zaro farqlanadi: a) va b) harflari bilan berilgan gaplar kitobiy uslubga, d) harfi bilan berilgan gap esa so'zlashuv uslubiga xoslangan; e) harfi ostida berilgan gapda institutning qayerda joylashganligiga alohida ahamiyat beriladi.*

Darak gaplar ma'lum axborotni tasdiq va inkor yo'li bilan ifodalaydi. Kesimi bo'lishsiz fe'llardan, *yo'q, emas* so'zlarini olgan sifatdosh va otlardan ifodalangan gaplar darak-inkor gaplar sanaladi.

Juda muhim. *Ba'zan gapning inkor shakli orqali tasdiq ma'nosi ifodalanadi. Bunday vaqtda ikkita inkor shakl qo'llanilib, gapga tasdiq ma'nosini beradi. Masalan, o'qimay qo'ymayman. Inkor shakl orqali ifodalangan tasdiq ma'nosi tasdiq shakl orqali ifodalangan tasdiq ma'nosidan kuchliroq bo'ladi.*

O'ylang: Darak gaplarning tasdiq yoki inkor bildirishini qanday izohlaysiz?

Tayanch tushunchalar: aniqlik mayli, ifoda maqsadi, darak ohangi, gap qolipi, darak gap, kitobiy uslub, so'zlashuv uslubi.

Berilgan maqolning ma'nosini izohlang hamda uni darak gaplarga aylantiring.

Kuch bilim va tafakkurda.

154-mashq. Berilgan darak gaplarni ko'chirib yozing. Har bir gapni yozganingizdan so'ng qavs ichiga (tasdiq, inkor, xabar, orzu-umid, maslahat, taajjub, tashvish, gina, kinoya) ma'nolarini yozib qo'ying.

1. Davlatimiz miqyosida olib borilayotgan ishlar, har bir zamondoshimiz qalbiga yorug'lik sochmoqda. 2. Axir qush uyasida ko'rganini qiladi. 3. Ba'zan ayollarni o'ziga befarqligini ko'rib hayron qolasan, kishi. 4. Ayollarning tibbiy madaniyatini oshirish to'g'risida ham o'ylamog'imiz zarur. 5. Biz, o'zbeklar, oilaparvar xalqmiz. 6. Buyuk Navoiyga alohida e'tibor bugungi kunda davlat maqomi darajasiga aylanganligi millatimizning baxtidir. 7. Dunyoda adolat hukmron bo'lishi uchun har bir inson ulkan iste'dodini, butun kuch-g'ayratini sarflamog'i joiz. 8. E'tibor bering: Navoiy she'riyat olamiga kirishi bilanoq asarlarini o'z ona tilida yoza boshlagan. 9. Alisher Navoiyning ummon qadar bepoyon ijodidan hamma o'z iste'dodiga yarasha bahramand bo'lishi mumkin. 10. Barcha insonlar o'zidan yaxshi nom qoldirmoqqa intiladi. 11. Bugun barcha bir butun millat bo'lib uyg'onmas ekan, kelajak yo'lidagi uy-ro'zg'orimiz kamol topmaydi — fikrsizlik, nodonlik oyog'imizga tushov bo'laveradi.

(Gazetadan)

155-mashq. Berilgan matnni o'qing. Fikr-mulohazalar bildiring. Sohibqironning aytgan gaplarini darak gapga aylantiring.

AMIR TEMURNING BOLALIGI

Deydilarki, Sohibqiron yetti yoshligida otasi bilan bir qarindoshinikiga bordi. Ul kishi badavlat, nufuzli kishi edi va farovonlik bilan kun kechirardi. Uning yetmishta turk va hind quli bor ediki, uning mollarini shundan bilsa bo'lardi. O'sha kishi Sohibqironning otasiga shikoyat qildi: «Xudo menga mol-u davlat berdi, lekin uni saqlashga tamoman ojizman. Qullarimiz sabr-u toqatli emaslar, farzandlarim esa salohiyatsiz. Shu sababdan mol-u dunyomga nuqson yetmasa deb qo'rqaman». Sohibqiron gapga aralashdi va dedi: — Ey ota! Farzandlaringga mollaringdan bo'lib ber va undan so'ng ularni o'z mol-u mulkiga doxil qilginkim, ular o'z-o'zi bilan ovora bo'lsin. So'ng turk qullarni hind qullarning tepasiga qo'yginki, hindlarni o'z amri farmoniga bo'ysundirsinlar. Keyin har uch qulni topshir. So'ng ularning har birini yettitadan qulning amiri qil. Keyin yetmish qulga bosh bo'lgan yettita qulni bir-birining ta'zim va tashrifiga buyur. Ularni ko'zdan qochirma». O'sha kishi darhol amir Tarag'ayga dedi: «...Sening bu farzanding jahonga podshoh bo'ladi, chunki buni uning shu gaplaridan fahmlab turibman...» *(Abdurazzoq Samarqandiy)*

156-mashq. She'riy misralarning shakl va mazmuniga e'tibor bering. Tasdiq gapmi yoki inkor? Har bir misraga xos uslubiy xususiyatlarni ayting.

1. Daholikni da'vo qilmas u zinhor,

Chog‘i kelganicha ijod qiladi.

2. Uni hech kim tahlil qilmaydi, ammo
Uchragan har kimsa tabrik qiladi.
3. O‘qib shogirdlari kitoblarini
Ko‘zlariga surib, shukrona aytib.
4. Yurak qayta-qayta ketar hapriqib,
Ko‘ngil qayta-qayta ochar chechaklar.
She‘riyat uni tan olarmi-yo‘qmi,
U esa, umrbod ehtirom saqlar.
5. Aql bilan yurak o‘rtasida bahs
Davom etar, mana, ming yildan beri.
Bu bahs, balki, yana ming yilda bitmas.
Hamma hayron — bilmay ustun qay biri...

Bu chigalni men ham yecholmam, boshqa —
Bir so‘zim bor, shunga tegishlik, kerak.
Aqli bois yostiq qo‘yilar boshga.
Dardi bois zaxga berilar ko‘krak.

6. Ikkimizni shum qismat,
Ishqilib ayirmasin.
Ishq — orzuyim, qanotim,
Qanotim qayrilmasin.
Kuysam ado bo‘lurman,
Hazilakam kuymasman.

(*Sh. Qurbon*)

157-mashq. O‘qing. Tasdiq va inkor gaplarni aniqlab, ular orasidagi semantik-grammatik farqlarni izohlang. Inkorni ifodalovchi vositalarni ayting.

1. U kelsa, oshnasini ko‘rmay ketmaydi. 2. Bilmadim, tuman tarqaldimi, oy chiqdimi, bobomning yuzi yorishgandek bo‘ldi. 3. Seskanib ketdim. Hali qorong‘ida ko‘rmagan ekanman. Bobom boshyalang, yuzini tanib bo‘lmas, kiyimlari pora-pora bo‘lib ketgan edi. 3. Aytmovmidim, hech kimdan ko‘rmaganingni mana shu Potmadan ko‘rasan deb. 4. Potma aytdi, ota, nevarangiz yettiga kirdi, to‘y qilmaymizmi, dedi. 5. Bilaman, ikkalamizning muchalimiz bir, ammo onangni qornida yotgan to‘qqiz oyniyam hisoblash kerakmi — kerak. Bundan tashqari muchaling ikki marta aylanganida bir yosh qo‘shiladimi — qo‘shiladi! 6. Kerakmas bizga bunaqa rais! 7. Umar zakunchi serrayib turar, ammo endi boyagidek esankiramas, yuzi qahrli, qat‘iy tusga kirgan edi. 8. Zakunchining basharasiga qaragim kelmas edi. 9. Oqsoqol bilan bobom kechasi chiqib ketgancha qaytishmagan edi. (*O‘. Hoshimov*)

27-DARS. BUYRUQ HAMDA ISTAK GAPLAR VA ULARNING USLUBIY XUSUSIYATLARI

Darsning maqsadi: *Buyruq va istak gaplar bo'yicha o'rta maktabda olingan bilimlarni kengaytirish hamda ularning uslubiy xususiyatlari haqida ma'lumot berish.*

REJA:

1. Buyruq gaplarning kesimi haqida.
2. Buyruq maylidagi fe'llarning shaxs-son sinonimiyasi
3. Istak gaplarning shakllari.

1-topshiriq. O'rtog'ingizni ma'lum voqea-hodisani bajarishga da'vat etuvchi gap yozing. Gapning kesimi qaysi shaklda ekanligini ayting.

2-topshiriq. Kesimi buyruq maylidagi fe'ldan ifodalangan gap yozing. Gapning ifoda maqsadiga ko'ra turini ayting.

Ma'lum bir harakat-holatni, voqea-hodisani bajarish yoki bajarmaslikka tinglovchini da'vat etmoqchisiz. Ana shu joyda kesimi buyruq maylidagi fe'llardan ifodalangan gaplardan foydalanasiz. Masalan, *Oldin o'yla, keyin so'yla.*

Eslab qoling. *Kesimi buyruq maylidagi fe'l bilan ifodalanib buyruq-xitob ma'nolarini ifodalagan gaplarga buyruq gaplar deyiladi.*

Juda muhim. Buyruq gaplarning buyruq maylidagi fe'l bilan ifodalangan kesimi ba'zan tushib qolishi mumkin, lekin uning izi nutq vaziyatidan bilinib turadi. Masalan: *Hamma paxta terimiga!*

Buyruq gaplarning oxiriga yozuvda vergul, ba'zan undov belgisi qo'yiladi.

Buyruq gaplarning kesimi aniqlik nisbati, ikkinchi shaxs, buyruq maylidagi fe'llar bilan ifodalanadi. Masalan: *Chekmang!*

Ba'zan majhul nisbat, uchinchi shaxs, buyruq maylidagi fe'llar bilan ifodalanishi ham mumkin. Masalan: *Ishga qabul qilinsin.*

Juda muhim. *Ayrim hollarda uchinchi shaxs buyruq maylidagi fe'llar bilan ifodalangan gapning kesimi II shaxs ma'nosida qo'llaniladi.* Masalan, *Chekmang* o'rnida *Chekilmasin. Uyga kiring* o'rniga *Uyga kirilsin.* **Bunday vaqtda iltifot, mulozamat bildirish, kesatq kabi ma'nolarni ifodalaydi.**

Buyruq gapning kesimi odatda gap oxirida keladi. Ba'zan **buyruqni kuchaytirish, do'q-po'pisa ma'nosi ifodalanganda kesim gap boshida keladi.** Masalan, *Qo'lingizni oling* o'rniga *Oling qo'lingizni.*

Istak gaplar va ularning uslubiy xususiyatlari

1-topshiriq. Kesimi shart-istak maylidagi fe'l bilan ifodalangan gap yozing. Gapning qanday axborot ifodalayotganini ayting.

2-topshiriq. Ma'lum istak-xohishingizni tinglovchiga bayon qilmoqchisiz. Maqsadingizga muvofiq keladigan gap shaklini tanlang va istagingizni yozing. Gap kesimining qanday shaklda ekanligini ayting.

Nutq jarayonida boshqalarga o'zingizning istak-xohishingizni bayon qilgingiz kelsa, ana shu maqsadingizga muvofiq kesimi shart-istak maylidagi fe'l bilan ifodalangan gap shaklini tanlaysiz. Masalan, *Toshkentga borsam, Mustaqillik maydonini ko'rsam.*

Eslab qoling. Kesimi shart-istak maylidagi fe'llar bilan ifodalangan gaplar istak gaplar deyiladi.

Yozuvda istak gaplar oxiriga nuqta qo'yiladi.

O'ylang: Buyruq, istak gaplar qaysi jihatlari bilan darak gaplardan farqlanadi?

Tayanch tushunchalar: buyruq gaplar, majhul nisbat, shart-istak mayli.

Maqolni yod oling, ma'nosini izohlang, maqsadiga ko'ra qanday gap ekanligini ayting.

*To'kilsa manglay tering,
Unumli bo'lar yering.*

158-mashq. «Salomatlik posbonlari kasbiga sodiqmi?» mavzusida bahs-munozara o'tkazing. Istak gaplardan foydalaning.

159-mashq. A. Oripov she'rini ifodali o'qing. Unda ishlatilgan so'roq va buyruq gaplarga e'tibor bering. She'rning nasriy bayonini yozing.

QISH KECHASI

Taqillaydi eshik nogahon,
Kimsan? — deyman, tugab sabotim.
— Ochgil, — deydi. — Men senga mehmon,
Bilmoq bo'lsang — Tashvishdir otim.

Taqillaydi eshik nogahon,
Kimsan? — deyman tugab sabotim.
— Ochgil, — deydi. — Bu — men, qadrdon.
Bilmoq bo'lsang — Bardoshdir otim.

Tashqarida shamol uvullar,
Tun bo'yi yummayman ko'zim,
Tun bo'yi bahs qilar ular,
Tun esa-chi, juda ham uzun.

160-mashq. Gaplarni ko'chiring. Buyruq gaplar qanday ma'no anglatayotganini ayting.

1. Moziy va istiqbolga munosib bo'lish uchun, keling, Siz ham mana shu tabarruk ayyomlarning totini teran his qilib shukronalik bilan hayot kechiraylik. 2. Ey Navoiy, boda birlan xurram et ko'ngil uyin... (A. Navoiy) 3. Olamning farzandi bo'lmish har bir odam ixtiyorsiz ravishda o'z ulug' volidasiga taqlid qilib yashasin. 4. Tadbirlarga ko'ra, harbiy qismlarda jangchilar o'rtasida turli sport musobaqalari uyushtirilsin. 5. Opaning ko'zlariga yana bir bora boq, horg'inligiga e'tibor ber. 6. Bu gaplarimni ukangga aslo ayta ko'rma. 7. Yer yuzini munavvar etaylik. 8. Tabarruk boshingiz doimo omon bo'lsin. 9. Siz o'g'limga ozor bermang. (Gazetadan)

161-mashq. Rasm asosida «Bolalar — bizning kelajagimiz» mavzusida matn tuzing. Unda buyruq-so'roq, darak-so'roq mazmunini ifodalovchi gaplarga misollar topib yozing.

162-mashq. Darak, so'roq va buyruq gaplarga xos turli uslubiy bo'yoqni aniqlang. Bunday gaplarning nutqda qo'llanishini tushuntiring.

1. Nega? Kap-katta bo'lib shunga ham vaj topolmaysanmi? Dadam ishdan kech keldi, oyim betob yotipti degin! 2. Qo'ysangiz-chi! Umrimda bormagan joyimga qanaqa qilib boraman. Mening borishimdan nima foyda? Foyda bo'lmasa ziyon ham yo'q-ku! 3. Urush boshlangan haftalari allanima degan shahardan xat kelgan edi, o'shandan beri... 4. Shaytonning gapiga kirib yengillik qilish kerak emas. 5. Tuyani shamol uchirsa, echkini osmonda ko'r, deyishadi. 6. Sen shunaqa qilib o'tirsang, yosh-yalanglar nima qiladi? Xudo ko'rsatmasin, biron xunuk xabar kelganda ham sen yosh-yalanglarni bosishing kerak. 7. Kampir sochini yulib yig'iga tushdi. Chol sira eplay olmadi. 8. Hali shunaqa xat kelganmi? Obbo!... 9. Tanidim. Faqat ko'zingdan tanidim-a?! 10. Ha, nima qilib yuribsiz? Chiroqni ko'tarsangiz-chi!?

163-mashq. Matnni o'qing. Darak, so'roq, istak va buyruq gaplarga xos turli uslubiy bo'yoqni aniqlang.

ONA HAQIDA

Ey farzand, qara, agar kishi qo'lida arzimasi yukni biror soat ko'tarib tursa, qanchalik qiynaladi. Endi esa, tasavvur qil, agar u shu yukni to'qqiz soat ko'tarib yursa nima bo'ladi?! Agar to'qqiz kun ko'tarib yursa-chi? Shundan xulosa chiqarib olaverki, seni onang to'qqiz soat yoki to'qqiz kun emas, to'qqiz oy ko'tarib yurgan.

Agar sen go'daklik zamoningda onang sen bilan qanday hayot kechirganini, o'zingning esa osmon bilan yerning farqini bilmaydigan bir chaqaloq bo'lganingni bilishni istasang, atrofingdagi onalarga qara, ularning qo'llaridagi chaqaloqlarga nazar sol, shunda o'z go'dakligingni yorqin tasavvur qilasan, bundan esa o'zingga yarasha xulosa chiqarib olasan.

Aqlli, ziyrak, zeharli har bir farzand onaning haq-huquqini joyiga qo'yadi, qo'lidan qanday yaxshiliklar kelsa, onasi uchun ado qiladi, rizoligi yo'lida esa barcha imkoniyatini ishga soladi. Hech bir narsada onaning jahlini chiqarmaydi, onaning quvvati yetmaydigan narsalarni talab qilmaydi.

Onaning shafqatiga jaf bilan, mehribonligi evaziga xafa qilish bilan javob qaytaruvchi farzand naqadar razil farzand! Ona aytganlariga quloq solmaydigan,

buyurganining aksini qiladigan, har bir ishda onaning jig'iga tegadigan farzandni ota yomon ko'rishidan tashqari, odamlar ham yomon ko'rishi, shubhasizdir.

Har bir farzand ona nasihatlarini jon qulog'i bilan eshitishi, to'g'ri yo'lga targ'ib etsa, qarshilik qilmasligi, ota yoki onadan birortasi ish buyurganda shu buyurilgan ishda xatolik borligini bilsa ham yuragini tor qilib, qattiq gapirmasligi, kulib turib, bu ishda xatolik borligini yumshoqlik bilan isbot qilib, ularni ko'ndirishi lozim.

(Abdulqodir Nuriy al-Barzanjiy)

28-DARS. SO'ROQ GAPLAR VA ULARNING USLUBIY XUSUSIYATLARI

Darsning maqsadi: *So'roq gaplardan nutqiy jarayonda o'rinli foydalanish ko'nikmasini hosil qilish*

R E J A:

1. So'roq gap haqida.
2. So'roq gapni hosil qiluvchi vositalar.
3. So'roq olmoshlari yordamida ifodalangan so'roq gaplar bilan so'roq yuklamalari yordamida ifodalangan so'roq gaplar o'rtasidagi farq.
4. So'roq gaplar orqali darak va buyruq ma'nolarining ifodalanishi.

1-topshiriq. So'roq olmoshlari yordamida gap tuzing. Qanday gap hosil qilganingizni ayting. So'roq gapga javob qanday bo'lganiga e'tibor bering.

2-topshiriq. Gap kesimi oxiriga *-mi* yuklamasini qo'shing. Qanday gap hosil bo'lganini ayting. Tarkibida so'roq olmoshi bo'lgan gapning javobi bilan *-mi* yuklamasi ishtirok etgan gap javobi o'rtasidagi farqni aniqlang.

O'zingizga noma'lum bo'lgan voqea-hodisa haqida axborot olish uchun tarkibida so'roq olmoshlari, so'roq yuklamalari yoki so'roq ohangi bo'lgan gap shaklini (qolipini) tanlaysiz. Masalan, uyingizga kimdir keldi, lekin bu shaxsning kimligini bilmaysiz. Ana shu shaxs haqida aniq ma'lumot olish uchun *kim keldi?* deb so'raysiz va so'rog'ingizga kelgan shaxs haqida aniq ma'lumot olasiz.

So'rash maqsadida foydalanadigan gapingiz tarkibida, albatta, so'roq olmoshlari, so'roq yuklamalari yoki so'roq ohangi mavjud bo'ladi.

Eslab qoling. *So'roq olmoshlari, so'roq yuklamalari yoki so'roq ohangi yordamida ifodalanib, so'zlovchiga noma'lum bo'lgan voqea-hodisa haqida axborot olish maqsadida qo'llaniluvchi gaplarga so'roq gaplar deyiladi.*

So'roq olmoshlari yordamida ifodalangan so'roq gaplar bilan so'roq yuklamalari va so'roq ohangi yordamida ifodalangan so'roq gaplar qanday javob talab qilish bilan farq qiladi. So'roq olmoshlari ma'nosiga muvofiq aniq javobni talab etadi. Masalan:

— *Guruhingizda kim yaxshi o'qiydi?*

— *Fotima.*

So‘roq yuklamasi va so‘roq olmoshlari ishtirok etgan so‘roq gaplar esa *ha* yoki *yo‘q* javobini talab etadi. *Ha* va *yo‘q* so‘zlarini javob tarzda qo‘llab, so‘ngra unga izoh beriladi. Masalan:

— *Sen akademik litseyda o‘qiysanmi?*

— *Ha, men akademik litseyning bitiruvchi o‘quvchisiman.*

Yoki: — Bu litseymi?

— *Ha, bu litsey.*

So‘roq gaplar oxiriga doimo so‘roq belgisi qo‘yiladi.

Ba‘zan darak ma‘nosini ifodalash uchun so‘zlovchi darak shaklidan (qolipidan) emas, balki so‘roq gap shaklidan (qolipidan) foydalanadi. Masalan, *Buni kim bilmaydi?*

Juda muhim. *Bunday so‘roq gaplar javob talab qilmaydi. Javobi shu gapning o‘zida bo‘ladi. So‘roq gap kesimi bo‘lishsiz fe‘llar bilan ifodalangan bo‘lsa, tasdiq darak gap ma‘nosini; aksincha, bo‘lishli fe‘llar bilan ifodalangan bo‘lsa, inkor gap ma‘nosini bildiradi.*

Masalan, *Bu daraxtni kesishga kim jur‘at qiladi?* («Bu daraxtni kesishga hech kim jur‘at qilolmaydi» ma‘nosini bildiradi).

So‘roq gap orqali ifodalangan darak ma‘nosi darak gap orqali ifodalangan darak ma‘nosidan kuchliroq bo‘ladi.

Shuningdek, so‘roq gap shakli orqali buyruq ma‘nosi ham ifodalanishi mumkin. Masalan,

— *Yurmaysizmi?* («yuring» ma‘nosida)

So‘roq gap orqali ifodalangan buyruq ma‘nosi buyruq gap orqali ifodalangan buyruq ma‘nosidan kuchliroq bo‘ladi.

Darak ma‘nosini ifodalagan so‘roq gaplarga so‘roq-darak gaplar, buyruq ma‘nosini bildirgan so‘roq gaplarga esa so‘roq-buyruq gaplar deyiladi.

O‘ylang: Bir fikrni darak va so‘roq gaplar orqali ifodalash mumkinmi?

Tayanch tushunchalar: so‘roq olmoshi, so‘roq ohangi, so‘roq yuklamasi, so‘roq-buyruq gap, so‘roq-darak gap.

Berilgan maqolni yod oling, ma‘nosini izohlang hamda uni so‘roq gaplarga aylantiring.

So‘z aytganda bilib ayt,

Naql-matal qo‘shib ayt.

164-mashq. Gaplarni o‘qing. Darak gaplarni so‘roq gaplarga aylantiring. (Ohang yordamida, yuklamalar, so‘roq olmoshlari yordamida.)

1. Yong‘oqdan yasalib, naqsh-u nigor o‘ymakorlik ila jilo berilgan darvoza qarshisida bir zum nafas rostlab, asta qo‘ng‘iroq tugmasini bosdim. 2. Oqshom chog‘i bu xabardan ogoh bo‘lib, Muhammad Sharifning kapalaklari uchib ketdi. 3. Boshimni qashlab, hayrat barmog‘imni tishlab, damim ichimda, indamaygina izimga qaytdim. 4. Kechqurun idorada navbatdagi mashvarat bo‘ldi. 5. Ust-boshimni yechib, men ham asta xonamga kirdim. 6. Taom mahali yetib, qorinlar surnay navosini boshladi. 7. Shodiyor shu bo‘yi uch kecha-yu uch kunduz bedarak ketdi. 8. Yarim soatlardan so‘ng butunlay o‘zga

liboslarda javlon urib chiqdi, oshxona yo‘lagida turganimni ko‘rib, qo‘l silkiib qo‘ydi. 9. Birgalashib taom tayyorlamoqqa kirishdik. 10. Sabr kosam to‘lib-toshdi-yu irg‘ib turdim, qahr bilan eshikni ochib kirdim. (X. Sultonov)

165-mashq. O‘qing. Darak gaplardan so‘roq gaplar hosil qiling, qanday vositalar yordami bilan so‘roq gapga aylantirganingizni ayting.

PAYG‘AMBARIMIZNING VASIYATLARI

— Yo Ali, munofiqlarning uch alomati bordir: so‘zlasa yolg‘on so‘zlar; va‘dasiga xilof ish tutar; omonatga xiyonat qilar.

— Yo Ali, hosid, ya‘ni hasad etguvchining uch alomati bordir: Sening oldinda jo‘shlik qilar; orqangdan xiyonat qilar: agar senga biror musibat yo g‘am yetsa, unga xursand va shodmon bo‘lar.

— Yo Ali, halim (muloyim) kishida uch alomat bordir: orasi buzilgan kishi bilan aloqani tiklar; qo‘lidan hech ish kelmaydigan, ya‘ni o‘z tirikchiligini o‘zi ko‘rishi qiyin bo‘lgan kishiga ehson qilar; unga kimki zulm qilsa, o‘shani avf etar.

— Yo Ali, vaqtiki, sadaqa bermoqchi bo‘lsang, halol molingdan bergil. Bir halol luqma yo bir palla halol xurmoni sadaqa qilib berish Olloh taoloning oldida mingta haromdan kelgan tillani bergandan yaxshiroqdir.

— Yo Ali, zinhor o‘liklar birla o‘tirmagaysan. Aytdim: «Yo Rasululloh, murdalar kimlardir?» Aytdilar: «Johillar va g‘ofillar — o‘liklardir».

166-mashq. So‘roq gaplar dialogik nutqqa asoslanishini isbotlang. «Hunarni asrabon netkumdir oxir?!» mavzusida dialogik suhbat uyushtiring.

167-mashq. Nahot, nahotki, kim? qanday? qaysi? nima? so‘zlari yordamida so‘roq gaplar hosil qiling.

29-DARS. GAPLARNING HIS-HAYAJON ISHTIROKIGA KO‘RA TURLARI

Darsning maqsadi: *His-hayajon bildirgan gaplar haqida umumiy ma‘lumot berish va ulardan nutqda to‘g‘ri foydalanish ko‘nikmasini hosil qilish.*

R E J A:

1. Gaplarning his-hayajon belgisi bor-yo‘qligiga ko‘ra tasnifi.
2. His-hayajon gap bilan his-hayajonsiz gaplarning farqi.
3. His-hayajon gaplarda tinish belgilari.

Mustaqilligimiz abadiy yashasin! (Ko‘tarinki ohang bilan). Mustaqilligimiz abadiy yashasin.(Tinch ohang bilan).

Ma'lum voqea-hodisani hech qanday ehtirossiz oddiy bayon qilish bilan birga, ba'zan ehtiros, hayajon qo'shilgan holda ifoda qilinadi. Yuqorida keltirilgan birinchi gap oddiy sodda gap bo'lsa, ikkinchi sodda gap his-hayajon qo'shilgan gapdir.

His-hayajonning qatnashish yoki qatnashmasligiga ko'ra gaplar ikki guruhga bo'linadi: 1) his-hayajonsiz gaplar. Bularga odatdagi darak, buyruq, so'roq, istak gaplar kiradi; 2) his-hayajon gaplar (undov gaplar).

Gaplarning ifoda maqsadiga ko'ra yuqoridagi to'rt xil turiga nutq jarayonida so'zlovchining his-hayajoni qo'shilish bilan bu gaplarni his-hayajon gapga aylantiradi. His-hayajon gaplar undov gaplar atamasi bilan yuritiladi.

His-hayajonsiz gaplar

His-hayajonli (undov) gaplar

1. <i>Poyezd keldi.</i>	<i>Keldi poyezd!</i>
2. <i>Uyingiz nurga to'lsin.</i>	<i>Nurga to'lsin uyingiz!</i>
3. <i>Dalaga chiqmaysizmi?</i>	<i>Chiqmaysizmi dalaga?!</i>
4. <i>Vatanim bog'larga burkansa.</i>	<i>Eh, bog'larga burkansa Vatanim!</i>

1-topshiriq. Chap qatordagi gaplarni o'ng qatordagi gaplarga solishtiring. Ularning o'zaro farqini ayting.

Eslab qoling. *His-hayajon bilan aytilgan gaplar undov gap deyiladi.*

Juda muhim. His-hayajon (undov) gaplarda kesim ko'pincha gapning oldida keladi, tarkibida ko'pincha *eh, oh, singari undov so'zlari ishtirok etadi va kuchli hayajon bilan talaffuz qilinadi. Shuning uchun yozuvda undov gapdan so'ng undov belgisi qo'yiladi.*

Agar his-hayajon so'roq gapga qo'shib, uni undov gapga aylantirsa, avval so'roq belgisi, undan so'ng undov belgisi qo'yiladi. Masalan, *Qo'shiqdan kim bahra olmaydi?!*

O'ylang: His-hayajon gaplar his-hayajonsiz gaplardan qanday belgilari bilan farq qiladi?

Berilgan maqolning ma'nosini izohlang, uni undov gaplarga aylantiring.

*Har gapga kulma,
Ota so'zin bo'lma.*

168-mashq. Quyida berilgan she'riy parcha asosida his-hayajon gaplarni qatnashtirib matn tuzing.

*Uch balodin saqlasin:
Charxi balokash bo'lmasin,
Do'st mehrsiz, dardsiz ulfat,
Yor jafogar bo'lmasin.* (E. Vohidov)

169-mashq. His-hayajon gaplarni ko‘chirib yozing. Bu gaplarning ohang va mazmuniga e‘tibor bering. Har bir gapning hissiy bo‘yog‘i va uslubiy ahamiyatini ayting.

SHUKRONALIK

Tong... Oppoq, nafis va beg‘ubor tong yorishib kelayotir! Quyosh o‘zining zarrin nurlari ila hayot davomiyligini aks etayotgandek ko‘rinadi. Ko‘zlarimni quyosh jilvalariga qadayman. Quloqlarim esa beixtiyor tabiatni, tong musiqasini tinglashga shay. Ko‘hna bu ochunning jamoliga boqib to‘ymayman! Atrofga yoqimli bo‘y taratayotgan turfa gullarda go‘zallik mujassam.

Darvoqe, bulbulni tonggacha bedor kuylashga majbur etgan mana shu go‘zallik emasmi?! Gullar — yurakning surati. U qalblarni yashnatadi.

Onaginam tabiat! Bunchalar go‘zalsan! Sening osudaligingni, musaffo osmoningni, tongingni, uning ezgu nurlarini sevaman. Kichkintoy ukajonim biyron tili bilan bildirlaydi.

— Opajon, meni bog‘ga olib boying, gullay yonida yasimga tushamiz-a?

Ha, shu murg‘akkina go‘dakka ham ezgulikni sevishni sen hadya etgansan, borlig‘im!

Men qo‘limga shukronalik ila qalam ushladim. Zero, osudaliging boqiy bo‘lsin! Bog‘larda, chamanlarda bolajonlar kulgusi yangramoqda. Munisa, pari buvijonlar ularning bo‘ylaridan o‘rgilmoqdalar. Shularning umri uchun sen doim keraksan, Ona zaminim!

(Hamrobonu)

170-mashq. Matnni his-hayajon gaplarga aylantirib ko‘chiring. Donishmand nima uchun pok qalb dunyodagi eng yaxshi narsa deganini tushuntirib bering.

Bir donishmand shogirdlaridan:

— Dunyoda inson uchun eng yaxshi narsa nima? — deb so‘radi.

Shogirdlaridan biri — komil ayol, dedi. Ikkinchisi, yaxshi o‘rtoq, dedi. Yana bir shogirdi, chora-tadbir, deb javob ayladi. Donishmand ularning fikrlarini qabul qilmadi. Nihoyat, bir shogird:

— Inson uchun yaxshi narsa — pok qalb, — dedi.

Donishmand bu so‘zni ma‘qullab, xulosa qildi:

— Barakalla, to‘g‘ri aytding, bu bo‘lsa, avvalgilarning hammasi ham bo‘ladi, pok qalb inson uchun eng yaxshi narsa!

30-DARS. SODDA GAPLARNING TUZILISHIGA KO‘RA TURLARI. GAP BO‘LAKLARINING TARTIBI

Darsning maqsadi: *To‘liq hamda to‘liqsiz gaplar, so‘z gaplar, shuningdek, gap bo‘laklarining tartibi haqida umumiy ma‘lumot berish.*

REJA:

1. Yig'iq va yoyiq gaplar.
2. To'liq va to'liqsiz gaplar.
3. So'z-gaplar.
4. Gap bo'laklarining tartibi.

1-topshiriq. *Keldim bilan Men kecha Toshkentga keldim* gaplarini bir-biriga solishtirib, bir-biridan farqini ayting.

Fikrimizni birgina kesim orqali ham bayon qila olamiz. Shuning uchun ham gapning eng kichik ko'rinishi faqat kesimdan iborat bo'lgan gaplardir.

Kesimning ma'nosini kengaytirish ehtiyoji tug'ilganda, boshqa bo'laklardan foydalaniladi.

Kesim va kesimdan boshqa bo'laklarning ishtirokiga ko'ra gaplar ikki turga bo'linadi:

- 1) Yig'iq gaplar;
- 2) Yoyiq gaplar.

Eslab qoling. *Faqat kesimdangina tashkil topgan gaplar yig'iq gaplar deyiladi.*

Masalan, *keldi, kuz* kabi.

Kesimdan tashqari boshqa bo'laklar ham ishtirok etgan gaplarga yoyiq gap deyiladi.

Masalan, *Keldi bahor, gul bahor.* (Z. Diyor)

Dialogik nutqda fikr ifodalash uchun kerak bo'lgan barcha bo'laklar ishtirok eta bermaydi. So'zlashish jarayoni doimo ixchamlikka, ortiqcha so'zlardan qutulishga amal qiladi. Shuning uchun so'zlashish jarayonida oldingi gapdan yoki so'zlashish vaziyatidan bilinib turgan so'zlar ko'pincha ishlatilmaydi, lekin uning mazmuni oldingi gapdan va nutq vaziyatidan bilinib turadi. Masalan,

— Isming nima?

— Yodgor.

Keyingi gapda *mening ismim* so'zlarining qo'llanilishi ortiqcha. Chunki uning mazmuni yuqoridagi gapdan bilinib turadi.

Nutq jarayonida fikr ifodalash uchun kerak bo'lgan so'zlarning qo'llanilish yoki qo'llanilmasligiga ko'ra gaplar ikkiga bo'linadi:

- 1) to'liq gaplar;
- 2) to'liqsiz gaplar.

Eslab qoling. *Fikr ifodalash uchun kerak bo'lgan barcha bo'laklar ishtirok etgan gaplar to'liq gaplar deyiladi.*

Masalan: *Yurtimiz kundan kun go'zallashib bormoqda.*

Fikr ifodalash uchun kerak bo'lgan so'zlarning ba'zilar matn yoki nutq vaziyati taqozosi bilan ishlatilmagan gaplar to'liqsiz gap deyiladi.

Masalan,

— *Gulni kimga terding?*

— *O'qituvchimga.*

171-mashq. Quyida berilgan yig'iq gaplarni yoyiq gaplarga aylantiring.

Ko'zladi. Ishondi. Sog'inmoqda. Ishtirok etdi. So'zladi. Amal qildi. Terladi. Suyandi. Intildi. Otib yubordi.

172-mashq. Berilgan yig'iq gaplar ishtirokida yoyiq gapli bog'lanishli matn hosil qilib yozing. Matnni «Buyuk ibodatdur Vatanni sevmuq» deb atang.

Yayraydi, barpo etilmoqda, gapirdi, tilaydilar, aylandi, ochdi, to'shalmoqda, hilpiraydi, yoshlandi, quvondi, dovrug'i oshdi, havas qilmoqda, qamashtiradi.

173-mashq. Matnni o'qing. Inson uchun eng kerakli fazilatlarni bilib oling. Yoyiq gaplarni yig'iq gaplarga aylantirib yozing.

FAZILAT

(*Donolar bisotidan*)

Donishmandlar tubanda aytilgan axloqiy fazilatlarni inson uchun eng kerakli fazilatlar deb topganlar:

Sukut — o'zingga ham, boshqalarga ham hech bir foydasi tegmaydigan oldi-qochdi so'zlarni so'zlashdan chekin, jim bo'l.

Intizom — ishlaring tartibli, intizomli bo'lsin, ishingni o'z vaqtida bajar, kechiktirma.

Maqsad — bir ishga kirishmoqchi bo'lsang, eng avval yaxshilab o'yla, shu ishdan kutgan maqsadning nima ekanini yaxshi tushun, bir qarorga kel. Keyin bu ishingni hech bir kamchiliksiz ado qil.

Tejash — iqtisod, ya'ni, tejashga rioya qil, o'zingga va xalqqa foydasi tegmaydigan yerlarga pul va mol sarf qilma, isrofdan saqlan.

Sa'y va shug'ullanish — vaqt va fursatingni bekordan bekorga o'tkazma. Doimo foydali ish bilan mashg'ul bo'l, kerak bo'lmagan narsadan chekin.

Matonat — ishingda chidamli, matonatli bo'l. Hiyla-nayrang ishlatishdan hazar qil, tushunchang pok, sof va haqqoniy bo'lsin, tushunganing kabi so'zla va ishla.

174-mashq. Ko'chiring. To'liqsiz gaplarda qaysi bo'lak tushirilganligini aniqlang. To'liqsiz gaplarga xos uslubiy xususiyatlarni bayon qiling.

1. O'zimiz gaplashib qo'yaqolsak-chi? Sening borishing shartmi? — Shart! Chiqaverlaring. 2. Siz ham bittasini topa qolmaysizmi? — Topaman. 3. Yaxshidan bog' qolar, yomondan dog'. 4. O'sha kuni esingdami? Quyosh charaqlab turganmidi yo shamolmidi? — Qish edi... 5. Kimga bo'ysunish kerakligini aytishmadimi? — Aytishdi. 6. Qaytganlaringdan keyin sheriklaringni ko'rdilaringmi? — Ko'rdik. 7. Sizning bunday yo'qolganingizni Mahmud akangiz ham bilmasmidilar? — Hech kim bilmagan. 8. Senga ular qanday topshiriq berishdi? — Hech qanday. 9. Amaki, o'ylab gapiryapsizmi? Qancha

yoʻl yurib kelganimizni bilasizmi? — Bilmayman. 10. Sen avval shartimga roziligingni ayt? — Roziman. (*T. Malik*)

175-mashq. Oʻqing. Toʻliqsiz gaplarning dialoglar va bohqa turli nutqlardagi uslubiy vazifasini aniqlang.

TADBIRKOR VAZIR

Sulton Mahmud Gʻaznaviy bolaligida Tavof viloyatining Bogʻiston qishlogʻiga borib, bir buloq yoqasiga kelib tushdi. Muhammad Hasan uni kuzatib boruvchilar orasida ekan. Bir payt sultonning nazari shu atrofdan oʻtib borayotgan yoʻlovchiga tushdi. Sulton Muhammad Hasanga murojaat qildi:

— Hov anovi yoʻlovchi kim boʻldi?

— Savdogar boʻlsa kerak.

— Ismi nima ekan?

— Ahmad Sulton.

— Shoshma, xoja! Ne sababdan uni Ahmad deding? Savdogarligini qayerdan bilding? Yo u bilan tanishliging bormi?

— Yoʻq, hazratim. Janobi oliylari meni chaqirib uning kimligini soʻrganlarida uning Ahmad Sulton ekanligi maʼlum boʻldi. Bu odam koʻp vaqtdan beri shu daraxt atrofini aylanib yurganidan esa uning savdogar ekanligini angladim.

— Unda ayt-chi, u yemak-ichmakdan koʻproq nimalarni xush koʻrar ekan?

— Asal bilan dushobani.

Sulton yoʻlovchini chaqirtirdi. Muhammad Hasan unga murojaat qildi:

— Mana bu bolani taniysanmi? — U sultonni qoʻli bilan koʻrsatdi.

— Yoʻq, tanimayman.

— Isming nima? Ne xizmat bilan mashgʻulsan? Yemak-ichmakdan nimalarni xush koʻrasan?

— Ismim Ahmad, savdogarman. Bugun non bilan asaldan boshqa ovqat yegan emasman.

Buni eshitib, sulton hayron boʻldi, soʻng xoja Muhammad Hasandan soʻradi.

— Bu odamning bugun asal yeganini qayerdan bilding?

— Diqqat bilan qaragam tez-tez labini yalab turibdi.

(«Ajdodlar oʻgiti» dan)

176-mashq. Oʻqing. Toʻliqsiz gaplarni aniqlab, turini ayting. Ularning grammatik xususiyatlarini va boʻlaklarga ajratilmaydigan gaplardan farqini tushuntiring.

1. — Ota, bular bogʻingizdagi qizil olmadanmi?

— Hovva, qizim.

Kuzda taram-taram qizargan piyoladay olmalar esiga tushib, Feruza quvonib soʻradi:

— Bularning hosilini qayoqqa sigʻdiramiz, ota?

— Shaharga yuboramiz, qoqi solamiz.

2. Norqoʻzi Feruzaga qarab kuldi:

— Paxta terishga qalaysiz?

- Terganman.
— Bellashaylik bo‘lmasa. Xo‘sh, shartingiz bormi?
— Bor?
3. Feruza Xanifaning qo‘lidan zil patnisni oldi.
— Otam qayoqdalar?
— Bog‘da.
4. Shiyponga bormaylikmi, Normat aka?
— Boramiz, — Normat aka paxtazordan asfalt yo‘lga ko‘tarilar ekan, Turg‘unalidan so‘radi: — G‘o‘zang hamma yerda shunaqa yetildimi?
— Shunaqa.

(H. G‘ulom)

177-mashq. Filologiya fanlari doktori, professor Mazluma Asqarova haqidagi matnni o‘qing. Olimaning o‘zbek ilm-fani rivojiga qo‘shgan ulkan xizmatlari haqida fikr yuriting. Yana qanday mashhur olimlarni bilasiz? Shu haqda ham o‘ylab ko‘ring.

M. ASQAROVA
(1924)

O‘zbek tilining ravnaqi uchun munosib hissa qo‘shgan olimlardan biri filologiya fanlari doktori, professor Mazluma Asqarovadir.

Olima turli yillarda yaratgan «Ravishdosh», «Qo‘shma gap sintaksisi», «Hozirgi zamon o‘zbek tilida qo‘shma gaplar» (akad. G‘. Abdurahmonov bilan hamkorlikda) kabi darsliklar hozirgi kungacha oliy o‘quv yurtlari talabalari uchun asosiy manba vazifasini o‘tab kelmoqda.

Prof. M. Asqarova hammuallifligida yozilgan IV, V, VI, VII, VIII sinflarning «Ona tili» darsliklari to‘hanuz o‘zining ahamiyatini yo‘qotgani yo‘q.

Bir so‘z bilan aytganimizda, prof. M. Asqarova Respublikamiz xalq ta‘limi tizimining barcha bo‘g‘inlarida ona tili fani o‘qitilishini tubdan yaxshilash, yangi, zamonaviy kadrlarni tarbiyalab-yetishtirish ishlariga bosh-qosh bo‘lmoqda.

So‘z-gaplar

1-topshiriq. *Ofarin, balli, hormang, yashang* so‘zlarini dialogik nutqda gap holida qo‘llang.

2-topshiriq. *Ha, yo‘q, afsus, albatta* so‘zlarini dialogik nutqda gap holida qo‘llang.

Dialogik nutqda *ha, yo‘q, shaksiz, shubhasiz, ofarin, yashang, to‘g‘ri, ehtimol, albatta* kabi so‘zlarning o‘zi alohida gap bo‘lib keladi va oldingi gapning mazmuniga so‘zlovchining munosabatini bildiradi.

Eslab qoling. *Ha, yo‘q* so‘zlari hamda modal so‘zlar bilan ifodalangan, oldingi gap mazmuniga so‘zlovchining munosabatini ifodalovchi gaplarga so‘z-gaplar deyiladi.

Sodda gaplarda gap bo‘laklarining tartibi

1-topshiriq. Quyidagi so‘zlardan gap tuzing. Gap bo‘laklarining qanday joylashganini ayting. *Gullarga, suv, quyaman, ertalab, har kuni.*

2-topshiriq. Quyida berilgan gapdagi gap bo‘laklarini so‘zlashuv uslubidagi tartibga soling.

*Quloq soling menga, yaxshi qiz, biroz
Dilimni ochmoqchi bo‘laman Sizga. (A. Oripov)*

Biz fikrimizni bayon qilish chog‘imizda zarur so‘zlarni tanlash bilan birga, ularni muayyan tartibda joylaymiz, chunki so‘zlashuvchilarning ongida gap bo‘laklarining tartibi bo‘yicha ko‘nikma mavjud bo‘ladi. Unga ko‘ra, kesim gapning eng oxirida; to‘ldiruvchi, to‘ldirilmishdan, hol esa hollanmishdan oldin, ega ko‘pincha gap boshida, aniqlovchi aniqlanmishdan oldin keladi. Bunday tartib **so‘zlashuv va ilmiy uslublarga xosdir. Badiiy va qisman publitsistik uslubda esa gap bo‘laklari tartibi o‘zgarishiga yo‘l qo‘yiladi.**

Eslab qoling. *Gap bo‘laklari tartibining buzilishi inversiya deb ataladi.*

Inversiya badiiylik, ifodalilik, ta’sirchanlilikni ta’minlash maqsadida qo‘llaniladi.

O‘ylang: To‘liqsiz gaplarning, so‘z-gaplarning fikr ifodalashda qanday ahamiyati bor?

Tayanch tushunchalar: yig‘iq gap, yoyiq gap, so‘z-gap, inversiya, to‘liq gap, to‘liqsiz gap.

Quyidagi maqollarni yod oling. Ularning ma’nosini izohlash bilan birgalikda maqollarda ishlatilgan «ha» va «yo‘q» so‘zlariga ham ta’rif bering.

1. «Ha» degan tuyaga mador.
2. «Ha» dedim, tutildim,
«Yo‘q» dedim, qutuldim.

31-DARS. QO‘SHMA GAPLAR

Darsning maqsadi: *Talabalarga qo‘shma gap haqida umumiy ma’lumot berish, uning sodda gaplardan farqini tushuntirish. Nutqda qo‘shma gaplardan foydalanish malakasini hosil qilish.*

R E J A:

1. Kesimlik shakllari haqida.
2. Sodda va qo‘shma gaplar.

3. Qo'shma gap tarkibidagi sodda gaplarning o'ziga xos xususiyatlari va ular o'rtasidagi mazmuniy hamda grammatik munosabat.

1-topshiriq. Quyidagi sodda gaplardan mazmunan muvofiq keladiganini bir-biriga bog'lang. Qanday gap hosil bo'lganini ayting.

Olim bo'lsang. Bahor keldi. Olam seniki. Gullar ochildi.

2-topshiriq. Quyidagi sodda gaplarni mazmunan muvofiq keladigan bog'lovchilar orqali o'zaro bog'lab ko'chiring. Sodda gaplar o'rtasida qanday mazmuniy munosabat borligini ayting.

O'g'ri o'g'riligini qo'ysa qo'yadi, ...oq poshsho zolimligini qo'ymaydi. (M. Ismoiliy)

Gapni gap qilib turgan asosiy belgi uning kesimlik (predikativlik) belgisi ekanligidan xabaringiz bor. Gapning kesimlik belgisi kesimlik ma'nolarini [zamon, shaxs-son, tasdiq, inkor, modal (mayl)lik] ifodalovchi kesimlik shakllari orqali ifodalanadi. Kesimlik ma'nosini ifoda etgan har qanday sintaktik birlik gap sanaladi. Masalan, *Borma+sa(y)+di+m. Ko'm-ko'k dala.* Bu gaplarning birinchisida kesimlik ma'nolari alohida-alohida kesimlik shakllari: tasdiq-inkor ma'nosi **-ma** shakli orqali, modal (mayl) ma'no **-sa(y)** shakli orqali, zamon ma'nosi **-di** shakli orqali, shaxs ma'nosi esa **-m** shakli orqali ifodalanmoqda. Ikkinchi gapda ham shu kesimlik ma'nolarining hammasi: tasdiq, aniqlik (modal ma'no), hozirgi zamon, III shaxs ma'nolari anglashiladi, lekin ular moddiy ko'rsatkichlarga ega emas. Nol ko'rsatkich orqali umumiy tarzda ifodalangan. Ana shu ma'nolar mavjudligi uchun ham u sintaktik birlik gap sanaladi.

Gap uchun muhim belgi sanalgan kesimlik belgisining miqdori gaplarni sodda va qo'shma gaplarga bo'lishga asos bo'ladi.

Bitta kesimlik belgisiga ega bo'lgan gap sodda, ikki va undan ortiq kesimlik belgisiga ega bo'lgan gap esa qo'shma gap sanaladi.

Qo'shma gap ikki va undan ortiq sodda gaplarning o'zaro grammatik va mazmuniy munosabatidan tashkil topadi.

Juda muhim. *Qo'shma gap tarkibidagi sodda gaplarning grammatik munosabati deganda, shu sodda gaplarning bir-biri bilan ma'lum grammatik vositalar (bog'lovchilar, yuklamalar, olmoshlar, ohang) yordamida bog'lanishi tushuniladi. Mazmuniy munosabati deganda esa, qo'shma gap tarkibidagi sodda gaplarning mazmuniy muvofiqligi tushuniladi.*

Har qanday sodda gap o'zaro bog'lanib, qo'shma gapni hosil qila bermaydi. Faqat o'zaro mazmuniy muvofiq bo'lgan gaplarga bir-biri bilan bog'lanib, qo'shma gapni tashkil etadi. Masalan: *Qor yog'di va gullar ochildi; Bahor keldi, paxta terimi boshlandi* deb bo'lmaydi, chunki bu gaplar bir-biri bilan mazmunan muvofiq kelmaydi.

Qo'shma gapni tashkil etgan sodda gaplar alohida qo'llangan sodda gaplar bilan teng emas. Alohida qo'llangan sodda gaplar grammatik, mazmun va ohang tugalligiga ega bo'ladi, ammo qo'shma gap tarkibidagi sodda gaplar esa bunday xususiyatga ega emas. Ularning har biri garchi gapning asosiy belgisini o'zida namoyon etsa ham, grammatik, mazmun va ohang tugalligi qo'shma gapning oxirida namoyon bo'ladi. Shuning uchun

qo'shma gap tarkibidagi sodda gaplar alohida-alohida gaplar emas, balki bir umumiy gapning qismlari sanaladi. Bir qismning ohangi ikkinchi qismni talab qilib turadi. Masalan: *Suv keldi — nur keldi.*

Eslab qoling. *Ikki va undan ortiq sodda gaplarning o'zaro grammatik, mazmun va ohang tomondan bog'lanishidan tashkil topgan sintaktik butunlik qo'shma gap deyiladi.*

178-mashq. O'qing. Har bir qo'shma gap necha sodda gap (qism)dan iboratligini va ularni o'zaro bog'lovchi vositalarni ayting.

GO'ZALLIK TALQINLARI

Insonning aziz-u mukarram qilib yaratilgani ayon haqiqat va uning murakkab, tushunarsiz mavjudot ekanligi ham sir emas. Shu sababli bani bashar o'z hayotida ko'p qoqinadi, aksar yaxshilig-u yomonliklar ichida surinadi. Mirzakalon Ismoiliiy bu nozik masalalar tegrasida nazokat va tabiiylik bilan qalam tebratadi. Binobarin, inson Oллоh tomonidan yaratilgan jamiki suvrat-u siyratlarning mukammali ekan, u shunga monand ravishda fe'l-atvorga, go'zallikka ega bo'lmog'i lozim, lekin go'zallik deganda nimani tushunamiz? Shahlo ko'zlar, tiniq chehra-yu la'li lablar mutanosibligimi? Yoki chiroyli kiyim-bosh, qimmatbaho taqinchoq-u bezaklarnimi? Menimcha, go'zallikning o'z qonunlari, qoliplari bor. Yuqorida sanalgan narsalar bilan «chiroyli odam» bo'lish mumkin, lekin «go'zal inson» bo'lish uchun esa uni odamiylik fazilatlarini to'ldirishi kerak. «Go'zallik ham bamisoli daraxt. Yaprog'i — axloq, ildizi — ichki dunyo, mevasi — yaxshi fazilat. Xulosa qilib aytganda, odam bolasidagi go'zallik tabiat ato qilgan husn-jamoldan tashqari, yana eng yaxshi xulq-atvorni, insondagi eng yaxshi fazilatlarini o'z ichiga olgan odamiylikdan iboratdir. Mana shunda go'zallik insonga husn beradi. Bu xil go'zallik yaproqlarsiz, ildizlarsiz qurishi muqarrar bo'lgan daraxtga sira-sira o'xshamaydi, qurimaydigan, o'lmaydigan, boqiy go'zallikdir, — deydi M. Ismoiliiy.

(«Sanam» jurnalidan)

180-mashq. O'qing. Qo'shma gap qismlarini o'zaro bog'lovchi vositalarni aniqlab tahlil qiling.

Ulug'bek hamma narsadan xabardor edi-yu, lekin Abdullatif uyushtira boshlagan fitnadan, uning xoinlik ko'chasiga kirib borayotganidan bexabar edi. 2. Ulug'bekning birdan bir maqsadi o'rtadagi nizoni tinch yo'l bilan bartaraf qilish edi, faqat shuni o'yladi, shuning ketidan tushdi. 3. Ulug'bek yig'ilganlarga bir-bir nazar tashladi, lekin hamma yer chizib o'tirardi. 4. Abdullatif yana bir necha bor Abulqosim Bobur huzuriga odam yuborib, uni Ulug'bekka qarshi urushga tortmoqchi bo'ldi, lekin Abulqosim Bobur uning yo'liga yurmadi. 5. Sulton Abu Said esa Ulug'bekning shaharga yaqinlashib qolganini eshitib, qamalni bo'shatdi va Turkiston tarafga qarab qochdi. 6. Abdullatif otasining ketidan quvmadi — uch kun Sherozda qolib ketdi. 7. Navkar yelkasini qisdi, chunki u ham bularni tanimasdi. Otliqlar bilan ro'baro' bo'lishganda ulardan biri «chu» deb otiga

qamchi bosdi va yo‘l ustiga chiqdi, so‘ng otdan tushib ikki bukilib mirzo Abdulazizga salom berdi. (B. Ahmedov)

179-mashq. Rasm asosida «Qadim Buxoroga laylaklar keldi» mavzusida matn tuzing. Unda qo‘shma gaplarga misollar keltiring. Bunday qo‘shma gaplardagi uslubiy bo‘yoqni ayting.

181-mashq. Quyidagi hikoyatni o‘qib, undagi qo‘shma gaplarni aniqlang hamda qissadan hissa chiqarib, javobini ayting.

ORIYATLI NOVVOY

Qo‘qonda bir novvoy bo‘lgan ekan. U har kun kechasi turib, non yopib, nonlarni savatga solib, erta sahardan yo‘lda och qolgan musofirlar shu nondan yeb ketsin, deya savatni ko‘chaga chiqarib qo‘yar ekan. Yo‘lovchilar ham nonni olib, pulini savatga tashlab ketisharkan. Novvoy hisob-kitob qilganda yiliga bir yoki ikki bora olingan non uchun haq to‘lanmagani ma’lum bo‘lar ekan. Shunda u Xudoga iltijo qilib:

— Ey, Olloh! Mana shu nonni bir bechora, kambag‘al inson olib yegan bo‘lsa, men roziman. Agar puli bo‘la turib, haqini tashlab ketmagan bo‘lsa ...unga ham roziman, Xudoyim. Unday vatandoshimga o‘zing insof, imon bergin, der ekan.

(A. Ibrohimov)

Qissadan hissa chiqarish uchun savol:

1. Nega novvoy «puli bo‘la turib, tashlab ketmagan» odamga Xudodan jazo so‘ramadi?

182-mashq. Bo‘sh vaqtingizda quyidagilardan so‘z o‘yini tuzing. Ochiq qolgan joylarga harflar qo‘yib, so‘zlar hosil qiling va ularni qatnashtirib, qo‘shma gapli matn tuzing.

32-DARS. QO‘SHMA GAP QISMLARINI BOG‘LOVCHI VOSITALAR VA QO‘SHMA GAP TURLARI

Bog‘langan qo‘shma gap

Dars maqsadi: Talabalar ongidagi o‘rta umumiy ta’limda olgan bilim va ko‘nikmalarni mustahkamlash, nutqda qo‘shma gaplardan foydalanish malakasini kuchaytirish.

R E J A:

1. Qo‘shma gap qismlarini bog‘lovchi vositalar haqida umumiy ma’lumot.
2. Ohang yordamida bog‘lanish.
3. Teng bog‘lovchilar yordamida bog‘lanish.
4. Ergashtiruvchi bog‘lovchilar yordamida bog‘lanish

1-topshiriq. Quyida berilgan bo‘sh kataklarga muvofiq keladigan gaplarni qo‘yib ko‘chiring. Bu gaplarning qanday bog‘lovchilar bilan bog‘langanini va buning sababini ayting.

- 1) 1 va 2 3) 1 2
- 2) 1 2
 ammo,
 lekin,
 biroq.
- 4) 1 2 5) 1 , 2
- shuning
 uchun,
 shu sabab,
 shu bois

2-topshiriq. Berilgan gaplardagi nuqtalar o‘rniga *va*, *go‘yo*, *shuning uchun* bog‘lovchilarini qo‘ying. Bog‘lovchilarning o‘zgarishi qanday qo‘shma gaplarni hosil qilayotganini ayting.

Bahor keldi... yasandi dunyo.

Qo‘shma gap tarkibidagi sodda gaplar o‘zaro quyidagi grammatik vositalar yordamida bog‘lanadi:

1. Bog‘lovchilar: a) **teng bog‘lovchilar** (*va*, *hamda*; *ammo*, *lekin*, *biroq*; *yo*, *yo... yo*, *dam... dam... va* boshq.); b) **ergashtiruvchi bog‘lovchilar** (*shuning uchun*, *chunki*, *-ki* va boshq.)

2. **Bog‘lovchi vazifasidagi bo‘lsa, esa** so‘zlari va *-u (-yu)*, *-da* yuklamalari.

3. **Ohang**: Qor yog‘di — rizq yog‘di.

Juda muhim. *Qo‘shma gap tarkibidagi sodda gaplarning o‘zaro qanday bog‘lovchi vositalar yordamida grammatik bog‘lanishga ko‘ra qo‘shma gaplar uch guruhga bo‘linadi:*

1. *Bog‘langan qo‘shma gaplar qismlari teng bog‘lovchilar: bo‘lsa, esa* so‘zlari, *-y(u)*, *-da* yuklamalari yordamida bog‘lanadi.

2. *Ergash gapli qo‘shma gaplar qismlari ergashtiruvchi bog‘lovchilar yordamida bog‘lanadi.*

3. *Bog‘lovchisiz qo‘shma gaplar qismlari ohang yordamida bog‘lanadi.*

Qismlari teng bog‘lovchilar, bo‘lsa, esa so‘zlari *-y(u)*, *-da* yuklamalari yordamida bog‘langan qo‘shma gaplar bog‘langan qo‘shma gap hisoblanadi.

O‘ylang: Grammatik va mazmuniy munosabat deganda nimani tushunasiz?

Tayanch tushunchalar: sintaktik butunlik, kesimlik belgisi, kesimlik shakllari, qo'shma gap, bog'langan qo'shma gap, bog'lovchisiz qo'shma gap, ergash gapli qo'shma gap, grammatik vosita.

Berilgan maqolning ma'nosini izohlang, sodda yoki qo'shma gap ekanligini tushuntiring.

*Har kimni bilay desang, so'zini o'rgan,
Zotini bilay desang, qilig'ini o'rgan.*

183-mashq. O'qing, qismlari biriktiruvchi bog'lovchilar bilan bog'langan qo'shma gaplarni topib, ularni bir paytda yoki ketma-ket yuz bergan voqea, hodisa, harakatni ifodalovchi qo'shma gaplarga ajrating. Matnni ko'chirib, ulardagi bog'lovchi vositalarning tagiga chizing.

1. U har uch qadamda bir to'xtab, nafasini rostlay-rostlay tepaga zo'rg'a yetdi, qopni ag'dardi-yu, muvozanatini saqlay olmay o'tirib qoldi. 2. Mashrab vafosizlik to'g'risidagi kitoblarni o'qisa, yo erkaklar og'zidan xotin-qizlar haqida shaloq gaplar eshitsa, esiga hamisha Mastura tushadi-yu, butun vujudi isyon ko'taradi, bunday gaplarning birontasiga ishonmaydi. 3. Gulchehra «piq» etib kuldi-da, cho'zilib tugunni oldi. 4. Shu bilan maslahat tugadi-yu, byuro boshlanish bilan birinchi bo'lib Ertoyev so'zga chiqdi. 5. Mashhur qora qashqa ayg'irining chilvirini xirmondagi bolalarga tutqazdi-da, dabdurustdan chollar bilan gaplashib turgan Komilaga yuzlandi. 6. To'satdan eshik sharaqlab ochildi va ostonada Ertoyev paydo bo'ldi. 7. Inobat qizishib ketib, pisandaga o'tganini endi payqadi va uyalib yerga qaradi.

(O.Yoqubov)

184-mashq. Quyida berilgan fe'llardan bog'langan qo'shma gaplar hosil qilib yozing.

1. Oqardi, to'kildi. 2. Bukildi, salom berdi. 3. Nigoron bo'ldi, nasib qilmadi. 4. Hayron bo'ldi, nafasi tiqildi. 5. Yiqildi, shikastlandi. 6. Azoblandi, qiylandi. 7. Kezdi, uyg'ondi. 8. Aynidi, yog'a boshladi. 9. Qo'msadi, yig'ladi. 10. Yuraverdi, g'oyib bo'ldi. 11. O'yladi, bag'ishladi. 12. Sevindi, yoshlandi.

185-mashq. Bog'langan qo'shma gaplardagi bog'lovchi vositalarni aniqlang, ularning qanday sintaktik va uslubiy vazifa bajarganligini izohlang.

1. Sarbon shundog' dedi-da, quchog'ini ochib Abu Bakr Kalaviy tomon kela boshladi.
2. To'lagan ro'molchasini cho'ntagidan oldi va boshqatdan qatladi-da, yana cho'ntagiga solib qo'ydi.

3. Bosqinchi amirlarning nazarlari ochligiga yarasha ko'ngillari ham tor bo'lganligidan, sovg'a-sovrun yo'sinda ularga bergan har xil tansiq mollar ko'zlariga ko'p ko'rindi va Movarounnahrni talash niyatidan qaytdilar.

4. Uzun bir yog'och topdi-da, asta olmani o'ziga tomon «hayday» boshladi, ammo olma quvlik qilib yigitni aldar, yog'och uchi tegishi bilanoq suvga bir sho'ng'ib yana «qochib» qolardi.

5. Yo‘q, faqat meni bilishmaydi, lekin boshqalari, jumladan, seni ham, yaxshi bilishadi.

6. Hujrasiga qaytdi-yu, o‘ylay boshladi. (*M. Ali*)

7. Asalxon e‘tibor bilan tingladi-yu, javob berish o‘rniga burnini jiyirib yo‘lida keta berdi.

8. Ko‘p qizlarni ko‘z ostiga olib yuradi-yu, biroq «kamchilik» topib, ayniydi. (*H. G‘ulom*)

186-mashq. Quyida berilgan matnni davom ettirib yozing. Qo‘shma gaplarni aniqlang, bosh bo‘laklarning tagiga chizing.

O‘z ishiga usta shunday insonlar borki, ularning mahorati, san‘atini ko‘rib, beixtiyor kishining havasi keladi, xuddi ularday bo‘lishni orzu qiladi. Toki insonning faoliyati, mehnati boshqalarga namuna, o‘rnak uchun munosib ekan, bu odam el-u yurt e‘zozidan, shogirdlari ixlosidan aslo benasib qolmas...

187-mashq. Ko‘chiring. Qo‘shma gap tarkibidagi sodda gaplarni qanday bog‘langanligini izohlang.

1. Baxillik hamma joyda yomonlangandir va dunyo ne‘matlari cheksiz emasdir. Rizq izlab juda uzoq ketmoq zaharlidir hamda rizq berguvchi doim tirik va qoimdir.

2. Ey odam farzandlari, men sizlarning amallaringizni hisoblab borib, qiyomat kunida ajrini tamom berurman, bas, har kim yaxshi amal qilgan bo‘lsa, Xudoga hamd aytsin, lekin agar yomon amal qilib borgan bo‘lsa, unda o‘zini malomat qilaversin.

3. Olam bir daryo hamda uning qirg‘og‘i oxiratdir. Ul daryoning kemasi taqvodir.

4. Adovat kishiga uch narsadan yetar: avval kishidan mol-dunyo tama qilmoq bo‘lsa, ikkinchi xaloyiqdan izzat va ikrom tama qilmoq, shuningdek, xalq o‘rtasida ma‘qul bo‘lmoqni tama qilmoqdir. (*«Hadisi qudsiy»dan*)

188-mashq. Yoshlikka berilgan quyidagi tavsifni daftaringizga ko‘chiring hamda uni yod oling. Siz ham rizolik, adolat, saxiylik kabi fazilatlarga tavsif bering.

Yoshlik, bu — jasorat. Bu — ishonch. Bu — jasoratga intilish. Bu — lirika va romantika.

Bu — kelajakka tuzilgan ulkan rejalaridir.

Bu — istiqbolning boshlanishi.

(*N. Hikmat*)

33-DARS. QISMLARI OHANG YORDAMIDA BOG‘LANGAN QO‘SHMA GAPLAR

Dars maqsadi: *Qismlari ohang yordamida bog‘langan qo‘shma gaplar yuzasidan talabalarning bilimlarini chuqurlashtirish. Ohang yordamida bog‘langan qo‘shma gaplardan amalda to‘g‘ri foydalana olish ko‘nikmasini shakllantirish.*

R E J A:

1. Qismlari ohang yordamida bog‘langan qo‘shma gaplar haqida.
2. Ohang yordamida bog‘langan qo‘shma gaplar qismlari o‘rtasidagi mazmuniy munosabatlari va qo‘shma gap turlari o‘rtasidagi sintaktik sinonimiya.

1-topshiriq. Quyidagi gaplarning nimasi bilan bir-biridan farqlanishi va ular o‘rtasida qanday umumiy jihatlar borligini ayting. Qo‘shma gapning qaysi turlariga kirishini bayon qiling.

Bahor keldi, gullar ochildi.

Bahor keldi, shuning uchun gullar ochildi.

Bahor keldi va gullar ochildi.

2-topshiriq. Quyidagi sodda gaplardan bog‘langan, ergashgan va ohang yordamida bog‘langan (bog‘lovchisiz) qo‘shma gaplar hosil qiling. Ularning qaysi belgisi bilan bir-biridan farq qilayotganini ayting. *Yurt tinch. Sen tinch.*

Yuqoridagi darslarda qo‘shma gaplarning doimo ikki va undan ortiq sodda gaplardan tashkil topishi, qo‘shma gapni tashkil etgan sodda gaplar uning qismlari ekanligi, ana shu tarkibiy qismlar bir-biri bilan ma‘lum bog‘lovchi vositalar yordamida bog‘lanishi va qismlari qanday bog‘lovchi vositalar yordamida bog‘lanishiga ko‘ra qo‘shma gaplarning quyidagi uch turga bo‘linishi haqida ma‘lumotga ega bo‘ldingiz: 1) qismlari teng bog‘lovchilar yoki *bo‘lsa, esa* so‘zlari yordamida bog‘langan qo‘shma gaplar; 2) qismlari ergashtiruvchi bog‘lovchilar yordamida yoki bir qismning kesimi nomustaqil shaklda turgan qo‘shma gaplar; 3) qismlari maxsus bog‘lovchi vositalarsiz, ohang yordamida bog‘langan qo‘shma gaplar.

Bularning birinchi turi bog‘langan, ikkinchi turi ergash gapli, uchinchi turi esa bog‘lovchisiz qo‘shma gap hisoblanishini bildingiz.

Esda saqlang. *Qo‘shma gap qismlari teng bog‘lovchilar yordamida ham, ergashtiruvchi bog‘lovchi yordamida ham bog‘lanmasa, u holda ular bir-biri bilan ohang yordamida bog‘lanadi. Ana shunday qo‘shma gaplar ohang yordamida bog‘langan qo‘shma gaplar yoki bog‘lovchisiz qo‘shma gaplar deyiladi.*

Ohang yordamida bog‘langan qo‘shma gap qismlari o‘rtasida turli xil ma‘no munosabatlari bo‘ladi. Masalan,

Zidlik: *Ko‘prikni biz qurdik, dushmanlar o‘tdi.*

Sabab: *Qo‘ng‘iroq chalindi, dars boshlandi.*

Payt: *Dalasiida o‘smas tikonlar, cho‘llarida chopmas ilonlar va boshqalar.*

Bunday ma‘nolar bog‘langan va ergash gapli qo‘shma gap qismlari o‘rtasida ham mavjudligidan xabaringiz bor. Ana shu ma‘no umumiyligi asosida bunday qo‘shma gaplar o‘zaro sinonimik munosabatda bo‘ladi. Masalan,

Ko‘prikni biz qurdik, dushmanlar o‘tdi.

Ko‘prikni biz qurdik, lekin (ammo) dushmanlar o‘tdi.

Esda saqlang. *Yuqoridagi ikkita qo'shma gap qismlari o'rtasida bir xil ma'no munosabati — zidlik (birinchi gap ma'nosi bilan ikkinchi gap ma'nosi o'rtasida zidlik bor) munosabati ifodalangani uchun bu ikki gap bir-biri bilan sinonim sanaladi.*

Ular o'rtasidagi farq faqat qo'shma gap qismlari o'rtasida qanday bog'lovchi vositaning ishlatilishidadir. Shuningdek, *Anor so'ylar va Zaynab qalbi tol bargiday dir-dir qaltirar.* (H.Olimjon) qo'shma gap qismlari o'rtasida **payt** munosabati ifodalangan. Qo'shma gap tarkibidagi ikkita sodda gap bir paytda ro'y berayotgan ikkita voqea-hodisani (birinchisi — Anorning so'zlashi, ikkinchisi — Zaynab qalbining qaltirashi) ifodalaydi. Ikkala qism va bog'lovchisi qatnashmagan holda ohang yordamida ham bog'lanishi mumkin: *Anor so'ylar, Zaynab qalbi tol bargiday dir-dir qaltirar.* Bu vaqtda bog'langan qo'shma gap emas, balki bog'lovchisiz, ohang yordamida bog'langan qo'shma gap hisoblanadi.

Juda muhim. *Qo'shma gap qismlari o'rtasida sabab-natija (bir sodda gap sababni, ikkinchisi esa undan kelib chiqqan natijani bildiradi) munosabati mavjud bo'lsa, unday qo'shma gaplar ergash gapli qo'shma gap shaklida ham, bog'langan qo'shma gap shaklida ham, ohang yordamida bog'langan qo'shma gap shaklida ham ifodalanishi mumkin.*

Masalan, *Paxtalar qiyg'os ochildi, terim avjiga chiqdi. Paxtalar qiyg'os ochildi, shuning uchun terim avjiga chiqdi. Paxtalar qiyg'os ochildi va terim avjiga chiqdi.*

Yuqoridagi uchta qo'shma gap sabab-natija umumiy ma'nosi bilan o'zaro sinonimik munosabatda bo'lsa ham, lekin qo'shma gapning qaysi turiga mansubligi bilan bir-biridan farq qiladi.

Ko'rinadiki, bir xil ma'noni turli qo'shma gap shakllari orqali ifodalash mumkin. Shuning uchun ulardan nutqda o'rinli foydalana olish nutq madaniyatiga ega bo'lishda katta ahamiyatga ega.

Savol va topshiriqlar

1. Qo'shma gap deganda nimani tushunasiz?
2. Qo'shma gap qismlari deganda nimani tushunasiz?
3. Qo'shma gap qismlari qanday bog'lovchilar yordamida bog'lanadi?
4. Qanday qo'shma gaplar ohang yordamida bog'langan qo'shma gaplar sanaladi?
5. Qo'shma gap turlari, o'rtasidagi sinonimik munosabatga uchta misol keltiring.

Ular o'rtasida nima uchun sinonimik munosabat borligini tushuntiring.

O'ylang: Teng bog'lanish bilan ergash bog'lanishning farqli tomonlarini ayting.

Tayanch tushunchalar: qo'shma gap, qo'shma gap qismlari orasidagi payt munosabati, zidlik munosabati, sabab-natija munosabati, sintaktik sinonim.

Quyida berilgan maqol qo'shma gap bo'la oladimi? Izohlab bering. Maqolning ma'nosini ham tushuntirib bering.

*Qanoat qil, bo'lsa uyingda yorma,
Aytilmagan yerga suqulib borma.*

189-mashq. O'zingizni sinab ko'ring. Shu so'zlar ishtirokida qo'shma gaplar tuzing.

«M» dan «M» gacha

1. Yelim. 2. Arab harfi. 3. Ish sur'atini belgilovchi mezon. 4. Doim. 5. Aza. 6. Musiqiy atama. 7. Zarur. 8. Yilning ma'lum fasli. 9. Oshkor, ayon, aniq. 10. Dardga davo dori. 11. Vafot etgan. 12. Noaniq. 13. Jazoga hukm qilingan. 14. Bebahra, benasib. 15. O'qituvchi, ustoz. 16. Azim, ulkan, ulug'vor. 17. Shakllangan, joylashgan. 18. Mashina, asbob, apparat va shunga o'xshash narsalarning ichki tuzilishi. 19. Hurmat va ehtiromga sazovor. 20. Eng ko'p miqdor. 21. Qamariy yil hisobida birinchi oyning nomi. 22. Og'irlik o'lchovi. 23. Mahkam.

190-mashq. Quyidagi qo'shma gaplar tarkibidagi bog'lovchi vositalarni almashtiring. Hosil bo'lgan sinonimik gaplarning uslubiy bo'yog'ini aniqlang.

1. Zaynab ko'chani chala-yarim supurib ichkari kirdi-da, eshikni qulfladi. 2. U qo'lida olib chiqqanini qator turgan axlat to'la chelaklar yoniga qo'ydi-da, tez iziga qaytdi. 3. U ketgach, biroz yengillashganday bo'ldi, ammo bir necha soatdan so'ng yolg'izlik zulmati uni battar eza boshladi. 4. Uning vazohatini ko'rib, Zaynab cho'chidi, salom berishni ham unutdi. 5. Zaynab bu xonadonga kam kelgan, ammo har kelganida uyning hashamlariga, bezaklariga mahliyo bo'lib boqdi. 6. Kesakpolvon xotinini chaqirib, Zaynabning bir-ikki kun shu yerda turajagini tayinladi va dasturxon atrofidagi suhbat asosan kiyimlar olamidagi yangiliklarga ko'chdi. 7. Bir necha nafas shunday turgach, ko'zlarini ochdi: nur yo'qolibdi.

(T. Malik)

191-mashq. Gazeta va jurnal sahifalaridan bog'langan qo'shma gaplarga misollar topib yozing. Ularning ma'no va uslubiy xususiyatlarini tushuntiring.

192-mashq. Matnni o'qing. Qo'shma gaplardagi bog'lovchi vositalarni aniqlang, ularning qanday sintaktik va uslubiy vazifa bajarganini izohlang.

Rivoyatlarga ko'ra, shoh Bahrom Diloromning bir o'zini jazirama sahroda qoldirib ketadi. Qiz ko'p iztiroblar chekadi va boshpana izlay boshlaydi. Nihoyat, bir xarob qishloq ko'rinadi. Diloromni bir darvesh — Dehqon o'ziga qiz qilib oladi-da, uni o'qitib, parvarish qila boshlaydi. Falsafa, tabiiy fanlar, psixologiya va san'atni puxta egallagan va dunyoni ko'p ko'rgan bu Dehqon o'zidagi bor bilimlarni Diloromga o'rgatadi. U, ayniqsa, ashula aytish va musiqa chalish bobida misli yo'q san'atkor bo'lib shuhrat topadi. Bu haqdagi xabar Bahromning qulog'iga yetib boradi va shoh Diloromni sotib olish uchun uning oldiga keladi-da, yuzini chachvon bilan yashirib, Bahromga o'zining ajoyib san'atini namoyish qiladi, lekin bundan hayratlangan Bahrom o'z tuyg'ularini yashirib, Diloromning bu san'ati haqida shunday deydi: «Dunyoda har bir inson kishini

o'ziga rom qiluvchi biror iste'dodga ega bo'ladi. Shuning uchun bunday iste'dodlar har bir yurtda bor, ammo hech bir mamlakatda hammasidan ustun turadigan mohir kishi yo'q», — deydi.

193-mashq. Nuqtalar o'rniga kerakli bog'lovchilar va tinish belgilarini qo'yib, qo'shma gaplarni ko'chiring, turini ayting.

1. Dadam shaxt bilan o'rnidan turdi ... cho'loqlanib tokcha yoniga bordi. 2. ... xuddi shunaqa zax bosgan yerda, loyga belanib yetib, miltiq otayotgandir? ... u tomonlarda allaqachon qor tushgandir. 3. Robiya ... menga qaradi, ... Bashoratga qarab talmovsiradi. 5. Bir kuni oradan gap qochsa ...dushmanga aylanib qolsa, har nima kutish mumkin undan. 6. Qaysi birligini bilmaymanu, ... bitta o'g'lingiz tirik, erta-indin ...o'zi keladi, ...xabari deydi. U bir zum jilib qoldi ... qo'shib qo'ydi. 7. Bir zum jim o'tirdi ... shoshilmay o'rnidan turib, ot oldiga bordi. 8. Bu jonivor qachon sigir bo'ladi ...qachon sutga kiradi. 9. ... uyda tinim bor, ... dalada tinim bo'ladi. 10. ... ikkovlashib ishkonda uzum uzamiz ... allaqanday notanish ko'chalarda yurgan bo'lamiz.

(O'. Hoshimov)

194-mashq. Matnni o'qing. Uning tarkibidagi bog'langan qo'shma gaplarni toping. Shoh Bahrom va Fitnaga bo'lgan munosabatingizni bayon qiling.

Bahrom Go'r o'zining go'zal va xushovoz kanizagi Fitna bilan kiyik oviga chiqadi. Ov vaqtida Bahrom kiyikni shunday ustalik bilan otadiki, bundan Bahromning o'zi ham bag'oyat hayratga keladi, ammo uning bu san'atiga Fitnaning tahsinlar o'qib hayratlanmaganligi Bahromni darg'azab etadi. Natijada u o'z sarkardasiga Fitnani o'ldirishni topshiradi. Qizning ko'p yolborib iltijo qilishi natijasida sarkarda uni o'zining shahardan tashqaridagi oromgohiga eltib qo'yadi. Fitna har kuni u yerda kichik bir buzoqchani zinadan ko'tarib boloxonaga boqqani olib chiqadi. Oradan ma'lum vaqt o'tadi va haligi kichik buzoqcha bahaybat novvosga aylanadi, lekin Fitna odatdagidek uni hech bir qiyinchiliksiz boloxona zinalaridan ko'tarib chiqishda davom etaveradi.

Kunlardan bir kuni sarkarda ovdan qaytayotib, Bahromni o'z oromgohiga taklif etadi. Yuqorida aytilgan taajjub voqeani o'z ko'zi bilan ko'rgan shoh hayratga keladi-da, Fitnani tanib uzr so'raydi hamda unga uylanadi.

(Nizomiy)

195-mashq. Gaplarni o'qib, ularning bir-biriga qanday vosita yordamida bog'lanayotganiga diqqat qiling.

1. Ilohiy hadis so'zlari Oytug'dini bir qadar sovitdi, endi uzun uf tortish navbati unga keldi. 2. Tashqarida eshik qarsilladi, ot kishnadi. 3. Oytug'di halloslab kelib, o'g'lini bag'riga bosdi, yuz-ko'zini siladi, peshanasidan o'pdi. 4. Meni ham olib ket, gado bo'lsang gado bo'laman, ado bo'lsang sening yo'lingda ado bo'laman. 5. Osmonda yoqutdek yirik yulduzlar porlaydi, yangi oyning o'rog'i daryoda qalqib-qilqib suzadi. 6. Osiy farzandingizdan rizo bo'ling, faqiringiz shohona saroydan ko'ra g'aribona xonaqohni afzal ko'radirman. 7. Mahmudxon bir lahza o'yga toldi, so'ng o'g'liga yon bosgan bo'lib, muloyim tovushda gapirdi.

(S. Siyoyev)

196-mashq. «Otalar deydiki» mavzusida matn tuzing, unda quyidagi fikrlarga e'tibor bering.

Fan Vatanning eng kichik qiyofasi bo'lmog'i zarur. Zotan, barcha xalqlar ichida fikr va aqliy faoliyat sohasida boshqalardan o'zib ketgan xalqgina birinchi o'rinni oladi.

Hurmatli talabalar!

Boshqalardan o'zib ketish Sizga yoqadimi? Siz buning uchun o'z hayotingiz davomida nimalar qilmoqdasiz, qanday ishlar olib bormoqdasiz? Savollarga javob berishda bog'langan qo'shma gaplardan ham foydalaning.

197-mashq. Gaplarni o'qing. Yuklamali qo'shma gaplarni qanday bog'langanligini ayting.

1. Zaynab oshxonaga kirib qutini ochdi-da, suvi qochgan yarimta bo'lkani olib «nazarga ildarmikin» degan o'yda ikkilandi. 2. U qaytdi-yu, hovlining o'rtasida to'xtadi. 3. Manzuraning dilida shu tuyg'u bor-u, lekin bunday so'zlarni maromiga yetkazib ulab, ayta olmaydi. 4. Xonimchanning boshqa gapirmay jim ketishi bir jihatdan yaxshi bo'lsa-da, ikkinchi tomondan Manzurani, noxush xayollar hukmiga topshirib qo'ydi. 5. Manzura bu kabi siyosatdan behad uzoq bo'lsa-da, radiodan aytiluvchi shunga o'xshash gaplar qulog'iga kirib turardi-yu, ammo mulohaza qilib, fahm etishga urinmas edi. 6. Qizlar uyalishib, o'girildilar-da, zina tomon yurdilar. 7. Zohid Said Qodirovga rahmat aytdi-da, ketishga ijozat so'radi. 8. Asadbekka bir narsa bo'lgan-u, Chuvrindi esa otni qamchilab qolgan edi. 9. Xumkalla yangi Xojasini ko'rdi-yu, pildirab yurib kelib uning qarshisida paydo bo'ldi.

(«Shaytanat»dan)

198-mashq. Quyida berilgan 3 ta gapni o'qing. Ularning uslubiy farqini ayting.

Oydan-da go'zaldir, kundanda go'zal,
Oydan ham go'zal, kundanda ham go'zal.
Oydanam go'zal, kundanam go'zal.

199-mashq. Berilgan matnni o'qing. Sodda gaplarni bog'langan qo'shma gaplarga aylantirib ko'chiring.

ENG OG'IR ZARBA

Xon bir begunoh odamni o'g'irlikda ayblab, uni toshbo'ron qildirishga farmoyish beripti. Ko'cha-ko'yda ko'ringanki odamni qatl maydoniga haydab kelibdilar. Har kim mahkum yonidan kamida bittadan tosh otib o'tishi shart deb e'lon qilinibdi.

Olomon ichida mahkumning ukasi ham bor ekan. Xonning qahridan qo'rqib, to'ning paxtasidan bir hovuch olibdi-da, akasi sari otibdi. Minglab odam tosh otganda «voy» demagan aka o'z ukasi paxta otganda, dod deb yuboribdi.

(Gazetadan)

200-mashq. *Va, ham, hamda; ammo, lekin, biroq; dam..., dam, goh..., goh; yoki..., yoki; bo'lsa, yo'qsa, esa bog'lovchilari bilan bog'langan qo'shma gaplar tuzing hamda o'zingiz sevgan badiiy asarlardan shunday misollar topib yozing.*

201-mashq. *Quyidagi gaplardan bog'langan qo'shma gaplar hosil qiling. Yo'qsa, esa, bo'lsa kabi vositalar bog'lovchi vazifasini bajarsin.*

1. U otasini sovuq qarshi olgani esiga tushardi. Ich-ichidan ezilib ketardi. 2. Ular eshaklarini shahar chetidagi soyda qoldirishdi. U yog'iga piyoda ketishdi. 3. Ertayevning qisilgan ko'zlari qorong'ida «yalt» etgan pichoqday yiltillab ketdi. Komil qadalib turganini ko'rdi. Yuzini chetga burdi. 4. Tergovchi qayoqqadir ketgan. U parvo qilmasdi. 5. Uchovlashib uni zo'rg'a tinchitishdi. Yigitlar navbatma-navbat darchadan mo'ralab, Komilning yo'lini poylashdi. 6. Kun botdi. Komildan darak bo'lmadi. 7. Hozirgina Chavandozning oldiga kirdi. Aniq bir javob ololmas edi.

(O.Yoqubov)

34-DARS. ERGASHTIRUVCHI BOG'LOVCHILI QO'SHMA GAPLAR VA ULARNING TASNIFI

Dars maqsadi: *Ergash gapli qo'shma gaplar yuzasidan o'quvchilarning umumiy o'rta ta'limda olgan bilimlarini mustahkamlash.*

R E J A:

1. Ergash gapli qo'shma gap haqida.
2. Ergash gapli qo'shma gapning qismlari haqida.
3. Ergash gapni bosh gapga bog'lovchi vositalar.

1-topshiriq. *Quyida berilgan sxemadan qaysi biri ergash gap, qaysisi bosh gap sxemasi ekanligini tushuntiring.*

1 2

2-topshiriq. *Quyida berilgan gap qolipida nuqtalar o'rniga muvofiq keladigan gaplarni qo'ying. Qanday ergash gapli qo'shma gap ekanligini ayting.*

Kim-sa, u-da

3-topshiriq. *Quyida berilgan gap qoliplarini bir-biriga solishtirib, qanday gap qoliplari ekanligini, ularning bir-biridan farqini ayting.*

- 1) 1 va 2 2) 1 shuning uchun 2 3) 1, 2

4-topshiriq. *Quyida berilgan gaplarning umumiy va o'ziga xos tomonlarini ayting.*

bor bo'lsa ham, qimor chegara va andozadan tashqaridir. Har ayb dengizining qirg'og'i, sohili bo'lsa ham, ammo qirg'oqsiz, sohilsiz ayb dengizidir. Har kimning turmush kemasi bu ayb dengizining to'foni po'rtanasiga duchor bo'lsa, shubhasiz, g'arq bo'lib, yo'qlik dunyosiga ketadi. Kimki qimmatli umrni buzuq ishlarga sarf qilsa, behuda ishlar bilan hayosizlik kamarini bog'lasa, bu aqlga muvofiq emas. Odam o'jar nafs otini qamchilamasin deb, donishmandlar juda ko'p nasihatlar bitibdur.

*Kimki qimor yo'liga qo'ysa qadam,
Oqibat sharmanda-yu rasvo bo'lur.*

(*Sh. Zunnun*)

204-mashq. Ko'chiring. Ergash gapli qo'shma gaplarni topib, ergash gaplarning ostiga to'lqinli chiziq chizing.

IQTISOD ODOBI

1. Mol-u dunyosi ko'p bo'lgan kishi boy emas, balki isrofdan saqlanib iqtisod tejamini bilgan kishi boydir, shuning uchun foydasiz yerlarga va yaramas ishlarga bir tiyin ham sarf qilmang. 2. Bir narsani bir yo'la ko'proq olib qo'ymang. Agar zarur bo'lganligi sababli nasyaga olgan bo'lsangiz, pulini tezroq topshiring. Qarzdor bo'lmang, odamni bevaqt qaritadigan narsalarning birisi ham qarzdir. 3. Kirim-chiqimlaringizni bir daftarga yozib, bu daftarni hamma vaqt ko'zdan kechirib turing, chunki bunday daftar iqtisod va tadbir o'lhovidir. Cho'ntakdan chiqqan pullarni hisoblab turgan kishi keraksiz yerlarga pul sarf etishdan o'zini saqlaydi. 4. Chiqimingiz kirimingizdan ortiq bo'lmasin, chunki chiqimingiz ortiqcha bo'lsa, qayg'u keltiradi.

205-mashq. Tinish belgilarni qo'yib, gaplarni ko'chiring.

1. Bir ko'rmasam ko'nglim allanechuk bo'lib ketadi. (*S. Ahmad*) 2. Shunday berilib ishladiki go'yo Bo'tako'zda uning o'zidan boshqa kimsa uning cho'tidan boshqa hayot yo'qday. (*I. Rahim*) 3. U shunday og'ir xayollar bilan charchoq qadam tashlab vokzaldan eski shaharga jo'narkan, kimdir uning yelkasiga qo'lini qo'ydi. (*S. Ahmad*) 4. Hayotda baraka rohat mo'l chunki ishchi bilan dehqon qondosh-qarindosh (*S. Zunnunova*) 5. G'o'za chopig'iga ketgan kishilar qaytib kelgandan keyin hamma yerda ish juda qizib ketdi. (*A. Qahhor*) 6. Agar shisha siniq bo'lsa ham u birovniki bo'lsa xiyonat qilma (*A. Qahhor*) 7. Turobjon eshikdan hovliqib kirar ekan qalami yaktagining yengi zulfinga ilinib tirsakkacha yirtildi. 8. Oxiri u shunchalikka bordiki nechun kurashayotganini nechun o'z hayotini tahluka ostiga solayotganini nechun qon to'kilayotganini ham bilmay qoldi. (*S. Ahmad*)

205-mashq. Quyida berilgan jadvaldagi bo'g'inlardan 2 tadan so'z yasang. Ulardan 20 tasini qatnashtirib, ergash gapli qo'shma gaplar hosil qiling.

So'z o'yini

207-mashq. Uyga topshiriq. Quyidagi she'rni nasriy bayon qiling. Matnda ishlatilgan qo'shma gaplarni toping.

ONA TILIM

Garchi zug‘um qilganlarni yoqtirmadim,
She‘r yozdim-u bo‘lak ishni qotirmadim.
Tilim turib o‘z tilimda gapirmadim,
Bir eslasam eziladi bag‘ri-dilim,
Ona tilim, kechir meni, ona tilim.

Onam «erkam» deb quchganda tunlar yarim,
Erkim yo‘q deb zirqirardi bir
joylarim,

Paravozni hansiratgan bug‘doylarim,
Oltinlarim, ma‘danlarim, ipaklarim,
Ona tilim, kechir meni, ona tilim.
Kimlar uchun biz edik bir
badaviylar,

O‘zbekni qon qaqshatganni o‘zbek siylar,
Holimizni qon kuzatdi Yassaviylar,
Topganimiz handalakdek tilim-tilim,
Ona tilim, kechir meni, ona tilim.

Kimdir mayda millat bo‘ldi, kimdir
katta.

Katta millat — Afandisi yo‘qdir hatto,
Biz piyoda, biz boqqanlar yurdi otda,
Zulm o‘tsa, faqat sendan o‘tdi zulm,
Ona tilim, kechir meni, ona tilim.

Sen bo‘lmasang nima bizga silliq
she‘rlar,

Bu dunyoda tili yo‘qda dil yo‘q derlar,
Bahongni-ku berib ketgan Alisherlar,
Yuragimning to‘ridagi so‘lmas gulim,
Ona tilim, kechir meni, ona tilim.

Bir qarasam, har shevangda ming
jilolar,

Har novdangda, har mevangda ming jilolar,
Qodiriylar, Cho‘lponlar-u Abdullolar...
Sening qaytgan kuning tug‘ilgan yilim,
Ona tilim, ey muqaddas, Ona tilim!..

(M. Yusuf)

208-mashq. Berilgan tayanch soʻzlar asosida «Suhbat odobi» nomli matn tuzing. Ergashgan qoʻshma gaplar hosil qiling.

Soʻzlovchi, tinglovchi, oʻzga, muomala, shirinsuxanlik, dialog, monolog.

**35-DARS. ERGASHTIRUVCHI BOGʻLOVCHILI
 QOʻSHMA GAPLAR BILAN SODDA GAPLAR
 SINONIMIYASI**

Dars maqsadi: Talabalarda ergashtiruvchi bogʻlovchili qoʻshma gaplar bilan sodda gaplardan nutqda oʻrinli foydalanish malakasini hosil qilish.

R E J A:

1. Ergash gapli qoʻshma gaplar oʻrnida sodda gaplarni qoʻllash uslubiyati.
2. Sodda gaplar oʻrnida ergash gaplarni qoʻllash uslubiyati.

1-topshiriq. Quyida berilgan qoʻshma gaplarni uning oʻng tomoniga sodda gapga aylantirib yozing. Buning uchun qoʻshma gap tarkibida qanday oʻzgarishlar qilganingizni ayting.

1. Shuni unutmaginki,
 sen kelajagi buyuk davlat
 farzandisan.
2. Nomarddan yordam soʻrama,
 chunki u bir kuni yuzingga soladi.
3. Kim mehnat qilsa,
 u rohat koʻradi.

Yuqorida keltirilgan qoʻshma gaplar bilan ularning oʻng tomonidagi sodda gaplar bir xil maʼnoni ifodalaydi, shuning uchun ular bir-biri bilan sinonimik munosabatda boʻladi. Qoʻshma gapda maʼno taʼkidlandi.

209-mashq. Quyidagi sodda gaplarni qoʻshma gaplarga aylantiring.

Namuna: *Yaxshi oshini yeydi. Kimki yaxshi boʻlsa, u doimo oshini yeydi.*

1. Qalbingizga quloq tuting. 2. Kamtarga kamol. 3. Kitob — bilim manbayi. 3. Doʻstsiz bosh, tuzsiz osh. 4. Hech kimga hasad tutma. 5. Baxtsizlikning belgisi nodonlikdir. 6. Yalqovlik — muhtojlik eshigidir. 7. Sukut — salomatni, yaxshilik — izzat va obroʻni, saxiylik — ulugʻlikni keltiradi. 8. Jafo chekmagan odam vafo qadrini bilmaydi. 9. Egri ishning soyasi ham egri boʻladi.

210-mashq. Quyidagi matnni oʻqing. Siz ham ikkita-ikkita boʻlib, ana shunday suhbat oʻtkazing. Suhbat mavzusi: aql, ilm, odob, vatan, mardlik, shijoat haqida boʻlsin. Ergashtiruvchi bogʻlovchili qoʻshma gaplardan foydalaning.

ASQAD MUXTOR O‘GITLARI

- Dedim:
— Ayting-chi, ustoz, falakning gardishi bilan qayta dunyoga kelsangiz, tag‘in shu umr yo‘lini tanlarmidingiz?
Dedilar:
— Ha, shu yo‘ldan borardim, ammo xatolarimni takrorlamaslik payida bo‘lardim.
Dedim:
— Xatolaringiz ko‘pmi, sirimi?
Dedilar:
— Umrim davomida kam bilim olganim, ko‘proq hunar o‘rganmaganim, ustuvor zakovatga erishmaganim mening xatolarimdir.
Dedim:
— Kishi bilimli, hunarli, zakovatli bo‘lsa, nimalarga erishadi?
Dedilar:
— Omad ularga ikki qo‘lini cho‘zgan go‘dakdek talpinadi.
Dedim:
— Siz bunday kishilarga ne muruvvat va saxovatlarni ravo ko‘rardingiz?
Dedilar:
— Ixtiyor menda bo‘lsa, mehrimni quyoshga qo‘shib berardim.
Dedim:
— Minbarga ko‘tarilayotgan kishiga nima deyishni istardingiz?
Dedilar:
— Sen rohib emassan, notiqsan, shuning uchun yuragingni och!

(N. Rahmat)

36-DARS. HAVOLA BO‘LAKLI QO‘SHMA GAPLAR VA ULARNING TASNIFI

Dars maqsadi: *Havola bo‘lakli qo‘shma gaplar haqida ma‘lumot berish. Nutq jarayonida havola bo‘lakli qo‘shma gaplardan o‘rinli foydalanish ko‘nikmasini shakllantirish:*

REJA:

1. Havola bo‘lak haqida.
2. Havola bo‘lakli qo‘shma gap qismlarini bog‘lovchi vositalar.

1-topshiriq. Quyida berilgan gapdagi nuqtalar o‘rniga mos keladigan so‘zlar qo‘yib gap tuzing. Bosh va ergash gapda bir-birini taqozo etib turgan so‘zlarni belgilang.

- 1) Kim-sa, u-di.
- 2) Kim-sa, uni-di.
- 3) Kimki-sa, unga-di.

4) Kim. -sa, uning -di.

2-topshiriq. Yuqoridagi nuqtalar o'rniga to'ldirib tuzgan qo'shma gapingizda qaysi qism bosh gap, qaysi qism ergash gap ekanligini aniqlang. Bosh gap tarkibidagi ko'rsatish olmoshining qanday gap bo'lagi vazifasida kelayotganini belgilang.

3-topshiriq. Quyida berilgan qo'shma gap qolipi asosida to'rtta gap tuzing. Qo'shma gapning ikkinchi qismi (bosh gap) tarkibidagi ko'rsatish olmoshini turli kelishik shakllarida keltiring va ularning qaysi gap bo'lagi vazifasida ekanligini aniqlang.

Kim 1 -sa, ko'rsatish olmoshi 2 -di

4-topshiriq. Quyida berilgan qo'shma gap qolipi asosida to'rtta qo'shma gap tuzing. Qo'shma gapning birinchi qismi (bosh gap) tarkibidagi **shu** olmoshining qanday gap bo'lagi vazifasida kelayotganini aniqlang va ergash gapni olmosh o'rniga qo'yib, qo'shma gapni sodda gapga aylantiring.

Shu 1 ki, 2

Esda saqlang. *Qo'shma gap tarkibida faqat ergash gapgina bosh gapga ma'lum bog'lovchi vositalar yordamida bog'lanib qolmaydi. Ko'pincha bosh gap tarkibida ham ergash gapni taqozo etadigan, uning mavjud bo'lishiga ishora (havola) qiladigan ko'rsatish olmoshlari ishtirok etadi. Ergash gap **shu** olmoshning ma'nosini izohlaydi, uning ma'nosiga teng keladi.*

Masalan, *Shunday odamlar borki, odamlarning naqshidir. Toleyim shulki, Vatanda bir guliston tanladim. Kim ko'p kitob o'qisa, o'sha ko'p biladi.*

Havola bo'lakli qo'shma gaplarda havola bo'lak qanday gap bo'lagi vazifasida kelsa, ergash gap ham shunday gap bo'lagi nomi bilan yuritiladi.

Eslab qoling. *Yuqoridagi gaplarda shunday, shulki, o'sha bo'laklarining mazmuni ergash gap orqali izohlanadi. Ular ergash gapga ishora qiladi. Shuning uchun bunday bo'laklar havola bo'laklar sanaladi. Bunday bo'laklar qatnashgan qo'shma gaplar esa havola bo'lakli qo'shma gaplar deyiladi.*

Havola bo'lakli qo'shma gaplarda ergash gap bosh gapga havola bo'lakdan tashqari, -ki va -sa shakllari yordamida bog'lanadi. Bulardan -ki bosh gap kesimi oxiriga, -sa esa ergash gap kesimi oxiriga qo'shiladi. Solishtiring:

- 1) shu ... -ki, ... -di
- 2) kim ... -sa, ... -di

O‘ylang: Nima uchun qo‘shma gapning bu turi havola bo‘lakli deb ataladi, tushuntirib bering.

Tayanch tushunchalar: havola bo‘lak, ko‘rsatish olmoshi.
Berilgan maqolning mazmunini izohlab bering.

Qarz tovush chiqarmasa ham, u uxlagani qo‘ymaydi.

Yuqoridagi maqol havola bo‘lakli qo‘shma gap bo‘la oladimi? Nima uchun?

211-mashq. Ko‘chiring. Bosh va ergash gapda bir-birini taqozo etib turgan so‘zlarning ostiga chizing.

1. Kimning himmati baland bo‘lsa, uning qadr-qimmati ham baland bo‘ladi. 2. Kimki odob o‘rgatsa, uni o‘rganmagan kishi hayvon, uzr so‘rasa, qabul qilmagan kishi shaytondir. 3. Hunar shunday otdirki, u mingan kishini rohat va e‘tibor manziliga yetkazadi. 4. Har kimki hayotga xo‘mrayib boqsa, hayot ham unga zarda bilan qaraydi. 5. Sen doim hayotga tabassum bilan boqsang, ana shunda hayot senga do‘stona qo‘l cho‘zadi. 6. Kimniki qo‘lidan yaxshilik kelmasa, u yomonlik qilishdan saqlansin. 7. Shuni bilki, yalqovlik muhtojlik eshigidir. 8. Shu narsani unutmangki, baxtsizlikning belgisi nodonlikdir. 9. Kishi dardiga kim hamdard emasdir, kishi nazdida ul mard emasdir. *(«Durdonalar xazinasi»dan)*

212-mashq. Munozara qilish uchun quyidagi da‘vatni o‘qing. O‘zingizda qanday ma‘naviy quvvat borligini hech his qilganmisiz? Ularni sanab o‘ting va izohlang.

Kimki o‘zining ma‘naviy quvvatidan foydalanmasa, bu quvvat uni tark etadi. *(Yanis Raynis)*

213-mashq. Quyidagi gaplarni o‘qing. Havola bo‘lakli qo‘shma gaplar hosil qiling. Siz ham ana shunday o‘gitlardan bilasizmi?

MEHRI MOMO O‘GITLARI

Yunusobodlik 130 yoshli Mehri momo haqida eshitib, ul muborak zot xonadonlarida bo‘lib, suhbatlaridan bahra olgan edim.

Momo vazmin, soddadil va ochiq chehrali ekanlar. O‘shanda o‘git va nasihatlarini yozib olgan edim.

- * Agar piyola bexosdan sinsa, qayg‘urmang, bu baxtdan nishona.
- * Uyga kirayotib ostonada yiqilgan kishining og‘ziga moy surting.
- * O‘rta barmoqqa uzuk taqish yaxshilik alomati emas.
- * Sut, qatiq solib kelingan idish egasiga bo‘sh qaytarilmaydi.
- * Tunda uyda tirnoq olinmaydi.
- * Uyga yugurib kirish yaxshilik alomati emas.
- * Uy yonida hakka sayrasa, mehmon kelishidan darak.

* Oilangiz bilan boshqa joyga ko'chib o'tsangiz, supurgini qoldirib keting.

(Gazetadan)

37-DARS. HAVOLA BO'LAKLI QO'SHMA GAPLAR BILAN SODDA GAPLAR SINONIMIYASI

Dars maqsadi: *Havola bo'lakli qo'shma gaplarni sodda gapga aylantirishni o'rgatish, bir axborotni ikki xil gap orqali ifodalash mumkinligi haqida ma'lumot berish.*

R E J A:

1. Havola bo'lakli qo'shma gaplarni sodda gapga aylantirish usullari.
2. Havola bo'lakli qo'shma gap bilan sodda gap o'rtasidagi mazmuniy farqlanish.

1-topshiriq. Daftaringiz varag'ining o'rtasidan chiziq tortib, ikkiga bo'ling. Chap tomonidagi havola bo'lakli qo'shma gaplarni o'ng tomonga sodda gaplarga aylantirib yozing. Qo'shma gapni sodda gapga aylantirish uchun qanday o'zgarishlar qilganingizni ayting.

1. Shuni unutmangki,
vatanning istiqboli
sizning qo'lingizda.
2. Shunday kunlar keladiki,
yurtimiz dunyoning eng rivoj-
langan go'shasiga aylanadi.
3. Kimki birovga choh qazisa,
o'shaning o'zi yiqiladi.
4. Kim mehnat qilsa,
o'sha rohat ko'radi.

2-topshiriq. Quyida berilgan qo'shma gap qoliplari asosida to'rtta qo'shma gap tuzing. Qo'shma gaplarni sodda gaplarga aylantiring. Qo'shma gap bilan sodda gap o'rtasida qanday mazmuniy farq borligini ayting.

Kim 1 sa, ko'rsatish olmoshi 2 -di.

1 ki, 2 di

Juda muhim. *Havola bo'lakli qo'shma gaplarni doimo sodda gapga aylantirish mumkin, chunki qo'shma gapning ergash gap qismi bosh gap tarkibidagi ko'rsatish olmoshining umumiy mavhum ma'nosini konkretlashtirish, izohlash vazifasini bajaradi. Shuning uchun ergash gapni bosh gap tarkibidagi ko'rsatish olmoshi o'rniga*

qo'yish mumkin bo'ladi. Natijada, ergash gap bosh gap tarkibidagi ko'rsatish olmoshi bajargan gap bo'lagi vazifasini bajaradi. Qo'shma gap esa sodda gapga aylanadi.

Masalan, *Kim mehnatdan qochmasa, unga tole kulib boqadi.* _____ *Mehnatdan qochmaganga tole kulib boqadi; Shunga aminmanki, ertamiz bugungidan porloqroq bo'ladi.* _____ *Ertamiz bugungidan porloqroq bo'lishiga aminman.*

Juda muhim. *Ko'rinadiki, bir axborotni ikki xil gap — sodda va qo'shma gap orqali ifodalash mumkin bo'ladi.*

Garchi gapning bu ikki turi bir xil mazmun ifodalash jihatdan umumiylikni tashkil etsa ham, lekin ular ma'noni ta'kidlash, uslubiy xoslanish jihatidan farq qiladi. Havola bo'lakli qo'shma gaplar ko'proq kitobiy uslubga xos va sodda gaplardagiga nisbatan ma'no ta'kidlangan bo'lsa, sodda gaplar uslubiy betaraflik xususiyatiga ega bo'ladi.

O'ylang: Havola bo'lakli qo'shma gaplarning tilimizda qanday ahamiyati bor?

Qo'shning yomon bo'lsa, yomonlik kelar,

Qo'shning yaxshi bo'lsa — omonlik.

Yuqorida berilgan maqolning ma'nosini izohlang.

214-mashq. Quyidagi sodda gaplardan havola bo'lakli gaplar hosil qiling.

1. Mehnatni sevmagan odam bir buzuqlikni qilishga tayyordir. 2. Hasad yurakning zanglanishi, qaysarlik — mag'lubiyat sababchisidir. 3. Odobning yuqori bosqichi go'zal xulqdir. 4. Insonning eng zo'r yordamchisi o'zining aqlidir. 5. Hayotda go'zallik, quvvat va saodatning manbayi soddalikdir. 6. Qog'ozga yozilib qolgan yaxshi nom tamom bo'lmaydigan umrdir. 7. Qalbi pok bo'lgan kishining ishlari ham pok, toza bo'ladi.

(«Durdonalar xazinasi»dan)

215-mashq. Hikmatlarni o'qing. Sodda gaplarni havola bo'lakli qo'shma gapga aylantiring. Havola bo'lakli gaplarni esa o'z holicha ko'chiring.

BERUNIY HIKMATLARI

Agar kishi o'z hirslaridan ustun tura olsa, o'zidagi bor nuqsonlarni yo'q qilib, ularni yaxshi sifatlariga aylantira oladi.

Qayerda tenglik hukm sursa, u joyda sotqinlik, aldamchilik, g'am-g'ussa bo'lmaydi.

Bilimsiz kishilarning ko'ngli xurofotga moyil bo'ladi.

Ne'matning qadri u yo'qolgandan keyingina bilinadi.

Har bir insonning qadr-qimmatini uning o'z ishini qoyil qilib bajarishidir.

Har bir yangi narsada lazzat bor.

Ulug' hodisalar hamma vaqt ham yuz beravermaydi.

O'zi yaxshi bilmagan ishga uringan odam sharmanda bo'ladi.

□ Men o‘zimdanda oldin o‘tganlarning xizmatlarini mamnuniyat bilan uqib oldim va ularning nuqsonlarini (mabodo shunday topilsa) tortinmay tuzatishga tirishdim. Davrimizga kech qolganlar va keyinroq bunyodga keladiganlar uchun muhim va namuna bo‘ladigan ishlarni abadiylashtirishga tirishdim. Har bir shaxs o‘z sohasida shunday qilmog‘i lozim.

□ Odil podshohning asosiy vazifasi — oliy va past tabaqalar, kuchlilar va kuchsizlar orasida tenglik, adolat o‘rnatishdan iborat.

216-mashq. «Suv — bu hayot» mavzusida matn tuzing. Matn ichida havola bo‘lakli qo‘shma gaplarni ishlatib.

38-DARS. KO‘CHIRMA GAPLI QO‘SHMA GAPLAR USLUBIYATI

Dars maqsadi: *Ko‘chirma gapli qo‘shma gap haqidagi o‘quvchilarning bilimlarini kengaytirish. Nutq jarayonida ko‘chirma gapli qo‘shma gaplardan o‘rinli foydalanish ko‘nikmasini shakllantirish.*

R E J A:

1. Ko‘chirma gapli qo‘shma gap haqida.
2. Ko‘chirma gapli qo‘shma gap tuzilishi.
3. Ko‘chirma gaplarda tinish belgilarining ishlatilishi.
4. Ko‘chirma va o‘zlashtirma gaplar.

1-topshiriq. Quyida berilgan gaplarning umumiy va o‘ziga xos tomonlarini ayting:

1. «*Odami ersang, demagil odami,
Oni kim yo‘q xalq g‘amidin g‘ami*», —
deydi Alisher Navoiy.
2. *Alisher Navoiy xalq g‘amini yemagan odamlarni odam deb hisoblamaslik lozimligini bayon qilgan edilar.*

Nutq jarayonida so‘zlovchi o‘zi bevosita kuzatgan, bilgan voqea va hodisalar haqida axborot beribgina qolmasdan, o‘zgalardan eshitgan voqea-hodisalarni ham bayon qiladi. Ko‘pincha so‘zlovchi o‘z fikrini qo‘shimcha dalillar bilan isbotlamoq uchun o‘zigacha bo‘lgan buyuk shaxslarning asarlaridan namunalar keltiradi. Yoki ma‘lum bir shaxs xarakterini ochish uchun shu shaxs bayon qilgan gapdan foydalanadi. Masalan, «*Tiz cho‘kib yashagandan tik turib o‘lmoq yaxshiroq*», — deydi G‘ofir. Bu esa nutqning ta‘sirchan, mantiqli va ishonchli bo‘lishini ta‘minlaydi.

Juda muhim. *Monologik nutqda so‘zlovchining o‘zgalari gapidan aynan foydalanishi ko‘chirma gapli qo‘shma gapni hosil qiladi.*

Bunda qo'shma gap ikki qismdan tashkil topadi: 1) so'zlovchining (muallifning) gapi; 2) o'zganing gapi. Masalan. «*Ko'p narsalarni ko'zimga ko'rsatdingiz. Yana ko'p narsalarni ko'rgani qo'limga chiroq berdingiz, O'rmonjon aka*», – dedi Siddiqjon.

Yuqoridagi gapda *dedi Siddiqjon* qismi muallif gapi, ungacha bo'lgan qism esa o'zganing gapi hisoblanadi.

Fikrni asosli va go'zal ifodalamoq uchun ko'p hollarda xalq maqollaridan, hikmatli so'zlardan, adabiy parchalardan foydalaniladi. Nutqqa tayyor olib kirilgan bu maqol va hikmatli so'zlardan so'ng — *deydi xalqimiz*, — *deydi adib* singari muallif gaplari qo'llanilib, ko'chirma gapli qo'shma gapni hosil qiladi. Masalan, «*Oltin boshing omon bo'lsa, rangi ro'ying somon bo'lmas*», — *deydi xalqimiz*.

Ko'rinadiki, bunday iboralardan o'rinli foydalanish nutqiy madaniyatni oshiradi.

O'ylang: Nutqimizda ko'chirma gaplardan foydalanish nima uchun kerak?

Tayanch tushunchalar: ko'chirma gap, muallif gapi.

Keltirilgan maqolning ma'nosini izohlab bering, so'ngra undan ko'chirma gapli qo'shma gap hosil qiling.

Odobning boshi – til.

217-mashq. Uyga topshiriq. Ko'chirma gap ishlatilgan she'riy parchalardan misollar yozing.

218-mashq. Monolog shaklidagi ko'chirma gaplar nutqimizda ko'p ishlatiladi. Shuning uchun Siz ham «Nega yerga qaraysiz, Ra'no?» mavzusida ko'chirma gapli matn tuzing. Matnga «Mehrobdan chayon»ni asos qilib oling.

219-mashq. Quyidagi nutq fe'llarini qatnashtirib, ko'chirma gaplar hosil qiling: demak, aytmog, deb qichqirdi, deb aytdi, deb pichirladi, deya iltijo qildi, deb yolvordidi, so'radi.

220-mashq. O'qing. Muallif va ko'chirma gaplarni aniqlang.

OZ ISHLA, SOZ ISHLA

Kunlardan bir kuni bir mutakabbir o'rgimchak ipak qurtiga: «Men Senga juda achinaman, bir ozgina ipak uchun shoshmasdan ishlab ko'p vaqt sarf etasan. Mana, menga qara, tez-tez ishlab ozgina vaqt ichida bu devorning boshidan oyog'igacha to'r o'rab bitirdim. Menga o'xshab shoshib-pishib to'r o'rasang bo'lmaydimi? — dedi. Ipak qurti unga: «To'g'ri, ishda sur'at, tezlik kerak, lekin sen singari apil-tapil ishlashdan foyda chiqmaydi, shuning uchun to'ring hech qimmatga ega emas, mening to'rim esa juda qimmatli to'r, — deb javob berdi.

Hissa: Shoshma-shosharlik bilan ishlashdan hech foyda hosil bo'lmaydi. Ishning soniga emas, sifatiga diqqat qilish lozim. «Oz ishla, soz ishla» deb bekor aytmaganlar.

Bayt:

*Shoshqaloqlik niholin o'tqazsang,
Bergusi meva pushaymonlik.*

(«Durdonalar xazinasi» dan)

221-mashq. Suqrot hakimning quyidagi hikmatlarining mag'zini chaqing. Muallif gapini oldin, keyin, o'rtasida keltirib ko'chiring.

Suqrot hakim aytadi: «Takabburlik va zulm — ulug'likning ofati, muloyimlik va tavoze' — insonning ziynati, sharm-hayo uning go'zal, yoqimli libosidir».

Me'yorni ko'p buzar odam bolasi.

Uning kattasidan kichigigacha

Arziydi jazoga tortilsa dangal.

U — aybdor.

U «me'yor bo'lsin» deydi-yu,

Aslo o'z gapiga qilmaydi amal.

Ko'chirma gaplarda tinish belgilarining ishlatilishi

1-topshiriq. Muallif gapi oldin, ko'chirma gap keyin kelgan ikkita ko'chirma gapli qo'shma gap topib, qanday tinish belgilardan foydalanganingizni ayting.

2-topshiriq. Qo'lingizda mavjud bo'lgan badiiy asarning bir sahifasida nechta ko'chirma gapli qo'shma gap borligini aniqlang va tinish belgilarining qo'yilish sabablarini tushuntiring.

Ko'chirma gap bilan muallif gapi turlicha o'rinlashish xususiyatiga ega. Ularning o'rinlashish tartibini quyidagicha ko'rsatish mumkin:

1. Muallif gapi (MG)+ko'chirma gap (KG):

Xalqimiz deydi: «Sabr tagi — sariq oltin».

Guli dedi: «G'azaldin bahr olmag'ay kim?» (Uyg'un) Bunday vaqtda muallif gapidan so'ng ikki nuqta qo'yiladi, ko'chirma gap qo'shtirnoq ichiga olinib, bosh harf bilan boshlanadi.

Ko'chirma gap oxiriga, agar u darak va buyruq gap bo'lsa, nuqta; so'roq gap bo'lsa, undov belgisi qo'yilib, qo'shtirnoq yopiladi.

1. KG+MG: «*To'g'ri, qoloqdan cho'loq yaxshi*», dedi qovog'ini solib Dilshod. (Oybek)

«Nega xat-pat, telegramma yubormadingiz?» — dedi Jo'ra. (Oybek)

2. KG+MG+KG: «*Endi hamisha xonadon sohibining gapiga quloq solgaysiz, — dedi Bibixonim kelinga, — aytganlarini so'zsiz bajargaysiz*». (P. Qodirov)

Bunday vaqtda ko'chirma gap qo'shtirnoq ichidan bosh harf bilan boshlanadi. Muallif gapi bilan ko'chirma gapning uzilgan joyi vergul va tire bilan ajratiladi. Muallif gapidan so'ng ko'chirma gapning qolgan qismi nuqta va tire yoki vergul va tire bilan davom etadi.

Uning sxemasi quyidagicha:

«KG..., – MG, – KG». Yoki: «KG , – MG, – KG»

3. MG: «KG», MG.

Qaynonasi Bibixonim: «*Bu in'omning teran ma'nosi bor*», — dedi sirg'alarni kelinining qulog'iga taqib qo'yar ekan. (P. Qodirov)

Bunday vaqtda muallif gapidan so'ng ikki nuqta qo'yiladi, ko'chirma gap qo'shtirnoq ichidan bosh harf bilan boshlanadi. Ko'chirma gap oxiri qo'shtirnoq bilan yopiladi va

muallif gapining davomi ko'chirma gapdan vergul va tire bilan ajratilgan holda kichik harf bilan boshlanadi. Uning sxemasi quyidagicha: KG: «MG», – KG.

O'ylang: Ko'chirma gaplarda tinish belgilari nima uchun kerak?

Berilgan maqolning ma'nosini izohlang, uni ko'chirma gapli qo'shma gapga aylantiring. Unda muallif gapi keyin kelsin.

*Qayrag'och qalin bo'lsa, yomg'ir o'tmas,
Og'a-ini totuv bo'lsa, xo'rlik yetmas.*

222-mashq. Quyida berilgan ko'chirma gaplarning tinish belgilarini qo'yib, ko'chiring.

1. Yo'q dedi Matluba ukamnikiga boraman. Sen ham yura qol, joyi bermalol. 2. Voy opa, qarang, bir qarang dedi Nazmi shoxlari chiqibdi. 3. Boya nima deding dedi Sarvar uning pichingini tushunmaganday, — odamni isnodlarga qoldirasiz dedingmi? Men futbolni ko'rmay shu gapingni o'ylab o'tirdim. 4. Eshikni yoping dedi Nafisa zarda bilan. 5. Tuhmatmi? Mana bu ham tuhmatmi? Matluba shunday deb sumkasidan xatni chiqarib uzatdi. 6. Bu ... Tursunali akamning xatlari-ku? Dedi Nafisa ajablanib. — Sizga kim berdi. 7. Agar ishonmasangiz, dedi Nafisa kundoshiga tik qarab, turmaga borib kelamiz. O'zlaridan so'raymiz. (*T. Malik*)

223-mashq. Berilgan mashqdan ko'chirma va muallif gapini aniqlang. Har bir gapni yozgandan so'ng uning chizmasini chizing.

1. «Bor dadangga chop! — dedi shoshib-qishloqdan do'stlaringiz keldi», — degin. 2. «Yur, bolam, senga bitta muzqaymoq olib beray!» — dedi to'satdan. 3. A'zam aka oldin astoydil xafa bo'ldi, keyin: «Ha, mayli, yo'qqa chora ham yo'q-da! — dedi. 4. Inobat go'yo Ertayevning gapini eshitmaganday, birinchi unga yuzlanib: «Nega bunday deysiz, Umarov aka, — dedi sekin, — unisiyam kerak, bunisiyam». 5. «Bir jihatdan Inobatxon haq, Erkinjon», — dedi u jiddiy. 6. Ha, o'sha kecha Muyassar uni ayamadi: «Axir ...handalak bo'lsayam... Barchaning mulki-yu nega buni o'ylamading?» — degan gapni takrorlayverib, o'lganning ustiga chiqib tepganday qildi. 7. Ertayev: «Mayli, mayli, buni keyin gaplashamiz», — dedi kulib. 8. Mashrab esa: «Bo'lmasa, nima qilaylik?» — dedi titrab. 9. Yigitlarning oldiga savol-javob qog'ozini surib qo'yarkan, kulib dedi: «Marhamat tabarruk qo'llarini qo'ysinlar!» (*O. Yoqubov*)

224-mashq. Quyidagi ko'chirma gaplarga muallif gapi qo'shib, ko'chirma gaplar tuzing. Ko'chirma gap muallif gapidan oldin, keyin, uning o'rtasida va ikki tomonida kelsin. Tinish belgilariga e'tibor bering.

1. «Aql pinhon hamda zohir olam u». (*Jaloliddin Rumiy*) 2. «Zakovat bilimning tarjimoni til». (*A. Navoiy*) 3. «Himmat hamma narsadan yuqori turadi. Adl binosi hech vaqt vayron bo'lmaydi». (*Suqrot*) 4. «Bolalarim, yoshlikni g'animat biling, faqat o'yin, kulgi, kayf-safo bilan yoshlik davringizni zoye etmang». (*Xurramiy*) 5. «Maishatga yetarli mol-u davlatga ega bo'lgan kishi undan ortiqchasini talab qilmasin, chunki uning poyoni yo'qdir». (*Arastu*) 6. «Hasadchi o'z hasadi ta'siridan bir kun o'zi halokat chuquriga

yiqladi». (*Husayn Voiz Koshifiy*) 7. «Har bir kishining soʻzi — oʻz fazilatlarining dalili va aqlining tarjimonidir». (*Xoja Ahmad*) 8. «Doimo toʻgʻri soʻzladim, omonatga xiyonat qilmadim, maʼnosiz, behuda soʻzlar soʻzlashdan chekindim». (*Luqmoni Hakim*)

Koʻchirma gapni oʻzlashtirma gapga aylantirish yoʻllari

1-topshiriq. Quyidagi koʻchirma gapli qoʻshma gapni oʻzlashtirib, sodda gapga aylantiring. Oʻzlashtirma gapga aylantirish uchun koʻchirma gap tarkibida qanday oʻzgarishlar qilganingizni ayting. «Siz buyuk madaniyat vorislarisiz», — dedi yurtboshimiz.

2-topshiriq. Quyidagi koʻchirma gapli qoʻshma gapni oʻzlashtirma gapga aylantiring. Koʻchirma gap tarkibida qanday oʻzgarishlar qilganingizni ayting.

«Siz Amerikada oʻqiysizmi?» — deb soʻradi Aziza.

Koʻp hollarda oʻzgalarning gapi muallif tomonidan aynan keltirilmay, mazmuni saqlangan holda oʻz nutqiga singdirib beriladi. Bunday vaqtda koʻchirma gapli qoʻshma gap sodda gapga aylantiriladi.

Juda muhim. *Koʻchirma gapli qoʻshma gapni sodda gapga aylantirish uchun koʻchirma gap va muallif gaplari tarkibida ega va kesim vazifasida kelgan boʻlaklarning shakl va vazifasida ayrim oʻzgarishlar qilinadi.*

Xususan, koʻchirma gapning egasi qaratqich aniqlovchiga, kesimi esa toʻldiruvchiga aylantiriladi. Koʻchirma gap kesimini toʻldiruvchiga aylantirish uchun unga *-lik* yoki *ekanlik* shakllari qoʻshiladi. Egasi II shaxs kishilik olmoshidan ifodalangan boʻlsa, u I shaxs kishilik olmoshiga aylantiriladi. Muallif gapining kesimi vazifasida kelgan dedi, — soʻzi *aytdi* soʻzi bilan almashtiriladi. Masalan,

Koʻchirma gap	Oʻzlashtirma gap
<i>«Sizlar bir oilaning farzandi-sizlar», — dedi rais.</i>	<i>Rais bizning bir oilaning farzandlari ekanligimizni aytdi.</i>

Koʻchirma gapli qoʻshma gap sodda gapga aylantirilganda, koʻchirma gaplarga qoʻyilgan qoʻshirnoq ham ishlatilmaydi.

Oʻylang: Nutqimizda koʻchirma gaplardan foydalanish nima uchun kerak?

Keltirilgan maqolning maʼnosini izohlab bering, soʻngra undan koʻchirma gapli qoʻshma gap hosil qiling.

Koʻngil koʻngildan suv ichar, — deydilar.

225-mashq. Quyidagi soʻzlar ishtirokida koʻchirma gaplar hosil qiling. Soʻngra uni oʻzlashtirma gapga aylantiring. Bunda qaysi soʻz va gaplar tushib qolishi shartligini tushuntiring.

Xo'sh, balki, axir, ha, ehtimol, albatta, mayli, darhaqiqat.

226-mashq. Ko'chirma gaplarni o'zlashtirma gaplarga aylantirib ko'chiring, ulardagi tuzilish va uslubiy tomondan sodir bo'lgan o'zgarishni ko'rsating.

1. Luqmoni Hakimdan so'radilar: «Odamlarning donosi kim?» Javob berdilar: «Hayot tashvishidan diltang bo'lmagani».

2. So'radilar: «Odamlarning qudratligi kim?» Javob aytdilar: «Ahli komil bo'lgani».

3. Savol berdilar: «Ul qanday olovki, o'z yoquvchisini kuydiradi». Javob aytdilar: «Hasad».

4. Yana so'radilar: «Ul qaysi binodirki, hech xarob bo'lmas?» Javob ayladilar: «Adolat».

5. Savol berdilar: «Ul qanday achchiqlikki, oxiri shirin bo'lur?» Javob berdilar: «Sabr».

6. Murojaat qildilar: «Ulki ne ojizdir?» Dedilar: «Ahmoqlik».

227-mashq. Berilgan o'zlashtirma gaplarni ko'chirma gaplarga aylantirib ko'chiring. Muallif gapining kesimi qaysi so'z bilan ifodalanganini aytib bering.

1. O'qituvchi talabalarga odobning yuqori bosqichi go'zal xulqligini tushuntirdi. 2. Opasi insonning eng zo'r yordamchisi o'zining aqli ekanligini uqtirdi. 3. Nodiraxon sukut — salomatlikni, yaxshilik — izzat va obro'ni keltirishini aytdi. 4. Donishmandlar yalqovlik muhtojlik eshigi ekanligini uqtirganlar. 5. Ustozimiz hasad — yurakning zanglanishi ekanligini tushuntirdilar. 6. Ota-bobolarimiz behuda so'zlar so'zlashdan tilni tiyish kerakligini aytishgan. 7. Alisher Navoiy ota va onani oy-u quyoshga o'xshatgan. 8. Olimlar ortiqcha saodatga intilish saodatni qo'lga kiritishga to'sqinlik qilishligini aytganlar.

228-mashq. «She'riyatga oshno qalblar» mavzusida matn tuzing, o'zlashtirma gaplardan foydalaning.

229-mashq. Quyidagi misralarga diqqat qiling. Avvalo, uning mag'zini chaqing. So'ngra mazmunini saqlagan holda undan ko'chirma va o'zlashtirma gaplar hosil qiling.

Hokim bo'lmam ham,

Men aytay sizga.

Uzoq yashamoqqa

Bor bitta yorliq.

Mingga kirmasak ham,

Kirardik yuzga.

Dunyoda bo'lmasa dilozorlik.

(A. Oripov)

39-DARS. MATN — ENG YIRIK SINTAKTIK BIRLIK

Dars maqsadi: Talabalarni matn tuzishga o'rgatish, matndagi bog'lovchi vositalar haqida ma'lumot berish.

R E J A:

1. Matn haqida umumiy ma'lumot, uning gapdan farqi.
2. Mikromatn va makromatn haqida.
3. Matnni bog'lovchi vositalar.

Har qanday og'zaki va yozma nutq parchasi matn (makromatn) hisoblanadi. Matn mikromatnlarning o'zaro mazmuniy va grammatik bog'lanishidan hosil bo'ladi.

Esda saqlang. *Bir necha gaplarning o'zaro grammatik va mazmuniy bog'lanishidan tashkil topgan, mazmuniy yaxlitlikka ega bo'lgan qo'shma gaplarga nisbatan yirikroq yozma va og'zaki nutq parchasi mikromatn hisoblanadi.*

Bir umumiy mavzu ostida birlashgan bir necha mikromatnlardan tashkil topuvchi yaxlit asarga makromatn deyiladi. Masalan, Abdulla Qahhorning «O'g'ri» hikoyasida ishtirok etgan barcha mikromatnlar «o'g'irlik» umumiy mavzusi ostida birlashgan.

Matnning eng kichik birligi gap hisoblanib, ular matn tarkibida ma'lum bog'lovchi vositalar yordamida bog'lanadi. Ular quyidagilardan iborat:

bog'lovchilar, bog'lovchi vazifasidagi ayrim so'zlar, takroriy bo'laklar, olmoshlar, sinonimlar.

Karimjon a'lo o'qish va odobi bilan litseyda katta hurmatga ega. U jamoat ishlarida ham faol qatnashadi.

Matn tarkibidagi ikkinchi gap boshida kelgan *u* olmoshi birinchi gap tarkibida kelgan *Karimjon* o'rnida kelib, ikkinchi gapni birinchi gapga mazmunan bog'lab keladi. Shuning uchun ham *u* olmoshi matn qismlarini bog'lovchi, ya'ni matn hosil qiluvchi vosita sanaladi.

Mikromatnni hosil qilishda takrorlar eng muhim vositadir, chunki u ham gaplarni bog'lovchi vosita hisoblanadi, ham uslubiy bo'yoqdorlik hosil qiladi.

E'tibor bering:

*Olti oykim, she'r yozmayman, yuragim zada,
Olti oykim, o'zgalarga tilayman omad.
Olti oykim, do'stlarim ham pana-panada
Iste'dodim so'nganidan qilar karomat. (A. Oripov)*

Takrorlar gap oxirida qo'llanilishi ham mumkin.

*Angladimki, olamda
Yurt tanho, Vatan tanho
Band etgan xayolimni
Tengsiz shul chaman tanho,*

*Nokaslar emas, yo 'q, yo 'q,
Onajonim, she'riyat,
Topgan toj-taxtim mening,
Jonajonim she'riyat. (A. Oripov)*

230-mashq. Quyida berilgan parchadan mikromatni bog'lovchi vositalarni toping.

Mastura! Uning qo'llariday mayin, iliq, mehribon qo'llar bormi olamda? Uning barmoqlariday nozik, kishining boshini silaganda qalbini nurga to'ldirib, dilini ravshan qiladigan barmoqlar bormikin dunyoda?

Odatda opa-singil, aka-ukalar uncha inoq bo'lavermaydilar, biroq Mashrab esini taniydiki, qulog'ida Masturaning mehribon, muloyim ovozi yangraydi.

Ilgari, Mastura turmushga chiqmasdan burun, Gulsum opa yoki A'zam akaning tazyiqi o'tgan mahallarda yoki biror gunoh qilib qo'yib kaltak yeyish xavfi tug'ilgan paytlarda, Mastura bilan Mashrab birga bekinishar, g'azab va kaltakni birga baham ko'rishardi.

Masturaning sevgisi, chidami, hijron dog'lari uning o'ziday pok, chiroyli, samimiy, ehtimol, shuning uchundir, Mashrab vafosizlik to'g'risidagi kitoblarni o'qisa, yo erkaklar og'zidan xotin-qizlar haqida shaloq gaplar eshitsa, esiga hamisha Mastura tushadi-yu, butun vujudi isyon ko'taradi, bunday gaplarning birontasiga ishonmaydi.

(O. Yoqubov)

231-mashq. Quyidagi matni o'qing. Matn qismlarini bog'lovchi vositalarni ayting.

KO'R

Afandining yoshligidan birga o'sgan bir do'sti bor edi. Yillar o'tib, u katta mansabga mindi. Afandi uni lavozimi bilan tabriklash uchun idorasiga kirib bordi. Do'sti Afandi bilan ko'rishish o'rniga:

— Sen kimsan, nima ish bilan kelding? — deb do'q urdi.

— Meni tanimaysanmi, yoshlikdan birga yong'oq o'ynab o'sgan do'sting bo'laman. Seni ko'r bo'libdi, deb eshitib, ko'ngil so'ragani keluvdim, — dedi Afandi.

(Gazetadan)

232-mashq. Matndagi so'zlarni bir-biriga bog'lovchi vositalarni toping va ularga izoh bering.

Adolat va haqqoniyatni o'zingga rahbar qilib ol, hech kimga zarar yetkazma.

Har vaqt mo'tadil holda ish yurit, haddan ortiqchalikdan saqlan. Haqsiz, lekin o'zingga loyiq ko'rib birovdan intiqom olishga jur'at qilma.

Kir, ifloslikdan hazar qil, vujuding, libosing va uy-joyingning toza, pokizaligiga diqqat qil.

Mayda-chuyda va istaganingcha bo'lmay qolgan ishlardan xafalanib, salomatligingni buzma, qalbingning huzur-rohatini ko'zla.

Adabli, sharm-xayoli, nomusli bo'l. Bu go'zal xislatlardan ajralma.

O'zingni kamtar tut, tavoze' sharaf va izzat bosqichi ekanini unutma.

Sabrli, muloyim, ochiq yuz, shirin so'zli bo'l. Hech kimga qo'pol muomala qilma.

Xulosa: yuqorida zikr etilgan fazilatlar bilan o'zingni orasta qilsang, xalqning muhabbatini o'zingga jalb etasan, hamma senga hurmat nazari bilan qaraydi.

O'ylang: Tilimizda matnning ahamiyati qanday?

Tayanch tushunchalar: matn, mikromatn, makromatn, takror, bog'lovchi vositalar.

Quyidagi maqolning ma'nosini izohlang. Shu maqol asosida mikromatn tuzing.

Har bir so'zni bilib ayt,

Ko'pga ma'qul qilib ayt.

40-DARS. O'TILGANLARNI TAKRORLASH

Mazkur dars yakuniy xarakterga ega bo'lib, uni noan'anaviy tarzda tashkil etish mumkin.

Dars «Manzilga kim birinchi bo'lib yetadi?» deb nomlanadi.

O'qituvchi dars davomida to'rtta bekatdan o'tilishini, har bir bekatda ularni nazoratchilar kutib turganligini aytadi. Shundan so'ng o'quvchilar ichidan to'rtta nazoratchi saylanadi, ularga oldindan tayyorlab qo'yilgan paketlar topshiriladi. Paketlar ichida quyidagi savol va topshiriqlar bo'ladi. (O'qituvchi o'z imkoniyati va sinfdagi bolalarning iqtidoriga qarab turib savol va topshiriqlarni almashtirishi mumkin.)

1-bekat «So'z birikmasi» deb nomlanadi

I. Savol va topshiriqlar:

1. So'z birikmasi deb nimaga aytiladi?
2. Bitishuv usuli haqida so'zlab bering
3. Boshqaruv munosabati deganda nimani tushunasiz?
4. Moslashuv birikmalariga misollar keltiring.

II. So'z birikmalaridagi xato ketgan o'rinlarni toping va ularni daftaringizga ko'chirib yozing.

A'lochi yozmoq, tog'amning o'quvchi, chiroyli boshara, xunuk kayfiyati, baland sovg'amiz, bizning bo'yli.

2-bekat «Sodda gap bekat» deb nomlanadi

I. Savol va topshiriqlar:

1. Sodda gap deb nimaga aytiladi?
2. Bir bosh bo'lakli gapdan ikki bosh bo'lakli gapning farqini aytib bering.
3. Shaxsi ma'lum gapni izohlang.
4. Shaxsi noma'lum gapga ta'rif bering.
5. Shaxsi topilmas gapga misollar keltiring.
6. Shaxsi umumlashgan gap nima?

7. Atov gapga misollar keltiring.

II. Noto'g'ri berilgan qo'shimchalarni to'g'rilang va gaplarga izoh bering.

1. Biz obod va ozod Vatanda yashayman.
2. Bilim baxt keltirmoqchi.
3. Katta hurmatda, kichikka izzatda bo'lajak.
4. Men 3-kursda o'qiysan.

III. Har bir gap tarkibida to'rttadan so'z bor. So'zlarni o'rni-o'rniga qo'ying va gaplarni izohlang.

3-bekat «Qo'shma gap» deb nomlanadi

I. Savol va topshiriqlar:

1. Qo'shma gap deb nimaga aytiladi?
2. Bog'lovchisiz qo'shma gapga ta'rif bering.
3. Bog'lovchisiz qo'shma gap qanday hosil qilinadi?
4. Bog'langan qo'shma gaplarni bog'lovchi vositalar haqida gapirib bering.

II. Qismlari almashtirilgan qo'shma gaplarni to'g'rilab daftaringizga ko'chirib yozing. Qo'shma gaplarga ta'rif bering.

O'lkamizga Navro'zi olam keldi, chunki u yerda bobom yashaydi. Bahor keldi va odam aqlini bilim oshirdi. Yozgi ta'tilda tog'ga bormoqchiman, butun borliq ko'm-ko'k maysalarga burkandi. Soy suvini bahor toshirar, qir-u adirlar, qip-qizil lolaqizg'aldoqlar to'lib ketdi.

4-bekat «Ergash gapli qo'shma gap» deb nomlanadi

I. Savol va topshiriqlar:

1. Ergash gap deb nimaga aytiladi?
2. Bosh gapga ta'rif bering.
3. Ergash gapni izohlang.
4. Ergash gapni bosh gapga bog'lovchi vositalar haqida gapirib bering.

II. Quyidagi gaplarni davom ettiring va ergash gapni bosh gapga bog'lovchi vositalar haqida gapirib bering.

1. Vatanimiz gullab- yashnasin deb, ...
2. Ekinlarga o'z vaqtida ishlov berishdi,...
3. Kimning bilimi kuchli bo'lsa,...

III. Krossvordni yeching, unga yashiringan ergash gapli qo'shma gapni topib izohlang.

1–3. Asal so'zining sinonimi.

4–5. Dona son qo'shimchasi

- 6–8. Uyqudagi holat.
 9–10. Ravishdosh yasovchi qo‘shimcha.
 14–18. Daraxt kesilgandan keyingi qoldiq.
 19–21. Hordiq so‘zining sinonimi.
 22–23. Buyruq fe’li.
 24–25. Sifatdosh yasovchi qo‘shimcha.

Dars oxirida o‘qituvchi faol o‘quvchilarni, ya’ni so‘nggi bekatga yetib kelganlarni baholab, yil davomida o‘tilganlarni umumlashtiradi va darsni yakunlab beradi.

MUNDARIJA

So‘zboshi	3	
1-dars. Fonetika va leksikologiya yuzasidan o‘tilganlarni takrorlash	4	
2-dars. Morfologiya yuzasidan o‘tilganlarni takrorlash.....	10	
3-dars. Gap va uning grammatik belgilari	18	
4-dars. Gapda so‘zlarning bog‘lanishi.....	22	
5-dars. Tobe bog‘lanish. Tobe bog‘lanishning tuzilishi. Tobe bo‘lakning hokim bo‘lakka bog‘lanish yo‘llari	26	
6-dars. So‘z birikmasi	31	
7-dars. Tobe bo‘lakning hokim bo‘lakka kelishik qo‘shimchalari yoki ko‘makchilar yordamida bog‘lanishi va ularning sinonimiyasi	35	
8-dars. Qaratqich kelishigi va egalik qo‘shimchalarining qo‘llanilishi	38	
9-dars. Gap bo‘laklari	43	
10-dars.	Kesim va uning ifodalanishi	46
11-dars.	Ega va kesimning moslashuvi	52
12-dars. To‘ldiruvchi va uning ifodalanishi	55	
13-dars. Hol va uning ifodalanishi	61	
14-dars. Aniqlovchi va uning ifodalanishi. Sifatlovchi aniqlovchi	66	
15-dars. Qaratqich aniqlovchi. Izohlovchi aniqlovchi.....	69	
16-dars. Uyushiq bo‘lakli gaplar	74	
17-dars.	Uyushgan bo‘laklarning shakllari va ularda teng bog‘lovchilarning qo‘llanilishi	76
18-dars. Uyushiq bo‘lakli gaplarda umumlashtiruvchi so‘zlarning qo‘llanilishi	84	
19-dars. Ajratilgan bo‘lakli gaplar.....	87	
20-dars. Tartibini o‘zgartirish orqali gap bo‘laklarini ajratish ...	89	
21-dars. Izohlash orqali gap bo‘laklarini ajratish	91	
22-dars. Undalmali murakkablashgan gaplar	93	
23-dars. Undalmalarning undov so‘z va egalik qo‘shimchalari bilan qo‘llanilishi hamda ularning uslubiyati	96	
24-dars. Kirish so‘zlar va ularning uslubiy xususiyatlari	99	
25-dars. Kiritmalar va ularning uslubiy xossalari	103	
26-dars. Gapning ifoda maqsadiga ko‘ra turlari. Darak gaplar va ularning uslubiy xususiyatlari	104	
27-dars. Buyruq hamda istak gaplar va ularning uslubiy xususiyatlari	108	
28-dars. So‘roq gaplar va ularning uslubiy xususiyatlari	112	

29-dars. Gaplarning his-hayajon ishtirokiga ko‘ra turlari	115
30-dars. Sodda gaplarning tuzilishiga ko‘ra turlari. Gap bo‘laklarining tartibi	117
31-dars. Qo‘shma gaplar.....	123
32-dars. Qo‘shma gap qismlarini bog‘lovchi vositalar va qo‘shma gap turlari	127
33-dars. Qismlari ohang yordamida bog‘langan qo‘shma gaplar	130
34-dars. Ergashtiruvchi bog‘lovchili qo‘shma gaplar va ularning tasnifi	137
35-dars. Ergashtiruvchi bog‘lovchili qo‘shma gaplar bilan sodda gaplar sinonimiyasi	141
36-dars. Havola bo‘lakli qo‘shma gaplar va ularning tasnifi ...	143
37-dars. Havola bo‘lakli qo‘shma gaplar bilan sodda gaplar sinonimiyasi	145
38-dars. Ko‘chirma gapli qo‘shma gaplar uslubiyati	148
39-dars. Matn — eng yirik sintaktik birlik	154
40-dars. O‘tilganlarni takrorlash	156